

श्रीसिद्धराजकुमारपालायनेक-

भूपमुकुटनिघृष्टचरण-

फलिकालसर्वज्ञाचार्य-श्रीहेमचन्द्रसूरिविरचितं

वल्लभवाचकीयदुर्गपदप्रबोधवृत्तिभूषितं

संपादकसूत्रितपरिशिष्टसप्तकयुतं

श्रीहैमलिङ्गानुशासनविवरणम्

संपादक.

पूज्यपादशासनप्रभावकगुरुवर्य-श्रीअमीविजयचरणचञ्चरीक

आचार्य विजयक्षमाभद्रसूरि.

मुद्रणस्थानम्

निर्णयसागरमुद्रणालयम्, मुंबई

प्रकाशकः

मांगरोलनिवासी शाह हीरालाल सोमचंद,

न० ५७-५९ मोदी स्ट्रीट, फोर्ट, मुंबई

विक्रमसंवत् १९९६]

प्रतय ५००

[वीरसंवत् २४६६

मूल्यम् ४॥ सार्धं रूप्यकचतुष्कम् ।

सम्पादकस्य किञ्चित्साहित्यसेवा

भीष्मवसानअमीधारा

सम्यक्त्वमूल धारह प्रतकी टीप

भीष्मिणगुणगानअमीधारा (धावृत्ति द्वयम्)

भीष्मप्रकाशपूर्वार्धम्

भीष्मनग्योतिर्मन्थसग्रहः

भीष्मलिङ्गानुशासन (केसरविजयकृतटीका)

सावचूरिकभीष्मगाननयतर्वालोकाकार

भी(हेम)शब्दचन्द्रिका

भीष्मनवनाथपरित्रादुद्धृत पूजाष्टकम्

भीष्मलिङ्गानुशासनविवरण (भीष्मपदप्रयोगपृत्तियुतम्)

भीष्मगौतमीयकान्यम् (प्रकाशादयटीकया युतम्)

S'ri Amī-Soma Jalna Granthamālā No. 2

THE

ŚRĪ HAIMALINGĀNUŚĀSANA

OF

KALIKĀLASARVAJNĀCHĀRYA ŚRĪ HEMCHANDRA SŪRI

WITH

Vallabhavāchakīya Durgapadaprabodhavrittī

and a Paris'īsta Saptaka

by the Editor

EDITED BY

ĀCHĀRYA VIJAYAKṢAMĀBHADRA SŪRI

1940

Price 4½ Rupees

[All rights reserved]

Printer — Ramchandra Yesu Shedge Nrnaya Sugar Press 26-28 Kolbhat Street, Bombay

Publisher — Shah Haralal Somchand House No 57-59 Old Modi Street, Fort Bombay

किञ्चित्प्रास्ताविकम्

गीर्वाणभाषाबुमुत्सूना सुशोधार्थं कलिकालसर्वज्ञविरुदसत्यापकैः श्रीसिद्धराजकुमार-
पालाद्यनेकनृपतिसेवितचरणकमलैः आचार्यतिलकैः श्रीहेमचन्द्रसूरिभिः श्रीसिद्धहेम-
शब्दानुशासनाद्यनेके प्रथा निर्मिताः । ये चाद्यापि अनेकविदुषा चेतो विस्मापयति
घ्नन्मध्यगतोऽय सविवरणः श्रीहैमलिङ्गानुशासनाभिधो ग्रन्थः संस्कृतशब्दराशेः सङ्घि-
बुमुत्सूना अज्ञानतमोनिवारणे दिवाफरीयतीति नात्र शकालेशोऽपि सहृदयपर्वदि । तस्यै-
तस्य सपादनकाये सकलागमरहस्येदिभिः प्रातःस्मरणीयैः सुगृहीतनामधेयैः आचा-
र्यमहोदयैः श्रीविजयदानसूरिभिः संविवरणप्रतिद्वयदानेन सावच्चूरिप्रतिद्वयदानेन च
प्रोत्साहितः । क्षान्त्यादिगुणगारिष्टैर्मुनिमतद्विकै श्रीजसविजयैर्न केवल पत्तनस्था दुर्गपद-
प्रयोगप्रतिः सम्पादिता अपि तु विद्वत्प्रियमुनि-श्रीपुण्यविजयाना स्वहस्तलिखितः प्रेस-
काप्यशोऽपि प्रेषितः । तदनंतर जैनानदपुस्तकालयगतविवरणप्रतिद्वयप्राप्तिरपि ज्वेरी
अमरचन्द्रद्वारा जाता । परिरमणिलालसुशालचन्द्रेणापि विवरणप्रतिपचकप्रेषणेन साहाय्य
कृतम् । प्रकाशनावसाने च ज्ञानप्रियश्रीसुबुद्धिसुनिना क्षमाकल्याणीयभाडारगतदुर्गपद-
प्रतिप्रापणेनानुगृहीतः । शब्दशास्त्राद्यनेकविद्याकुशलैरुपाध्यायप्रष्टै श्रीजम्बूविजयगणिभि
आमुसलेखनेन प्रोफेसरपदभूषितै श्रीवेलणकरमहोदयैराङ्गलभाषाया 'फोर्बर्ड'लेखनेन,
मुनिश्रीकनकविजयेन गुर्जरगिराया प्रातःस्मरणीयश्रीहेमसूरीशैतिहासग्रथनेन, मुनिश्रीमनक-
विजयेन पूज्यश्रीविजयदानसूरीश्वरस्तुतिविरचनेन च सौजन्यमुपदर्शितमिति तान् सर्वान्
कृतज्ञतयात्र स्मरामि । यथावदभ्यासेन अशुद्धिसशोधनेन च विद्वद्गणो मामनुगृह्यातु,
प्रकाशकप्रयास च सफलयत्विति प्रार्थयामि च ।

पूज्यगुरुवर्याणां सुगृहीतनामधेयानां

श्रीअमीविजयानां चरणरेणुभूतो

विजयक्षमाभद्रः

१ उपयुक्ता मुद्रितग्रन्थारिखे श्रीसिद्धहेमशब्दानुशासनवृहद्भूतिर्लघुन्यासयुता । श्रीहैमधातुपारायणम् ।
संस्कृतद्वयाध्ययमहाकाव्यम् । हेमोणादि सविवरणम् । शब्दचिन्तामणि । अमरकोश धीरखामिटीकायुत ।
अभिधानचिन्तामणि सटीक तस्याकाराद्यनुक्रमणिका च । अमरकोशो व्याख्यासुधाराधामीटीकायुत ।
हैमानेकार्थं सटीक । घनजयकोषो । विद्वलोचनः सटीक । वैजयतीकोश आंग्लटीकायुत । इत्युद्य
शाश्वतकोश - । अनेकार्थसंग्रह । केशवकृत कल्पद्रुकोष । कामनस्य लिङ्गानुशासनम् । हर्षवर्द्धनस्य
लिङ्गानुशासनम् । मङ्गलकोश । हैम-यायसंग्रहो न्यायमञ्जुषायुत । वाचस्पतिः । मेदिनीकोष । विश्वकोष ।
शब्दरत्नाकर । शिकण्डकोष । शब्दरत्नसमन्वय । अमरकोषो महेन्द्रकृतटीकायुत । इत्यादयः ।

आ सु ख म्

अञ्जलिः

ह्रीमीलिङ्गानुशासनामिदं स्वोपज्ञवृत्तिममेतं यद्गुणो लघुवृत्त्यादिमन्त्रेषु प्रविष्टीभूतं यद्यपि तथापि स्वोपज्ञविवरण-दुर्गोपदप्रयोगवृत्तियुक्तं त्रिदमेव प्रथमं प्रकाशयते । मूत्रमन्त्रवृत्ति-कृतकलिफालसर्वज्ञश्रीहेमचन्द्रसूरिपादैरेदयुगीनानां भाविभद्रमपेक्ष्यानेकविधाः कृतयो रचिता आसन् । भाग्यदौर्वत्येन ययनादिविधर्म्यधिकारे तासां वा अपि विनाशितास्मुद्गदा हृदयदाहं दहन्ति । अमिवाद्यामो जिनाक्षारसिकाक्षान्महत्प्रयासेन येषां सुरक्षितान्कति-पयप्रन्थान्नयातिथीन्कुर्मो वयमद्य ।

अनुशासनानि

व्याकरणकाण्डकोशसाहित्यन्यायतर्कशास्त्राध्येतॄणां परमन्थपठनेच्छां विचारिता श्रीमद्भिः प्रभुभिरनुशासनादीनि रचयितृभिस्सूरिवरैर्हेमचन्द्राचार्यैर्नास्मिंशद्द्वालेशोऽपि । शब्दानु-शासन-काव्यानुशासनं छन्दोनुशासनारिशासनेषु प्रन्तीयमानमिदं लिङ्गानुशासनं सार्ध-त्रिकोटिश्लोकाममितसाहित्यसृष्टिसर्जक-रानराजेश्वरपरमार्हतकुमारपालप्रतियोगवकलिकान्त-सर्वज्ञश्रीहेमचन्द्रसूरिवृत्तं विद्वद्भिर्विज्ञेयम् । अस्मिन्प्रन्थे शब्दानां लिङ्गानि विवेचितानि । शब्दानुशासनं कुत्रिङ्गमन्त्रकृद्विरेकमप्यङ्गं न शोपीकृतं तस्य । पाणिन्याद्यनेवैर्यत्कृतं तदेक-हस्तेन तैस्तारकैश्चारित्रप्रधानैः पूज्यवरैः सुन्दरतरं कृतमस्ति । फेचनाधुनिवा विद्वन्मन्या साहित्यकपाशा जैनीप्रभावनामसहमाना यद्वा तद्वा प्रलपन्ति परमेत्तादृशात् धूलिप्रक्षेपणैर्विष-सूर्यो मलिनीभवति ।

वृत्तिग्रन्थौ

अस्य प्रन्थस्योपरि विवरणमपि तैरेव निर्मितमस्ति । एकोनचत्वारिंशदधिकशतवृत्तैर्मूल-प्रन्थोऽष्टप्रकरणेषु विभाजितो निखिलनामलिङ्गव्यवस्थामातनोति । प्रथमं प्रकरणं पुद्गिङ्ग-नामकं सप्तदशमूलश्लोकैः कृतं, द्वितीयं स्त्रीलिङ्गनामकं प्रयत्तिशच्छ्रौर्वैः कथितं, तृतीयं नपुंसकलिङ्गनामकं चतुर्विंशतिना गदितं, चतुर्थं पुस्त्रीलिङ्गनामकं द्वादशभिर्व्यावर्णितं, पुनपुंसकलिङ्गनामकं पञ्चमं पदत्रिंशत्ता सट्-ध, पद्भिर्प्यष्ट स्त्रीनपुंसकलिङ्गाख्यमारयात्, स्वत-त्रिलिङ्गाख्यं सप्तममपि पद्भिर्भिहितं, परलिङ्गस्वरूपकमष्टमं च पञ्चभिः श्लोकैः प्ररूपितं, सहस्रस्य स्वोपज्ञवृत्तिप्रन्थाम्रैर्विशदीकृतं प्रत्येकं लक्ष्यीकुर्वन्तु धीयना । नास्त्यस्य समाऽन्या रचना या सङ्क्षेपेण नि श्लेषं ह्यानं प्रकुर्यादस्मिन्विषये तदार्थिनाम् । सत्यमेवोक्तं प्रन्थ-कृद्भिर्ग्रन्थान्ते—

“निःशेषनामलिङ्गानुशासनान्यभिसमीक्ष्य सश्रेषाम् ।

आचार्यहेमचन्द्रं समदृग्दनुशासनानि लिङ्गानाम् ॥ ५ ॥” (५० १६३)

दुर्गपदप्रबोध

श्रीमद्ब्रह्मवाचकवरैर्निर्मिता दुर्गपदप्रबोधाभिधा वृत्तिः स्योपज्ञविवरणस्य दुर्गपदानि विवृणोति । एतत्प्रमाणं च सहस्रद्वितयं ग्रन्थकृद्भिस्स्वयमेवोक्तं प्रतीयते प्रशस्त्यवलोकनेन । सा चेयम्—

श्रीजिनेश्वरसूरीन्द्रैर्विरच्यार्तिं प्रापिते क्षितौ ।

गच्छे ररतरे स्यच्छे वर्द्धमाने मुमुक्षुभिः ॥ १ ॥

भव्याहस्ततिभूमिजौघदहनोद्यद्भव्यवाहः,

शुभा-नद्वाह सुरकारिसयमधुरावाहे सुपुण्यसुहृद् ।

धर्मध्यानकलासिंह कुमतिना नाशे सदाऽनुन्सुहृद्,

कुर्यु श्रीजिनचन्द्रसूरिगुरव श्रीधर्मराज्य चिरम् ॥ २ ॥

मोहद्रोहवनसुप सरपिपः प्रध्वस्तदोषद्विपः,

पापच्छेसमुप सनद्रतरुपश्चारित्रलक्ष्मीपुपः ।

पुण्यश्रीसजुपः प्रशान्तवपुपः स्फूर्जद्यशोज्योतिष-

स्तत्पट्टे जिनसिंहसूरिगुरवो नन्दन्ति दिव्यौजसः ॥ ३ ॥

श्रीअकनरराज्याधिपससत्सप्राप्तभव्यकीर्त्तिनाम् ।

तेषा गुरुराजाना धर्म्ये राज्ये सुविरच्यते ॥ ४ ॥

श्रीमद्योधपुरद्रङ्गे सूरसिंहमहीपतौ ।

प्राज्य राज्यश्रिय शश्वच्छास्तरि प्रभुतोदये ॥ ५ ॥

भूमिपङ्कसतुङ्गीश १६६१ सहस्रे वर्षे सुराधिके ।

मासि कार्तिकिके कान्ते सुदिने सप्तमीदिने ॥ ६ ॥

पुरीत्वेन सुरी ब्राह्मी शरण्य ब्रह्मण श्रिता ।

विद्याधिक्यपराभूता येषा तेऽमी जयन्तिवह ॥ ७ ॥

ज्ञानविमलनामान उपाध्याया गुणाश्रया ।

तर्कसाहित्यसिद्धान्तप्रमुखग्रन्थसद्विय ॥ ८ ॥

तेषा शिष्यवरैश्चक्रे श्रीश्रीवल्लभवाचकैः ।

दुर्गपदप्रबोधोऽय प्रकटज्ञानहेतवे ॥ ९ ॥

धीहेमचन्द्रसूरीन्द्रकृते लिङ्गानुशासने ।

विद्यते या शुभा वृत्तिस्तस्य दुर्गार्थबोधदः ॥ १० ॥

विहितोऽस्ति विमृश्यायं शास्त्रपृन्दमनेकशः ।
 तथापि वितथ यत्सात्तच्छोध्य विबुधैरिह ॥ ११ ॥
 सहस्रद्वितय ग्रन्थमानमजोदित शुभम् ।
 गणनया च वर्णानामनुमित्यावसीयते ॥ १२ ॥

प्रशस्त्यलोकनम्

इय प्रशस्ति प्रबोधकारम्बैतिह्योपरि प्रकाश कुरुतेऽलम् । श्रीमद्ब्रह्मभावाचका एरतर-
 गच्छमलबुर्वाणा ज्ञानविमलवाचकाना शिष्या समभूवन् । तैरिय वृत्तिरेकपथ्यधिकयोडश-
 शते वर्षे बोधपुरनगरे समाप्तिं नीता । तदा च एरतरगच्छे जिनसिंहसूरय आचार्यत्वेन
 शोभितवन्त । यवनाधिपाक नरशाहसभाया तैरपि कीर्तिं सपादिताऽऽसीत् । अय
 एरतरगच्छो जिनेश्वरसूरिभि समजनीत्येतत्प्रशस्त्यवलोकरुनेन प्रतीयते यद्यपि तथापि
 एरतरता तु तस्य जिनरहभाद्यनन्तरसूरिभि प्रथिता विलोक्यते ।

स्वाध्यायः

मया दुर्गपदप्रबोधो निरीक्षित । तत्तद्भाषापदैः स्फुटीकरणे दुर्गपदानि दुर्गपदप्रबोधोऽ-
 न्वर्यसङ्गो जातः । बहूनि सिद्धहैमसाधनानि दृश्यन्तेऽस्मिन् । सिद्धराजनुषानुरोचेनैता-
 दृशोऽप्येक समय आसीद्यदा सिद्धहैमस्वाध्यायः सर्वत्र प्रचचार । अष्टादशशताब्दनन्तर
 जैनेष्वप्येतस्याभ्यासे शैथिल्यमागतम् । केचिच्छ्रमणादयः परिश्रम कुर्वत्यधुनेतेतद्वन्य-
 वादाहम् । अस्मश्चित्त तु तदा प्रमोदेत् यदा श्रीसिद्धहैमस्य स्वाध्यायो जैनेषु गृहे गृहे
 पुनरुज्जीवेत् । पाणि यादाबुपरि यथानेकानेकसंस्करणानि जातानि तथाऽस्योपर्याप्यानाल-
 विद्वद्भोग्यानि सुयोग्यसंस्करणानि शासनैकवत्त्वनिष्ठसुबुद्धिमन्त यदा करिष्यन्तीति समय
 प्रतीक्षामहे ।

सम्पादनम्

ध्याकरणविषये सोपयोगिनोऽस्य ग्रन्थस्य सम्पादने विद्वद्ब्रह्ममुनिश्रीपुण्यविजयाना
 प्रेसकॉप्येनाऽन्या च क्षमाकृत्याणीयभाण्डागारसत्का-प्रतिरप्युपयोजिताऽस्ति । अध्वेतृणा
 मुसावबोधाय शुद्धिपरयुतानि सप्त परिशिष्टानि दत्तान्यस्मिन्प्रथरत्ने प्रान्तभागे सम्पादक-
 यैः शान्तमूर्ति-आचार्यवरश्रीमद्-विजयक्षमाभद्रसूरीशैः । इमानि च तेषा नामानि—

- १ हैमलिङ्गानुशासनवृत्तिदुर्गपदप्रबोधगताना लौकिकभाषाशब्दादीनाम-
 काराद्युक्रमणिका । पत्राणि १-१०
- २ हैमलिङ्गानुशासनविवरणे विवृतशब्दानामकाराद्युक्रमणिका । ” ११-५९
- ३ हैमलिङ्गानुशासनविवरणगतविशिष्टनाम्नामाद्यस्थलानि । ” ६०
- ४ दुर्गपदप्रबोधगतविशिष्टनाम्नामाद्यस्थलानि । ” ”

- ५ क्षमाकल्याणीयप्रतिगतानि दुर्गपदप्रबोधपाठान्तराण्यधिकपाठ-
युतानि । पत्राणि ६१-६५
- ६ शुद्धिपत्रम् । ” ६६-६८
- ७ श्रीहैमलिङ्गानुशासने उपयुक्तानि छन्दासि । ” ६८

हैमप्रकाशवृत्त्यादीतरासम्पादितसोपयोगिशब्दविषयकसम्पादनैः सम्पादकविद्वह्याचार्य-
घरैर्व्याकरणविषये स्वानृण्य सरस्वतीप्रेमपूजन च व्यधायि ।

अभ्यर्थना

महता श्रमेण मूलकारेण सूत्रितोऽय ग्रन्थः, घृत्तिकारेण व्याख्यातः, प्रबोधकारेण
प्रबोधितः, सम्पादकेन च सम्पादितोऽध्येतृभिरधीयता सुप्तु । अधिगत्वा च लिङ्गज्ञान सम्य-
कप्रयोक्तारो भवन्तु । प्रयुक्त्वा च यथास्थित पिदघत्वपप्रयोगार्जित दुर्गतिद्वारम् । पिहित्वा
च दुर्गतिद्वारमुद्घाटयन्त्वपवर्गान्त सद्गतिद्वार भव्या रत्नत्रय्यादर्शसेवनेनेत्यभ्यर्थयति—

सिद्धक्षेत्र पादलिप्तपुरे शान्तिभुवने
१९९५ द्वितीयधावण शुक्ला पञ्चमी
शनिवासर

सुविहितशिरोमणिपूज्यपरमशुरुदेव सिद्धान्तमहोदधि
तपोगच्छगगनमणिआचार्यदेव-धीमहिजयप्रेमसूरि-
पुङ्गवचरणचञ्चरीकोपाध्यायजम्बूविजयो गणि ।

❖ નિવેદન ❖

અથ અને અથમર

કનિકાલસર્વેશ આચાર્ય બગવાન શ્રીદેવમય દ્રસૂરીશ્વરજી મહારાજ એટલે જૈનશાસનના બૃહ કાપીન ગારવનર્વા દતિલાસની એક ચિરમ્બરણીય જ્ઞાપિ જૈનશાસનની જે ગેવાઓ એઓશ્રીએ આચરી છે, તે સાચે જ આદર્શ અને અનુપમ હતી અને છે પોતાના જીવનમા દરમ્યાન એ સુરિદેવે શાસનપ્રભાવનાની અનેકવિધ પુઝપ્રવૃત્તિઓ રાજ્યત-સત્તા આપી રાખી હતી કહેતુ બોધએ કે તે પૂજનીય સુરિદેવના જીવનનુ મરવૈયુ એટલે જ શ્રીજૈનશાસનની સેવ અને એક જો દનિદાસ

શાસનપ્રભાવનાના અખડ જીવનમતને સ્વીકારનારા તે પૂજનીય સૂરીશ્વરજીની અનેકવિધ પ્રવૃત્તિઓમા તેઓશ્રીની સાહિત્યસર્જનની પ્રવૃત્તિઓ સૌની મોખરે છે વિગમભાજુના કલિખલમા તેઓશ્રીએ, પોતાની અનુપમ સાહિત્યસર્જનની પ્રવૃત્તિઓદ્વારા ધર્મસમાજ પર અનન્ય ઉપકાર કરેલ છે આ પૂજનીય સાધુમૂર્તિ સુરિદેવના જે સાહિત્યસર્જનની વિગતવાર નોંધ લઈ શકવાને આપજી જેવા અપરાક્રિક આત્માઓ અસમર્થ છે

વિદ્વાન જનમમાજ સમક્ષ આજે રજૂ થતો આ ગ્રંથ, પૂજનીય સુરિદેવની એ દેવકુંડમ સાહિત્ય ગેવાના ફલપરિપાકનો મૂર્ત નમુનો છે સાયુચરિત સૂરીશ્વરજીએ સાહિત્યના અનેકવિધ બંધેનુ સપૂર્ણ સ્વામિત્વ મેળવ્યુ હતુ એમ કહેતુ તદ્દન સત્ય છે પૂજનીય સુરિદેવે, બ્યાકરજી-કાબ-કોશ-સાહિત્ય-ન્યાય વને દરેક વિષયો પર પોતાનુ વચ્ચેસ્વ મેળવ્યુ હતુ તે કક્ષની સાધન-સામગ્રીઓની પ્રતિકૂલ પરિસ્થિતિમા પણ તે સુરિદેવે, પોતાના જીવનને સાહિત્યસર્જનની પ્રવૃત્તિઓમા ખપાવી દીધુ હતુ

એઓશ્રીમદે, પોતાના સત્તાખલ દરમ્યાન સાગત્રલકોડ શ્લોકપ્રમાણુ વિશાળ સાહિત્યનું સર્જન કરેલ છે એઓશ્રીના જીવન અને કવનને—અનેની વિશેષ હકીકતો આ ગ્રંથમા અ યરથાને ‘કવિકાવમર્મજ્ઞ શ્રીદેવમયદ્રસૂરીશ્વરજી’ એ શિષ્યક ઢોળ—પ્રસિદ્ધ કરવામા આવેલ છે

આજે પ્રકાશનને પામતો હૈમવિદ્વાનુશાસન નામનો આ ગ્રંથ, શબ્દાનુશાસન-શબ્દબ્યાકરજીની પૂર્તિ તરિકે ગખી શકાય તેમ છે શ્રીચિદ્દેવમશબ્દાનુશાસન-બ્યાકરજીય થના પાચે અગો જેવા કે-સૂત-ગણપાઠ-ધાતુપાઠ-ઉલ્લાખિ અને વિદ્વાનુશાસન એ સઘલાયનુ સફલ તેમ જ સુન્દર સર્જન આચાર્યબગવાન શ્રીદેવમય દ્રસૂરી મહારાજએ સ્વતત્ર કરેલ છે

બ્યાકરજી શબ્દકોશ અને વિદ્વાનુશાસન એ ત્રણેયનું જ્ઞાન શબ્દશુદ્ધિસાથે અમલનો તેમ જ અવિલાન્ય સંબંધ રાખે છે એ જ કારણે પૂજનીય સૂરીશ્વરજીએ જેમ શ્રીચિદ્દેવમશબ્દાકરજીની રચના કરી, તેમ શ્રીવિદ્વાનુશાસન અને શ્રીઅભિધાન ચિન્તામણિ વિચેરેની પણ રચના કરી છે

એ કે પાણિની આદિ અનેક વૈયાકરણુ વિદ્વાનોએ શબ્દાનુશાસન-બ્યાકરજી આદિ સાહિત્યના સર્જનમા પોત પોતાની શક્તિઓને વિકસાવી ઉપયોગમા લીધી છે, છતાં યે કલિકાલસર્વેશ શ્રીદેવમયદ્રસૂરીશ્વરજીએ, એક હાથે અગાધ અને ગભીર સાહિત્યસાગરના મીઠાં ક્ષીરપ્રવાહને વલોવીને જે તત્ત્વ આપજી સમક્ષ રજૂ કરેલ છે તે હજીસુધી અનોખુ જ પૂરવાર થયુ છે

પ્રસ્તુત વિદ્વાનુશાસન નામનો ગ્રંથ, શબ્દોના વિદ્વાને દર્શાવવાને સાદુ બોમીયા—માર્ગદશકની ગરજ સારે છે અ થકર્તા પૂઠ સુરિદેવે, આ ગ્રંથને બ્યાક પ્રકરણુમાં વિલક્ષ કરેલ છે એકસો ઓગલુ-ચાવીસ શ્લોકનો આ મૂલગ્રંથ, એકન્દરે સર્વતોચાદ્ય પદ્ધતિથી શબ્દવિષયક વિદ્વાની વ્યવસ્થાને રજૂ કરે છે

એ વાત સ્પષ્ટ દિવા જેવી છે કે-શબ્દોના લિપ્તની વ્યવસ્થાને દર્શાવનારા—લિપ્તનુશાસન—
 એ થો, શબ્દશાસ્ત્રના સાહિત્યજગતમા અનેક છે, તો પણ શબ્દોના લિપ્તની વ્યવસ્થાને સુસ્પષ્ટ, સરળ
 તેમ જ લોકરુચિને અનુકૂલ રીતિયે પ્રતિપાદિત કરનાર પ્રસ્તુત શ્રીહૈમલિપ્તનુશાસનની તુલનામા
 અન્ય કોઈ આવી શકે એમ નથી

મૂલઅન્યની વૃત્તિઓ

પૂજનીય સૂરિદેવના સાહિત્યસર્જનમા તરી આવતી અનેકવિધ ઉપકારક વિશિષ્ટતાઓમા આ
 પણ એક ખાસ વિશિષ્ટતા છે કે “તેઓશ્રીની પ્રાય દરેકે દરેકે સાહિત્યકૃતિઓના મૂલઅન્યોના વિષયને
 તેઓશ્રીએ ખાસ પોતાની વૃત્તિ—ટીકા—દ્વારાયે—વિશદ—સ્પષ્ટ કરેલ છે”

જેમ કે—શ્રીસિદ્ધહેમચાકરણુ પર લઘુ તેમ જ બૃહદ્વૃત્તિ પોતાની છે શ્રીઅભિધાન ચિન્તા-
 મણિ શબ્દકોષની બૃહદ્ટીકા સ્વકૃત છે છન્દોનુશાસન, યોગશાસ્ત્ર, દ્વાયાશ્રયકાન્ધ વિગેરે કૃતિઓ પર
 સારી રીતિયે વિશદપદ્ધતિપૂર્વક અપી અભ્યાસકવર્ગના ઉપકારને સાડ તે સાધુચરિત સૂરિવરશ્રીએ,
 સ્વય વૃત્તિય થોનુ નિર્માણુ કર્યું છે

તે મૂળજ, પ્રસ્તુત હૈમલિપ્તનુશાસન મૂલઅન્યના ગૃહભાવને સ્પષ્ટ કરવાને સાડ તેઓ
 શ્રીમદે સ્વોપસવૃત્તિની રચના કરી છે સ્વોપસટીકા મૂલકારના ભાવને—પોતાના જ ભાવને—સ્પષ્ટતાથી
 ઝીણવટપૂર્વક છણી શકે છે, એ કથન સાવ સાચુ છે મૂલઅન્યભાવને સ્પષ્ટ કરતી આ સ્વોપસવૃત્તિ,
 અત્યાર અગાઉ અપ્રસિદ્ધ હતી, આ અન્યમા તે પ્રથમ જ પ્રકાશનને પામે છે, જેનુ શ્લોક પ્રમાણુ
 ચાર હજાર લગલગનુ ગણાય છે

મૂલકારની પ્રસ્તુત સ્વોપસવૃત્તિપર, દુર્ગપદ્મપ્રબોધ નામની અન્ય લઘુવૃત્તિ પણ આ પ્રકા
 શનમા પ્રસિદ્ધિને પામે છે તે અઘાવધિ અપ્રસિદ્ધ હતી તેનુ આ અન્યમા પ્રથમવાર પ્રકાશન
 થાય છે દુર્ગપદ્મપ્રબોધ એ મૂળજનુ આ લઘુવૃત્તિનુ નામ સાચેજ સફલ છે કારણુ કે—‘આચાર્ય
 ભગવાન શ્રીહેમચન્દ્રસૂરિવરણુએ રચેલ સ્વોપસવૃત્તિના દુર્ગ—કડિન પદોનુ વિવેચન કરવાપૂર્વક તેનો
 બોધ સી કોઈને સરળતાથી થઈ શકે,’ એ આ લઘુવૃત્તિના નિર્માણુ પાછળનો ઉદ્દેશ છે

આ દુર્ગપદ્મપ્રબોધ નામની વૃત્તિના રચયિતા શ્રીમત્વધલવાચકવર છે તેઓશ્રીના ગુરુરાજ
 શ્રીગ્નિનસિદ્ધસૂરિવર છે અને તેઓનો સત્તાકાલ વિક્રમનો સત્તરમો સેકો હતો. આ સઘળીયે વિગતો,
 પ્રસ્તુત વૃત્તિઅન્યની પ્રશસ્તિમા વૃત્તિકાર પૂઠ શ્રીમદ્ વધલવાચકવરે સ્પષ્ટતાથી રજૂ કરી છે

દુર્ગપદ્મપ્રબોધ વૃત્તિનુ શ્લોકપ્રમાણુ આશરે બે હજાર લગલગનુ છે લિપ્તનુશાસનના વિષયને
 બજાવવાને સાડ જેમ સ્વોપસવૃત્તિહૈમલિપ્તનુશાસનવિવરણુ (વૃત્તિઅન્ય) અન્ય પરમ આલબન સમાન
 છે, તેમ પ્રસ્તુત લિપ્તનુશાસનની સ્વોપસવૃત્તિમા જે વિષયો મન્દુહુક્તિના અભ્યાસક વર્ગને હજુયે
 અસ્પષ્ટ જેવા લાગતા હતા, તેને સ્પષ્ટરીતિયે છણીને સરળતાથી તે તે વિષયોનુ સર્વઆદ્ય પદ્ધતિથી
 પ્રતિપાદન કરવાને કારણુ સાચે જ આ દુર્ગપદ્મપ્રબોધ વૃત્તિ પણ અતિ ઉપકારક છે આ વસ્તુને
 અજેનુ વધુ વિવેચન કરવુ એ પિછપેણુ જેવુ છે આ અથના અભ્યાસને કરનાર વિદ્વાન વાચકવર્ગ
 આ સઘળી યે બાળતોને આપમેળે સમજી શકશે, અને અનુભવી શકશે

પ્રસ્તુત પ્રકાશનને અંગે

સ્વોપસ નિવૃત્તિથી વિભૂષિત હૈમલિપ્તનુશાસન અન્ય, આજે પ્રથમ જ પ્રકાશનને પામે છે
 જે કે અત્યાર અગાઉ પ્રસ્તુત લિપ્તનુશાસન પરની ફક્ત હૈમઅવચૂરિ જે લઘુન્યાસમાથી તારવેલ છે,
 તે પ્રકાશનને પામી છે તેમ જ પઠ શ્રીકેસરવિજયજી મહારાજકૃત શ્રીહૈમલિપ્તનુશાસન પરની
 લઘુવૃત્તિ, પણ બે વર્ષ અગાઉ આ અન્યના સંપાદનમાં પરિશ્રમ લેનાર પૂજનીય આચાર્યદેવ શ્રીમદ્
 વિજયજીમાવદ્રસૂરીશ્વરજી મહારાજશ્રીનાયકે અગાઉનુ શાસ્ત્રિય પાઠવિન કોમને

એટલે એક દરે આજે આ રીતિયે સ્વોપસૃષ્ટિસદિત દ્વૈભસિદ્ધાનુગારાન અન્ધ અમારા દ્વારાયે પ્રથમ જ પ્રસિદ્ધિને પામે છે આ અ યના અવ તોકનને કરનાર સામાન્ય અભ્યાસી પણ એ વાત કબ્જેથી કે “આ અ યના સંપાદન અને પ્રકાશનની પાછળ પૂજ જ મહેનત અને પરિશ્રમ ખરચવામાં આવેલ છે”

“આ અ ય પૂજ મહત્વનો છે, તેમજ શાંશામ્બના અભ્યાસમાં રસ લેનારાઓ માટે અને ઉપયોગી છે, અને એ જ કારણે અત્યાર અગાઉ અપ્રસિદ્ધ આ અ ય, પ્રકાશનને યોગ્ય છે, આના પ્રકાશનની ખાસ અગત્યતા છે” આ મુજબ પૂજવપદ પરનોપાસ્ય આચાર્યદેવ શ્રીમદ્વિનય ક્ષમાભદ્રસૂત્રીચરણ મહારાજશ્રીએ મને સૂચના કરી, એથી આ પ્રકાશનકાર્યને હાય ધરવાનો મેં નિર્ણય કર્યો

એટલે આ પ્રકાશનને અગ્રે મેં મારા સ્વર્ગસ્થ પિત છતા સૂચિત ટ્રસ્ટના વહીવટાર ટ્રસ્ટીઓ રોક ન ઠીનવસ કરમન સંપત્તી, અને રોક દેવકરણ ખુશાલ વેરાવળવાળા તેમ જ મારા ગમ સ્વરૂપ માનુશ્રી દસ્તુરાવતીબાઈની અનુના માંગી તેઓએ પદ મારા સ્વં પિતાછતા સૂચિત વીઠમાં દર્શવિલ દેવેશને અનુરૂપ સમ્યક્જ્ઞાનના સંવર્ધન અને સરક્ષણને માટેની અલગ કાર્યની રકમ માથી આ પુસ્તકના પ્રકાશનમાં જોડતી રકમ અર્ચવાને મને અનુમતિ આપી, જે માટે તેઓનો દ્વ અલ્પનત ઠાળી છુ

આ રીતિયે પ્રસ્તુત પુસ્તકના આ પ્રકાશનકાર્યમાં માત્ર દ્વ તો સામા ય નિમિત્તરૂપ છુ, જ્ય રે આવા અનુપમ વિદ્વદ્ગોમ્ય મદાન ઉપકારક શાશ્વત્સમયના આ પ્રકારની કાળજીભરી પદ્ધતિ પૂર્વકના સંપાદન પાછળ પોનાનો સર્વ પ્રકારે દરેક રીતિયે ક્ષોમ આપવાપૂર્વક પરિશ્રમ લેનાર પૂજ્ય પરમોપકારી આચાર્યદેવ શ્રીમદ્વિનયક્ષમાભદ્રસૂત્રીચરણ મહારાજ છે આથી આ પ્રકાશનની પુણ્યપ્રવૃત્તિના આપિ કારણ તેઓશ્રી જ છે

તે વિદ્વાન સૂરિદેવની સ્વપર ઉપકારક પ્રવૃત્તિઓથી લગભગ સૌ કોઈ પરિચિત છે સર્વદેશીય વિદ્વતા, પ્રભાવશીલ અંજિત્વ તેમ જ અગમ આચારરતતા, આ ત્રણેય ગુણો તેઓશ્રીના સાધુજીવનને વડુ ઓપ આપનારા છે તેઓશ્રીનું સંસારી વનન પનજ છે ઉદ્ભાવા એ પનજના પ્રદેશની તોકમયા ગણાય છે છતા યે પૂજ્ય સૂરિદેવનો ગુજરાતી, સંસ્કૃત, હિ દી, અને ઇન્ડીશલાવા પરસ્વેનો અસા ધારણુ કાણુ સાચે જ અલોક છે

એઓશ્રીએ આ અ યના પ્રકાશનની ઉપયોગિતાને ધ્યાનમાં લઈને કેવળ સમ્યક્જ્ઞાનના પ્રચારને કરવાના પુણ્યઅભિપ્રાયથી આ અ યના કપરા સંપાદનકાર્યને હાય ધર્યું, જે આજે આ રીતિયે સક્લનાપૂર્વક પાર પામ્યુ છે એની પાછળ આટલી શક્તિઓ ખરચાઈ છે એટલેજ આવા મહત્વના ઉપયોગી અ યને આ રીતિયે વિદ્વાન જનસમાજ સમક્ષ રજૂ કરતા મને આજે પરમ આન દ યાય છે

સંપાદનકાર્યની સુરકેલીઓ

નૂતન અ યનુ સંપાદનમય થણુ જ કપડ્ હોય છે દરેક પ્રકારની જીવાજદારીઓ સંપાદકના શિરે વીંટાળાયેથી હોય છે નહિ પ્રસિદ્ધ થયેલ પુસ્તકના સંપાદન-પ્રકાશનને ઓ, અનેક દસ્તથી ખિત પ્રતો મેળવવાની વિધિઓ કરવાનુ કાર્ય પણ સંપાદકના માથે જ રહે છે અનેક જૂની, હાથે લખાયેની પ્રતોમાંથી અમુક એક-એક પ્રતોને મહેનતના અને વિશ્વાસપાત્ર અને પ્રમાણુભૂત તરિકે જૂની કાની સાખવી તેમ જ તે સીધા પ્રતોના આધારે ગ્રેસકોપી તૈયાર કરાવવી આ લખુ તો હજુ અદરજુ જ કાર્ય પૂરું યાય છે

પણુ ગ્રેસમાં ગયા પછી સંપાદકને શિરે નવી જ સુરકેલીઓ ઊભી થાય છે ગ્રેસનાં મુકે તપાસવા, ટિપ્પણુ કરવા, સશયાર્થક બાજતોમાં વાચકવર્ગને મૂકવણુ ઉભી ન થાય તે સાડ અમુક નિગતવાર નોંધો કરવી, સાક્ષીપાલોની શુદ્ધિને સાડ તેના મૂલ્યથીને તપાસવા આ વિગેરેની પુકે, અરેખર સંપાદકને માથાતૂ પરિશ્રમો લેવા પડે છે

સપા નકાર્યના આ આવશ્યકભૂત ઉપર મૂળના અગોની પાછળ સપાદક પોતાના શક્તિ-સમય અને અનુકૂલતાઓનો ભેટલો ઉપયોગ કરે તેટલો ઓછો હોય છે

આને આ રીતિયે ચીવટપૂર્વકનુ સુન્દર અને અનુપમ પ્રકાશન જે યદ્ શક્યુ છે, તેનો સઘળો યે યશ કળશ પ્રસ્તુત અન્થના સપાદક પૂજનીય પરમોપકારી સૂરિદેવના શિરે ઢોળાય છે તેઓશ્રીની એ સ્વ પર ઉપકારની વૃત્તિ-અને પ્રવૃત્તિના યોગે જ પ્રકાશકને ઉઠાવવી પડતી મુશ્કેલીઓથી પણ હું ભયી જવા પામ્યો છું

મારે એ સ્પષ્ટ કરવું જોઈએ કે આ અ થના સપાદનકાર્યમા પૂજ્ય સૂરીશ્વરજીએ પૂજ જ પરિશ્રમ લીધો છે અન્થના અભ્યાસકર્વર્ગને અન્થના અભ્યાસકાર્યમા જે રીતિયે અનુકૂલતાઓ રહે, અને તે વર્ગની અન્થના અભ્યાસકાર્યમા રસવૃત્તિ અશ્વત રહે એ જ પદ્ધતિથી પૂજ્ય સૂરિદેવે અન્થના સપાદનનુ કાર્ય પોતાની શારીરિક પ્રકૃતિની પ્રતિકૂલતા વિગેરે હોવા છતા યે સફલતાથી પૂર્ણ કરેલ છે સામાન્ય પણ અન્થના સપાદનકાર્યમા રસ લેનારા અભ્યાસી, આવા પ્રકારના નૂતન અન્થના સપાદનની પાછળના પરિશ્રમને તેમ જ શક્તિ અને સમયના વ્યયને સમજી શકે છે એટલે એને અગે મારે અત્ર વધુ લખવાની જરૂર ન જ હોય

આભારદર્શન તેમ જ બીજી કેટલુક

આ પ્રકાશનકાર્યમા જે જે મહાનુભાવોએ પરોક્ષ યા પ્રત્યક્ષરીતિયે મને સહાય કરી છે, તે સર્વનો આ સ્થલે હું આભાર માનુ છુ વિશેષમા પ્રસ્તુત અન્થની અનુભવપૂર્ણ અભ્યસનીય પ્રસ્તાવના લખી, અથના પ્રકાશનને સુદર બનાવવાની કૃપા કરનાર પૂજનીય ઉપાધ્યાયજી મહારાજ શ્રીમદ્ જમ્બૂવિજયજી મહારાજનો એ ઉપકાર હું ભૂલી શકુ એમ નથી તેમ જ પ્રોફેસર વેનીકરે પણ આ અથને અગે મનનીય આમુખ લખી આપેલ છે, જે માટે હું તેઓનો આભાર માનુ છુ

આ અથના રાખવામા આવેલ મૂ.યને-કિમતને અગે એક ખૂલાસો કરવો જરૂરી છે જે કે આ અન્થના પ્રકાશનની પાછળ મારા સ્વં પિતાશ્રીએ સૂચિત કરેલ વીવની રકમમાથી ખર્ચ કરવામા આવેલ છે, છતા યે અન્થનુ મૂલ્ય રાખવાનુ કારણુ છે, અને તે આ આ અન્થના વિક્રયમાથી જે કાઈ પણ રકમ ઉપજશે, તે કેવળ જ્ઞાનદ્રવ્ય તરિકે રાખવામા આવશે અને તે દ્રવ્યનો ઉપયોગ મારા પિતાશ્રીએ સૂચવેલ વીલની કલમને અનુસારે કેવળ સમ્યજ્ઞાનના ઉચિત પ્રચારમા જ કરવામા આવનાર છે

અમારા કુટુંબના વિશેષત ઉપકારક તેમ જ અનેક લભ્ય આત્માઓને શ્રીવીતરાગધર્મના માર્ગે ભેડનાર-અમારા પૂજનીય ગુરુદેવ મુનિરાજ શ્રીમદ્ અમીવિજયજી મહારાજશ્રીજીના તેમ જ મારા સ્વં પૂજ્ય પિતાશ્રીના શુભ અભિધાનથી સકળાયેવ શ્રીઅમીસોમ જૈન અથ માતાના બીજા પુષ્પ તરિકે આ અથને પ્રકાશિત કરવામા આવેલ છે

પ્રાન્તે હું કૃપ્છીશ કે “પ્રસ્તુત અથના અભ્યાસને કરી, શબ્દશાસ્ત્રના જ્ઞાનને મેળવવા દ્વારાયે સૌ કોઈ લભ્ય આત્માઓ શ્રીજિનેશ્વરદેવના ધર્મની આરાધનાના માર્ગે પ્રગતિ કરો અને પરંપરાયે મોક્ષ-પરમાનન્દ પને પ્રાપ્ત કરો” એ જ

કોઠ, જુના મોતીખાના }
મુખર્ષ, માધ શક્લા પચમી }
મમલવાર તા. ૧૩-૨-૪૦ }

લીંબ પ્રકાશક

FOREWORD

Hemacandra, the great Acarya of Jainism, lived at the court of King Kumārapāla of Gujrat in the 12th century A D He was a versatile and prolific writer and has a wonderful mastery over the Sanskrit and Prakrit languages He has written authoritative treatises on almost every branch of literature in these two languages The most important among his works are his four Anuśāsana viz, Śabdānuśāsana, Lingānuśāsana, Chandonuśāsana and Kāvyaṅuśāsana, and the three great Kāvya namely the Dvyāśraya, the Kumārapāla-carita and the Trisastīśalākāpuruṣacarita His Abhidhānācintāmaṇi with the Anekārthasaṅgraha and his Yogaśāstra are also important and wellknown All these works are a clear proof of his all-round and sincere efforts for the glorification and preservation of the Sanskrit and Prakrit languages and literatures They all show Hemacandra's vast, varied, and accurate information of his subject and also his clear lucid and precise exposition of his material

Lingānuśāsana is a treatise on gender and forms an important supplement of grammar, along with Dhātupāṭha, Ganapāṭha, Unādipāṭha and Paribhāṣā Nearly every school of grammar has its own Lingānuśāsana, but it is usually not written by the author of the grammar himself In the case of Hemacandra however, it is not so, he himself has written all the abovementioned supplements to his grammar There also exist many independent treatises on Gender and among them may be mentioned those by Vāmana, Harsavardhana, Vararuchi Nandi, Durga, Arunadeva, Bhojadeva and Buddhisāgara The first two of them are already published, while the others are known from references to them in other works A Lingānuśāsana primarily deals with the gender of Sanskrit words and not their meanings, which latter are only mentioned in connection with it They are accordingly divided into chapters which deal with the three genders both separately and conjointly On the other hand, there are other works called *Namalingānuśāsana*, whose chief aim is lexicographical, but which also give the genders of each word The most important and popular among them is the Amarakośa

Hemacandra's Lingānuśāsana is said to be a mere enlargement of Śakaṭayana's Lingānuśāsana, cf Belwalkar, systems of Sanskrit

Grammar, p 71 and 77 This may be true, but only partially. As he himself tells us in the concluding stanza, he had consulted and made full use of older works on the subject, before he composed it, and this is fully borne out by his own exhaustive *Vivarāṇa* of his *Liṅgānuśāsana*. In it, he fully explains every word and its gender and quotes more than forty of his predecessors either for confirmation or rejection. Again instead of the 70 stanzas in the *Āryā* metre of Śikṛīyana, Hemacandra's *Liṅgānuśāsana* consists of 139 stanzas in 25 different and artistic metres. In short, Hemacandra's *Liṅgānuśāsana* is a final and decisive authority on Gender.

The editor of this volume, Jaincārya Paṇḍit Śrī Vijaya-kṣamābhadrā Sūri (formerly ¹Paṇḍit Kṣamāvijaya Gaṇi) is an erudite scholar and has spared no pains in making this book very useful. He has carefully edited both the text and the commentary, and has also given, below the text, Śrīvallabha's gloss on the difficult words in Hemacandra's *Vivarāṇa*. This gloss sometimes gives also the Vernacular equivalents of the words. At the end of the volume, the editor has given a alphabetical list of prakrit words occurring in Śrīvallabha's gloss on pp 1-10, and another of the Sanskrit words explained in Hemacandra's *Vivarāṇa* on pp 11-59. He has noted down the Variant readings in the Gloss as found in a second manuscript from the Kṣamākalyāṇa Bhaṇḍār on pp 61-65. Only the first occurrences of the authorities quoted in the *Vivarāṇa* and the Gloss are given on p 60, but one feels that a complete list of all the occurrences would have been more welcome. The editor has similarly arranged the different metres employed by Hemacandra in the text of his *Liṅgānuśāsana*, in an alphabetical order, on p 68. I have no doubt that this work of the learned editor shall be welcomed with enthusiasm like its predecessor, the *Hamapraḥaṣa Vyākaraṇa*, by scholars interested in Sanskrit Grammatical literature.

Wilson College, Bombay, }
12th March, 1939

H D Velankar

मुनिवर्धश्रीमनकविजयसंहृद्वा स्तुत्यञ्जलिः ।

शिवरिणी

जगत्या विरयातो निमलसुगुणेद्रांग्रिसुमरैः,
सदोद्युक्तो गोभिर्व्रितततिमिरोद्दालननिधौ ।
निवस्वत्सदृशो भविककमलोद्भासनकर,
भवात् पातात् पाता विजयपदभागदानमुनिराट् ॥ १ ॥

शार्ङ्गविक्रीडिते

सिद्धाताम्बुधिपारगोऽमलयशा मानद्रुदाघानल
विद्वद्द्वन्द्वमस्यिताहियुगलो भव्याम्बुजातार्यमा ।
एष्यद्दपकसर्पदपदलनो घादीभपञ्चानन
दघात् सौख्यमनन्तमक्षयमसो दानाभिध सुरिराट् ॥ २ ॥
माद्यन्मोहकरी द्रुपाटनहरिर्भवेत्सितार्थमद्
श्रीमज्जनसुशासनाभ्यररविर्नानाम्बुधिस्मत्तपा ।
प्रत्युत्पन्नमति समग्रसमये राद्धात्तपारङ्गमी
सुरीशो चरमातनोतु भविनां दानाभिधेयो नु शम् ॥ ३ ॥

हृतविलम्बितम्

भविककैरवभासनचन्द्रमा भ्रसरित्पतितारणसत्तरि
सरुलपापतमोभरभास्वरो विजयता जिनशासनवत्सलः ॥ ४ ॥

सम्परे

यश्चारित्रेण विचो जगति यतिपतिर्यं भरीशाः प्रणेसु
येनानङ्गो विजिग्ये स्पृहयति यतये भव्यराजिर्द्वि यस्यै ।
यस्मात्पाप विनष्ट सततमुदयिनो यस्य कीर्त्तिर्विशाला
यस्मिन् धैर्यं विशाल सुखिमलमत्तयो त नमता मुनीशम् ॥ ५ ॥
शातो दान्त सुकान्त शमजसुखमयोऽपास्तदोष क्षमामान्
विद्वद्द्वन्द्वैरुपास्यो जितमदमदनो नष्टमाय वृपातुः ।
पञ्चाचारप्रवीणो हितकरणपर शीलसन्नद्धकायः
दानाख्य सुरिराजो जयतु गतभयो योगिराट् सच्छरण्य ॥ ६ ॥

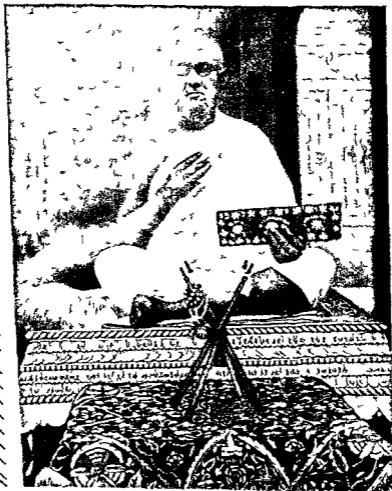
वचन्तिलम्

श्रीमत्तपागणमरुत्पयसद्विवस्वान्
स्फुजत्सुबुद्धिविभवो बुधराजिनव्य ।
चञ्चलशोधयलिताखिलदिग्गविभाग
दानाख्यसुरिरनिश जयताच्छमीश ॥ ७ ॥

मन्दाकान्ता

दीव्यकीर्त्तिः सकलविदुषा ध्रुयतामादधानः,
ज्ञानागातो मदनविजयी पारगो घाडमयाधेः ।
स्वान्तघ्यात् हरति निपिल योऽधिराट् भव्यराजे,
आचन्द्रकं जयतु मुनिपो दाननामा स सुरि ॥ ८ ॥

शासन-प्रभावक, प्रवचन पारंगत—

“आचार्य श्रीमद् विजयदानसूरीश्वरजी महाराज ।”

“गम्भीरिमाधरितपारिनिधि प्रवृद्ध- वाघप्रभाप्रतिहताशुमदिन्दुधामा ।
रत्नप्रदीपितरजाञ्जितपारिजाता, जीयान्प्रभुविजयपूर्वयदानसूरि ॥१॥”

आचार्य पद-१९०१

छात्री

गति-प यात्र पद-१९०२

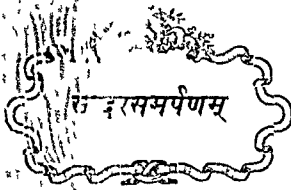
संभार

वत्स, विजय सं-१९२४

शास्त्रिणाथ

दीक्षा, विजय सं-१९४६

गाथा

संयमप्रभासक

मोक्षमार्गदीपक

सत्पुरुषशिरोरत्न

पूज्यपाद प्रातःस्मरणीय परमपवित्र आचार्यवर्य

श्री १००८ श्रीविजयदानद्वरीश्वरजीमहाराज

आपश्रीनी उदार सहायता बडे आरभेल, परन्तु

अनेक कारणोप आपश्रीनी हयातिमा पूर्ण

न थह शकेल, आ प्रयत्न, दिव्य-

दृष्टि स्विकारी कृतार्थ

परशोजी

वरण-सेवक

विजयक्षमाभद्र

सादरसमर्पणम्

संयमप्रभायक

मोक्षमार्गदीपक

सत्पुरुषशिरोरत्न

पूज्यपाद प्रातःस्मरणीय परमपवित्र आचार्यवर्य

श्री १००८ श्रीविजयदानसूरीश्वरजीमहाराज

आपश्रीनी उदार सहायता वडे आरभेल, परन्तु

अनेक कारणोए आपश्रीनी हयातिमा पूर्ण

न थइ शकल, आ प्रयत्न, दिव्य-

दृष्टिए स्वीकारी कृतार्थ

करशोजी

चरण-सेवक

विजयक्षमाभद्र

શ્રી હેમચન્દ્ર સૂરીશ્વરજી

[સુપ્રિદેવના જીવન અને કવનની દ્રકનોંધ મુનિશાળ થી કનકવિ/૫૯]

જન્મ, જન્મસ્થાન, અને નગરનીકાં

જ મ અને મરજી એ સૌ કોઈ કર્મને વશવર્તિ આત્માઓને માટે રાહજ, છે, જન્મ કર્મ અને કપાય એ ત્રણેય વસ્તુઓ અનાદિમલીન સસારમાં ફેટની જેમ આવવો લીધાજ કરે છે એજ કારણે કપાય એ પ્રથમ થઈ શકે કે જન્મ કે મરજીની નોંધી શા સાડુ તેવાની લેખએ ?

આનો જુવાળ છે, અને તે સ્પષ્ટ તેમજ માને-સચોટ છે તે એ કે- 'લેગક દરેક જન્મનેનાર અને મૃત્યુની ઓંઠા મુનારના જન્મ કે મરજીની નોંધી નજ તેવાવી લેખએ જ મ્યા પછી લેણે જીવનને જીવી લાજતા ન આવડકયુ હોય, તેમજ જે મરજીની વેળાએ સમારિપૂર્વક મરજીને મેળવી શકેલ ન હોય, એવા-ઓનાં જ મ મરજી કે જીવનના મૂ ય કાઈજ નથી એવાઓએ તો કેવળ પોતાની ભૂતકાવની અનન્ત જન્મમરજીની પરંપરાઓમા આ એક નવાં જ મ અને મરજી દ્વારાયે બાની જ મ મરજીની કારમી વેનાઓને પોતાના ભાવિભવના ચોપકામાં જમે કરવાનોજ પ્રયત્ન કર્યા છે

પણ જેઓએ જ મ ધાર્યા પછી, જીવનને સાચી રીતિયે જીવી લખ્યુ હોય, તેમજ પોતાના જીવન દ્વારાયે જેઓ સ્વ-અને પરના-અનન્તજ મ-મરજીની પરંપરાને વધની અજકાવવાને સમર્થ બન્યા હોય, એ રીતિયે જેઓએ સ્વ-તેમજ પરને ભાવિની કારમી વેનાઓથી બચાવવાના પ્રયત્નો કર્યા હોય હોય, એવા મહાન પુરુષોના જ મ અને મરજીની નોંધી ઇતિહાસના ખને હમેશને માટે અમર છે અને રહેવી લેખએ.

ભૂતકાલીન જૈન તવારીખમા એવા અખરજીદિતવત્સલ મહાનપુરુષો અગણ્ય નોંધાયા છે કલિકાલ સર્વેજ ભગવાન શ્રીહેમચન્દ્રસૂરીશ્વરજી મહારાજ પણ એ અગણ્ય મહાન પુરુષોમાના એક મહાન સર્વશ્રેષ્ઠ પુરુષ છે

શ્રીહેમચ દ્રસરિનો જ મ વિં સં ૧૧૪૫ ના કાર્તિક સુદિ ૧૫ ની રાત્રે ગૂજરાતમા આવેલ ધધુમ નગરમા થયો હતો એમના પિતાનુ નામ ચાચ અને માતાનુ નામ પાહિની હતું તેઓ શ્રીનુ શુદ્ધસ્થાવસ્થાનુ નામ અંગદેવ હતું જ્યારે અગદેવ માતાના ગર્ભમા આવે છે, તે અવસરે પાહિની એક રાત્રીયે શુભસ્વપ્ન ભવે છે તે સ્વપ્નની વાત પાહિની તે વેળાયે ધધુકામા બિરાજમાન શ્રદિવ ચન્દ્રસૂરીશ્વરજીને કહે છે શ્રી દેવચ દ્રસરિજીએ, એ સાક્ષીને પાહિનીને કહ્યું કે- શ્રીજિન-શાસનરૂપી મહાસાગરમાં કૌસ્તુભસમાન પુત્ર તને થશે ' એ સાક્ષીને અગદેવની માતા આન દ પાગી

અગદેવ ક્રમશઃ બા'યકાલમાં ફેટલોકે સમય પસાર કરે છે બાહ્યકાલમાં પણ અગદેવને ઉત્તમ સંસ્કારોનું અમીપાન સુશ્રાવિકા પાહિની તરફથી સળયે મળ્યા જ કરતું દેવની પૂજા, ગુરૂની શુભૂષા અને ધર્મનું આરાધન અગદેવના બા'યકાલીન જીવનમા ઉત્તરોત્તર વૃદ્ધિને પામતું

પૂર્વકાલીન અનુપમ કોટિની ધર્મની આરાધનાના પુણ્ય પ્રભાવે બાહ્યવયના અગદેવના હૈયામાં શ્રીજિનેશ્વરદેવકથિત સર્વવિરતિધર્મની આરાધના કરવાની ભાવના પ્રગટે છે કોટિકાજીની વશશાખા અને ચ દ્રહુલના આચાર્ય શ્રી દેવચ દ્રસરિજીએ ખલાત મુકામે અગદેવને વિં સં ૧૧૫૦ ના મહા સુદિ ચૌદશ શનિવારના દિવસે શ્રી પાર્શ્વનાથના ચૈલમાં દીક્ષા આપી અને શ્રી સોમચન્દ્ર મુનિ એ મૂળજ નામ રાખ્યુ

૧ શ્રી કુમારપાવચરિત મહાકાવ્યાના રચયિતા શ્રીજયસિદ્ધસરિજી, આને અગે એ મૂળજ શબ્દજ કરે છે કે- 'શ્રી મહાવીરસ્વામીના મદિરમા અગદેવને દીક્ષા અપાઈ હતી

इलिकाल सर्वज्ञ श्री हेमचन्द्रसूरीधरल्ल महाराज

जन्म	दीक्षा	सूरिपद	निर्वाण
वि स ११४५	वि म ११५४	वि स ११६६	वि म १२२६

परमार्हत श्री कुमारपाल लूपाल.

जन्म	राज्याभिषेक	मध्यकल्पमूनगारनतठियया	स्वर्गगमन
वि स ११४६	वि स ११६६	वि स १२१६	वि स १२३०

શાસ્ત્રાભ્યાસ, સૂરિપદ, અને પ્રભાવના

મતના સ્વીકારબાદ, શ્રીઓમચન્દ્રમુનિએ પુરુદેવની સેવાશુશ્રૂષા તેમજ વિનયધર્મની અપક્રિત આરાધના કરવા પૂર્વક-વ્યાકરણ સાહિત્ય અને તર્ક વિગેરે સર્ગની શાસ્ત્રોનો અભ્યાસ કર્યો શ્રીસોમચન્દ્રમુનિએ એકવેળાએ ન્યાયશાસ્ત્રના વિશેષ અભ્યાસને સાડ કાશ્મીર જવાની ભાવના કરી અને પુરુદેવની અનુમતિપૂર્વક તે બાલ્યે જવાને સાડ તેમણે સાધુઓની સાથે ખલાતથી પ્રસ્થાન કરીને રેવાવતાર નામના તીર્થરૂપ શ્રીનેમિનાથના ચૈલધામમા મુકામ કર્યો

પણ તેજ રાત્રે શ્રીસરસ્વતીએ આવીને તેમના પ્રત્યે પોતાની પ્રસન્નતા પ્રગટ કરી સાથે જ પુણ્યવાન પુરુષોને મિદ્ધિ મેળવવાને સાડ મહેનત કે પરિશ્રમ હેવાની જરૂર પાતી નથી મિદ્ધિએ આપમેળે તે પુરુષોના ચરણને નમતી આવે છે આ બનાવ બન્યા પછી શ્રી સોમચન્દ્રમુનિ, સાથેના સાધુઓની સાથે ખલાત મુકામે પાછા આવ્યા

વિ. સં. ૧૧૬૬ માં વૈશાખ સુદિ ત્રીજાના મંધાહુકાળે, શ્રીદેવચન્દ્રમુરિએ શ્રીસોમચન્દ્રમુનિને યોગ્ય જાણી આચાર્યપદરૂપ ત્રીજા પરમેષ્ઠિપદે આડઠ કર્યા તે વેળાએ શ્રી ખલાતના જૈનસંઘે આ પુણ્યપ્રસંગને ખૂબજ ઠાકમાઠથી ઉજવ્યો હતો શ્રી સોમચન્દ્રમુનિનું નામ, તે અવસરે શ્રી હુમચન્દ્રસૂરિ એ મૂળજ સ્થાપવામા આવ્યું

એકવીસ વર્ષની યુવાવયે તેઓ સૂરિપદ પર આડઠ થયા, ત્રીજાતપ અને અનુપમ આચારધર્મની પાવનાના યોગે તે સૂરિદેવ, શ્રીજૈનશાસનની ખૂબજ પ્રભાવના કરી શક્યા તે સૂરિપુગવનો સારોય જીવનકાળ કેવળ જૈન શાસનની પ્રભાવનાનો ચિરજીવ ધૃતિહાસ અને છે એકલી વિદ્વત્તા એ શાસનની કે પરમસત્યની સેવા-પ્રભાવનાનું અગ બની શકતી નથી, પણ સાથે કઠોર અને અડગ આચાર ધર્મોનું આરાધન હોવું જોઈએ એ વાત કવિકાલ સર્વજ લગવાન શ્રી હુમચન્દ્રસૂરિ મહારાજનું પ્રભાવક જીવન આપણને સ્પષ્ટ મમજલવે છે

સૂરિશ્રીના તે કાળમા પાટણના રાજ્યાસનપર સિદ્ધરાજ જયસિંહ હતો રાજ સિદ્ધરાજની શ્રી હેમચન્દ્રસૂરિની સાથે પ્રથમ મુલાકાત પાટણના જનરમા થઈ સિદ્ધરાજની સેનાની સંકડામણથી સૂરિજ એક દુકાન આગળ સપરિવાર ઉભા હતા ત્યા રાજની દૃષ્ટિ સૂરિવર પર પડી રાજએ પોતાના હાથીને ત્યાંએક્યો સૂરિદેવની મનોહર લલ્લ આકૃતિથી અને અનુપમ વિદ્વત્તાથી આકર્ષાઈને રાજ સિદ્ધરાજે સૂરિવરની સેવામા વિનમિત્ત કરી કે-‘ભગવન્ ! હમેશા બપોરના સમયે રાજસભામા આપે પધારવું’.

સૂરિદેવ અને સિદ્ધરાજનો કમળ પરિચય વધતો ગયો. સૂરિવરની વિદ્વત્તા તેમજ અસિધારાસમ સાધુતાના પુણ્ય પ્રભાવથી આકર્ષાયેલ મહારાજ સિદ્ધરાજ, સૂરિદેવની સેવામા સદાકાલ પોતાની જીવનસાધના સાધતો એ ઘડીપળોને ધન્ય ગણતો

માલવા દેશને જીતીને આવ્યા બાદ, લોજરાજના પુસ્તકભંડારના જેવો પુસ્તકભંડાર પોતાના દેશમા વસાવવાની ઇચ્છા મહારાજ સિદ્ધરાજને એક અવસર થઈ આવી સૂરિદેવની સેવામા નમ-રાજનેમા પોતાની તે ભાવના તેણે રજૂ કરી અને સૂરિદેવને વિનવ્યુ કે-‘ભગવન્ ! વ્યાકરણશાસ્ત્ર વિનેર શ્લોકો રચીને મારા એ મનોરથો આપ પૂર્ણ કરો કૃપાગાગર ! મારી ભાવનાઓને પૂર્ણ કરવાને મહાશુભરાતમા આપ વિના અન્ય કોઈપણ સામર્થ્યવાન નથી’

રાજ સિદ્ધરાજની એ પ્રાર્થનાને સ્વીકારીને, નિષ્કારણ ઉપકારી સૂરિમહારાજએ એ કાર્ય આરંભ્યુ તેમને મનોયોગપૂર્વક તત્કાલીન અનેક વ્યાકરણ શ્લોકોનું પરિશીલન કરવા માડ્યુ એ પરિશીલન અને ધીરજ પૂર્વકના અભ્યાસના અતે સૂરિદેવે સિદ્ધલેખશાસ્ત્રના પ્રસંગ નામનું નવ વ્યાકરણશાસ્ત્ર રચ્યુ

રાજ સિદ્ધરાજનો અને સૂરિજનો પ્રસંગ હમેશાં આ જ રહેતો અનેક સ્થાનોની તીર્થયાત્રાઓનો લગ્ન સૂરિજની સાથે સિદ્ધરાજે મેળવ્યો હતો. રાજ સિદ્ધરાજના મરણબાદ પાટણની રાજ્યગાદીપર સિદ્ધરાજના સંઘ ધી કુમારપાલ આવ્યા કુમારપાલની સાથે પણ સૂરિદેવનો સદલાસ અમુક પ્રસંગથી

શરૂ થયો હતો સૂરિદેવશ્રી, ધર્મને દૃષ્ટિસ મુખ રાખીને જ ભૂપ કુમારપાલના સાચા સલાહકાર બની રહ્યા હતા કુમારપાલપર સૂરિદેવનો ઉપકાર ખૂબ હતો રાજ્ય મળવા પહેલાં પણ સૂરિજી કુમાર પાલના દિનચિંતક હતા અને રાજ્ય પ્રાપ્ત કર્યા પછી પણ કુમારપાલના શેષજીવનને ઉત્તમપથે વાળનાર પ્રસ્તુત સૂરિદેવ જ હતા સૂરિદેવની સતત સેવાના યોગે કુમારપાલ ભૂપની મનોભાવના સદ્ધર્મનામાર્ગ પરત્વે દૃઢથઈ હતી અને નિઃ સં ૧૨૧૫ ની આસપાસમા મહારાજા કુમારપાલે, સૂરિદેવની પાસે શ્રાવકના ત્રતો ગ્રહણ કર્યાં હતા તેમજ તેમણે પોતાના તાબાના સર્વ દેશોમાં પશુવધ બંધ કર્યો, સાત વ્યસનોને દેશવગે દીધો, એટલુંજ નહિ પણ અપુત્રીયાનુ ધન, જે અત્યાર અગાઉ રાજ્ય પરંપરાથી રાજ્યમહારમા તેવાતું હતું, તે પણ રાજા કુમારપાલે બંધ કર્યું હતું એરીતે મહારાજા કુમારપાલ, સૂરિદેવના યોગે ધર્મને પામીને ઉત્તરોત્તર રીતિયે ધર્મમા નિકાસ પામતા કમશ પરમાર્હત બની શક્યા હતા

સૂરિદેવની સાહિત્યસર્જનની પ્રવૃત્તિઓ

કલિકાલ સર્વજ્ઞ ભગવાન શ્રી હેમચ દ્ર સૂરિવરે, જે દિશામા કામ કર્યું હતું એક તો સિદ્ધરાજ અને કુમારપાલ જેવા મહાગૂજરાતના રાજવીઓને પ્રતિબોધ આપીને જનધર્મનો અને જનસિદ્ધાન્તોનો દેશબરમા પ્રચાર થવાની શક્યતા કરી આપી અને પ્રચાર કરાવ્યો તેઓશ્રીનુ ણીજું મહાન કાર્ય સર્વોચીય સાહિત્યનુ નિર્માણ

તેઓશ્રીની સાહિત્યસર્જનની પ્રવૃત્તિઓ વિરાટ છે વિષમ ગણાતા કલિકાલમા તેઓશ્રીએ પોતાની અનુપમ અને દેવદુર્લભ સાહિત્યકૃતિઓ દ્વારા ધર્મસમાજપર અનન્ય ઉપકાર કરેલ છે સાહિત્યના અનેકવિધ અંગોનુ વિવેચન કરવાને જ્યારે સૂરિદેવે કલમ હાથમા લીધી છે, ત્યારે તેમા એઓશ્રીએ સાથેજ સફલતા પ્રાપ્ત કરી છે એમ કહેવુ એ તદ્દન સાચુ છે કે—‘સૂરિદેવ એ ખરેખર કલિકાલના સર્વજ્ઞ હતા.’

વર્તમાનમા એક રાજદ્વારી તેમજ મુત્સદ્દી ગણાતીબકિના આ શબ્દો પણ સૂરિદેવના અસાધારણ વ્યક્તિત્વને ઓળખવાને આ અવસરે કદાચ બસ થશે —

‘શ્રી હેમચ દ્રસૂરીશ્વરજી—એ હતા સમસ્ત જગતના એક (તત્કાલીન) પ્રખર વિદ્વાન કવિ, ઇતિહાસકાર, વ્યાકરણ ને કોશકાર ગૂજરાતના કલિકાલ સર્વજ્ઞ’

કલિકાલસર્વજ્ઞ ભગવાન શ્રી હેમચ-દ્રસૂરિજીએ, વ્યાકરણ-કાવ્ય-કોશ-સાહિત્ય—યાય નિગેરે દરેકે દરેક વિષયોપર પોતાનુ વર્ચસ્વ મેળવ્યુ હતું તે કાલની સાધન સામગ્રીઓની પ્રતિકૂલ પરિસ્થિતિમા પણ તે આકારણુ કષ્ટામૂર્તિ સૂરિદેવે પોતાના જીવનને પરમ ઉપકારક સાહિત્યના સર્જનની પ્રવૃત્તિઓમા ખપાવી દીધુહતું

૧ ‘મહારાજા કુમારપાલ જીવનની અન્તિમ ધડિઓ સુધી પરમાર્હત હતા આ કથન સાવ સત્ય છે અનેક ઐતિહાસિક નિબંધ પ્રમાણેપર આ કથન નિહાર છે કેવળ સાપ્રદાયિક આગ્રહ દર્યાના આવેશમા આવીને આવા સર્વ સમ્મત ઐતિહાસિકસત્યનો અપવાપ કરવાના પ્રયત્નો એ તદ્દન બાબીરા છે પોતાના અસ્તિત્વનો નિરંધ કરવા બંનેબર છે પરમાર્હત કુમારપાલ મહારાજાને શૈવધર્મના અનુયાયી તરફે રહુ કરનારાઓ ઇતિહાસથી બેશક અનસિદ્ધ છે અને એજ કારણે આવાઓ ઇતિહાસસિદ્ધ સવસન્મન સત્યનો અપવાપ કરવાની ગાદી મનો શાને રેવે છે આ તકે આટલુ સ્પષ્ટ કરવાની જરૂર છે

૨ જે કે આ મૂળબના શબ્દોથી પૂજની સૂરીશ્વરને ભદેરમા ઓળખાવનાર તે વ્યક્તિ હુદયના નિખાલસ ભાવથી ઓળ માવે છે એ આપણાથી કદી શકાય તેમ નથી છવાયે પૂજનીય સૂરીશ્વરની ઓળખ આપનારા આ શબ્દો અચાનકે એ તેના મુખમાથી સરી પડ્યા હોય તોયે તે વાસ્તવિક દોવાને કારણેજ અત્ર તેને નોંધવામા આવ્યા છે

એઓશ્રીનુ સાહિત્ય સાચેજ લોકલોક્ય તેમજ વિદ્વદ્લોક્ય છે એજ કારણે કલિકાલ સર્વજ્ઞ સુરિવરની સાહિત્યકૃતિઓ સર્વશાસ્ત્ર બની શકી છે શ્રીત્રિપદ્મિશલાકાપુરૂષચરિત્ર, શ્રીયોગશાસ્ત્ર, શ્રીવીતરાગસ્તોત્ર, વિગેરે લોકલોક્ય સાહિત્યનુ સર્જન કરવાસાથે, પ્રમાણુમીમાસા, અન્યયોગ-અયોગ વ્યવચ્છેદ દ્વાર્નિશિકા, સિદ્ધહેમ, (મહાબ્યાકરણ) વિગેરે વિદ્વદ્લોક્ય સાહિત્યનુ સર્જન પણ તેઓશ્રીએ કર્યું છે સરળતા, સ્પષ્ટતા, ગભીરતા, તેમજ શબ્દોની અકિલકલ્પતા પૂર્વકની સુબોધ શૈલી, એ તેઓશ્રીના સાહિત્યસર્જનની એક અનુપમ અને આદર્શ-સર્વતોમુખી પદ્ધતિ છે

જ્ઞાનનુ દાન એ સર્વ દાનોમા શ્રેષ્ઠ છે, સુપાત્રદાન અને અલયદાનની યથાવિધિ આરાધનાનુ મૂળ અગ જ્ઞાનદાન છે જ્ઞાન દ્વારાયેજ વસ્તુમા રહેલા હેય-ભાગ્ય, ઉપાદેય-આજ્ઞા અને જ્ઞેય-જાણુવા લાભક તત્ત્વોનુ જ્ઞાન થઈ શકે છે માટેજ જ્ઞાન એ આત્મકલ્યાણની પ્રત્યેકપ્રવૃત્તિઓના માર્ગમા સારામા સારો પ્રકાશ નાખી શકે તેમ છે આવા પ્રકારના માર્ગદર્શનને આપનાર જ્ઞાનનુ દાન એ લાવકરૂણાના ઝરણાઓને વહેતા મૂકનારા પરમજ્ઞાની પુરૂષોજ સફલરૂપિતિયે કરી શકે છે

એ વસ્તુ સ્પષ્ટ છે કે શ્રીજિનેશ્વર દેવના શાસન સિવાય જ્ઞાનનુ સાચુ રહસ્ય કોઈસ્થાને પામી શકાય તેમ છે નહિ શ્રીજિનેશાસનના આલબનને પામનાર આત્માઓ જ જગતમા સાચા જ્ઞાનનો પ્રકાશ પાથરી શકે છે તેમજ જગતને સાચુ માર્ગદર્શન જ્ઞાનના દાનદ્વારાયે આપી શકે છે

માટેજ કલિકાલ સર્વજ્ઞ ભગવાન શ્રીહેમચન્દ્રસૂરીશ્વરજી મહારાજ, પોતાની માર્ગ સન્મુખ સાહિત્ય સર્જનની વિરાટ પ્રવૃત્તિઓ દ્વારાયે ભવ્યજનસમાજને જ્ઞાનનુ દાન કરવાપૂર્વકે યથાર્થ આરાધનાના-આત્મકલ્યાણના માર્ગે દોરવણી આપી શક્યા છે

આ રીતિયે સતત સ્વ પર કલ્યાણની પ્રવૃત્તિઓમા જીવનને ખપાવી દેનારા અકારણુવિશ્વખંધુ કલિકાલસર્વજ્ઞ શ્રી હેમચન્દ્રસૂરિમહારાજ વિ ૦ સં ૧૨૨૯ મા, ૮૪ વર્ષની વૃદ્ધવયે ખાટલુમા સ્વર્ગવાસ પામ્યા હતા

સુરિદેવના સાહિત્યની આછી નોંધ

કલિકાલસર્વજ્ઞ આચાર્ય દેવ શ્રી હેમચન્દ્રસૂરીશ્વરજી મહારાજનુ સાહિત્યસર્જન ખૂબજ વિસ્તૃત છે એ સઘળાચની નોંધ લેવાને સારૂનો આ પ્રયત્ન નથી કેવળ આવશ્યક આછી નોંધ રજૂ કરવાની જ ધ્વજ છે

પ્રસ્તુત સુરિદેવે રચેલા વિપુલ ગ્રન્થરાશિમા નીચેના ગ્રન્થો પણ ગણાય છે-

૧ પચાગ સહિત સિદ્ધહેમશબ્દાનુશાસન મહાબ્યાકરણ (સૂત્ર-ગણુપાઠ ધાતુપાઠ, ઉલ્લાહિ અને વિંગાનુશાસન એ વ્યાકરણના પાચ અંગો ગણાય છે) ૨ યોગશાસ્ત્ર, ૩ પ્રમાણુશાસ્ત્ર, ૪ પ્રમાણુમી-માસા ૫ છદ શાસ્ત્ર ૬ અલકાર ચૂડામણિ ૭ એકાર્યકોશ (અભિધાનચિન્તામણિ) ૮ અનેકાર્ય કોશ ૯ દેશ્યકોશ (દેશીનામમાલા) ૧૦ નિષ્પદ્ ૧૧ ત્રિપદ્મિશલાકાપુરૂષચરિત્ર ૧૨ દ્વયાશ્રય કાન્થ ૧૩ વીતરાગસ્તવ ૧૪ અનેકાર્યશોષ ૧૫ ઉલ્લાહિસૂત્રવૃત્તિ ૧૬ ઉલ્લાહિસૂત્રવિવરણુ ૧૭ ધાતુ-પાઠ સવૃત્તિ ૧૮ ધાતુપારાયણુ સવૃત્તિ ૧૯ ધાતુમાલા ૨૦ નિષ્કૃશોષ ૨૧ જલાબલસૂત્રવૃત્તિ ૨૨ શોષ-સંચહનામમાલા સારોદ્ધાર ૨૩ લિંગાનુશાસનવૃત્તિ અને વિવરણુ ૨૪ પરિશિષ્ટપર્વ ૨૫ હેમવા દાનુશાસન ૨૬ હેમચાર્ય મળૂષા ૨૭ મહાવીર દ્વાર્નિશિકા-આ ઉપરાત ખાડવચરિત્ર, ભતિવ્યાવૃત્તિ ન્યાય, ઉપદેશમાલા, અન્યદર્શનવાદવિવાદ, ગણુપાઠ આદિ અનેકગ્રન્થો કલિકાલસર્વજ્ઞ આચાર્યભગવાન શ્રીહેમચન્દ્રસૂરીશ્વરજી મહારાજના રચેલા ગણાય છે પણ કેટલાક ગ્રન્થોમા સંદેહ જેવુ છે, કારણ કે એ ગ્રન્થો એઓના કરેલા છે કે અ યના તે નિશ્ચિત નથી.

ઉપર નોંધેલા સઘળા શ્રેયોમા સિદ્ધિભરા મ્હાનુગામન મહાવ્યાકરણમ થ સૂરિદેવનો પદેવો અને મુખ્ય ય ય ગણાય છે વ્યાકરણશાસ્ત્રના સૂત્ર ગણપાઠ ધાતુપ ઠ-ઉત્પત્તિ અને વિમાનુશાસન એ મૂળજ પાત્ર અગ્રો ગણાય છે બીજા વૈયાકરણોના વિચરમાં જે બને છે, તેના કરતાં પ્રસ્તુત સૂરિ દેવની વૈયાકરણ તરિક્કની કારકીર્દી ગ્રોર અડક મારે છે શ્રી દેમચ દ્રસૂરિદેવે વ્યાકરણના પાત્રેયઅમો પોતેજ રચ્યા છે અને એથી તેઓશ્રીનુ વ્યકરણ એકપાઈ બન્યુ છે એમ કહી શકાય.

આ વ્યાકરણના કુલ સૂત્રો ૪૬૮૫ છે તેમાં અનેક બાષાઓનું વ્યાકરણ સર્વવામાં આવ્યુ છે ૧૧૧૬ સૂત્રો પ્રાકૃતઆદિ બાષાને સમજવાનારા છે બ્યારે તે શિવાયનાં સૂત્રો સસ્કૃતમાને પ્રતિ-પાદિત કરનારા છે આ વ્યાકરણપરની ઘણુ અને જુદાં એ મૂળજ ઓગળાતી બલવૃત્તિઓ સૂરિદેવે પોતે રચેલી છે ઘણુવૃત્તિનુ મ્લોક પ્રમાણુ છ હજાર લગભગ છે બ્યાર જુદાંવૃત્તિ ૧૮૦૦૦ મ્લોક પ્રમાણુ છે આ ય ય વિદ્વાનોને બહુજુદા યગમ અને ત્રિય યયો તોય એમ તેની સંકલનાને અનુસરીને રચાયેલી વ્યાકરણુ વિષયક ય ય વિદ્વાનપુરૂષોની અનેકકૃતિઓ ઉપરથી સમજી શકાય છે

સિદ્ધિભરામ્હાનુશાસન વ્યાકરણુ આદ, તેઓશ્રીની સાહિત્યકૃતિઓમાં દોરમ થો આવે છે તેમા સૌથી પ્રથમ અભિવાન ચિન્તામણિ ગણાય છે આ ય યની રચનામા એક અર્થવાચી શબ્દોનો સંગ્રહ કરવામાં આવેલ છે આ ય યની રોરનામમળા પજુ સૂરિદેવે રોલ છે એકશબ્દના અનેક અર્થને બતાવનાર અનેકાર્થ સંગ્રહ કોપ સૂરિદેવે રચેલ છે વનપતિઓના નામોને દર્શાવનાર નિષ્ટ તેમજ દેશીયપ્રાકૃત શબ્દોને સમજવા માટે દેશીનામભાલાની રચના તેઓશ્રીએ કરી છે

આ કોપચ યોની રચનામા ખાસ નિશ્ચિતા એ છે કે-તેઓશ્રીએ અભિવાન ચિન્તામણિ આદિ કોશચ થોપર સ્વયવૃત્તિ-સ્વોપજાવૃત્તિચ યની રચના કરેલ છે

એ રીતિયે વ્યાકરણુ તેમજ કોપચ યોની જેમ, સાહિત્યના વિષયને મૂળજ ડીજુવધી સ્પર્શતા કાવ્યાનુશાસન શ્રેયની રચના પજુ તેઓ શ્રીમટે કરેલ છે પ્રસ્તુત અન્યમાં કાવ્યાન્તર્ગત અલકારો સમજવા માટે ત્રિશાસ્ત્ર-અભ્યાસકોને સારી સગવડ છે

કાવ્યનો ઢેવુ, કવિના ગુણો, કાવ્યનુ લક્ષણ, શબ્દની તજુ શમ્નિઓ કાવ્ય સખલનાઓ, શબ્દા લંકારો અર્થાલકારો, પાત્રો, નિગેરેનુ નિરૂપણુ કાવ્યાનુશાસનચ થમા સૂરિદેવે મૂળજ છૂટથી કરેલ છે આ ય યની અલકાર ચૂપામણિ નામની વિસ્તૃત વિવૃત્તિ અને વિવેક પજુ તેઓશ્રીએ સ્વચ રચેલ છે

આ પછી, મ્હોનુશાસન ય ય છે જેની રચના સૂરિદેવે કરી છે આ ય યપરની ટીકા પજુ તેઓશ્રીએ કરી છે આમા છ ઘોની બાબતોને સ્પષ્ટતાથી નિચારવામાં આવી છે

વ્યાકરણુ અને કાવ્યનો સહેલાઈથી મુગમરીતિયે અભ્યાસકોને બોધ થઈ શકે તે સાડ અકારણુ ઉપકારક સૂરિદેવે સસ્કૃત ભાષામાં દ્રવ્યાશ્રયકાવ્યની રચના કરી દ્રવ્યાશ્રયકાવ્યની શૈની ખૂબજ દૃદયગમ અને સંતોષપ્રદ છે અભ્યાસકોને આ ય યના પરિશીનન તેમજ અભ્યાસથી દરેક પ્રકારનો વ્યાકરણુવિષયક અને કાવ્યવિષયક બોધ થઈ શકે તેમ છે આ ય યમાં સૂરિદેવે સિદ્ધિભરામ્હાનુ-શાસનના સૂત્રો મનોરમ અને આશ્ચર્યક્રમથી ક્રમશઃ ગૂંથ્યા છે કે જેના વાચનથી વ્યાકરણુના સૂત્રદારાયે નિપજ રૂપો-ઉત્કાહરણો આ ય યમાંથી અભ્યાસકવર્ગને સહેલાઈથી મળી શકે છે

નિરોગમા આ ય ય ઇતિહાસના સાધનરૂપ પજુ ગણી શકાય તેમ છે એટલે ઐતિહાસિક પ્રમાણુ તરિકે આ ય ય સિદ્ધરાજ નૃથસિદ્ધ આદિ રાજાઓનુ વિસ્તૃત વર્ણન આવેળે છે એકદરે આ ય યદ્વારાયે બને આશયોનુ ધોષણુ મળે છે એક બાજુ અભ્યાસકોને સંસ્કૃત વ્યાકરણુનો, બીજી બાજુએ ઇતિહાસ અને કાવ્યને અંગે ત્રિશાસ્ત્રોને સાધન-સામગ્રી મળી રહે છે

સંસ્કૃતની જેમ પ્રાકૃતદ્રવ્યાશ્રયકાવ્ય પજુ સૂરિદેવની રચનાનો ય ય છે આમાં માત્ર કુમારપાત્રનુ ઐતિહાસિક વૃત્તાન્ત છે બ્યારે બીજી બાજુયે પ્રાકૃતવ્યાકરણના સૂત્રોદ્વારાયે નિપજ રૂપો તેમજ ઉત્કાહરણો આ અન્યમાંથી અભ્યાસકવર્ગને સંતોષપ્રદ રીતિયે મળી રહે છે

હૈમંતપારાયણ લ્યારપછીની કૃતિ છે અને તેના સર્જન પછી પરમાર્હત કુમારપાલ રાજાની પ્રાર્થનાથી વીતરાગસ્તોત્ર, ત્રિપદ્મિગણાકાપુરુષચરિત્ર, યોગશાસ્ત્ર (સ્વોપજ્ઞવૃત્તિ સહિત) મહા દેનસ્તોત્ર, અને પરિશિષ્ટપર્વ રચ્યુ છે આ સઘથીયે સાહિત્યકૃતિઓમા સૂરિદેવનુ રચનાકૌશલ્ય, વાહ્યાપુર્વ, અને દરેક પ્રસંગે યોગ્ય રસોને ધોષવાની અનુપમ પદ્ધતિ સૌ કોઈ અભ્યાસકે વાચકને આકર્ષા શકવાને સમર્થ છે

સૂરિદેવની વીતરાગસ્તોત્રની રચના સાચેજ જગતના અનુપમ અને ઉમદા તસ્તોમા દેવતત્ત્વનું સ્વરૂપ ઓળખાવવાની સાચે તેના ગુણની પ્રતાપ કરનારું સ્તોત્ર છે વીતરાગસ્તોત્રના વીસ પ્રકાશ છે લગભગ બસો શ્લોકના આ સ્તોત્રમા અઠાર દોષથી રહિત અને આત્માના મૂળગુણોનુ સપૂર્ણપણે શુદ્ધત્વ પ્રાપ્ત કરી પરમાત્મપ ની પ્રાપ્તિને કરનાર વિભૂતિનુ ગુણકીર્તન છે

ત્રિપદ્મિગણાકા પુરુષ ચરિત્ર મહાકાવ્ય ગ્રંથ છે જે દશપર્વોમા બહેચાયેલ છે અને એની શ્લોકસંખ્યા લગભગ ૩૬૦૦૦ છે આ ગ્રંથમા ચાલુ અવસર્પિણીકાલના યુગલિકસમયથી આરંભી પરમાત્મા શ્રી મહાવીરદેવના શાસનસુધીનો કડીબદ્ધ ઇતિહાસ, સાહિત્યની લાખામા ગ્રંથકાર સૂરિદેવ આપણી સમક્ષ રજૂ કરે છે

ચોવીસ તીર્થકરો, ત્યાર ચક્રવર્તિઓ, નવ વાસુદેવ, નવ બળદેવ, નવ પ્રતિવાસુદેવ, એ મૂળજ ત્રેસઠ પુણ્યશાળી મહાપુરુષોના જીવનચરિતો, આ ગ્રંથમા ગૃથાયેલા આપણે જોઈ શકીયે છીએ આ ગ્રંથ-ત્રિપદ્મિગણાકાપુરુષ ચરિત્રની પાછળ તેની પૂર્તિરૂપે સૂરિદેવે શ્રીપરિશિષ્ટપર્વગ્રંથની રચના કરી છે, જેમા ચરમશાસનપતિ લગવાન શ્રી મહાવીરદેવના શાસનમા પ્રભાવક તરિકે ગણાયેલા સૂરિદેવોના જીવનની આછીપાતળી રૂપરેખાઓ દોરવામાં આવી છે

યોગશાસ્ત્ર ગ્રંથ જે ખાસ ચરણકરણાનુયોગનો ગ્રંથ છે શ્રીકૈનશાસનમા રહીને ધર્મની આરાધના કરનાર આત્માઓને સાદ, અધિકાર મૂળજનુ માર્ગદર્શન જે ગ્રંથમાથી મળી લાય છે "દર્શન જ્ઞાન અને ચારિત્ર્ય પરલત્તી એજ યોગ છે અને તે રત્નત્રયીસ્વરૂપ યોગ ચારપુરુષાર્થોમા અચ્છી મોક્ષપુરુષાર્થનુ પરમ કારણ છે" આ વસ્તુનો મુખ્યતથાએ નિર્દેશ પ્રસ્તુત યોગશાસ્ત્ર ગ્રંથમા સૂરિદેવે કરેલ છે પ્રથમના ત્રણ પ્રકાશો સુધી, લગભગ ત્રણસો શ્લોકોમા સાધુ અને શ્રાવકવર્ગના યોગનુ સ્વરૂપ દર્શાવવામા આવ્યુ છે ચોથા પ્રકાશમા આત્માથી અભિન્ન, રીતિયે યોગનો નિર્દેશ કરી, કષાયજન્ય, નિષયનિરોધ અને મનોનિગ્રહને અંગે ઘણું ઘણું જણાવવામા આવ્યુ છે

આક્રીના આઠ પ્રકાશોમા પ્રાણાયામ આદિ બહારના યોગસાધનોનુ વિસ્તૃત વિવેચન હાથ ધરવામાં આવ્યુ છે એ મૂળજ પ્રસ્તુત યોગશાસ્ત્ર ગ્રંથના કુલ આર પ્રકાશો છે એની વિસ્તૃતવિવૃત્તિ છે, જે આશરે આર હજાર શ્લોક પ્રમાણુ છે, એ કલિકાવ સર્વજ્ઞ આચાર્યલગવાન શ્રીદેવચન્દ્રસૂરીશ્વરજીએ સ્વય રચી છે

આ રીતિયે, આકરણુ કાવ્ય-કોશ સાહિત્ય છન્દ વિગેરેના ક્ષેત્રોમાં સાહિત્યનુ સર્જન કર્યા બાદ, તેઓશ્રીએ પ્રમાણુશાસ્ત્ર તરફે પગલા માંઝ્યા હતા પ્રમાણુશાસ્ત્રના તેઓશ્રીના ગ્રંથો આપણને હાલ જે-ત્રણ મળી રહે છે પ્રમાણુમીમાસા એમાંનો સર્વશ્રેષ્ઠ ગ્રંથ છે જે કે તે ગ્રંથ અપૂર્ણ સ્વરૂપમા વર્તમાનકાલે મયે છે જે આહ્લિકવાળો પ્રથમ અધ્યાય અને એક આહ્લિક જેટલો જીજ્ઞે અધ્યાય એટલો ભાગ માત્રજ અસારે આ ગ્રંથનો ઉપલબ્ધ થાય છે

જૈનદૃષ્ટિએ પ્રમાણુશાસ્ત્રની કેટલીક બાબતોને આ ગ્રંથમાં ખૂબજ સારીરીતિયે પૂજનીય સૂરિદેવે ચર્ચા છે ત્યારબાદ પ્રમાણુશાસ્ત્રમાં દાર્શનિક કાવ્ય તરિકે ઓળખી શકાય તેવા બનીસ બનીસ શ્લોકના સૂરિદેવના જે નાના ગ્રંથો ગણી શકાય તેમ છે

૧ સરખાવો આ શ્લોક

"ચતુર્વર્ગેન્દ્રાગ્નીમૌલો, યોગસસ્ય ચ વારણમ્ ।
જ્ઞાનબ્રહ્મનચારિત્રરૂપ રક્ષત્રય ચ સ ॥"

અયોગ વ્યવચ્છેદિકા બનીશી અને અન્ય યોગવ્યવચ્છેદિકા બનીશી નામના અ્ય નાનકડા અ-ચોર્મા, સૂરિદેવે દર્શનોના તત્ત્વોની ચર્ચા દૂક અને મર્યાદિત શબ્દોમા કરી છે. છતરદર્શનોના સિદ્ધા તોની યુક્તિ વિકળતાઓ દર્શાવી, જૈનદર્શનના સિદ્ધાન્તોની સંગત તેમજ સંપિન તત્ત્વવ્યવચ્છેદિકા દ્વારા રજૂ કરવાનો સફળ પ્રયત્ન તેઓઢીએ આ બન્ને બનીશીઓમા કર્યો છે આમાંની એક અ યયોગ વ્યવચ્છેદિકા બનીશીપર સ્વાધ્યાસમજની નામની ટીકા છે કે જે સમર્થ વિદ્વાન આચાર્ય શ્રીમાહિષેલ સૂરિએ રચી છે

પૂજનીય સૂરિદેવની અથકર્તા તરિકેની ખાસ વિશિષ્ટતા તો એ તરવરે છે કે તેઓઢી જે કાંઈ રજૂ કરે છે તે કેવળ નિષ્પક્ષપાત પદ્ધતિથી, એટલેજ તેઓઢીના શબ્દો બેશક સર્વમાણ બની શકે છે

આ રીતિયે પૂજનીય સૂરિદેવના જીવન અને કવન સાહિત્યસર્જનની આઢી નોંધ પૂર્ણ થાય છે દૂટી દૂટી ભાષામા કલિકાલ સર્વજ્ઞ સૂરિપુરંદરની જીવન-કવનની વિગતો રજૂ કરવાનો આ નોંધમા પ્રયત્ન થયો છે તે સમર્થ વિભૂતિના જીવનની કે સાહિત્યની સાંજોપાગ નોંધ કરી શકવાનુ સામર્થ્ય વર્તમાનકાલમા આપણા જેવામાં ન હોય એ બરોબર છે

એકદરે એ કહી શકાય કે-પૂજનીય સૂરિદેવનુ જીવન એ જૈમ અનેક યોગ્ય આત્માઓને અ ય મહાપુરુષોની પેઠે જીવવાની કલાનું શિક્ષણ આપી શકે તેવુ છે તેમ તેઓ ઢીમદનુ સાહિત્ય પણ તેવીજ રીતિયે જીવવાની કલાને શીખવે છે

એ વસ્તુ સ્પષ્ટ છે કેવળ સ્વપરના પરમાર્થિક ક્ષિતની અનુપમ પ્રકારની પ્રવૃત્તિઓમા યોતાના જીવનકાલને ખપાવી દેનારા તે પુણ્યપુરુષ આજે આપણી સમક્ષ નથી એઓ ઢીમના સ્થૂલદેહને આપણાથી અલગ ખસ્યે આજે સદીઓની સદીઓ વીતી ગઈ છે જૂતકાલના વિશાળ થરો જમી ગયા છે, છતાંયે તે મહાનવિભૂતિ યોતાના અલૌકિક જીવન અને ચિરંજીવ સાહિત્ય દ્વારાયે હજુજી જીવંત છે, અમર છે અને સદાને સાક્ષર રહેશે

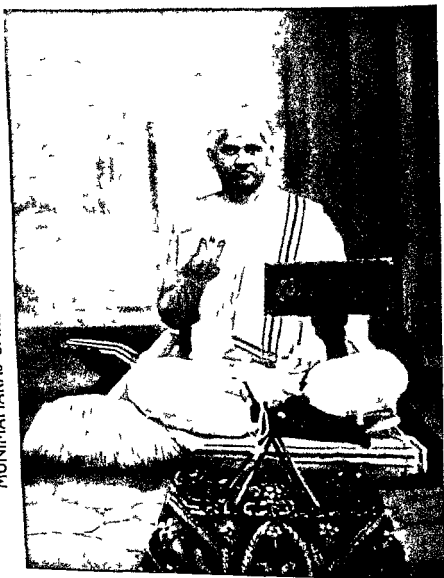
વન્દન હો કોટિશ. એ જૈનગાસનનભના ઝગહુળતા નલોમણિને !!!

પુન. પુન નમન એ જગત-સસારના સાહિત્ય સાગરમા અમીના વહેણોને વહેતા મૂકનાર કવિકાલ સર્વજ્ઞ આચાર્ય લગનાન શ્રી હેમચ દ્ર સૂરીશ્વરજીને !!!

यायाभ्योनिधि श्रीमद् विजयानन्दसूरिभारना शिष्यरत्न श्रीमन्म्यारित्रविजयल
 जिनियन्त समर्थ राजा शासनप्रभावक श्रीमन्मीविजयल महाराज

MUNIMAHARAJ SHREE AMVIJAYAJI MAHARAJ

मुनिमहाराज श्री अमीविजयजी महाराज

ज-म-वि स १६२६
 श्रावण्य वही १२
 माघोद (भारवास)

वगी दीया-नि स १६५१
 मदा सुदी ५
 पाणीनाथा (काडीयावास)

दीक्षा-वि स १६५०
 जेठ वही १३
 जमनगर (काडीयावास)

स्वर्गवास-वि स १६८७
 श्रावण्य वही ४
 पाली (भारवास)

પ્રખરવક્તા શાસનપ્રભાવક

મુનિ મહારાજ શ્રી અભિવિજયજી મહારાજ

આ હૈમપ્રકાશ મહાવ્યાકરણ પુસ્તકના સપાઠક ઉપાધ્યાયજી શ્રીક્ષમાવિજયજી મહારાજના શુરૂવર્ષ શાતમૂર્તિ શ્રીઅભિવિજયજી મહારાજ હતા એ પ્રભાવક શુરૂના પ્રતાપે તેમની પાસે વર્ષોસુધી રહીને ઉપાધ્યાયજી મહારાજ શ્રીક્ષમાવિજયજી મહારાજને અનેક જૈન શાસ્ત્રોનો અભ્યાસ કર્યો હતો પણ તેઓ સ્વભાવે શાત અને આત્મભાવમા મસ્ત રહેતા હતા તેથી તેમના પરિચયમા આવનાર ચોક્કસ વર્ગ શિવાય બીજાઓ તેમના વિષે બહુ થોડુ જાણુ છે એ કારણથી સમન્ત શ્રદ્ધાળુ વર્ગની જાણ માટે એ શુરૂવર્ષનું હુંક જીવનચરિત્ર અત્રે અપાય છે

જન્મ-દેશ-આવ્યાવસ્થા.

મુનિમહારાજ શ્રીઅભિવિજયજી મહારાજનો જન્મ મરૂભૂમિ-મારવાડમાં, મુંબઈમા ધીરધારનો ઘણો કરનાર વીમા ઓસવાલ ધાવક શ્રેષ્ઠી શ્રીજેધરાજજીને ત્યા આણોદ નામના ગામમા સવત ૧૯૨૯ ના શ્રાવણ પદ ૧૨ ની રાત્રે થયો હતો આણોદ ગામ જોધપુર રાજ્યના ભાગાત ઠાકોરનું ગામ છે તેમા આશરે શ્રાવકોના ૨૦૦-૨૫૦ ઘર છે તેમા મોટી નીશાળ નથી નાની ગામડી નીશાળ છે એ ગામ રાણી સ્ટેશનથી સાત ગાઉ દૂર આવેલુ છે એ ગામમા ગાકોમા બેસી જવું પડે છે

શ્રીઅભિવિજયજીનું જન્મ નામ “અચલદાસ” હતું તેમના પિતાનું નામ જોધ રાજજી હતું તેમની માતાજીનું નામ નવલબાઈ હતું તેમના બહેનનું નામ શુગારબહેન હતું તેમના મોટાભાઈનું નામ શેખમલજી હતું કુટુંબ સુખી હતું અને મુંબઈમાં પિતાજીની ધીરધારની દુકાન હતી જન્મ બાદ પાચ છ વર્ષની ઉમરે અચલદાસ ગામની નીશાળમા લખવા બેઠો એ ગામડી નીશાળના મેહતાજી આજે અપગ છતા ગામના બાળકોને પાટી ઉપર ધુળ નાખીને લખતા વાચતા શીખવતા અચલદાસ એ શુરૂપાસે નવ વર્ષની ઉમરસુધી રહ્યો અને વાચતા લખતા શીખ્યો તે શુરૂનું બહુમાન કરતો, તેના કામકાજ કરીને તેનો પ્રેમ જીતતો અને જેટલું મજે તેટલું જ્ઞાન મેળવવા પ્રયાસ કરતો એ છતાં અચલદાસ આ બાળ ઉમરે તોફાની બહુ હતો એમ પણ જણાયું છે તે છોકરાઓ સાથે મારામારી કરતો—છાપરે છાપરે છોકરાઓને દોઢવતો—અને કેટલીક વખત પોતાની માતાની શિક્ષાથી બચવા તે નાશી મળુ જતો—માતા નવલબાઈને જણાયું કે આ બાળક તોફાની છતા ચચલ છે અને કોઈથી દારીને પાછો આવે એવો નથી—એને જો મુંબઈ મોકલાય તો તે વધુ જ્ઞાન મેળવી શકે અને પોતાના પિતાની સાથે દુકાનમા રહી ધધાનું જ્ઞાન પણ મેળવી શકે આ આશાથી માતાએ એ બાળકને મુંબઈ મોકલવા નક્કી કર્યું

મુંબઈમાં.

અચલદાસને વેપારી બનાવવા માતા નવલબાઈએ માત્ર દસ વરસની ઉમરે શ્રીજોધ રાજજી સાથે મુંબઈ મોકલ્યો એ બાળક માત્ર દસ વર્ષની ઉમરે મુંબઈ આવેલા છતા, તેને જૈનધર્મનું જ્ઞાન મેળવવા તાલાવેલી યદ્દ નળબજારની શરારી દુકાનપરથી કરરોજ પાયધુણી ઉપર આવેલી શ્રીશાતિનાથજી મહારાજના દેરાસર પાછળ આવેલી વિદ્યાશાળામા અચલદાસ ગિખવા જતો એ વિદ્યાશાળામા તે વખતે એક વ્રાહ્મણ પંડિત નામે શ્રીપ્રજ્ઞાસમ બાળકોને જૈનધર્મનું પ્રારંભિક જ્ઞાન આપતા સ્વભાવ સરલ હતો અચલદાસ

પકિતપાસે પાવ્યપ્રતિક્રમણ શિષ્યો ચૌદ વર્ષની ઉમરે તેણે જૈનધર્મના પ્રખ્યાત આચાર્ય શ્રીવિજ્યાનદસૂરિજીના ડેટલાક ગ્રંથો વાચ્યા અને કેટલીક વખત શ્રીશાતિનાથજી મહારાજના ઉપાશ્રયમા બિરાજતા યતિ શ્રીજ્ઞાનચંદણ મહારાજના વ્યાખ્યાન પણ સાંભળ્યા

મદ્રાસમા

આ રીતે અચલદાસ ૧૪-૧૫ વર્ષની ઉમરનો થયો અને શરાફી ધધાનો અનુભવ પણ મેળવ્યો તેની હોંશિયારી જોધને તેના પિતાશ્રી જોધરાજજીએ સવત ૧૯૪૪ મા તેને મદ્રાસ ખાતે દુકાનના કામકાજ માટે મોકલ્યો ત્યા દેવકીજીના છ પુત્રોનો સમ વાચવામા આવતા વૈરાગ્યની પ્રબળ ભાવના થઈ અને આ અસાર સસારમા આત્મસાધન કરવા ઇચ્છા થઈ આ વૈરાગ્ય ભાવના, સસ વાચવાથી અને વિજ્યાનદસૂરિકૃત ગ્રંથો મનન કરવાથી થઈ હતી એ વખતે મદ્રાસમા તેમજ મુબઈમા સાધુઓનું આગમન થયુ ન હતું વળી સુનિરા જોની સખ્યા આખા દેશમા પણ બહુ યોડી હતી ગામે ગામ એ વખતે યતિઓ સ્થિરતા કરતા અને શ્રાવકો તેમને પર્યુવણપર્વ વખતે અમુક નાણાની રકમ આપીને પર્યુવણ ઉજવતા- તે છતા માત્ર સસ વાચવાથી, સુનિરાજના પરિચય વગર શ્રી અચલદાસને વૈરાગ્ય ઉત્પન્ન થયો એ બિના ભાવિ ડેટલુ બળવાન છે, તેજ દેખાડે છે

પૂજનખમા.

માત્ર સોળ વર્ષની વયે શ્રીઅચલદાસને વૈરાગ્ય ભાવના ઉપજી અને તે મદ્રાસથી મુબઈ આવ્યો તેણે મુબઈના આન્ટરોડના સ્ટેશનપરથી બારોબાર પૂજનખના “માલર કોટલા” જવાનો નિશ્ચય કર્યો અને પોતાના પિતાને ખબર આપ્યા વગર તે માલર કોટલા જવા નિકળ્યો એ શહેરમા તે વખતે આચાર્ય દેવ શ્રીવિજ્યાનદ સૂરિજી ખીરાજતા હતા તેઓએ અચલદાસની ઇચ્છા જાણ્યા બાદ ધમનો વધુ અભ્યાસ કરવા તેને સલાહ આપી અને મુબઈમા તેના પિતાશ્રીને અચલદાસ માલેર કોટલા આવેલ હતો, તેની ખબર આપી આથી શ્રીજોધરાજજી અચલદાસને લેવા માલર કોટલા ગયા અને તેને સમજાવીને મુબઈ પાછા લાવ્યા પણ અચલદાસને શરાફી ધધો ન રૂચ્યો ખીજી વખત તક મળતા તે ફરીથી પૂજન ગયો અને એક વધુ વખત તેના પિતાશ્રી તેને પાગે લાવ્યા આ વખતે અચલદાસને ચાણોદ લઈ જવામા આવ્યો જ્યા તે અઠાર વર્ષની ઉમરનો થતા, તેની નાની જન વિધવા થઈ ખંડેનું દુખ અને વૈધન્ય જોઈ અચલદાસને એ ભાવના થઈ કે ખંડેનને ધર્મનું જ્ઞાન આપવુ અને તે ધર્મનું જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરે તે બાદ ખંડેનને સાધ્વી દિક્ષા અપાવી, અને પોતે પણ સુનિ દિક્ષા લેવી આ ઇચ્છા પાર પાડવા તેણે પોતાની ખંડેનને સતત ધર્માભ્યાસ કરાવવા માગ્યો અને પોતાની વીસ વર્ષની ઉમર થતા સુધી તેમને ધર્માભ્યાસ કરાવ્યો એ પછી તે સાધુ દીક્ષા લેવા તૈયાર થયો તેણે એ મમથે શ્રી સમેત શિખરની જાત્રા કરી અને શ્રીમદ્ વિજ્યાનદસૂરિજીને ખબર આપી કે હવે તો તે કોઈ પણ રીતે સુનિદીક્ષા લેવા માગે છે

જામનગરમા સુનિદીક્ષા.

શ્રીમદ્ વિજ્યાનદસૂરીશ્વરજીએ જ્યારે દુદક મત છોડી શુદ્ધ જૈનધર્મમા સવેગી સાધુ દીક્ષા લીધી, ત્યારે તેમની સાથે સોળ સુનિરાજો હતા, જેઓ પણ દુદક મત છોડી શુદ્ધ ચરિત્રવાન બની શ્રીમદ્ વિજ્યાનદસૂરીશ્વરજી સાથે સામેલ હતા એ સુનિરાજોમાના એકનું નામ દુદક મતમા તેઓ હતા ત્યારે સલામત રાખલ હતું તેઓએ સવેગીદીક્ષા લીધા બાદ તેમનું નામ શ્રી ચારિત્રનિવ્યજી મહારાજ રાખવામા આવ્યું હતું એ સુનિરાજ તે વખતે

જામનગરમાં હતા શ્રીમદ્ વિજ્યાનંદસૂરિજીએ અચલદામના પત્રના જ્વાળમા જણાવ્યું કે જે તે સાધુ દીક્ષા લેવા માગતો હોય તો તેણે જામનગર જઈને શ્રીચારિત્ર વિજ્યજી પાસે દીક્ષા લેવી એ વખતે શ્રીચારિત્રવિજ્યજી મહારાજને એક શિષ્ય હતા અને તેમનું નામ શ્રીકલ્યાણ વિજ્યજી હતું શ્રીઅચલદાસ ઉપલો જ્વાળ મળતા માત પિતાની આજ્ઞા લઈ જામનગર ગયા અને ગુરુ મહારાજને દીક્ષા આપવા વિનતિ કરી એ વખત કેટલાક દુઢક મતાનુયાયીઓએ નામદાર જામ સાહેબને ખબર આપી કે એક જુવાન ધ્રાવક દીક્ષા લેવા જામનગર આવેલ છે અને તેને શ્રીચારિત્રવિજ્યજી મુનિદીક્ષા આપનાર છે નામદાર જામસાહેબે આથી અચલદાસને ખોલાવ્યા અને તેમને શા કારણથી દીક્ષા લેવા ઇચ્છા થઈ હતી તે વિષે મવાલો પૂછ્યા આ સવાલોના જ્વાળ યોગ્ય માલમ પડતા નામદાર જામ સાહેબે તેમને દીક્ષા લેવા રજા આપી અને દીક્ષા અગાઉના વરઘોડા માટે રાત્ર્યના નિશાન, ડકા, હાથી, સોનાની અખાડી, ગિખાઈ ઓની પલટણ વીગેરે આપ્યા આ પછી અચલદાસે ૧૯૫૦ ના જેઠ વદ ૧૩ ને દિને મુનિરાજ શ્રી ચારિત્રવિજ્યજી પાસે જૈન સાધુ દીક્ષા લીધી અને તેમનું નામ શ્રીઅભિ-વિજ્યજી રાખવામા આવ્યું

મુનિરાજ શ્રી અભિવિજ્યજી.

મુનિરાજ શ્રીઅભિવિજ્યજી મહારાજે ૧૯૫૦ નું ચોમાસુ જામનગરમા કર્યું અને ધર્માભ્યાસ સાથે વ્યાકરણનો અભ્યાસ ચાલુ કર્યો તેઓએ જામનગરમા એક પ્રાણણ પડિતને લ્યા જઈ ચત્રપ્રભાવ્યાકરણ શીખવા માહ્યુ અને તે બાદ મુનિરાજશ્રી કલ્યાણવિજ્યજીએ પણ અભ્યાસમા તેમને મદદ આપવા માડી સવત ૧૯૫૧ મા તેઓ શ્રીસિદ્ધાચલજીની યાત્રાએ પધાર્યા અને લ્યા વડિ દીક્ષા માટે જોગ વહ્યા પાલીતાણામા શ્રીમદ્ જ્યોતેરાયજી મહારાજના શિષ્ય અને શ્રીમદ્ વિજ્યાનંદ સૂરીશ્વરજીના ગુરુભાઈ પન્યાસજી મહારાજ શ્રીઆણુદ વિજ્યજી મહારાજ પાસે તેઓએ ૧૯૫૧ ના મહાશુદિ પાચેમના દિને વડી દીક્ષા ગૃહણ કરી આ પછી તેઓએ શ્રીસિદ્ધાચલજીની યાત્રાઓ કર્યા બાદ વિહાર કર્યો અને સવત ૧૯૫૧ મા મોરબીમા આતુર્ભાસ કર્યું એ બંધો વખત તેમનો વ્યાકરણનો અભ્યાસ ચાલુ હતો

અભ્યાસ દરમિયાન આતુર્ભાસ.

સવત ૧૯૫૨ મા જામનગરમા, સવત ૧૯૫૩ મા ધોળામા અને સવત ૧૯૫૪ મા મહેસાણા મુનિરાજ શ્રીઅભિવિજ્યજીએ આતુર્ભાસ કર્યો એ વખતે તેમનો અભ્યાસ ચાલુ હતો મહેસાણામા અભ્યાસ માટેની વધુ અનુકૂળતા જણાતા તેઓએ વ્યાકરણ, કાવ્ય વિગેરેનો અભ્યાસ આગળ વધાર્યો અને સવત ૧૯૫૫ મા અને સવત ૧૯૫૬ મા પણ મહેસાણામા આતુર્ભાસ કર્યો અને વ્યાકરણ અને કાવ્યનો અભ્યાસ સપૂર્ણ કર્યો

સાદહીમા કન્યાશાળા.

આ પછી તેઓએ વિહાર કરવા માહ્યો અને સવત ૧૯૫૭ મા સાદહી-મારવાડમા ચોમાસુ કર્યું લ્યા તેઓના ઉપદેશથી આખા મારવાડમા પહેલી કન્યાશાળાની સ્થાપના થઈ અને તેમા મારવાડની જૈન બાઈઓએ અને કન્યાઓએ ધર્માભ્યાસ કરવા માહ્યો એ પછી ઇકરાઓને શિખવવા માટે પાઠશાળાની પણ સ્થાપના થઈ સાદહીથી રાણકપુરની જાત્રા કરીને મુનિરાજ શ્રી કેશરિયાજીની જાત્રાએ ગયા હતા, જે વખતે સાદહીના ઘણા ધ્રાવકો તેમની સાથે ગયા હતા આ વર્ષમા મુનિરાજના સસારી ખેડેને સાધ્વીશ્રી નિલક શ્રી પાસે દીક્ષા લીધી અને તેમનું નામ જડાવશ્રી રાખવામા આવ્યું

રતલામમા પામ્યાળા.

ગુનિ જો મારવાડમા જોયું કે સર્વત્ર અજ્ઞાન છે પુરુષો માત્ર કામ પુરતું નાનું શીખે છે અને હિમાખનું જ્ઞાન મેળવે છે કન્યાઓ અને સ્ત્રીઓ તો જોવી દશાગ્ર છે કે જે પશુ જોવીજ ગણ્યુચ આ સ્થિતિ તેમણે પોતે પણ અનુભવી હતી પોનાની બ્લેન વિધવા થવા તે બ્લેનને ધર્માભ્યાસ કરવાથી કેટલી બધો લાભ થયો તે તેઓએ મોને જોયું હતું આ કારણથી પોતે સાત વર્ષોના સતત અભ્યાસ બાદ સાદી પધાર્યાં ભારે તેઓએ કન્યાઓ અને સ્ત્રીઓ માટે ગાળા મ્થાપવા ઉપદેશ આપ્યો અને તેનું ફળ માફે આપ્યું તે તેઓએ નજરે જોયું સાદીથી વિહાર કરતા સવત્ ૧૯૫૮ મા તેઓ રતલામ પહોંચ્યા અને ત્યાં પણ તેઓએ જ્ઞાનાભ્યાસ અને ધર્માભ્યાસ કરવા માટે ઉપદેશ આપ્યો પરિપ્લુમે રતલામમા એક પાક શાળા સ્થપાઈ રતલામમા તેઓ હતાં ભારે તેમને જૈનધર્મ મારી રીતે સમજવા માટે અને વ્યાજ્ઞવાદ શૈલી સમજવા માટે ન્યાયશાસ્ત્રનો અભ્યાસ કરવાની જરૂર જણાઈ

કાશી-અનાન્સ-મા ન્યાયશાસ્ત્રનો અભ્યાસ.

આ વિચાર આવતાજ તેઓએ કાશી-અનાન્સ-તારક ગવત ૧૯૫૯ મા વિહાર કર્યાં તેઓએ સવત્ ૧૯૫૯, સવત્ ૧૯૬૦ અને સવત્ ૧૯૬૧ મા પોતાનો અભ્યાસ કાશીમાજ વધાર્યો અને તેમનો ન્યાયશાસ્ત્રનો અભ્યાસ એટલો બધો પરિપક્વ થયો કે ઘણા નિર્ણયો તેમની પાને ન્યાયનો અભ્યાસ કરવા આવવા લાગ્યા તેઓએ તેમને પણ એ અભ્યાસ બહુ સારી રિતે કરાવ્યો અને એ લાભ લેનાર ઘણા લોકોએ હજી પણ તેમને મળેલા લાભ માટે સુનિરાજ શ્રી અભિવિજયજીને યાદ કરે છે આ દેશમા શ્રીનંદુ અભિવિજયજી મહારાજ પોનાનાં ગુરુદેવની આજ્ઞાથી રહ્યા હતા એમ જણાવવાની જરૂર છે

એ પછી તેઓ સવત્ ૧૯૬૨ મા વિહાર કરી ગાળવામા વડનગરમા પધાર્યાં અને ત્યાં આતુર્મસ કર્યાં બાદ રતલામની વિનતિ આવતા સવત ૧૯૬૩ માં રતલામમા પધાર્યાં

આચાર્ય દેવશ્રી વિજયકમળસુરિજી સાથે.

'સુનિરાજ'શ્રી અભિવિજયજી મહારાજનો ઉપકાર મારવાડ અને ગાળવા દેશો ઉપર મોટો હતો, તે ઉપર આપેલી વિનતો ઉપરથી જણાયે પણ તેમનો બહુ મોટો ઉપકાર તો પત્તળના ત્રાવકો ઉપર હતો તેમના ગુરુવર્ધશ્રી ચારિત્રવિજયજી મહારાજ સાથે પત્તળમા હતા સવત્ ૧૯૬૪ મા આચાર્ય શિરોમણી શ્રીવિજય ઠમગ સૂરીશ્વરજી આચાર્યસમ્રાટ શ્રીમદ વિજ્યાનંદ સૂરીશ્વરજીનાં અનન્ય પટ્ટધર બગાલમાથી વિહાર કરતા, પત્તળ નિવાસિ જૈન જનતાની વિનતિથી પત્તળ તરફ વિચરી રહ્યા હતા તેઓ શ્રીને લેવાને કેટલાક ગાઉ સુધી ઘણા પત્તળી જૈનો આગલ ગયા હતા અને તેમનો પ્રવેશ પ્રથમ અબાલામા થનાર હતો એ વિહાર ચાલતો હતો ભારે સવત્ ૧૯૬૩ નું આતુર્મસ પૂર થતા સવત્ ૧૯૬૪ ની શરૂઆત બાદ કેટલાક ઠિવસો પછી શ્રી અભિવિજયજી મહારાજે પોતાના ગુરુવર્ધની સેવા અર્થે પોતાનો વિહાર રતલામથી પત્તળ તરફ લાગાવ્યો એ વખતે શ્રીમદ વિજયકમળસૂરીશ્વર અબાલા શહેરમા પધારી ચૂક્યા હતા અને તેમની સાથે શ્રીમદ લખિધવિજયજી મહારાજ, શ્રીમદ વીરવિજયજી મહારાજ આદિ બહોલો સુનિસમુદાય હતો. આચાર્યદેવને અબાલાની

૧ ગુરુમહારાજના પત્તળના વિહારાદિ સંબંધી વૃતાન્ત સુલિયાના (પત્તળ) નિવત્તી લાલા 'શિષ્યમલના પુત્ર લાલા-હુકમચ જીએ પૂરો પાઠવે છે તેમનો એક પત્ર પણ આ જનનવૃતાન્તને છેડે આપવામા આવેલ છે

જૈન જનતાએ આખા શહેરને ધ્વજેત પતાકા અને તોરણોથી શૃંગારી જેવું માન આપ્યું હતું, તેવું માન બીજા થોડાક મુનિરાજોને આપ્યું હશે અનેક પ્રકારના વાદ્યો-વાજાઓ-અને મઠ-ળીઓથી સુશોભિત સરઘસ કાઢી એ સૂરીશ્વરને અખાલામાં જ્યારે જૈન જનતાએ પ્રવેશ કરાવ્યો ત્યારે અન્યદર્શનીઓ પણ ગુરૂસેવાને પ્રેરે આશ્ચર્ય ચકિત થયા હતા એ વખતે સતલામથી વિહાર કરીને શ્રીઅભિવિજયજી મહારાજ, આચાર્ય દેવ શ્રીવિજયકમળસૂરીશ્વરજીના બહોલા મુનિસમુદાય સાથે જોડાયા અને કમેકરી પોતાના ગુરુવર્ય શ્રીચારિત્રવિજયજીને મળ્યા શ્રીઅભિવિજયજી મહારાજ સાથે એ વખતે બીજા આઠ મુનિઓ હતા શ્રીવિજયકમળ સૂરીશ્વરજી મહારાજે અખાલામાં કેટલોક વખત સ્થિરતા કરીને અનેક જીવોને ધર્મ દેશના આપી ધર્મમાં સ્થિરતા કરાવી એ શહેરમાં વીસેક દિવસ ધર્મોપદેશ સભળાવ્યા બાદ તેઓશ્રી બધા પરિવાર સાથે આસપાસના ગામોમાં વિચરતા વિચરતા લુધિઆના પધાર્યા એ શહેરમાં પંદરેક દિવસ ધર્મદેશના અભળાવવામાં આવી તે પછી બધા ફિલોર, ફગવાડા આદિ ગામોમાં વિચરી જલધર, અમૃતસર, દ્વાહોર આદિ-શહેરોમાં પધાર્યા અને ત્યાંની જનતાએ તેમનું બાદશાહી સ્વાગત કર્યું એ પછી ગુજરાનવાળાની જૈન જનતાએ આચાર્ય દેવને વિનતી સોકેટી કે તેઓશ્રીએ આચાર્ય સમ્રાટ શ્રીવિજયાનંદ સૂરીશ્વરજીના પાદકમળની પ્રતિષ્ઠા કરવા ગુજરાનવાળા પધારવા કૃપા કરવી અને ધર્મોપદેશ સભળાવી જનતાની તરસ ધીપાવવી આચાર્યદેવ આથી ગુજરાનવાળા તરફ બધા સમુદાય સાથે પધાર્યા ઉપલા બધા ગામોમાં વિહાર દરમિયાન તેમને મનાતનીઓ, આર્યસમાજસ્તો અને ડુઢકો ઘણી વખત મળવા આવતા હતા અને મૂર્તિપૂજાવિષે વેદવિષે, પુરાણોવિષે અનેક પ્રશ્નો પૂછતા હતા એ પ્રશ્નોત્તર થતા હતા ત્યારે આચાર્ય દેવને માલમ પચ્છુ કે ન્યાય અને વ્યાકરણમાં શ્રીઅભિવિજયજી મહારાજ પ્રવિષ્ટ હતા અને તેઓ શાસ્ત્રોના પ્રશ્નોનું નિરાકરણ સારી રિતે કરી શકતા હતા આથી જ્યારે ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણેના અન્ય દર્શનીઓ આવતા હતા ત્યારે આચાર્યદેવ શ્રીઅભિવિજયજી મહારાજને કેટલીક વખત શઙ્ગ સમ્બાધાન કરવાનું કામ સોંપતા અને તેઓ તે સારી રિતે કરતા

શ્રી અજ્ઞાન તિમિર ભારતર અને સનાતનિઓ.

પન્નબના પાટનેગર જેવું જૈન પૂજી ગ્રણાતું ગુજરાનવાળા શહેર એ વખતે મુનિ-રાજોની બોટી સંપ્રચાથી હલમળી રહ્યું હતું અને પુન્ય આચાર્ય સમ્રાટ શ્રીમદ વિજયાનંદ-સૂરીશ્વરજીના મમાવિની પ્રતિષ્ઠા થવાની હોવાથી આખા પન્નબનો જૈન માનવ સમુદાય ગુજરાનવાળામાં સવત્ ૧૯૬૪ ના વૈશાખ માસમાં મહોત્સવ ઉજવવા ગયો હતો એ વખતે પન્નબ ઉપરાત મારવાડ, મહારાષ્ટ્ર, ગુજરાત, બંગાલ, માળવા આદિ દેશોમાંથી પણ સેંડડો શ્રીમતી પ્રતિષ્ઠા મહોત્સવમાં ભાગ લેવા પધાર્યા હતા હર્મૈશ સાધર્મિક વાતસલ્ય, ઉત્તમ પ્રભાવનાઓ અને પૂજા અને ભાવનાનો નોર ચાલુ હતો વૈશાખ શુદ્ધ ૬ ના દિવસે આચાર્ય દેવની પાદુકાની પ્રતિષ્ઠા આચાર્યશ્રી વિજયકમળસૂરીશ્વરજીએ હનરો જૈનો અને જૈનેતરોની હાજરીમાં કરી આ અપૂર્વ મહોત્સવ જોઈ ગુજરાનવાળાના અને પન્નબના બીજા ભાગોના ડુઢકોને દુષ્ક થયું અને આચાર્ય દેવનું અહિત કરવા એક માર્ગ શોધી કાઢ્યો પુન્ય આચાર્ય-દેવશ્રી વિજયાનંદસૂરીશ્વરજીએ રચેલા અને વેદિમાં હિંસા દર્શાવતા પુસ્તકો શ્રીઅજ્ઞાનતિમિ-ભાષકર અને જૈનતત્વાદર્શી તરફ ડુઢકોએ મનાતનિઓનું ધ્યાન ખેંચ્યું અને જણાવ્યું કે વેદની નિંદા કરનાર શ્રીવિજયાનંદસૂરીશ્વરજીના શ્રીવિજયકમળ સૂરીશ્વરજી પદ્મધર હોવાથી તેમની પાસે તેનો ખુલાસો માગો આ સ્થિતિ સમભતા સનાતનિઓએ શ્રીવિજયકમળસૂરીશ્વરજીને

રતલામમા પાઠશાળા.

સુનિરાળે મારવાડમા જોયુ કે સર્વત્ર અજ્ઞાન છે. પુરૂષો માત્ર કામ પુરતું નામું શીખે છે અને હિસાબનુ જ્ઞાન મેળવે છે કન્યાઓ અને સ્ત્રીઓ તો એવી દશામા છે કે જે પશુ જેવીજ ગણાય આ સ્થિતિ તેમણે પોતે પણ અનુભવી હતી પોતાની ખેદન વિધાય થતા તે ખેદનને ધર્માભ્યાસ કરવાથી કેટલી બધો લાભ થયો તે તેઓએ પોતે જોયુ હતું આ કારણથી પોતે સાત વર્ષોના સતત અભ્યાસ બાદ સાદડી પધાર્યા ત્યારે તેઓએ કન્યાઓ અને સ્ત્રીઓ માટે શાળા સ્થાપવા ઉપદેશ આપ્યો અને તેનુ કૃણ સાડુ આન્યુ તે તેઓએ જરૂર જોયુ સાદડીથી વિહાર કરતા સવત્ ૧૯૫૮ મા તેઓ રતલામ પહોંચ્યા અને ત્યાં પણ તેઓએ જ્ઞાનાભ્યાસ અને ધર્માભ્યાસ કરવા માટે ઉપદેશ આપ્યો પરિણામે રતલામમા એક પાઠ-શાળા સ્થપાઈ રતલામમા તેઓ હતાં ત્યારે તેમને જૈનધર્મ સારી રીતે સમજવા માટે અને સ્યાદ્વાદ શૈલી સમજવા માટે ન્યાયશાસ્ત્રનો અભ્યાસ કરવાની જરૂર જણાઈ

કાશી-ખનારસ-મા ન્યાયશાસ્ત્રનો અભ્યાસ.

આ વિચાર આવતાજ તેઓએ કાશી-ખનારસ-તરફ સવત્ ૧૯૫૯ મા વિહાર કર્યો તેઓએ સવત્ ૧૯૫૯, સવત્ ૧૯૬૦ અને સવત્ ૧૯૬૧ મા પોતાનો અભ્યાસ કાશીમાજ પધાર્યો અને તેમનો ન્યાયશાસ્ત્રનો અભ્યાસ એટલો બધો પરિપક્વ થયો કે ઘણા વિદ્યાર્થીઓ તેમની પાને ન્યાયનો અભ્યાસ કરવા આવવા લાગ્યા તેઓએ તેમને પણ એ અભ્યાસ બહુ સારી રીતે કરાવ્યો અને એ લાભ લેનાર ઘણા લાઈઓ હજી પણ તેમને મળેલા લાભ માટે સુનિરાજ શ્રી અમિલિજ્યલને યાદ કરે છે આ દેશમા શ્રીમદ્ અમિલિજ્યલ મહારાજ પોતાના ગુરૂદેવની આજ્ઞાથી રહ્યા હતા એમ જણાવવાની જરૂર છે.

એ પછી તેઓ સવત્ ૧૯૬૨ મા વિહાર કરી માળનામા વહનગરમા પધાર્યા અને ત્યાં ચાતુર્માસ કર્યા બાદ રતલામની વિનિતિ આવતા સવત ૧૯૬૩ મા રતલામમા પધાર્યા.

આચાર્ય દેવશ્રી વિજયકમળસૂરિજ સાથે.

'સુનિરાજ' શ્રી અમિલિજ્યલ મહાનજનો ઉપકાર મારવાડ અને માળવા દેશો ઉપર મોટો હતો, તે ઉપર આપેલી વિગતો ઉપરથી જણાયે પણ તેમનો બહુ મોટો ઉપકાર તો પત્તખનાર આવકો ઉપર હતો તેમના ગુરૂવર્યશ્રી ચારિત્રવિજયલ મહારાજ સાથે પત્તખમા હતા સવત ૧૯૬૪ મા આચાર્ય શિરોમણી શ્રીવિજય કમળ સૂરીશ્વરજ આચાર્યસમ્રાટ શ્રીમદ વિજ્યાનંદ સૂરીશ્વરજના અનન્ય પટ્ટધર બગાલમાંથી-વિહાર કરતા, પત્તખ નિવાસિ જૈન જનતાની વિનિતિથી પત્તખ તરફ નિચરી રહ્યા હતા તેઓ શ્રીને લેવાને કેટલાક ગાઉ સુધી ઘણા પત્તખી જૈનો આગન ગયા હતા અને તેમનો પ્રવેશ પ્રથમ અબાલામા થનાર હતો એ નિહાર ચાલતો હતો ત્યારે સવત ૧૯૬૩ નુ ચાતુર્માસ પૂરૂ થતા સવત ૧૯૬૪ ની શરૂઆત બાદ કેટલાક દિવસો પછી શ્રી અમિલિજ્યલ મહારાજે પોતાના ગુરૂવર્યની સેવા અર્થે પોતાનો વિહાર રતલામથી પત્તખ તરફ લખાવ્યો એ વખતે શ્રીમદ વિજયકમળસૂરીશ્વર અબાલા શહેરમા પધારી ચૂક્યા હતા અને તેમની સાથે શ્રીમદ્ લલિતવિજયલ મહારાજ, શ્રીમદ્ ચીરવિજયલ મહારાજ આદિ બહોલો સુનિસમુદાય હતો. આચાર્યદેવને અબાલાની

૧ ગુરુમહારાજના પત્તખના વિહારાદિ સંબંધી વૃતાન્ત હુવિવાના (પત્તખ) નિવોસી શાલા 'શિષ્યુમલના પુત્ર લાલા દુકમચંજીએ પૂરો પાઠો' છે તેમનો એક પત્ર પણ આ જીવનવૃત્તાન્તને છેડે આપવામા આવેલ છે

જૈન જનતાએ આખા શહેરને ધ્વજ પતાકા અને તોરણોથી શુભારી જેવું માન આપ્યું હતું, તેવું માન ખીલ થોડાક મુનિગણને આપ્યું હશે અનેક પ્રકારના વાઘો-વાણનો-અને મઠ-ળીઓથી સુશોભિત અરધસ કાઠી એ સૂરીશ્વરને અખાલામા ન્યારે જૈન જનતાએ પ્રવેશ કરાવ્યો ત્યારે અન્યદર્શનીઓ પણ ગુરૂએવાળેદને આશ્ચર્ય ચકિત થયા હતા એ વખતે રતવામથી વિહાર કરીને શ્રીઅભિવિજયજી મહારાજ, આચાર્ય દેવ શ્રીવિજયકમળસૂરીશ્વરજીના બહોલા મુનિસમુદાય સાથે બેઠાયા અને કમેકગી પોતાના ગુરૂનર્ય શ્રીચારિત્રવિજયજીને મળ્યા. શ્રીઅભિવિજયજી મહારાજ સાથે એ વખતે ખીલ આઠ મુનિઓ હતા શ્રીવિજયકમળ સૂરીશ્વરજી મહારાજે અખાલામા કેટલોક વખત સ્થિરતા કરીને અનેક જીવોને ધર્મ દેશના આપી ધર્મમા સ્થિરતા કરાવી એ શહેરમા વીસેક દિવસ ધર્મોપદેશ સલજાવ્યા બાદ તેઓશ્રી બધા પરિવાર સાથે આસપાસના ગામોમા વિચરતા વિચરતા હુધિઆના પધાર્યા એ શહેરમા પદરેક દિવસ ધર્મદેશના સલજાવવામાં આવી તે પછી બધા ફિલોર, કુગવાડા આઠિ ગામોમા વિચરી જલધર, અમૃતમરૂ, દ્વાહોર, આઠિ-શહેરોમાં પધાર્યા અને ત્યાની જનતાએ તેમનું બાદશાહી સ્વાગત કર્યું એ પછી ગુજરાનવાળાની જૈન જનતાએ આચાર્ય દેવને મિનતી ભોકલી કે તેઓશ્રીએ આચાર્ય સમ્રાટ શ્રીવિજયાનંદ સૂરીશ્વરજીના પાદકમળની પ્રતિષ્ઠા કરવા ગુજરાનવાળા પધારવા કૃપા કરવી અને ધર્મોપદેશ સલજાવી જનતાની તરસ છીપાવવી આચાર્યદેવ આથી ગુજરાનવાળા તરફ બધા સમુદાય સાથે પધાર્યા ઉપલા બધા ગામોમા વિહાર દરમિયાન તેમને મનાતનીઓ, આર્યસમાજસ્ત્રી અને હુદકો ઘણી વખત મળવા આવતા હતા અને મૂર્તિપૂજાવિષે વેદવિષે, પૂરાણોવિષે અનેક પ્રશ્નો પૂછતા હતા એ પ્રશ્નોતર થતા હતા ત્યારે આચાર્ય દેવને માલમ પડ્યું કે ન્યાય અને વ્યાકરણમા શ્રીઅભિવિજયજી મહારાજ પ્રવિણ હતા અને તેઓ શાસ્ત્રોના પ્રશ્નોનું નિરાકરણ સારી રિતે કરી શકતા હતા આથી ન્યારે ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણેના અન્ય દર્શનીઓ આવતા હતાં ત્યારે આચાર્યદેવ શ્રીઅભિવિજયજી મહારાજને કેટલીક વખત શરૂ સમ્બાધાન કરવાનું કામ સોંપતા અને તેઓ તે સારી રિતે કરતા

શ્રી અજ્ઞાન તિમિર ભારકર અને મનાતનિઓ.

પત્તળના પાટનગર જેવું જૈન પૂરિ ગણાતું ગુજરાનવાળા શહેર એ વખતે મુનિ શાસ્ત્રોની મોટી સખ્યાથી હલમળી રહ્યું હતું અને પુજ્ય આચાર્ય સમ્રાટ શ્રીમદ વિજયાનંદ સૂરીશ્વરજીની સમાપ્તિની પ્રતિષ્ઠા થવાની હોવાથી આખા પત્તળનો જૈન માનવ સમુદાય ગુજરાનવાળામા સવત ૧૯૬૪ ના વૈશાખ માસમા મહોત્સવ ઉજવવા ગયો હતો એ વખતે પત્તળ ઉમરાત મારેવાડ, મહારાષ્ટ્ર, ગુજરાત, બંગાલ, માળવા આઠિ દેશોમાથી પણ સેંકડો શ્રીમતો પ્રતિષ્ઠા મહોત્સવમા ભાગ લેવા પધાર્યા હતા હુમેશા સાધાર્મિક વાતસલ્ય, ઉત્તમ પ્રભાવનાઓ અને પૂજા અને ભાવનાનો દોર ચાલુ હતો વૈશાખ શુદ ૬ ના દિવસે આચાર્ય દેવની પાદુકાની પ્રતિષ્ઠા આચાર્યશ્રી વિજયકમળસૂરીશ્વરજીએ હજારો જૈનો અને જૈનેતરોની હાજરીમા કરી આ અપૂર્વ મહોત્સવ ભેદ ગુજરાનવાળાના અને પત્તળના ખીલ ભાગોના હુદકોને કુખ થયું અને આચાર્ય દેવનું અહિત કરવા એક માર્ગ શોધી કોઠ્યો પુજ્ય આચાર્ય દેવશ્રી વિજયાનંદસૂરીશ્વરજીએ રચેલો અને વેદિમા હિંસા દર્શાવતાં પુસ્તકો શ્રીઅજ્ઞાનતિમિર ભાષકર અને જૈનતત્વાદર્શ તરફ હુદકોએ સનાતનિઓનું ધ્યાન ખેંચ્યું અને જણાવ્યું કે વેદની નિંદા કરનાર શ્રીવિજયાનંદસૂરીશ્વરજીના શ્રીવિજયકમળ સૂરીશ્વરજી મદુધર હોવાથી તેમની પાસે તેનો ખુલાસો મોગો આ સ્થિતિ સમજતા સનાતનિઓએ શ્રીવિજયકમળસૂરીશ્વરજીને

રતલામમ પાઠશાળા.

મુનિશ્રીને મારવાડમાં જોયું કે સર્વત્ર અપાન છે પુરૂષો માત્ર કામ પુરનું નામું શીમે છે અને હિસાબનું જ્ઞાન મેળવે છે કન્યાઓ અને સ્ત્રીઓ તો જોવી દશામ્ છે કે જે પશુ જેવી જ ગણાય આ સ્થિતિ તેમણે પોને પણ અનુભવી હતી પોનાની જ્ઞેન વિધવા થવા તે જ્ઞેનને ધર્મભ્યાસ કરવાની કેટલી બધો લાલ થયો તે તેઓએ પોતે જોયું હતું આ કારણથી પોતે સાત વર્ષોના સતત અભ્યાસ બાદ સાદરી પધાર્થ લાદે તેઓએ કન્યાઓ અને સ્ત્રીઓ માટે શાળા સ્થાપવા ઉપદેશ આપ્યો અને તેનું કામ સાચું અગ્રુયુ તે તેઓએ નજરે જોયું સાદરીથી વિહાર કરતા સવત્ ૧૯૫૮ મા તેઓ રતલામ પહોંચ્યા અને ત્યા પછી તેઓએ જ્ઞાનાભ્યાસ અને ધર્મભ્યાસ કરવા માટે ઉપદેશ આપ્યો પરિણામે રતલામમાં એક પાઠ શાળા સ્થપાઈ રતલામમાં તેઓ દુનિયાં લાદે તેમને જનધર્મ સારી રીતે સમજવા માટે અને સ્વાસ્થ્યકાંક્ષી સમજવા માટે ન્યાયશાસ્ત્રનો અભ્યાસ કરવાની જરૂર જણાઈ

કાશી-બનારસ-મા ન્યાયશાસ્ત્રનો અભ્યાસ.

આ વિચાર આવતા જ તેઓએ કાશી-બનારસ-તરફ સવત્ ૧૯૫૯ મા વિહાર કર્યાં તેઓએ સવત્ ૧૯૫૯, સવત્ ૧૯૬૦ અને મવત્ ૧૯૬૧ મા પોતાનો અભ્યાસ કાશીમાં જ પધાર્થો અને તેમનો ન્યાયશાસ્ત્રનો અભ્યાસ એટલી બધો પરિપક્વ થયો કે ઘણા વિદ્યાર્થીઓ તેમની પાસે ન્યાયનો અભ્યાસ કરવા આવવા લાગ્યા તેઓએ તેમને પણ એ અભ્યાસ બહુ સારી રીતે કરાવ્યો અને એ લાલ લેનાર ઘણા લાઈઓ હજી પણ તેમને મળેલા લાલ માટે મુનિશ્રી શ્રી અભિવિજયજીને યાદ કરે છે આ દેશમાં શ્રીમદ્ અભિવિજયજી મહારાજ પોતાના ગુરુદેવની આજ્ઞાથી રહ્યા હતા એમ જણાવવાની જરૂર છે.

એ પછી તેઓ મવત્ ૧૯૬૨ મા વિહાર કરી આગવામાં વડનગરમાં પધાર્થ અને ત્યાં આતુર્મસ કર્યાં આ રતલામની વિનતિ આવતા સવત્ ૧૯૬૩ મા રતલામમાં પધાર્થ.

આચાર્ય દેવશ્રી વિજયકમળસૂરિજી સાથે.

‘મુનિશ્રી શ્રી અભિવિજયજી મહારાજનો ઉપાર મારવાડ અને માળવા દેશો ઉપર મોટો હતો, તે ઉપર આપેલી વિગતો ઉપરથી જણાશે પણ તેમનો બહુ મોટો ઉપકાર તો પત્તણના ધાવકો ઉપર હતો તેમના ગુરુવર્યશ્રી આદિવિજયજી મહારાજ સાથે પત્તણમાં હતા સવત્ ૧૯૬૪ મા આચાર્ય ગિરોમત્સી શ્રીવિજય ઠમ્બ સૂરીશ્વરજી આચાર્યમમટ શ્રીમદ વિજયાનંદ સૂરીશ્વરજીનાં અનન્ય પટ્ટધર બગલામથી વિહાર કરતા, પત્તણ નિવાસિ જૈન જનતાની વિનતિથી પત્તણ તરફ નિચરી રહ્યા હતા તેઓ શ્રીને લેવાને કેટલાક ગાઉ સુધી ઘણા પત્તણી જૈનો આગલ ગયા હતા અને તેમનો પ્રવેશ પ્રથમ અબાલામાં થવાર હતો એ વિહાર ચાલતો હતો ત્યારે સવત્ ૧૯૬૩ નું આતુર્મસ પૂરૂ થતા સવત્ ૧૯૬૪ ની શરૂઆત બાંદ કેટલાક દિવસો પછી શ્રી અભિવિજયજી મહારાજે પોતાના ‘ગુરુવર્યની સેવા સ્વર્થે પોતાનો વિહાર રતલામથી પત્તણ તરફ લખાવ્યો એ વખતે શ્રીમદ વિજયકમળસૂરીશ્વર કમળાવા શરેન્ધ્ર પધારી ચૂક્યા હતા અને તેમની સાથે શ્રીમદ્ લખિધવિજયજી મહારાજ, ‘શ્રીમદ્ વીરવિજયજી મહારાજ આદિ બહોલો મુનિસંમુદાય હતો. આચાર્યદેવને અબાલાની

૧ ગુરુમહારાજના પત્તણના વિહારાદિ સંબંધી વૃત્તાન્ત હુલિયાના (પત્તણ) નિવાસી શ્રી શિબૂભલાના પુત્ર લાલા હુકમચ જીએ પરો પાડેલ છે તેમનો એક પત્ર પણ આ જનવૃત્તાન્તને છેડે આપવામાં આવેલ છે

જેન જનતાએ આખા શહેરને ધ્વજે પતાકા અને તોરણોથી શૃંગારી જેવું માન આપ્યું હતું, તેવું માન ધીજી થોડાક મુનિરાજોને આપ્યું હશે અનેક પ્રકરના વાઘો-વાજાનો-અને મઠ-ળીઓથી સુશોભિત સરધસં કાઢી એ સૂરીશ્વરને અઘાલામા ન્યારે જેન જનતાએ પ્રવેશ કરાવ્યો ત્યારે અન્યદર્શીઓ પણ ગુરૂસેવા/નેકને આશ્ચર્ય ચકિત થયા હતા એ વખતે રતલામથી વિહાર કરીને શ્રીઅમિવિજયજી મહારાજ, આચાર્ય દેવ શ્રીવિજયકમળસૂરીશ્વરજીના ઘણોલા મુનિસમુદાય સાથે જોડાયા અને કચેકરી પોતાના ગુરુવર્ય શ્રીચારિત્રવિજયજીને મળ્યા શ્રીઅમિવિજયજી મહારાજ સાથે એ વખતે ધીજી આઠ મુનિઓ હતા શ્રીવિજયકમળ સૂરીશ્વરજી મહારાજે, અઘાલામાં કેટલોક વખત સ્થિરતા કરીને અનેક જીવોને ધર્મ દેશના આપી ધર્મમા સ્થિરતા કરાવી એ શહેરમા વીસેક દિવસ ધર્મોપદેશ સલજાવ્યા ઘાઠ તેઓશ્રી ઇધા પરિવાર સાથે આસપાસના ગામોમા વિચરતા વિચરતા લુધિઆના પધાર્યા એ શહેરમા પદરેક દિવસ ધર્મદેશના અલજાવવામાં આવી તે પછી ઇધા ફિલોર, કુગવાડા આદિ ગામોમા પ્રિયરી જલધર, અમૃતમર; ક્ષાહોર આદિ-શહેરોમા પધાર્યા અને ત્યાની જનતાએ તેમનું આદરશાહી સ્વાગત કર્યું એ પછી ગુજરાનવાળાની જેન જનતાએ આચાર્ય દેવને વિનવતી મોકલી કે તેઓશ્રીએ આચાર્ય સમ્રાટ શ્રીવિજયનંદ સૂરીશ્વરજીના પ્રાદકમળની પ્રતિષ્ઠા કચ્યા ગુજરાનવાળા પધારવા કૃપા કરવી અને ધર્મોપદેશ સલજાવી જનતાની તગસ ધીપાવવી આચાર્યદેવ આથી ગુજરાનવાળા તરફ ઇધા સમુદાય સાથે પધાર્યા ઉપલા ઇધા ગામોમા વિહાર દરમિયાન તેમને સનાતનીઓ, આર્યસમાજસ્ટો અને દુઢકો ઇણી વખત મળવા આવતા હતા અને મૂર્તિપૂજાવિષે વેદવિષે, પૂરાણોવિષે અનેક પ્રશ્નો પૂછતા હતા. એ પ્રશ્નોતર થતા હતા ત્યારે આચાર્ય દેવને માલમ પચ્યું કે ન્યાય અને વ્યાકરણમા શ્રીઅમિવિજયજી મહારાજ પ્રવિણ હતા અને તેઓ શોશ્વોના પ્રશ્નોનું નિરાકરણ સારી રિતે કરી શકતા હતા આથી ન્યારે ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણેના અન્ય દર્શીઓ આવતા હતા ત્યારે આચાર્યદેવ શ્રીઅમિવિજયજી મહારાજને કેટલીક વખત શરૂ મમાધાન કરવાનું કામ સોંપતા અને તેઓ તે સારી રિતે કરતા

શ્રી અજ્ઞાન તિમિર ભારકર અને સનાતનિઓ.

પલખના પાટનગર જેવું જૈન પૂરિ મીણાતું ગુજરાનવાળા શહેર એ વખતે મુનિ-રાજોની મોટી સંખ્યાથી હલમળી રહ્યું હતું અને પુજ્ય આચાર્ય સમ્રાટ શ્રીમદ્ વિજયનંદ-સૂરીશ્વરજીની સમાધિની પ્રતિષ્ઠા થવાની હોવાથી આખા પંચખનો જેન માનવ સમુદાય ગુજરાનવાળામા સવત્ ૧૯૬૪ ના વૈશાખ માસમા મહોત્સવ ઉજવવા ગયો હતો એ વખતે પલખ ઉપરાત મારવાડ, મહારાષ્ટ્ર, ગુજરાત, બંગાલ, મોળવા આદિ દેશોમાથી પણ સેંકડો શ્રીમતો પ્રતિષ્ઠા મહોત્સવમા ભાગ લેવા પધાર્યા હતા હમોશ સાધાર્મિક વાતસલ્ય, ઉત્તમ પ્રભાવનાઓ અને પૂજા અને ભાવનાનો તોર ચાલુ હતો વૈશાખ શુદ્ધ ૬ ના દિવસે આચાર્ય દેવની પાદુકાની પ્રતિષ્ઠા આચાર્યશ્રી વિજયકમળસૂરીશ્વરજીએ હુલારો જેનો અને જેનેતરોની હાજરીમા કરી આ અપૂર્વ મહોત્સવ નેક ગુજરાનવાળાના અને પલખના ધીજી ભાગોનો દુઢકોને મુખ થયું અને આચાર્ય દેવનું અહિત કરવા એક માર્ગ શોધી કોઢ્યો પુજ્ય આચાર્ય-દેવશ્રી વિજયનંદસૂરીશ્વરજીએ રચેલા અને વેદિમા હિંસા દર્શાવતા યુસ્તકો શ્રીઅજ્ઞાનતિમિર ભારકર અને જેનતત્વાદર્શી તરફ દુઢકોએ સનાતનિઓનું ધ્યાન ખેંચ્યું અને જણાવ્યું કે વેદની નિંદા કરનાર શ્રીવિજયનંદસૂરીશ્વરજીના શ્રીવિજયકમળ સૂરીશ્વરજી મદુધર હોવાથી તેમની પાસે તેનો ખુલાસો મોઝો આ સ્થિતિ સનાતનિઓએ શ્રીવિજય

એલેજ મોકલી કે શ્રી અનાનતિમિરભાસ્કરમા અને શ્રીજૈનતત્વાદર્શમા જે શ્લોકો વેદમા હિંસા દર્શાવનાર પૂરાવારૂપે રજુ કરવામા આવ્યા હતા તે પાકો પૂરવાર કરવા તેઓએ તૈયાર થયુ અને તે પૂરવાર કરી આપવા શ્રીમદ વિગ્વાનદસૂરીશ્વરજીએ ઉપલા પુસ્તકોમા વેદના પાકો રજુ કરીને એ બિના સાબિત કરી હતી કે વેદમા પશુચર કરવાનુ અને શ્રાદ્ધની ક્રિયામા પશુમાન ખાવાનુ વિધાન છે સ્થિતિ એટલી બધી વિક્કરી હતી કે મનાતનીઓએ આચાર્યદેવ ઉપર કાયદાસર ઉપાયો ચોજી ઉપલા નિધાનો પૂરવાર કરવા પગલા ભર્યા અને ગુજરાનવાળાના જજ સરદાર જવાલા સહાય મિશ્ર સમક્ષ એ બાબતની તપાસ શરૂ થઈ આ વખતે આચાર્ય દેવે કમાલ કરી તેઓએ વેદના અનેક પુસ્તકો મેળવ્યા અને અજ્ઞાનતિમિર ભાસ્કરમા અને જૈનતત્વાદર્શમા આપેલા પાકો સાથે એ પુસ્તકોના પાકો સંગ્રહાન્યા ત્યાજ બાદ તેઓશ્રીએ એ સવે પાકો સમન્તવવા શ્રીઅભિવિજયજી મહારાજને જજ સરદાર જવાલા સહાય મિશ્ર સમક્ષ મોકલ્યા સરદાર સાહેબ પોતે સમ્કૃતના ભારે વિદ્વાન હતા મુનિ અભિવિજયજી મહારાજે પ્રતિપાદન શૈલીથી સરદાર સાહેબને બધા પાકો સમન્તવ્યા અને તેઓની ખાત્રી થઈ કે શ્રીઅજ્ઞાનતિમિર ભાસ્કરમા અને જૈન તત્વાદર્શમા જે હકિકત છપાઈ હતી તે ખરી હતી આથી મનાતનીઓની નિરૂદ્ધ સુઝદો આજ્યો અને તેઓની ખાત્રી થઈ કે વેદમા હિંસાના વિધાન છે આ રિતે શ્રીવિજયકમળસૂરીજીનો પોતાના ગુરુદેવના પુસ્તકો મબઘમા વિજય થતા આખા પગબમા મોટો આનંદ ફેલાયો અને તેઓશ્રીએ ૧૯૬૪ મા ગુજરાનવાળામા આતુર્માસ કર્યું એ વખતે શ્રીઅભિવિજયજી મહારાજ તેમની સાથેજ હતા અને પાઠબધી શ્રીવલ્લભવિજયજી મહારાજ પણ લાહોરથી આવીને ગુરુદેવ સાથે જોડાયા હતા પગબમા સખ્યાબધ આતુર્માસ કર્યા.

સવત ૧૯૬૪નું વષ પૂરૂ થતા, મુનિરાજશ્રી અભિવિજયજી અન્ય મુનિરાજો સાથે રહીને આચાર્ય દેવ ન્યા ન્યા વિચરતા, ત્યા ત્યા પોતે પણ જતા તેઓ ગુજરાનવાળાથી એ રિતે ઘણા ગામોમા વિચર્યા અને લાહોર થઈ જડીયાવા ગામમા સવત ૧૯૬૫ મા પધાર્યા અહિં આચાર્ય દેવસાથેજ તેઓએ આતુર્માસ કર્યું એ આતુર્માસ પૂરૂ થતા પાગે વિહાર શરૂ થયો અને આચાર્યદેવશ્રી બીકાનેગરક નિહાર કરી ગયા અને શ્રીમદ લખિંધશ્રીવિજયજી મહારાજ અને બીજી મુનિરાજોને પતબમા મૂકતા ગયા શ્રીઅભિવિજયજી મહારાજ એ રિતે પતબમા રહ્યા અને સવત ૧૯૬૬નું આતુર્માસ તેઓએ જરા ગામમા કર્યું

સ્થાનકવાસી કુટુંબને શુદ્ધ જૈનદર્શનની દિલા.

જરા ગામમા સ્થાનકવાસી જૈનોની મોટી વસ્તી છે શ્રીઅભિવિજયજી મહારાજ જરામા હતા તે વખતે મુનિરાજના વ્યાખ્યાનમા શોના વર્ગની મોટી સખ્યા જતી હતી એ શ્રોતાવર્ગમા કેટલાક સ્થાનકવાસીઓ જરાસુબુદ્ધિથી તેમજ પરીક્ષબુદ્ધિથી જતા હતા અને મૂર્તિપૂજ શાસ્ત્રોક્ત ઠોવા વિને શબ ઉઠાવતા હતા શ્રોતાવર્ગમા જરાના નામાઝિત શેઠ લાલા શકરદાસ નવવખા તેમના પત્ની અને તેમના ભત્રાંજ લાલા ખેતરામ પણ હતા તેઓએ મૂર્તિપૂજ વિષેની ચર્ચા અનેક વખત સાલબ્યા બાદ તેમની ખાત્રી થઈ કે તીર્થકરોની મૂર્તિની પૂજ કરવી એ શાસ્ત્રોક્ત છે અને તે પણ સુતિનો માર્ગ છે આથી તેઓએ મહારાજશ્રી પાસે શાસ્ત્રાભ્યાન કરવા માગ્યો અને શકા સમાધાન થતા તેઓ ચૂસ્ત મૂર્તિપૂજક જૈન બન્યા લાલ શકરદાસે પોતાની ધર્મપત્ની સાથે જહંગી પર્યંત બ્રહ્મચર્યવ્રત અગીાર કર્યું મહારાજશ્રીના ઉપદેશની અમર લાલા શકરદાસની પત્ની ઉપર પણ મોટી થઈ અને તેઓએ

કેટલાક વર્ષોપછી માધ્વી દીક્ષા ગ્રહણ કરી આ વખતે છરાના ઘણા જૈનોએ નવપદછની ઓળીના તપનું આરાધન વિનિસર કર્યું, અને એક જગ્યાપર જૈનોની મોટી મધ્યા આયબિલ કરવા ભેગી થતી હતી એ ઉપરાત મહારાજ શ્રીના ઉપદેશથી છરા અને પત્નબના ધીબ ગામોના ઘણા જૈનો મિદ્વાચલછની યાત્રાએ ગયા અને યાત્રા કર્યા બાદ પોતાને થયેલો આનંદ મહારાજ શ્રી પાસે આવીને જણાવ્યો એ પછી છરામા એક ઓસવાલ જૈને મુનિ દીક્ષા લીધી અને તેનું નામ શ્રીરામવિજય રાખવામા આવ્યું

દિહ્વીમા ચાતુર્માસ.

સવત્ ૧૯૬૭ મા છરાનુ ચાતુર્માસ પૂરૂ થયુ કાર્તિક પૂર્ણિમા આવી પહોંચી મુનિરાજ શ્રીઅભિવિજયછ શિષ્ય પરિવાર સહિત નિહાર કરવા તૈયાર થયા એ વખતે છરાની જૈન જનતા મહારાજશ્રીને વળાવવા લાભે મુધી તેમની સાથે ગઈ અને આખમા અશુ સહિત છુટી પડી મહારાજ શ્રી છરાથી હુવિયાના પધાર્યા હુવિયાનામા તેઓના વીમ દિવસના વમવાટ દરમિયાન ઘણાઓએ જૈનધર્મનુ માયુ સ્વરૂપ માલજુ અને ઘણાઓએ તેમને વધુ રહેવા વિનતિ કરી પણ મહારાજ શ્રી લાલાલાલનો વિચાર કઠી, આમપાસના ગામોમા વિચર્યા અને ધર્મોપદેશ આપવાનુ ચાતુ રાખ્યુ અહિં તેઓને મમાચાર મધ્યા કે તેમના ગુરુવર્ય શ્રી ચારિત્રવિજયછ મહારાજ ગુજરાનવાળામા અતિ ણિમાર હતા આથી તેઓ શ્રી ગુજરાનવાળા પધાર્યા અને વયોવૃદ્ધ ગુરુ મહારાજની વૈયાવચ્ય અતિ શ્રદ્ધા પૂર્વક કરી પણ “તુટી તેની છુટી નથી” ગુરુવર્યની આયુષ્ય દોરી તુટી અને અતિ દિલગિરિ સાથે અભિવિજયછ મહારાજને પાછો પત્નબમા નિહાર શરૂ કયો કેટલાક ગામો વટાવ્યા બાદ તેઓએ હસ્તિનાપુરની યાત્રા કરી અને ત્યાથી ત્રિહ્વી પધાર્યા દિહ્વીમા સવત ૧૯૬૭ નુ ચાતુર્માસ, જૈન જનતાની વિનતિથી તેઓ શ્રીએ કર્યું અને દરગેજ વ્યાખ્યાન આપી ઘણા જૈનોને જૈન ધર્મમા ખાબદ કર્યા દિહ્વીના જૈહરી લાલા પત્તાલાલછને મહારાજ શ્રીના વ્યાખ્યાનનો એટલો બધો નાદ લાગ્યો કે મહારાજ શ્રી ન્યા મુધી આ ભૂમિપર વિચરતા હતા, ત્યામુધી, તેઓ શ્રી ન્યા ચાતુર્માસ કરતા, ત્યા જૈહરી લાલા પત્તાલાલછ પહોંચી જતા અને વર્ષ દરમિયાન થયેલા ખાપાચારનુ પ્રાયશ્રીત લેતા

હુધિયાનામાં પ્રતિષ્ઠામહોત્સવ.

દિહ્વીમા ચાતુર્માસ પૂરૂ થયુ તે અગાઉ હુધીયાનાના ઘણા જૈનો મહારાજ શ્રી પાસે ઘણી વખત આવતા હતા અને પાછા હુધિયાના પધારવા વિનતિ કરતા હતા એ શ્રદ્ધાળુ જૈનોએ સવત્ ૧૯૬૭ મા હુધિયાનાના જૈન દેરાસરમા પ્રતિષ્ઠા કરવા માટે હુધિયાના પધારવા મહારાજ શ્રીને વિનતિ કરી આવી વિનતી વધુ વખત થતા લાલાલાલ જોઈ શ્રી અભિવિજયછ મહારાજ હુધિયાના ખાતે પધાર્યા, અને ત્યા પ્રતિષ્ઠા ક્રિયા ઘણી ધામધુમ પૂર્વક કરાવી એ વખતે હુધિયાનામા આખા પત્નબના જૈનો આવ્યા હતા અને અગાઉ ગુજરાનવાળામા સનાતનીઓ સાથેના કેસનો ચૂકાદો આપનાર જજ સાહેબ શ્રી જવાલા સહાયમિશ્ર પણ હુધિયાના બદલી થતા, હુધિયાનામા રહેતા હોવાથી, મહારાજશ્રીને મળવા આવતા હતા હુધિયાનાથી મહારાજશ્રીએ પ્રતિષ્ઠા બાદ નિહાર કર્યા અને ત્રિહોર, કુગવાડા, નકોદર, મ્યાની વિગેરે ગામોમા ધર્મોપદેશ આપતા બલધર જઈ પહોંચ્યા બલધરમા મહારાજશ્રીએ કેટલોક વખત ચિરતા કરી અને શ્રદ્ધાળુ જનતા વ્યાખ્યાનમા ખામા આવતી બલધરમા લાલા પહાડિયામલના પુત્રવધુ બાઈ ઈન્દ્રકોર નપચમીના તપની તપ અર્થા ઉચરી અને ધીબ લાઈઓએ અને પહોનોએ

એવેજ મોકલી દે શ્રી અજ્ઞાનતિમિરભાસ્કરમા અને શ્રી જ્ઞાનત્યાદર્શમા જે પ્રલોકો વેદમા હિંસા દર્શાવનાર પૂજારીને ગુણ કરવામા આપ્યા હતા તે પાકો પૂરવાર કરવા તેઓએ તૈયાર થયુ અને તે પૂરવાર કરી આપ્યા. શ્રીમદ વિજ્યાનંદમૂરીધરજીએ ઉપલા પુસ્તકોમા વેદમા પાકો રજુ કરીને એ બિના સાબિત કરી હતી કે વેદમા પશુચત્ કરવાનું અને શ્રાદ્ધની ક્રિયામા પશુમાત્ર ખાવાનું વિધાન છે સ્થિતિ એટલી બધી નિકરી હતી કે સનાતનીઓએ આચાર્યદેવ ઉપર કાયદાનર ઉપાયો યોજી ઉપચાર વિધાનો પૂરવાર કરવા પગલા બર્ષા અને ગુજરાનવાળાના જાજ નરદાર જવાવા સહાય મિશ્ર સમક્ષ એ બાબતની તપાસ શરૂ થઈ આ વખતે આચાર્ય દેવે કમાવ કરી. તેઓએ વેદના અનેક પુસ્તકો મેળવ્યા અને અજ્ઞાનતિમિર ભાસ્કરમા અને જ્ઞાનત્યાદર્શમા આપેલા પાકો સાથે એ પુસ્તકોના પાકો તરખાખ્યા ત્યાર બાદ તેઓશ્રીએ એ ગવે પાકો સમન્વયવા શ્રીઅભિવિજ્યજી મહારાજને જાજ નરદાર જવાવા સહાય મિશ્ર સમક્ષ મોકલ્યા. સરદાર સાહેબ પોતે મસ્તૂતના ભારે વિદ્વાન હતા સુનિ અભિવિજ્યજી મહારાજને પ્રતિપાદન શૈલીથી નરદાર માટેબને બધા પાકો સમન્વયવા અને તેઓની ખાત્રી થઈ કે શ્રીઅજ્ઞાનતિમિર ભાસ્કરમા અને જ્ઞાન ત્યાદર્શમા જે હકિકત છપાઈ હતી તે ખરી હતી આવી મનાતનિઓની લિંગદ સુનદો આપ્યો અને તેઓની ખાત્રી થઈ કે વેદમા હિંસાના વિધાન છે આ રિતે શ્રીવિજ્યકમળમૂરીજીનો પોતાના ગુરુદેવના પુસ્તકો સબધમા વિજ્ય થતા આખા પ તબમા મોટો આનંદ ફલાયો અને તેઓશ્રીએ ૧૯૬૪ મા ગુજરાનવાળામા આતુર્ભાસ કર્યું એ વખતે શ્રીઅભિવિજ્યજી મહારાજ તેમની સાથેજ હતા અને પાછળથી શ્રીવલ્લભવિજ્યજી મહારાજ પણ લાહોરથી આવીને ગુરુદેવ સાથે જોડાયા હતા. પગખમા સખ્યાબધ આતુર્ભાસ કર્યા.

સવત ૧૯૬૪નું વર્ષ પુરૂ થતા, સુનિરાજશ્રી અભિવિજ્યજી અન્ય સુનિરાજો સાથે રહીને આચાર્ય દેવ ન્યા ન્યા નિચરતા, ત્યા ત્યા પોતે પત્નુ જતા. તેઓ ગુજરાનવાળાથી એ રિતે ઘણા ગામોમા વિચર્યા અને લાહોર થઈ જડીયા ન ગામમા સવત ૧૯૬૫ મા પધાર્યા અહિં આચાર્ય દેવસાથેજ તેઓએ આતુર્ભાસ કર્યું એ આતુર્ભાસ પૂરૂ થતા પાછો વિહાર શરૂ થયો અને આચાર્યદેવશ્રી ધીમનેસ્તરક વિહાર કરી ગયા અને શ્રીમદ લખિવિજ્યજી મહારાજ અને ધીજી સુનિરાજને પત્નબમા મુકતા ગયા શ્રીઅભિવિજ્યજી મહારાજ એ રિતે પત્નબમા રહ્યા અને સવત ૧૯૬૬નું આતુર્ભાસ તેઓએ જીન ગામમા કર્યું

મ્થાનકનાસી કુટુંબને ગુરુ જ્ઞાનદર્શનની નિક્ષા.

જીન ગામમા ત્યાનવાગી જ્ઞાનોની મોટી વસ્તી છે શ્રીઅભિવિજ્યજી મહારાજ જીરમા હતા તે વખતે સુનિરાજના વ્યાખ્યાનમા શ્રોતા વર્ગની મોટી ગખ્યા જતી હતી એ શ્રોતાવર્ગમા કેટલાક સ્થાનકવાગીઓ જીરાસુસુદ્ધિથી તેમજ પરીક્ષકસુદ્ધિથી જતા હતા અને મૂર્તીપૂજ શાસ્ત્રોખા ઠોવા વિષે શક ઉઠાવતા હતા શ્રોતાવર્ગમા જીરગના નામાકિન શેક લાવા શકરદામ નવલખા તેમના પત્ની અને તેમના બનીજ લાવા જેતુગમ પણ હતા તેઓએ મૂર્તીપૂજા વિરેની ચર્ચા અનેક વખત સાલખ્યા બાદ તેમની ખાત્રી થઈ કે તીર્થસ્નેની મૂર્તીની પૂજા કરવી એ શાસ્ત્રોક્ત છે અને તે પત્નુ સુક્ષિતનો માગ છે આથી તેઓએ મહારાજશ્રી પાસે શાસ્ત્રાભ્યાસ કરવા માલ્યો અને શન સમગ્રધાન થતા તેઓ શૂન્ત મૂર્તીપૂજા જ્ઞાન બન્યા લાલ નાકરબને પોતાની ધર્મપત્ની સાથે જીરની પર્યંત પ્રદાયયંત અગીકાર કર્યું મહારાજશ્રીના ઉપદેશની અમર લાલા શકરાહાસની પત્ની ઉપર પણ મોટી થઈ અને તેઓએ

સંવત્ ૧૯૭૨મા જીરામાં ચાતુર્માસ.

જમુમા ચાતુર્માસ પૂરૂ થતા, જીરાની વિનતી આવતા મહારાજ શ્રી જીરા ગામ પધાર્યા અને ત્યાં ચાતુર્માસ કર્યું અહિં લાલાશકરદામજીની ધર્મપત્નીને વૈરાગ્ય લાવના સારા પ્રમાણુમા જાગી અને સાધ્વીદીક્ષા માટે તે ઇચ્છા કરવા લાગી મહારાજશ્રીએ તે છતાં તેની દીક્ષા માટેની ઇચ્છા વધુ પરિપકવ થાય ત્યાંસુધી તેને દીક્ષા ન આપી અને સવત્ ૧૯૭૩મા તે બાઈએ લાવનગર જઈને માધ્વીજીશ્રી દેવશ્રીજીપાસે સાધ્વીદીક્ષા લીધી જીરામા જ્ઞાનપચમીનુ ઉજમણુ અતિ ધામધુમથી થયુ હતુ અને બહાર ગામથી વગ્ધોડામા હાથી અને આદિના રથ મગાવવામા આવ્યા હતા આ રથમા ભગવાનને પધરાવવાની બોલીના રૂ ૧૭૫૦ ઉપજ્યા હતા

સવત્ ૧૯૭૨-માલર કોટલામા ચાતુર્માસ.

સવત્ ૧૯૭૨ ની શરૂઆતમા જીરાનુ ચાતુર્માસ પૂરૂ થતા શ્રી અભિવિજયજી મહારાજ, ખીલ મુનિરાજે સાથે વિહાર કરવા લાગ્યા અને માલર કોટલા પહોંચ્યા અહિં લાલા દેવીચદજી માલેરાએ મહારાજશ્રીના ઉપદેશથી રૂ ૨૫૦૦ શુભ માર્ગે ખર્ચ્યા ઘણા ભાઈઓ અને બહેનોએ તપસ્યા કરી અને મત ઉચર્યા લાલા ગજવામલના પુત્ર શ્રી અમરનાથે, સ્થાનકવાસી માર્ગમા રાકા થતા મહારાજશ્રી પાસે કેટલાક ખુલાસા પૂછ્યા અને તે ખુલાસા મળતા તેઓ શ્રી મૂર્તીપૂજના શ્રદ્ધાજી થયા એ વખતે પાછી હુધિઆનાથી નિનતિ આવી અને ત્યાં અગાઉ પચમી તપ કરનાર તરફથી ઉધાપન (ઉજમણુ) મહોત્સવ કરવાની બહેરાત થતા મહારાજ સાહેબ હુધિયાના પધાર્યા અહિંયા ઉધાપનમહોત્સવ દરમિયાન એક ભાઈને વૈરાગ્ય ઉત્પન્ન થતા તેમને મુનિ દિક્ષા આપવામા આવી અને તેમનુ નામ શ્રી રતનવિજય રાખવામા આવ્યુ હુધિયાનાથી મહારાજશ્રી માલર કોટલાની વિનતિ આવતા માલર કોટલા પધાર્યા અને જ્યાં ચાતુર્માસ કર્યું માલર કોટલામા પર્યુપણુ પ્રમણે ભગવાનના રથનો વરઘોડો અગાઉ કોઈ જૈને કાઢ્યો ન હતો મહારાજશ્રીના ઉપદેશથી તેમના ચાતુર્માસ દરમિયાન ભગવાનના રથનો વગ્ધોડો નીકળ્યો અને વ્યાખ્યાનમા આવતા વૈષ્ણવો અને સ્થાનકવાસીઓમાથી કેટલાકોએ શુદ્ધ મૂર્તીપૂજક થતાબર જૈન ધર્મ સ્વીકાર્યો તુલશીરામજી માલેરી નામના એક સનાતની જૈને પચીસ વર્ષથી સ્થાનકવાસી માર્ગે સ્વીકાર્યો હતો તેઓએ પણ મહારાજશ્રીની ધર્મદેશના સાબળી શુદ્ધ મૂર્તીપૂજક શ્રદ્ધા સ્વીકારી, અને નવપદજીની ઓળી કરી શ્રી અભિવિજયજી મહારાજના આ રીતે નવ ચોમાસા પબળખમા થયા, તે દરમિયાન અનેક જીવોને મુનિરાજે ધર્મ પમાડ્યો હતો, સ્થાનકવાસીઓને શાસ્ત્રપાઠોની સાક્ષી આપી મૂર્તીપૂજક બનાવ્યા હતા અને સેંકડોને શ્રીસિદ્ધક્ષેત્ર-પાલીતાણુની-બત્રા કરવા ઉપદેશ આપ્યો હતો જેથી ઘણા શ્રાવકોએ શ્રીસિદ્ધક્ષેત્રની બત્રા કરવા બાધા લીધી હતી અને બાધા પ્રમાણુ તેઓએ બત્રા કરી હતી તેઓના ઉપદેશથી ઘણા જીવોએ પ્રભુપૂજ કરવાની, દર્શન કરવાની, સામાયિક કરવાની, કંઠમૂળા ન ખાવાની, અલક્ષ્યના લાગની અને નવલક્ષ નવકાર ગણવાની બાધા લીધી હતી અને પાકા જૈન બન્યા હતા એમ કહેવાય છે કે તેમનાજ ઉપદેશથી પંજબના જૈનોના પચાસ ટકા જેટલા જૈનોએ શ્રીસિદ્ધક્ષેત્ર પાલીતાણુની બત્રા કરી હતી.

મુનિરાજ શ્રી ક્ષમાવિજયજી મહારાજ.

હાલના ઉપાધ્યાયજી મહારાજ શ્રી ક્ષમાવિજયજી મહારાજ વિષે અત્રે કેટલીક ઘાબતો જણાવવાની જરૂર પડે છે શ્રીક્ષમાવિજયજી મહારાજનો જન્મ કાશ્મીરના ખાટનગર જસુ

હોસિયારપૂરમા ચાતુર્માસ.

નલધરથી મહારાજશ્રી આસપાસના ગામોમા વિચરતા વિચરતા હોસિયારપૂરની વિનતિ આવતા, હોસિયારપૂર ગયા સંવત ૧૯૬૮નુ ચાતુર્માસ આ ગામમા થયુ અહિં ચાતુર્માસ દરમિયાન ઘણા જૈનોએ વ્રત, પચ્ચક્રપાણુ અને તપશ્ચર્યા કર્યા અને ધર્મપ્રદેશ કાવણુ કરી મનુષ્ય જન્મનો લાભ ઉઠાવ્યો

સવત ૧૯૬૯ મા હુધિયાનામાં ચાતુર્માસ.

હોસિયારપૂરમા ચાતુર્માસ વિતતા સવત ૧૯૬૯ની શરૂઆત થઈ અને મહારાજ શ્રી અભિવિનયજીએ નિહાર શરૂ કર્યો તેઓ ગામેગામ વિચરતા અમૃતસર ગયા અને નારોવાલની વિનતિ આવતા ત્યા પ્રતિષ્ઠા કરવા પધાર્યા નારોવાલના જૈન દેરાસરમા પ્રતિષ્ઠા થઈ ત્યારે દેશ પદ્મબના અને ગુજરાતના જૈનો પણ ત્યા પધાર્યા હતા એ ગામમાં પ્રતિષ્ઠા મહોત્સવ થયા બાદ મહારાજ શ્રીએ નિહાર શરૂ કર્યો અને નાના ગામોમા વિચરવા લાગ્યા પાછી હુધિયાનાની વિનતી આવી પરિણામે તેઓ ચોમાસાપહેલા હુધિયાના પહોંચ્યા અને પર્યુપણુપર્વ હુધિયાનાની જનતાએ ઘણા આનંદપૂર્વક ઉજવ્યા શ્રી મહાવીર સ્વામીના જન્મદિવસે, હુધિયાનાનુ ઉપાશ્રયમા સ્વપ્નો ઉતારવામા આગ્યા ત્યારે તેની ઉપજ આશરે આડસો રૂપિયા થઈ એ રૂપિયાના હુધિયાનાના જૈનોએ ચાદીના સ્વપ્નો ણનાગ્યા અને તે હજીસુધી ત્યાં ઉપયોગમાં લેવાય છે આ પર્યુપણુપર્વમા પળબની દસ આઈઓએ પચમીનું તપ ઉચર્યું હુધિયાનાથી મહારાજ શ્રીએ એ પછી સંવત ૧૯૭૦ મા નિહાર શરૂ કર્યો અને બુદ્ધે બુદ્ધે ગામ ઉપદેશ આપતા અગાળ વધ્યા વચ્ચે નલધર ગામ આવ્યુ ત્યા અગાઉ જણાવેલા બાઈ ઈન્દ્રકોર બાઈએ મોટા પાયા પર ઉદ્યાપન (ઉજબણુ) મહોત્સવ ઉજવવા તૈયારી કરી હતી નલધરમા મહારાજશ્રીએ ઉદ્યાપન મહોત્સવ અતિ ઉત્સાહપૂર્વક કર્યો અને એ મહોત્સવમા પણ દેશ પરદેશના અનેક જૈનો આવ્યા હતા અહિંથી મહારાજ શ્રી અમૃતસર પધાર્યા આ અમૃતસર શહેરમા લાલા હરિશ્ચંદે ઉદ્યાપન મહોત્સવની મોટી તૈયારી કરી હતી તેમા મહારાજ શ્રીએ ભાગ લીધો અને ઘણા જૈન ભાઈઓ અને ખેડોનોએ ઘણા મત ઉચર્યા અહિંથી મહારાજશ્રી જડિયાલા પધાર્યા ન્યા લાલા હરિશ્ચંદ્ર બ્રહ્મચારી તરફના ઉદ્યાપન મહોત્સવમા તેઓશ્રીએ ભાગ લીધો લાલા હરિશ્ચંદ્ર એ મહોત્સવ વિષે એમ કહેતા હતા કે “આજ આરો વિવાહ મહોત્સવ છે”

સવત ૧૯૭૦મા જમુમા ચાતુર્માસ

જડિયાલાથી ગામે ગામે નિહાર કરતા સવત ૧૯૭૦મા શ્રી અભિવિનયજી મહારાજ દાશમિર તરફ ગયા અને સન્ન્યાસીના શહેર જમુમા પહોંચ્યા હાલના ઉપાધ્યાયજી મહારાજ શ્રી કામવિનયજી મહારાજનો જન્મ જમુમા થયો હતો જમુમા સનખતરાના નિવાસી પ્રદેશદલ તે વખતે પોલીસખાતામા હતા તેમની મદદ અને શરૂમહારાજના ઉપદેશથી પર્યુપણુના વરવોડામા સન્ન્ય તરફથી હાથી, ઘોડા, પવટણુ વિગેરેની મદદ મળવાથી, વરવોડો મોટા ઠાંથી નીકળ્યો હતો કહેવાય છે કે એવો વરવોડો અગાઉ કાઠિ નીકળ્યો ન હતો જમુમા જૈનોનો વરવોડો સજાશાહી ઠાં સાથે નહોર રસ્તાઓ ઉપર ફરવાનો તેનો પહેલીજ પ્રસંગ હતો અહિં લાલા સાડિસે નવપદલની ઓળી ઉચરી આ ગૃહસ્થ એ વરસપતી, મહારાજશ્રી નિહારમા જે ગામમા હોય ત્યા જૈનની ઓળી કરવા દરવરસે જતા હતા એ વર્ષમા જમુમા દસ સ્થાનકવામી કુટુંબો મૂર્તીપૂજામા શ્રદ્ધા ધરાવતા થયા

સવત્ ૧૯૭૧માં જરામાં ચાતુર્માસ.

જમુમા ચાતુર્માસ પૂરૂ થતા, જરાની વિનતી આવતા મહારાજ શ્રી જરા ગામ પધાર્યા અને ત્યાં ચાતુર્માસ કર્યું આહિં લાલાશકરદાસજીની ધર્મપત્નીને વૈગય્ય ભાવના સારા પ્રમાણમાં બગી અને આધ્વીદીક્ષા માટે તે ઇચ્છા કરવા લાગી મહારાજશ્રીએ તે છતાં તેની દીક્ષા માટેની ઇચ્છા વધુ પરિપક્વ થાય ત્યાં સુધી તેને દીક્ષા ન આપી અને સવત્ ૧૯૭૩માં તે બાઈએ ભાવનગર જઈને સાધ્વીજીશ્રી દેવશ્રીજીપામે સાધ્વીદીક્ષા લીધી જરામાં જ્ઞાનપયગ્મીનું જન્મણુ અતિ ધામધુમથી થયું હતું અને જહાર ગામથી વરઘોડામાં હાથી અને ચાલિના સ્થ મંગાવવામાં આવ્યા હતા આ સ્થમાં ભગવાનને પધરાવવાની યોજીના ૩ ૧૭૫૦ ઉપજ્યા હતા

સવત્ ૧૯૭૨-માલર કોટલામાં ચાતુર્માસ.

સવત્ ૧૯૭૨ ની શરૂઆતમાં જરાનું ચાતુર્માસ પૂરૂ થતા શ્રી અભિવિજયજી મહારાજ, ખીન્ન મુનિરાજે માથે વિહાર કરવા લાગ્યા અને માલર કોટલા પહોંચ્યા આહિં લાલા દેવીચદજી માલેરાએ મહારાજશ્રીના ઉપદેશથી રૂ ૨૫૦૦ શુભ માર્ગે ખર્ચ્યા ઘણા ભાઈઓ અને બહેનોએ તપસ્યા કરી અને ઋત ઉચર્યા લાલા ગજવામલના પુત્ર શ્રી અમરનાથે, સ્થાનકવાસી માર્ગમાં રાકા થતા મહારાજશ્રી પામે કેટલાક ખુલાસા પૂછ્યા અને તે ખુલાસા મળતા તેઓ શ્રી મૂર્તીપૂજના શ્રદ્ધાળુ થયા એ વખતે પાછી લુધિઆનાથી વિનતિ આવી અને ત્યાં અગાઉ પયગ્મી તપ કરનાર તરફથી ઉદ્યાપન (જન્મણુ) મહોત્સવ કરવાની બહેરાત વતા મહારાજ સાહેબ લુધિયાના પધાર્યા આહિંયા ઉદ્યાપનમહોત્સવ દરમિયાન એક ભાઈને વૈરાગ્ય ઉત્પન્ન થતા તેમને મુનિ દિક્ષા આપવામાં આવી અને તેમનું નામ શ્રી રતનવિજય રાખવામાં આવ્યું લુધિયાનાથી મહારાજશ્રી માલર કોટલાની વિનતિ આવતા માલર કોટલા પધાર્યા અને ત્યાં ચાતુર્માસ કર્યું માલર કોટલામાં પર્યુપણુ પ્રસંગે ભગવાનના સ્થનો વરઘોડો અગાઉ કોઈ જૈને કાઠ્યો ન હતો મહારાજશ્રીના ઉપદેશથી તેમના ચાતુર્માસ દરમિયાન ભગવાનના સ્થનો વરઘોડો નીકળ્યો અને વ્યાખ્યાનમાં આવતા વૈષ્ણવો અને સ્થાનકવાસીઓમાંથી કેટલાકોએ શુદ્ધ મૂર્તીપૂજક સ્વેતાંબર જૈન ધર્મ સ્વીકાર્યો તુલસીરામજી માલેરી નામના એક સનાતની જૈને પચીસ વર્ષથી સ્થાનકવાસી માર્ગ સ્વીકાર્યો હતો તેઓએ પણ મહારાજશ્રીની ધર્મદેશના સાબળી શુદ્ધ મૂર્તીપૂજક શ્રદ્ધા સ્વીકારી, અને નવપદજીની ઓળી કરી શ્રી અભિવિજયજી મહારાજના આ રીતે નવ ચોમાસા પત્તળમાં થયા, તે દરમિયાન અનેક જીવોને મુનિરાજે ધર્મ પમાડ્યો હતો, સ્થાનકવાસીઓને શાસ્ત્રપાઠોની સાક્ષી આપી મૂર્તીપૂજક બનાવ્યા હતા અને સેંકડોને શ્રીસિદ્ધક્ષેત્ર-પાલીતાણાની-બત્રા કરવા ઉપદેશ આપ્યો હતો જેથી ઘણા શ્રાવકોએ શ્રીસિદ્ધક્ષેત્રની બત્રા કરવા બાધા લીધી હતી અને બાધા પ્રમાણે તેઓએ બત્રા કરી હતી તેઓના ઉપદેશથી ઘણા જીવોએ પ્રભુપૂજા કરવાની, દર્શન કરવાની, સામાયિક કરવાની, કંઠમૂળ ન ખાવાની, અલક્ષ્યના ત્યાગની અને નવલક્ષ નવકાર ગણવાની બાધા લીધી હતી અને પાકા જૈન બન્યા હતા એમ કહેવાય છે કે તેમનાજ ઉપદેશથી પેલંબના જૈનોના પચાસ ટકા જેટલા જૈનોએ શ્રીસિદ્ધક્ષેત્ર પાલીતાણાની બત્રા કરી હતી.

મુનિરાજ શ્રી ક્ષમાવિજયજી મહારાજ.

હાલના ઉપાધ્યાયજી મહારાજ શ્રી વિજયજી મહારાજ વિષે અને કેટલીક બાબતો જણાવવાની જરૂર પડે છે

શહેરમા ખરેલવાડ કુટુંબમા સવત્ ૧૯૫૯મા થયો હતો તેઓના પિતાનુ નામ શ્રી રામલાલ હતુ અને તેઓના વડવાઓ મારવાડથી ડિગબરમૂર્તિઓ સાથે લા-ચ્યા છતા પત્નબમા આ-ચ્યા પછી ૬૬૪ મતના રાગી થયા હતા, પરતુ તેઓ તો શ્રીમદ્વિજ્યાનન્દ સૂરીશ્વરના ઉપદેશથી પાછા મૂર્તિપૂજના રાગી થયા અને શ્રી કાશ્મીરીલાલ અને શ્રી રીખવદાસ નામના તેમના બે પુત્રો પણ તે મત પાળવા લાગ્યા બલધરમા શ્રી અભિવિજ્યલ મહારાજ વિચરતા હતા ત્યારે કાશ્મીરીલાલે શ્રી અભિવિજ્યલ મહારાજ પાસે જ્ઞેનધર્મનો અભ્યાસ કરવા માટે મહારાજશ્રીએ તેમને ૪૫ બોલના ચોકડા ઉર્દુમા લખી આપી, તે મમન-ચ્યા ને તેઓને આગલ અભ્યાસ શરૂ કરા થો એ પછી મહારાજશ્રી તો વિહાર કરી ગયા, પણ હુનિઆનામા શ્રી કાશ્મીરીલાલ તારખાતાનું કામ શીખવા ગયા ત્યારે તેમનો ફરી મેળાપ થયો અને શ્રી “ઉપમિતિ ભવપ્રપચ” ગ્રંથનો પ્રથમ પ્રન્તાવ, મહારાજશ્રીએ શ્રી શાદીલાલ નામના શ્રાવક પાસે અપાના, શ્રી કાશ્મીરીલાલે તે ગ્રંથ વાચતા તેમને વૈરાગ્યની લાવના જગી માલર કોટવામા શ્રીઅભિવિજ્યલ મહારાજનુ ચાતુર્માસ થયા શ્રીકાશ્મીરીલાલ ત્યા ગયા તેઓએ ગુરુદેવને મુનિદીક્ષા આપવા વિનતી કરી પણ તે વખતે ચાતુર્માસ હોવાથી ગુરુશ્રીએ તેમને દીક્ષા ન આપી એ પછી ગુરુદેવે માલર કોટલાલી વિહાર કરતા તેઓ પણ તેમની સાથે પગપાળા વિહાર કરવા લાગ્યા અને પોતાના ભાઈ શ્રી રીખવદાસને પણ પોતાની સાથે રાખ્યા મવત્ ૧૯૭૩ ના માહ મહિનામા બધા ખીકાનેર આવી પહોંચ્યા અને ખિકાનેરમા ગુરુદેવે સ્થિરતા કરી આ વખતે શ્રી કાશ્મીરીલાલે એક વધુ વખત ગુરુદેવને દીક્ષા માટે આગ્રહ કર્યો અને તેમનો ભાવ જોઈ તેમને શ્રી અભિવિજ્યલ મહારાજે અશાક શુદ્ધ બીજને દિવસે ખીકાનેરમા મુનિદીક્ષા આપી આ વખતે શ્રી ખીકાનેર રાજ્યે વરઘોડામા હાવી, ઘોડા, પલટણુ વગેરે રાજ્યનો રસાલો આપ્યો હતો અને આખા ખિકાનેરમા દીક્ષા લેનાર શ્રીકાશ્મીરીલાલનો વરઘોડો ઘણી ધામધમ પૂર્વક કર્યો હતો ચોમાસુ ઉગતા ખિનનેરમાજ મુનિશ્રી ક્ષમાવિજ્યલના સસારી પતે માસી બાઈ ઇંદ્રકુવરે સાધ્વીલ શ્રી તીવકશ્રીલના શિષ્યા શ્રી જડાવશ્રીના શિષ્યા તરિકે માંવી દીક્ષા લીધી અને તેમનુ નામ શ્રી લાલશ્રીલ રાખામા આબુ સવત્ ૧૯૭૪ મા માહ શુદ્ધ દનમના દિવસે ૪૦૦ યાત્રિકો ૪ મુનિરાજ અને ૭૫ સાધ્વીલઓ આથેના એક મઘ-હરી પાવતો સઘ-શ્રી અભિવિજ્યલ મહારાજશ્રીના ઉપદેશથી સઘવી શેઠ લક્ષ્મીચદલ કોચરે ઠાઠ્યો અને બધાએ ટ્રી જેસલમેર તીર્થની જાત્રા કરી

રતવામમા ચાતુર્માસ

જેમવમેરથી વિહાર કરતા મહારાજશ્રી આગવ વધતા હતા ત્યારે રતલામના શ્રીસઘે મહારાજશ્રીને રતનામ પધારના વિનતિ કરી રતનામમા જે પાકશાળા અગાઉ સ્થાપાઈ હતી તે પાકશાળામા શિક્ષક નબધી વાઘો પછ્યો હતો અને પાકશાળા બધ ઘડી હતી રતલામમા શ્રી કેશરીમવલ હુનિરાજ્યે, જે શ્રાવકોને, ત્યારે ઉપલો સઘ ખીકાનેરથી નીકળી પોંડરણુ કુળોથી આ-ચ્યો હતો ત્યારે વિનતિ કરવા એક વધુ વખત મોકલ્યા અને તેઓએ મહારાજશ્રીને રતલામ ચાતુર્માસ કરવા પધારવા વિનતી કરી આથી ઉપતા શ્રાવકો સાથે મહારાજશ્રીએ રતલામ તરફ વિહાર કર્યો અને ત્યા જઈ ચાતુર્માસ કર્યું ચાતુર્માસ દરમિયાન ઉપર જણાવેલી પાકશાળા ફરી ઉઘડી અને મઘનો કુનપ દૂર થયો વગી પોતાના ગુરુશ્રીની યાદમા રતલામમા શ્રીચારિત્રવિજ્યલ જ્ઞેન જ્ઞાનભદાર ઉઘડ્યો, જે જ્ઞાનભદાર રતલામમા ચાતુર્માસ કરનાર સાધુ-સાધ્વીઓને ધાગો ઉપયોગી જણાયો રતલામનું ચોમાસુ ઉતરતા રતલામનિવાસી શ્રી

સ્તિચંદ્રજી ધોરાણા અને શ્રી નીડાલરાજજી તવેગએ મહારાજશ્રીના ઉપદેશથી ૩૦૦-૩૫૦ જૈનો સાથે શ્રી કેશરીગાળનો સઘ કાઢ્યો અને બધાએ શ્રી કેશરીયાજીની યાત્રા કરી

શ્રીક્ષમાવિજયજી મહારાજની વડીદીક્ષા.

સ્તલામથી બધા મુનિરાજે વિહાર કરતા મહેસાણા આવ્યા મહેસાણામા એ વખતે વયોવૃદ્ધ પન્યાસજી મહારાજ શ્રીસિદ્ધિવિજય મહારાજને આચાર્ય પદ્મિ આપવાનો વિચાર ચાલી રહ્યો હતો અને મહેસાણાના સઘે પન્યાસજી મં સિદ્ધિવિજયજીને મહેસાણામા રોક્યા હતા એ વખતે બધા મુનિરાજે મહેસાણા જઈ પહોંચ્યા અને મુનિશ્રી ક્ષમાવિજયજી મહારાજે પન્યાસજી શ્રી સિદ્ધિવિજયજી પાસે જોગ વદ્યા એ વખતે મહેસાણામા ૩૨ મુનિરાજે અને ઘણા સાધવીજીઓ હતા મહાશુદ્ધી પાચમે પન્યાસજી મં સિદ્ધિવિજયજી મહારાજને મોટી ધામધુમ સાથે આચાર્ય પદ્મિ આપઈ અને મહાશુદ્ધ દસમના દિવસે શ્રી ક્ષમાવિજયજી મહારાજની વડી દીક્ષાની ક્રિયા થઈ એ પ્રસંગે કેટલાક મુમુક્ષુ જનોએ મુનિદીક્ષા પણ લીધી

સવત ૧૯૭૫ વેરાવળમા ચાતુર્માસ.

સવત ૧૯૭૬ મા સ્થભતિર્થ(ખલાત)મા મુનિરાજ શ્રી અભિવિજયજીનુ ચાતુર્માસ થયુ

સવત ૧૯૭૫મા મુનિગજ શ્રી અભિવિજયજીનુ ચાતુર્માસ વેરાવળમા થયુ વેરાવળમા ચાતુર્માસમા પીસ્તાલીમ આગમની તપ આદિ ક્રિયાઓ બહુ ધામધુમ સાથે થઈ હતી અને ચાતુર્માસ ઉતરતા વેરાવળથી શ્રદ્ધાળુ શેઠ શ્રી જ્યપાલ પાનાચઢે શ્રીસિદ્ધગિરિની યાત્રાનો એક મઘ કાઢ્યો એ સઘ પાલીતાણામા ફાગણ શુદ્ધિમા પહોંચ્યો અને મઘે શ્રી શત્રુજ્યની યાત્રા કરી વેરાવળમા મહારાજશ્રીના ઉપદેશથી સાધારણ ખાતાની એક ટીપ થઈ હતી, જેમા રૂ ૧૦૦૦૦ દસ હજાર ભરાયા હતા

સવત ૧૯૭૬-પાલીતાણામા ચાતુર્માસ.

પાલીતાણામા શ્રી સિદ્ધક્ષેત્રની યાત્રા ચાલુ હતી, એટલામા મહારાજશ્રીને આખોમા દર્દ થયુ અને તેની પીડા ઘણી વધી દિન પર દિન આખનુ દર્દ વધતુ ચાલ્યુ અને મહારાજશ્રી તે દર્દે શાંતિથી ભોગવવા લાગ્યા પાલીતાણાના દાક્ટરની દવા કરી તેથી પણ દર્દ ન મટયુ એમ માલમ પડયુ કે મહારાજશ્રીને ઝામરાનુ દર્દે થયુ હતુ

મુંબઈમા મુનિરાજશ્રી અભિવિજયજીનો પ્રવેશ.

ઝામરાનુ દર્દે પાલીતાણામા વધતુ ચાલ્યુ અને મહારાજશ્રીના ભક્ટોને ચિંતા થવા લાગી માગરોલ નિવાસી શ્રદ્ધાળુ જૈન શ્રી સોમચઢ ઉત્તમચઢ એ વખતે પાલીતાણામા ચાતુર્માસ અર્થે આવ્યા હતા તેઓએ મહાગજશ્રીનુ દર્દે જોયુ અને તેમને લાગ્યુ કે મહારાજશ્રીનું દર્દે મુંબઈમા નિષ્ણાત તખીઓની સારવાર વગર દૂર થાય એમ ન હતું તેઓશ્રીએ મહારાજશ્રી પામે બાર વૃત ધારણ કર્યા અને જૈન ધર્મનો ઉપદેશ શ્રવણ કરવા માડયો કેટલાક દિવસો બાદ તેઓએ મહારાજશ્રીને વિનતિ કરી કે તેઓશ્રી જો મુંબઈ પધારે તો મુંબઈની જનતાને તેમના વ્યાખ્યાનોનો લાભ મળે અને તેમની આખના દર્દે માટે હોશીયાર તખીઓની મલાહ મળે એ માટે તેઓશ્રીએ મુંબઈ પધારવું મહાગજશ્રીએ આ વિનતિ સાભળી એટલામા સવત ૧૯૭૭નુ ચાતુર્માસ પૂરૂ થયુ અને સવત ૧૯૭૮ની શરૂઆત થઈ

કાર્તિક પૂર્ણિમાની યાત્રા કર્યા બાદ મુનિરાજ શ્રી અભિવિજયજી મહારાજ, શિષ્યરત શ્રી ક્ષમાવિજયજી મહારાજ આદિ મુનિરાજેએ પાલીતાણાથી મિહાર કર્યો અને ઝડિયાવાડ અને ગુજરાતના અનેક ગામોની ડૂતા કરતા સવત ૧૯૭૮ તા મહાસુદ પાચે

દિવસે ગુખર્ષિ પ્રવેશ કર્યો તેઓશ્રીને શ્રી ગોડીજી મહારાજના દેરાસર પાછવ આવેલા ઉપાશ્રયમા લઈ જવામા આવ્યા અને ત્યા તેઓશ્રીએ પાચ દિવસ સ્થિરતા કરી એપછી કોટના ઉપાશ્રયના ટસ્તિઓ અને શ્રી સોમચંદ ઉત્તમચંદના આગ્રહથી ધામધૂમ પૂર્વક મહાશુદ્ધ ૧૦ દસમના દિને સામૈયા સાથે શ્રી કોટના દેરાસરના ઉપાશ્રયે મહારાજશ્રી પાચ શિષ્યો સાથે પધાર્થ ત્યા સ્થિરતા થયા બાદ તેઓશ્રીનું આગનું ઓપરેશન ટોકટર ડગન પાસે કરાવવામાં આવ્યું, જે ક્ષતેક્રમદ નિવળ્યુ અર્હિ શ્રી હમાવિજયજી મહારાજ પણ સાથેજ હતા તેઓશ્રી પોતાનો અભ્યાસ શુરુદેવ પાસે વધાર્યા જતા હતા અને શુરુએવા ક્યે જતા હતા આ વર્ષમા માલવા મેવાડના જૈન દેરાસરોના જીર્ણોદ્ધારની ટીપ થતા એક લાખથી વધુ રકમ ભરાઈ હતી વળી મુખર્ષિ શ્રી વર્દમાન તપ આયળીલ ખાતાની સ્વાપના પણ તેમના ઉપદેશથી થતા શ્રી રણુદોડદાસ શેષકરજી તેમા પ્રથમ રકમ રૂ ૫૦૦૦ની ભરી હતી, જે પાછલથી વધીને રૂ ૪૦૦૦૦ જેટલી ધઈ હતી

અધેરીમાં.

શ્રીઅભિવિજયજી મહારાજ, ચોમાસુ ઉતરતા શ્રી કોટના ઉપાશ્રયેથી શ્રી આદિત્ય રજની ધમશાળામા અને તે બાદ શ્રી અધેરી ખાતે શ્રીભોગીલાલ લહેરચંદની વિનતિથી તેમને બગવે પધાર્થ અર્હિ શ્રીભોગીલાલ લહેરચંદે સુમુહુ શ્રી ગોરધનદાસ નાથભાઈને સુનિદીક્ષ આપવા માટે મોટો ખર્ચ કરી તેમને શુરુદેવ પાસે સુનિદીક્ષ અપાવી એ દીક્ષા ગુખર્ષિ-અધેરી-મા પહેલી હતી અને તેમા આશરે ૧૦૦૦૦ જૈનોએ ભાગ લીધો હતો શ્રીભોગીલાલે એ વખતે નોકારશી જમણુનો મોટો ખર્ચ કર્યો હતો શ્રીગોરધનદાસે દીક્ષા લીધા બાદ તેમનુ નામ શ્રીશુભવિજયજી રાખવામા આવ્યું અર્હિથી નિહાર કરતા કરતા સુરવ પધાર્થ ત્યા અધેરી સવૈચંદ સૂરચંદે તેઓશ્રીનો પ્રવેશ તેમના મોટા શુરુભાઈ શ્રી કન્યાશુ નિજયજી મહારાજ સાથે ગોપીપુરામા ઠાડથી કરાવ્યો હતો ત્યાથી સુનિમહારાજશ્રી શિષ્ય મહળ સાથે દરાપસ પધાર્થ દરાપસમા આચાર્ય શ્રી વિજ્યાનદસરિજીના પદ્ધર શ્રીવિજયકમળ સૂરીશ્વરજી બિરાજતા હતા સુનિમહળે તેમને વાઘા દરાપસથી સુનિરાજશ્રી અમદાવાદ, લેવણીજી, સખલપૂર અને તે બાદ શ્રી રાજેશ્વર પધાર્થ અને છેલ્લે ઠેકાણુ ચૈત્રી ઓળી કરી

પાપના.

ચૈત્રી ઓળી ઉતર્ય બાદ સુનિરાજ શ્રી શિષ્યવર્ગસાથે નિહાર કરતા ચૈત્રવદ ૧૦ ને દિવસે યાત્રાએ પાટણુ પધાર્થ અને તે બાદ શ્રી નગીનદાન કરમચંદની આગ્રહભરી વિનતિથી તેમના ઠંહેલામા ચાતુર્માસ કયુ ચોમાસુ ઉતરતા સવત્ ૧૯૮૦ મા શ્રી નગીનદાસ કરમચંદે સુનિરાજશ્રી સાથે ચાડપનો સઘ ઠરતકવદ ૧ને દિને કાઢયો, જેમા લગભગ ૧૨૦૦-૧૫૦૦ ધાવકો અને ગ્રાવિકાઓ હતા ચાડપની વિહાર વરી તે બાદ સવે પેથાપૂર તરફ આગલ વધ્યા પેથાપૂર પાસેના રાધેજી ગામના ગહિશ શ્રી કેશવલાલ લડુભાઈ, કેટલાક વર્ષોથી સુનિદીક્ષ લેવા આગ્રહ રાખતા હતા પેથાપૂર પહોંચતા ભાગશરશુદ્ધ માયમે શ્રી કેશવલાલની દીક્ષાનો વરઘોડો હાથીના ઓઢા સાથે નિકળ્યો હતો, જેમા પેથાપૂરના બન્ને પક્ષોએ ભાગ લીધો હતો ભાગશર શુદ્ધ દના દિવસે શ્રી કેશવલાલને હબરો માણસોની હાજરીમા શ્રી અભિવિજયજી મહારાજે સુનિદીક્ષ આપી, અને તેમનુ નામ શ્રી ભક્તિવિજયજી રાખવામા આવ્યું પેથાપૂરથી સવે સુનિરાજે રાદેબ વગેરે ગામો રક્ષત્તા કોળા ગામે પધાર્થ હતા, અને સુનિ શ્રી શુભવિજયજી મહારાજે તેમજ સુનિશ્રી ભક્તિવિજયજી મહારાજે ત્યા પન્યાસજી

મહારાજ શ્રી ઉમંગવિજયજી મહારાજ પાસે વડી દીક્ષાના જોગ વહ્યા ત્યાં એ બંને મુનિરાજોને પોષ વદ ૬ ના દિવસે વડી દીક્ષા આપવામા આવી

સવત ૧૯૮૦ શ્રીપાલનપૂરમાં ચાતુર્માસ.

મહારાજશ્રી પછી મારવાડ તરફ વિહાર કરવાની ઇચ્છાથી અગલ વધ્યા મારવાડમા મુનિવિહારની મોટી જરૂર હતી એમ સર્વત્ર જોલાતુ હતું મારવાડમા ધર્મનો અને જ્ઞાનનો અભાવ હતો એમ જણાયુ હતું આથી મહારાજશ્રીની ઇચ્છા એવી હતી કે મારવાડના અનેક ગામોમા સ્થિરતા કરી જૈન જનતાને ધર્મજ્ઞાન આપવુ વિહાર કરતા કરતા મારવાડની અને ગુજરાતની સરહદ પર આવેલ પાલનપૂર શહેરમા સવત ૧૯૮૦ ના ફાગણશુક્ર ૧૩ના દિને સર્વે મુનિરાજોએ પ્રવેશ કર્યો ફાગણશુક્ર ૧૪થી પાલનપુરમા ગુરુદેવનું વ્યાખ્યાન શરૂ થયું અને ઘણા શ્રદ્ધાળુ જીવોથી શ્રોતાવર્ગની સખ્યા દિનપરદિન વધવા લાગી થોડા દિવસો બાદ મુનિરાજો ત્યાંથી વિહાર કરનાર હતા પણ શ્રદ્ધાળુ જૈનોએ ગુરુદેવને ચાતુર્માસ કરવા અતિ આગ્રહ ભરી વિનતિ કરી જેથી મહારાજશ્રીએ સવત ૧૯૮૦ નુ ચાતુર્માસ પાલનપૂરમા કર્યું એ ચાતુર્માસ માટે પાલનપૂરના ધાવકોએ, ખાસ છાણી જઈને આચાર્યશ્રી વિજયાનહસૂરિજીના પ્રથમ પટ્ટધર શ્રીમદ વિજયકમલસૂરીશ્વરની આજ્ઞા મેળવી હતી, કેમકે મુનિરાજશ્રી તેમની આજ્ઞામા હતા પાલનપુરમા શ્રીભગવતી સૂત્રનું વાચન થયુ હતુ, જે વખતે સાચા મોતીનો એક સાથીઓ આશરે ૧૫૦૦ના ખર્ચે શ્રીમહુકચદ બાદરભલે કર્યો હતો એ વખતે શ્રોતાવર્ગની સખ્યા ઘણી વધી જવાથી એલા મહેતાની ધર્મશાળાના ચોકમા ખાસ મડપ બાધવામા આવ્યો હતો, ન્યા ધર્મવ્યાખ્યાન થતા હતા એ વખતે પાલનપૂરમા વર્ધમાનતપઆચબીલ ખાતાની સ્થાપના ગુરુદેવના ઉપદેશથી થઈ બેગ્રમા ચાતુર્માસ.

પાલનપૂરથી સવત ૧૯૮૧ના ફારતકવહી ૧૦ના દિવસે મુનિરાજશ્રી અભિવિજયજીએ વિહાર કર્યો ત્યારે સેકડો જૈનો તેમને કેટલાક ગાઉમુધી વળાવવા ગયા હતા એ રીતે શ્રીમુનિરાજો વિહાર કરતા, શ્રી કુભારીયાજી શ્રીઆબુજી વિગેરેની યાત્રાએ પધાર્યા આબુજીની યાત્રા બાદ ગુરુદેવે મારવાડ તરફ વિહાર કર્યો એ વખતે તેમની પાસે દીક્ષા લેવાની ઇચ્છા રાખનાર મુખર્ધના પ્રસિદ્ધ ભાવનગરનિવાસી શ્રીનરોતમદાસ ભગવાનદાસ શાહના પુત્ર શ્રીજગજીવનદાસ એક વધુ વખત મુનિદીક્ષા લેવા આવ્યા અગાઉ તેઓ પાલનપુરમા દીક્ષા લેવા આવ્યા હતા અને ફરીથી તેઓ આબુ આવ્યા તેઓએ ગુરુદેવને મુનિદીક્ષા આપવા ઘણી આગ્રહભરી વિનતિ કરી એ વખતે વિહાર ચાલુ હતો અને શ્રી જગજીવન દાસ પણ વિહારમા સાથે રહ્યા આખરે બધા વિહાર કરતા બામણવાડામા પધાર્યા ત્યાં પોષવદ ૬ના દિને દીક્ષાનો વરઘોડો અતિ ધામધૂમ પૂર્વક ચઢાવવામા આવ્યો અને તે બાદ શ્રી જગજીવનદાસને મુનિદીક્ષા અપાતા તેમનું નામ શ્રી જયતવિજય રાખવામા આવ્યું તેઓશ્રી મુનિશ્રી ક્ષમાવિજયજીના શિષ્ય થયા બામણવાડામા એ પ્રસંગે પાલનપૂરના શ્રીહાથીભાઈભણસાળી તરફથી નોકારશી જમણ થયુ હતું બામણવાડાથી વિહાર કરતા મુનિરાજોએ અનેક ગામોને ધર્મ-ઉપદેશનો લાભ આપ્યો હતો અને કેટલેક ઠેકાણે સ્થિરતા પણ કરી હતી છેવટે બધા નાણામા પધાર્યા અને ત્યાં વ્યાખ્યાન વાચવાનું ચાલુ હતું ત્યાં મુનિરાજ કલ્યાણવિજયજી બાપજીની તબિયત ખગડી અને તેઓએ ચૈત્ર વદ પાંચમને દિવસે નાણામા કાળ કર્યો

અસિસરકાર બાદ નાણામા ઘણા ધર્મ

કામ થયા હતા ત્યાં બેઠાના મહાગુરુ તરફથી વિનતિ આવના સુનિરાજ શ્રી અમિવિજયજી મહારાજ વૈશાખ શુદ્ધ ત્રીતા દિવસે બેઠા પધાર્યા એ વખતે બેઠા નિવાસિ શ્રાવકોએ બહુ ધામધૂમ પૂર્વક સામેયુ કર્યું હતું બેઠામા અતિ શાનિપૂર્વક ચાતુર્માસ ઠર્યાબાદ સુનિરાજશ્રી મારવાડના અનેક ગામોની બાના કરવાની ઇચ્છાથી વિહાર કરતા હતા અને સેક્ટો ગામોની અપૂર્વ બાના કરી હતી, અને સવત્ ૧૯૮૨નું ચાતુર્માસ મારવાડના લુણાવા ગામમા કરીને મારવાડની જનતાને અપૂર્વ લાભ આપ્યો હતો ૧૯૮૨નું ચાતુર્માસ પૂર થતા ૧૯૮૩મા શુરુદેવે સુનિશ્રી ક્ષમાવિજયજી મહારાજને સુનિશ્રી જયવિજયજીને એ ૧ કરાવવા શુચરાજ મોકલ્યા સુનિશ્રી ક્ષમાવિજયજી લુણાવાની વિહાર કરના વિજયસિદ્ધિસૂરિજી પાસે જંગ વહાવા પાટણમા ૧૯૮૩મા પધાર્યા અને ત્યાજ ચાતુર્માસ કર્યું શુરુદેવ શ્રી અમિવિજયજી લુણાવેથી અનેક ગામોમા વિચરતા ગર્ભાશીમન શ્રી ઓટરમલજીને દીક્ષાનો બાવ થતા, શુરુ દેવ શ્રીનાણા પધાર્યા અને શ્રીઓટરમવજીએ હુતરો રૂપિયા ખર્ચાને અને મારે માર્ગે વાવરીને સવત્ ૧૯૮૩ ના મહાશુદ્ધ પાચેમે નાણામા અતિ ધામધૂમ પૂર્વક સુનિદીક્ષા લીધી એ સુનિરાજનું નામ શ્રી ભાવવિજયજી રાખવામા આ યુ હતું નાણાની સર્વે વિહાર કરવાના હતા તે વખતે માલદેરીવી શ્રાવકોએ આનીને સાવદેરી પધારવા વિનતિ કરી આથી સર્વે માવદેરી જયા એને ત્યાં ચાર તડ હતા, તેને સમજીવીને શુરુદેવે એકત્ર કરના ગામમા સપ થયો આથી ગાવડેરીના શ્રાવકોમા અતિ ઉત્સાહ ફેલાયો અને ગામમા દહેરાસરમા વરસોથી મુલતવતી રહેલી પ્રતિષ્ઠા કરાવવા ગામવોકોએ નિશ્ચય કર્યો એ નિશ્ચય પાર પડયો દેરાસરમા પ્રતિષ્ઠા થઈ અને દેવદ્રવ્યમા રૂપિયા એક લાખ એંટી હુતરની ઉપજ થઈ

શ્રીવિજયકમળસૂરીશ્વરજીનો કાળધર્મ,

સુનિરાજ શ્રી અમિવિજયજી મહારાજ માવદેરીથી વિહાર કરતા ખુડાવા પધાર્યા ત્યારે ૧૯૮૩ ના મહાશુદ્ધ ૬ ના દિવસે સૂરજ જીહામા આવેલા જલાલપૂર ગામમા આચાર્ય શ્રી વિજ્યાનદસૂરિજીના પટ્ટધર શ્રીવિજયકમળસૂરીશ્વરજીએ કાળ કર્યાની ખબર તારથી મળી આથી તેઓ ઘણા દિલગીર થયા અને ખુડાવામા દેવવદનની ક્રિયા કરી એ દરમિયાન સુનિશ્રી ભાવવિજયજી મહારાજ પાટણમા શ્રી ક્ષમાવિજયજી પાસે થઈ ધીણોજ પધાર્યા, અને ત્યાં તેઓએ પન્ચાસજી પદ્મવિજયજી મહારાજ પાસે ૧૯૮૩ ના ચૈત્ર વદ ૭ના દિવસે વડી દીક્ષા લીધી

જન્મભૂમિમા ચાતુર્માસ,

ખુડાલામા શ્રી અમિવિજયજી મહારાજનું વ્યાખ્યાન ચાતુર્નું હતું તે વખતે તેમની જન્મભૂમિ આણોદથી અને આસપાસના ગામોમાથી ઘણા જૈનોએ આવી ચાતુર્માસ પોતાના ગામમા કરવા સુનિરાજને વિનતિઓ કરી આથી મહારાજ માહેજ લગભગ ત્રીસ વરસોબાદ પોતાની જન્મભૂમિમા, ખીજ ગામોમાથી વિહાર કરતા કરતા ૧૯૮૩ ના ફાગણ વદ ૧૩ ને દિને પધાર્યા ત્યાં સ્થિરતા કર્યાબાદ તેઓએ આસપાસના ગામોમા કરીને ધર્મદેશના આપવા માડી આણોદ ગામના લોકોએ તેમને પ્રવેશ વખતે ધામધૂમ પૂર્વક માન આપ્યું હતું અને તેમનું વ્યાખ્યાન સાબળવા આખા ગામના લોકો, રાજના મોટા દિવાન સુધીના, આવતા હતા તેઓએ આણોદની આસપાસના ગામોમા વિહાર કરવા માણ્યો તે

પછી આણંદમા તેઓએ ચૈત્ર માસની ઓળી કરાવી હતી સાચોરીમા એક બાઇને સાધ્વીદીક્ષા આપી હતી અને એંદરા નાગડાના જૈનોને ઠઠમૂળ ખાવાની બાધા આપી હતી એ ગામમા બધા લોકો કઠમૂળ-કાદા, લમણુ વિગેરે-ખાતા હતા, પણ મુનિરાજના ઉપદેશથી ૧૪ આની લોકોમા સુધારો થયો હતો વળી પાટીમા એક બાઇને સાધ્વીદીક્ષા આપી હતી તે બાદ તેઓશ્રી ૧૯૮૩ ના આશાડગુદ ધીજને દિને ફરીથી આણંદ પધારતા ઘણી ધામધૂમ થઈ હતી અને એ સાલનું ચાતુર્માસ ત્યા થયુ એ વખતે ચાતુર્માસ ઉતર્થા બાદ અવત્ ૧૯૮૪ મા મુનિરાજ શ્રી ક્ષમાવિજયજી મહારાજ અને મુનિરાજ શ્રી ભાવવિજયજી મહારાજ શુજરાતમાથી વિહાર કરી આણંદ પધાર્યા અને શુરુમહારાજ સાથે સ્થિરતા કરી આણંદના તેગપથી શ્રાવકોએ એ દરમિયાન પાસેના ગામ કુરનાના દેરાસરમા તેરાપથી સાધુઓને ઉતારો આપી ઘણી આશાતનાઓ કરાવી હતી, તેથી આણંદના જૈનોએ તેમની સાથેનો બંધવાર બધ ક્યો આણંદના ચાતુર્માસ દરમિયાન મુબધથી શ્રી સોમચંદ ઓતમચંદ વિગેરે તેમજ પન્નબથી ઘણા શ્રાવકો મહારાજશ્રીને વાદવા પધાર્યા હતા ચાતુર્માસ ઉતર્થાબાદ મુનિરાજે આસપાસના ઘણા ગામોમા પધાર્યા હતા અને સર્વેને વ્યાખ્યાનનો લાભ આપ્યો હતો તેઓ ૧૯૮૪ ના વૈશાખ માસમા ફરી વિનતિ થતા આણંદના દેરાસરને ધ્વજદડ ચઢાવવાની ક્રિયા થનાર હતી તે વખતે પાછા પધાર્યા અને ધ્વજદડ ચઢાવવાની ક્રિયા કરાવી એ ધ્વજદડ શાહ ઇલાજ સેગજીએ ૩ ૫૦૦૧ ની બોલીથી ચઢાવ્યો હતો, અને દેરાસરને લગલગ અગીયાર હબ્દર રૂપીયાની આવક થઈ હતી એ વખતે મહારાજશ્રીએ મરણુ પાછલ થતા જમણો બધ કરવા ઉપદેશ આપતા એ રિવાજ ઘણા ગામોમા બધ થયો હતો અને મરણુ થતા અમુક રકમ દેરાસરમા અને અમુક રકમ સાધારણુ ખાતામા આપવાનો રિવાજ ચાલુ થયો હતો આણંદથી વિહાર કરતા મહારાજશ્રી તખતગઢ પધાર્યા ત્યારે વ્યાખ્યાન વાચતાજ જેડશુદ્ધ દના દિવસે તેમને લકવાની બીમારી જણાઇ અને તેઓશ્રીની યાદશક્તિ પણ ઘેરાઈ ગઈ આ બિમારી કેટલેક અશે વાલીથી બોલાવેલા શ્રાવક અડટરની દવાથી દૂર થતા અને દુબણા વીગેરેની વિનતિ આવતા મહારાજ સાહેબ અને મુનિરાજેએ અશાડ ગુદ ધીજને દિવસે તખતગઢથી વિહાર કર્યો અહિં તેમનુ ૧૯૮૪ ના સાલનુ ચાતુર્માસ થયુ આ વખતે શ્રી અભિવિજયજી મહારાજની બિમારીની ખબર પડતા આસપાસના ગામોના, મારવાડના, શુજરાતના અને પન્નબના સેંકડે જૈનો દુબણા ખબર પુછવા આવ્યા હતા અને તેઓને માટેની સઘળી સગવડ શ્રી કસ્તૂરચંદ કોઠારીએ કરી હતી આ વખતે મુનિશ્રી ક્ષમાવિજયજી વ્યાખ્યાન વાચતા હતા

પાલીતાણાની જાત્રાના સાંહજારના રૂંડમા મદદ.

દુબણાના ચાતુર્માસ પહેલા સવત્ ૧૯૮૪ ના જેઠ મહિનામા શ્રી સિદ્ધજેત્ર શ્રી પાલીતાણાની જાત્રા યુદ્ધી થવાના ખબર મળ્યા અને શેઠ આણંદજી કલ્યાણજીએ દર વરસે રૂપિયા સાંઠ હબ્દર ભરવા માટે રૂંડ ઉઘરાવવા માણસો મોકલ્યા એ વખતે મુનિરાજ શ્રી અભિવિજયજી મહારાજના ઉપદેશની અન્નર થતા ભારૂદાવાળા શ્રી રામાજી પદ્માજીએ પ્રથમ રકમ રૂ ૧૦૦૦૦ ની ભરી હતી અને બીજી રકમો પણ ભરાવી હતી એ રીતે શેઠ આણંદજી કલ્યાણજી ઉપર એક મોટી રકમ મોકલાઈ હતી

જોધપુર-કાપરદા-પીપાડ.

સવત્ ૧૯૮૫ માં ચાતુર્માસ ઉતરતા ગુરુમહારાજ સાથે શ્રી ક્ષમાવિજયજી મહારાજ વિગેરેએ વિહાર કર્યો અને ઘણા ગામોની બત્રા કરીને તેગપથ અને દુલક પથમાંથી, ઘણા શ્રાવકોને પાછા જૈન બનાવ્યા તેઓ જોધપુરમાં જો ગાય રહ્યા અને ત્યાં આગળ વધેલા વિચારના દેખવાયલા જૈનોને જૈન ધર્મનું રહસ્ય સમજાવ્યું એ બાદ તેઓએ શ્રી કાપરદા જીના સાત માલના દરેશસરની બત્રા કરી અને તે બાદ અનેક ગામોને લાભ આપના ધીલાદા ગામે પધાર્યા ત્યાં ગુરુમહારાજ સાથે મુનિશ્રી ક્ષમાવિજયજીએ જો માસ ચિરતા કરી આ બધો વખત મુનિરાજ શ્રી અમિતિજયજી મહારાજની તબિયત ચારી ન હોવાથી તેમની સેવા-ચાકરી બધા સાધુઓ કરતા હતા અને શ્રી ક્ષમાવિજયજી મહારાજ વ્યાખ્યાન વાચતા હતા આ પછી બધા વિહાર કરતા હતા પીપાડ સીટીના જૈનોની વિનતિ આવી કે ચાતુર્માસ પીપાડ સીટી (મોટી મારવાડ)માં કરવા પધારવું આથી વિહાર તે તરફ થયો અને વૈશાખ શુદ્ધ ૪ના તિસે પીપાડ સીટીમાં પ્રવેશ કર્યો ત્યાં ચાતુર્માસ પૂઠ થયા પછી આજીવના એક શ્રાવક ત્રણ ચોઈની મુનિ દીક્ષા લઈને શ્રી હરિવિજયજી થયા, બાદ તે ચોથા ન લાગવાથી મુનિરાજ ને કહેવાયુ કે આરે ચાર ચોઈની દીક્ષા લેવી છે ગુરુમહારાજને તે દીક્ષા આપવા હા પાડી ગુરુમહારાજ શિ મો નાથે ચાતુર્માસ ઉતરતા સવત્ ૧૯૮૬ ના કારતક વદ ૩ને દિવસે પીપાડથી વિહાર કરી સોજત પધાર્યા. ત્યાં ઉપવા મુનિ શ્રી હરિવિજયજી આવી પહોંચ્યા અહિં તેમને માગસર શુદ્ધ ૬ ને દિને ચાર ચોઈની મુનિદીક્ષા આપવામાં આવી અને તેમનું નામ રિખતિજયજી રાખવામાં આવ્યું એ પછી બધા મુનિરાજે વિહાર કરતા કરતા લુલુવા પધાર્યા ત્યાં તાદીના બાઈઓએ અતિ આગ્રહ બરી વિનતિ કરવાથી ગુરુમહારાજ અને ધીન મુનિરાજેએ સાદી તરફ વિહાર કર્યો

સાદીમાં ચાતુર્માસ.

આ રીતે સવત્ ૧૯૮૬ નું ચાતુર્માસ મુનિરાજ શ્રી અમિતિજયજી મહારાજને ધીન મુનિરાજે સાથે સાદીમાં કર્યું અહિં જીવાન પમે મુનિરાજેને હેરાન કરવા અનેક ઉપાયો યોજ્યા છતાં શ્રદ્ધાળુ વર્ગની મોટી સખ્યા હોવાથી પર્યુષણપર્યં અને ચાતુર્માસ ચારી રીતે પૂર્ણ થયા પણ ગુરુમહારાજને અહિં શરદી લાગુ પડી અને તાવની બિમારી પણ શરૂ થઈ સવત્ ૧૯૮૭ ના કારતકવદમાં સાદીથી બધા મુનિરાજેએ વિહાર કર્યો અને અનેક ગામોની સફસેના કરતા સવત્ ૧૯૮૭ માં બધા પાત્રી પધાર્યા અહિં ગુરુમહારાજને તાવ વધ્યો અને અનેક વૈદ્યોની દવા કરવા છતાં તેમની તબિયત ન સુધરી પાલીની હોસ્પીટલમાં જોધપુરના ડોક્ટર જવેરીલાલ હતા તેઓ શ્રાવક હતા તેઓએ પણ તેમની દવા અતિ ભક્તિપૂર્વક કરી આટલી બધી તજવીજ છતાં ગુરુમહારાજની તબિયત સુધરી નહિ અને તેથી પાલીના અને આસપાસના ઘણા ગામના શ્રાવકો તેમની ખબર પુછવા આવવા લાગ્યા ન્યારથી તબિયત ખગડી ત્યારની ગુરુમહારાજ દરરોજ ૧૦ થી ૧૫ બાંધી નોકાર વાલી ગણતા હોવાથી તેઓએ એ સુદત દરમિયાન ૬ થી ૭ લાખ નવકાર મનનો બંધ કર્યો હતો એમ ધારવામાં આવે છે

પાલીમાં ચાતુર્માસ.

એ વખતે પણ આસપાસના ગામોમાંથી ચાતુર્માસ માટે ઘણી વિનતિઓ થઈ પણ પાલીના સમના આગ્રહથી સવત્ ૧૯૮૭નું ચાતુર્માસ પાલીમાં થયું. એ ચાતુર્માસમાં

મુનિરાજ શ્રી ક્ષમાવિજયજી મહારાજે વ્યાખ્યાન વાંચવાનું ચાલુ રાખ્યું અને ગુરુભક્તિ અતિઉત્સાહથી કરી ગુરુમહારાજની સેવા ચાકરી કરી. એ ઉપરાંત બીજા મુનિરાજે પણ આખો દિવસ સેવામાં ઉભે પગે હાજર હતાં દવાદાઝ ઘણા કર્યાં પણ દવાની ટીકી ન જ લાગી ગુરુમહારાજની તબિયત દિવસે દિવસે વધુ ખગડતી ગઈ આખરે તેમને ક્ષય લાગુ પડ્યો આ બંધો વખત ગુરુમહારાજ નવકાર મંત્રનો જાપ કર્યાં કરતા અને અતિ શાંતિથી શરીરના વ્યાધીને સહન કરતા હતા તેઓ બહુજ શાંત ચિત્તથી બધા સાથે પોતાનો સમય ગાલતા અને વખતો વખત ધર્મદેશના પણ સંભળાવતા આખરે શ્રાવણ વદ ઝની રાત્રે આશરે વીસ દિવસ સથારા પર રહ્યા બાદ, પ્રતિક્રમણ કર્યાં બાદ અને સથારાપોરની ભણાવ્યા બાદ નવકારમંત્રનો જાપ કરતા કરતા રાત્રે સાડા નવ વાગે તેઓશ્રીએ પ્રાણ ત્યાગ કર્યો એ વખતે મુનિશ્રી ક્ષમાવિજયજી આદિ મહારાજે તેમની સાથેજ હતા અને તેઓએ પણ તેમને નવકાર મંત્ર સંભળાવ્યા હતા અને પાલીના ભાવિક શ્રાવકોએ તેમની અતિમ-ક્રિયા તથા તે પછી અઘ્ઘ-ઓઝઘ આદિ ઉજવી પોતાની લક્ષ્મીને સાર્થક કરી હતી

ગુરુજીના ઉપકાર વિષે પંજાબી વલી હુકમચંદજીનો પત્ર.

પંજાબી વલી શ્રીહુકમચંદજી એક પત્રમા નીચે પ્રમાણે લખે છે —

અભિવિજયજી મહારાજ સવત ૧૯૭૩ મા માલર કોટલા પધાર્યા હતા ત્યારે સઘના અતિ આશ્રહથી તેઓએ આતુર્માંસ માલર કોટલામાજ કર્યું પર્યુપણપર્વમા ગુજરાતી શ્રાવણવદિ ૧૪ ને દહુડે શ્રી કલ્પસૂત્રનો વરઘોડો કાઢવામા આવ્યો હતો તે વરઘોડો મોતી-બજારમા થઈ ગામમા ફરી લાલા રામપ્રસાદ ક્રિશોરીલાલ માલેરીને ત્યા ઉતર્યો હતો. માલર કોટલામા આવો વરઘોડો પ્રથમ હોવાથી મોટી ધામધુમથી એ વરઘોડો કાઢવામાં આવ્યો હતો અને તેમા ગામના ઘણા સંજ્ઞનોએ ભાગ લીધો હતો એ દિવસે રાત્રે જાગ-રણુ કરવામા આવ્યું હતું અને આખી રાત્રી, પ્રભુસ્તુતિ અને સ્તવનો ગાવામા જનતાએ પસાર કરી હતી

બીજે દિવસે લાલા શ્રી રામપ્રસાદ માલેરીને ઘેરથી કલ્પસૂત્રનો વરઘોડો ઉપાશ્રયે જવા નીકળ્યો હતો, તે વખતે મોટી ધામધુમ થઈ હતી એ વરઘોડામા પ્રભુપૂજાની સામગ્રી મોટા થાળોમા રાખીને, અને ચૌદ સુપનો માથે ઉચકીને સ્ત્રીઓ ચાલતી હતી ત્યારે શ્રાવકોના ભજનમહળ વાજત્ર અને વાદ સાથે ગાતા બજાવતા હતા આસપાસના ગામોના ઘણા સ્ત્રીપુરુષો એ વરઘોડામા જોડાવા આવ્યા હતા

વીસસ્થાનકની પૂજા.

હરેરાસર આગળ વરઘોડે ઉતર્યા બાદ સર્વે અહર પધાર્યા હતા અને વીસ સ્થાનકની પૂજા ભણાવવામા આવી હતી એ પૂજા બાદ પ્રણવના થઈ હતી સવત્સરીનો દિવસ પણ મહોત્સવ પૂર્વક ઉજવવામા આવ્યો હતો બીજે દિવસે લાલા રામપ્રસાદ ક્રિશોરીલાલ તરફથી સ્વામીવત્સલ કરવામા આવ્યું હતું અને સવત્સરી બાદના પારણા વૃતધારીઓએ કર્યાં હતા.

ગામનો કુસપ દૂર કર્યો.

ચાતુર્માસ દરમિયાન અભિવિજયણ મહારાજે શ્રાવકોને પ્રેમભર્યો ઉપદેશ આપવાના પરિણામે ગામના શ્રાવકો વચ્ચે ચાલતો વરસોનો કુસપ દૂર થયો હતો. દહેરાસરના ચોપડા ઓનો હિસાબ ચોકખોકરવમા આવ્યો હતો અને પર્યુષણપર્વની તથા સુપનની તથા પારણાની રીતે ઉપજ થઈ હતી. પારણાના દિવસે રાત્રિનગરણુ પણ થયું હતું.

સિદ્ધિગિરિનો પટ.

ચાતુર્માસ પૂરૂ થયું કાર્તિકી પૂનમ આવી પહોંચી અને કુટીમાલેરીયામા બાધવામા આવેલા શ્રીસિદ્ધિગિરિના પટના દર્શન કરવા સઘ, બેન્ડ સાથે મુનિરાજ શ્રી અભિવિજયણ પધાર્યા હતા એ વખતે થયેલો ઠાઠ અનુપમ હતો.

મુસલમાનો અને અન્યદર્શીનીઓ જૈન થયા.

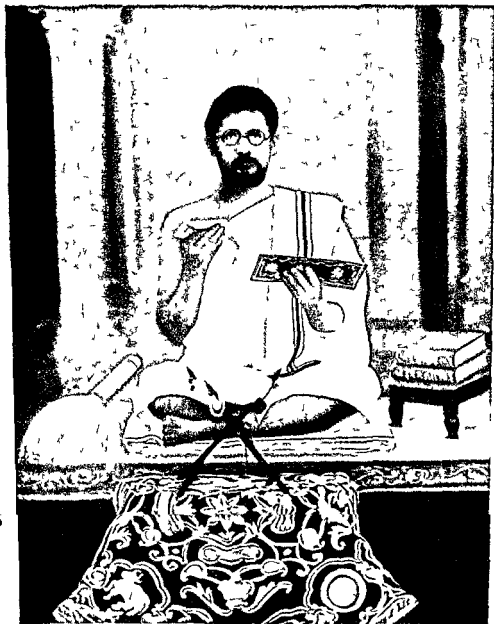
શ્રી અભિવિજયણ મહારાજના ચાતુર્માસમા દરરોજ વ્યાખ્યાન વખતે શ્રોતાઓની મોટી ઠઠ જામતી હતી અને તેમા વૈષ્ણવો, અગ્રવાયો વિગેરે પણ આવતા હતા. ખાસ ધ્યાન ખેંચનારી બિના એ હતી કે મહારાજશ્રીના વ્યાખ્યાનમા મુસલમાનો પણ આવતા હતા તેમના પર મહારાજશ્રીના વ્યાખ્યાનની અજબ અસર થતા, તેઓ જૈનધર્મપ્રેમી બન્યા હતા અથવાલ વૈષ્ણવ શ્રી પાલામવ કુન્દનલાલ, શુદ્ધ મૂર્તિપૂજક જૈન બન્યા હતા અને અથવાલો શ્રીરાયનમલ અને ગેંડામલ સ્થાનકવાસી શ્રદ્ધા ધોડી મૂર્તિપૂજક જૈન બન્યા હતા.

મુનિશ્રીના ઉપદેશથી દહેરાસરમા લગભગસગે સારી રકમો મોકલવાની ગોઠવણ થઈ હતી અને તેથી દેહરાસરમા સારી ઉપજ થઈ હતી.

न्यायाभोनिधि श्रीभद्र विजयानंद सूरिश्चरत्न गिण्ध्यरत्न श्रीभक्त्यादित्रविजयल
 विनेयरत्न श्रीअग्नीविजयल महाराज शिष्यरत्न परमपूज्य उपाध्यायल
 महाराजश्री क्षमाविजयल गणिवर

UPADHYAYAJI SHREE KSHAMAVIJAYAJI GANI

श्रीभद्र उपाध्यायजी महाराज श्रमाविजयजी गणी

७-म-वि स १९५८
 भागतरे सुदी
 ७ शु (५७७)
 ५ पामपद-रि स १९६०
 हागाभु सुदी ४
 राजनगर (अमदावा)

११-म-वि स १९७३
 असाड सुदी २
 भीकानेर (भारवास)
 उपाध्यायपद-रि स १९६२
 वैशाख सुदी ६
 (मुणर्ष)

भांगरोल निवासी शा सोमचद ओतभचद

११ म म १९१८
 के व ७

११ म १९८३
 ला रवा प०))
 व्यभास

સ્વર્ગવાસી શાહ સોમચંદ ઓતમચંદના

જીવનની ટૂંક રૂપરેખા

જે શેઠ સોમચંદ ઓતમચંદની જ્ઞાનરુચિના પ્રતાપે આ પુસ્તક પ્રગટ કરી શકાયુ છે તેમના જીવનની ટૂંક રૂપરેખા નીચે આપવામા આવે છે

જન્મસ્થળ અને કુટુંબ.

મુંબઈના શેર બંતરમા શેર દલાલોની મોટી મજ્યા માગરોલના જૈનોની છે એ માગરોલ બંદર કાઠિયાવાડમા આવેલુ છે અને ત્યા હાલમા નવાબ સાહેબનો રાજ્ય અમલ છે એ માગરોલ બંદર, રાજ્ય કુમારપાલના વખતમા મગળાપૂરીના નામથી પ્રખ્યાત હતું, અને અનેક સાહસિક વેપારીઓનું એ જન્મસ્થલ હતુ

એ માગરોલમા સવત્ ૧૬૨૮ ના જેઠવદ ૭ના દિવસે પિતાશ્રી ઓતમચંદ ઠાકરસીને ત્યા માત શ્રી માનકોરબાઈની કુળે શેઠ સોમચંદભાઈનો જન્મ થયો હતો તેઓ સાતે ધ્યા શ્રીમાલી જૈન વાણિયા હતા અને ધર્મે મૂર્તિ પૂજક હતા. શેઠ ઓતમચંદને નીચે પ્રમાણે છ પુત્રો હતા, જેમા શેઠ સોમચંદ પાચમા હતા —

શેઠ શેષકરજીભાઈ

શેઠ સોભાગચંદભાઈ

શેઠ સોમચંદભાઈ

શેઠ શુભાગચંદભાઈ

શેઠ સુદરજીભાઈ

શેઠ સવચંદભાઈ

ઉપલા છ ભાઈઓ વચ્ચે એક જહેન પણ હતા, જેમનું નામ દેવકોરબેન હતું સૌથી મોટાભાઈ શેષકરજી, માસ્તર તરીકે પ્રખ્યાતી પામ્યા હતા સુદરજીભાઈ પોતાની ઉદારવૃત્તિ માટે જાણીતા ઘઈ છગન ણાયા તરીકે ઘણાઓના પ્રેમપાત્ર બન્યા હતા અને મુંબઈના શેર બંદરના દલાલ તરીકે સારી નામના મેળવી હતી સૌથી નાના ભાઈ સવચંદભાઈદિલના એટલા બધા માયાળુ અને પરોપકારી હતા કે ઘણાઓ તેમને “રાજા” કહી ઓલાવતા અને તેમણે પોતાના જીવનનો ઘણો ભાગ અરબસ્તાન ખાણુ ગોળ્યો હતો

ખાદ્યકાળ તથા મુંબઈમા આગમન.

સવત્ ૧૬૨૮મા શેઠ સોમચંદનો જન્મ થયો હતો તે વખતે માગરોલમા શેઠ ઓતમચંદ ઠાકરસી ધંધો કરતા હતા અને પ્રમાણિકણે પોતાના મોટા કુટુંબનું પાલન રોપણુ કરતા હતા શેઠ સોમચંદને શેઠ ઓતમચંદે પ્રાથમીક શુજ્વરાતી ભાષાની કેળવણી માગરોલમા આપી હતી પણ તે એવી ન હતી કે જે ઉચ્ચ પ્રકારની કહી શકાય થોડુક ઉચ્ચાણનું જ્ઞાન, નાસુ લખવાનું જ્ઞાન અને થોડુક વ્યવહારિક જ્ઞાન, એ જ શેઠ સોમચંદની માલ્યકાળની કેળવણી હતી આર્થિક સ્થિતિ શ્રીમત ન હોવાના કારણે માત્ર ૧૪ વર્ષની ઉંમરે શેઠ સોમચંદે માગરોલ છોડ્યુ અને મુંબઈ તરફ રવાના થયા ત્યા તેઓ માગરોલ નેવાસી જૈનધર્મભિમાની શેઠ કરમચંદ કલ્યાણજીની મુળજી જેઠા મારકેટમા આવેલી રાધીયા આરના પગારથી નોકરીપર ચલ્યા અને પોતાના કિસ્મતનો

આગળ આવવાનો માર્ગ ખુલો કર્યો આ કાપડની દુકાન પર તેઓ સવારે વહેલા જઈ દુકાન સાફ કરી ગાદી-તકિયા બિછાવતા અને તે બાદ આખો દિવસ કાપડના તાકા આપવા લેવાનું કાર્ય કરતા દુકાનના કામ માટે તેઓને કરાચીમા સવા વરસ જવું પડ્યું હતું માસિક રૂપિયા ચારનો પગાર તેમના શરીર નિર્વાહ પૂરતો ન હતો તેથી તેઓ કેટલીક વખત દિવસમા એક ટડ પણ જમતા અને પોતાનું જીવન નિભાવતા

એમ કરતા વર્ષો વિતવા લાગ્યા, કાપડની દુકાનની નોકરીમા તેઓએ જોયું કે બંધિય બહુ સાડ ન હતું એ કારણથી તેઓએ બીજી નોકરીની રોધ કરવા માંડી

ચેર બનરમા.

એ વખતે ચેર બનરમા દલાલીને ત્યા સારી દલાલી વતી હોવાથી તેઓએ ચેર બનર તરફ નજર દોઢાવી ચેર બનરમા ચેક ગ્રેમચદ ગીરધર ચેક સારા દલાલ હતા તેમને ત્યા તેઓ નોકરી રહ્યા જે દરમીયાન તેઓના શેઠનું ચાંદી બનરનું કામ પણ કરવું પડતું અને પોતે અવેરાતની દલાલી પણ કરતા હતા આ પ્રમાણે ચેર બનરમા અતુલવ મેજાઓ એ અતુલવના પરિણામે શેઠ સોમચદે, સવત ૧૯૬૨ મા ચેર બનરનું કાર્ડ મેજાબુ અને સ્વતંત્ર દલાલીનું કામ શરૂ કર્યું એ દલાલીનું કામ તેઓએ પોતાની અતની ઘડી સુધી ચાલુ રાખ્યું હતું

ચેર બનરની દલાલી ચોટી હતી, પણ તે સાથે જોખમ પણ મોટું રહેતું હતું શેઠ સોમચદે પ્રમાણીકપણે ચેરોની દલાલી કરતા સુરત, અમદાવાદ, કરાચી, વીસનગરા વડનગર, ઉદેપુર, મુંબઈ વીગેરે શહેરોના ગ્રાહકો મેજાબુ અને દલાલી પણ દરરોજ સારી વવા લાગી પરિણામે તેઓ ગરીબીમાંથી સારી સ્થિતિમા આવ્યા પણ ઘણી વખત ચેરની દલાલી ભારે થઈ પડતી એ સ્થિતિમા મૂરકેલી આવતા તેઓએ કેટલીક વખત ઠાગીના વેચીને પણ પોતાની પ્રમાણીકતા અખડ બાળવી હતી

જુહરથાશ્રમ.

શેઠ સોમચદના બે વખત લગ્ન થયા હતા પ્રથમ લગ્નથી તેમને એક પુત્ર શ્રી કેશવલાલ થયા હતા સવત ૧૯૭૬ મા શ્રી સોમચદલાઈના એ વડીલ પુત્ર શ્રી કેશવલાલના લગ્ન શ્રી માગરોલમા થયા હતા તે વખતે તેઓત્રીએ આખી જ્ઞાતિમા ઘર દીક પાચ રૂપિયાનું લઠાણ અને એક પીતળની થાળી અને સવાચેર સાકર મોકલ્યા હતા એવી પહેલ વરનાર તેઓ શ્રી એકલાજ હતા એ લઠાણમા જમણવાર કરતા ત્રણ ચાર ગણો વધુ ખર્ચ થયો હતો

તેઓ શ્રી અમદાવાદના ચેર બનરના પણ જુહરથી પર્યંત એક દલાલ હતા બાઈ કેશવલાલ પચીમ વર્ષની બર જીવાન વધે સ્વર્ગવાસ પામ્યા હતા અને તેમના એક પુત્ર શ્રી ચીમનલાલ હૈયાત છે

શેઠ સોમચદના બીજા લગ્ન માગરોજ-નિવાસી શા જીવણચદ માણેકચદના પુત્રી બાઈ કસ્તૂરાવતી સાથે થયા હતા એમને થયેલા પુત્રોમાના શ્રી હીરાલાલ સોમચદ હૈયાત છે

મુનિરાજ શ્રીઅભિવિજયજીની મુલાકાત.

લક્ષ્મી વધવા છતાં શેઠ સોમચંદ એ જિના સારી રીતે સમજી ગયા હતા કે લક્ષ્મીનો ઉત્તમ ઉપયોગ દાન કરવામાં છે અને જે લક્ષ્મીપરથી મોહુ ઉતારે છે તેજ તેનો ખરો ઉપયોગ કરી શકે છે સવત્ ૧૯૭૬ માં તેમને આ જાબતની જરોખર પ્રતીતિ થઈ તેઓ સખત ધીમાર પડ્યા અને મોટા મોટા ડાકટરો તેમની જિમારીને દૂર કરી શક્યા નહિ એ વખતે તેમને સકદષ્ટ કર્યો કે જો આ જિમારીમાથી ઉકાય તો શ્રીશત્રુજય તીર્થે જઈને દસ હજાર રૂપિયા શુભ માર્ગે વાપરવા શુભ કર્મના ઉદયથી એક મદ્રાસી દેશી વૈદના ઔષધથી તેમની જિમારી દૂર થઈ અને સવત્ ૧૯૭૭ માં તેઓ શ્રી તીર્થ શીરોમણી શ્રીશત્રુજયની જાત્રા કરવા ગયા ત્યાં તેઓએ ચોમાસું કર્યું અને ત્યાં ચાતુર્માસ કરી રહેલા પૂન્ય શાતભૂતિ શ્રી અભિવિજયજી મહારાજના વ્યાખ્યાનનો લાભ લેવા લાગ્યા તેઓએ જોયું કે એ મુનિરાજ નિમ્પૃહી, દયાળુ અને શાત સ્વભાવના હતા અને તેમના હૃદયમાં દયાનો અચુટબરો વહેતો હતો તેમની મધુરી વાણીના શ્રવણથી તેઓએ એજ વર્ષમાં સમકિત મૂલ ખારવૃત ઉચર્યા અને તે જીદગી પર્યંત મહંમપણે પાળ્યા શ્રીમદ અભિવિજયજી મહારાજના ઉપદેશથી તેમના જીવનમાં અદ્ભુત પલટો થયો આ સસાર તેમને નિરસ લાગ્યો સસારનો મોહુ તેમને ખોટો જણાયો પાલીતાણામાં તેથી તેઓએ સાધર્મી ભાઈઓની અને સાધુ સાધ્વીઓની લક્ષિત અને સેવા કરવા માડી અને કોઈ પણ દુખી ભાઈને દેખી તેને ખનતી મદદ આપવા તત્પર રહેતા એ સેવાભાવના પરિણામે તેઓએ, અન્ન, વસ્ત્ર, દવા વિગેરેમાં પાલીતાણામાં આશરે દસ હજાર રૂપિયા સવત્ ૧૯૭૭ના ચાતુર્માસમાં ખર્ચ્યાં

મુનિરાજ શ્રીઅભિવિજયજી મુખર્ષિમાં.

પાલીતાણામાં એ વખતે શ્રી અભિવિજયજી મહારાજને આખમાં ઝામરવાનુ દર્દ વધ્યુ હતુ એ દર્દ જોઈને શ્રીસોમચંદ શેઠને વિચાર આવ્યો કે આવા કલ્પવૃક્ષસમાન શાતભૂતિ સાધુરાજને જો મુખર્ષિ લઈ જઈને કોઈ નિષ્ણાત ડાકટર પાસે તેમની આખની તપાસ કરાવવામાં આવે તો, તેમનુ આખનુ દર્દ દૂર કરવાનો કોઈ ઉપાય સાપડે અને ધર્મપસાયે તેમનુ દર્દ દૂર થાય આ વિચારથી તેઓએ મુનિરાજને મુખર્ષિમાં પધારવા આગ્રહભરી વિનતિ કરી અને તેઓએ તે સ્વિકારી તેઓશ્રી પોતાના શિષ્યો શ્રીક્ષમાવિજયજી આદિ સાથે વિહાર કરતા સવત્ ૧૯૭૮ માં મુખર્ષિમાં પધાર્યા અને પહેલા શ્રી ગોડીજીના ઉપાશ્રયે જઈને મગળાચરણ કર્યાબાદ શ્રીકોટના જૈન ઉપાશ્રયે અતિધામધૂમ પૂર્વક પધાર્યા એ ઉપાશ્રયે પધાર્યા બાદ શેઠ સોમચંદે આખના બાહોશ ડાકટર દગન પાસે મુનિરાજની આખોની તપાસ કરાવી અને તેની સલાહ મળતા, તેમની આખનું ઓપરેશન, ડાકટર દગનને રોકી, તેનીપાસે ઉપાશ્રયમાજ પોતાના ખરચે કરાવ્યુ એ ઓપરેશન ફેલ્તેહમદ નિવડ્યુ અને તે બાદ શ્રી અભિવિજયજી મહારાજે કોટના ઉપાશ્રયમાજ સવત્ ૧૯૭૮ નું ચાતુર્માસ શ્રીક્ષમાવિજયજી સાથે કર્યું ચાતુર્માસમાં શેઠ સોમચંદે પ્રજુ લક્ષિત, મહારાજ-શ્રીની અને સાધર્મી ભાઈઓની લક્ષિત અપૂર્વ રીતે કરી અને આશરે દસ હજાર રૂપિયા ખર્ચ્યાં મુનિરાજના ઉપદેશથી અનેક જૈન ભાઈઓને અપૂર્વ લાભ થયો શેઠ સોમચંદ ભાઈએ ધણુ જીવોનને ધર્મમાર્ગમાં જોડ્યા હતા તેઓ હજી પણ એ મુનિરાજને તથા શેઠ સોમચંદને એ મરણથી યાદ કરે છે

ધાર્મિક જીવન.

શેર જાતરની હવાલી કરતા તકની વધતી ગઈ અને શેઠ સોમચંદનું જીવન પણ ધાર્મિક બનતુ ગયુ તેઓએ જે વખત આખા હિન્દુસ્તાનના જન તીર્થોની જાના કરી હતી તેઓએ નવપદની આયજિવની ઓળી સપૂર્ણ કરી હતી અને એ વૃત્તાના દિવસોમા તેઓ દોટન્ય ઉપાગ્રયમા નવે દિવસ રાતદિવસ રહેતા અને ધમખટી કરતા એ દિવસો દરમિયાન તેઓ ઘરનો સર્વથા ત્યાગ કરતા એક આયજિવની ઓળી વખતે તેમની તખીયત ઇગડના સખત તાવ આબ્યો હતો પણ તેઓએ ઘેર જવા અને ઓળીનું વૃત તોડવા મક્કમાથી ના પાડી હતી તેઓ ગાહીનામા જારતીથીના દિવસોમા આયજિવ, ઉપવાસ, ઇકુ, અકુમ વિગેરેની તપસ્યાઓ કરતા અને ત્યાગ વૃત્તિ ખી રવા

પોતાના સાધર્મી બધુને દુઃખી ભેઈ તેમનું દૃઢ્ય કપી ઉડતુ તેઓ પોતાના દુખી બધુઓને પોતાને ત્યા નોકરીએ રખતા, ધીનને ત્યા નોકરી અપાવતા અને પોતે તેમને આર્થિક મદદ પણ આપતા તેમને આયજિવ તપ પર બહુ મદદા હોવાથી તેઓએ વર્ધમાન તપ આયજિવ ખાતાની સ્થાપના કરવામા, સુંબર્ધમા આગેવાની ભયો ભાગ લીધો હતો, અને સુંબર્ધમા વર્ધમાન તપ આયજિવ ખાતાના અને પાતીતાણાના આયજિવ ખાતાના છેવટ સુધી તરતી તરીકે રહ્યા હતા તેઓની ધાર્મિક વૃત્તિથી રાજ થઈ શ્રી વેલીચદ સુરચદે તેમને મહેસાણાની શ્રીધરોવિજયજી જન પાઠશાળાના ટ્રસ્ટી તરીકે નીમ્યા હતા જે પદ પર તેઓ છેવટ સુધી હતા તેઓ શુભ દાન પણ ધલુંજ કરતા

જ્ઞાનભંધાર.

મુનિરાજ શ્રીઅભિવિજયજીના ઉપદેશથી શ્રી સોમચંદ શેઠને જ્ઞાન ઉપર ચારી રચિ થઈ અને મુનિરાજ શ્રી કામાવિજયજી મહારાજે પ્રેરણા કરતા તેઓએ પોતાના કોના મકાનમા એક જ્ઞાનભંધાર સ્થાપ્યો એ જ્ઞાનભંધારમા હાવમા આશરે પાચ હજાર ધાર્મિક પુસ્તકો, પ્રતો અને પ્રાચીન હસ્તલેખિત પ્રતો છે અને હેમપ્રકાશની શુદ્ધમન પણ તેમનાજ ભંધારમાથી મળી છે

સિદ્ધપૂર પાટણમા

દિનપર દિન શેઠ સોમચંદની પ્રીતિ અને રુચિ શ્રીઅભિવિજયજી મહારાજના વ્યાખ્યાન શ્રવણ તરફ વધતી ગઈ તેઓએ તેમની સાથે સવત્ ૧૯૫૭મા અને સવત્ ૧૯૭૮મા પાતીતાણામા અને સુંબર્ધમા અનુક્રમે રહીને આતુર્માસના વ્યાખ્યાનો શ્રવણ કર્યા હતા સવત્ ૧૯૭૯મા મુનિરાજે નિહાર કરી સિદ્ધપૂર પાટણમા આતુર્માસ કર્યું એ વખતે તેઓ પાટણ ગયા અને ત્યા આતુર્માસમા વ્યાખ્યાન શ્રવણ કયા

એ પછી શેઠ સોમચંદે એવો અભિચ્છ કથો કે અભિવિજયજી મહારાજ ન્યા હોય ત્યા વરસમા એક વખત વહન કરવા તો જવું જ

આચાર્ય શ્રીવીરવિજયજીમહારાજ.

૧૯૮૦મા શ્રી ગોહીજીમા બિરાજતા આચાર્ય શ્રીવીરવિજયજી મહારાજે સુંબર્ધમા કાળ કર્યો એ દિવસ શ્રાવણ શુદ પાચેમનો હતો શેઠ સોમચંદે મુનિરાજની અશીર્વાકાર ક્રિયા કરવામા આગેવાની ભયો ભાગ લીધો અને ૩ પપ૧ ઓલી તેમને અગ્નિસકાર કર્યો

ન્યારે પાટણના દાનવીર શેઠ નગીનદાસ કરમચંદે કચ્છ ભદ્રેશ્વરનો છરી પાલતો મધ કાઢ્યો હતો તે વખતે શેઠ સોમચંદ માગરોલ ગયા અને મધને માગરોલમા નોતરીને આગેવાની ભાગ લઈ સઘ સેવાનો લાભ લીધો

એ પછીના વર્ષે દરમિયાન તેમની તબિયત બગડતી ચાલી તે છતા તેઓ પોતાના અભિગ્રહ પ્રમાણે મુનિરાજ શ્રી અભિવિજયજીના વદનાર્થે દર વરસે જતા હતા સવત્ ૧૯૮૩ માં એજ અભિગ્રહ પૂરો કરવા માટે તેઓ પોતાની તબિયત નાદુરસ્ત હોવા છતા આઠેક સાધર્મી લાઈઓ સાથે ભાદરવા મહિનામા જે મારવાડના ગામ ચાણોદમા શ્રી અભિવિજયજી મહારાજ બિરાજતા હતા, તે ગામમા ગયા અને મુનિરાજને વાઘા ચાણોદ જતા રસ્તામાજ તેમને સરદી લાગુ પડી. તેઓ મહામુશકેલીએ પોતાના મુળદના કોટમા આવેલા મોદીખાનાવાળા મકાનમા આવી શક્યા એપછી તેઓ નવ દિવસ બિમાર રહ્યા અને ઘણા ઔષધો અને દવા કરવા છતા તેમની તબિયત ન જ સુધરી એ વખતે કોટના ઉપાશ્રયમા શ્રીમહાવિજયધર્મસૂરિજીના શિષ્ય ઉપાધ્યાયજી મહારાજ શ્રીમગળવિજયજી બીરાજતા હતા તેઓ તેમને ધર્મોપદેશ સભળવવા ઘરે આવતા હતા

આખરે તેઓએ ભાદરવા વદ ૦૭ અમાસના દિવસે સાજના ચાર કલાકે શાંતિપૂર્વક વૃતપચ્ચખાણુ સાથે પરમાત્માનુ ધ્યાન ધરતા અને નવકારમંત્રનુ શ્રવણુ કરતા, પોતાનો દેહ છોડ્યો

તેમના આત્માને શાંતિ મળો એજ પ્રાર્થના

ॐ विश्वहितबोधिदायकश्रीअमीविजयगुरुभ्यो नमः
गुर्जरसम्राट्श्रीकुमारपालप्रतिबोधक-कलिनालसर्वज्ञ-आचार्यश्रीहेमचन्द्रविरचितं

श्रीवल्लभवाचककृतवृत्तिदुर्गपदप्रबोधयुत

श्रीहैमलिङ्गानुशासनविवरणम्

॥ ॐ नमो जिनाय ॥

श्रीसिद्धहेमचन्द्रव्याकरणनिवेशितानि लिङ्गानि ।

आचार्यहेमचन्द्रो विवृणोत्यहं नमस्कृत्य ॥ १ ॥

लिङ्गानुशासनमन्तरेण शब्दानुशासन नाविकलमिति सामान्यविशेषलक्षणाभ्या लिङ्गमनु-
शिष्यते—

पुलिङ्ग कटणथपभ, मयरपसरुन्तमिमनलौ किञ्चित् ।

ननडौ घघजौ दः कि-र्भावे खोऽकर्तारि च कः स्यात् ॥ १ ॥

पुलिङ्ग कटणथपभमयरपसरुन्त-कादयोऽकारान्ता गृह्यन्ते-स्त्विति पृथक्सन्तनिर्देशात् ।
नामेति बक्ष्यमाणमिह सन्वध्यते । क-ट-ण-थ-प-भ-म-य-र-प-स-इत्येतदन्तम्, स-न्-उ-
इत्येतदन्त च, नाम पुलिङ्गम् । स्यात्-भवेत् । कान्त-, आनक-पटह, दुन्दुमिश्च ।
स्यासक-अंथाभरणम् अर्चाविशेष फलकादेर्वुद्बुदश्च । तैलपर्णिक हरिचन्दनम् । लखक
धनुर्मध्यम् । कृपक कुशिकश्च-फाल । उडुक मोदक । कुटक मन्थकटक । पेटक १२
मञ्जूषा । नरक निरय, घन्युपसर्गस्य बहुलमिति बाहुलकादीर्घत्वे च नारक, स एव ।
अङ्क-चिह्नम् क्रोडश्च । पर्यङ्क पत्यङ्कश्च-शय्या । वराटक पद्मकर्णिका । पक्षक-गृहस्य
पार्श्वद्वारम् । उर्क फलमुत्तरम् । गल्बर्क चपक । तर्क ऊह । पाशक प्रासकश्च-
देवन । पेचक-करिपुच्छमूलम् उल्लूकश्च । शोक-सप्रलाप मनोदौरुध्यम् । कौशिक-१६

श्रीवल्लभवाचककृतो वृत्तिदुर्गपदप्रबोध

स्वस्तिश्रीदायक देवनायक शास्तिनायकम् । सहस्रिदायक शास्त्रकारिणां प्रणिपत्य तम् ॥ १ ॥ ज्ञान
विमलपाठकशिष्यक्षेपे प्रतन्यते । दुर्गपदप्रबोधोऽय श्रीश्रीवल्लभवाचक ॥ २ ॥ श्रीहेमचन्द्रसूरीद्रष्टव्य
लिङ्गानुशासनम् । वर्त्तते यद्वर तस्य वृत्तिदुर्गपदबोधक ॥ ३ ॥ त्रिभिर्विशेषकम् ॥ नामकोशादिशास्त्राणि २०
प्रदद्यामिभिविद्युदय च । वृत्तास्त्रि लौकिकी वाचा क्वापि सकृत्प्रजागिह ॥ ४ ॥ प्रतिपर्यायमश्रोक्त न शास्त्रा
न्तरहुषिडका । विद्वन्मुष्या इह प्रये प्रथमैरवमीहभि ॥ ५ ॥ तत्रादौ कान्तशब्ददुर्गपदार्थो । यथा
अंथाभरणमिति मरियारणभो । अचाविशेष इति हस्तनिर्मयम्, लोके हाथभो इति प्रसिद्धि । फलकादेर्वुद्बुद-
श्वेति-फलकादीना खेटकादीना बुहुदाकार पित्तलादिमय भूषणम्, आदिशब्दाभलादिवुद्बुदोऽपि, यद्वादि-२४
'स्यासको गन्धचर्चायां जलादेरपि बुहुदे' इति । हरिचन्दनमिति चन्दननाम, अपरं तु तैलपर्णिक च-
ननाम, हरिच-दन तु रक्तच-दननाम इति भि-दति यदाह घन्यन्तरि -'चन्दन गन्धमार्तं च महाह
श्वेतच-दनम् । भद्राधिय मलयन गोशीर्षं तैलपर्णिकम्' इत्यादि; 'रक्तच-दनमय लोहित हरिच-दनमि
स्यादीति' । फाल इति लोहमय, लोवे लसड इति प्रसिद्धि । मन्थकटक इति मन्थानशुक्ला । पेट २८

गुग्गुल इन्द्र उल्लक ध्यालमाहश्च । पालक तिलव तिलपालकश्च-देहे कृष्ण लक्ष्म,
 पुण्ड्रवाचिनस्तु तिलकस्य पुनपुसकस्य वक्ष्यते । गेण्डुक गेन्दुकश्च-वन्दुक । रणरणक,
 अरति । पृथुक-आर्द्रसस्याभ्योप' अमकश्च । सायक-शर रणश्च । अर्क-स्फटिक सूर्य
 ४ वृक्षभेदश्च । फलङ्ग-चिह्नम् अपवादश्च । पुलान-कुत्सितधान्य भक्तसिक्कश्च, शीमाथेऽपि
 दृश्यते-'पुलावकारी विपुलाशय स्वात्' । प्रतीक-अवयवः, दीपश्च, प्रतिमूलवाचिनस्त्वा-
 श्रयलिङ्गता । प्रियक-प्रियङ्गु असन फदम्ब हरिणविशेषश्च । यत्तकः-अधशाक
 चतकश्च । दीपक-दीप ११ नीरकम् अंजमोदा च । सुलुक सुलुरा । फलहक-पादपीठम्,
 ८ फेरकविशेषश्च । आलोक-दर्शनम् उद्घोतश्च । सोमवन्क-श्रीपर्णा गौरैर्यदिरश्च । इत्यादि ।
 "दान्तः"-वक्षापुट सारसद्वहप्रन्थ । विट 'विटो द्रो लैवणे पिङ्ग मूपिके रविरेऽपि च' ।
 पिङ्गे पुनपुसको वक्ष्यते । अक्षवाट मूँलूमूमि । करहाट-पद्मादिकन्द' मरुवकश्च । फङ्कटः
 सजाह । निष्कट-गृहाराम ११ कोटर वेदौर कपाट च । परपट-भेर्पजभेद पिष्टैविकृतिश्च ।
 १२ लाट-'ना देशाऽशुकयोलाट' । कामभूट-वेर्देयाया प्रियविभ्रमौ' । कार्यट-कार्योर्णो जंतु
 च । घट ११ दीतीरस्थानम् । जट्ट हट्टश्च-आपण । द्रोहाट-गीधामे' व्याधः विहालप्रती च ।
 दशनोच्छिष्ट-११ नि श्वासे दशनोच्छिष्ट चुम्बे दर्शनवाससि' । त्रिपुट-संतीनक तीर च ।
 अन्यत्र तु शिंशपादित्वात्क्षीत्वम् । यद्रौड-११ त्रिपुटा त्रिपुति त्रियाम् । सुँश्मेलाया मूँलिका-
 १६ याम्, ना सतीनतीरयो' । अरघट ११ महावृष ॥ वरट "करटो मंजगण्डे स्वात्सुम्भे निम्भ-
 सुत्तरमिति उत्तरकालफलम् । ११ यात्रमाह इति आदितुपिहक, गारडी इति प्रसिद्धि । के'रुक इति दृढो ।
 आर्द्रसस्याभ्योप इति पुढुत्तिया । अमक इति पालक । वृक्षभेद इति भातु 'अक सूर्याह्वयः पु'नी'
 २० इति नामकोस । प्रियङ्गुरित्यस्य प्रियङ्गुरित्येव प्रसिद्धि, 'प्रियङ्गु प्रियवह्नी च फलिनी कङ्कनी प्रिये'त्या
 इति निषण्ड । असन इति धीमभो । हरिणविशेष इति विप्रहरिण । अधशाक इति अधश्वर । ११ जीरक
 मिति श्वेतजीरकम् यदाह-'शुष्काजाजी कणात्पाता दीपक कणजीरक' इति । अंजमोदेति-अजमोदा
 नाम, यदाह-'अजमोदा वस्तमोदा दीपो लोचनमकंठ' इति । सुलुक इति लोके खलु । फेरकविशेष इति
 पेडी निष्परइ इति वा । श्रीपर्णाति लोके कायकल 'कदम्ब सोमवलकश्च श्रीपर्णा कुमुदा तथा' इति
 २४ निषण्ड । अन्वोऽपि 'सोमवलक कदम्बे स्वाह'क्षयदिरदुमे' इति । गौरैर्यदिर इति धवलशो रहर,
 यदाह-'खदिर श्वेतसारोऽन्य सोमवलक पथिदुम' इति । ११ इति कातश'दुर्गपदाया । ११
 ११ इति वृमे । लैवण इति विडल्य इति प्रसिद्धे । पिङ्गे इति र्ठीगा इति प्रसिद्धे । मूँलभूमिरिति
 महापादभो । पद्मादिक' इति आदिस'दाद'योऽपि जल'ते मूँलवे, यदाह-'करहाट शिका च
 २८ स्वात्'दे सल्लजमनाम् इति । गृहाराम इति घर री वादी । ११ कोटरमिति वृक्षमूल्योहार । केदौर इति
 क्यारा । भेर्पजभेद इति पीतपापडा । परपटः 'स्वात्स्वपटको वरतिश्च नामत इति वचनान् । पिष्टैवि
 कुं'नेति पापड । वेर्देयाया प्रियविभ्रमाविति-वेर्देयाया हट्ट, वेर्देयाया विभ्रमश्चेति । जंतु इति लाक्षा ।
 ११ दीतीरस्थानमिति येन हृत्वा नदी तीर्थते घरस्थानम् । गीधामे' इति वृहदभो । व्याध इति सुगलु
 ३२ श्वक, लोके आदेही । विहालयती इति विशासघाती श्रोही इत्यथ । नि श्वासे इति नीसासा । चुम्बे
 इति चुम्बणभो । दर्शनवाससीति अचरे । संतीनक इति कलायाख्यो धान्यविशेषो मालवप्रसिद्ध' त्रिउ
 ३३ इति । त्रिपुति इति तिस्रोत्र । सुँश्मेलायामिति णलची । मूँलिकायां इति केवडी आह च 'मूँलिका शीत
 मीरुव मन्वयती प्रमोदनी । मन्वनीय गवाक्षी च भूपपटापदी तथा ॥ वार्षिकी त्रिपुटेति । महावृष इति
 ३६ आरहट । मंजगण्डे इति हलिकपोले । कुमुमे इति लोके कुमुभभो इति स्वामि' । निम्भजीवने इति

जीवने । एकादशाहभादेऽपि दुर्दुरुद्वेऽपि वायसे । फरटो वाद्यभेदेऽपि” ॥ शिपिविष्ट-
 रुद्र शौरि दुश्चर्मा रलतिश्च । खट-रुण श्रेष्ठा अधकूप टकै प्रहारश्च । घट
 दारुतुला । प्रवेष्ट घाटु । वण्ट भाग । जूट-रुचरचना समूहश्च । दिष्ट-काल ,
 देवे तु नपुसको वक्ष्यते । चिपिट प्रुंधुक । इत्यादि ॥ “गात.”-गुण “शुवे मौव्यामऽप्र-
 धाने रूपादौ सूद इन्द्रिये । त्यागे शौर्यादिसत्त्वादिसेन्ध्यादिपु गुण स्यूत’ । क्षण-सुहूर्त
 उत्सव पंच व्यापारवैकल्य च । वहुण-वैस्वऽध , ऊर्वो सन्धिश्च । कर्ण श्रोत्रम् ।
 गोकर्ण ‘अहुष्ठाऽनामिकोन्माने मृगसर्पमृगान्तरे । गोकर्णो ना वेगंसरे स्त्रिया स्यान्मौर्वि-
 कौपधौ’ ॥ गण-सह प्रमथ संज्ञा सेन्याशश्च । शाण-कंपचतुर्भाग , निकपे तु स्त्रीपुस-
 लिङ्गो वक्ष्यते । पापाण ह्यद् । दर्पण आदर्श ॥ रोपाण ‘रोपाणो हेमंघर्णे’ । ऊपरे
 पारदे पुसि रोपणे स्यान्निलिङ्गक ॥ तरुण “ना तरुण कुञ्जपुष्पैरण्डे यूनि, नवे त्रिपु” ॥
 पण-वैराटकमान मूल्य कौर्पापण धन शाकादि वदमुष्टि मृति ग्लहश्च । घुण
 काष्ठकीट । कोण-अंश्रि वादित्रवादन लमुड लोहिताङ्गश्च । शूरण-अंशोन्न कन्द । १२
 भ्रूण-शिशु स्त्रैणगर्भश्च, गर्भिण्या पुसि वक्ष्यते । इत्यादि ॥ “थान्त.”-निशीथ अर्द्ध-
 रात्र । शपथ समय । उपस्थ-मध्यप्रदेश वैराङ्ग मेदश्च । शोथ शोफ । अव-

कुरिसत आजीविका । एकादशाहभादे इति कारटभो इति प्रसिद्धे । दुर्दुरुद्वे इति दुसुखे मूर्खे नास्तिके वा ।
 वाद्यभेदे इति करटि । शौरिरिति विष्णु । दुश्चर्मा इति निश्चर्माप्रशिक्ष, लोके सूनतिवत् । रलतिरिति १६
 टाटीयभो । वृणमिति राट । टकै इति पापाणदारक , टांची इति प्रसिद्धि । दारुतुला इति टाकडी घटि
 इति च । प्रुंधुक इति पुहुपिया, पुहुआ इत्यप्यये । →(इति दान्तशब्ददुर्गपदार्थो ।) → मृग्ये इति
 टोरभो । मौव्यामिति पणचि । रूपादौ इति रूपादयो वैशेषिकोच्चारणविशेषात् । सूद इति सुपकारे ।
 शौर्यादीति शौर्यगाम्भीर्यस्यैवाप्य । सत्त्वादीति सत्त्वरजसमासीति । सेन्ध्यादीति संधिविग्रहयानास २०
 नक्षत्रीभावसश्रयात् । पंचति विपुनदादि तद्य मेपादौ तुलादौ च भवति, समरजनीदिवसकाल इत्यथ ।
 वैराट्य इति लोके पेहू नीचलभो [साधलिरभो मूल] प्रदेश । अहुष्ठाऽनामिको माने इति ‘प्रदेशिन्यादिभि
 सादंमद्भुते वितते सति । प्रादेशतालगोकणवितस्तयो यथाक्रमम् ॥ १ ॥ पतेपा न्यासस्तु गुरुमुलादृष्ट ।
 मृग इति ‘मृगमेदा ररन्वहुरङ्गुगोकणशवरा’ इति । मृगान्तरे इति ईश्वरगणे । वेगंसरे इति वेसरे । २४
 मौर्विकौपधाविति ज्याहेतुवृणविद्येये लोके पीलवनी । प्रमथ इति शम्भुगण । संश्रुवेति सामान्याभिधानात्
 सङ्ख्याबाहुल्य लक्ष्यते । ‘अजगणन् गणश प्रियमप्रत’ इति । सेन्याश इति ‘त्रिभिर्गुणैर्मृगैस्त्रैश्च वाहिनी
 त्रिभिरिष्यते’ इति । त्रिभिर्गुणैरिति सैन्यरक्षास्थानक गुह्यसौख्यभिरित्यर्थे । कंपचतुर्भाग इति मासभो ।
 निकपे इति कसयटी इति रयाते । हेमंघर्णे इति कुरविन्दद्वयनिष्पन्ने कसयटी [साण] इति रयाते २८
 इत्यर्थे । ऊपरे इति शारश्रुतिकान्तिवासे । कुञ्जपुष्पे इति कृबभो इति प्रसिद्धे, यदाह ‘कुञ्जको वेदतरणौ
 वृहत्पुष्पोऽतिकेसर । इत्यादीति । वैराटकमानमिति विशालविषयपद्मानाच्छतवर्षकमानविशेष , यदा
 अस्पतिः ‘चतुष्कपदको गण्डो घोड़ी तु पद्मगण्डका । काकिणी (तु) द्वादशभिर्गण्डकैर्विन्दुकोऽस्त्रियाम् ।
 विन्दुकाम्या पुनर्होम्या पणपाणिकपाटिका । पादिकादराजो रौच्य कार्षिकश्च ययोत्तरम् । चतुर्गुणा कार्षिके ३२
 पण कापोपणोऽशक’ इति । कौर्पापण इति रूप्यारामा नाणकभेद । मृतिरिति भाटभो । ग्लह इति
 अक्षमहणम् । अंश्रिरिति कृणभो । लोहिताङ्ग इति मङ्गल । अंशोन्न कन्द इति सूरणकन्द , आह च ‘सूरणे
 कण्डुर कन्दोऽशोघाती चित्तदण्डव’ इति । →(इति णान्तशब्ददुर्गपदार्थो ।) → समय इति स्व ।
 यदाह-‘समय शपथे’ इति । तथाच लक्ष्यम-‘तत्रय समय साय कृत्वा ययौ मम गहभा’ । मध्यप्रदेश २६

श्रुयं चशात । प्रथ 'मन्थो भो स्यात् गर्भं द्वात्रिंशत्तन्निर्मिनी,' शास्त्रे च । उद्गीय -
 प्रणव सामभ्रनिश्च । ताप -पथिकसहाता गंगभ । पात्रमथ गृहम् । सवमथ -मान
 सवासश्च । तिरसथ तिवाम । उवसथ उपपान । मुपमथ मुनास । पीथ -मकर
 धरति पीत च । सिक्च 'मित्थो भंतपुगटे ता मेषुण्डिष्टे नपुसवम्' । रोमथः
 तिरथा चर्चितवणम् उद्गीयं चर्षणीय च । मथ -गंग, पुमपुमकोऽपगिणि सुद्विसा
 गर' । षण्टापथ -पांगस्योकोऽष्टदण्डगृधु पन्था, पुरसर्मपि विमानमूत्र । इत्यादि ॥
 "पान्त" -श्रुप -स्तामनुदाय हेम्यशारी च । मृत् यैतपगुविशमनकाष्टम । धूप मेष-
 ८ द्रययोगविशेष । करर 'कल्प क्षात्रे विंधी न्याये, प्रलये ब्रह्मो दिने' । आकल्प तेष-
 ध्यम् । शुतुप -धामन श्रेहभाजाम् । शेष मेष्ट । उत्र 'हेमभिरुमुक्तिगुल्मी' ।
 गुन्मिन्या श्लेष इति कथित् । यदाह -'उत्तरसृष्टभेदे स्यात् गुल्मिन्यापुत्रप मतम्' । मृपः
 धायतनविशेष । चन्द्रातप ध्योत्त्रा । अरूप -मक्षिप, जैऽप्राये त्याभयनिद्र । पादप
 १२ 'पांदुकाया त्रिया वृष्टे पांदपीटे च पात्रप' इत्यादि ॥ "मान्त" -दभं 'धर्हि । निबुम्भ
 'स्यान्निबुम्भ कुम्भकर्णमुने' न्त्योपथे पुमान्' । अर्भं शिपु । गर्भं गरमश्र-अभ्यन्तरं
 कुश्रि, अर्भक, भ्रूंगश्र, गर्भं पंसपृक्षकण्टकेऽपि । जम्भ -भ्रूंग दन्त दातन हेतु भोग
 भक्षण, जृम्भा च, जम्बीरे तु पुनपुसको यद्व्यते । शरभ 'अष्टापदे च करभे शरभ
 १६ स्वान्मृगान्तरं' । परभ -मनिवन्धकनिष्ठिरयोर्मध्यम् त्रिषर्षधोष् आष्टश्र (?) । करम्भ
 वैधिसक्तच । कोस्तुभ विष्णुब्रह्मोमणि, पुमपुमकोऽपगिणि गौट । इत्यादि ॥ "मान्त" -
 गोधूम 'गोधूमो गंगरुद्धे स्वादेपंगीहिभेयो' । दम 'कैरमे हेमने पुति दमो
 इति प्युति । वैश्रमिति योनि । सद्भे इति गृथण्ड इति प्रणिड । द्वात्रिंशत्तन्निर्मितानिति
 २० श्लोक । प्रणव इति ओङ्कार । सामभ्रभिरिति सामवेदाप्येकारः केचन सामवेद गापति, सत्यनि
 रित्थथ । गण इति समूह । पानमिति तत्रादिवानम् । पीवड इति । भंतपुत्रक इति भक्तकणे
 भाता रभो कण इति । मेषुण्डिष्टे इति मयण । उत्राप चयगापमिति निमित्तस्य चयगीय प्रथम् ।
 गैण्ड इति श्लोक । धौगत्रयोको दण्डदण्डपु पावेति चतुःकरा अष्ट दण्डाः प्रमाणमस्यति अष्टदण्ड
 २५ 'ममाणान् मावद' (७।१।१४०) 'द्विगो मथे च' (७।१।१४४) उत्र, स पासी शुभ्रुष अष्टदण्डपु,
 रात्रमाग इत्यर्थ । ५८ इति धातशब्ददुर्गपदायां । ३५ इत्यन्वाचीति-यस्य पृथस्य जटाः साक्षात्
 इत्या भवति स इत्यन्वाची, यदाहु -'श्रुपो इत्यसिपा-शास' इति । धौगश्रुविनामनकाष्टमिति-यत्रै
 पशुविगसनाय काष्ठ वीलक, आह च 'यूप स्वाद्यश्वीत्क इति । ॥ ध्रुव्ययोगविशेष इति ध्रुवण्ड
 २८ इति प्रसिद्धिः । क्षात्रे इति शास्त्रनिषेधे 'वेदाङ्गे' आह च 'विधा कपो व्याकरणमिति' । विधौ इति
 विनियोगताद्ये । नेपथ्यमिति लोच वेस, यदाहु -'वेधो नेपथ्यमाह्वय इति । धामन श्रेहभाजनिमि
 लोके कृती । मेषुभिदिति पववृणम् । गुल्मिनी इति प्रतामिनी वष्टी, आह च 'अस्यं तु प्रतानिन्यां
 गुल्मिगुपवीरुध' इति । धायतनविशेष इति लोच धूम । ईयोत्थति चद्रोहगत । जैलप्राय इति
 ३२ जलवहुलो देश, तत्र । पांदुकायामिति उपनिहि, लोके जूता । पांदपीटे इति पदासने । ५८ इति
 पान्तशब्ददुर्गपदायां । ३५ वैदिरिति श्लोक दाम । ईत्योपथे इति लोके दान्ती इति प्रसिद्धिः । भ्रूंग
 इति उद्रास्थितो जन्तु । पंसपृक्षकण्टके इति पनसस्य यदहर इति नाश्रो वृक्षस्य कण्टके । त्रूण
 इति मायत्रो, धमणि हसपरे । हेतुरिति हृदयधी । गंग इति अंग । वैधिसक्त्य इति
 करबभो । ५८ इति भान्तशब्ददुर्गपदायां । ३५ नौगरुद्धे इति नारंगफले । नेपथ्यभेद इति लोके
 ३७ गौडुणा । श्रीहिभेद इति लोके गौड । कैरमे इति विविचले । हेमने इति तणकादीना रसतीकरणे

दमथदण्डयो । नैगम 'स्यान्नैगमस्तु नागरवाणिज्योपनिपत्क्षपि ।' व्याम—धाहो प्रसारिता-
 ह्युल्योरन्तरम् । ग्राम—'स्वरे सवसथे ग्रामो वृन्दे शब्दादिपूर्वक' । डिण्डिम पटह ।
 धूम अग्निचिह्नम् । द्रम्म रूपादिमय । होम हवि । विद्रुम 'विद्रुमो रत्नप्रक्षेऽपि प्रवाले
 पङ्कजेऽपि च' । कलम 'अथ पाटघरे शाली लेपन्या कलमो नरि' । कृत्रिम 'सिद्धकम्-यद्रौडः ४
 'रचिते त्रिपु सिद्धे ना कृत्रिम लवणान्तरे' । सोम—स्रोत्रम् समूहं क्रतुश्च । परितोम वर्ण-
 परितोमश्च—कुंथ (हाथी की झुल) । घर्म 'निर्दोषाऽऽतपयोर्धर्म उष्णस्वेदींभसोरपि', उष्णे
 तु पुत्रपुसको वक्ष्यते । आम रोग । श्याम 'श्याम स्यान्मेचके वृद्धद्वारके हरिते धने ।
 वैदद्रुमे प्रयागस्य श्याम, श्यामा तु वींलुगौ ॥ अप्रसूताङ्गनाया च तथा सोमलतौपथे । ८
 त्रिवृता-शारिवा-गुन्द्रा-निशा-कृष्णा-प्रियङ्गुपु ॥ श्यामा नील्या पिके श्याम मरिचे लवणा-
 न्तरे' । वल्म ग्रन्थि । भाम क्रोध । जलगुल्म 'जलगुल्मो जलावर्ते कच्छपे जलच-
 त्वरे' । सोम 'सोम कुनेरे पितृदेवताया धंसुप्रभेदे च सुधाकरे च । दिव्यौपधीश्यामलता-
 समीरकर्पूरनीरेषु च वानरे च' ॥ वैलीरसे च ॥ यद्म व्याधि । सर्म्म—नद कालश्च । १२
 इत्यादि ॥ "यान्त,"—भागधेय—द्वीयाद, रीजदेये तु स्त्रीपुसलिङ्गो वदयते—शुभे तु तन्नाम-
 त्वान्नपुसकत्वम् । आमय व्याधि । आलय भवनम् । अय—शुभावह दैवम् । कुलाय—
 स्थान नीड च । रय वेग । अन्तराय विघ्न । कणय प्रीतिविशेष । लय 'लयो
 विलीसे सक्षेपे साम्ये तौर्यत्रिकस्य च' । तण्डुलीय शीकविशेष । इत्यादि ॥ "रात,"—निर्हर १६
 फन्दरा । जगर कवचम् । कडङ्गर चुसम्, अय पुत्रपुसक इति कश्चित् । कुटर मञ्जीरश्च—
 मन्थकटक, मञ्जीरस्य नूपुरे पुत्रपुसकत्व वक्ष्यते । घटार रज्जु । करर 'करर क्रकचे
 इत्यर्थे । दमथदण्डयोरिति उपनामचतुष्पापययो । नागर इति नगरलोक । वाणिज्यमिति वणिक्म ।
 उपनिपदिति वेदान्त । धाहो प्रसारिताहुल्योरन्तरमिति—प्रसारिता अहुल्यो ययोमो, तथा तयोर्गहो २०
 भुवयोयदन्तर स व्याम लोके वाममानमित्यर्थे । अग्निचिह्नमिति धूमो । रूपादिमय इति लोके
 दाम इति प्रतीति । रत्नप्रक्षे इति प्रवालनाम्नि रत्ने वृक्षमात्रे च । यदाहु 'विद्रुमो वृक्षे प्रवालेऽपि' इति ।
 नथे किसलये कुपल इति प्रसिद्धे । पङ्कजे इति नथे पत्रे । सिद्धकमिति सीद्धारस । लवणावरे इति
 विदलण नाम्नि लवणे । क्रतुमिति यज्ञ । कुंथ इति लोके आधार अथवा सेत्रपी । निर्दोष इति उष्णकाल । २४
 आतप इति प्रवास । स्वेद इति परसेवओ । वृद्धद्वारके इति वृद्धारानाम्नि औपथे । धने इति मेपे ।
 वैदद्रुमे प्रयागस्येति प्रयागवटे । वींलुगौ इति वाल्गुलिनामा पक्षी तत्र । सोमलतौपथे इति सोमवल्ली ।
 त्रिवृतेति रत्नसोत्र, आह च 'श्यामा त्रिवृन्मालविके'त्यादीति । शारिषेति उपलशारिवा इति
 प्रसिद्धि, यदाह 'शारिवा शारदा गोपे'त्यादीति । गुन्द्रेति भद्रमुसक । कृष्णेति पिप्पली । प्रियङ्गुरिति २८
 मियङ्गुवह्नी । नील्यामिति गुलिकायाम् । लवणान्तरे इति सेन्धवलवणे । धंसुप्रभेदे इति देवविशेषे,
 यदाह, 'धरो धुवश्च सोमश्चे'त्यादीति । दिव्यौपधीति कावचिका । श्यामलतेति सोमवह्नी ।
 वैलीरसे इति सोमवह्नीरसे । व्याधिरिति क्षयरोग ।—२३ इति मान्तशब्ददुर्गोपदार्था ।—२४—द्वीयाद
 इति भ्राता । रीजदेये इति करे । नीदमिति लोके मालओ पक्षिणां स्थानमित्यर्थ । प्रीतिवि ३२
 मोप इति कुवभेदे यदाह 'कणयो लोहमात्र इति' । विलीसे इति हावे लीलाया च, यदाह 'विलासो
 हावे लीलाया'मिति । सक्षेपे इति आलिङ्गने । शीकविशेष इति लोके चदलेवओ ।—२५ इति यान्त-
 शब्ददुर्गोपदार्था ।—२६—मन्थकटक इति मन्थानशुद्धला । क्रकच इति करवत इति प्रसिद्धे । ३५

दीने केरीरद्वौ रंगान्तरे' । यदर -धेतखदिर , लुद्ररोगश्च । खदिर 'शौकप्रभेदे स्त्री चन्द्रे खदितो दन्तधावने' । तूणीर निर्यङ्ग । चामलूर वल्मीक । खुर 'खुर कोलदले शके' । अङ्कुर प्ररोह । क्षुरः 'क्षुर स्वाच्छेदनद्रव्ये कौकिलश्वे च गोक्षुरे' । शालाजीर ४ वैद्विमान । निर्झर झरः उज्जरश्च-धौरप्रवाह । शर्कर-वायविशेष नदभेदश्च । टङ्कार-ज्यानाद, प्रसिद्धिश्च । प्रहर याम' । शीकर 'शीकर सरले, धीत-सृताम्बुक्-णयो पुमान्' । जर रोग । मुतुर मडुरश्चैनाथौ, यदाह-'मुकुरो मँह्लिनापुण्ये तर्पणे प्रकुलद्भुमे । कुलालदण्डे मुकुरो मडुरोऽप्येषु विश्रुत' ॥ वदुरो धीचविशेष , मण्डूकवाचि- ८ नस्तु योनिमदेहिनामत्वात् स्त्रीपुमत्वम् । चितुर 'चितुरश्चञ्चले वेदो गृह्यधु-मुजङ्गयो । मँह्लिद्भुभेदयो शंले' । चङ्कुर 'चङ्कुरो रँधवृक्षयो' ॥ चतुर 'पुसि स्यात् चतुरध्वंनगण्टौ चातुरयो यया । त्रिपु स्यात्तावुमौ नेत्रंगोचरे चाटुकारिणि' ॥ तुपार 'तुपारो हिर्मभेदे च हिर्मशीकरयोरपि,' हिमे पुत्रपुसयो वक्ष्यते । दहर 'दहरो भूपिकाया च स्तल्पभ्रातरि १२ चालके' । पागुचामर 'वैर्द्धापके प्रशसाया दूर्वाश्चिततटीभुवि । पूरोटी धूलिगुच्छे (पुच्छे) च पुसि स्यात्पाशुचामर' ॥ महावीर 'महावीर पँवौ वैक्ष्ये, शूरे सिंहेऽपि कोकिले । मँसानले च वैके च महावीरो जैराटके । शार्वर 'शकंरान्वितदेशे ना दुँधपेनेऽपि शार्वर' । शमीर ह्रस्वा शमी । वृदीर ह्रस्वा वृदी । शुण्डार ह्रस्वा शुण्डा । वर्यर नैर्म, पशौ(मिषे)दु १६ यथार्थ लिङ्गम् । शृङ्गार कँनकालुका । वसिर-नाजपिपली अपामार्ग समुद्रलवण च । गौडस्तु 'किणिही हस्तिपिप्पल्योर्वसिर लँवणेऽच्छिजे' इत्याह । गण्डीर शौकविशेष । केरीरद्वौ इति कयरवृक्षे । रंगातरे इति कुररनामपक्षिणि । शौकप्रभेदे इति खदिर नाम शाके, यदाह 'रक्षपादी शमीपत्रा समगान्तिकारिका । तमस्कारी गण्डमाळी नाशा खदिरका भवा' इति । दँतधावने २० इति खदुरनात्रि वृक्षे, आह च 'खदितो रक्षमारश्च गापत्री दँतधावनम्' । निर्यङ्ग इति भाया । वल्मीक इति उदेहीपर । कोलदले इति गोवदनात्रि भापके । छेदनद्रव्ये इति पाठणभो । कौकिलश्वे इति कामु । यदाह 'कारो स्वादिशुगाथेक्षुकाण्डदयामलपुष्पका । वायसेक्षु पोदगळ काकेषु कोकिलाक्षक' इति । अन्योऽपि 'काशः काण्डेक्षुरद्विष्ट काकेषुवायसेक्षुक । इक्षवारक हलुकाण्डः स धैव क्षुरक स्मृत' । २४ गोक्षुरे इति गोखर । वैद्विमान इति शिराचला इति प्रमिद्धि, यदाह 'शाला-नीरो वर्द्धमान' शराव' इति । धौरप्रवाह इति मीशरण । धीतसृताम्बुकणयोरिति वातास्रजलजलकणयोरिति । अथ नीकरा वातास्रजलेऽम्बुकणे इति अनेकाय, मँह्लिनापुण्ये इति वेतकीपुण्ये । धीचविशेष इति दादरि । गृह्यधु मुजङ्गयोरिति गृहनकुलसपयो । पँह्लिमुनेदयोरिति चकोरपक्षिवृक्षविशेषयोः । रँधवृक्षयोरिति चाकटवृ २८ क्षयो । चैकगण्टौ इति चक्रगण्डे इत्यनेकार्थे । नेत्रंगोचरे इति घटादी विषये । हिर्मभेदे इति भवदयाये हीम इति प्रसिद्धे । हिर्मशीकरयोरिति शीतजलकणयोः । भूपिकायामिति उदुर्गाम् । स्तल्पभ्रातरिति लघुभ्रातरि । वैद्वोपके इति कोपे प्रधावभो । पूरोटिरितीकारात् शब्द, नघादी परागीत कचवरस्त्र । धूलिगुच्छे इति धूलिसमूहे । पँवौ इति वज्रे । ताक्ष्य इति गरत्ते । मँसानले इति होमाभौ । वैके इति ३२ वेताथे । जैराटके इति मीलामा भापयौ । दुँधपेने इति दुग्धसाग । ह्रस्वा वृदीति ह्रस्वा वृगी । वृदी वृत्तौ षकार्या । वृदी शुणविशेषेऽपि । नैर्मिति मीशा, वकोर इति प्रसिद्धि । कँनकालुकेति सुवणमयक लया, लोके शृगारुषा । किणिही इति आशा झटभो । लँवणेऽच्छिजे इति समुद्रलग । शौकविशेष इति कारेटी, यदाह 'गण्डीर काण्डकटुनो नासासवेवन कटु । उमकाण्डा सोमवली कारवली मुकाण्डजा' ३६ इति । अथे तु समधीला नाम शाकमाहुः यन्माका 'गण्डीरो ना समधीलेति' अथोऽपि 'शमते तु सोय

प्रत्तर' प्रत्तरोऽध्वतरे शुनि । 'तुरङ्गाणा च सन्नाहे स्यान्निष्पतिशृशतरे' । पर 'पर
 स्यादुत्तमाऽनात्मवैरिदूरेषु केवले ॥ परमव्ययमन्ये तु ह्रीवम्' । पिण्डार 'पिण्डार क्षेपणे
 क्षेपे महिपीरक्षके हुमे' । अलिङ्गर' मँगिक' । वेपवार. उपस्कर', अय पुत्रपुसक इति
 कश्चित् । मासर. ओदनमण्ड । केदर—रूपकम् नाणकविशेष । मयूर 'मयूर ४
 शिख्यऽपामार्ग स्यान्मयूरशिखौपधे' । डिण्डीर' फेन' । किर सूकर । कर्चूर मँन्ध-
 द्रव्यम् । प्रदर'—भङ्ग, मार्या अतिरज, धाणश्च । अवस्कर—वैर्ष्यक गुह्य च । अपस्कर
 चक्रादन्यद्रथस्याङ्गम् । क्षार' 'क्षारो रँसान्तरे धूर्तलवणे काचभसनो' । अमिमर
 'पुमानमिमरो युद्धे वधे स्वँबलसाध्वसे' । उदुम्बरः 'उदुम्बरस्तु देहँल्या धूर्क्षजातौ च ८
 पँण्डके । उदुम्बर स्मृत ताम्रे कुष्ठभेदेऽयुदुम्बर' ॥ कर्पर 'कपाले च कैटाहे च शास्त्रभेदे
 च कर्पर', पुत्रपुसकोऽयमिति कश्चित् । रर्पर 'मिक्षापात्रे कपाले च रर्परस्तस्करेऽपि
 च' । खिद्विर 'खिद्विरस्तु शिर्वीभेदे रँद्वान्ने वीरि वँलके । रँतीरावधयँहुत्वे च' । परिवार'
 परीवारश्च—सङ्गम रँङ्गकोश परिच्छदश्च । मत्सर 'असह्यपरसम्पत्तौ मात्सर्ये कुधि १२
 मत्सर. । खिया तु मक्षिकाया स्यान्मत्सर कृपणेऽन्यवत्' (वाच्यवत्) ॥ कूर्पर—कफोणि
 जानुश्च । सुकुमार' 'पुँण्डेशौ सुकुमारो ना सोमँले चाभिधेयवत्' । सुनार 'सुनारो ना
 शुनीसन्ये सर्पाण्डकँलविङ्कयो' । अकार ककार रकार गकार इत्यादि । "पान्त,"—
 गवाक्ष 'गवाक्षी रँरुवारुण्या गवाक्षो जँलके कपो' ॥ अक्ष 'ज्ञानात्मचँकराकटे १६
 पाशकँयवहारयो. । तुपे कँपे पुमानक्ष तुत्ये सौर्वँलेन्द्रिये ॥ विमीतकद्युतचक्र-
 नाभिगतावयवेष्वपि पुसि ॥ तुप 'धान्यत्वचि तुप पुसि निमीतकमहीरुहे' । प्रदोप
 रजनीमुत्तम् । उन्नेप चक्षुर्नमीलनम् । निमेप अक्षिसङ्कोच । यत्रौढ—निमेपनिमिपौ

वृत्तिगण्डीरस्योयमक्षरी । समष्टिला शोपहरी जलापामार्ग ओलक' इति । अश्वतरे इति वेसरे । तुरङ्गाणा च २०
 सन्नाहे इति लोके पाण्यर । अनात्मेति अन्य । क्षेपणे इति भिक्षुके । 'क्षेपे इति निन्दायाम् । मँगिक इति
 मूणि । ओदनमण्ड इति मक्तोपरि शच्छो भाग, लोके रोपरी । अपामार्ग इति आम्ना झाडभो । मयूर
 शिखौपधे इति मोरशिखा । मँन्धद्रव्य इति कर्चूरभो । मार्या अतिरज इति खिया अतिरक्तप्रवाह ।
 वैर्ष्यक इति गूयम् । रँसान्तरे इति कटुवे स्वर्निकाक्षारे वा, यदाह 'क्षारोऽन्य स्वर्निकाक्षार इत्यादीति' । २४
 धूर्तलवणे इति निडलवणे, यदाह 'विड कृत्रिमक धूर्त क्षार'मित्यादीति । धूर्त तु धूतलवणे इति त्वने
 कार्ये । स्वँबलसाध्वसे इति स्वसैन्यभये । देहँल्यामिति द्वाराधोदारुणि, लोके ऊवरा इति प्रसिद्धिः ।
 धूर्क्षजाताविति ऊवरवृक्ष । पँण्डके इति ह्रीवे । कैटाहे इति कटाहभो । शिर्वीभेदे इति शृगालीविशेषे ।
 रँद्वान्ने इति शिवहस्तोपकरणे आयुधविशेषे इत्यथ । यन्माकण्डेय 'असिना निहता केचित् केचित्स्वदुःख- २८
 ताहिता' । जग्मुर्विनाशमसुरा दन्ताप्राभिहतासया ॥ १ ॥ वीर्यीति जले । वँलके इति हीमेरे ।
 पुँण्डेष्येषु यथा स्त्रीलिङ्ग रँतीराशब्दे वसंते तथा पुद्गिङ्ग खिद्विरशब्दोऽपीत्यर्थ । वँहुत्वे इति बहु
 सङ्ख्यायाम् । रँङ्गकोश इति पडीयार । पुँण्डेशौ इति श्वेते इक्षौ, यदाह 'इक्षुरन्य पौण्डकस्तु रसाल सुकु-
 मारक' इति । सोमँले इति कोमले । कँलविङ्क इति चटक । > इति रान्तशब्ददुर्गपदार्थो । < ३२
 रँरुवारुण्यामिति इन्द्रवारण्याम् । जँलके इति गभोज इति प्रसिद्धे । चँक इति रथावयव । वँवहार
 इति आयुष्ययादिनाय । कँपे इति पोडशमायके सुषणमाने । तुँत्ये इति कर्परिका मुरत्ये स्वारपीभो
 इति प्रवीते । यदन्व तरिः 'तुत्य कर्परिकातुपमशृतासङ्गमेव च, मयूरपीवक चे'त्यादीति । सौर्वँलमिति ३५

कालभेदेऽयऽक्षिमीत्ने । अलम्पुप 'छन्दोऽम्पुप पुति गण्डीगीम गिनो गिनाम्' ।
घोष 'घोपस्तु घोपने ध्यागोपाठामीररिपु । घोषा तु द्रापुग्नाया घोषः पाम्पेऽम्पुद-
ध्वनौ' ॥ अनुनर्प -मद्यपाम् चपकथ, मने तु पुत्रपुमको वक्षते । आरक्ष गनकु-
धम्भयोरप । पटाथ तिर्यगीक्षितम् । कथ -वीरता गुणराम कन्ठः एव च । भेष -आगृह
भ्रशथ । ऊप -क्षार हिम च । गण्ठप 'गण्ठपो मुनपूर्तमर्पुपन्त्रैरुतोन्मिते', मुस-
पूर्ते स्त्रीपुमलिङ्गो वक्ष्यते । ध्याद् 'ध्याद्गुरु वान्यकयोभङ्गुरे भिमुये गृहे । ध्याद्गी
र्षोलीनाया च' । यावरूप 'धीन्ते यातरूप स्यादुर्भोगे दीप्रकारुणे' । गोपीर्ष हरि-
८ वन्दनम् । पञ्च, 'पक्षो मासार्धने पार्श्व भेदे साध्यविरोधयो । केशादे परतो गृन्दे पने
सखिसहाययो ॥ पर्वत्रे चुद्धिरन्वे च वक्षेद्ने रात्रकुजरे । पिन्डे तु प्रीतिपद्यपाठा पुग्न्
इत्यादि ॥ "सान्तः"-रूपाम कम्पुन । हम् 'सो विहभ्रभेदे मारण विगो दीधान्तरे ।
योगिर्मन्त्रादिभेदेपु परमात्मनि मन्त्रे ॥ तिलोभगृपता हम् क्षारिणमरुदन्तरे' । अलसः
१२ 'अलस पादरोगे स्यात्त्रिगामन्दे दुमान्तरे । अलग्ना हर्मपादा च' । गुत्स 'गुत्सः
स्यात्त्रिगवे सैन्ये हीरभिर्द्वयिपणयो' । गोस 'गोसो 'घोषोर्षसो पुसि' । पास 'ईतु-
पक्षिभिदोश्चाम' । दाम 'दाम शूत्रे दीपात्रे भृन्वीवरयोरपि । दासी येना
च क्षिप्या च' । नभश्चमम 'स्यान्नभश्चमसश्चन्त्रे चित्तोऽपूनेर्जालयो ॥ माम
१६ 'भासो ना भासि गृध्रे च गोष्ठुशुटकेऽपि च' । वाहस 'वाहसो सैन्यियागेऽजगरमुनि-
पणयो' । गोरस दुग्धादि । उत्स स्रोतं । पट्टिम आयुधविशेष । 'पट्टिस' सांदि-
नतम्' इति तु गौड । इत्यादि ॥ "सन्तः"-मा । माश्चद्रमासयो पुनि । अनेहा पाल ।
सुचल 'अत्र सौजर्षल प्रोक्तमिात निषण्डु । ईहन इति दुयाधनमिग राक्षसः तत्र । गण्डीरी इति मोहपरी
२० नामोपधि । घोषे इति शब्दकारके । 'तदुपवायामिति मोषा, यदाह 'शतपुष्पा मितिगोया सोपत्र
मधवी शफा' इत्यादीनि । घोरदिनि प्रतामिनी लता । वषट इति सज्जप्रदेगः । मुनरूपेति चन्द्र ।
ईमपुकर इति गजकराजुलीजिद्रूपा, । प्रसुपोमितमिनि पुसलीयमाम्, यत्तदपम् 'अगलि पातु वो
पल गण्ठपोऽभूत्पयोमिधि' । सवुके इति याचके । कञ्जोल्किायामिति काकोलि, यदाह 'कणोली मधुग
२४ झुझा क्षीरा ध्याद्गामिवरा मता' इति । धातूळे इति पाणसमूह । ईकोचे इति लक्ष्यायम् । ईककारुने
इति हृदयपुपि । भेदे इति स्वीकारे । ईतये इति साधयधमविशिष्टो धर्मो पक्षः । पर्वत्र इति विष्टे ।
देहीजे इति पसवाडा इति प्रसिद्धे । प्रीतिपद्यपाठादिति विशेषणान्यात् । -'शु इति यान्तान्ददुग
पदायां । छु- ईयान्तरे इति हासलभो इति प्रसिद्धे । योगिर्मन्त्रादिभेदेपिभेदः प्रत्येकमभि
२८ सम्बधयते, तत्र योगिभेदो हस परमहस इति चापभेदः, यथा 'अथ परमहसनां ससंपाणामियाहिरा' ।
मन्त्रभेद ओही हसः परमहम इति, यथा 'विन्यसेद्विधिता दिव्ये हम् वशाममुद्धवे' आदिसद्वत्
ध्यानादिप्रह । पीरीरमरुदन्तरे इति प्राणवाते श्वासे इत्यथ । हर्षेपायामिति हम्पदीनि प्रसिद्धायाम्,
यदाह 'हसपादी हसपदी घृतमण्डलसा च सा' इति । ईषके इति गुच्छे । ईभ्ये इति मूलविभारे ।
३२ हीरभिदिति द्वात्रिंशत्तु हार । प्रीतिपणमिति गण्ठपणमिति नामा ण्यविशेष । घोर् इति बीजाबोड ।
उप इति प्रभापम् । ईधुरिति सलडी । पक्षिभिदिति नीलचासः । दानपात्र इति दानयोग्ये यथा 'द्वी
दासाय घासांनि नृय स्यपवणी ति । शिष्येयामिति कथ्यसेलभो । चित्तोपूष इति लोके चहिरभो
पूडभो । ईन्द्रजालमिति माया । भीरसीति दीसी । पलनियागे इति जलप्रवाहे । मुनिपण्य इति मुधु
३६ निपण्य स्थित ['निरसदे शयादी -च आहसे साहस इत ?] स्रोतं इति प्रवाहः । धहितमिति

दमूना-देवः, उपशान्तश्च । दमुना अग्निः । पुरुदशा इन्द्र । पुरुरवा राजा । अद्विरा
 ऋषिः । उशना शुक्रः । पयोधाः पर्जन्यः । रेतोधा जनक । इत्यादि । द्विस्र त्वपवादान-
 पुसकम् । पय चय इत्यादि ॥ अप्सरसस्तु प्रतिपदपाठात्स्त्रीत्वम् । ककारान्तादिष्वप्यपवाद-
 विषय परिहृत्योत्सर्गिकोऽयं विधिः ॥ "नन्तः" । प्रावा-पापाण, गिरिश्च । अध्याध
 'अध्या वर्त्मनि सस्थाने सौम्यवस्कन्धकौलयो' । सुपर्वा 'सुपर्वा स्याच्छरे धूमे वशर्पर्वसु-
 रेपु च' । पन्या मार्ग । मन्या मन्यान । ग्रीहा-रोगविशेष, 'हिव च । मज्जा-पयो
 धातु', रंरूणा सारश्च । ऋमुक्षाः इन्द्र । अर्वा-तुरग कुत्सितश्च । तक्षा वर्द्धकि ।
 उक्षा षुप । मूर्द्धा शिर । भूतात्मा-देह धाता च । युक्ता अभ्रमासम् । राजा 'राजा ८
 प्रभो नृपे चन्द्रे यक्षे क्षत्रियशत्रयो' । अग्नी ऋषि । शिखी 'शिखी यज्ञो वलीवर्दे
 शरे फेतुप्रहे हुमे । फेकिङ्कुटयोश्चाथ शिखी चूढान्वितेऽन्यवत्' ॥ सादी अश्वेभरथा-
 रोहः । "उकारान्तः" । तर्कु-सूत्रवेष्टनम् अभ्याधारभाण्ड च । सूनु, 'सहस्रदीपितौ
 सनु फागिष्ठभ्रातृपुत्रयो' । राह 'राहरथे हरे र्पे दन्ते श्वेतेऽभिधेयवत्' । शङ्कु - १२
 कीलक, 'शैत्याय च प्रहरणम्, शैत्याविशेषे तु स्त्रीपुसत्व वक्ष्यते । मन्तु अपराध ।
 स्थाणु शङ्कर, शङ्को तु पुत्रपुसकत्व वक्ष्यति । सेतु-सिंङ्गम, सस्यार्थं जलधारण-
 पालिश्च । वेतु - ध्वजः, प्रहभेदश्च । धातु-नैरिकादि सुवर्णादि रसादि भूवादि
 श्लेष्मादि मूत्राभूतानि वैदुष्या इन्द्रियाणि च । कन्तु कामी । तन्तु सूत्रम् । विन्दु १६
 लेश । मायु पित्तम् । मन्यु-त्रोध, दैन्यम्, यज्ञ, सिंङ्गमश्च । ऋतु-वसन्तादिसमय
 स्त्रीरजश्च । पायु अपानम् । मरु-धन्वा, पर्वतश्च । क्मरु व्रणम् । ऊर्णायु 'ऊर्णायु
 क्षीणभङ्गे स्थान्मेपकन्धलमेपयो' । खण्डपशु 'खण्डपशु पशुरामे शङ्करे भूणलेपिनि ।
 र्खण्डामलकभैषज्ये सिंहाकातनयेऽपि च' ॥ किंशार-सिंङ्क कङ्कपक्षी शरश्च । कारु शिल्पी । २०
 पुरु लोक । धारुः शुष्कफलम् । त्सरु असिमुष्टि । शेलु श्लेष्मान्तकः । पशु छागादि ।
 आशु ग्रीहि । इक्षु गुडप्रकृतिकाष्ठम् । पाशु धूलि । मयु-अश्वमुस लोष्टमर्दन-
 बहिर्वक्त्रम् । ७ इति सान्तरानन्ददुर्गपदार्था । ८ सस्थाने इति चतुष्पये । सौम्यवस्क च इति आश्रय
 कर्मव चहेतुक्रिया हिंसादि तेन सह वृत्तते य स्कन्ध शरीरभावापन्नो रूपरसादिसमूह स सौम्यवस्कन्ध । २४
 कौललुत्वादि । र्वन्ते उत्सव । रोगविशेष इति फीहा । द्विभ्यमिति हृदयप्रस्थि । रंरूणां सार इति
 वृक्षाणां सार, लोके मीजी इत्यथ । अश्वेभरथारोह इति अथादिभ्य आरोहाराब्दो योग्यते अथारोह
 इमारोह रथारोह इति असवार पीलवाण सारथी इति । ७ इति नतरानन्ददुर्गपदार्था । ८ सूत्रवेष्ट-
 नमिति श्राकटभो । दन्ते इति दशने । शैत्याय च प्रहरणमिति धान्यस्थाप्रेतनस्त्रीश्वो भाग, लोके सालुभो २८
 इति प्रसिद्धि । शैत्याविशेषे इति चतुर्दशोऽङ्के । सिंङ्गम इति नद्यादिसङ्गम, जलतरणविशेष इत्यर्थः ।
 नैरिकादिरिति प्रावविकार, लोके गेरु इत्यादि । रसादिरिति रसासृग्मांसमेदोऽस्थिमज्जाशुक्राणीति । भूवा
 दिरिति भू सत्तायामित्यादि । श्लेष्मादिरिति श्लेष्मा वात पित्त चेत प्रय । मूत्राभूतानीति पृथिव्यतेजो
 वायुवाकाशरूपाणि । वैदुष्या इति पृथिव्यादीनां गन्धाद्यो गुणाः । सिंङ्गम इति सेतु । समय इति कालः । ३२
 धन्वन्ते निज्जो देश । क्षीणभङ्गे इति ऊणनामे कोलियावदा इति प्रसिद्धे । भूणलेपिनीति सुधाश्लेषके ।
 खण्डामलकभैषज्ये इति खण्डामलकभ्यां युते आधये पित्तोपशमकथेनेति । सिंहाकातनये इति राहा ।
 सिंङ्क इति पान्यशुक ऊमी इति प्रसिद्धि । श्लेष्मा-तक इति गृही । अश्वमुस इति किन्नर । लोष्टमर्दनकाष्ठ ३५
 है० लि० वि० दु० प० प्र० २

काष्ठम्, आकृत च । भृगु - शिखर सातुश्च । नाडु - ड्यलीकम्, यनस्पति, ऋषि-
 र्वत्मीनश्च । पिचु - तूलकम्, 'परु, पव्व, यन्माला 'क्षन्धौ पर्यं पैरौ तथा' । अरु प्रणम् ।
 ययु - अश्व न्वर्गमार्गश्च । गडु - गण्ड प्रंष्टगुड कुंजश्च । पीलु 'पीलुर्गजे हुंमे कौण्डे
 ४ पैरमाणुप्रेसूनयो । पीडुलैलाऽस्थिरण्डे च' । पिष्टु कालक । वेणु वस । विदु गजकुम्भ-
 मध्यम् । जरायु गर्भाशय । जटायु - गुग्गुलु पक्षिभेदश्च । वसु 'देवभेवोऽग्निभयोर्देव-
 धरीचमु ना वसु । ह्रीवे वृद्धयौपधाऽऽश्चानरेरेवेमैयुरे त्रिपु' । विन्दुः - वेदिता विभुंद् ।
 सतयित्तु 'सनयित्तु पयोवाहे' तद्धनो मृत्युरोगयो । सरु 'पुमान्तरुयूपैखण्डे वजे
 ८ खण्डेऽधरे शरे', वज्रवाची सन्तोऽप्ययमस्ति । हिङ्गुलु रागद्रव्यम् । खु मानु । वमयु -
 कैरिगीकर छर्दिश्च । नन्दथु आनन् । स्फूर्जथु घञनिर्घोषः । वेपथु कम्प । ध्वयथु
 शोफ । क्षयथु - क्षुतम्, फासश्च । लेपु लोपुश्च - मृच्छकलम् । चरु 'चरुर्ना भौण्डे हव्यात्रे'
 इत्यादि ॥ कान्तादिषु येषा पुस्त्य प्रकारान्तरेणापि सिध्यति । तेषामुदाहरण द्विर्वद्व सुबद्ध
 १२ भवतीति न्यायज्ञापनाथम् । एव लिङ्गान्तरेऽपि ॥ "अन्तम्" अन्तान्त नाम पुष्टिद्वम् ।
 सीमन्त केशविन्याम । पर्यन्त अजसानम् । दिष्टान्त मरणम् । सिद्धान्त राक्षान्तश्च-
 समय । वृत्तान्त - देव, समय यम, अकुशल च कर्म । दृष्टान्तः निदर्शनम् ।
 वृत्तान्त 'वृत्तान्त प्रक्रियाया स्यात्कैतल्लये धार्ताविशेषयो । प्रस्तावेऽपि च पुष्टि स्यात्' ।
 १६ उदन्त धार्ता । जरन्त भूतप्राम । वेदान्त पैल्लमिल्यादि । रोहन्त वृक्ष । रोहन्ती-
 त्यादौ तु टिल्लरणात् स्त्रीत्वमपि । अन्तस्य पुनरादिवर्णोपचारात्तन्तत्त्वम् । अन्त अय-
 यवः मृत्युश्च, प्रान्तस्वरूपमनीपेषु तु पुत्रपुसकत्व वक्ष्यते । प्रत्यन्तस्य तु बाहुलकात्प्रपु-
 सकत्वम् । प्रान्तशुद्धान्तयोस्तु पुत्रपुसकत्व वक्ष्यते ॥ "इमनलौ." इमन्प्रत्ययान्तमत्प्रत्ययान्त
 २० च नाम पुष्टिद्वम् । इमन् - प्रथिमा अदिमा शुद्धिमा द्रदिमा इत्यादि ॥ नन्तत्वेनैव
 सिद्धे इमन्प्रहणमीतत्वात्वादिरिति नपुसकत्ववाधनार्थम् । यस्त्यौणादिक वर्तरीमस्तद तस्य
 मिति मुद्रिका, लोके भोगरी । आकृन्मिति अभिप्राय । सातुरिति पर्यतोपरि समभूभाग । ज्यैलीकमिति
 अषराय । वैदमीक इति वीडी नगराओ अधवा राफडओ । वृलकमिति निरस्त्रीकृतकम्पास । सार्धविति
 २४ प्रतिपत्यञ्चदशयोदत्तर स सधिखलत्र । पराविति इशुवशादीनां प्रथे । गण्ड इति स्फोटक, लोके
 फोडओ इति प्रसिद्धि । वृष्टगुड इति गोलाहृति वृष्टगतो मासपिण्ड, मेद इत्यथ । कुंज इति
 यामन । हुंमे इति पीलुद्रुम इत्येव प्रसिद्धि । कौण्डे इति शरे । परमाणुरिति पुतल । प्रसूनमिति
 पुपम् । तालास्थिलण्डे इति तालस्थ तालफलस्यास्थि मध्यमूत बीज तस्य खण्डे । कालक इति देहे
 २८ कृष्ण लक्ष्म, तिला इत्यथः । भौ इति दांसि । योर्कमिति घोत्र । रंजिति वसुनामा नृप । वृद्धयौपधमिति
 वृद्धिनामौपधम्, यदाह 'ऋद्धिद्वि सुख सिद्धी रथाश्च मङ्गल वसु' इत्यादीनि । आश्चान्तमिति शुष्कम् ।
 रं इति द्रव्यम् । मैयुरे इति स्वादौ । विभ्रुद इति लोके विद्भा । पैयोवाहे इति सेवे । रंजुनाविति
 मेघध्वना । वृषवण्ड इति धुरिकामाय दारुमय लम्बमान यच्चियते तत्र । र्भेधरे इति यजे । कैरिगीकर
 ३२ इति गजगुण्डाजलकण । क्षुतमिति जिह्वा । भौण्डे इति पिच्छादिभये चरु इति प्रसिद्धे । ७ इति
 दवाद्यतत्वाद्गुणपदाया । ८ केशविन्यास इति सङ्घभो । समय इति सिद्धान्त । प्रक्रियायामिति
 विनारथे । कौण्डे इति सामरस्य । विदाप इति प्रकार । भूतप्राम इति पृथ्वीसमुदाय । पैल्लमिति
 ३५ लघुठक । रोहन्तीति औषधिविशेष । ७ इति अन्तात्तराच्छुद्दुर्गपदाया । ८ आत्वात्वादिरिति

गुणवृत्तित्वादाश्रयलिङ्गत्वैव । भरिमा पृथ्वी । चरिमा तपस्वी । इत्यादि । “अल्” । प्रभव*
 ‘प्रभवस्तु पराक्रमे । जलमूले जन्महेतौ ज्ञानस्य स्थानआदिमे’ । सम्भव ‘सम्भवस्तु
 पुमान् हेतावुत्पत्तौ मीलकेऽपि च । आघारानतिरिक्तत्वमाधेयस्य च सम्भव’ ॥ प्रश्रय
 अनौद्धत्यम् । प्रतिश्रय —ससद् आस्पद च । विधस भुक्तशेषम् । सयम इन्द्रियनिग्रह* । ४
 नियम ‘यैश्चणाया प्रतिज्ञाया नियमो निश्चये व्रते’ । उपयम विवाह । निगद पाठ ।
 प्रकण वीणाध्वनि । प्रत्यय* ‘प्रत्यय प्रथितत्वे च सैन्नादौ ज्ञान एव च । आचारे
 शपथे रन्ध्रे विश्वासाधीनहेतुपु’ ॥ अधीने वाच्यलिङ्ग । राजप्रत्यया* प्रजा । परिचय -
 याच्ना ससैवश्च । क्षय* ‘कल्पान्ते निर्लेये पुसि क्षयोऽपिचययैक्षमणो । पाश ‘पुमान्
 कैचान्ते सद्वाते कैर्णान्ते शोभनार्थक । छैत्राद्यन्ते च निन्दार्थ पाश पक्ष्यादिवन्धने’ ॥
 पक्ष्यादिवन्धने पुत्रपुसको चक्ष्यते, औणादिकोऽप्ययम् । अनुशय ‘पुमाननुशयो द्वेषे
 पश्चात्तापाऽनुबन्धयो’ देशविशेषेऽपि । चय* ‘चय समूहे प्रीकारमूलजन्धे सैमाहृतौ’ ।
 स्थूलोच्चय ‘स्थूलोच्चयस्वऽसाकल्ये गण्डोपलवैरण्डयो । गजाना मध्यमगतौ’ । सद्गाम १२
 युद्धम् । पादावर्त्त* अरघट्ट । मोक्ष अपवर्ग । प्रणय ‘प्रणय प्रसरे प्रेम्णि याच्नावि-
 स्रन्मयोरपि’ । नय —नीति नैर्गैमादिश्च । अनय ‘व्यसनान्यशुभ देव विपदित्यनयास्त्रय’ ।
 सत्रय —पश्चादवस्थायि बलम्, मेलकश्च । नि स्त्राव ओर्दैनमण्ड । समुदय —रणम्
 सद्ग उर्दैनमश्च । समुदाय ‘समुदायो गणे रणे’ । प्रलय ‘प्रलयो मृत्युकल्पान्तर्मुच्छो- १६
 येषु प्रयुज्यते’ । महालय ‘परमात्मनि तीर्थे च विहारे च महालय’ । अत्यय ‘अत्य-
 योऽतिक्रमे दण्डे विनाशे दोषकृच्छ्रयो’ । निपात चादि । स्तव स्तुति । उत्सव उत्सेक ।
 अंसर्पे —ईच्छोत्पत्ति मीहश्च । आश्रव ‘आश्रवोऽङ्गीकृतौ लेशे त्रिलिङ्गा वैचनस्यिते’ ।

नपुमकत्वबाधनार्थमिति । ‘भावे स्वतल्’ (७।१।५५) इति प्रत्ययादारम्य ‘प्रहणस्त्व’ (७।१।७७) इति २०
 स्वमभिव्याप्य ये स्व-य-एयण् इत्यादि प्रत्ययास्तेषु नपुमकत्वमुक्तमिति चचनबाधनाधम् ६३२ । भावस्य
 स्थान आदिमे इति ज्ञानस्य गङ्गादीना दशनस्य प्रथम स्थान हिमधदादि तत्र, यल्लक्ष्यम् ‘सुरापनाया प्रभवो
 हिमाचल’ इति, गङ्गाया प्रभवो दशनस्थान हिमाचल इत्यथ । आघारानतिरिक्तत्वमाधेयस्येति आधेयस्य
 धस्तुन आघारात् अनतिरिक्तत्वम्, अनाधिक्य यथा ‘सभवति द्रोण स्यात्यामि’नि । भुक्तशेषमिति २४
 भुक्तोऽङ्गितम् । यश्रणायामिति बन्धने । प्रथितत्वे इति प्रथायाम् । सैन्नादौ इति सन् स्यादिति तद्विज्ञादि
 सम्बन्धिनी, यल्लक्ष्यम् ‘सोऽभवद्वरवधूपमाराग प्रत्ययप्रकृतियोगसन्निभ’ इति । राजप्रत्यया इति राज
 प्रत्यया राजप्रत्यया राजाधीना इत्यर्थे । ससैव इति लोके ओल्लखाण पिछाण इति प्रसिद्धिः । निर्लेये
 इति गृहे । अपचय इति हीनता । यैक्ष्मेति लोके रयनरोग । कैचान्ते सद्वाते इति पाशाशब्द कचान्ते २८
 समूहाय यथा केशपाश । कैर्णान्ते शोभनार्थक इति पाशाशब्द कणान्ते प्रशसाय । एव छैत्राद्यन्ते
 निन्दार्थ इति । अनुयथ इति भावसि । प्रीकारमूलवध इति कोट्टपीठम् । सैमाहृतौ इति
 सद्यपने । असाकल्ये इति असात्मस्ये । गण्डोपल इति स्थूलपापाण । धरेण्ड इति—इह वरण्डशब्द
 समूहाय । प्रसरे इति विस्तारे । विद्म इति विश्वास । वैगमादिरिति नैर्गैम-सद्गह-ध्ववहार-कडस्य ३२
 शब्द-समभिरूढ-ध्वम्भूतलक्षणा सत्त । ओर्दैनमण्ड इति भोसावण । उर्दैन इति उदय । मुञ्छाय इति
 मृच्छानष्टेष्वेष्टवम्, तस्य आय आगमनम् । उत्सेक इति धीरभाव । अंसर्प इति रौद्रभाव । ईच्छोत्पत्ति
 रिति इच्छाप्रारुभाव, इच्छाप्रसर इत्यपरि । मीह इति महोत्सव । वैचनस्यिते इति भाषाकारके । ३५

श्रव कर्ण । अपहृव 'क्षेहापलापेऽपहृव' । निहृव 'अविश्वासेऽपलापे निहृतावपि निहृव' । अभिपव 'पुमानभिपव ज्ञाने मध्यसन्धान-यद्ययो' । प्रसव 'तौकोत्पत्त्यो फले पुपे प्रसवो गर्भमोचने' । क्षय -क्षुतम् रानिका च । द्रय -नर्म द्वृति पलायन च ।
 ४ चिद्रव पलायनम् । जव वेग, जपाया तु शिरसादिवात्क्रीत्वम् । आसव शीघ्रः । लव -
 कालविशेष लेशश्च । सवर जीस्रवनिरोध । आदर निर्वन्ध । यदा 'वदा प्रमुत्व-
 औयत्ते औयत्तत्वाभिलापयो' इत्यजय' । गौडस्तु 'आयत्तता प्रमुत्वेच्छे वशे परवशे त्रिपु।
 सुतेमीक्षीषु वैन्व्याया स्त्रीगव्या च वशास्त्रिया'मित्याह । गम -गमन सदृशापठश्च ।
 ८ आगम सिद्धान्त । सङ्गर 'विपद्याऽऽज्ञौ क्रियाकारे सङ्गरोऽङ्गीकृतौ विपे । क्षीमीफले तु
 स्याच्छीयम्' । अवतर अयतरणम् । परिकर 'प्रगाढगात्रिकावन्धे' पयैङ्गपरिवारयो ।
 'सैमारम्भे विवेके च गणे परिकरो नरि' । व्यतिकर -व्यसन वैधितिपङ्ग विपर्ययश्च ।
 ग्रह 'ग्रहोऽनुग्रहनिर्वन्धग्रहणेपु रणोऽगमे । सूर्यादौ पूतनादौ च सैहिकेयोपरागयो' ।
 १२ परिग्रह 'पंतीपरिजनाऽऽदानमूलक्षीपा परिग्रहा' । विग्रह 'विग्रह सैमरे काये विसार-
 प्रविभागयो' । प्रतिग्रह 'ग्रहान्तरे स्वीकरणे सैन्यपृष्ठे पूतद्वहे । द्विजेभ्यो विधिवदेये
 तद्वहे च प्रतिग्रह' । उपग्रह 'उपग्रहो भवेद्ग्रहानुसूचन एव च' । अभिग्रह 'अभि-
 ग्रहोऽभिग्रहणेऽप्येऽभियोगेऽपि गौरवे' । निग्रह 'वैन्वये भर्त्सने पुसि मर्यादाया च
 १६ निग्रह' । शब्दग्रह कर्ण । समज उदजश्च-पशुपेरणम् । उपस्तर 'क्षीगवीपु पुङ्गवाना
 गर्भाधानाय प्रथम सरणम् । ग्लह -शूतपण मूलकपण परिमिता मुष्टि । सम्मद प्रम-
 भेपलापे इति परहृवोपकारादेरकथने लोके ओठवणओ इति प्रसिद्धे । निहृती इति भाषायाम् । मध्यसन्धान
 इति मध्य अयाणा । 'तौकमिति अपत्यम् । क्षुतमिति नासिकाशब्द, रानिका इत्यथ । रानिकेति राई ।
 २० नर्मति क्षीडा । द्वृतिरिति गीमता । आस्रवनिरोध इति आस्रवति आगच्छति पापमसादिति आस्रव
 चित्तव्यापार, तस्य निरोधो निषेध आस्रवनिरोध । औयत्ते इति परवशे । औयत्तत्वमिति परवशात्त्वम् ।
 भुतेति पुत्रो । क्षीमीति हस्तिनी । 'क्षी इति नारी । वैन्व्यायामिति क्षीके वाशि इति प्रसिद्धायाम् ।
 'क्षीगव्यामिति क्षी चाक्षी गौश्च स्त्रीगवी 'गोक्षपुरपाद' (७३११०५) इति अदममासान्त, तस्य
 २४ धेनी इत्यथ, वन्ध्यागव्यामित्यपरे यदाहु 'वशानाया वन्ध्यागव्या इतिस्त्र्यां हुहितदयि' इति ।
 विपद्यादिति आपदि । औजज युद्धे । क्रियाकारे इति व्यवस्थाख्यापने । क्षीमीफले इति सांगरी इति प्रसिद्धे ।
 पयैङ्ग इति पयस्त्रिका, पालठी इत्यथे । सैमारम्भे इति आरम्भे । वैधितिपङ्ग इति सम्बन्ध । भैनुग्रह इति
 प्रसाद । निवे-व इति आसक्ति । पूतनादाविति राक्षसीविशेषादौ । सैहिकेयोपरागयोरिति राहुमहणयो ।
 २८ पयैविति स्त्री । परिगण इति परिवार । औदानमिति स्वीकार । मूलमिति आदि । क्षीप इति शपथ
 इति क्षीरस्वामी । सैमरे इति सङ्गमे । प्रविभाग इति वाक्य समासाद्य अारभरूपदसमूह । प्रहान्तरे
 इति प्रतिपन्नग्रहे । पूतद्वह इति पिच्छलादिमय धाम्बूलमलेपणादिभाण्डम् । द्विजेभ्यो विधिवदेये इति
 ब्राह्मणेभ्यो दानद्रव्ये इत्यनेकाथदृत्तौ । तद्वहे इति दानद्रव्यग्रहे । वैन्व्यामिति हटादृष्टक्षिपाम् । अभिग्रहणे
 ३२ इति नियमे । अभियोगे इति उद्यमे । वैन्धक इति धनिकस्य यदधमर्णेन उच्यतेपण्य भूम्यादि आयत्त
 क्रियते, लोके अशागओ इति प्रसिद्धि । 'क्षीगवीपु इति क्षियश्च ता गावश्च स्त्रीगव्य, 'गोक्षपुरपाद'
 (७३११०५) इति अदममासात्, गाव इत्यथ, रामु स्त्रीगवीपु । पुङ्गवानामिति पुमासश्च ते गावश्च
 ३५ पुङ्गवाक्षेपा पुङ्गवानां बलीबर्हानामित्यथे, यदनेकाथ -पुङ्गवो गवि भेषज्ये' इति गोक्षपुरपाद' इति

दक्ष-हर्ष । अन्तर्घन- अन्तर्घणश्च-मध्यप्रदेश- । प्रघण प्रघाणश्च-अलिन्द । निर्घोषौ
 गुणवृत्तित्वादाश्रयलिङ्गौ । सङ्घ- प्राणिसमूह । उगून-यस्योपरि काष्ठादि हन्यते । अपघन
 अङ्गम् । उपघ्न निकटाश्रय- । अयोघन- घुघणश्च-लोहमुद्गर । परिघ-अर्गला परिघात
 औयुध च । समाह्वय प्राणिव्यूत सङ्घामश्च । आह्वय नाम । निह्व-आह्ला ज्ञान मखश्च । ४
 आहव रणम् । आहावः निपानम् । हव-आह्लाऽऽह्वानाऽध्वराहवा । वध हिंसा । व्यध
 वाडनम् । जप-नि शब्द मन्त्रावर्तनम् । मद् 'मदो रेतसि कस्तूर्यां गवै हर्षेभदानयो ।
 मधेऽपि मद् आख्यातो मदी कृपकवस्तुनि' ॥ कण शब्द । यम 'यमो देण्डधरे ध्माङ्गे
 सयमे र्थमजे त्रिपु । शरीरसाधनापेक्षनित्यकर्मणि चोच्यते ॥ मृत्युर्परमयोरपि' ॥ आरव ८
 शब्द । आप्लव स्नानम् । अवग्रह 'र्भोजालिके वृष्टिरोधे प्रतिवन्देऽप्यवग्रह । स्वैतन्नत्व-
 निषेधेऽपि' । प्रग्रह 'प्रग्रह स्यात्तुलासूत्रे र्बन्दौ निर्यमने भुजे । ह्यादिरभ्मौ र्भमौ च सुवर्ण-
 हलिपादपे' । प्रावार र्बन्धविशेष- । समुच्छ्रय 'वैरोत्सेधौ समुच्छ्रय' । इत्यादि ॥ किंशित्व- ।
 क्यन्त शितवन्त च नाम पुलिङ्ग भवेत् । किं । अय वृत्ति । घृत्तुधातु तदर्थश्च । शित्व । १२
 अय पचति । डुपचीप् धातु तदर्थश्च । शित्वसाहचर्यात् 'इकिशित्व स्वरूपार्थे (५।३।१३८)
 इति विहितस्यैव षेर्ग्रहणम् ॥ ननडौ । नप्रत्ययान्त नङ्प्रत्ययान्त च नाम पुलिङ्ग भवेत् ।
 न, स्वप्न । 'स्वप्न स्वापे र्भ्रसुप्तस्य विज्ञाने दर्शनेऽपि च' । रक्ष त्राणम् । यन्न उत्साह ।
 प्रतियन्न 'सर्कारे प्रतियन्न स्यादुर्ग्रहणलिप्तयो' । प्रभ्र पृच्छा । नङ्-विभ्र । विच्छ-१६
 नम् भावे ॥ घघञौ । घप्रत्ययान्त घञ्प्रत्ययान्त च नाम पुलिङ्ग भवेत् । घ, कर 'करो

अदसमासात् । अलिन्द इति-यो हि बहिर्द्वारामवात्तचतुष्टिकान्ते भवति स [उपलिन्दकाश्व] उच्यते,
 लोके [धारणा री बाहीरली वीजीगई] टोडली इति प्रसिद्धि । [निघ इति निविशेषम् निश्चयेन
 वा हन्यन्ते ज्ञायते निघा वृक्षा, निघा शालय, निघा वृहत्तिका, निघ घस्यम्, तुल्यदीर्घविलारपर्यायो २०
 निघशब्द, षदमर 'विष्वक्समे निघ', 'समन्तात्समे समस्तुत्वारोऽपिणाहे' इति च तटीका । परिघात
 इति परि समन्तात् हननम् । औयुधमिति गुरज इति प्रसिद्धि । प्राणिव्यूतमिति प्राणिभिर्मेवकुटादि
 भिद्युत प्राणिव्यूतम् । आह्वेति नाम । आह्वानमिति आकारणम् । नि शब्द मन्त्रावचनमिति शब्द विना
 मन्त्रादिगुणनम् । रेतसीति शुक्रे । कृपकवस्तुनीति भादि इति प्रसिद्धि । देण्डधरे इति कृतान्ते । र्थमजे २४
 इति यमलजाते । शरीरसाधनापेक्षनित्यकर्मणि अर्हिसासुत्रतास्तेयप्रह्लाकिञ्चनतालक्षणे । उपरम
 इति निवृत्ति । र्भोजालिके इति गजललाटे । स्वैतन्नत्वनिषेधे यो राजादिकस्य स्वातन्त्र्य निषेधयति
 भमाद्यादिसत्र । तुलासूत्रे इति येन धृत्वा तोल्यते तत्र । र्बन्दौ इति हठहृतस्त्रियाम् । निर्यमने इति
 घन्धने । ह्यादिरभ्मौ इति चाग्नि रासि इत्यादिप्रसिद्धायाम् । र्भमौ इति किरणे । सुवर्णहलिपादपे इति २८
 कृतमालवृक्षे, लोके किरमालत्रो । र्बन्धविशेष इति उत्तरासण । र्भ्रसेध इति वधति । -+ इति अल्प
 त्ययान्तशब्ददुर्गपदार्था । *-< किंशित्व इति किप्रत्ययान्तशब्दस्य पुस्वसुक्त षदुपलक्षणम्, तेन इप्रत्य
 यान्तस्यापि पुस्व भवति, यत् -ककारानुबन्धो गणनिषेधार्थं एव न तु तस्यान्तरकलम् । पर न तु
 औणादिककिप्रत्ययस्य पुस्वम् । र्भ्रसुप्तस्य विज्ञाने दर्शने इति षट्पुवस्य कारण विज्ञान तत्र, अष्टपूर्वस्य ३२
 स्वरण दर्शन तत्र, उभयोरपि सूत्रेण इति प्रसिद्धि । सर्कार इति सती गुणान्तराधान सस्कारस्य ।
 उपर्ग्रहणमिति आह्वानम् । -+ इति नप्रत्ययान्तशब्ददुर्गपदार्था । *-< विच्छेदमिति गमनम् । ३३ इति ३४

धर्मोपले रश्मौ पाणी प्रत्यायशुण्डयो । परिमर 'स्मृत परिसरो मृतौ 'द्वैवोर्पान्तप्रदे-
 शयो' । उरच्छद कवचम् । प्रच्छद उत्तरछदश्च-शैष्योत्तरपट, छदस्य तु पुत्रपुस-
 क्ता वक्ष्यते । आकर 'पुमानाकर उत्पत्तिस्याने श्रेष्ठसमूहयो' । आतर-तैरपण्य नदी-
 ४ तीर्थं च । विषय-प्रबन्धाद्यस्य यो ज्ञात स तस्य विषय । 'पुमान् इन्द्रियार्थे जनपदे
 देशगोचरयोरपि' । भव 'प्राप्तीर्लक्ष्येगससारमात्रोत्पत्तिपु ना भव' । गोचर-विषय ।
 सचर मार्गं । वह-वृषस्कन्धनेश वायुश्च । व्यज पन्थाः । आपण विपणि ।
 निगम 'निगमो वाणिजे पुयां कंट वेदे वणिकपथे' । वः-धंकोट, दिवैमही च । कप
 ८ आकपः निकपश्च-स्वर्णादिशाण, 'शाणे तु निकप पुसि रक्षसा मातरि स्त्रियाम्' ।
 आपन यातविशेष ॥ इत्यादि ॥ धञ्, पाद 'पादो बुभ्राहितुयांशरश्मिर्प्रत्यन्तपर्वता' ।
 रोग व्याधि । वेश-वेश्यागृह वेपञ्च । स्पशं 'रजाया स्पर्शवे' स्पर्शो दानस्पर्शन-
 योरपि' । खदिरसार चन्दनसारश्च-स्थिर खदिरादिभाग । अतीसार व्याधि । सार
 १२ बलम् । विमार मत्स्य । पाक पचनम् । प्रपञ्च-माया विस्तारश्च । परीवाप-परिवार,
 परितो वीचत्याग जलाधारश्च । विमम्भ 'विमम्भ कैलिकल्हे विश्वासे प्रीणये वधे' ।
 आरम्भ 'आरम्भस्तु वधे वर्प त्वरायामुद्यमे पुमान्' । परिवेश 'वेष्टने परिवेश
 स्याद्भानो सविधमण्डले' । परिवेष 'पुष्टिर्न परिवेष स्यात्परिधी' 'परिवेषणे' । सहर्ष
 १६ प्रैभञ्जने च पुसि स्यात्सहर्ष स्पर्धने मुदि' । उच्छ्वास 'उच्छ्वास प्रीणनश्चासांगद्यवन्ध-
 गुणान्तरे' । श्रीवास 'श्रीवासो वृकधूपे ना पङ्कजे पीतवाससि' । प्रमाह 'प्रमाह
 स्यात्तुलासूत्रे वृपादिप्रमहेऽपि च' । परिगाह 'परिवाहो जलोच्छ्वासे राजयोग्ये च वस्तुनि' ।
 व्यायाम 'व्यायामो दुर्गसञ्चारे विर्यौमे पौरुषे धमे' । दश 'दश स्यात्पण्डने दोषे

२० 'प्रप्रत्या तदशब्ददुर्गपदार्था । ॥१॥ धर्मोपले इति कर्हा गडा वा इति प्रसिद्धे । प्रत्याय इति राजदेय
 भाग । द्वैवैमिल विधि । उर्पान्तप्रदेश इति प्रा-तभूमि । कवचमिति सञ्चाह । शैष्योत्तरपट इति
 उच्छिद्यावट । तरपण्यमिति तरणमूल्यम् । प्रबन्धाद्यस्य यो ज्ञात स तस्येति, यस्य प्रबन्धाचरित्रात् यो
 ज्ञात प्रसिद्ध स तस्य विषय इत्युच्यते । 'यस्य मत्स्यादेयोनमादिर्ज्ञात प्रसिद्धश्चर वचते' इति क्षीरस्वामी ।
 २४ इशो इति रश्मि । कंटे इति लोके त्रिन्ना । धंकोट इति बगला । दिवैमही इति लोके वृक्ष (वृक्ष ?) इति
 प्रसिद्धि, यदाह 'वक्रो वसुक इत्युक्त शिवाङ्क शिवरोपर । महापाशुपतश्चैव सुमत शिवमलिका'
 इति । ॥१॥ इति धर्मप्रत्या तदशब्ददुर्गपदार्था । ॥१॥ धैर्ध इति मूलम् । अद्विरिति चरण । तुंयांश इति लोके
 पात्रो । रश्मिरिति विरण । प्रत्य-तपयता इति मूलपयतपार्थे छपुपर्वता इत्यथ । कैलिकल्हे इति
 २८ सम्भोगकल्हे । प्रीणये इति खेदे । भानो सविधमण्डले इति सूर्यस्य समीपवर्तित्ति मण्डले । परिवेषिति
 सूयमण्डले । परिवेषणे इति भोजननिक्षेपणे, लोके परीक्षणयो । प्रैभञ्जने इति वादो । प्रीणनमिति जीवन
 मायुरारोप । धाम इति पवनसंसितम् । शैष्य-घगुणा-तरे इति उदाहरण यथा 'शायपधमयी चम्पू
 साङ्कोष्ठासा च वष्यते इति । वृकधूपे इति कणगूल इति प्रसिद्धे, श्रीवास इति वा पर्यां तरम्, यदाह
 ३२ 'श्रीवेष्टो वृकधूपश्च क्षीरधेष्टो बलद्रुम । श्रीवास पायमश्वान्य स्वान न्याहस्तदिदमि' इति । तुलासूत्र
 इति येन तुला धायत [तणा इति भाषा] तत्र । [वृपादिप्रमहे इति गजादिरश्मौ रश्मि वाणि इत्यादि
 ३४ प्रसिद्धि । दुर्गसञ्चारे इति धामकयोस्तृप्तान्तराणांमुपलक्षणं तत्र यथा 'शमव्यायामाभ्यां प्रतिविहित

दशो मर्मणि कीर्तितः । सर्पक्षतेऽपि सन्नाह्वयनमक्षिकयोरपि ॥ वनमक्षिकाया स्त्रीपुसालिङ्गो
 वक्ष्यते ॥ विकाशो वीकाशो मीकाशश्च-रहः प्रकाशश्च । अपदेशः स्थानम् । व्याज - हेतु ,
 प्रसिद्धिश्च । प्रकाशः 'स्यादातपे प्रकाशो ना स्फुटताहासयोरपि', प्रकटाऽतिप्रसिद्धयोस्त्वा-
 श्वलिङ्ग । रोमाञ्चः पुलक । सङ्घेतः-समय सज्ञा च । उपसर्ग - उपद्रव प्रादिश्च । प्रासः ४
 कृन्त । घास. र्ववसम् । निपङ्ग उपासङ्गश्च-तूणीर । सम्प्रहार सस्फोटः समुत्कर्षश्च-
 रणम् [सम्प्रहार सस्फोट. समुत्कर्ष चरणम् (?)] ॥ उत्सङ्ग अङ्ग । कोप क्रोध
 रोप मक्ष अमर्षश्च-प्रतिषः । योग 'योगोऽपूर्वार्धसम्प्राप्तौ सङ्गतिध्यानयुक्तिषु । धंपु -
 स्वैर्यप्रयोगे च विच्छम्भादिषु भेषजे । विश्वेधघातिनि द्रव्योर्धीयसङ्गहनेऽपि ॥ कर्मणेऽपि ८
 च योग स्यात् ॥ भोगः 'पालनेऽभ्यवहारे च योपिदादिभृतावपि । भोग सुखे धने
 चाहे. शरीरफणयोरपि ॥ आभोग परिपूर्णाता । अभिपङ्ग -शीप हेसः पराभवश्च ।
 छन्दः-अभिप्राय स्यात्तद्य च । निर्वाद -वादाभाव कौलीन निश्चितवाद्श्च । प्रसाद
 'कीव्यप्राणे प्रसादोऽनुरोधस्वास्थ्यप्रसत्तिषु' । आमोद -हर्ष, गन्धश्च । याम 'प्रहरे १२
 समये याम' । प्रकारः-भेद सादृश्य च । प्राधार वृंहतिका, छीवेऽपीति कश्चित् ।
 आसार 'आसारः स्यात्प्रसरणे वेगवृष्टौ मुद्बले' । सङ्घार 'सङ्घारोऽभिचटत्कारे मन्मा-
 र्जन्योऽवपुञ्जिते । नैरदूपितकन्याया सङ्घारी' । आकार -आकृति ईङ्गित च । अभिहार
 'अभिहारोऽभियोगे च बौर्ये सङ्गहनेऽपि च' । अवहार 'अवहार स्मृतश्चोरे धूतयुद्धादि-१६
 विश्रमे । निर्मन्त्रणोपनेतव्यद्रव्ये प्राहाप्ययादसि' । सख्याय -सङ्घात सन्निवेश गृह च ।
 प्राय 'मरणेऽनशने प्राय पुसि बाहुल्यतुल्ययो', तुल्ये वाच्यलिङ्ग । व्यूह 'व्यूहो ना
 बलविन्यासे निर्माणे धृन्दतर्कयो' । समूह सङ्घात । निवेश 'निवेश शिविरोद्वाह-
 तधस्य नृपते । परं प्रत्यावाप फलति कृतसेकस्तहरिव' । विधाम इति तिपक् याह प्रसारितां व्याम इति २०
 यावत्, यत्तेपे 'अथ व्यामे विद्याम स्याद्वाहुचापस्तनूतल' इति लोके धाममान इति प्रसिद्धि । व्याज
 इति छत्र । औतपे इति उद्द्योते । स्फुटतेति प्रकटा । र्ववसमिति वृणम् । प्रतिष इति इष्या ।
 [कोपाधा पञ्च रीसपयाया इत्यथ] । सङ्गतिरिति सङ्गम । युक्तिरिति योजनम् । धंपु स्वैर्यप्रयोग
 इति रसायनम् । विश्वेधघातिनीति विश्वामघातिनि । उपाय इति सामदानादि । सङ्गहनमिति २४
 सङ्घाह । अभ्यवहारे इति भोजने । योपिदादिभृताविति चेश्याभाटके, भादिशब्दाद्वाजादे कणादिलक्षणो
 भोग । शीप इति मिथ्याभिशासनमनिष्टावधारण च, लोके सराप । कौलीनमिति लोकापनाद्, यन्हा
 'कौलीन जनवादे' इति, जनवादो लोकापवाद इति तु तदृति । कीव्यप्राणे इति काव्यगुणे । अनुरोध
 इति धनुमद । ईहतिषेति उत्तरासण । प्रसरणे इति वृणकाद्यादिहेतवे प्रसारस्तत्र । अभिचटत्कारे इति २८
 अभिचटत्कारेतिशब्दे । सन्मार्जनीति लोके तुहारी । अयपुञ्जिते इति सपासुवृणसमूहे, लोके ऊरुदभो
 इति प्रसिद्धि । नैरदूपितकन्यायामिति शुक्तकन्यायाम् । ईङ्गितमिति भावसूचक चेष्टितमित्यनेकार्थ
 वृत्ति । अभियोगे इति उद्यमे । सङ्गहने इति सङ्घाहे । धूतयुद्धादिविश्रमे इति धूतयुद्धादिविश्रान्तौ ।
 निर्मन्त्रणोपनेतव्यद्रव्यमिति 'शार्कंरादिस्वादूहृत भक्ष्यम्' इति अनेकाधवृत्ति तत्र । सन्निवेश इति रचना । ३२
 बलविन्यासे इति बलस्य सैन्यस्य चक्रादिरूपेण विन्यासो बलविन्यास, यद्वाह 'दण्डो मण्डलभोगो
 चाप्युत्सख्वायलो दद' । व्यूहाख्योप विधेया स्युश्चम-यूदादयोऽपि च' इत्यनेकाधवृत्ति, तत्र । शिविरो- ३४

विन्यासेषु' । निर्वेश 'मूर्च्छने पुंसि निर्वेशो भोगरेतायोरपि' । प्रदेग 'प्रदेशो देशमात्रे
 स्यात्तन्नेवङ्गुष्ठममिते । भित्तावपि' । ऐश लघु । अपरोह 'अपरोहोऽधतरणे तैरोरु
 लैतोद्गमे' । लज्ज-मृदु कंचुडश्च । व्यान-शाठ्य अपदेगश्च । अपघ्नश्च 'वतने म्यादप-
 ४ भ्रतो भाषाभेदाऽपशब्दयो । आरोह 'आरोहो दैर्घ्यमानयो' । आरोहणे तितम्बे च
 संमुच्यनिर्वादिनो' । कम्पः वेपथु । उच्छ्राय उल्लेखः । उपमर्दः उपधाम् । परिवर्त-
 परिच्छत् वस्तु धनम् नृपाहं च छत्रचामरादि । दश-रत्नादुमम्पर्कं, तत्रैव येरिवो
 त्रिषि अत्रलोका च । आपीड-उत्ससः विरोध, सथैत, ज्यसिश्च । ण्य इन्धाम् ।
 ८ आचाम ओद्देनमण्ड । आतद्गु रोगाशयग्रहा, इन्द्रिययोगतापे तु पुन्रपुसको दह्यते ।
 विवेक प्रथग्भाव । सन्त्वा 'मन्वान मन्तवो देवयष्टे पाऽपत्यगोर्ध्रयोः' । षा-
 'षाच पुंसि टनो रोमे मणौ निर्वये मृदन्तरे' । भ्रम 'पुच्छम्, तथा 'भ्रमोऽङ्गुलिर्गने
 ध्रान्तो ध्रुन्दारयशिलिपयश्चके' । मूर्च्छाया तु स्त्रीपुसलिङ्गो दह्यते । विभ्रमः-भ्रान्ति
 १२ हावश्च । मन्ध्रम 'मन्ध्रम पुंसि सर्वेणो माप्नसादरयोरपि' । प्रत्रम सामर्थ्यम् ।
 वित्रम-श्रित्ति, शीय च । अत्रम परिपाटि । उपत्रम-चिकित्सा धारम्भः ईषया
 च । निष्त्रम 'निगमे दुष्कृते पुंसि मुद्धिमम्परि निष्त्रमः' । परात्रमः शीय ईशोगश्च ।
 अमित्रम रिपुयात्रा । प्रम 'प्रम शरी परीपाट्या प्रमभरणर्त्तयो' । षोड मण्डलम् ।
 १६ निवास गृहम् । विसर्ग त्याग । गोसर्ग प्रभावम् । तिसर्ग-स्वभावः, सृष्टिश्च । सर्गः
 'मर्ग स्वभावनिर्माणनिश्चयाऽध्यायसृष्टियु', मोहोत्साहयोरपि । अपवर्ग 'क्रियावसानसा-
 फल्येऽपवर्गस्यागमोक्षयो' । प्रतिसर्ग सृष्टि । भङ्ग-उर्मि, अमिभवश्च । आत्रन्द
 'आत्रन्द क्रन्दने हाने मिर्त्रदारुणयुद्धयो' । आकर्ष 'आकर्ष शौरिकलये पीशये ईत

२० हाहविन्यासत्रिति नैम्यविन्यासे विवादे च्यासमात्रे च इति । मूर्च्छने इति मोहे [भोग इति
 उपभोग] । धेतन इति कर्ममूल्य । तैरोरु इति शालाया रक्षणादप्यप्रदेशे । छैतोद्गमे इति
 ललाटपुरे । कंचु इति सजलप्रदेश । तितम्बे इति श्रीकण्ठ्याम् । संमुच्य इति ऊर्ध्वमानम् । निर्वादीति
 गजारोह । उल्लेख इति उच्छ्रवम् । उपधानमिति उच्छीपक, लोके उसीसमे । परिच्छत् इति
 २४ परिवार । रत्नादुमम्पर्क इति अनावसा । तत्रैव वैदिको निषिद्धिनि अमावास्यामेव कृष्णरक्षातवाग ।
 उत्सस इति पुष्परचितमुडुडम् । मर्षत् इति सद्राम । ओद्देनमण्ड इति अवधायकम् । संतवो इति
 प्रवाहं यथा 'अस्यां गति नदीनां सत्त्वानस्नानय याति' । ईषयमिति पुत्रपौत्रा । गोर्ध्रमिति घरा ।
 शिवये इति रज्जुयन्त्रे, लोके सीकरो । ध्रुगुनिगमे इति जलनिगमे । ध्रान्तो इति अत्रक्षि-मदे
 २८ मूर्च्छायां च । ध्रुन्दारयशिलिपयश्चक इति सिंघाडा शाराग इति वा । सर्वणे इति भयान्तिभिश्चित
 ज्यामेपाल् स्वरणम्, तत्र । श्रित्तिरिति पादविशेष । उपधेति धर्मोद्विना सचिपरीक्षा । उशोग इति
 उद्यम ॥ ईष्य इति ज्यायः शास्त्र वा । व्याये यथा, 'कोऽथ क्रमो वरपरिद्वय दक्षतां प्रयाति वैद्व्य
 मनुचर भवात्?' । शास्त्रे यथा 'क्रममपीते' ॥ मण्डलमिति कुष्ठमेद । निर्मोक्ष इति त्याग । अध्याय
 ३२ हात अधीयते इन्द्रियाय, महाकाव्यादी विश्राणितस्थानम्, यथा 'सर्गपन्थो महाकाव्यम्' इति ।
 क्रन्दने हाने इति रोदनशब्दसयुक्ते आकारणे । मिर्त्रमिति सखा । शौरिकलकमिति चतुरङ्गक्रीडादि
 [चतुरगड वाजवट चतुष्ट इत्यादि] । पीशके इति देवने, लोके पासा, अये तु पाशकदाभ्येन
 ३५ उच्छ्राया दारमय रज्जुयन्त्रार्थे पादकटकमुच्यन्ते, लोके हुयकी इत्याहु । ईते इति लोके जूमभो ।

इन्द्रिये । आकर्षणेऽपि चाकर्ष 'कोदण्डाभ्यासवस्तुनि' ॥ अनुकर्ष - रथाध काष्ठम्, अनुकर्षण च । प्रतीहार - द्वार द्वारपालश्च । सम्पराय - व्यापत्तिः आयतिश्च, युद्धे तु पुत्रपुसको वक्ष्यते । प्रादेश - प्रदेशिन्यङ्गुल्या सहाङ्गुपान्तरम् । अनुबन्ध 'अनुबन्धः प्रकृत्यादेर्दोषोत्पादे विनश्वरे । मुख्यानुयायिनि शिशौ प्रकृतस्यानुवर्त्तने' ॥ अनुबन्धी च धिषाया वृष्णायामपि कथ्यते स्त्रिया बाहुलकात् ॥ सम्बाध - भग, सङ्कुले त्वाश्रयलिङ्ग । अमिमान - दर्पे ज्ञान प्रार्थना हिंसा च । आश्रव - ज्ञानम् । भाव 'भावः सैत्तास्वभावाभिप्रायचेष्टात्मजन्मसु । क्रियालीलापदार्येषु विभूतिर्बुधजन्तुषु' ॥ अनुभाव 'अनुभावः प्रभावे स्वाभिश्चये भावसूचने' । नाश - क्षय तिरोधान च । प्रैप 'प्रेपणेऽमर्दने प्रैप' । दोष - दुष्टि, यातादिश्च, रात्रौ तु तन्नामत्वात्स्त्रीत्वम् । भाग अश । प्राकार साल । विहार - क्रीडा चेष्टा च, भिक्षुस्थानत्रतिवर्षयोस्तु पुत्रपुसको वक्ष्यते । स्वद वेगः । विवध - पर्याहार भार मार्गश्च, दीर्घत्वे वीवध । नीशार - हिमनिःलनिवारण पट । निष्पात्र - 'निष्पाव शूर्पेपवने राजमापे कंडङ्गरे । पैवने शिविकाया च १२ निष्पावो निर्विकल्पके' ॥ सराव शब्द । उद्यात्र उद्यवनम्, नपुसकोऽप्ययमिति शाकटायन । उद्गाव पलायनम् । उद्गाह उद्ग्रहणम् । निर्माहस्ते वृषल भूयात् । पैत्र-प्रमाह । सद्वाहो महस्य, मुष्टिरित्यर्थः । सयाव सम्मिश्रणम् । सन्दाव सन्द्रावश्च - पलायनम् । नाय नीति । उन्नाय उन्नयनम् । अचनाय अवनयनम् । परिणाय - शारीणा १६ सर्घतो नयनमित्यर्थः । परिभाव अवज्ञा । सस्ताव - देश, यज्ञे यत्र समेत्य स्तुवन्ति । प्रस्ताव प्रस्रवणम् । प्रद्राव पलायनम् । प्रस्तार - छन्दसा प्रस्तरणम् । विस्तार - पटस्य । निगाल - अश्वगलोदेश - यत्र देवमणिरावर्त्त । उत्कार - धान्यस्य राशिरित्यर्थः । नीवारा श्रीहय । एपोऽत्र न्याय - यथाप्राप्तकरणम् । पर्याय - परिपाटि. अवसरश्च । तत्र राजविज्ञाय २०

आकर्षणे इति आहृष्टौ । कोदण्डाभ्यासवस्तुनीति धानुष्णाणा बाहुरहीकरणां बाहुकादिभृवकुतुपादियश्च तत्र । रथाध काष्ठमिति गल्मन्कम् । आयतिरिति उचरकाल । प्रकृत्यादेर्दोषोत्पादे इति प्रकृतिप्रत्ययागमा देशाना य कार्यांभमासज्यते ॥ विनश्वर उच्चारितप्रध्वस्ती सो ह्यनुबन्ध इति, यदमर 'दोषोत्पादेऽनुबन्ध स्यात् प्रकृत्यादिविनश्वरे' इति ॥ दोषोत्पादे इति दोषोत्पादने । मुख्यानुयायिनीति प्रधानानुगामिनि । २४ प्रकृतस्यानुवर्त्तने इति विहितस्य अनुवर्त्तने, यथा 'सानुबधा कथ न स्तु सम्पदो मे निरापद' इति । अनुबन्धीति इह गौरादित्वात् (२।४।१९) शीप्रत्यय । सैवेति विद्यमानता । चेष्टेति कायकृतो व्यापारः । क्रियेति धात्वर्थ, यथा 'धात्वर्थं केवलं शुद्धो भाव इत्यभिधीयते' । विभूतिरिति ऐश्वर्यम् । बुध इति नाट्योक्त्या विद्वान्, यदाह 'भावो विद्वान्' नटपण्डित इत्यर्थः । भावसूचने इति रत्यादि २८ सूचने कटाक्षादा । पर्याहार इति वृणजलाज्ञादीनामन्यत आनयनम् । हिमनिःलनिवारण पट इति लयाश्चाममुखशीतनासाक वक्ष्यम् । शूर्पेपवने इति शूर्पेण छात्र इति प्रसिद्धेन भीरजीकरणे । राजमापे इति धलनाग्नि धाये । कंडङ्गरे इति बुसे । पैवने इति सामान्यनिधुलीकरणे । शिविकायामिति मुद्गादि-परिकायाम् । निर्विकल्पके इति कृतनिश्चये । उद्ग्रहणमिति वणिजां ताकिकाणा चोद्ग्रहणिका, चन्द्र-सोद्ग्रहण च । निर्माह इति क्षाप । पैत्रप्रमाह इति धात्रलिप्ता 'मात्रिस्तायां' (५।१।५०) इति चम् । २३ है० लि० वि० दु० प० प्र० ३

पर्यायेण राजनि शयनमित्यर्थ । पुष्पाय चाय - आसत्रपुष्पोद्ययनम् । आनाय 'चिति । काय
 'काय स्वभावरक्ष्ये च महे मूर्त्तौ वैवते', मनुष्यतीर्थेऽपि स्त्रीवम् । तिकाय 'निकायो
 नित्ये लक्ष्ये सहताता ममुष्ये । एकार्थभाजि निरुद्दे परमात्मनि चेप्यते' ॥ 'एकस्तण्डुल-
 ४ निश्चाय' । उन्माय इत्यत्रम् । (लोचूह्) उलोच विधानम् । सफोट सफेट सफेटश्च-
 युद्धम् । आनर्त - ममर नृत्तस्थानम्, देशविशेष, जल च । प्रासाद - देवतानृपगृहम्,
 मण्डपश्च । कासमर्त्त वेपवारभेद । अयतार नशादितीर्थम् । न्याय पञ्चाययचवाक्यादि ।
 आधार 'आधार धीलवालेऽधिकरणेऽभ्युविधारणे । उदङ्क धृतागुदञ्चनम् । आनाय
 ८ जालम् । आगान सातविशेष इत्यादि । द किं - असमकाद्धातोर्थ कि प्रत्ययो विहित-
 सद्दन्त नाम पुल्लिङ्ग भवेत् । आदि प्राथम्यम् । व्याधि रोग । आधि 'धन्धक व्यसन
 चित्तपीडाऽधिष्ठानमाधय' । उपाधि - धम्मचिन्ता वैतवम् कुटुम्बव्यापृत विशेषण च ।
 उपधि कपटम् । उपनिधि भ्यास । प्रतिनिधि प्रतिवन्धम् । सन्धि 'सन्धि पुमान्मु-
 १२ रज्ञाया भेद संद्वट(ट?)ने भेदे' । परिधि - परिवेष, धैत्रप्रान्त, धैत्रतरगारा च । अधधि
 'अधधिव्यवधाने स्यात्काले सीम्नि त्रिलेऽपि च' । प्रणिधि - प्रार्थनम् धैवधानम् धैरश्च ।
 समाधि - प्रतिसमाधानम् नियम मीनम् चित्तकाय्य च । विधि - काल कैल्प ब्रह्मा,
 २३ विधिवाक्य विधानम् देव प्रकारश्च । चालधि पुच्छम् । शब्दधि वर्ण । जलधि समुद्र ।
 १६ अन्तर्धि धैवधा । प्रवेस्तु नेमो मीपुसत्वम्, रोगविशेषे च स्त्रीत्वम्, शिरोधेस्तु
 उद्ययनमिति ऊङ्क नयनम् । धैवनयनमिति अधोनयनम् । धयेति अक्षगलोद्देशे । पर्यायेणेति अनुक्रमेण ।
 चित्तिरिति सूतस्य दाहाय शय्यारूपाणि दारुणि । कदैवते इति को ब्रह्मा देवतमस्य तस्मिन् कदैवते ।
 मनुष्यतीर्थं इति कनिष्ठयोर्मूले यत्र मनुष्यताय तत्र, यदाह 'मूलेऽष्टुष्टय स्याद्ब्राह्म तीर्थं काय कनिष्ठयो'
 २० इति । एकार्थभाजि निरुद्दे इति एकप्रयोजनाय मिलिते सहे । एकस्तण्डुलनिश्चाय इति तण्डुलानो निष्ठा
 यस्तण्डुलनिश्चाय, तण्डुलाना काश्चिमानविशेष इत्यय । एव एकस्तण्डुलाना अवसायो मानविशेषस्तण्डु
 लावसाय इत्यपि । विधानमिति चन्द्रोद्य लोके चद्रजा इति प्रसिद्धि । वेपवारभेद इति कासदभो इति
 प्रसिद्धि यदाह कासमर्त्तारिभद्वश्च कासार्ति ककशाभ्या । कालकनक इत्युक् स च स्यात्कासमर्देक इति ।
 २४ धैवधाययवाक्यादिरिति प्रतिज्ञाहेतुदृष्टा-तोपनयननिगमनलक्षण । आलवाले इति थाणभो । धैवुविधारणे
 - इति अंभसा चये । धृतागुदञ्चनमिति टीपरभो टीपरी इत्यादि प्रसिद्धिः ५ इति ध्वप्रत्ययान्तदुर्गशब्द
 पदाया । ५ धैवधैक इति यदधमर्णेन उत्तमर्णस्य भूम्यादि भावत्त क्रियते, अणभो इति प्रसिद्धि । धै
 पिष्ठानमिति आधारः । धैमैचि-नेति धम्मप्यानम्, यल्लयम् 'विनोपाधि शास्त्र तणुपयुसप्रसवमधुना' इति ।
 २८ मीनम् इति मीरणि इति प्रसिद्धिः । भेदे इति विश्लेषे । संद्वट(ट?)ने इति श्लेषे । सधानसहिता गुणविशेषा
 अपि सहदनभेदा एव, तत्र स-धाने उदाहरण यथा 'सक्य किं करवाणि याति शतशो यत्कञ्चुके
 स-पय इति । सहितागुणविशेषयोयथा 'मा स सधि विजानन्तु मा स जानंतु विग्रहम् । आध्यान
 यदि शृण्वति त भूपालेनेव पविष्टता' इति । धैगे इति योर्ना । परिवेष इति मूर्धमण्डलम् । धैकप्रात इति
 ३२ धार । धैववहसायेति यज्ञयोगपुरुशस्याया । धैवधानमिति समाधि । धैर इति हेरिक लोके हेरु ।
 ३३ प्रतिसमाधानमिति उत्तरम् । मीनमिति ध्यानवचनमावादि । धैर इति विनियोगशब्दम्, यथा
 ३४ यथाविधिद्रुवाग्नीनामिति । विधिवाक्यमिति विधानवाक्यम् । धैवधा इति लोके दारुणभो । नेमो इति

स्त्रीत्वम्, इपुषेस्तु स्त्रीपुसत्व वक्ष्यते । इत्यादि ॥ भावे स्वः—भावेऽर्थे यः खो विहितस्त-
दन्त नाम पुलिङ्ग भवेत् । आशितस्य भवन आशितम्भवो वर्त्तते, कृमिरित्यर्थ । भाव
इति किम् ? आशितो भवत्यनया आशितभवा पञ्चपूली ॥ अकर्तरि च कः स्यात्—भावे
कर्तृवर्जिते च कारके य क प्रत्ययस्तदन्त नाम पुलिङ्ग भवेत् । आखूनामुत्थानम् ४
आरूथ* । विद्मन्त्येऽनेनास्मिन्वा विद्मः—अन्तराय इत्यादि । अकर्तरि चेति किम् ?
जानातीति ज्ञा—परिपत् ॥ आर्या ॥ १ ॥

हस्तस्तनौष्ठनखदन्तऋपोलगुल्फ—केशान्धुगुच्छदिनसर्तुपतद्ब्रह्महाणाम् ।

निर्यामनाकरसकण्ठकुठारकोष्ठ—हैमरिचर्षविपत्रोलरथाशनीनाम् ॥ २ ॥ ८

श्वेतपुत्रात्ममुरजासिकफाभ्रपङ्क—मन्थत्विपा जलधिशेवधिदेहभाजाम् ।

मानद्भुमाद्रिषिपयाशुगशोणमाम—धान्याध्वराग्निमरुतां समिदा तु नाम ॥ ३ ॥

हस्तादीना नाम जलध्यादीना तु समिदा सप्रभेदानामपि पुलिङ्ग भवति । हस्तनाम,
पञ्चशास कर, शय —अय शय्यायामपि यान्तत्वात्पुसि । भुजानाहोर्दल पालन शम । १२
इत्यादि ॥ हस्तशब्दस्य तु पुत्रपुंसकत्व वक्ष्यते ॥ स्तननाम, स्तन पयोधर कुचः वक्षोज
इत्यादि ॥ ओष्ठनाम, ओष्ठ अधर दन्तच्छद इत्यादि ॥ नखनाम, करज कररुह
मदनाङ्कुश पुनर्भव इत्यादि । नख पुत्रपुसक, नखरस्तु त्रिलिङ्ग ॥ दन्तनाम, दन्त,
दशन अय रुद्रटेन स्त्रीनेऽपि निबद्ध 'दशनानि च कुन्दकलिका स्यु' इति, तच्चिन्त्यम् । १६
द्विज रद मुग्गलङ्करण रदन इत्यादि ॥ ऋपोलनाम, ऋपोल गण्ड गह्व इत्यादि ॥
गुल्फनाम, गुल्फ गुड प्रपद आप्रपद खुरक निम्बोद, पादशीर्ष इत्यादि । हस्ति-
गुल्फस्तु प्रौह । घुटिकघुण्टकघुटगुल्फास्तु स्त्रीपुसलिङ्गा वक्ष्यन्ते ॥ केशनाम, केश
शिरोज अङ्गज शिरोरुह चिहुर चिहुर, कच —अय बाहुल्फात् शुष्कत्रणेऽपि पुसि, २०
गुंरो पुत्रे तु देहिनामत्वात्सिद्धम्, ईभ्या तु योनिमन्नामत्वात्स्त्रीत्वम् । अस्र वेह्निताम
इत्यादि, वृजिनश्च, यद्रौढ —'वृजिन कस्मपे स्त्रीय केशे ना कुटिल त्रिपु' । कुन्तलश्च,
यद्रौढ —'कुन्तला स्युर्जनपदो हलो बालश्च कुन्तल', हले बाहुलकात्पुसि । बाल
पुत्रपुसको वक्ष्यते, तद्विशेषोऽपि वैश —कुरल अलकम् । अन्धुः कूपस्तनाम अन्धु २४
वृद्धि ग्रहि इत्यादि । कूपस्तु स्त्रीपुसलिङ्ग ॥ गुच्छनाम गुच्छ गुत्स गुलुच्छ
गुच्छक गुलुच्छ इत्यादि । सवकस्तु पुत्रपुसको वक्ष्यते ॥ दिननाम, घस सूर्याङ्क ।
दण्डयाम —अयमगस्तिकीनाशयोरपि, इत्यादि । दिनदिवसवासराणा पुत्रपुसकत्वम्,
दिवाहोस्तु नपुसकत्व वक्ष्यते ॥ स इति समासस्वाराया पूर्वपाम्, तनाम बहुव्रीहि २८

चक्रधारायाम् । > इति किप्रत्ययान्तशब्ददुर्गपदार्था । < आशितस्येति वृत्तस्य । आरूथ इत्यत्र
'स्यादिभ्य क' (५।३।८२) इति क ॥ १ ॥ गुंरक इति लोके गिरिया सवाम—प्रपद । आप्रपद इति
पादाग्रमितीहान्ये भिन्दि, स भेदोऽग्राचायैनाधित इति । गुंरो पुत्रे इति वृद्धरपतिपुत्रे । ईभ्यामिति
हस्तिन्याम्—अज्ञादिपाठात्काच इति भवति । अलक इति ललाटसोपदि कुटिलवेश, यदाह 'स तु भाले ३२'

अव्ययीभाव इन्द्र इत्यादि ॥ श्रुतुनाम, हेमन्त' श्रीष्म तेषालय इत्यादि । यसन्त-
 शिशिरनिदाषा पुत्रपुसना, शरत्प्रावृष्ट्यास्तु स्त्रीलिङ्गा वक्ष्यन्ते । श्रुतुत्प्रावृष्ट्यादेर
 पुमि ॥ पतद्ब्रह्म-आचेलकाधारस्त्राम पतद्ब्रह्म पाद्गाह प्रतिमह प्रतिमाह इत्यादि ॥
 धनिर्यामनाम, गुग्गुलु श्रीर्षुष्ट- भीषेष्ट सर्जरम कुन्दुर घनसारसिताश्री इत्यादि ।
 उपश्र । यद्गौड - 'क्षिया घाणमुतारात्र्योरुपा स्वाद्गुगुलो पुमान्', धामिति व्याधयलिङ्ग ।
 उल्लपल नपुसकम्, िर्यामस्तु पुत्रपुमको वक्ष्यते, गुग्मोद्धरणे तु बाहुल्यकाङ्क्षपुमके ॥
 नाङ्गनाम, स्वर्गं निलिपालय ऊङ्गुलो देवलोक इत्यादि । स शब्दोऽप्ययम्,
 ८ नात्रिदिवयो पुत्रपुसकत्वम्, दिवत्रिविष्टपयोर्नपुसकत्वम्, द्यौदिवोश्च स्त्रीत्व वक्ष्यते ॥
 रसा, शृङ्गाराचक्षुधाम 'शृङ्गारवीरचम्पाद्भुतहान्यभयानका । यीममगौडौ च रमा
 शान्तश्च' । वत्सलस्तु पुत्रादिभेदात्मा रतिभेद एव । एषु शृङ्गार पुत्रपुमको वक्ष्यते ।
 गौडस्तु- 'शृङ्गारवीरौ धीमत्स रौद्र हास्य भयानकम् । करुणा चाद्भुत शान्त चात्सत्य च
 १२ रसा दस' इति शृङ्गारवीरावेव पुम्याह ॥ कण्ठनाम, कण्ठ - मँदानृष्टे नैभिधाने ध्वनौ च
 ध्वन्तत्वात्पुसि । अवदु गळ नाळ श्रोताम धमनीधर इत्यादि ॥ गुठारनाम पश्वध
 परन्धय परसु परं स्वधिति ङिति मिदि इत्यादि । गुठारस्तु स्त्रीपुमलिङ्ग ॥
 कौपुनाम कोष्ठ कुसुल चलत (?) इत्यादि । हेमनाम, 'किराततिषो हेमश्च काण्डतिष्ठ
 १६ किरातक । भूमिभ्योऽनार्यतिष्ठश्च कैरातो रामसेनक' इत्यादि ॥ अरिनाम, अरि द्विपन्
 प्रत्यर्थी रिपु अभिमाति अभियाति दस्यु पर परिपन्थक सपत्र अनुद्धत् दुर्द्धत् विपक्ष
 दुर्भिद भ्रातृव्य िगृहीतासि आततायी शत्रु शात्रव इत्यादि ॥ वर्पनाम वत्स
 वत्सर सबत्सर परिवत्सर सन्त्, दुर्गस सबदित्यन्ययमपि । इह्वत्सर इडा-
 २० वत्सर शारत् इत्यादि, परवाणिश्च, यद्गौड - 'परवाणि पुमान् धैर्माध्यक्षवत्सरयोरपि' ।
 चर्पहायनादास्तु पुत्रपुमका, ईरत्समे तु स्त्रीलिङ्गे ॥ विपनाम गर प्रदीपन ब्रह्मसुव
 व्नेड सौराष्ट्रिक शौल्विनेय दारत् घत्सनाभ आदीपनः उग्र मधुरक इत्यादि ।
 विप-कालवृट-गरल-हलाहल-हालाहल-हालहल-नामोला पुत्रपुसका वक्ष्यन्ते, मधुरस्य तु
 २४ बाहुल्यनामपुसकत्वम् ॥ घोल और्ध्वधिविशेषनाम घोल गन्धरसः प्राण पिण्ड गोपरस
 गोप रस इत्यादि । शशश्च यद्गौड - 'घोले लोभे पशौ शश । नैरान्तरे च' । रथनाम,

भ्रमरक, कुलो भ्रमरालक' इति, लोके भ्रमरभो भ्रमरि इति धा प्रसिद्धि । तेषालय इति षषा ऋत् ।
 आचेलकाधार इति चण्डितारामूलादिस्थानम् । श्रीर्षुष्ट इति श्रीर्षुष्ट । श्रीर्षुष्टश्रीषेष्टशब्दौ कनक-
 २८ गुग्गुलुनामो इत्यन्ये भि-र्दौ व, यदाह 'धीवेष्टो वृक्षभूषश्च क्षीरशीर्षो बलकुम् । धीवातः
 पायसश्चान्यस्याय श्याहस्तदिभि' इति । वत्सलस्तु पुत्रादिभेदात्मा रतिभेद पूवेति- वत्सल इत्यय
 शब्द- पुत्रादिभेदरूपो रतिभेदो न तु रस इत्यय' इति स्मृते । मँदनृष्टे इति भयणहलवृष्टे ।
 सर्षिधाने इति समीपे । हेमनामेति लोक् किराह्वभो सन्नाम । हेमस्वेति दुर्गाधार्यस्य मते । धैर्मा
 ध्यश्च इति धार्मिक । दारत्समे इति वधवाचक शरत् समा इति शब्दौ । और्ध्वधिविशेष इति वीशाबोल ।
 ३३ लोभे इति रोमवृष्टे । नैरान्तरे इति कामशास्त्रोक्तक्षणे भरभेदे भया 'श-पो वृषोश्च इति लिङ्गो

पताकी शताङ्ग , खन्दन - पुत्रपुसकोऽप्यमिति गौडशेष , चकीत्यादि । रथस्तु स्त्रीपुसलिङ्गो वक्ष्यते ॥ अशनिर्वञ्जस्तन्नाम दम्भोलि पविः शतधार शितिधार भिदु हीरक शम्ब स्वरित्यादि । अशनि स्त्रीपुसलिङ्गो वक्त्रकुलिशां तु पुत्रपुसकौ वक्ष्येते, भिदुर बाहुल-
कात्रपुसकम् ॥ २ ॥

४

श्वेतः कपर्दस्तन्नाम श्वेत कपर्दं वराट इत्यादि, सहाया स्वार्थिके के श्वेतक वराटक कपर्दकं । ह्रस्वाल्पयो कपि श्वेतिका वराटिका कपर्दिका । वराटकशब्द एव स्त्रीपुसलिङ्ग इति दुर्ग । कपर्दकोऽप्येवमिति बुद्धिसागर ॥ प्रुप उडुप तन्नाम प्रुव कोल इत्यादि । भेलश्च, यदाह-‘भेल. प्रुवे मीलुके च निर्वुद्धिर्मुक्तिभेदयो’ । उडुपस्तु पुत्रपुसको वक्ष्यते ॥ ८
आत्मनाम. आत्मा जीव पुद्गल क्षेत्रज्ञ - प्रधाने त्वस्याश्रयलिङ्गता । पुरप चेतन विष्णु इन्द्र इत्यादि ॥ मुरजो मर्दलस्तन्नाम मुरज मर्दल मृदङ्ग मुरजभेदोऽपि मुरज अङ्गी आलिङ्गी ऊर्जुक , आहुश्च-‘हरीतक्याकृतिस्त्वऽङ्गयो यवमध्यस्तथोर्द्वक । आलिङ्गाश्चैव गोपुच्छो मध्यदक्षिणवामगा’ । नाट्ये चेते भेदा (रूढा) । असिनाम, १२
असि निखिंश रङ्ग मण्डलाप्र. धाराङ्ग कौश्लेयक तरधारि करवाल धाराधर करपाल निपङ्ग विशसन तीक्ष्णवर्त्मा तीक्ष्णमार्ग चन्द्रहास चन्द्रभास दुरासद् श्रीगर्भ विजय धर्मपाल शख इत्यादि । ऋष्टिस्तु स्त्रीपुसलिङ्गो वक्ष्यते ॥ कफनाम, कफ रेण्मा रट रेट प्रतिश्याय पीतस इत्यादि ॥ अभ्रं मेघस्तन्नाम मेघ अम्बुद मिहिर १६
वन्धर पर्जन्य शातनुम्भ नभ्राट् जीमूत घन इत्यादि । विर्वपिपुर्वनाघन , शैन्मत्त-
गजवाचित्वे त्वभिधेयवह्निङ्गम्, अभ्रस्य तु नपुसकत्वं वक्ष्यते ॥ पङ्कनाम, कर्दम शाद निपद्गर चिकित्सक सज्जन सरलन प्रालेय इचिकिल इत्यादि, पङ्कज्वाली तु पुत्र-
पुसकौ वक्ष्येते ॥ मन्थनाम, मन्थ मन्थान मन्था वैशाख सजक क्षुब्ध इत्यादि ॥ २०
त्रिङ्गनाम, अशु -अय रवावपि यदाह-‘अशुल्लेशे रवौ रैदमौ’ । उत्र , शिवि तु देहयोनि-
मन्नामत्वात्स्त्रीपुसत्वे । गभस्ति उपधृति शिरसी भानु अमीशु । अमीपु -मूर्द्धन्यो-
पान्त्य , यदौढ ‘अमीपु प्रैप्रहदीधिति’ हरिश्च, यदाह-‘हरिर्वातार्कचन्द्रेन्द्रयमोपेन्द्रमरी-
चिपु । सिंहाश्वकपिभेकादिशुफलोकात्तरेण्यपि ॥ हरिर्वाच्यवदारयातो हरित्कपिलवर्णयो’ । २४
मयूर , -अय शोभाज्वाल्योरपि बाहुलकात्पुसि । रश्मि -अय रैजौ स्त्रिया वक्ष्यते ।
प्रमह इत्यादि ॥ त्विद्रचिद्युतिदीधितय स्त्रीलिङ्गा ॥ रोचि -गोचिपी तु द्विस्वरमन्त-

नायकभेदा’ इति ॥ २ ॥ कपर्दकोऽप्येवमिति कपर्दकशब्दोऽपि स्त्रीपुसलिङ्ग इत्यथ । उडुपमिति लोके प्राप्यो । मुक्तिभेद इति चिन्तित्साशास्त्रकृता । विर्वपिपुर्वनाघन इति यथादीलो मेघ स घनाघन २८ उच्यते इत्यथ । शैन्मत्तगजवाचित्वे त्वभिधेयवह्निङ्गमिति -घनाघनशब्द इन्द्रमत्तगाने वाच्ये देहिनाम रवात् त्रिलिङ्ग इत्यथ । मन्थनामेति मन्थानकनाम । त्रिङ्गनामेति किण्णनाम । रैदमौ इति त्रिरणे । शैधीति घेनो । प्रैप्रहदीधिति इति प्रमह अश्वदिबन्धनरङ्गु , लोके अश्वानां यागि वृषभादीना रास्ति इति प्रसिद्धि । दीधितिरिति किरण । उर्वालेति अभिसलका । रैजौ इति लोके राङ्ग वत्र । ३२

त्वात्पुसने, गोमटीचिष्टभयस्तु स्त्रीपुमलिङ्गा वक्ष्यन्ते ॥ जलधिनाम. जलधि अणव-
समुद्र । महाच्छ-पश्चिमाशापतां तु देहिनामत्वात्मिद्धम् । सागर पारावार कुबलय
सरस्वान् । अकूपार-अय कूपराजेऽपि । इत्यादि ॥ तैत्प्रभेदनाम-क्षीरोद त्वणो-
धृतोद सुरोद इक्षुद स्वादूद दध्युत् इत्यादि ॥ शैवधिनाम. शैवधि निधि ।
तैत्प्रभेदनाम-‘महापद्मश्च पद्मश्च शङ्खो मकरवच्छपो । मुकुन्दकुन्दनीलाश्च चर्चाश्च निधयो
नव’ ॥ पद्मस्य स्वर्भविन्दौ नपुसकत्वम्, अजसह्ययोश्च पुत्रपुसकत्वम्, श्रिया तत्रा-
मत्वाद्देवताया तु योनिमत्रामत्वात्स्त्रीत्व वक्ष्यते, व्यूहे मान्तत्वात्तागविशेषे तु देहिनाम-
त्वादेव पुत्तम् ॥ देहभाजा नाम. देही प्राणी शरीरी जन्मी । जन्मश-दोऽकारान्तोऽप्य-
सील‘ऽतोऽनेकस्वरात्’ (७।२।६) इतीत् । नन्तात्तु घ्रीह्यारित्वात् (७।२।५) । जन्यु । जन्तो-
पुत्रपुसकत्व वक्ष्यते ॥ तैत्प्रभेदनाम-त्राक्षण शत्रिय वैश्य शूद्र वणिह् आर्य म्लेच्छ
अनुचानगणी, यद्रीड-‘अनुचाने गणि पुमान्’ । कवि वृष्टिपण्डितौ पति अतिध्या-
१२ तिथ्यौ-अतिथियोमे त्वातिथ्य त्रिलिङ्गम निपादी सारथि ऋषि सुत् दूत धूर्त्त छान
पुत्र पिता भ्राता जामाता मैत्रा वैष्ट शैष्ट दवदत्त जिनत्त इत्यादि ॥ तथा सुर
अमृतान्धा देव त्रिदशा इत्यादि ॥ तैत्प्रभेदा-इन्द्र चन्द्र आदित्य पूषा बुध शुक्र
बृहस्पति शनैश्चर सप्त विष्णु । रैवतमहेश्वरौ । वलदेव विनायक विश्वाम ।
१६ शैरेश्वरौ । भैधव-अय मरणजन्मनोरन्तराभवदेहे शैरभे तुरगेऽपि । यम कीनाश,
अय क्षुद्रकपर्कयोराश्रयलिङ्ग । जीवितेश, अय प्रियेऽपि । समवर्ती इत्यादि ॥ तथा
असुर दैत्य दानव दैतेय पातालनिलय इत्यादि ॥ तैत्प्रभेदा-बलि त्रिपुर पाक वृत्र
मुलोमा अहि वत् नमुचि अन्धक मय घाय (?) घाण गज हिरण्यकशिपुः इत्यादि ॥

२० तथा मकर पाठीन कुम्भीर मत्स्य शश सूकर शरभ शृगाल व्याल सप्ति कान
तैत्प्रभेदनामेति समुद्रविशेषनाम । शैवधिनामेति निधाननाम । तैत्प्रभेदनामेति निधानभेदनाम । धर्वा
इत्यय शब्दो निधानभेदवाची सत् । इभेवि-दा इति हस्तिना यौवने रश्मि-द्वक्षत्र । व्यूहे इति
षष्ठादिरूपेण सैन्यनिन्यासे । तागविशेषे इति महापद्मनाम् । तैत्प्रभेदनामेति प्राणिविशेषनाम ।
२४ अनुचानगणा इति सागवेद्येदकवाचकां शैव । नैनास्तु साङ्गसिद्धा-तयेदकवाचकां इत्याहु । अतिध्या
तिथ्यौ इति अतिधियादातिध्या-दौ प्राप्नूणक्वाचकी । मैत्रान यंत्र लोके पोतरा । वैष्ट इति
दूषनति लोके सुनतित्रतति प्रसिद्धि । शैष्ट इति नपुसक । तैत्प्रभेदा इति दवभेदा । रैवतमहेश्वरौ
इति रैवताशब्दो महेश्वरशब्द-महादेववाचकौ, यदाह रैवत स्वादुज्यते सुवर्णलौ पिनाकिनि
२८ इति । विनायक इति गणेश । विशाल इति स्वामिकात्तक्य । शैरेश्वराविति स्मरसाब्देन इक्षरसाब्देन
च काम उच्यते यदाह ‘इक्षर स्वामिति पिने । म-मयेऽपीति’ । भैधव इति नभश्चर । अय मरण
अ-मनोरन्तराभवदेहे इति अय ग-धर्वाशब्द मरणजन्मनोमध्ये यो देहो यातनाशरीरम्, धत्र ।
शरभे इति षष्ठापदनाम् । अय क्षुद्रकपर्कयोरीति-अय कीनाशाश-द क्षुभे कपर्क च वर्त्तते । क्षुद्रशब्द
३२ इह वृषण उच्यते वृषणे यथा ‘कीनाशाशब्दम् क्षुद्र उच्ये वृषणे च यथा
'उच्य कीनाशा स्वास्तीनाशोऽप्युच्यते कृष्णश्च । योऽनाति चाममांस स कीनाशो यमश्चैव’ । कर्पक
शब्देनात्र हाठिक इति । अय प्रियेऽपीति अय जीवितेशशब्द प्रिये भक्षयपि ज्ञेय । तैत्प्रभेदा
३५ इति असुरभेदा । व्याल इति-दुष्टगण चित्रकादि, सिंहदेहोच्यते । सप्तिरिति षोडक ।

यकः कङ्क मयूर पारावत मर्पनिपत्रो भत्तुण इत्यादि ॥ मानविशेषनाम, वृल कुडव प्रसृत इत्यादि ॥ द्रुमनाम, द्रुम—अय पारिजातयक्षेश्वरयोरपि । अनोक्त वृक्ष उद्भिज्ज । विष्टर तर विटपी अद्विप अद्विप वनस्पति नग अग । तत्प्रभेदनाम—ताल तमाल हिन्ताल सरल सर्ज द्युतमाकन्तौ । अङ्कोठः कुंठ—फलेऽयनयो पुस्तमित्येके । अर्जुन ४ पिर्याळ वञ्जुल धव लकुच लवङ्ग इत्यादि ॥ मन्तारान्यो त्ववृक्षा । वनस्पति अपुष्पफलवान् अववेशी अफल वानस्पत्य पुष्पफलवान् । समुर्भिरधोमुखा हेमा ये दृश्यन्ते विवर्षशारया ॥ शिंशपापाटलादीना तु शिंशपादिनात्स्वीत्वम् ॥ अद्रिनाम, अद्रि, अय हुमार्कयोरपि । गिरि अण्य जीमूत पलाहक धर । अवि—अय मेपाऽर्कयो-८ मन्त्रामत्वादेव पुसि । अग नग पर्वत इत्यादि ॥ तत्प्रभेदनाम रैवत त्रिवृट अस्त उच्य मेर हिमयान् महाहिमवान निपध नील रुक्मी गिरिणी इत्यादि ॥ विपय इन्द्रियग्राह्यस्तत्राम गन्ध, घ्राणग्राह्योऽर्थ । तद्भेदेऽपि—परिमल, अय विभेदोऽपि, यद्रौड—'स्वादिमर्दे परिमलो गन्धे जनमनोहरे । रौपोपमर्दविकसहेरारागादिसौरभे' ॥ १२ सुरभि पूति ॥ स्पर्शस्त्वग्राह्य, तद्भेदोऽपि—कठिन मृदु शीत उष्ण गुरु लघु स्निग्ध रुक्ष ॥ रस पुन्नपुसक, तद्भेदस्तु—मधुर लवण कटु तिक्त अम्ल । अमेरम्बेर्वा रूपमित्यन्वलोऽपि । तुवरकपायौ पुन्नपुसकौ ॥ वर्ण पुन्नपुसको रूप पुन्नपुसक वक्ष्यते, तद्भेदस्तु—श्वेत पीत शुभ्र सित धवल वलभ पाण्डर पाण्डुर पाण्डु सरु अर्जुन १६ वृष्ण असित ध्याम धूमल धूम्र लोहित श्याम श्यामल मेचक शितिकण्ठाभ रक्त शोण पद्मारुण पाटल लोहित पीत पिङ्ग पिशङ्ग रोचनार्जुन पिञ्जर पिङ्गल कपिञ्ज कपिल कटु ऋडार हरि, नील पुन्नपुसको वक्ष्यते ॥ हरित हरित् चित्र कर्पूर किर्मार कल्माष शनल एत इत्यादि । तद्वति त्वाश्रयलिङ्गतैव ॥ शब्द २०

सर्पविपक्षी इति विपक्षशब्देनापि सप्य उच्यते, तेन द्विवचन लिङ्गव्यञ्जनाधम् । भरकुण इति लोके माकण । वृल इति यौतव मानम्, उ-मानमिति दुर्ग । कुडव इति प्रसृतद्वयम् । अय पारिजातयक्षेश्वरयोरिति—द्रुमशब्द पारिजाते धनदे च वर्तते, यदाह 'द्रुमन्तरी पारिजाते द्रुम किपुरुवेश्वरे' । द्युतमाकन्ताविति भात्रनाम्नी । अङ्कोठ इति लोके आकुल यदाह 'अङ्कोठोऽङ्गुल कोरेशी' इत्यादि । कुंठ इति लोके भोपलोठ । फलेऽप्यनयोरिति अङ्कोठकुडवयो फले । पिर्याळ इति राजादन चारोली इति प्रसिद्धि । २४ लकुच इति लोके वडहर इति प्रसिद्धि, यदाह 'लकुचे लिकुचो ग्रन्थिमरफल इति । अपुष्पफलवानिति न विद्यते पुष्पाणि यस्यासौ अपुष्प पुष्परहित, फलानि विद्यते यस्यासौ फलवान् फलयुक्त, तत कर्मधारये अपुष्पफलवान् वनस्पतिरुच्यते । अफल इति फलरहित अववेशीत्युच्यते । पुष्पफलवानिति पुष्पाण्येव फलानि विद्यते यस्यासौ पुष्पफलवान् वानस्पत्य इत्युच्यते । समुर्भिरधोमुखा हेमा सुवणवर्णा ये दृश्यन्ते विलोक्यन्ते ते विवशारया वृक्षा भण्यन्ते । अय हुमार्कयोरपीति—अद्रिशब्दो वृक्षसुपयोरर्थ प्रवचते, यदाह अद्रिस्तु पयते सूर्ये शारिणि चे'ति । अय मेपाऽर्कयोरिति—अविशब्द मये सूर्ये च । विभेद इति मर्दने । गन्धे जनमनोहरे इति जनानां मनो हरतीति जनमनोहरस्त्विति इत्यो ३२ गन्धे इत्यर्थ । रौपोपमर्दविकसहेरारागादिसौरभे इति रते उपमर्दा रतोपमर्दान यो विकसहेरारागादिस्तस्य सौरभे सौगन्धे । देहेरारागादिति उपलक्षणमिदं तेन अन्यदपि यत् देहादौ घृष्ट सत् आग्राति तदपि ३४

श्रोत्रमाहार्य । शत्रु मर ध्वनि विरिन्ध तत्र रय घोष । तद्देशोऽपि-तुमुल क
 फैलकल गम्भीर मर्मर विरंगार उपात्त अनुपात्त मरित पुत्र पैडून नृपम
 गाधार मध्यम पद्मम धैवत त्रिपातः इत्यादि ॥ गवकोगन्त्री पुत्रपुमर्षी ॥ देशोऽपि
 ४ विपय'-पद्माला मगधा कलिङ्गा चैत्य काशय परमीरा शृणय इत्यादि ॥ आगुग
 नाम आगुग, पत्री मार्गण शृपत्य पतत्रि पंतरी तिलीमुत्र विनिर मग फलम्बः,
 कान्म्व-अय फलहसेऽपि । स्वर् शररित्यादि, शक कोपययोरपि ॥ तद्देशनाम-शुभ्र,
 विपदिग्धलिप्तनी, प्रध्वेडननारागानित्यादि ॥ शरवाणकाण्डा पुत्रपुमर्षी । इपुमिदिहो
 ८ मरुश्च, स्त्रीपुमलिङ्गो उच्यते । शोणो नदोपलक्षणम्, तन्नाम-न इद । तद्देशनाम-
 हिरण्यवाह छौहित्य वणु भिग उद्धर शोणः पद्म महापद्म निगिण्टि केमरी
 पोण्डरीन महापोण्डरीन इत्यादि ॥ मामनाम, द्विपत्र । तद्देशोऽपि-कैर्त्तिकीमुदी
 कैहा चैत्र वैशान व्यष्ट आपाड मैभा इत्यादि ॥ मासर्तपःशुक्रान्तु पुत्रपुमर्षी
 १२ यदयन्ते ॥ धान्यनाम ग्रीहि । स्मथररित्यादि ॥ धायसीत्ययोस्तु सयुष्मन्तत्प्राप्तपु-
 मकत्वमेव ॥ तद्देशनाम-त्रीर्त्तिकीयो मसूरो गोधूमो मुद्रमापीलचणका अणय प्रिय-
 हुकोत्रयमयुष्टना । शालिरादकय निश्च कैलायकुत्थौ दैणसप्तशानि धायानि ॥ मापा
 पुत्रपुमर्षीयादवीप्रियद्रु तु स्त्रीलिङ्गे । मसूर स्त्रीपुमलिङ्ग । शण च नपुसक वक्ष्यते ॥
 १६ अध्वरनाम अध्वर मर यहा प्रतु अहीन शृष्य मयः सस्तर मेघ स्त्रोम यानिः
 आहच इत्यादि ॥ तद्देशनाम-अग्निष्टोम अत्यग्निष्टोम इत्यादि ॥ वितानवाजपेयराजसूयानां
 पुत्रपुसकत्वम, यर्हि सत्रयोस्तु नपुमकत्व वक्ष्यते ॥ अग्निनाम, जाल शिली बहुल
 शृशालु, विभावसु भास्कर प्रभाकर-एते त्रयो रवायपि । तमोपा -अय च द्रार्थयोरपि ।
 २० आशुपुत्राणि-श्रीम्याण्यन्तम्यापि बाहुलनात्युस्त्रम् । पावक जातवेदा उपबुध इत्यादि,
 पिङ्गलश्च-यत्नाह 'पिङ्गल स्यामुनौ रुद्रे वैष्ण्डागो पारिपार्थिके' । निधिभेदे कपावमौ

परिमलेनोच्यत इति । तुमुल इति ध्याकलो रय । पैलकल इति कोलाहलः । मर्मर इति वक्ष्यभादानां
 गम् । विरंगार इति धनुषा शब्द । पैडून इति पद्मनादय सप्त तन्त्रीकण्ठोद्गवा शब्दा । देशोऽपि
 २४ विपय इति विपयश-देन देशोऽप्युच्यते तेन दशविंशत्यनाम । आगुगतामेति घागनाम । पंतश्रीति
 पतत्राणि पिच्छानि सत्यस्य पतत्री, नतोऽय शब्द । तद्देशनामेति बाणभेदनाम । विपदिग्धलिप्तनी इति
 यो विपेण ज्ञानत स बाणो दिग्घो लिप्तकश्चोच्यते । प्रध्वेडननारागो इति य सर्व्वेकोहमयो बाणः
 स प्रध्वेडनो नाराचश्च कथ्यते । कैर्त्तिकीमुदी इति कैर्त्तिकीमुदीनामेति कालिक उच्यते तेन द्विपचनम् । सैहा
 २८ इति सत्र शब्दो भाग-गीपायः । मैभा इति सत्र शब्द श्रावणार्थ । तेष इति भाष । हुक इति
 ज्येष्ठ । कैलाय इति माल्यदेशप्रसिद्धो धान्यविशेषः । यस्व तिउडा इति प्रसिद्धिः । दैणसप्तशानीति
 सप्तदशाना पूरण सप्तदश 'सङ्ख्यापूरणे दृष्ट' (७१११५५) शण सप्तदशो येपु यानि, तथा ।
 एते त्रयो रवावपीति विभावसुभास्करप्रभाकरा शब्दा सूयैऽपि । श्रीम्याण्यन्तस्यापीति आशुपुत्राणि
 शब्दस्य अणिप्रत्ययान्तस्य स्त्रीत्वे प्रसङ्गः । वैष्ण्डागो पारिपार्थिक इति सूबस्य पिङ्गलनाश्रि समीप
 वैश्वसिनि, यदाह 'माठर पिङ्गलो दण्डश्रज्जशोः पारिपार्थिक' इति, कोके सूयै श पासवाण । निधिभेदे

पिङ्गल कपिलेऽन्यवत् ॥ कंरायिकाया वेश्याया पिङ्गला कुमुदस्त्रियाम् ॥ तत्प्रभेदनाम-
गौहपत्यः आहवनीय आनाय्य परिचाय्य उपचाय्य समूह्य चित्य प्रणीत इत्यादि ॥
मंरुत्नाम, मरुत् मारुत घात पद्ममान प्रभञ्जन अनिल चल सूमर समिर समीर
अभ्रारि रजोरुक उग्रश्रवा । तत्प्रभेदनाम-अंपान प्राण ध्यान वेदान कर्म क्रूर ४
धनञ्जय, नात् देवदत्त इत्यादि ॥ सैमानस्तु पुत्रपुसको वक्ष्यते । वसन्ततिलके ॥ २-३ ॥

वहोऽच्छदेऽहर्विप्रे त्रीह्यभ्योर्हायनवर्हिषौ ।

मस्तुः सक्तौ, स्फटिकेऽच्छो, नीलमित्रौ मणीनयोः ॥ ४ ॥

वहोऽच्छदे-छद-पर्ण पिच्छ च, ततोऽन्यस्मिन्वाच्ये वहेशब्द पुलिङ्ग । नर्ह परि-
वार । छदे तु प्रतिपदपाठान्पुत्रपुसकत्वम्, वहं वहम्-कलाप पर्ण च ॥ अहर्विप्रे-वप्रे
केदारो वाच्ये अहिशब्द पुलिङ्ग-अहर्विप्र । वृत्ते देहिनामत्वात्पुस्त्वम् । सपे तु प्रातिप-
दपाठात्स्त्रीपुसत्व वक्ष्यते ॥ त्रीह्यभ्योर्हायनवर्हिषौ-हायनशब्दो वर्हि शब्दश्च यथासङ्ग
त्रीहावप्रो च वाच्ये पुलिङ्ग । हायनो त्रीहि । अन्यत्र हायन हायनम्-वर्षम् रश्मिश्च, १२
प्रतिपदपाठात्पुत्रपुसकत्वम् । वर्हि-अग्नि, यन्माला-‘वर्हिरुक्तो वृहद्भानु’ । अन्यत्र
प्रतिपदपाठात्पुत्रपुसकत्वम् । अयमिदं वा वर्हि-दर्भ । अग्निनामत्वादेव पुस्त्वे सिद्धे
द्विसरमन्तलक्षणनपुसकत्ववाधनार्थं वचनम् ॥ मस्तुः सक्तौ-सक्तौ धानाविकारे वाच्ये
मस्तुशब्द पुलिङ्ग । ‘अय मस्तु-सक्तु’ अमरलिङ्गशेष । अन्यत्र तु स्वन्तत्वात्पुसक-१६
त्वमेव, इदं मस्तु-वधिमण्ड ॥ स्फटिकेऽच्छः-स्फटिये वाच्येऽच्छशब्द पुलिङ्ग,
अच्छ स्फटिक, यद्रौड-‘स्फटिकेऽच्छोऽमले त्रिपु’, मँल्लूके तु देहिनामत्वात्सिद्धम् ।
अच्छमित्याभिमुख्येऽव्ययमप्यस्ति ॥ नीलमित्रौ मणीनयोः-मणौ, इने-आदित्ये च
यथासङ्ग वाच्ये नीलशब्दो मित्रशब्दश्च पुलिङ्ग । नील-मणि । वर्षे तु प्रतिपदपाठा-२०
त्पुत्रपुसकत्वम् । तद्वति त्वाश्रयलिङ्ग । निधौ तु निधिनामत्वात्सिद्धम्, वृक्षभेदे तु

इति निधानभेदे, यदाह ‘नैसप्यः पाण्डुकंश्चाथ पिङ्गल सर्वरत्नक । महापन्न कालमहाकालो भाणव
मङ्गको’ इति । कंरायिकायामिति पिङ्गलानाञ्चि पक्षिणि भद्रवी अयया सीघरी इति प्रसिद्धि सत्र ॥
यद्दसन्दराजस्तृतीयवगादौ ‘पोदकी भयणकाकपिङ्गलाजशुक प्रियतमा च पञ्चमी’त्यादीति । कुमुद २४
स्त्रियामिति नैरुतदिग्गन्त्री सत्र । गौहपत्य इत्यादयः सब अग्निविशेषा यथे प्रसिद्धाः । मंरुत्नामेति
धायुनाम । अंपान इति मीवापश्चात्प्राणशुद्धदुपादपश्चात्प्राणगामी यः पवन सोऽपान इत्युच्यते । यदाह
‘अपान पवनो मयापृष्टपृष्टान्तपारिणग’ इति । प्राण इति नासिकादिनि व्रणमणरीलो यो पात स
प्राणः, यदाह ‘प्राणो नासाग्रहृत्तमिपादाद्दृष्टान्तगोचर’ इति । ध्यान इति स्वयंत्वभावर्त्ता, यदाह २८
‘सर्वैस्त्वग्वृत्तिको ध्यान’ इति । वेदान इति कण्ठतालुभ्रूमभ्यवर्त्ता, यदाह ‘वेदानो हृत्तिरोऽन्तरे’ इति ।
ध्व कर्मोदयोऽपि देवदत्तात्ता देहवायव । सैमान इति सिधहृदयनाभिसमुद्भव, यदाह ‘समान
सन्धिहृत्ताभिपु’ इति ॥ ३ ॥ वृषे इति घृत्तनाञ्चि दानवे । रश्मिरिति किरण । वृहद्भानुरिति अग्नि ।
धानाविकारे इति लोके स्यात् इति प्रसिद्धे । वधिमण्ड इति दही नी घरि । मँल्लूके इति रिड इति ३२
प्रसिद्धे । अच्छमित्याभिमुख्ये इति अच्छमिति भदन्तोऽयम्, शब्दरूपवाविवक्षायां भेदाध्वणे नपुस
कायम् । वृक्षभेदे इति महिन्दी (गुली ?) नाञ्चि वृत्ते, यदाह ‘नदिनी नीलिका काली प्राग्या तृणी ३४
हे. लि. वि. दु. प. प्र. ४

श्रोत्रप्राहार्य । शब्द स्वर ध्वनि त्रिनिध नान् रव घोष । तद्भेदोऽपि-तुमुल कल
 कलकल गम्भीर मैमर विस्फार उगत अनुगत म्वरित मुन पङ्कन ऋषभ
 गाधार मथ्यम पद्मम धैवत निपाठ इत्यादि ॥ रामकोलाहलो पुनपुसकौ ॥ देशोऽपि
 ४ विषयः-पञ्चाला मगधा कलिङ्गा चैत्य काशय कश्मीरा धृजय इत्यादि ॥ आशुग
 नाम, आशुग पत्री मार्गेण पृपत्व पतत्रि पंतरी शिलीमुप विशित रग कलम्ब,
 कात्म्य-अय कलहृसेऽपि । स्वरु शररित्यादि, ग्रन् कोपवन्नयोरपि ॥ तद्भेदनाम-श्रुप्र,
 त्रिर्षदिग्वलितकौ, प्रेद्वेदननाराचावित्यादि ॥ शरराणकाण्डा पुनपुसका । इषुभिलिङ्गो
 ८ भृहश्च, श्रीपुसलिङ्गो नक्ष्यते । शोणो नदोपलक्षणम्, तनाम-न हृद । तद्भेदनाम-
 हिरण्यवाह लौहित्य वणु भिच उद्व्य शोण पद्म महापद्म तिनिचिठि केसरी
 पौण्डरीक महापौण्डरीक इत्यादि ॥ मामनाम, द्विपक्ष । तद्भेदोऽपि-भौर्तिककौमुदी
 सैहा चैत्र वैशाख ज्येष्ठ आपाठ भैभा इत्यादि ॥ मासर्तप शुनास्तु पुनपुसका
 १२ वक्ष्यन्ते ॥ धान्यनाम त्रीणि । लम्बकरित्यादि ॥ धान्यसीत्योस्तु सद्युत्तयान्तत्वात्प्रपु
 सक्त्यमेव ॥ तद्भेदनाम-त्रीर्ष्यवो ममूरो गोधूमो मुद्रमापतिलचणका अणव प्रिय-
 ङ्गोत्रवमयुष्टना । शालिराढक्य विश्व कैलायकुल्यौ शैणसप्तशानि धान्यानि ॥ मापाणू
 पुनपुसकानाढकीप्रियङ्गू तु खीलिङ्गे । मसूर क्रीपुमलिङ्ग । गण च नपुसक वक्ष्यते ॥
 १६ अक्षरनाम अक्षर मय यज्ञ व्रतु अहीन पृष्टय सव सस्तर मेघ स्तोम याजि
 आहव इत्यादि ॥ तद्भेदनाम-अग्निष्टोम अत्यग्निष्टोम इत्यादि ॥ वितानवाजपेयराजसूयाना
 पुनपुसकत्वम्, वार्हि सत्रयोस्तु नपुसकत्व वक्ष्यते ॥ अग्निनाम, अनल शिरीष बहुल
 कृष्णातु, विभाजसु भास्कर प्रभाकर-एते त्रयो रवावपि । तमोपह-अय चन्द्रार्कयोरपि ।
 २० आशुगुश्रणि-अस्याप्यन्तम्यापि बाहलनात्पुस्त्वम् । पावक जातवेत्ता उपबुध इत्यादि,
 पिङ्गलश्च-यदाह 'पिङ्गल स्यान्मुनौ न्द्रे चण्डानो पारिपार्थिके । तिग्भिमेदे क्पावपौ

परिमलेनोच्यते इति । तुमुल इति व्याकुलो रज । कलकल इति कोलाहल । भैमर इति पक्षरप्रादीनां
 शब्द । विस्फार इति धनुषा गद । पङ्कन इति पद्मजलय सप्त सत्रीरुण्डोद्भवा शब्दा । देशोऽपि
 २४ विषय इति विषयशब्देन देशोऽप्युच्यते तेन देशविशेषनाम । आशुगनामेति बाणनाम । पंतप्राति
 पतप्राति पिच्छानि सत्यस्व पतपी, नतोऽय शब्द । तद्भेदनामेति बाणभेदनाम । त्रिर्षदिग्वलितकौ इति
 यो विषेण ग्रथित स बाणो दिग्धो लिङ्गकश्चोच्यते । प्रेद्वेदननाराचौ इति च सध्वलोद्भवो बाण
 स प्रवेत्तनो नाराचः च वक्ष्यते । कौमुदीकौमुदी इति कौमुदीशब्देन कालिक वक्ष्यते तेन द्विवचनम् । सैहा
 २८ इति सत्त गदो मागपीपाय । भैभा इति सत्त शब्द धावणाथ । सप इति माघ । शुक्र इति
 ज्येष्ठ । कैलाय इति मालवदेशप्रसिद्धो धान्यविशेष यस्य तितुडा इति प्रसिद्धिः । शैणसप्तशानिति
 सप्तदशानां पूरण सप्तदश 'सङ्ख्यापूरणे षड्' (७।१।१५५) 'गण सप्तदशो येषु तानि, तथा ।
 पूत त्रयो रवावपीति विभावमुभास्करप्रभाकरा गच्छा सूर्येऽपि । अस्याप्यन्तस्यापीति आशुगुश्रणि
 शब्दस्य अग्निप्रत्ययान्तस्य स्त्रीत्वे प्राप्तेऽपि । शैण्डानो पारिपार्थिके इति सूपस्य पिङ्गलनाञ्जि समीप
 ३३ वासिनि, यदाह 'भास्व पिङ्गलो दण्डखण्डांसोः पारिपार्थिका इत, लोके सूर्ये रा पामवाण । तिग्भिमेदे

पिङ्गल कपिलेऽन्यवत् ॥ कंरायिकाया वेश्याया पिङ्गला कुमुदस्त्रियाम् ॥ तत्प्रभेदनाम-
गौर्हपत्य आहवनीय आनाग्य परिचाप्य उपचाप्य समृष्ट चित्त प्रणीत इत्यादि ॥
मैरुन्नाम, मरुत् मारुत वात पवमान प्रभञ्जन अनिल चल सृमर समिर समीर,
अभ्रारि रजोष्क् उग्रश्रवा । तत्प्रभेदनाम-अंपान प्राण ध्यान उदान कूर्म प्रकार ४
धनञ्जय ना देवदत्त इत्यादि ॥ समानस्तु पुत्रपुसको वक्ष्यते । वसन्ततिलके ॥ २-३ ॥

वहोऽच्छटेऽहिवंशे त्रीह्यभ्योर्हायनवर्हिषौ ।

मस्तुः सक्तौ, स्फटिकेऽच्छो, नीलमित्रौ मणीनयोः ॥ ४ ॥

वहोऽच्छटे-छट -पणं पिच्छ च, ततोऽन्यस्मिन्वाच्ये वर्हशब्द पुलिङ्ग । वर्ह परि-८
वार । छदे तु प्रतिपदपाठात्पुत्रपुसकत्वम्, वर्ह वर्हम्-कलाप पणं च ॥ अहिवंशे-वप्रे
केदारो वाच्ये अहिशब्द पुलिङ्ग -अहिवंश । धृत्रे देहिनामत्वात्पुस्त्वम् । सप्ते तु प्रातिप-
द्यपाठात्स्त्रीपुसत्व वक्ष्यते ॥ त्रीह्यभ्योर्हायनवर्हिषौ-हायनशब्दो वर्हि शब्दश्च यथासहस्र
त्रीहावभौ च वाच्ये पुलिङ्ग । हायनो त्रीहि । अन्यत्र हायन हायनम्-वर्षम् रंश्चिमश्च, १२
प्रतिपदपाठात्पुत्रपुसकत्वम् । वर्हि -अग्नि, यन्माला-वहिरुक्तो वृहद्भानु । अन्यत्र
प्रतिपदपाठात्पुत्रपुसकत्वम् । अयमिद वा यर्हि -वर्ष । अग्निनामत्वादेव पुस्त्वे सिद्धे
द्विस्वरसन्तलक्षणपुसकत्ववाधनार्थं वचनम् ॥ मस्तुः सक्तौ-सक्तौ धानाविकारे वाच्ये
मस्तुशब्द पुलिङ्ग । 'अय मस्तु -सक्तु' अमरलिङ्गशेष । अन्यत्र तु स्तन्तत्वात्पुसक-१६
त्वमेव, इद मस्तु-दधिमण्ड ॥ स्फटिकेऽच्छः-स्फटिके वाच्येऽच्छशब्द पुलिङ्ग,
अच्छ स्फटिक, यद्गौड- 'स्फटिकेऽच्छोऽमले त्रिपु', म्भूने तु देहिनामत्वात्सिद्धम् ।
अच्छमित्याभिमुरयेऽव्ययमप्यस्ति ॥ नीलमित्रौ मणीनयोः-मणौ, इने-आदित्ये च
यथासहस्र वाच्ये नीलशब्दो मित्रशब्दश्च पुलिङ्ग । नील -मणि । वर्णे तु प्रतिपदपाठा-२०
त्पुत्रपुसकत्वम् । तद्वति त्वाश्रयलिङ्ग । निर्धौ तु निधिनामत्वात्सिद्धम्, वृक्षभेदे तु

इति निधानभेदे, यदाह 'नैसर्ष्यं पाण्डुकश्चाय पिङ्गल सधरत्नक । महापद्म बालमहाबालो माणव
शङ्खकौ' इति । कंरायिकायामिति पिङ्गलानाग्नि पक्षिणि भइरवी अथवा चीवरी इति प्रसिद्धि तत्र ॥
यद्दसन्तरानस्तृतीयवर्गादौ 'पोदकी भयणकाकपिङ्गलाजम्बुक प्रियतमा च पञ्चमी'त्यादीति । कुमुद २४
स्त्रियामिति मैरुतदिग्गजच्छी तत्र । गौहपत्य इत्यादय सर्वे अग्निविशेषा यज्ञे प्रसिद्धा । मैरुनामेति
वायुनाम । अंपान इति त्रीवापश्चात्तागष्टुगुदपादपश्चात्तागगामी य पवन सोऽपान इत्युच्यते । यदाह
'अपान पवनो गन्धाष्टुष्टुघ्नान्तर्पाणिनः' इति । प्राण इति नासिकादिनि कमणशीलो यो वात स
प्राणः, यदाह 'प्राणो नासामहत्ताभिपादाहुष्णान्वगोचर' इति । ध्यान इति स-र्षवचावर्ती, यदाह २८
'सर्षवर्गवृत्तिको व्यान' इति । उदान इति कण्ठतालुभूमध्यवर्ती, यदाह 'उदानो हृत्पिठोऽन्वरे' इति ।
एव कूर्मादयोऽपि देवदत्तात्ता देहवाच्य । समान इति सन्धिहृदयनाभिसमुद्भव, यदाह 'समान
सन्धिहृत्ताभियु' इति ॥ ३ ॥ धृत्रे इति धृत्रनाग्नि दानवे । रंश्चिमरिति किरणः । वृहद्भानुरिति अग्नि ।
धानाविकारे इति लोके सार इति प्रसिद्धे । दधिमण्ड इति दही नी यति । म्भूने इति रिछ इति ३२
प्रसिद्धे । अच्छमित्याभिमुरये इति अच्छमिति अद-तोऽयम्, शब्दरूपताविवक्षाया भेदाधरणे नपुंस
कत्वम् । वृक्षभेदे इति महिन्दी (गुली ?) नाग्नि वृक्षे, यदाह 'नलिनी नीलिका काली प्राग्या वृणी ३४
है० लि० पि० दु० प० प्र० ४

शिशपादित्वात्कीट्य च, यदाह-‘नील वृष्णो नंगावरे । नील कैपीश्वरे पीलीवृक्षैः सान्द्रन-
भेन्यो’ ॥ नीलान्तर्यान्महानीउ, यदाह-‘महानीलो शृङ्गगो मणितापिनेपयो’ ॥
मिन्न-इत्, देहिनामत्वेनैव मिन्नस्य पुन्त्ये सिद्धे तदुपादान नियमार्थम्, तेन सुवर्दि
४सयुक्तरात्त्वान्नपुमत्वम् ॥ सद्गीणविपुलावृत्तम् ॥ ४ ॥

कोणेऽस्रश्चपके कोशस्तलस्तालचपेटयोः ।

अनातोद्ये घनो भूम्नि दारप्राणासुवल्जजाः ॥ ५ ॥

कोणेऽस्रः-कोणे वाच्येऽस्रश्च पुष्टिः, अस्र कोण । अन्यत्र इदमस्रम्-अशु
८रुधिर च, सयुक्तरात्त्वान्नपुमत्वमेव, केशे तु केशनामत्वान्त्वे पुंत्वम् ॥ चपके कोशः-
कोशशब्दश्चपके वाच्ये पुष्टिः, कोश चंपक । प्रत्यासारे शिर्षाया च त्रिभिन्नो
भाण्टागारात् तं तु पुनपुसतो वक्ष्यते ॥ तलस्तालचपेटयोः-तालस्तालाद्गुह्यमध्यम पाणिः
त्रितन्निवृक्षविशेष गङ्गसुष्टिश्च, चपेटो विस्तृताङ्गुलि पाणि, तयोर्वाच्ययोस्तलशब्दः
१२पुष्टिः । तल-तालश्चपेटश्च । अन्यत्र यथाप्राप्त वक्ष्यते । तलान्तत्वात्प्रतल चपेट ।
द्वौ सहतौ वामदक्षिणौ प्रतलौ सिंहतलश्च ॥ अनातोद्ये घनः-आतोद्यमुपलक्षण नृत्तस्य ।
अतोद्यार्भेध्यमनृत्ताद्याय घनशब्द पुष्टिः, घन-आर्थादि, आतोद्यवृत्तयोस्तु नात-
त्वान्नपुसकत्वम्, यद्गौड-‘काम्यतालादिवाद्य च मध्यनृत्त घन घना । सान्द्रदीर्घ-
१६हृदोऽर्धमुक्तेर्विस्तारमुँदरा’ ॥ भूम्नि दारप्राणासुवल्जजाः-एते पुष्टिः भूम्नि बहुत्वे
एव च प्रयोक्तव्या । एते नारा वल्जम् । एते प्राणा असवश्च जीवितम् । एते वस्त्रना
उल्प । ष्विदेकवचनमपि दृश्यते । यथा ‘धर्मप्रवासम्पत्ते द्वारे नान्य कुर्वते’ । ‘निर्गन्प्रिय
प्राणमिवाभिमानम्’ । ‘उल्पो वल्जज प्रोक्त’ । असुसाहचर्यात्तद्वाचिन एव प्राणशब्दस्य
२० बहुत्वविधि । पुस्त्य तु णान्तत्वाद्अर्थान्तरेष्विव सिद्धम्, यद्गौड-‘समीरणे रीधरसे
बले हृदयमारुते । प्राणो ना पूरिते वाच्यलिङ्ग पुम्भूनि चासुपु’ ॥ पठ्यावकम् ॥ ५ ॥

विशोधनीति । नंगावरे इति नीलनाम्नि पद्यत । कैपीश्वरे इति वालिनाम्नि घानरे । सान्द्रनभेद इति
अथावचविशेष । शृङ्गराजे इति भाङ्गरा इति प्रसिद्धे । तदुपादानमिति मिन्नशब्दोपादानम् ॥ ४ ॥ कोणे
२५ इति खण्डो । अशु इति लोके आसु । चंपक इति मदिरापानभाजनम् । प्रत्याकारे इति पट्टीवार ।
निर्भयायामिति मुद्गादिफलिकायाम् । सिंहतलश्चेति न केवल तलात्तराप्रतलशब्द पुष्टिः । वाम
दक्षिणौ द्वौ प्रतलौ चपेटौ सहतौ मिलिता सिंहतलोऽभिधीयते । सिंहो हि मिलितार्थ्या चपेटार्था
इति, सोऽपि पुँष्टिः इत्यथ । यदमर-‘द्वौ सहतौ सिंहतल प्रतलौ वामदक्षिणौ’ इति । ‘सहत्त सङ्घट्ट
२८ शब्दाति सहतल इत्यपरे’ इति तद्वाक्य । अतोद्यादिति वाचात् । भेध्यमनृत्तादिति उद्धृतमध्यमसुव
मारभेदेन शिष्या नृत्त भवति; तेन मध्यमशब्दाऽभिधेय यत् नृत्त तस्मात् । सान्द्रमिति निनिद्धम् ।
* दीर्घमिति काऽप्यम् । हृदमिति कठिनम् । अर्ध इति मेघ । ओर्ध्व इति समूह । मुँन्तमिति लोके
मोघ । मुँदरा इति ओहादीना लोके मोगरलो । धर्मप्रवासम्पत्ते द्वारे नान्य कुर्वतेति-प्रहाचर्वादिधर्म
३२ सन्तानमपुक्ते द्वारे कल्पे नान्य न अपरं द्वार कुर्वते । निर्गन् प्रिय प्राणमिवाभिमानमिति-प्रिय बहुभ
प्राणमिव जीवितमिव अद्वन्द्वार निम्नम् । अर्धवाचकस्य । अर्थान्तरेष्वेवेति वक्ष्यमाणेषु
३४ अर्थावतरेषु इव । समीरणे इति सामान्यपवने । रीधरसे इति-धीजाबोल इति प्रसिद्धे । हृदयमारुते

कान्तश्चन्द्रार्कनामायःपरो यानार्थतो युगः ।

यश्च स्यादसमाहारे द्वन्द्वोऽश्ववडवाविति ॥ ६ ॥

कान्तश्चन्द्रार्कनामायःपरः—चन्द्रार्कनामभ्योऽय शब्दाद्य पर कान्तश्च पुष्टि—

चन्द्रकान्त इन्दुकान्त चन्द्रोपल अर्ककान्त सूर्यकान्त भाम्यत्वान्त अर्कापल, अय-
रुक्तान्त—लोहानर्पको मणि ॥ यानार्थतो युगः—यानार्थपूर्वपदो युगशब्द पुसि—यानयुग
शकटयुग' अनोयुग' रथयुग, परवल्लिङ्गत्वप्राप्तावस्य वचनम् ॥ 'यश्च स्यादसमाहारे
द्वन्द्वोऽश्ववडवाविति—यश्चाऽसमाहारे इतरेतरयोरे द्वन्द्वोऽश्ववडवाविति स पुष्टि—
अश्वश्च वडवा च इभावश्ववडवौ, द्विवचनमऽतन्नम्, तेनेमेऽश्ववडवा । 'अश्ववडवपूर्वापरा-
घरोत्तरा' (३।१।१३३) इति निर्देशाद्भ्रूस्त्वम् । असमाहार इति किम् ? अश्ववडवम् ।
द्वन्द्व इति किम् ? अश्वो वडवा अस्य अश्ववडवमुन्मुग्ध कुलम् । अश्ववडवा स्त्री । द्वन्द्वस्य
परवल्लिङ्गत्वात्स्त्रीत्वप्राप्तौ वचनम् ॥ पठ्यायक्रमम् ॥ ६ ॥

इत पर स्वरान्तव्यञ्जानान्तप्रमेण शब्दा उदाहरिष्यन्ते ॥

१२

तत्र स्वरान्तेषु फकारोपान्त्यादित्रमेणाऽकारान्ता उदाह्रियन्ते ॥

वाकोत्तरा नक्तकरछक्राङ्का न्युङ्कोत्तरासद्गतद्वरङ्गाः ।

परामपूर्वौ सृगमस्तुलङ्गकुडङ्ग कालिङ्गतमङ्गमङ्गाः ॥ ७ ॥

वाकोत्तरपदा नक्तवादयश्च शब्दा, पुष्टिणा । अनूच्यत इत्यनुवाक—अग्यजुस्समूहा-१६

त्मक वाक्यम् । सूक्तो वाक सूक्तवाक । शयुर्वाक शयुवाक, शयुशब्द 'कशम्भ्याम्'
(७।१।२८) इति मत्वर्थीयान्त । घनन्तत्वादेव सिद्धे भाव एव नियत पुस्त्वम्,
भावादन्त्यत्र घनन्तस्याश्रयलिङ्गतापि भवतीति ज्ञापनार्थं वचनम्, तेन वङ्क काष्ठमित्यादि
सिद्धम् । यद्वाऽनुक्रान्तोऽनुगतो वा वाकोऽनयाऽनेन वा कुलेन सा तद्वा अनुवाक, एव २०
सूक्तवान् । अन्यपदार्थस्य स्त्रीनपुसक्तत्वेऽपि पुस्त्वार्थम् ॥ अथ कान्तास्त्रयः—नक्तक—
द्रवद्रव्यपवनवस्त्रम् । रङ्गक—पद्मकम्बल, उपलक्षणत्वात् पाण्डुकम्बल इत्यपि । चन्द्रोड—
'स्वात्पाण्डुकम्बल श्वेतप्रावारभ्रवभेदयो' । अङ्क 'अङ्क स्थानेऽन्विने मन्तो रूप-

इति—नासाग्रहृदयनाभिपादाद्गुहान्तनिर्गमनशीले ॥ ५ ॥ लोहानर्पको मणिरिति लोके शुम्बकपापाण इति २५
प्रसिद्धि । यानयुग इति यानयुग युगम्, यानस्य युगमीशातव्यन्धनमिति वा यानयुग । इह
युगशब्देन यो रूपभादीना रूपाद्ये आरोग्यते स युगशब्देनोच्यते, लोके जूतर इति प्रसिद्धि । एव
मयेऽपि, यद्देवयती 'युगोऽस्त्री स्वदनाद्ये स्त्रीय युगो ह्युगादिभे' इति, अन्यस्तु युग युगलम् । 'कृत
युग नेतायुग ह्यपरयुग फलियुग चरगारि नपुलके' इति दुर्गलिङ्गानुशासनवृत्तौ ॥ अतन्नमिति अपार २८
मार्थिकम् । इस्त्वमिति 'न गोश्वत०' (२।४।९९) इति सूत्रेण, तत्र गौणत्वात् पुष्टिसामर्थ्यादापोऽपि
निवृत्तिर्न समुदायस्य पुष्टिहृत्वात् ॥ ६ ॥ वाकोत्तरपदा इति वाक इति उत्तरपद येषां ते वाकोत्तरपदा ।
अनुक्रान्त इति भणितः । अनुगत इति आश्रित । द्रवद्रव्यपवनवस्त्रमिति द्रव्य च तद् द्रव्य च द्रवद्रव्य
तस्य पवनवस्त्र गलनकादीत्यर्थ, लोके गलणभो । पद्मकम्बल इति लोके काम्बलि इति प्रसिद्धिः । ३५
श्वेतप्रावार इति श्वेतकम्बल, यदाह 'स्वात् पाण्डुकम्बलः श्वेतकम्बलप्रावभेदयो' । भ्रवभेद इति पापाण
भेद । स्थाने इति एकद्विभ्यादिगणनान्यासे । मन्तो इति अपराधे । रूपकमिति

कोत्सङ्गलक्ष्मसु । नाटकादिपरिच्छेदे चित्रैर्युद्धे च भूपणे' ॥ उत्तररत्नयोरुपनामत्वादङ्गस्य
 चान्तिवनामत्वात्प्रसक्तत्वे प्राप्ते वचाम् । अथ खान्तः-न्युद्ध पद्योद्धार । सम्पद्-
 मनोहरे त्वाश्रयलिङ्ग, यद्वौढ -'न्युद्ध सात्र पद्योद्धारगक्षिपु संन्यद्मनोहरे' ॥ अथ
 धगान्ता पञ्चदश ॥ उत्तरासद्ग वैषदयम् । अर्थप्राधान्यात्कम्पल इत्यपि, यदाह-
 'कम्बलो नागराने स्यात्साम्नाप्रावारयो वृमौ । कम्बलश्चोत्तरासद्गे कम्बल सन्नि-
 मतम्' । तरङ्ग ऊर्मि । रद्ग नर्तनस्थानम् । पराग-धून्यादि 'पराग सुमनोरेणौ
 धूलीक्षीनीययोरपि । गिरिप्रभेदे विरेयातापुपरागेऽपि चन्दने' ॥ पूग-सैह, प्रमुक्तश्च ।
 टपुनपुसकोऽयमिति कश्चित् । 'पूग प्रमुक्तद्वयोः' इत्यनय ॥ रृग भिन्दिपाल ।
 अर्थप्राधान्याद्भिन्दिपालोऽपि ॥ मस्तुल्लङ्ग मंसिप्यम् ॥ कुडङ्ग वृक्षलतागहनम्, स्वार्थिने के
 कुडङ्गक-तद्वैय, गृह्य च ॥ कालिङ्ग भूमिर्नाग, वह्निनामत्वात्स्त्रीत्वे फलनामत्वात्पु-
 सक्तत्वे वा प्राप्ते वचनम् । दन्तामलभुनङ्गयोस्तु देहिनामत्वात्पुस्तवमेव । रैनपर्वट्टया तु
 ३२ वहीनामत्वात्स्त्रीत्वम् ॥ तमङ्ग ईन्द्रकोश ॥ मङ्ग-धर्म नौ शिरश्च ॥ उपनातिः ॥ ७ ॥

वेगसमुद्रावपाङ्गनागाधार्धा भश्चसपुच्छपिच्छगच्छाः ।

वाजौजफिलिञ्जपुञ्जमुञ्जा अबट' पट्टहठप्रकोष्टकोष्ठाः ॥ ८ ॥

एते अन्दा पुष्टिहा ॥ वेग-रयः किंपाकफलम् प्रवाह मूत्रादिप्रवृत्ति मलोत्सर्ग
 ३६ प्रभाव शृङ्गारभाव रेतश्च ॥ समुद्र-सैम्पुट-समुद्रच्छतीति डे रूपम्, सम उद्रेस्तु घनि
 घबन्तत्वादेव सिद्धम् । अपाङ्ग-नेत्रान्त तिलकश्च । यर्ग सङ्घात । रङ्गवेगवर्गाणा
 घबन्तत्वेन पुस्तवे सिद्धे मप्रत्ययाथं वचनम् ॥ अथ घान्तौ-ओष-समूह परम्पर
 हुतचूचत्म् उपदेश प्रवाहश्च । अर्थ-मूल्यम्, पूनाविशेषश्च, उणादी घप्रत्ययान्तोऽयम् ।
 २० घबन्तस्य तु पुस्तव सिद्धमेव ॥ अथ चान्तः-मञ्च-राजासनम् पर्यङ्कश्च । अथ छान्तौ-

रूपकशब्दन नाटकादि उच्यते यदाह 'रूपक नाटकाद्येषु,' तेन दशरूपके नवमो रूपकभेदोऽङ्क उच्यते ।
 वेरसङ्ग इति खोला । नाटकादिपरिच्छेदे इति नाटकादिसाध्याने यथा प्रथमोऽङ्क । चित्रैर्युद्धे इति कौतु
 कसङ्गामे । पद्योद्धार इति प्रथमसामवेदस्य पद जोङ्गारा, सामवेदस्य आदौ हि पद्योद्धार गीयते ।
 ३५ संन्यद्मनोहरे इति सम्पद् चासौ मनोहरेत्येति कम्मधारयस्य । साखेति गोगलकमथलः । प्रावार इति
 ऊणामय वास इहोच्यते, इत्यनेकाधटीका । सुमनोरेणौ इति पुण्यरजसि । धूलीति सामान्यरज ।
 क्षीनीयमिति खानि वेनेति खानीय चूण्य पिष्टिकादि, लोके पीठी । गिरिप्रभेदे इति पश्चिमाचले ।
 विरेयातौ इति पुभावा अशुभायां च प्रसिद्धौ । उपरागे इति सूर्यचन्द्रयोर्ग्रहणे । सैह इति समूह ।
 २८ प्रमुक्त इति सोपारी । भिन्दिपाल इति भिन्दिपालो नाम हस्तिवेष्यो महाफलो दीघदण्ड आयुध
 विशेष, लोके गाण्डभो इति प्रसिद्धि । मंसिप्यमिति मस्तकपेह । वृक्षलतागहनमिति वृक्षलता
 निष्काच्छादितान्तराल स्थानम् । तद्वैति वृक्षलतागहनम् । भूमिकर्काररिति, कृष्णाण्डविशेष ।
 दन्तामलभुनङ्गयोरिति गजसम्पयो । रैनपर्वट्टया इति राजचिर्भित्त्याम् । ईन्द्रकोश इति हर्म्य
 ३२ नियुह । गृहादेवहर्निर्गत चारु इत्यय, घर माहे भीतिरा घोडला अथवा धारणारा घोडला, यदाह
 'इन्द्रकोशमङ्गक' इति ॥ ७ ॥ सैम्पुट इति लोके दायजभो इति प्रसिद्धि । गमत्ययाथमिति औणादिक-
 ३५ गप्रत्ययाथम् । परम्परैति अनुक्रम । हुतचूचमिति-हुत विलसित्यथ मय्यमोपस्यथ घन क्रमात् इति ।

त्रयः—पुच्छः पश्चाद्भागः, यदा—‘पुच्छः पश्चात्प्रदेशे स्यात्’ । लाङ्गुले तु पुत्रपुसको
 वक्ष्यते ॥ पिच्छः पुच्छम्, यद्गौड—‘पिच्छो लाङ्गुलेके पुमान्’ । गच्छ अभिमतसहस्रा-
 र्थवसानम् ॥ अथ जान्ताः पञ्च—वाजः पिच्छम् । ओजः विपमसहस्रा । किलिञ्ज
 कटः । पुञ्जः राशिः । मुञ्जः शरेपीका । अथ टान्तौ—अवट—रन्ध्रम्, कूप, तिल ४
 हुहुकजीवी च, अस्य रन्ध्रनामत्वाद्वाजस्य तु पिच्छनामत्वात्पुसकत्वे प्राप्ते वचनम् ॥
 पट्टे ‘पट्टे पेपणपापाणे व्रणादीनां च बन्धने । चतुष्पथे च राजादिशासनान्तरपीठयोः ॥
 पट्टी ललाटभूपाया पट्टी लाक्षाप्रसादने’ । स्त्रीत्व तु बाहुलकात् ॥ अथ टान्ताश्चत्वारः—
 हठः—बलात्कार वारिपर्णी च । प्रकोष्ठ ‘भूपकक्षान्तरे पुंसि प्रकोष्ठः कूर्परादधः । हस्ते च
 विस्तृतकरे’ ॥ कोष्ठ ‘कुंसूलात्मीययोः कोष्ठः कुक्षेरन्तर्गृहस्य च’ । औपच्छन्दसिकम् ॥ ८ ॥

अहुष्टगण्डौ लगुडप्रगण्डकरण्डकूपमाण्डगुडाः शिरण्डः ।

वरण्डरुण्डौ च पिचण्डनाडीत्रणौ गुणभ्रूणमलक्तकुन्तौ ॥ ९ ॥

एते शब्दाः ‘पुलिङ्गा । अहुष्टः अहुष्टलिविशेषः ॥ अथ जान्ता दश—गण्डः । ‘गण्डः १२
 कपोले पिटके योगभेदे च गण्डके । गण्डः प्रवीरे चिह्ने स्यादधभूषणबुहुदे’ ॥ लगुड
 लोहमयः प्रहरणम् । प्रगण्डः कूर्परासयोर्मध्यम् । करण्डः भण्डविशेषः ॥ कूपमाण्ड—
 गणभेदः, भ्रूणः, कर्करुक्षः । देव्या योनिमन्नामत्वादीर्ष्या तु वह्निनामत्वात्स्त्रीत्वम् ॥
 गुड—इक्षुविकारः गोलकश्च, हस्तार्थे कपि गुडकः, गुंडस्य लत्वे गुलिका । अल्पहृत्वे १६
 कपिति स्त्रीत्वम् । हस्तो गोल इत्यर्थः । हस्तिसन्नाहे तु स्त्रीपुसलिङ्गो वक्ष्यते ॥ शिरण्ड—
 मूढा, शिखिशिखा, बर्हश्च ॥ वरण्डः ‘वरण्डो नास्तरावेदौ समूहमुत्तरोगयोः’ । के

बिल इति क्षेत्राद्यप्रतिहतस्थानम् । हुहुकजीवीति कुहुक इन्द्रजालेन तेन जीवति कुहुकजीवी इन्द्रजालिक
 इत्यर्थः । पेपणपापाणे इति यस्मिन् कस्तूरिकादि विष्यते तत्र, लोके ओरसियभो । राजादिशासनान्तरमिति २०
 राजादीनां शासनान्तर आदेशान्तरम्, लोके राजारभो पट्टो । एव अन्येषामपि । पीठे इति लोके
 पाठो । लाक्षाप्रसादने इति मुनिलोभट्टसे, यदाह ‘शमुक पटिकारोभो घटकलः स्थूलवटकलः । शीर्ष्णपर्णो
 घटपुष्पः पट्टी लाक्षाप्रसादने’ इति । वारिपर्णीति पञ्चानाम् शाकम् । भूपकक्षान्तरे इति राज्ञः गृहमध्ये,
 यथा—‘यत्नगतिं वाहा प्रथमप्रकोष्ठे’ । कूर्परादध इति कूर्पराधोभागः, कलाचिका लोके पट्टुचा (कलाह) । २४
 हस्ते च विस्तृतकरे इति इह करो हस्ताग्रमाम्रमेव तेन विस्तृतहस्ताभ्रे इत्यर्थः । कुंसूल इति धाम्यागारं
 कोठार इति प्रसिद्धिः । कुक्षेरन्तर्गृहस्य चेति कुक्षेरन्तः उदरमध्ये गृहस्थान्तरं अपवरकाटयम्
 ॥ ८ ॥ पिटके इति स्फोटके लोके मासगांठि ‘यथा क्षिप्यत्युच्चं पिटितगुरगण्डौ मनधिया’ । योगभेदे
 इति निष्कम्भयोगाद्दशमस्तत्र । गण्डके इति एकशुद्धो जीवविशेषः, लोके गाडा इति प्रसिद्धिस्तत्र । २८
 प्रवीरे इति सुभेदे, यत्नप्रथम्, ‘त्रिमुवनगण्डः’ । अधभूषणबुहुदे इति अध्यानां भूषणे बुहुदाकारत्वात्
 बुहुदस्तत्र, लोके मन्दीयारणो । भण्डविशेष इति करविषयभो इति प्रसिद्धिः । गणभेद इति केलि
 किलास्यः । भ्रूण इति घालः । कर्कररिति लोके कोहलः । देव्यामिति अग्निवादेयीति प्रसिद्धायाम् ।
 औपस्थ्यामिति विद्वारीति प्रसिद्धायाम्, यदाह ‘विद्वार्यां तु स्वादुकदा पुष्पवन्दा शुगालिका । वृक्षादनी ३२
 यम्वेकया कूपमाण्डौ चाश्ववहभा’ इति । इक्षुविकार इति लोके गुलः । गुंडक इति बालश्रीढनक लोके गोदि
 यो लहू इति भाषान्तरम् । बर्होति काकपक्ष इत्यनेकायवृत्तौ, लोके घोटी इति प्रसिद्धिः । बर्ह इति
 निष्कम् । वरण्डः कुलम्, कृष्णकाष्ठदिभारश्रेयुणादि यथा (‘वरण्डकमदण्डाभ्यामारोह द्विप कुषा’
 वरण्डशब्देन लोके जगला अथवा एतन् इत्यनयोर्नामास्पृश्यते) । अन्तरावेदी [इति लोके वरण्डी तत्र] ३६

चरणहक भित्ति ॥ रुण्ड केरुन्ध' । रुण्डान्तत्प्राद्वारुण्ड सेकपात्रम् ॥ पिचण्ड - उदरम्, पशोरवयवश्च ॥ अथ णान्तास्त्रयः-नाडीयुक्त नाड्या वा घ्रण नाडीघ्रण रोगविशेष । घ्रणशब्दस्य पुनपुसकत्वात्तत्पुरुषे परवह्निङ्गताप्राप्तौ पुस्त्र्यायं घचनम् ॥ गुण पेटः । तन्तौ ४ भौज्यां दोषेतेरे सूपकारे शुम्बे वृषोदरे सन्ध्यादौ शुक्रादौ शौर्यादौ त्यागादौ सैत्वादौ च णान्तत्वादेव पुस्त्रम् ॥ भ्रूण गर्भिणी । शिशौ स्त्रीगर्भे च णा तत्प्रादेव पुस्त्रम् ॥ गुणम्या-शुक्रनामत्वेन नपुसकत्वे भ्रूणस्य तु योगीमत्रामत्वेन स्त्रीत्वे प्राप्ते पाठ ॥ अथ तान्ताः सप्त-अलक्त यौवक, स्तार्थिके के अलक्तक । कुन्त प्रास, चद्रौड - प्रासे गेधेधुवाया ८ ना कुन्त धी गुग्गुलुदुमे । युविष्टिरजनन्या च' । अर्थप्राधान्यात् शलपरा च-दीर्घायुधा अपि । उपजाति ॥ ९ ॥

पोतः पिष्टात' पृषतश्चोत्पातत्रातावर्थरूपदा ।

बुद्बुदगदमगदो मकरन्दो जनपदगन्धस्करुन्धमगाधः ॥ १० ॥

१२ एते शान्त पुष्टिहा । पोत - प्रवहण शिशुश्च । पिष्टात पेटवास ॥ पृषता निन्दव, प्रायेण बहुवचनान्तोऽयम् । मृगधाचिनस्तु देहिनामत्प्रादेव पुस्त्रम् ॥ उत्पात उपसर्ग । त्रात समूह । अथ यान्त-अर्थ । 'अथ प्रकारे विपये वित्तमरणवस्तुषु । धर्मि-धेयेऽपि शदाना निर्धृत्तौ च प्रयोजने' ॥ धननामत्वेन नपुसकत्वे प्राप्तेऽस्य पाठ ॥ अथ १६ दान्ता' पट-वपद हरजटानन्ध । यराटवाचिनस्तु तनामत्वादेव पुस्त्रम् ॥ बुद्बुद जैलादिसस्यानविशेष । गद - व्याधि विष्णोरनुजश्च । अगत् औपधम् ॥ मकरन्द पुष्परस । अथप्राधान्या मरन्द इत्यपि ॥ जनपत् - जनसमूह विपय कैरवश्च बुद्बुदी ॥ अगद-जनपदयोर्भेपजनामत्प-पदान्तत्वाभ्या नपुसकत्वे प्राप्ते पाठ ॥ अथ धान्ताश्च-

२० त्वार'-गन्ध । 'गन्धो मन्वक आमोदे लेशे सम्वन्धिगर्वयो' । गन्धधे अर्थप्राधान्यात्

इति गृहमन्थे दारुपरिष्कृता चतुरस्रा विश्राणित मू लोके सेचरट । कंबध इति मसकरहित सूतकम् । सेकपात्रमिति सेकस्य सिद्धनस्य पात्र सेकपात्र येन हृत्वा हृक्षादय सिद्धयन्ते, लोके गरहण्ड (घडि) इति प्रसिद्धि, यथा 'वाल्ग्वेन मुने कन्या पनलण्ड निपिद्धति' । पेट इति यत्रम् ।

२४ दोषेतेरे इति दोषान्वक्षिन् । सूपकारे इति लोक सूआर । शुम्बे इति रजौ, लोके डोरा । वृकोदरे इति भीमे यथा 'धृतराष्ट्रोऽपि गुणश्रिय' अत्र हि विरोधाभासे गुणनादन विराट्शुद्धे सूपकारवात् भीमसेन उच्यते । सैप्यादौ इति सधिप्रिप्रधानासनद्वेषीभावसश्रये । शुक्रादौ इति शुक्रादयो वैशेषिको चाश्वत्थिशातिलत्र । शौर्यादौ इति शौर्यगाम्भीर्यस्यैयादयन्त्र । मत्त्वादौ इति सत्परजलमसि तत्र ।

२८ यौवक इति अलक्तभो । गेधेधुकाया इति वरदीर्घाये ॥ ९ ॥ पेटवास इति येन बुद्बुमचूणादिना हृत्वा पत्रे वास्यते वद्बुधद्रव्यम्, लोके पडवासभो । प्रकारे इति भेदे । विपय इति गोचरे, यथा 'इन्द्रियाणीन्द्रियैषु । निषेमिति द्रव्यम् । कैरणमिति हेतु । धर्मिधेयेऽपि शदानामिति-शदाना तस्मिन्, लोकोक्तया अरय, यथा 'वागर्थात्रिव समृत्तौ' । निवृत्तौ इति निवर्तने । यथा मशकार्थो धूम, मशक

३२ निवृत्तये इत्यथ ॥ जैलादिसस्यानविशेष इति लोके पुष्पोटा, आदिशदानाद् धृततेलदेरपि । विपय इति देश । करट(व?)धेति [करदश्च बुद्बुमी इति कर राज्यप्राय ददातीति करद, करदाता हालिक इत्यथ]

३४ जवणभो इति प्रसिद्धि (?) । गेधे इति लोके गंधप इति प्रसिद्धिः । आमोदे इति परिमले । लेशे इति

गन्धक पर्वत* नवनीत शुल्पादिरित्वाद्यपि ॥ स्कन्ध 'प्रकाण्डेऽसे चृपे रुन्ध काये
 व्यूहममूहयो' ॥ अगाध विवरम् । निलनामत्वात्प्रसक्तत्वे प्राप्तेऽस्य पाठ । अस्यापाल-
 इत्येतोस्तु गुणवृत्तित्वादाश्रयलिङ्ग । यद्वौडः—'अगाधाऽस्याधमस्थागमस्ताधमतलस्पृशि' ॥
 बुद्बुदगदमित्यत्र, जनपदगन्धम्कन्धमित्यत्र च समाहार ॥ १० ॥

४

अर्द्धसुदर्शनदेवनमद्वाऽभिजनजनाः परिघातनफेनौ ।

पूपापूपौ सूपकलापौ रेफः शोफः स्तम्बनितम्बौ ॥ ११ ॥

एते शब्दा पुष्टिना । अर्द्ध रण्डम् । प्रामार्द्ध, अर्द्ध पटी, अर्द्ध नगरम् । समासे नपु-
 सक्तत्वस्य वक्ष्यमाणत्वाद्धिपमाराश्वृत्तिरिहाद्धेशब्द ॥ अथ नान्ताः सप्त—सुदर्शन—निष्पु-
 चक्र शक्रपुर च, मेरुजम्बवा तु स्त्रीपुसलिङ्गो वक्ष्यते ॥ गौडस्तु—'आज्ञौपधभिदो स्त्री
 स्याद्विष्णोश्चरे सुदर्शन । महेन्द्रनगरे कृषि' मित्याह ॥ देवन अक्ष । क्रीडान्यवहारवि-
 जिगीपासु तु नान्तत्वात्प्रसक्तत्वमेव ॥ अह इति 'सह्यात०' (७।३।११७) इति 'सर्वांश०'
 (७।३।११८) इति च कृतममासान्तोऽहन्शब्द । सह्यातमए सह्याताह, सर्वमह १२
 सर्वाह, पूर्वमह पूर्वाह । एव सायाह, प्रारम्भो मध्य चाह प्राह मध्याहः ।
 अपराहस्तु पुत्रपुसको वक्ष्यते । परवह्निज्ञतापवादोऽहस्य पाठ ॥ अभिजन 'कुले कृषाता-
 वभिजनो जन्मभूम्या कुलध्वजे' । जन, लोक । परिघातन—अधोवद्धो लगुड ॥ फेन
 डिण्डीर, अर्थप्राधान्याद्विधकफ इत्यपि ॥ अथ पान्ताश्चत्वारः—पूपोऽपूपश्च—भक्ष्यभेद ॥ १६
 सूप सुद्रादिविकार, सूपकारे तु देहिनामत्वात्सिद्धम् । अर्थप्राधान्यात्सूद इत्यपि ।
 यद्वौड—'व्यञ्जने सूपकारे च सूद सूपवदिष्यते' । पूपादीनामन्ननामत्वेन नपुसक्तत्वे प्राप्ते
 पाठ ॥ कलाप 'कलाप सहस्रौ वर्तु कौञ्ज्या भूषणतृणयो' । पिच्छनामत्वात्प्रसक्तत्वे
 प्राप्तेऽस्य पाठ ॥ अथ फान्तौ—रेफ अचक्षम्, वर्णविशेषे तु विषयनामत्वेनैव पुस्त्यम् । २०
 शोफ श्वयथु ॥ अथ वान्ताश्चत्वारः—स्तम्ब—आलानम्, श्रीहर्षादीना प्रकाण्डविशेषश्च ।
 तत्र चार्थप्राधान्याद्बुद्धोऽपि ॥ नितम्ब 'स्त्रिया पश्चात्कटी सानौ नितम्ब कॅटिरोर्धसो' ।
 द्वे (१०—११) अप्यापातलापरान्तिके ॥ ११ ॥

शम्भ्राम्बौ पाञ्चजन्यतिप्पौ पुष्यः सिचयनिकाय्यरात्रवृजाः ।

२४

मन्त्रामित्रौ कटप्रपुण्ड्राः कल्लोलौल्लौ च खल्लतल्लौ ॥ १२ ॥

अल्पे, यथा 'जलदगधिधरराजत सानुमात्र' । अत्र हि जलदाना गन्धोऽप्यस्व यत्र स जलदगन्धि 'वाक्ते'
 (७।३।१४६) इति इरसमासान्त । प्रकाण्डे इति वृक्षजङ्गामम् । व्यूह इति सैन्यरचनाविशेष, यदाह
 'व्यूहस्तु वल्विन्यास' इति । भक्ष्याद्य इति लोके भयाद्य ॥ १० ॥ शक्रपुरमिति अमरावति । कृषातो इति २८
 पीत्तौ । भक्ष्यभेद इति लोके पूदा । सुद्रादिविकार इति प्रहितम् । सूपकार इति भक्तकार, लोके सूआर
 इति प्रसिद्धि । व्यञ्जने इति प्रहितनाशि । सहस्रौ इति समूहे । कॅटु इति पिच्छे । कौञ्ज्यामिति कटि-
 भेखलायाम् । तृण इति भाष्यो । १६
 श्रीहर्षादीनां प्रकाण्डविशेषश्चेति—धान्य
 वृक्षादीनां जङ्गाविशेषः । स्त्रिया च

एते शब्दा पुष्टिज्ञा । शम्भु मुमलाप्रस्थो लोहमण्डलक । अशौ तु तत्रामत्वादेव
 पुस्तवम् ॥ अन्व- सरकादीनाम् ॥ अथ यान्ता यज्ञ-पाञ्चान्यः-विष्णुज्ञा पोर्टगलश्च ॥
 तित्य पुष्यश्च-कैलियुगम्, नक्षत्रे बहुल शत्रेत्यनेन मांमविशेषे तु मामामत्वापुस्तवम् ॥
 ४ प्रसिचय वस्त्रम्-अगुरुनामत्वेन पुसकत्वे प्राप्तेऽस्य पाठ । निषाच्य निषाम ॥ अथ
 शान्ताः सप्त-रात्र इति 'सप्ततैक' (७।३।११९) इति 'तन्वाम' (७।३।१७०)
 इति च कृतसमाप्तान्तो रात्रिश्च । पुण्या रात्रि पुण्यरात्र । यर्षारात्र दीर्घरात्र चिर-
 रात्र पूवरात्र अपररात्र अर्द्धरात्र अहोरात्राविमौ । एषात्ममाहारे च पुत्रपुसयो
 ८ वक्ष्यते । परवल्लिङ्गतापवादोऽस्य पाठ ॥ वृत्र- 'वृत्रो रियो धने ध्वाते शैले शक्रे च
 द्धानये' । ध्वान्तार्थ आरम्भ ॥ मन्त्र-श्रगादिलक्षण पाद्गुण्यसमर्थना आर्षश्च ॥ अमित्र
 वैरी-अरिनामत्वाद्ब सिद्धे सयुक्तरान्तलक्षणनपुसकत्ववाधनार्थमस्य पाठ ॥ वटप्र
 समूह । पुण्ड्र 'पुण्ड्रो देवविशेषेर्भुभेयोरऽतिमुक्ते । चित्रे कुंभो पुण्डरीके पुसि भूमि
 १२ नीवृति' ॥ आर औरकूट । द्रवनामत्वात्पुसकत्वे प्राप्तेऽस्य पाठ ॥ अथ लान्ताः
 पर्विशतिः-करोल तरङ्ग, तरङ्गेऽर्थप्राधान्यादुल्लोलोऽपि । ओल सूरण । यद्रौड -
 'आर्द्रसूरणयोरोल' । सल भृत्ती यत्रप्रभेदे ७ सल्लो निम्ने च चातये । सली श्यास्त-
 पादावमर्दनारत्यरुजि क्षियाम् ॥ तल्ल तडागविशेष ॥ औपच्छन्दसकम् ॥ १२ ॥

१६ कण्डोलपोटगलपुद्गलकालवालावेला गलो जगलहिङ्गुलगोलफालाः ।
 स्यादेवलो बहुलतण्डुलपत्रपालवातूलतालजडुला भूमलो निचोलः ॥ १३ ॥
 एते शब्दा पुष्टिज्ञा । कण्डोल-पिटकार्य भाजनम् । पोटागल-कास भेदश्च ।
 पुद्गल-परमाणु देह आत्मा च ॥ वाल 'वालो मूली महीकाले समये यमकृष्णयोः ।
 २० कृष्णत्रिवृति फाला च नीलीमक्षिप्रयोरपि ॥ काली गौर्या क्षारकीटे कैलिनामाहभेदयो ।
 नीवाम्बुवाहवृन्दे च पिरिवादेऽपि च कचित् ॥ वाल अश्वकृवाल्धि । मूटौ तु बाहुल-
 कारिष्याम् । यद्रौड -'ना वाल ह्रन्तले दन्ताप्रलघोटकवाल्धौ । वाच्यलिङ्गोऽर्भेये मूर्ते
 इति कूलम् ॥ ११ ॥ सरकादीनामिति-'सरको मरिचापात्रे मरिचापानमद्ययो' इति ण्यु अर्थव्यय
 २४ शब्दः ह्यथ । पोर्टगल इति कास । कैलियुगमिति अल्य युगम् । मातृविशेषे इति तित्यपुष्यशब्दो
 यौपमासे ह्यथ । धने इति मेये । ध्वान्तार्थ आरम्भ इति ध्वा-तनामानि ह्रीये, तेन वृत्रशब्दस्य ह्रीव
 तायाधनार्थ पुष्टिने पाठ ह्यथ । पाद्गुण्यसमर्थनेति-समिधविप्रहादीनां गुणानां समर्थना । हेतु
 भेद इति श्वेतेशुः । अतिमुक्ते इति इति अमीतभो । चित्रे इति तिलके, लोके टीकड ।
 २८ कीटे । पुण्डरीके इति श्वेतकमले । भूमि नीवृतीति पुण्ड्रशब्दो नीवृति देशे
 ह्यथ । औरकूट इति पित्तल । भृत्ती इति यमणि ॥ १२ ॥ पिटकार्य भाजनमिति
 इति वा प्रसिद्धिः । भेद इति लोके मल्ल इति प्रसिद्धिः ।
 १७ । आरभ्यनलको रन्धी पोटागलो विभीषण' इति मरणे
 ३२ रन्ध्रे । कृष्णत्रिवृतीति कालीनिसोत । नीलीनि क्षारकीटे
 कालीनामा पीटविशेषः । कालियेनि योनिनी ।
 ३४ इति अपवादे । अश्वकृवाल्धिरिति अथपुण्ड

ह्रीवेरे पुत्रपुसकम् ॥ अलङ्कारान्तरे मेधी वाली वाला झुटिखियो । केशेऽपि पुत्रपुसको वक्ष्यते । स्वार्थिके के वालक शिशु, कान्तत्वात् पुसि, बलयङ्गुलीयकयोस्तु पुत्रपुसको वक्ष्यते ॥ आवेल चर्वितताम्बूलम् ॥ गल सर्जरस (राल) । अर्धप्राधान्यात्कलकल इत्यपि । कण्ठे तु तन्नामत्वादेव पुस्त्वम्, द्रवनामत्प्राप्तपुसकत्वे प्राप्तेऽस्य पाठ ॥ जगल ४ 'जगल पिष्टमये च मेदेके मदनदुमे' ॥ हिङ्गुल हिङ्गुल पुस्यमरलिङ्गशेष । गौडस्तु 'हिङ्गुल वारुद स्यादित्याह ॥ गोल सर्वतो वृत्त । धालक्रीडनकाष्ठे स्त्री, पत्रांजनादौ तु ह्रीवो वक्ष्यते । यस्तु गोल एव गोलक इति स्वार्थिककप्रत्ययान्तो मृते भर्तारि जारजस्य वाचक स आश्रयलिङ्ग ॥ फाल कुशी । देवल देवतायतनम् । बहुल कृष्णपक्ष । यदाह 'बहुलः ८ कृष्णपक्षेऽमौ शितौ च बहुला गंवि । एलाया नीलिकाया च बहुला कृत्तिकासु च' ॥ बहुल प्रीज्यनभसो ॥ तण्डुल - विडङ्गम्, धान्यसारश्च, 'विडङ्गे तण्डुल पुसि धान्यादि- निचरेऽपि च' ॥ पत्रपाल 'दीर्घा छुरी पत्रपाल' ॥ वातूल वातसमूह, वाताऽसहे उन्मत्ते चाश्रयलिङ्ग ॥ ताल 'गीतकालक्रियामाने हरिताले हुमान्तरे । ताल कंरतलाऽङ्गुष्ठ-१२ मध्यमाभ्या च सम्मिते' । कैरास्फले त्सरी च गृहादिरक्षणाय लोहादिमययत्रे च ॥ जडुल - देहे कृष्ण लक्ष्म । शृमल रोगविशेष ॥ निचोल निचुलकम् । यद्रौड 'निचोल स्यान्निचुलकम्' । उपसर्गस्यातन्नत्वाच्चोल । स्त्रीणा कृपांसकश्चोल ॥ वसन्ततिलकम् ॥ १३ ॥

कामलकुहालानयवस्त्राः सुवरोरवयानाः शिरदागौ ।

१६

माधवपणवादीनवहावध्रुवकोटीशाशाः स्पशवशौ ॥ १४ ॥

एते शब्दा पुलिङ्गा । कामल 'भरौ रोरोऽवतसे ना कामलत्रिपु कामुके' ॥ कुहाल सनित्रविशेष ॥ अथ वान्ता द्वादश-अवयव-अङ्गम स्व आत्मा स्वभाव ज्ञातिश्च, अर्थे तु पुत्रपुसको वक्ष्यते, आत्मीये तु गुणवृत्तित्वादाश्रयलिङ्ग, गौडस्तु 'स्वो ज्ञाताया-२० त्मनि ह्रीवे त्रिष्वात्मीये स्त्रिया धने' इत्याह । सुव सुग्भेद । यद्रौड - 'सुग्भेदे ना सुवा भलङ्कारान्तरे इति वर्णाभरणविशेषे लोके वाली इति प्रसिद्धि । मेधी इति यलमध्यगते पधनकीले । बलयङ्गुलीयकयोरिति काङ्गुणुन्द्रडी इति प्रसिद्धयो । मेदेके इति मद्यपदे मेभड इति प्रसिद्धे । मदनदुमे इति मयणहल इति प्रसिद्धे । धालक्रीडनकाष्ठे इति येन शिखर क्रीडित तस्मिन् काष्ठे लोके २४ गुली इति प्रसिद्धि । पत्रांजनादौ इति खापरियाकूल; आदिशब्दानामन शिखादौ । शितौ इति कृष्णवर्णे । गंविती धेनौ । एलायामिति एलची इति प्रसिद्धायाम् । नीलिकायामिति गुलीनाश्या औपयाम् । प्रीज्यनभसोरिति प्रचुराकाशयो । विडङ्ग इति वायविडङ्गनामौपधम् । धान्यसार इति निचुलो मीसादि । योतासहे इति वातमासहते इति महेश्वरप्रक्षेप, घात न सहते इत्यर्थे तु उलप्रत्यये बाहुलकात् । गीत २८ कालक्रियामाने इति गीते काल (स्व ?) क्रियया भाचप्यदिकाया मान परिच्छेदक चतुष्पुटिकादि, तत्र । हरिताले इति धातुभेदे हरियाल इति प्रसिद्धे । हुमान्तरे इति ताडनाभि । कंरतले इति लोके हयाली । अङ्गुष्ठमध्यमाभ्या च सम्मिते इति अङ्गुष्ठमध्यमाङ्गुलिङ्गुत मा तत्र । कैरास्फले इति लोके लाली । त्सरी इति लज्जादिमुद्यौ । गृहादिरक्षणाय लोहादिमये यत्रे इति लाल्यो इति प्रसिद्धे । निचुलकमिति ३२ इतरणा पाठ पठेष्वही इति या । स्त्रीणां कृपांसक इति कामली ॥ १३ ॥ भरौ इति मित्रले देते । रोरो इति कमलभो इति प्रसिद्धे । अंभतसे दोमरे । अंभे इति द्रव्ये । सुग्भेद इति सरुभा ॥ ३४

दिवेष्टनत्रय षोडश्वर रोगविशेषश्च, ग्रन्थिपर्णे तु तन्नामत्वात्तपुत्रम् ॥ सुभिः
जठरम् ॥ इति -चम्न चर्मप्रसेषकश्च । आंगारिकगिगतोऽयम् । सयन्तस्य तु रुमुणा
इति स्त्रीत्वमेव ॥ अर्शो जग्निः, अश्वश्च । ध्वनिः प्रतीयनातोऽर्थः, शब्दे तु विषय-
४ तामत्वादेव पुस्तकम् । घृष्णिपृष्णोर्ण्यं तत्रादप्रियङ्गोर्ण्यं तत्राददोरेण्यं तत्रादहमेर्ण्यं त-
त्वात्पाणिशुश्रूषीणा प्राण्यद्वावाचीदृत्तत्वात् स्त्रीये, क्षीरिचैरन्नामत्वाद्गान्धेयु पुत्रामत्वात्प्र-
पुमकत्वे प्राप्ते षचात् ॥ रथोद्धा ॥ १६ ॥

गिरिशिशुजायुस्पर्शा हाहाहृहृश्च नप्रहर्गर्मुत् ।

८ पादशमानानामा पाप्यथेमोष्मयक्ष्माण ॥ १७ ॥

एते शब्दा पुष्टिना ॥ 'गिरिर्गर्णो गिरियके श्रीशंशुडकशैठयो । तन्नामयविशेषेऽपि
पृथ्ये तु गिरिरन्त्यवत्' ॥ जयोदन्ता-शिशु धोत्रम्-समुग्ररुयान्तत्याप्रपुमकत्वे
प्राप्तेऽस्य पाठ । जायु औषधम् ॥ अयोदन्ताश्वयः-कर्वु फरीपाणि । नदीपा-
१२ चिनस्तु तत्रामत्वात्स्त्रीत्वमेव । जायोर्भेषजतामत्वात्तपुसकत्वे, षर्षुशब्दस्य तु शृद्दन्तत्वा-
त्स्त्रीत्वे प्राप्ते षचनम् । हाहाहृहृ द्वयगायनो ॥ एन्नेरेन्मनण्ड नाम । हाहाश्च शृद्धो-
त्यन्ते मण्डयन्ति । अव्ययत्वाद्दृष्टिगारेताविति फेषित् । गार्धर्षे च हाहाहृहरिति तु
लक्ष्यम् । एन्नेरविद्वृत्तस्यानन्यत्वाद्दधप्राधान्याद्वा निर्दशस्य तदपि मद्भृदीनाम् । रेहिनामत्वादेव

१६ पुंस्त्वसिद्धौ विभक्तिमापायं हृष्टरित्वात् शृत् इति स्त्रीत्वयाधाय च षचात् ॥ नम्रहृ -
मापदलयादि सुरानीनाम्, अर्थप्राधान्यात्प्रहृष्टरित्यापि । अन्नतामत्वात्प्रपुमकत्वे प्राप्ते
वचनम् । तन्नान् हयतीति व्युत्पत्तिप्राधान्ये तत्राश्रयलिङ्गत्वैव ॥ अथ व्यञ्जनान्ता अष्टौ-
गर्मुत् सुवर्णम्, क्षैरचा च, द्रव्यतामत्वात्प्रपुमकत्वे सरूपानामत्वाच्च स्त्रीत्वे प्राप्तेऽस्य पाठ ॥

२० पाद् चरण-दन्तोऽयम् ॥ अश्मा पापाण उपलक्षणत्वाद्धेमलोऽपि । चण्डौ -'हेमल
कृन्लासे ना स्वर्णकारे शिलान्तरे' ॥ आमा-स्वभात्र शरीरम् यत्र मा धृति बुद्धि,
ब्रह्म जीवश्च, स्वभावे चाथप्राधायात्सदृज इत्यपि ॥ पाप्मा-पापम्, रोगश्च । श्येमा
श्वैर्यम्, इमन्न तादेव सिद्धे द्विस्वर मन्न कतरीणि तपुसकत्ववाधानाथमस्य पाठ । ऊष्मा

२२ सन्ताप समृद्धिश्च । यक्ष्मा क्षयरोग, तदन्तत्वाद्वाचयद्भापि । अश्मानीनामन्नन्तत्वेन नपु-
सकत्वे प्राप्ते वचनम् । एव शेषेषुपि लिङ्गेषु स्वरव्यञ्जनात्तत्रमो ज्ञेय । पथ्यार्या ॥ १७ ॥

ॐ ॐ ॐ ॐ ॐ ॐ ॐ इति पुष्टिज्ञ समाप्तम् ॥ ॐ ॐ ॐ ॐ ॐ ॐ ॐ

प्रतिदि । ओर्धने इति भजे । ईवादिबद्वनत्रय इति, लोक गाडि । फहरिति वशापव वदात् । 'प्रिय
२८ पव पद । श्रीधर्षण इति सुगन्धिद्रव्ये । चर्मप्रसेषक इति दीवदो ॥ १६ ॥ गीर्णो इति भक्षणो । गिरियके
इति गिरिशुड, लोक शैडियओ इति प्रतिदे । श्रीशंशुडक इति दृढओ । नेश्रामयविशेषे इति लोके गीड,
काहा इति वा प्रतिदे । फरीपाणिरिति छगणाणि । विभक्तिपापनाथमिति विविधा मतिविभक्तिस्तस्य शाप
नाथम् । क्षैरयेति मधुमण्डिका । कृन्लासे काकीदो । शिलान्तरे इति चापणमेदे । ब्रह्मेति तत्परूपम् ॥ १७ ॥

इति श्रीशानविमर्शोपाध्यायशिशुवाचनाचार्यश्रीवज्रभगणिविरचिते श्राद्धेभवाचरविरचितलिङ्गापुसातनवृत्ति-
३६ ॐ ॐ ॐ ॐ ॐ ॐ ॐ दुग्पदत्रयाधे पुष्टिज्ञ समाप्तम् ॥ १ ॥ ॐ ॐ ॐ ॐ ॐ ॐ ॐ

स्त्रीलिङ्ग योनिमद्वन्त्रीसेनानलितडिन्निशाम् ।

वीचितन्द्राऽनदुग्रीवाजिहाशस्त्रीदयादिशाम् ॥ १ ॥

नामेति स्मर्यते ॥ योनिमदादीना नाम स्त्रीलिङ्ग भवति । योनिमन्नाम. स्त्री पुरुषी रामा । वामा, सव्यादिपु त्वऽस्य यथाप्राप्तमेव । यदाह 'वाम सँव्ये प्रतीपे च द्रविणेऽचातिसुन्दरे । पँयोधरे हरे कामे विद्याद्वामामपि खियाम् ॥ वाम्नी सृगालीवडवारासमीकरमीपु च' । नारी, मीरू, योषा, योषित्, अङ्गना, कान्ता, पुरन्धी, देवी, इन्द्राणी, उर्वशी, रम्भा, तिलोत्तमा, मानुषी, ब्राह्मणी, क्षत्रिया, वैश्या, शूद्रा, हस्तिनी, वशा, धेनुका, अम्बा, वृषीधवत्यौ । गौडस्तु—'धवला गवि ना पँण्डे शुठमुन्तरयोस्त्रिपु' इत्याह । १८ लुँलाया, ऋषी, मक्करी, मत्सी, सूकरी । सृगाली, अय तालव्यादिरपीति गौड' । शुनी, व्याघ्री, सिँही, मृगी, ऋष्यी, मर्कटी, कपी, कुकुटी, मयूरी, चक्रवाकी, चकोरी, हसी, फाकी, मूषीत्यादि ॥ वन्त्रीनाम. वँन्त्री, वटि, उपदेहिक्वेत्यादि ॥ सेनानाम. सेना, चमू, घृतना, बाहिनी, अनीकिनी, वरुधिनीत्यादि । सेनाभेदोऽपि पत्त्यादिरक्षौहि-१२ प्यन्त सेना । 'ईकेभैकरथा त्र्यथा पत्ति पञ्चपदातिका । न्यात्सेनाऽभौहिणी नाम साऽगाष्टैकद्विकैर्गजै । रथैश्चैभ्यो ह्यैस्त्रिन् पञ्चत्रैश्च पदातिभिः' । पदातौ तु पत्ति प्राणिनामत्वात्पुसि । वैलसेन्यर्धकानीकसेनामुसर्गुल्मर्गैणाश्चापवाढविपय । वल्लिनाम. बल्ली, अँजमोदाया त्वस्य बाहुलकात्स्त्रीत्वम् । लता, प्रतानिनी, बहरी, प्रतति, व्रतति । १६ तद्विशेषोऽपि वही कोशीतकी । ईक्ष्वाहुकट्टुमुच्यौ । ईपुसी, पिप्ली, कणा, कृष्णा, उपकुल्या, वैदेही, मागधी । यूथिकाया त्वऽस्य शिंशपादित्वात्स्त्रीत्वम् । गुहूची, वूष्माण्डी इत्यादि ॥ तडिन्नाम. तडित्, शम्पा—अय दन्त्यादिरपि । चपला, क्षणिका, विद्युत्,

॥ अथ स्त्रीलिङ्गवृत्तां हुगंपदार्था व्याक्रियन्ते ॥

२०

पुरपीक्षत्र 'जातेरयान्तनित्यस्त्रीशूद्राव' (२।४।५४) इति सूत्रेण ही । अथेति वामशब्दस्य, सँव्ये इति दक्षिणेतरे । प्रतीपे इति प्रतिवृत्ते । द्रविणे इति धने । पँयोधरे इति खने । हरे इति महादेवे । वाम्नीत्यत्र गौरादिवात् ही । वृषीधवत्यौ इति गोनाम्नी गौरादिरयात् ही । ईण्डे इति वृषभे । लुँला येति महिषी । वैलसीति (वन्त्रीति?) लोके उदेही तन्नाम । ईकेभेकेत्यादि न्याख्या—एकेभा एकहस्तियुक्ता, २४ एकरथा एकरथयुक्ता, 'यथा अश्वत्रययुक्ता, पञ्चपदातिका पञ्चपदातियुक्ता, सेना पत्ति स्वाङ्गवेत् । खागाष्टैक द्विकै, पृन्विंशतिसहस्राष्टशतसप्ततिप्रमितैर्गजै । च पुनरथै । एकविंशतिसहस्राष्टशतसप्ततिप्रमितै रथै । पृभ्यो गजेभ्यस्त्रिन् चारत्रय गुणिते पञ्चपटिसहस्रपदशतदशप्रमितैरथैरस्यथ । च पुन । पञ्चत्रै, गजेभ्य पञ्चवार गुणितै । एकलक्षनवसहस्रशतत्रयपञ्चाशत्प्रमिते पदातिभि । अक्षौहिणी नाम सेना स्यात् । २८ यद्भारतम् 'परवर्द्धेस्त्रिगुणे सँव्ये क्रमादाख्या यथोत्तरम् । सेनामुख गुत्मगणी बाहिनी घृतना चम् । अनीकिनीदशगुणामाहुरक्षाहिणीं बुधा' इति । वैलसेन्यशब्दो नपुसर्गै । धँकानीकशब्दो पुचपुसर्गै । सेनामुच्यमिति गजत्रयत्रयत्रयाधनचक्रपदातिपञ्चदशकमित सेनाभेद । गुँरम इति नगजनवरथसप्त विशदश्वपञ्चचत्वारिंशत्पदातिप्रमित सेनाभेद । ईण्य इति सप्तविंशत्रयसप्तविंशदथैकाशीत्यैकशत ३२ पञ्चत्रिंशत्पदातिप्रमित सेनाभेद पृथ । अँजमोदायामिति अजमोदानामोपपत्त्या वृक्षनामस्त्वात् पुस्त्ये प्राप्ते । कोशीतकीति लोके धँसोडी । ईक्ष्वाहुकट्टुमुच्यौ इति एतौ एकार्यौ खारीतुविणीवाचकौ । ईपुसीति ३४

दियुत् । ऐरावती, शतहृदा, सौदामनी-एते त्रयस्तद्विशेषा अपि ॥ अन्त्या द्वान्ऽप्सर स्वपि
 ह्यादि ॥ निशानाम्, निद, निशा, तुङ्गी, तमी, तमा, उषा, द्रोपा कोपेत्यऽव्ययमपि ।
 उषा तु निशान्तेऽव्ययम् । रम्या । शर्वरी, खिंधा तु योनिमन्त्रामत्वात्मिदम् । त्रियामा,
 ४थामा, यामिनी, रजनी रजनि । तमोयुक्ता तमिमा । ज्योत्स्नायुक्ता ज्योत्स्नी ज्योत्स्ना
 वेत्यादि ॥ नक्षत्रास्तु स्त्रीनपुसको वक्ष्यते ॥ नक्षत्रमिति मन्तमव्ययमपि ॥ वीचिनाम
 वीचि, उत्कलिषा, लहरी, भङ्गिरित्यादि ॥ तरङ्गोद्गोलज्जोलाना पुस्त्वमुक्तम् । ऊर्मस्तु
 स्त्रीपुसत्व वक्ष्यते ॥ तन्द्रानाम्, तन्द्रा, तन्द्रि, तन्द्री च, निद्राया त्वस्य कृत इत्येव
 ८स्त्रीत्वम् । प्रमीला । इन्द्रियस्थानतेत्यादि ॥ अग्रदुनाम घाटा, कृवाटिकेत्यादि । अव-
 टोस्तु स्त्रीपुसत्व वक्ष्यते ॥ ग्रीवानाम् ग्रीवा, धैव तत्सिरायामपि । कन्वरा, शिरोवरे-
 त्यादि ॥ शिरोधेस्तु प्रतिपत्पाठात् स्त्रीत्वम् ॥ जिह्वानाम् जिह्वा रसज्ञा रसना, लोला
 ललनेत्यादि, रना च । यदाह-‘रसा तु सैह्वी यैठा जिह्वार्धरणिर्हेङ्गुपु । रमो मन्ध-
 १२रसे स्त्रौदे निकर्दा विपरंगयो’ ॥ शृङ्गारादौ द्वये वीर्ये देहैर्धात्वन्मुपारते’ । रसनस्य तु
 स्त्रीनपुसत्व वक्ष्यते ॥ शैवीनाम्, शखी, असिपुत्री, क्षुरिका, छुरिका, घेनुका, अस्त्री,
 असिघेनुरित्यादि ॥ दयानाम्, दया, घृणा, कृणा, अनुकम्पेत्यादि ॥ अनुशोशो घञ-
 न्तत्वात्पुमात् । कारुण्य तु सयुक्तयान्तत्वान्नपुसकम् ॥ दिङ्नाम दिक्, आशा । मँद्रे तु रुयुक्ता
 १६इत्येव स्त्रीत्वम् । काष्ठा, ककुप् । जय शोभायामपि स्त्री । हरित्, सूर्याश्ववाचित्ये त्वँऽस्य
 देहिनामत्वात्पुस्त्वम् । दिग्भेदोऽपि दिगेव । ऐन्द्री प्राची, याम्या अवाची, वारुणी प्रतीची,
 उत्तरा उदीची, दक्षिणपूर्वा, दक्षिणपश्चिमा, उत्तरपश्चिमा उत्तरपूर्वेत्यादि ॥ विपुलात्तम् ॥ १॥

शिशुपाद्या नदीतीणाज्योत्स्नाचीरीतीधीधियाम् ।

२०

अद्गुलीकलशीकङ्कहिङ्गुप्रीसुरानसाम् ॥ २ ॥

काकवी ‘तेऽसौ नाम्नी । नैस्येति मागपीशब्दस्य । तद्विशेषा इति विद्युद्विशेषा । अन्त्या द्वौ इति
 शतहृदा-सौदामिनीशब्दौ । निगा ते इति प्रभाते । खिंधामिति-शर्वरीशब्दो नायाम् । तमोयुकेति
 साके अ-वारीरात्रि । ज्योत्स्नायुकेति शोके उजगतीरात्रि । वीचीनामेति कल्लोलनाम । तन्द्रानामेति
 २५आलसनाम विषास्तु तन्द्रानन्देन मीति इत्याहु । यदाहुत्तरक्षणम्-‘इन्द्रियार्थेष्वस्यस्य गौरव जूमण
 क्मः । निद्रात्तस्यैव इत्यते सा तु तन्द्राऽभिधीयते’ ॥ १ ॥ अँवटुनामेति मीयापश्चाद्भागनाम लोके
 मारुटी । भव तत्सिरायामपीति-भय प्रावासात् क-वग धमन्त्यां प्रावाया प्राग्भागे नाट्यामित्यय ।
 यदाहु-‘प्रीवाऽपि क-धराया स्वात्सिरायामपीत्यते । सैह्वीतीति सालरिनाम वृक्ष । पौठति पाठ
 २८नाम्नी भाषयि । यदाह-पाशाब्जमयशरी चेत्यादीति । गदनाम्नी ओषधयपि । यदाहु । राज्ञा
 युक्तसा रस्य भेयसा रसना रसा’ इति । धैरिगिरिति शूमि । हेङ्गुरिति काङ्गनाम धाम्यम् ।
 म-परसे इति वीजावोल् इति प्रसिद्धे । स्त्रौदे इति आस्तादे । तित्ता इति तिस्रद्वयसिक्तम्या
 इन्द्रलवणोष्णकपायात्तर । रँग इति अनुरकि । देहैर्धातुरिति ‘रसात्तृमासमेतेऽस्थिमज्जासुक्राणि
 ३२धातव’ इति एरण । शैवीनामेति घुरी नाम । मँद्रे इति पाद्यायाम् । धैवमिति कङ्कशब्द ।
 नैस्येति हरित् शब्दस्य । ऐन्द्री प्राचीति पूर्वदिग्नाम्ना । एव याम्या अवाची दक्षिणादिक् । वारुणी
 ३३प्रतीची पश्चिमादिक् । उत्तरा उदाची उत्तरादिक् । दक्षिणपूर्वा आग्नेयी विदिक् । एव दक्षिणपश्चिमा

शिशुपादयो नद्यादीना च नाम श्रीलिङ्गम् । शिशुपादि. शिशुपा वीरुन्पाटले, विड्या,
 फल्गुकाकोदुम्बरिके सुंरुण्यौ निर्गुण्डी छिण्टी जंम्बू श्रीपर्णीभद्रपण्यौ, गिरिकर्णी वंदेरी,
 एला सुस्मैला धासा, तिन्तिडी निन्तिडीका चिञ्चा अम्बिलका, सिध्रका सारिका,
 नदीयी । विलोमी, प्रतीपादौ त्वस्य यथाप्राप्तमेव । यदाह—'विलोमस्तु प्रतीपे स्याद्बु-
 जंङ्गे वरुणे शुंति । आमलक्या त्रिलोमी च विलोम चांडेरघटके । धांतकीकुञ्जरे, हेम-
 यती वेतकी पथ्या, हिमजा, श्रेयसी, शिवा, शोफालिका विशल्या दन्ती रोहिणी कटुरो-
 हिणी, नीली यूयिका नवमालिकेत्यादि ॥ शिशुपादिराकृतिगण । तरुनामत्वात्पुस्त्वे प्राप्ते-
 डस्य पाठ । नदीनाम, नदी धुनी निम्नगा आपगा कर्पू । तद्वेदोऽपि नदी गङ्गाकिरासौ
 भोगवती गोदावरी नर्मदा । रहस्या, गोप्ये त्वयमाश्रयलिङ्ग । यमुना कावेरी सिप्रासुप्रे ।
 विपाद्विपाशे इत्यादि ॥ अधुप्या च, प्रगल्भेत्वडयमाश्रयलिङ्ग । तथा आग्नेयी

नैर्कतविदिर् । ईश्वरपथिमा धायवी विदिश् । ईश्वरपूर्वा ऐशानी विदिश् ॥ १ ॥ शिशुपेति सीसमि ॥
 धीरत्पाटले इति पूर्वो दग्ने पाटलीनामवृक्षवाचको । यदाह 'अथ द्वयो । पाटले पाटला मोघा १२
 काला स्याली फलेरहा । वृष्णवृन्ता कुबेराक्षी'ति । विदेति ओपधिमिरोप । फर्तगुकाकोदुम्बरिके इति
 कालुम्बरीवाचको । सुंरुण्यो इति थोहरीनाम्नी । निर्गुण्डीति निर्गुण्डि ॥ छिण्टीति कण्डासेलभो । यदाह
 'सिरेयक सहचरो सिंटी सहाचरश्च स । स तु रक्त कुरवक स्यात्पीतस्तु कुरण्टक । नील आत्त
 गले दासी बाणा ओदनपाशयपी'ति । जंम्बूरिति 'जम्बूरवरङ्गिण्या द्वीपवृक्षविशेषयोरे'ति । श्रीपर्णाभद्र १६
 पण्यौ इति सिनिनामा वृक्ष, यदाहु 'धीपण्यौ काश्मरीकृष्णवृन्तिका मधुपणिका । गम्भारी सयतो
 भद्रा कज्जला भद्रपणिके'त्यादीति । धीपर्णीशब्देन सीम्बलिनामा वृक्षोऽप्युच्यते । यदनेकार्थं । 'श्रीपर्णी-
 दाहमलौ हटे' इति । कदफलेऽपि धीपर्णीशब्द । यदाहु 'कदफल सोमवत्कश्च धीपर्णी कुमुदा तथे'ति ।
 भद्रपर्णीशब्देन प्रसारणीनाम्नी ओपधिरपि । यदाह 'प्रसारणी सुप्रसरा सरणी सारणी च सा । चारुपर्णी २०
 राजबला भद्रपर्णी प्रतानिके'ति । गिरिकर्णाति श्वेतगिरण्डे कालीगिरण्डे च । यदाह 'अथखुर श्वेतपुष्पी
 श्वेता च गिरिकणिका । कटभी श्वेतनामा च श्वेतखन्दाऽपरानिता ॥ नीलपुष्पी महाश्वेता गिरिकर्णी
 गवादनी'त्यादीति । वंदेरीति बदरीशब्दः कोली कर्णास्या च । यदाहु 'बदरी कोलिकर्णास्यो,
 कोलिरिति लोके योरि इति प्रसिद्धि । कर्णासी इति यमणि इति प्रसिद्धि । एला सुस्मैलेति पृथ्वी । २४
 योसेति आटरूपक । तिर्तडीलायाश्रवरोऽपि ण्काया, लोके आमिजली । सिध्रका सारिका इति 'ण्तौ
 वृक्षभेदौ' इत्यमरटीका । नदीयीति जलवेतस जम्बू नारङ्ग कङ्कण जया च । यदाहु 'नादेयी
 नागराजे स्यात् जयाया जलवेतसे । भूमिन्गवा जयत्या च कङ्कणोऽपि समीप्यते' इति । विलोमीति
 आमलकी । प्रतीपे इति प्रतिपूले । बुजंङ्गे इति सर्प । शुंगीति कुजुरे । अरघटके इति भरहट इति २८
 प्रतिदे । धांतकीकुञ्जरे इति धाहडीवाचको । हेमयतीति हेमवत्याया शिवाया हरितकीवाचरा ।
 शोफालिकेति निर्गुण्डीभेद । यदाह 'शोफालिका तु सुगहा निर्गुण्डी नीलिका च से'ति । शोफालिका
 पुष्पविशेष इति क्षीरस्वाम्याह । विश्लेयेति गुड्यी । दन्तीति लोके दांती । रोहिणी कटुरोहिणी इति
 च लोके कद इतीहेकार्यौ । नीलीति गुलीनाम्नी ओपधि । यूयिकेति लोके जूही । नवमालिकेति ३२
 नीमाली । आह च 'वासन्ती प्रहसन्ता च मुवसता वसन्तजा । श्वेत(श्वीर)कराशीवसवासोसेव्या
 भ्रमरवाचवा । धीप्ताभिमुखिः काता सुगधा नवमालिनी ।
 केति' । श्वेत्येति नवमालिनी इति गङ्गावादी । नवमालिनी नवमालि
 णिभते । नवमालि २५

'आग्नेयी पुष्पवत्या स्यान्नदीभेदे च 'ता श्रुषी' पिच्छिला च । शीतमती शिरीषासिन्धुभेद-
 पोतंनिजासु च' ॥ पिच्छिलाविक्रिते तद्वत् ॥ वीणानाम्, वीणा घोषवती । तद्भेदोऽपि
 वीणा । विपद्भी परिवारिणी वदती मर्हती वीणालिकेत्यादि । वैच्छपी च । यत्त-
 ४ 'वच्छपी वदतीभेदे हुंली हुंलगदान्तरे । मदनधविशेषे तु वच्छप समडेऽपि च' ॥
 ज्योत्स्नानाम् कीमुदी ज्योत्स्ना, चन्द्रिकेत्यादि ॥ चीरीनाम्, चीरुना, चीरी, वृद्धारी,
 द्विष्टिना शिष्टीकेत्यादि ॥ तिथीनाम्, प्रतिपन्वभती । द्वितीया, अथ भार्यायामपि ।
 तृतीया चतुर्थीत्यादि ॥ यान्तपद्मश्री, पौर्णमासी, पूर्णिमा । मैथं पूजचन्द्रा रागा ।
 ८ 'न्यूनचन्द्रा अनुमति' । तथा अमानसा, अमापाम्या अमानसी । सैथं दृष्टचन्द्रा सिनी-
 वारी । नष्टचन्द्रा तु सुष्टु, सुष्टुश्च । तथा नन्दा भद्रा जया रिचा पूर्णा । दर्शम् तु
 यन्वन्तत्वात्पुस्तकम् । तिथेस्तु स्त्रीपुमत्व वक्ष्यते । धीनाम् । धी, धिपणा, पण्डा, अनुष्टुप्,
 शेषुधी, धीदा, कन्याया तु योनिमन्नामत्वात्स्वीत्वम् । मनीषेत्यादि ॥ अङ्गुलीनाम्,
 १२ करशाखा । तत्प्रभेदोऽपि-प्रदेशिनी, मध्यमा, अनागिवा, कनिष्ठेत्यादि । अङ्गुलि-
 शब्दस्य करिकराप्रवाचिन इव उक्तु प्राण्यङ्गनाधीलेव स्वीत्वम् । अङ्गुष्ठस्य पुष्टि उक्त ॥
 कलशीनाम्, कलशी, गर्गरी, कर्करी, पुष्टमीया, गलन्तिका मन्थनीत्यादि । कङ्कनाम्
 कङ्क । अथ मालाया पुस्तुच । कङ्क, कङ्क, प्रियङ्गु । अथ लताविशेषे शिश-
 १६ पादित्वात्स्वी । पीततण्डुला इत्यादि ॥ हिङ्गुपत्रीनाम्, हिङ्गुपत्री, मापपर्णी काम्बोजी,
 वैलक्ष्णवदिरयोस्तु शिशपादित्वान् । कारवी, वापिका, कररी, करनीरीत्यादि ॥ सुरा-
 नाम् सुरा वारुणी । तरत्र आसुति परिसुता । मद्य-अनुत्तर्प-वश्य-वापिशायन-मा-
 द्वीन-माथ्वीक हारदूराणा नपुसकत्वम् । चंपकसरचमैरेयमधुशीघ्रना पुत्रपुसकत्वम् ।
 २० कल्पकान्तरयोस्तु स्त्रीनपुमकत्व शुण्डशब्दस्य स्त्रीपुमत्व च वक्ष्यते । माधवासयो तु
 पुष्टिज्ञातुचौ । मदिरा, हाल शुण्डा वैलेत्यादि । चपके स्वयं वाहुलनात्प्रियाम् ।
 नासानाम्, नासा, नासिका, घोणा, शिद्धिनी, गन्धवहा, आद्रा, द्रव्यादि ॥ घ्राण-
 शब्दस्तु नपुसको वक्ष्यते । नमस्य तु वाहुलनात्रपुसकत्वम् । यदाह-'नत्र हुंम्मीरके
 २४ नत्र नामायाभैप्रदास्मि' ॥ २ ॥

अष्टपञ्चदश । पुष्पवत्यामिति ऋतुमत्या स्त्रियाम् । शीतमतीति सीम्भटि । शिथिलेति सीसमि । सिन्धु
 भेद इति मर्हभेद । पोतंनिकेति दुगानाम् चक्राभेद । विक्रिते इति विक्रसणा आहारादि तत्र । परि
 वादिनीति सधीभि सप्तभि परिवारिणी । मर्हनीति नारदवीणा । वीणालिकेति चण्डालानां वीणा ।
 २८ वैच्छपीति सरम्बला वीणा । हुंली इति वाच्छपीति प्रतीतायाम् । हुंलगदान्तरे इति महिष्या पिङ्गाया
 रोगक्षत्र लोक विलाह इति । ज्योत्स्नानामेति चन्द्रनिरणनाम् । चीरीनामेति लोक सीतिमिरीनामा
 जीवविशेषपञ्चमम् । अथमिति द्वितीयाशब्द, भाषाया स्त्रिया, यदाह 'द्वितीया तिविगेहि-यो' । सैथेति
 पूर्णिमा । सैथेति अमावासा । कङ्कनामेति कङ्कनाम् धान्य वस्त्रम् । अथमिति कङ्कनाशब्द, अथमिति
 प्रियङ्गुशब्द । हिङ्गुपत्राति लोके हिङ्गुशब्दो सप्तम मापपर्णी । वैलक्ष्णवदिरयोरिति काम्बोजीशब्दो
 ३३ मापपर्ण्या श्वेतवदिरि च स्त्रीलिङ्ग । चपके इति सुरापानमाजने । अथमिति देवशाब्द । हुंम्मीरके

रास्त्राशिलावचालालाशिम्नाकृष्णोष्णिक्काश्रियाम् ।

स्पृषापण्यातसीधाप्यासरघारोचनाशुचाम् ॥ ३ ॥

रास्त्रादीना नाम खील्लिङ्गम् । रास्त्रानाम्, रास्त्रा एलापर्णी मुग्धा युक्तरसा रस्या रसनी रसा श्रेयसीत्यादि ॥ नाकुली च । यद्गौड—‘खी चञ्च्ये कुङ्कुटीकन्दे रास्त्रा-४ यामपि नाकुली’ । शिलानाम्, शिला मनोगुप्ता मनोहा नागजिहिका मन शिला नेपाला कुन्टी गोला इत्यादि ॥ नेपाली च । यदाह—‘नेपाली नैवमालीमन शिलासुवहासु च’ । वचानाम्, वचा शतपर्षिका गोलोमी जीवा पद्मन्धा । उग्रगन्धा—शारिकाया त्वऽस्य योनिमन्नामत्वात्स्त्रीत्वम्, शुके तु देहिनामत्वात्सुसि । श्वेतवचा तु हैमवती । ८ लालानाम्, लाला सृणीका, स्पन्दनी इत्यादि ॥ शिर्षानाम्, शिम्ना शिम्बि शमी शिमि., वीजकोशी इत्यादि ॥ जाङ्गली च । कैपिल्ले त्वऽस्य देहिनामत्वात्पुस्त्यम् । कृष्णा कृष्णजीरकम् । तन्नाम—कृष्णा पिप्पली सुपवी कारवी पृथु फाला उपकुञ्चिका उत्तुञ्चिका उपकालिका कुञ्चिकेत्यादि ॥ पृथ्वी च । यद्गौड—‘पृथ्वी पृथो पृथिव्या १२ च त्वक्पत्र्या कृष्णजीरके’ ॥ राजिकापि कृष्णा । तन्नाम कृष्णा राजिका आमुरी इत्यादि ॥ पिप्पल्या तु वह्निनामत्वादेव सिद्धम् ॥ उष्णिक्कानाम्, उष्णिका यवाग् । श्राणा विलेप्या विलेपिका इत्यादि ॥ विलेपनी च । यद्गौड—‘विलेपनी सुवेशा खी तैरलापि विलेपनी’ । तरलस्तु खीनपुसको वक्ष्यते ॥ श्रीनाम्, श्री लक्ष्मी कमला पद्मा पद्मवासा १५ राजीववासा हरिम्रिया क्षीरोदतनया मा रामा इन्दिरा इत्यादि ॥ स्पृक्का गन्धद्रव्य-विशेषः । तन्नाम, ‘मरुमाला तु पिशुना स्पृषा देवी लता लघु’ । समुद्रान्ता वधू’ । कोटिचर्पापि लङ्कोयिकेत्यपीत्यादि । ब्राह्मणी च ॥ पर्वयानाम्, पण्या कटमी पारापताह्नि. मुवर्णलता ज्योतिष्का अभिभासा लवणा दुर्दिना ज्योतिष्मती इत्यादि ॥ अतसीनाम्, २० अतसी कृष्णप्रिया चन्द्रिकाहा मसृणा क्षुमा उमा इत्यादि ॥ धौप्यानाम्, धाप्या । सामिधेनी—अथ सैमिधि बाहुलकात्स्त्रियाम् । यद्गौड—‘सामिधेनी समिध्वचि ऋग्’ इत्यादि ॥ सरधानाम्, सरधा क्षुद्रा मधुमक्षिका । तैश्चभेदोऽपि पुत्तिका पतङ्गिकेत्यादि ॥ रोच-नेति गोरोचना वक्षारोचना च गृह्यते । तैराऽऽद्यानाम्—‘चन्दनीया तु रोचना । भूतमी-२४ इति जलचरजीये । यदाह, ‘नरु कुम्भीर आलास्ये’ इति । अमदारणीति दारणोऽत्र आचारभूत अमदार सत्र इत्यनेकार्थवृत्ति ॥ २ ॥ रोचैति लोके राठ वज्राम । चञ्च्ये इति चविकानाञ्चि औषधे । कुङ्कुटीकन्दे इति रसोनभेदे इत्यनेकाद्यवृत्ति, नउलीनाङ्गी ओषधिरिति ध-वन्तरि ; यदाह ‘नाकुली सप्यगन्धा तु सुगन्धा भोगिगन्धिवे’त्यादीति । शिर्षानामेति मणसिलनाम् । नैवमालीति २८ नीमाली । सुवहेति राठ । चञ्चैति लोके वच वज्राम । शारिकायामिति सालदीनाग्नि जीवे । अस्वेति उग्रगन्धशब्दस्य । शिर्षानामेति पत्नीनाम् । कैपिल्ले इति पक्षिविशेषे । अस्वेति जाङ्गलराशब्दस्य । पृथ्वी इति पृथुवगुणयुक्तार्थं क्षियाम् । त्वक्पत्र्या इति हिङ्गुवर्तीनाश्वयाम्, यदाह ‘हिङ्गुवर्ती तु कारवी । पृथ्वीका पृथुका पृथु’रित्यादीति । तन्नामेति राहनाम् । उष्णिक्कानामेति जाउली नाम । तैरलेति जाउली ३२ नाम । गन्धद्रव्यविशेष इति पीक इति नाम्ना प्रसिद्ध । पर्वयानामेति मालकागुणी नाम । धौप्यानामेति यया ऋषा अग्नी इ-घन क्षिप्यते सा ऋक्ष धाप्या उच्यते । अथामिति सामिधेनीशब्दः । सैमि धीति इन्धने । तैश्चभेदोऽपीति मधुमक्षिकाभेदोऽपि ।

भूतनाशिन्यौ भयघ्नी पाण्डुली रुचि' । गोपित्तरोचना च । वशरोचना याशी तुगाक्षीगी
तुका शुभा वज्रजा शुभ्रा वशक्षीरी वैषवी इत्यादि ॥ वैदेही च । यद्रौड- 'वैदेही'
पिप्लयीसीतावणिकक्षीरोचनास्वपि' । त्वक्क्षीरस्तु स्त्रीनपुसको वक्ष्यते ॥ भूनाम-भू
धूमि, अनयोः स्नानमात्रेऽपि रुयुक्तान्मन्वन्तत्वाच्च स्त्रीत्वम् । वसुधा अचनि, वसु-
मती । इडा-छत्वे इला । धात्री अम्ना । उर्वरा-अथ सर्वसस्त्रायामपि भुवि । दक्षा
गोत्रा कु इत्यादि ॥ ३ ॥

हरिद्रामासिर्दूर्वाखलाकाकृष्णलागिराम् ।

८ इतु प्राण्यङ्गनाची स्यादीदूदेकस्वर कृत' ॥ ४ ॥

हरिद्रादीना नाम स्त्रीलिङ्गम् । हरिद्रानाम, हरिद्रा पीतिका पिण्डा रजनी रजना ।
निशा-अथ दारुहरिद्रात्रियामयोरपि । 'गौरी वर्णवती पीता हरिता वरवर्णिनी' । पीत-
चन्दनस्य तु बाहुलकान्नपुसकत्वम् । मासिर्गन्धद्रव्यविशेषस्तन्नाम, 'भासी कृष्णा
१२जटा हिंसा नलदा जटिला मिथी । 'जटा च पिशित्ती पेपी श्रव्यादा च तपस्विनी ।
द्वितीया गन्धमास्यन्या भूतनेशी जटा स्मृता' ॥ पिशाची पूतनाक्षी भूतक्षी च
लोमशा इत्यादि ॥ अथ कांसीसादावपि । यदाह- 'अथ वासीसस्तृगालीर्जटिलासु च
लोमशा' । 'लोमशा शूकिशिम्ब्या च मेकंटीकाकजह्वयो । मैहामेवातिनलयो शात्रिनीमिदि
१६चेप्यते' । मिसिञ्च । यद्रौड- 'स्यान्मास्या ईतपुष्पाया मधुराया मिसि स्त्रियाम् ।
अजभोदाया च' ॥ दूर्वानाम, दूर्वाहरिताली शतपर्वा शतवीर्या शतबही असितालता सहस्र-
वीर्या अनन्ता दुर्दरा(दुर्दुरा?) । रहा, नीलैर्दूर्वेयम् । भार्गवी च । यदाह- 'भार्गव पशुरामे
स्याहजे शूत्रे मुधन्वनि । भार्गवी हेमवत्या च यमला शित्तिदूर्वेयो' । शिता तु गोलोमी
२०श्रेतगर्मा सितालता गण्डाली तीत्रा वारणीत्यादि ॥ आलूनाम आलू कर्पूरी
गलन्तिका बाह्वानी इत्यादि ॥ आलुञ्च । यद्रौड- 'आलुर्गलन्तिकया स्त्री हीन रुदे च
१७भेलके' । बिलाकानाम, पुष्पजेऽपि स्त्रीत्वमेव । बलाका विसकण्ठिका विसकण्ठिका
बेकरका इत्यादि ॥ कृष्णलानाम, कृष्णला गुह्या रचिका काकचिञ्ची इत्यादि ॥ शिर-
२४ण्डिनी च । यदाह- 'शिरण्डी च मयूरे स्याद्वापे गार्ह्यवैरिणि । कंलापे चाथ गुह्याया
शूधिकया शिरण्डिनी' । शीर्नाम शी वाग् वाणी भारती भापा सरस्वती इला
इत्यादि ॥ देवताविशेषाचिना चैषा योनिमत्रामरनादेव स्त्रीत्वम् । एव श्रीभूनदीनामस्वपि

गोरोचना नाम । अथमिति उर्वराशाब्द ॥ ३ ॥ अथमिति निशाशाब्द । गन्धद्रव्यविशेष इति श्लोके छत्रि
२८ इति नाम्न मन्दिबलक्षाम । अथमिति लोमशाशब्द । कांसीसमिति धातुमेद । जटिलेति भासी । शूक-
शिम्ब्या इति वपिकृष्णाम् । मेकटीति करओ नाम वृक्ष । मैहामेदेनि मेदनाद्री ओपथि । ईतपुष्पेति
शोवा । धैपुरेति श्लोके धीहाती । नीलैर्दूर्वेयमिति पूर्वोक्तनामभिरिय नीलवृवा श्रेया । ईंके इति दैत्यगुरौ ।
मुधन्वनीति सुधनुर्धरे इत्यनेकाथवृत्तिः । हेमवत्यामिति पार्वत्याम् । मैलूनामेति करवही शाहरी वा
३२ लक्षाम । भेलके इति उद्धपे । बिलाकानामिति मगली नाम । पुष्पजेऽपीति पुरुरे वाच्येऽपि बलाकाशब्दस्य ।

द्रव्यम् ॥ इत्तु प्राण्यङ्गवाचि स्यात् । प्राण्यङ्गवाचि इकारान्त श्रीलिङ्ग स्यात् । गोधिः
 ललाटम् । एव अङ्गुलिः अङ्गुरि. कटिः पालि कैरोटि कैपोणि कफोणि कफणि
 शङ्कुलिः कलाचि तुन्दि. तुण्डि च्युतिबुली, बुलिरुपत्यपथेऽपि । श्रोति पक्षति ।
 इदिति किम् ? कर्ण । प्राण्यङ्गवाचीति किम् ? नाभि क्षत्रिय । प्राण्यङ्गवाचिनस्तु ४
 श्रीपुसत्वम् । चक्रपिण्डकाया तु स्त्रीत्व वक्ष्यते ॥ ईदूदेकस्वरम्. ईकारान्तमूकारान्त च
 ण्कस्वर नाम श्रीलिङ्गम् । ^{१३} ह्रीं ^{१३} प्री श्री. 'लक्ष्म्या त्रिवर्गसम्पत्तौ वैपोपकरणे मितौ ।
 श्रीवैपरचनाशोभाभारतीसरलद्रवे(हुमे)' ॥ ^{१३} श्रूं, ^{१३} मूं ^{१३} ङूं, ^{१३} जूं । एकस्वरमिति किम् ?
 स्वयम्भू-ब्रह्मा ^{१३} नी., ^{१३} हूं इत्यादीना तु गुणवृत्तित्वादाश्रयलिङ्गता ॥ कृतः, कृत्सम्बन्धिनी
 यावीदूतौ तदन्त नाम श्रीलिङ्गम् ॥ अनेकस्वरार्थ आरम्भ ॥ लक्ष्मी श्रीतुल्यार्थः ।
 यत्नाह—'लक्ष्मी श्रीरिव सम्पत्तिपद्माशोभाप्रियं ह्यु' । ^{१३} पपी ^{१३} यंयी । वातप्रमीस्तु देहिना-
 मत्वात्पुसि । अय मालाया पुस्काण्डे पठित । देवनन्दी तु ख्रियामाह । ^{१३} तैरी ^{१३} तैत्री ^{१३} जैवी
^{१३} यंवाग्, ^{१३} अंलावू ^{१३} कुंतू ^{१३} कंकेन्धू ^{१३} कंच्छू ^{१३} मंजू ^{१३} दंद्रू ^{१३} तंद्रू ^{१३} तर्दू ^{१३} कंशेरू ^{१३} रंजू ^{१३} तंजू १२
 आह । ^{१३} दन्भू-सविप कीट । यद्रोड-^{१३} दन्भू स्त्रीसर्पभेदे ॥ ^{१३} धनू चापम्, वासू
 शक्त्यारव्यमायुधम् । अग्नेगुस्तु गुणवृत्तित्वादाश्रयलिङ्ग । त्रीण्यपि (२-३-४) पथ्या-
 वक्राणि ॥ ४ ॥

पात्रादिवर्जितादन्तोत्तरपदः समाहारे ।

१६

द्विगुरन्नावन्तान्तो चान्यस्तु सर्वो नपुसकः ॥ ५ ॥

पात्रादिवर्जितादन्तोत्तरपदः समाहारे द्विगुः । पात्रादिगणवर्जितमकारान्तमुत्तरपद
 यस्य स तथाविधो द्विगु समाहारे वर्त्तमान श्रीलिङ्ग । पञ्चाना पूलाना समाहार

ईष्णलानामेति चिरमीनाम । मीङ्गवैरिणीति मीष्मरिपो । कलापे इति पिच्छे ॥ ४ ॥ पालिरिति कण २०
 लतिका, लोके कर्णनी पाली । कैरोटिरिति मल्लकहड्डम् । कैपोणिरिति कपोण्यादयस्य कृष्णीवाचका ।
 शङ्कुलिरिति कणपर्य-वभाग । कलाचिरिति पहूषा (कलाङ्ग) । तुन्दिरिति उदरम् । तुण्डिरिति
 दक्षतनाभि । च्युतिबुली इति अपाननाश्री । भूपत्यपथेऽपीति योनावपि । श्रोदिरिति चञ्च । पक्षति-
 रिति पिच्छमूलम् । यद्वाहु 'पक्षमूल तु पक्षति' । ह्रीरिति लज्जा । प्रीरिति प्रीति । त्रिवर्गसम्पत्तौ २४
 इति समृद्धौ । वैपोपकरणे इति वज्राभरणादौ । मितौ इति बुद्धौ । श्रूरिति खोके भसुहि । मूरिति 'मू
 कुये निम्नरेऽपि च' । मूरिति 'मू कामरूपिणि स्वर्णे' । जूरिति 'जुराकाशरसस्वत्या पिशाच्या जयनेऽपि
 च' । भीरिति नयतीति नी । हूरिति छुनातीति हू । भिवंशुरिति लता । पंपीरिति रश्मि सूर्य हस्ती
 च । भंभीरिति मोक्षमार्ग दिव्यरश्मि भादिव्य अधश्च । रीरीरिति नौ अग्नि वायु एव च । रंभीरिति २८
 वीणागुण, लोके साम्बि इति प्रसिद्धि, गुह्यची चर्द्धां नाडी च । रंभीरिति प्रकाश भादिव्य भूमि पशु
 राजा स्त्री च । यंवागूरिति जाडली । अंलावूरिति तुम्बी । कुंतूरिति चर्ममंजुदपात्र, लोके कूदा इति
 प्रसिद्धि । कंच्छूरिति बदरी मण, इत्यादि उणादौ विलोक्यम् । कंच्छूरिति पामा । मंजूरिति शुद्धिः
 रत्नक गथास्त्रो मिला च । दंद्रूरिति कुशभेद खोके द्राद्र । तंद्रूरिति दूर्वा, लोके बौहली । कैरोटूरिति
 कन्दविशेष । कीटश्च । तंजूरिति कण्ड । तंजूरिति शरीरम् । आहूरिति पादांनी, लोके कपटी माहारी ३३

पद्मपूरी । पण्णगरी दशमामी त्रिफला । पात्रादिवर्जितेति किम् ? द्विपात्रम् 'द्विमासम्
 त्रिगुवनम्, चतुर्गुणम्, द्विपथम्, त्रिपथम्, चतुष्पथम्, त्रिपुरम् । भाष्ये तु त्रिपुरीत्यु-
 क्तम् । पात्रादयः शिष्टप्रयोगगम्याः । अदन्तेति किम् ? पद्ममिति त्रिगुमि पद्मकुमारि
 ४ दशकुमारि, अन्त्ययो स्त्रीपुसस्त्रमपीत्ये । उत्तरपदग्रहणं किम् ? पद्मगान ममाइता पद्म-
 गरम् । एव शगवम् त्रिरात्रम् सप्तभूमम् । अत्र द्विगुरदन्तो नोत्तरपदम् । समाहार इति
 किम् ? पद्माप्रिय दशषट्मिन् । उत्तरपदे परवद्विभ्रता तद्विगार्थे च वाच्यलिङ्गा
 वक्ष्यते । अत्रानन्तान्तो वा अत्रान्त आयन्त च यदुत्तरपद वदन्तो द्विगु समाहारे
 ८ वर्तमानो वा स्त्रीलिङ्ग । अन्त, पद्मतर्ही पद्मतत्त्वम्, द्वादशराजी द्वादशरानम्,
 पद्मचर्मी पद्मचर्मम् । आनन्त पद्मगर्ही पद्मसद्वम्, दशगर्ही दशगर्हम्, पद्ममार्ही
 पद्ममालम् । त्रिमन्थस्य तु नपुमकत्व वक्ष्यते । अत्रान्तमानन्त चोत्तरपद न द्विगुरिति
 द्विरन्तग्रहणम् ॥ अन्यस्तु मर्या नपुसक - उत्तरीत्यान्त्य पुनर्द्विगु ममाहारे वर्तमान
 १२ सर्वा नपुसक । तेन पात्राद्युत्तरपदस्याऽनकारान्तोत्तरपदस्य विकल्पितस्त्रीत्वस्य च पदे
 नपुसकत्व सिद्धम् । तथेधोदाहृतमेव ॥ विताम् ॥ ५ ॥

लिन्मिन्यनिष्पणिक्युक्ता, फचित्तिगलपदस्वरूप ।

विंशत्याद्याशताद् द्वन्द्वे, सा चैक्ये द्वन्द्वमेपयो. ॥ ६ ॥

१६ लिन्मिन्यनिष्पणिक्युक्ता ॥ लिप्रत्ययान्त मि-नि अनि-णि अणि-प्रत्ययान्त स्त्रियामुक्ताः
 क्युक्तास्तदन्त च नाम स्त्रीलिङ्गम् । लिट्, गवा ममूहो गोत्रा । एव रथकत्रवा पदिया
 तृण्या गव्या रथ्या वाल्या रेलिनी प्रामता जनता वधुता गजता सहायता तृणमा
 वराणसा । कर्णे भवा कर्णिना, एव ललाटिका, गर्माणा भृगूणा च विवाह मीगमागविका,
 २० काकोल्लस्य वैर काकोल्लकिना, शूङ्ग्य भाव शूङ्गता, एव शैष्योपाध्यायिका, गीर्गिकया
 वा ॥ ४ ॥ त्रिकलेत्यत्र अत्रादिवादात् । अन्त्योरिति पद्मकुमारिदशकुमारि इत्येतयो । अत्रलि पद्मगान
 दशगान सप्तभूमिह द्विगुमास 'सहस्रापाण्डकहृष्णाद्रमे' (७।३।१८) इति सूत्रगतममास
 प्रत्ययेन अद्-तोऽन्ति पर अत्रे अद्-त उत्तरपद गोभूमीति लक्षण नास्ति । अत्रान्तमात्र चोत्तरपद
 २४ न द्विगुरिति द्विरन्तग्रहणमिति अत्रत अत्रप्रत्ययात् आवत आकारान्त च उत्तरपद द्विगुर्न
 भवति । यथा पद्मतत्त्वम् पद्मलङ्का, किं तर्हि ? अत्रत अत्रे यस्य तत् अत्रतान्त प्रकृतिपूर्वरूपस्य
 माससम्बन्धिप्रत्ययसमुदायरूपम् । एव आवतान्त च पद द्विगुरित्यत्र । यथा । पद्मवर्ही ।
 पद्मलङ्का ॥ ५ ॥ गोत्रा रथकत्रवा इत्यत्र 'गौरववातात् प्रत्यक्त्वत्' (६।२।२७) इत्यनेन प्रत्यक्त्वत्
 २८ प्रत्यया । पात्राना समूह पात्र्या एव तृण्या गव्या रथ्या वाल्या इत्यत्र 'पाशादेश्य स्य' (६।२।२५)
 इति ल्य । रेलिनां समूह रेलिनीत्यत्र 'पलादिभ्यो लिट्' (६।२।२७) इति लिट् । प्रामाणां समूहो
 प्रामता । एव जनता वधुता गजता सहायता इत्यत्र 'प्रामजनवधुसहायात्' (६।२।२८) इति तत् ।
 तृणा सत्त्वं तृणता इत्यत्र 'तृणादे सत्' (६।२।११) इति चातुरार्थिक सत् । कर्णिकेति कर्णभरण
 ३२ विशेष पद्मवयवश्च । एव ललाटिकेति ललाटमण्डा टीकीप्रमुख उभयत्र 'कणललाटात् कत्
 (६।२।१४१) इति कत् । मीगमागविकेति गर्माणां भृगूणां च अय परस्पर विवाह इत्यत्र । 'विवाहे
 ३६ द्व-दादकत्' (६।२।१६३) इत्यकत् । काकोल्लिकेति काकस्य उल्लकस्य वेद परस्पर वैरसिन्धुर्ष ।

श्यापते । द्वौ पादौ वृत्ति द्विपदिका वृत्ति, देव एव देवता—एषु 'भोरथ०' (६।२।२४)
इत्यादिना प्रत्याद्य. क्रमेण लितः प्रत्याया ॥ मिः. सूर्मि—स्थूणा, अयं प्रतिवृत्तिश्च ।
इया सूर्मि । सूर्मिशब्दादपि इया सूर्मि । नेमि. कूपस्थान्ते रज्ज्वादिधारणायं श्यस काष्ठम्
चक्रधारा चक्रभ्रमिश्च । वर्मिं वर्ल्मीककृमि । वल्मि—इन्द्र समुद्रश्च । दल्मि आयु-४
धम् ॥ निः. वेनि—व्याधिः केशरचना नदी च । सोनि सर्वनम् । धुनि नदी ॥ अनिः.
अदनि. धनु प्रान्त । कदनि शैलमेखला । वर्त्तनि 'वर्त्तनिस्तर्कुपिण्डेऽपि स्त्रिया वर्त्तन-
वैर्त्तनो.' । धमनि सिरा ॥ णिः. काणि वैलक्ष्यानुपसर्पणम् (?) वाणि—व्युत्ति मूल्य च ।
नि.श्रेणि—अंधिरोहिणी खजूरी च । वेणि—केशरचनाविशेष प्रवाह सेतुश्च । प्रवेणि—
गीतप्रस्तारः, अंस्तारण वेणिश्च । रुणिः क्रयः । द्रोणिः जंलाधारविशेष । चूर्णिः वृत्ति ॥
अणिः. सरणि—पन्था श्रेणिश्च । ग्रहणि—कोष्ठस्थान रोगविशेषश्च । करणि सादृश्यम् ।
क्षिपणिः आयुधम्, चर्मकृता च पापाणसर्जनी । वर्षणिः—वेटी कुंडला अग्निश्च । काकणि
मानदण्डपणयोस्तुर्यांश । तरणि—संज्ञक यथागृह्यश्च । समुद्रार्कांशुयष्टिषु तु स्त्रीपुसत्त्व १२
वदयते । कृमिवहयमिष्टृणिवृष्णीना पुस्त्वमुक्तम् । अग्निवृष्टिपर्णाना तु स्त्रीपुसत्त्व वदयते ॥
व्युत्तः क्ति क्यप् श य अः अङ् अन क्तिप् व अनि इन् णकश्च । क्ति^३, वृत्ति.
कैशिकी, आरभटी, सात्वती, भारतीयलक्षणा । ग्राम्या परुपोपनागरिका लक्षणा (?) कृष्यादि ।
विर्वृत्तिश्च ॥ भूति—भस्म, उत्पत्ति वित्त च । भक्ति—लेखा व्युष्टि वृष्टि फल सृष्टि १६
स्तुतिश्च । कृष्टि कर्षणम्, 'प्रथम गर्भग्रहण च, यस्तौष्णादिक त्त्यन्तो बुधवाची स
गुणवृत्तित्वादाश्रयलिङ्ग । वृष्टि—घर्षणम्, स्पर्द्धा विर्व्युत्तान्ता च । सूकरे तु प्राणिनामत्वा-

'अदेवासुरादिभ्यो वैरे' (६।३।१६४) इत्यकल् । कुंफतेत्यत्र 'भावे त्वत्त्वं' (७।१।५५) इति तल् ।
शैर्व्योपाध्यायिवेति शिष्योपाध्यायाना भाव शैर्व्योपाध्यायिका 'द्वन्द्वाहित्' (७।१।७४) इति सूत्रेण २०
लित् अकञ्प्रत्यय । गार्गिक्या श्लाघते इति गर्गस्यापत्य गार्ग्ये । गार्ग्यस्य भाष्य वर्म्मं वा गार्गिका तथा
श्लाघते गर्गापत्यत्वेन प्रवराध्यायपठितत्वेन च उरुपाठयान करोतीत्यर्थः । 'गोत्रचरणात् श्लाघात्याकार
प्राध्यायगमे' (७।१।७५) इति लिट् अकञ्प्रत्यय । द्विपदिका वृत्ति इति द्वौ पादौ ददातीत्यर्थ
'सङ्घादे पादादिभ्यो दानदण्डे चाकल् लुरु च' (७।२।१५२) इति अकल्प्रत्यय । देवतेत्यत्र 'देवात्त्वं' २४
(७।२।१६२) इति तल् । अयं प्रतिवृत्तिरिति लोहरी पुतली । श्यस काष्ठमिति वृद्धोद । वर्ल्मीककृमि
रिति वर्ल्मीकस्य उपदेहिकागृहस्य कृमि वर्ल्मीककृमि, उपदेहिवेत्यर्थ । सर्वनमिति खानम् । तर्कुपिण्डे
इति तर्करघन्तात् पापाणादिमय पिण्डस्तर्कुपिण्ड इत्यनेकाधवृत्तौ । वर्त्तन इति जीविका । वर्म्मिति
भाष । व्युत्तिरिति पाणभो । अंधिरोहिणीति नीसरणी । अंस्तारणमिति आधार । वेणिरिति केदारचना । २८
जंलाधारविशेष इति चर्मकुण्डी । कोष्ठस्थानमिति उदरे उदराग्निस्थानम्, धान्यार्थ यत्र कोष्ठागार त्रियते
तद्वा । चर्मकृता च पापाणसर्जनीति लोके गोपणि । वेटीति दासी । कुंलदेति अतवी स्त्री । मानदण्ड
पणयो तुर्यांशे इति मानदण्डश्चतुष्करसस्य तुर्यांश, पणस्य तुर्यांशश्च । संज्ञक इति सेतु । यथागृरिति
वाडली । व्युत्त इति स्त्रिया उक्ता ये प्रत्ययास्तौ व्युत्ता । क्तिरिति 'स्त्रियां क्ति' (५।३।६९) इति । ३०
कृष्यादिरिति आजीविका । यदाहु 'वाणिज्य पापुपाह्य च कृपय चेति वृत्तय' इति । विर्वृत्तिरिति
टीका । विर्व्युत्तावेति लोके पाराहीकन्द, यदाह 'वृष्टिविधानना श्लाघा धाराही वृष्टिकारो'त्यादायि । ३४

- दुस्त्वम् । दृष्टि -ज्ञान चक्षु दर्शन च । इष्टि -यज्ञः इच्छा च । दिष्टि -परिमाणं सुदृ
च । अधीष्टि -अध्येषणा । परीष्टि -श्राद्धे द्विजशुश्रूषा । अभिज्ञासिः-याच्यया अभिज्ञापञ्च ।
अपचिति -पूजा व्यय हानि निष्कृतिश्च । पीति 'धाने स्त्री पीतिरथे ना' । यति 'पाठ-
४ च्छेदे स्त्रिया पुंसि निकारयतिनोर्यति' । शक्ति -सामर्थ्यम्, प्रहरणविशेष उदसाहादिश्च ।
मूर्त्ति -काठिन्यम्, कायश्च । अर्त्ति -पीडा धनुष्कोटिश्च । वृद्धि 'वृद्धिरानन्दवर्धने ।
स्त्रिया क्लान्तरेऽपि स्याद्द्विदिनामनि चौपथे' ॥ क्षिति -क्षय भूश्च । गुप्ति -कारा रक्षा
मुषो दीर्घविवर च । धृति -धारण धैर्यं सौख्य च । दुर्गति वारिद्र्यम्, निरये तु स्त्रीपुस-
८ लिङ्गो वक्ष्यते । समिति -सङ्घाम सङ्घम सभा ईयादिका च । यदाह -'सम्पराये सभाया
च सङ्घमे समिति स्त्रियाम्' । साति -दान अवसान च । पद्धति -मार्गः क्रमश्च । दीधिति -
किरण हेति रश्मि शस्त्रम् अग्निज्वाला च । प्रकृति 'लिङ्गे स्वभावे प्रकृति' पौराण्यमात्या-
दियोनिषु । स्त्रीलिङ्गं गुणसाम्येऽपि' । प्रत्ययात्पूर्वा च । वृत्ति चर्मम् । नियति विधि ।
१२ धृति -वेद वार्त्ता श्रवण कर्णश्च । आकृति 'सैमान्येऽपि शरीरेऽपि स्वाङ्गरेऽप्याकृति
स्त्रियाम्' । आयति 'दीर्घत्वेऽप्यायति स्त्री स्यात्प्रभावागामिनालयो' । सहति सह्यात ॥
क्यप् आस्या आसनम् । अज्या (ट्या?) गति । जग्या सैवं । इज्या 'इज्या स्यात्सङ्घमे दाने
यागेऽर्चाया गुरौ पुमान्' । श्रुत्या वेतनम् । समज्या सभा । निपद्या आसनम् । शय्या-
१६ पर्यङ्क शब्दगुम्फश्च । शय्यान्तत्वात् -'अन्त शय्या मृतौ भूमिशय्याया पितृकानने' ।
मुत्या -यस्या सोम सुन्वन्त्याङ्कि, परिवासयन्तीत्यय । विद्या धैन्वीक्षिक्यादि । चर्या
भ्रमणम् । मन्या -प्रीवाया पश्चाद्भागे सिरा । कृत्या -कृति मारिदेवता च, विद्विष्टकार्य-
योस्त्वाश्रयलिङ्ग । शुः, क्रिया धारम्भादि 'आरम्भो निष्कृति शिक्षा पूर्वजन सैम्प्रधार-
२० परिमाणमिति द्वादशाङ्गुल इत्यनेकाधवृत्ति । मुदिति ह्य । अध्येषणेति सकारपूर्वका व्यापार । अभि
ज्ञाप इति 'गप लोके स्त्राय । निष्कृतिरिति निष्कय प्रायश्चित्तादिना सशोधनमित्यय । पाने इति जला
द्विदाने । पाठच्छेदे इति पाठविरामे, विमक्षय-तलक्षणे इत्यय । निकार इति धिक्क्रिया । उदसाहादिरिति
उदसाहासकि प्रभुत्वशक्ति मन्त्रशक्तिश्च । क्लान्तरे इति लोके व्याज इति प्रसिद्धे । द्विदिनामनि इति
२४ ऋदिवृद्धि मुख सिद्धिरित्यादि । क्षय इति गृह विनाशश्च । ईयादिकेति ईयासमितीत्यादय पञ्च । क्रम
इति अनुक्रम । लिङ्गे इति स्त्रीपुत्रपुनके, महदाया प्रकृतिविहृतय सप्त, तत्र च । पारं इति पुरपा
सत्य । भैमात्यादीति भमात्यादीनि सप्त राज्याङ्गानि । यदमर 'स्वाम्यमालसुहृत्कोशराद्दुर्गाकलानि
च । राज्याङ्गानि प्रकृतय' इति । योनिरिति उपादानकारणम् । गुणसाम्ये इति सारवरनक्षत्रसर्ग साम्ये ।
२८ सैमान्ये इति जातः । सैपे इति सस्यानविशेषे । सैवेति गतिरेव । वेतनमिति लोके भाटभो ॥ यस्या
मिति भूमौ [सुत्रवीति विप्रजनप्रसिद्धायाम्, यदमर 'मुत्यभिपय सवन च स'] । सोम सुन्वित् भाद्रः
परिवासयति' अस्यां मुत्या, सजाया 'समज' (५।३।९९) इति क्यप् । अभिपवण अभिपव 'उप
सगात् सुनोतीति पत्वम् इति च शीरन्वामी । सोमवह्नीरसपात्र मुत्या' इति व्याधयटीका ॥
धै-वीक्षिक्यादिरिति आम्वीक्षिकी त्रयी वासा दण्डनीतिश्चेति । विद्विष्ट इति धैरी । धारम्भ इति भाद्रि
३३ कर्मम् । निष्कृतिरिति प्रायश्चित्तादिना सशोधनम् । पूर्वजनमिति पूजा । सैम्प्रधारणमिति विचारः ।

णम् । उपाय कर्म चेष्टा च चिकित्सा च न च क्रिया । ॥ धात्वर्थं गर्भाधानादिसत्कार-
 आर्द्धदेहिक च ॥ मृगया पापार्द्धिः । इच्छा अमिलाप । याचना प्रार्थना । तृष्णा-पिपासा
 गर्द्धश्च । औणादिकस्य तु बाहुलकत्वात्स्त्रीत्वम् । कृपा दया । भा दीप्ति । यद्वौड - 'नक्षत्रे
 भ गर्भस्तौ स्त्री पुंसि स्वाहैत्यमन्त्रिणि' । श्रद्धा तथेतिप्रत्यय । अन्तर्धा व्यवधि । य. ४
 परिसर्या परिसरणम् । परिचर्या आराधनम् । अटाट्या भृशमटनम् । जागर्या जागरा(रः) ।
 अ. आशसा 'वाञ्छाया वचने शसा' । प्रशसा स्तुति । शुश्रूषा-श्रवणेच्छा उपासन च ।
 प्रेक्षा-भृत्तादि प्रहा ईक्षण च । भिक्षा 'प्रार्थनाभृतिसेवासु भिक्षा भिक्षितवस्तुनि' । हिसा-
 चौर्यारि कर्म वधश्च । गोपाया रक्षणम् । हिफा उर्द्ध्वात्प्रवृत्तौ शब्द । रक्षा रक्षणला-
 क्षयो । भंसितेऽपि ॥ अड्. पचा पाक्योऽर्थं । घटा-घटनम् गोष्ठी गजपङ्क्तिश्च । क्षमा-
 क्षान्ति क्षितिश्च । यद्वौड - 'क्षितिक्षान्त्यो क्षमा, युक्ते क्षमम्, शक्ते हिते त्रिपु' । मिदा
 विदारणम् । छिदा द्वेषीकरणम् । आरा 'आरा चर्मप्रभेदिन्या पुंसि भौमे शनेश्चरे' । कारा
 'बन्धने चन्धशालाया दूतिकाया प्रसेवके । स्वाहैर्भकारिकाया च स्त्रिया कारो बँलौ पुमान्' । १२
 हारा मानभेद । धारा-जलादिप्रपात उत्कर्ष रँङ्गाद्यञि । संतति - अंशगतविशेष-
 सैन्यस्याप्रस्कन्धश्च । रेरा राजि लिपिश्च । लत्वे-लेखा । चूडा-बँलभि शिल्पा च ।
 लत्वे के च चूलिका, करिकर्णमूलम् नाटकाङ्ग च ॥ वपा-विवर भेदश्च । क्षिया आचा-
 रभ्रश । वसा भेद । तुला 'शृङ्गाणा दारुबन्धाय पीठिकाया तुला स्त्रियाम् । राशौ पल-१६
 शते भौने भौण्डसाहस्ययोरपि' । रुजा-रोग पीडा भङ्गश्च । मीपा विमीपिका । भूपा
 अलङ्कार । चिन्ता चिन्तिया च-ध्यानम् । पूजा पूजया च-सत्कार । कथा बीदादि
 'अश्रद्धेयेऽपार्थवाक्ये नष्टे चेति कथा स्त्रियाम्' । कुम्भा-यज्ञवाटे सुँगहना वृत्ति चर्चा
 मार्षि । स्पृहा वाञ्छा । तोला तोलनम् । दोला प्रेङ्गा । पीडा 'पीडा कुँपाशिरोमालाऽपन-२०
 कर्मनि वचनादिभ्यापार । चेष्टेति वायकृतो भ्यापार । धात्वर्थे इति क्रियार्था भानु । धौर्व्वदेहिकमिति
 मृदस्य दिवसे मृतमुद्दिश्य पिण्डोदकादिदानम् । पापार्द्धिरिति लोके भाहेडभो । गर्भस्तौ इति किरणौ । दैत्य
 मन्त्रिणीति शुके । संघेतिप्रत्यय इति याक्यित सप्तधैव लोके तिहुहज । शृत्तादीति नाटकादि भादिशब्दात्
 याघम् । प्रार्थनेति मार्गणम् । भृतिरिति भाटकम् । चौर्यादिकर्मैति भादिशब्दात् अतत्यादिपरिमह । २४
 उर्द्ध्वात्प्रवृत्तौ शब्द इति लोके दिहकी । भंसितेऽपीति भयस्यपि । धँ-धशाशालायामिति लोके यन्-
 सानभो । प्रसेवके इति धञ्जादिनये भाजने, लोके कोधली इति प्रसिद्धे । हेर्मकारिकायामिति ओपधि
 विदोभे । बँलौ इति राजप्राद्यमाने । धँङ्गाद्यभिरिति खडाद्यप्र भादिशब्दाच्चम्वीदिनामपि भ्रममाने ।
 सँन्ततिरिति अविच्छिन्नसन्तान । अंशगतविशेष इति धोरितकादिः, यदाह 'धोरित घनिवत सुयुते २८
 जिद्योसेरितानि च । गतय पत्र धाराख्या' इति ॥ धँलभिरिति मृहोपरि पटलाधारो यशपञ्जरादि, लोके
 यरुडी प्रमुखम् । शिपेति केनापारी मयूरादिशिला या । नेदँ इति चतुर्थो धातु । शृङ्गाणां दारुबन्धाय
 दारुस्थापनाय । पीठिकायां पठे इत्यर्थः । भौने इति पीठवनाभि । यदाहः 'तुला तु पीठव मान
 टन्मामविदोभे' इत्यनेवाधवृत्ति, लोके तोला । भौण्डे इति जलोदचतोपकरणे । विमीपिकेति 'भयम् ।
 बीदादिरिति धाद्यो विश्वस्य ल्यपश्च । भीपाधवाक्ये इति अपगतोऽपौ यसात्तदपार्थ ईहकवाक्य यत्र । ३३

दं सरलद्रुपु । उपदा प्रोभृतम् । उपधा-उपात्त, धर्मायंनानभयमुपो सचिपपगिहा च ।
सन्धा-मर्यादा प्रतिष्ठा संस्धारण च । प्रतिष्ठा 'मानाना एतन्तन्त्रेऽपि प्रीमाऽऽपुक्तावपि' ।
विधा-गजात्र श्रद्धि विधात वेत्तन च । प्रकारे तु खीपुमलिको वक्ष्यते । सशा-मृत्यु

४ आधार स्थितिश्च । निष्ठा 'निष्ठा निष्पत्तिनाशान्तवाच्यानियंतेषु च' । तथा- 'निष्ठा छेदोऽप्य
साने च व्यवस्थोत्कर्षयोर्जते' ॥ व्यवस्था मर्यादा । आशा 'आम्बनेऽप्यपेशायामास्वा
वाऽऽस्थात्यन्नयो' । आख्या अभिधा च-नाम सशा- 'सशा तामनि गायत्र्या चेतनाया
रविस्त्रियाम् । अर्थस्य सूचनाया च हन्नायै' स्याद्वियामपि' ॥ समाशा कीर्ति । अभिरया

८ 'अभिरया कीर्तियशसोरऽभिरया नामशोभयो' । निष्ठा स्वाप, औणादिकम् तु बाहुलका-
त्कीर्तयम् । अन्वयारणा यातना च-नरवपीडा । सूचना 'सूचना गन्धने दृष्टा ईवधनेऽ-
मिनयेऽपि च । प्रनियातना प्रविविन्वम् । कुहना-दम्भेन प्रतचर्या । ईर्ष्यात्वा त्याग्य-
लिङ्ग । वेदना-पीडा सवित्तिश्च । चेतना सवित् । आसना आम्बा । अथना सदर्भ ।

१२ मृत्त पणम् । यन्ना स्तुति । वाचेरपि बाहुलकात्ने चाचना-प्रार्थना । पयंपणा-श्राद्धे
द्विनशुभ्या । अध्येपणा प्पणा च-याचना । 'ईषा भावेऽऽटिकाना' इति पुनपुमकृत्यम् ।
क्विप् कुत् कोप । कण्डू कण्डूति । सम्पद् द्विया 'ह्यैरविशेषेऽपि सम्पद्भूतो गुणा-
न्तरे । सविद् 'सम्भाषणे त्रिधाकारे सङ्गते नामि तोपणे । सविर्षी प्रतिसायामाचारशा-

१६ नयोरपि' ॥ विपद् आपद् व्यापश्च-विपत्ति । प्रतिपद्-पक्षस्वाद्या तिथि, संविद्य । युत्
समिद्य-आजि । ससद् परिपश्य-सभा । उपनिपद्-रहस्यम् शास्त्रविशेष धर्म
तत्त्व च ॥ मृत् भू । निर्गिक्-निश्वास शुद्धिश्च । समिद् ग्घ । प्राट् वर्षा । विद्
'विद्वयापने च विद्यायाम्' । विप्रद् निन्दु । रुद् रोप । सृद् कृष्णा । त्विद् 'त्विद् ईनातो

२० व्यवसाये च जिगीषाया ईचो निरि' । आशी -आशसा, अहित्वा च, प्रयोत्तरादित्वात्रलोपे
आशीविप । उपात्त पादरक्षणम् । सक् माग । सुद् हर्ष । परिमुत् भविरा । प्रतिघुत्
प्रतिसब्द । नीटुत् देश । आघुत् परिपाटि । श्रुत् क्षुतम् । उपश्रुत् श्रुभेद । र्च् दीतिः ।
रन् रोग । शुन् शोक । छुच् छुधा । अं न्यात्युक्षी व्यतिहारेण सेचनम् । अनि, अंज-

२४ सुंगहना धृतिरिति सषल्वादि । मीधिरिति शुद्धि । प्रहृति लोके ह्रीचोति वा पालणधो इति वा ।
कृपेति दया । शिरामालेति उत्तस । यदाह 'पीडात्तिमईनेत्तसकृपाम् सरलद्रुमे' इति । प्रोभृतमिति लोके
मेत्णा । संधारणमिति सम्पद् धारणम् । अंशुकुठो इति प्रातरूपे । वेत्तनमिति भाटकम् । निर्बंरण
इति निवाह । 'निष्ठा निवहणे सुल्ये' इति रीम । आख्यानमिति सभा । अर्थस्य सूचनायां अधस्य प्रयो

२८ जनस्य सूचने । ह्यौषैरिति हस्तार्थे, आदिवादात् अक्षिणिकोचनार्थः । गन्धने इति द्रोहाभिप्रायेण
परशोषोदघटने । ईंधा इति दर्शने । अंधने इति सूच्यादी । संवित्तिरिति ज्ञानम् । सविदिति शुद्धि ।
ईषामिति कारणायातनाद्येपणापर्य-ताना श-द्रानाम् । कण्डूतिरिति रय् । ह्यैरविशेषे इति सम्पदारथे
हारे । ईषी इति ऋद्धौ । गुणोत्तरे इति गुणोत्कर्षे । किर्षीकारे इति व्यवस्थास्थापने । नीजौ इति
सद्गामे । सविदिति शुद्धि । ईषी इति शोभायाम् । ईषी इति द्विषौ । निरीति वापयाम् । श्रुर्वमिति
३२ छिन्ना । श्रुभेद इति मशे सरुनाभेद । अं इति 'व्यतिहारेऽनीहादिभ्योत्' (५।३।११६) इति

ननिस्ते वृषल भूयात् । ज्यानिः हानिश्च—अपचयः । ग्लानिः—दौर्बल्य चित्तपीडा च ।
 इव्, का त्व कारिमकार्पा । सर्वा कारिमकार्पम् ॥ णक, भवत शायिका । भवत
 शयितु पर्याय इत्यर्थ । अर्हसि त्वमिक्षुभक्षिकाम् । प्रवाहिका प्रच्छर्दिका विचर्चिका—
 एते रोगविशेषा । कारिका—यातना, कृति, श्लोकैर्विवरणम्, वृद्धिश्च । उद्ग्रासिका आस्यन्ते, ४
 हतशायिका शय्यन्ते इत्यादि । क्वचित्चिद्, क्वचिद्व्यानुसारेण तिप्रत्ययान्त नाम खील्लि-
 ङ्गम् । तनुतात्ततिरित्यादि ॥ अल्पहस्वे कप् अल्पे हस्वे चार्थे य कप्प्रत्ययस्तदन्त नाम
 क्वचित् खील्लिङ्गम् । अल्प ऋय क्रयिका । हस्व पुट पुटिका । एवमुन्मागिका, फलिका,
 दण्डिका, काण्डिका, छत्रिका, जालिका । क्वचिदित्येव—वृक्षक पटक शाटक वशक ८
 वेणुक नडक चरक इत्यादि, एषु प्रकृतिलिङ्गमेव ॥ विंशत्याद्या, विंशतिरित्येवमादिका
 सङ्ख्या संह्रयेये संह्रयाने च वर्त्तमाना खील्लिङ्गा । इय विंशतिर्घटा । इय विंशतिर्घटानाम् ।
 १० विंशत्या घटे घटाना वा । एव त्रिंशत् चत्वारिंशत् पञ्चाशत् सप्तति अशीति नवति ।
 पष्टे खील्लिङ्गत्व शतादीना तु पुनपुसकतादि वक्ष्यते ॥ विंशत्याद्येति किम् ? एक एका १२
 एकम्, द्वौ, द्वे, द्वे, त्रय , तिस्र , त्रीणि, चत्वार , चत्स्र , चत्वारि । गुणवृत्तित्वादाश्र-
 थलिङ्गता ॥ नन्तसङ्ख्यायास्त्वलिङ्गत्व वक्ष्यते ॥ आशतात् इन्द्रे, इन्द्रे समासे वर्त्तमाना
 विंशत्याद्या सङ्ख्या आशताच्छतादर्वाक् नवनवतिपर्यन्ता खील्लिङ्गा । इन्द्र समाहारो
 सूत्रसम्बन्धी यो अ । व्यात्युक्षीति 'वशि सेचने' व्यतिहारिण उक्षण व्यात्युक्षी व्यतिहारिण सेचनमिति । १६
 व्यतिहारशब्देन परस्परकृतप्रतिवृत्तिरुच्यते तेन सिद्धनमित्यथ, लोके पिचरका । ईजननिरिति
 अचन्म । 'नजोऽति शाने' (५।३।११७) इति अति । ज्याति हानि ग्लानि इत्यत्र 'ग्लान्याज्य'
 (५।३।११८) इति अति । इव् इति 'प्रभाष्याने वेञ्' (५।३।११९) इति सूत्रसम्बन्धी इव्प्रत्यय ।
 कां एव कारिं इति किं कार्य एव सवा कारिं सन्तं कार्यमित्यथ । णक इति 'पर्यायाहणोत्पत्तौ च णक'
 (५।३।१२०) इति सूत्रसम्बन्धी णक । भवत शायिका भवत शयितु पर्याय इत्यर्थ; भवत २०
 स्वापायापुत्रम् इत्यर्थ । अर्हसि त्वमिक्षुभक्षिकामिति इक्षुभक्षण प्रति योग्योऽसौत्यर्थ ॥ एते रोग-
 विशेषा इति प्रवाहिकादयस्त्रय शब्दा यथाक्रम ग्रहणोरुच्छर्दिषामान इति । 'नास्त्रि पुस्ति' च (५।३।१२१)
 इति णक प्रत्यय ॥ कारिवेत्यत्र 'भावे' (५।३।१२३) इति सूत्रेण णक । यातनेति पीडा । कृतिरिति
 करणम् । श्लोकैर्विवरणमिति श्लोकै कृत्वा व्याख्यानम् । भासन आसिका उद्ग्लेख आसिका २४
 उद्ग्रासिका आस्यन्ते, यथा उद्ग्रासन भवति तथा णभि उपविश्यते इत्यर्थ । शयन शायिका, हतस्वेव
 शायिका हतशायिका शय्यते, यथा हतस्व शयन भवति तथा णभि शय्यन्ते इत्यर्थ । चित्तिरित्यत्र
 'तिक्वौ नास्त्रि' (५।१।०३) इति तिक् । विंशतिरित्येवमादिका सङ्ख्यायेति इहेकादिका सङ्ख्या विहाय विश-
 त्यादिग्रहण किमधम्, तत्र म् । 'आदशम्य सङ्गा सङ्घेये वतते' इत्यभिधानात् । अष्टादश चावत् वा २८
 सङ्ख्या सा सङ्घेये वतते । तस्याथ गुणवृत्तित्वाद्वाच्यलिङ्गतेति तत् पर विशत्याद्या सङ्ख्या सङ्घेये
 सङ्घयाने च वर्त्तते इति विशत्यादिग्रहण न्याय्यमिति । सङ्घेये इति सङ्घेय नाम समानाधिकरणत्वात्
 समानविभक्तिकम् । सङ्घयाने इति सङ्घयान नाम असामानाधिकरण्यादसमानविभक्ति क्रमित्येतद्ग्राहणानि
 प्रत्यङ्घेयोदाहरति—इय विंशतिर्घटाः इति सङ्घेयम्, इय विंशतिर्घटाना इति सङ्घयानम् । विंशत्या ३२
 घटैरिति सङ्घेयम्, घटाना वेति सङ्घयानम् । एवमिति अमुना प्रकारेण । इन्द्र इति सामान्येन इन्द्रग्रहणे
 समाहारेत्तेतरयोगद् इन्द्रेन्द्रग्रहण भवति इति शाङ्गमपाहुत्वज्ञाह—समाहारो घचन प्रयोजयतीति ३४

यचन प्रयोजयति । इतरेतरयोगे परबहिद्वतयेन स्त्रीत्वसिद्धे । एकश्च विंशतिश्च इयमेक-
 विंशति । एनर्विंशत्या । एव द्वाविंशति , यानन्नवनवति । आशतादिति किम् ? एकश्च
 शत च एकशतमित्यादौ द्वन्द्वैरन्तेति नपुसकत्वमेव । द्वन्द्व इति किम् ? पञ्चानां विंशतीना
 ४समाहार इद पञ्चविंशति 'अन्यस्तु सर्वा नपुसक' इति नपुसकत्वमेव । द्वन्द्वैकत्वेति
 नपुसकत्वापवादो योग ॥ सा चक्ये द्वन्द्वमेययोः-सा पुनर्विंशत्याया सद्गता द्वन्द्वे समासे
 मेये च सद्गतेये च वर्त्तमाना ऐक्ये ऋत्व एव प्रयोक्तव्या । द्वन्द्व इतरेतरयोगो वनन
 प्रयोजयति । समाहारे हि सिद्धमेवैक्यम् । एकश्च विंशतिश्च एकविंशतिर्घटा घटाना वा ।
 ८एव द्वाविंशति । त्रयोविंशति । चतुर्विंशति । पञ्चविंशत् । एकचत्वारिंशत् । एकपञ्चा-
 शत् । एकषष्टि । ऋक्षप्तति । एकाशीति । एकनवति । एवशतम् । द्विंशतम् । एकस-
 द्दशम् । द्विसहस्रम् । एकलक्षम् । द्विलक्षमित्यादि ॥ सद्गतेये रत्नपि-विंशतिर्घटा , विंशत्या
 घटे । एन त्रिंशत्, त्रिंशता, यावन्नवति , नवत्या । शत घटा , शतेन घटे । एव
 १२सहस्रम् सहस्रेण, लक्षम् लक्षेणेत्यादि ॥ द्वन्द्वमेययोरिति किम् ? द्वे विंशती घटानाम्,
 'निस्त्रो विंशतयो गवाम् । विंशत्यादे' सद्गतास्थानस्यैव द्वित्वबहुत्वविषयाया द्विवचनबहुव-
 चने । यद्वामन — 'विंशत्याद्येकार्थो स्त्रिया तु नित्य नपुसकेऽदन्ता । सद्गता शतादिरिष्टा
 द्वित्वाद्यर्थे च सद्गतायाम्' । सा चेति प्रसिद्धसद्गतापरामर्शात्प्रत्यासत्त्या प्रसिद्धसद्गतारूपद्व-
 १६न्द्वपरिमह इतीह न भवति । एनश्चैत्राय दीपता विंशतिर्भूत्रायेलेकविंशती आभ्या दीपता-
 मिति द्विवचनमेव भवति । द्वन्द्वे द्वित्वबहुत्वयोर्मैवे तु बहुत्वस्यापवादो योग ॥ विपुला-
 वृत्तम् ॥ ६ ॥

समाहारद्वन्द्वो ननु इतरेतरयोग इत्यथ । एकविंशतिघटा घटानां पति इतरेतरयोगद्वन्द्वोदाहरणम्,
 २० एवमन्येऽपि । सद्गतेये गत्वपीति-स्त्वपीति सममममव्यय यथार्थं, तेन सद्गतेये उदाहरण यथा इत्यर्थः ।
 द्वे विंशती घटानामिति द्वे इति पृथक् विभक्तयत्नेन इतरेतरयोगद्वन्द्वस्य घटानामित्यनेन सद्गतेयस्यापि
 प्युदास । अत्र केवलसद्गतारूपत्वमवैशद्य । द्वे विंशती घटानां चत्वारिंशदित्यथ । तिस्रो विंशतयो
 गवामिति गवां षष्टिरित्यथ । विंशत्यादे सद्गतास्यातस्यैति विंशत्यादिकस्य सद्गतास्यातस्यैव । द्वित्व
 २४बहुत्वविषयायामिति द्विवचनबहुवचनविषयाया द्विवचनबहुवचने भवत् । कोऽथः यदा विचितीत्यु
 च्यते । तदा सद्गतास्थानस्य वीसीत्यत्र (?) द्वित्व । यथा । द्वे विंशती एव तीन वीसी इति बहुत्वे तिस्रो
 विंशतयो इति भवतीत्यथ । 'विंशत्याद्येकार्थो स्त्रिया तु नित्य नपुसकेऽदन्ता । सद्गताशतादिरिष्टा
 द्वित्वाद्यर्थे च सद्गतायाम् ॥ १ ॥ एवदायाज्याख्या-विंशतिरादिवस्या सा विंशत्याया इद सद्गताशतद्वस्य
 २८ विशेषणम् । एकार्थो एकवचनान्ता घटादौ सद्गतेये वर्त्तमाना नित्य स्त्रिया वीचिन्ने च इत्य । तुः पुनरर्थे ।
 अदन्ता अकारात्ता शतादि सद्गता एकार्थो एकवचनान्ता नपुसके नित्यमिष्टा । तुरिति पद अनुवचने
 तेन पुन सद्गतायां सद्गतास्थाने विचितीनि लक्षणे विंशत्याया सद्गता द्वित्वाद्यर्थे एव द्विवचनबहुवचन
 एव भवतीति ज्ञायात् ॥ सां चेतीति अनेन बहुकल्पादीनां निरास । प्रत्यासत्त्येति विंशत्यादिप्रति
 ३३द्वन्द्वान्तासत्या द्वन्द्वो पि प्रसिद्ध एव गृह्यते । यथा सा चेति ज्ञापकम् ॥ द्वन्द्वे इति एकश्च विंशतिश्च
 ३३ एकविंशतिरित्येतरयोगद्वन्द्वे । द्वित्वबहुत्वयोरिति-एकविंशत्यादौ द्वित्व द्वाविंशत्यादौ

सुग्गीतिलताभिदि ध्रुवा विडनरि वारि घटीभवन्धयोः ।
शल्यधनिवाद्यमित्सु तु क्ष्वेडादुन्दुभिरक्षविन्दुषु ॥ ७ ॥

सुग्गीतिलताभिदि ध्रुवा-सुग्भेदे गीतिभेदे लताभेदे च मुघराब्दं स्त्रीलिङ्ग । ध्रुवा-सुग्भेदः, गीतिभेदः, शालिपर्णी च लता । उपलक्षणत्वान्मूर्वायामपि । यदाह-‘ध्रुवा ध्रुवाशालिपर्णयोर्गीतिसुग्भेदयोरपि’ ॥ विडनरि-नरादन्यस्मिन्वाच्ये विश् इत्यय शब्द स्त्रीलिङ्ग-इय विट् विष्ठा, इमा विश प्रजा । नरे तु देहिनामत्वात्पुस्त्वम् । अय विट् नर, वैश्यश्च । प्रवेशे तु रुयुक्ता इत्येव स्त्रीत्वम् ॥ वारि घटीभवन्धयोः वारीति शब्दरूप घट्वा गजबन्धनभूमौ च स्त्रीलिङ्गम् । इय वारि-घटी गजप्रहणगर्ता च, सरस्वत्या तु तन्नामत्वादेव स्त्रीत्वम् । यदाह-‘वारि स्मृता सरस्वत्या वारि हीवेरनीरयो । वारी घटीभवन्धन्यो’ ॥ शल्यधनिवाद्यमित्सु तु क्ष्वेडा-शल्यभेदे ध्वनिभेदे वाद्यभेदे च वाच्ये क्ष्वेडाशब्द स्त्रीलिङ्ग । क्ष्वेडा वेणुशल्यम्, भटाना सिंहनाद, दन्तोद्यवाद्य च । अन्यत्र तु फर्णामयादौ ध्वन्तत्वात्पुस्त्वम् । लोहितार्कफलादौ तु नपुसकत्वम् । यदाह-१२ ‘क्ष्वेड फर्णामये ध्वाने गैरले कुटिले त्रिषु । लोहितार्कफले क्ष्वेड घोषपुष्पे दुरामदे’ ॥ दुन्दुभिरक्षविन्दुषु-अक्षविन्दुषु प्रासकविन्दुषु वाच्येषु दुन्दुभिश्च स्त्रीलिङ्ग । इय दुन्दुभि । अक्षविन्दुत्रिकद्वयम् । ‘दुन्दुभ्या निल तत्कृत पतितया यद्गौपदी हारिता’ । अन्यत्र तु भेर्या प्रातिपद्यपाठात्पुस्त्वम् ॥ चैतालीयम् ॥ ७ ॥

१६

गृह्या शाखापुरेऽश्मन्तेऽन्तिका कीला रताहतौ ।

रजौ रश्मिर्पवादिदोपादौ गज्जा सुराग्रहे ॥ ८ ॥

गृह्या शाखा पुरे-शाखापुरे नगरसमीपवर्तिनि पुरान्तरे वर्तमानो गृह्यशब्द स्त्रीलिङ्ग । इय गृह्या-शाखापुरम्, अन्यत्र यथाप्राप्तम्-तेनाखैरिणि पक्ष्ये च गुणवृ-२० चित्वादाश्रयलिङ्ग । गृह्यासक्तमृगाण्डजयोस्तु देहिनामत्वात्पुलिङ्ग । पुरीपमार्गे तु सयुक्त-यान्तत्वात्पण्डे । यद्गौड-‘स्त्रिया शाखापुरे लोके ना त्रिष्वेऽखैरिर्पक्ष्ययो । गृह्य पुरीप-मार्गे च’ ॥ अश्मन्तेऽन्तिका-अश्मन्ते चुहया वाच्ये अन्तिकशब्द स्त्रीलिङ्ग । अन्तिका चुडि । अन्तीत्यधिश्रयणी भवेदिति तु माला । अन्यत्र सामीप्येऽन्तिकनामत्वान्-२५

घघोरपवाद । मेये इति सङ्कोचे विंशतिघटा, नतु विंशत्यय इत्यथ ॥ ६ ॥ सुग्भेद इति-सुनो भेद सुग्भेद । यस्यां सर्वसज्ञाय भाग्य निधीयते सा ध्रुवोच्यते । यदाह ‘ध्रुवा तु सर्वसङ्घं यस्यामाग्य निधीयते’ इति । गीतिभेद इति नादेवे छन्दोबन्धेन वा गीयते । शालिपर्णी च एतेति साएवनीति नाङ्गी लता । मूर्वायामिति पीलुपर्णीति (पीलुवनी ?) प्रसिद्धायाम् । प्रजा इति लोक । सरस्वत्यामिति सरस्वती-२८ नाङ्गी नदी तस्याम् । हीवेरिति चालकम् । वेणुशल्यमिति यदागलाका । दन्तोद्यवाद्यमिति लोके सुखचग इति नाम्ना प्रसिद्धम् । गैरले इति त्रिषे । लोहितार्कफले इति रत्नार्कफले । घोषपुष्पे दुरामदे इति द्वावपि शब्दो ओषधिदोषवाचकौ ॥ ७ ॥ गृह्यासक्तमृगाण्डजयोरिति गृह्यामत्तो मृगोऽण्डजश्चेति

पुसकत्व वक्ष्यते । सत्रिहिते तु गुणवृत्तित्वादाश्रयलिङ्गता । कीला रताहतौ-सुरतप्रहणने
 कीलशः स्त्रीलिङ्ग । यद्वात्स्यायन - 'कीला उरसि कर्त्तरी शिरसि विद्धा कपोलयो' ।
 अन्यत्र तु कफण्यानी स्त्रीपुसलिङ्गो वक्ष्यते । रज्जौ रश्मिः-रज्जौ वाच्याया रश्मिशब्द
 ४ स्त्रीलिङ्ग । इय रश्मि रज्जु' । अन्यत्र तु किरणे त्विद्धामत्वात्पुसि । यवादिर्दोषादौ-इह
 'यवयवनारण्यहिमाद्रोपलिप्युरुमहत्त्वे' (२।४।६५) इति सूत्रोक्ता यवादय शब्दा दोषा-
 दयश्चार्या गृह्यन्ते । यवयवनारण्यहिमा द्रोपलिप्युरुमहत्त्वेपु यथासङ्ग स्त्रीलिङ्गा । दुष्टो
 यवो यवानी । यवनाना लिपिर्यवनानी । उर्वरण्य अरण्यानी । महद्विम हिमानी । दोषा-
 ८ दाविति निम् ? यव , यवना -धान्यविषयनामत्वात्पुस्त्वमेव । अरण्य अरण्यम् ।
 हिम हिमम् । प्रतिपदपाठानुपुसकत्वमेव । गञ्जा सुरागृहे-सुरागृहे वाच्ये गञ्जशब्द
 स्त्रीलिङ्ग । गञ्जा सुरागृहम्, रानौ स्त्रीपुसत्व वक्ष्यते ॥ पथ्यावक्तम् ॥ ८ ॥

अहम्पूर्विकादिर्वर्षा मघा अप्कृत्तिका वहौ ।

६२ वा तु जलौकाप्सरसः सिक्तासुमनः ममाः ॥ ९ ॥

अहम्पूर्विकादिः-अहम्पूर्विकादयो मयूरव्यसकादिषु कृतनिपातना शब्दा स्त्रीलिङ्गा ।
 अहम्पूर्विका आहोपुरुषिका अहमहमिरेत्यादि । यद्वौढ - 'अह पूर्वं अह पूर्व इत्यहपूर्विका
 स्त्रियाम् । आहोपुरुषिका दर्प्पाद्या स्यात्सम्भाजनात्मनि । अहमहमिका स्यात्परस्परमह-
 १६ इति । क्रियाया तन्व्यपदाथगुणवृत्तित्वादेव सिद्धम् ॥ वर्षा मघा-अप्कृत्तिका वहौ-वर्षा-
 न्य वृत्तिकाता स्त्रीलिङ्गा । ते च बहर्धवृत्तय एव प्रयोक्तव्या ॥ वा तु जलौकाप्स-
 रस सिक्ताः सुमनाः समा'-जलौका आदयोऽपि स्त्रीलिङ्गा विकल्पेन तु बह्वधवृत्तय ।
 इमा वर्षा -प्रावृद् । एव मघा -नक्षत्रविशेष । आप -जलम् । कृत्तिका -नक्षत्रविशेष ।
 २० अधप्रायायाद्बहुला इत्यपि । यद्वौढ - 'वृत्तिकासु शिवा भूम्नि बहुला' । इमा जलौकस ।
 इय जलौका रैताकर्म प्राणी । यद्वागमन - 'बहवस्तु समा सिक्तावर्षाप्सुमनो जलौकसो-
 २१ ऽप्सरस' । षक्त्रेऽपीति बुद्धिसागर , मालाया तु पुस्काण्डे जलौकाश्लेकवचनान्तश्च
 पठिन । इमा अप्सरस । इयमप्सरस न्यर्गन्त्री । षक्त्रे चामनबुद्धिसागरी । इमा
 २४ सिक्ता । इय सिक्ता वाडुमा । षक्त्रे तु लक्ष्यम्- 'षमा सिक्ता तैलदानेऽसमर्था' । इमा
 सुमनसः । इय सुमना पुष्पमाळ्ये । यद्वौढ - 'सुमना पुष्पमाळ्यो स्त्रिया ना धीरदे-
 यवो' । सुगण्डितयोर्दिनामत्वात्पुस्त्वमेव । शोभन मानोऽप्येति गुणवृत्तेरत्याश्रयलिङ्गता ।
 इमा समा । इय समा वर्षम् । यद्वौढ - 'साधुसर्वसमानेषु याव्ययवत्तरै समा' ।
 २८ षक्त्रे लक्ष्यम्- 'वृतीयस्या समायान्तु समा ममा विनायते' । समान्तत्वात्सुपमा कौल-
 भेः , परमगोभा य । शोभने त्याश्रयलिङ्ग । मघावृत्तिकयोर्नक्षत्रनामत्वात्प्रासरसम्

तत्र । मघादिनि न स्वैरि कश्चेति, वाचन इत्यथ । पदप ह्यि चरव । कफण्यारी इति कुटुमीप्रमुष्टे ।
 सुरागृह इति मर्ग, गृह्ये ४ ८ ॥ रज्जुशब्दः प्राणीति होदे यवो इति प्रसिद्धि । षक्त्रे पीति पृ-
 ३३ वचन-नि । पुष्पमाळ्योरिति बुद्धिसागरी । धीरदेवोरिति परिहृतदेवता । कौलभेद इति प्रथमात्क-

योनिमन्नामत्वात्स्त्रीत्व सिद्धमेव, बहुत्वार्थस्तु पाठः ॥ सङ्कीर्णविपुलावितानम् ॥ ९ ॥

गायत्र्यादय इष्टका बृहतिका सवर्चिका सर्जिका-

दूपीके अपि पादुका क्षिरुकया पर्यस्तिका मानिका ।

नीका कञ्चुलिकाऽल्लुका कलिकया राका पताकाधिका

शूका पूपलिका त्रिका चविक्रयोल्का पञ्चिका पिण्डिका ॥ १० ॥

४

गायत्र्यादय शब्दा स्त्रीलिङ्गा । इय गायत्री । रविरे त्वस्य शिक्षपादित्वात्स्त्री । उष्णिक् अनुष्टुप् । बृहती पङ्क्ति । त्रिष्टुप् जगती अतिजगती । शकरी । अय मेखलानद्योरपि । अतिशकरी । अष्टि अत्यष्टि । घृति अतिघृति । कृति प्रकृति आकृति विकृति । सङ्कृति अभिकृति उत्कृति । एता पदक्षरादारभ्य पञ्चिंशत्यक्षर यावत् छन्दसा जातय । अक्षरनियमात्मक छन्दः ॥ गुंरुलघुनियमात्मक तु वृत्तमिति बहुल वृत्तेत्यादिना न सिद्ध्यतीति वचनम् ॥ अथ कान्तास्त्रिपञ्चाशत्-सर्जिकादूपिके इत्यनेतरेतरद्वन्द्व । इष्टका मृद्विकारविशेष । बृहतिका उत्तरासङ्ग । कप्रत्ययाभावे बृहती-कण्टकारिका ॥ १२ 'वैसन क्षुद्रवार्त्ताकी उन्दोभेदो महत्यपि' ॥ सवर्चिका पद्मादीना नवोद्भिन्न दल सयन्निका-रन्यम् ॥ सर्जिका क्षारविशेष । अर्थप्राधान्यात्सज्जिका सुवर्चिका लुप्रीत्यादि ॥ दूपीका नेत्रमलम् । अर्थप्राधान्यादूपिवेत्यपि ॥ पादुका उपानत् । अर्थप्राधान्यात् 'उपानत्पादुका पादू पन्नङ्गी स्वात्पदत्वरा । पादजङ्घ प्राणहिता पेशी पदरथीति च' इत्यपि ॥ क्षिरुका मृद्वि-१६ कारविशेष । पर्यस्तिका पेरिकर अर्थप्राधान्यादवसन्धिक । मानिका द्रोणचतुष्टयम् । नीका सारणि । कञ्चुलिषा कृपांसक । अल्लुका धान्यकम् ॥ कलिका हुंझालम् । कलिका-न्तत्वादुत्कलिका-हुंझाला उत्कण्ठा च । वीचो तु तैन्नामत्वात्सिद्धम् ॥ राका-कैच्छू दृष्टरज-कन्या सैरिद्धेद पूर्णेन्दुश्च पूर्णिमा । पताका-सौभाग्यम् अङ्घ्रिध्वज वैजयन्ती च । अत्र २० चार्थप्राधान्यात्पटाकावैजयन्तीजयन्त्योऽपि ॥ अन्धिका-कैतवम् मिद्ध च । शूका हुंझ्या ॥ पूपलिका औपू । कस्याभावे पूपली । अर्थप्राधान्यात्पोली इत्यपि । यद्वाह - 'पोली मृ पूपली' । अन्ननामत्वान्नपुसकत्वे प्राप्तेऽस्य पाठः ॥ त्रिका कूपस्थान्तिके रज्याविपुलावितानम्

लक्षण ॥ ९ ॥ इय गायत्रीति उ-दोजाति । अयमिति गायत्रीशब्द । अयमिति शकरीशब्द । इय गायत्र्यादा उरुतिपयन्ता । अक्षरनियमात्मकमिति श्रीप्रभृति । गुंरुलघुनियमात्मकमिति प्रभृति । मृद्विकारविशेष इति लोके इति । कण्टकारिकेति रीगणी । वैसनमिति शकरी । क्षुद्रवार्त्ताकी उन्दोभेदो महत्यपि । क्षारविशेष इति साजी । मृद्विकारविशेष इति शकरी । हुंझाल इति यद्विकतित न स्यात् तत्, लोके कश्चि । हुंझाल इति कल्लोले । तैन्नामत्वादिति वीचीनामत्वात् । कैच्छूरिति पामा । सैरिद्धेद इति शकरी । पूर्णेन्दुश्च पूर्णिमा । पताका-सौभाग्यम् अङ्घ्रिध्वज वैजयन्ती च । अत्र २० चार्थप्राधान्यात्पटाकावैजयन्तीजयन्त्योऽपि ॥ अन्धिका-कैतवम् मिद्ध च । शूका हुंझ्या ॥ पूपलिका औपू । कस्याभावे पूपली । अर्थप्राधान्यात्पोली इत्यपि । यद्वाह - 'पोली मृ पूपली' । अन्ननामत्वान्नपुसकत्वे प्राप्तेऽस्य पाठः ॥ त्रिका कूपस्थान्तिके रज्याविपुलावितानम्

न्यत्र फालम् ॥ चविका ध्वन्यम् । नमुमकोऽय्य इत्यते । अर्थप्रायायात्सुगचेत्यपि ।
 यद्वौह - 'सुगचा चविका तुत्ये' । उन्का ट्याला ॥ पञ्चिका-इयाम सुतभेदम् । यद्वौह -
 'सुगभेदे तु कणिना पञ्चिका संमे' । विण्टिका चयनाभि ॥ शार्दूलवित्रीह्वनम् ॥ १० ॥

धुवना दिपका कनीनिना शम्भूरा शिचिका गवेधुका ।
 कणिका केका विपादिसा मिहिसा यूरा मक्षिकाऽष्टका ॥ ११ ॥

एते शब्दा स्त्रीलिङ्गा । धुवका आंनपाविशेष । उपलक्षणत्याहुवका, मैयं । शिचका
 आयुधविशेष । कनीनिना नेत्रतारा । शम्भूरा मुक्ति । शम्भूय पुष्टिन्न इत्यमरटीका ।
 < दिचिसा चापयानम् ॥ गवेधुना कृणपायविशेष । एकादशविष्टमस्या यत्पाट्टवोधुकेत्यपि ॥
 कणिका-संस्पर्शन गोधूमपिष्ट च । अत्र चायप्राधान्यान्नुद्धसमितेत्यपि । यद्वौह - 'यव-
 गोधूमयोश्चूण न्यान्नुद्धसमिता स्त्रियाम्' ॥ केका मयूरध्वनि । विपादिसा पौनस्फोट ।
 मिहिका तिमम् । यूरा धुवजतुविशेष । मक्षिका जतुभे । अष्टका विष्टवयल कर्म ।
 १२ केनाया विषयनामत्वागुवामक्षिकयोस्तु ददिनामत्यापुस्त्ये प्राप्ते पाठ ॥ धेतालीयम् ॥ ११ ॥

कृचिसा कृचिका टीका कोशिसा केणिकोषिकी ।

जलीका प्राचिसा धूका कालिका दीर्घिकोषिका ॥ १२ ॥

एते शब्दा स्त्रीलिङ्गा । कृचिसा 'क्षीरविरटिति । कृचिसा 'कृचिसा मृचिकाया च मृचि-
 १६ काया च कुञ्जले । केपाटाकुटये क्षीरविरटितावपि' । कपाटाकुटयेऽर्थप्रायायात्सुगचेत्यपि ।
 टीका मुक्ति । कोशिसा दीपमानम् । केणिका गुणलयनी । ऊर्मिका अङ्गुली-
 यम् । जलीका जलौकस । अर्थप्राधान्यान्नुद्धरेत्यपि । प्राचिसा 'इयेनः । धूका पताका ।
 कालिका आरकीट । तथा 'कालिका योगिनीभेदे काल्पये गौर्या धेनारली । क्रमदेयव-

२० स्तुमूत्ये धूमरीनचमेपयो ॥ धेदोलशापारोमाली मासीकानीपु कालिका । तथा 'धृश्चिकप
 त्रेऽपि' । दीर्घिका परिरता । उषिका अङ्गिजर । अर्थप्राधान्यान्नुद्धरेत्यपि । यदाह - 'नन्दा
 मणिफसम्पदो' ॥ पञ्चावधम् ॥ १० ॥

इह अप्रसन्नम्' फोलीवाचक, लोके घाटी । ध्वन्यमिति चविकनामीपधम् । उवातेति लोके मालि ।
 २४ म्यास इति शापथ्य न्यास, पथित्येत्थ । संमे इति यथा कणिकारावदो वृत्तभेदे वर्तते यथा पञ्चिका
 'द्वीऽपि इत्यथ ॥ १० ॥ आंनपाविशेष इति भाजनभेद । सैवति आवपगविशेष । मुक्तिरिति लोके
 नीपिन्ति । चापयानमिति चाप्यस्याऽशकस्य यान चाप्ययान लोके लोटी पालक्षीप्रमुख उच्यते । कृण
 पान्यविशेष इति लोक वरटीनाम धान्यम् । संस्पर्शन इति लोके कणी । अत्रति गोधूमपिष्टाय ।
 २६ पौनस्फोट इति लोके त्रियाज । विषयनामत्वादेति शब्दनामत्वात् ॥ ११ ॥ 'क्षीरविरटितिरिति घलही केदरि
 इति वा प्रसिद्धि । मृचिकामिति आन्वयकृचिकायाम् । कुञ्जले इति इयद्विकसिते । केपाटाकुटये इति
 कृची इति मन्दिदे । गुणलयनीति व (ल ?) गोटीप्रमुख । अङ्गुलीवमिति लोके सुदुह्वी । जलौकस इति
 लोके जलो । इयेन इति लोक संचाण्य । धेनावला इति मेघमालायाम् । क्रमदेयवस्तुमूत्ये इति यम्
 वररणादौ व्यवहारिभिश्चालितस्तुपवेशानाय द्रव्य गृह्यते तत्र । धूमरीति लोके धूमरी । धेदोलशाखेति
 ३३ जीपपविशेष । सीमंलीति रोमराजी । मासीति छडिनाम गन्धद्रव्यम् । धृश्चिकपत्रेऽपीति औपध

शलाका बालुकेपीका विहङ्गिकेपिके उखा ।

परिखा विशिखा शाखा शिखा भङ्गा मुरुङ्गाया ॥ १३ ॥

एते शब्दा मुरुङ्गाया सह स्त्रीलिङ्गा । विहङ्गिकेपिकयोरितरेतरद्वन्द्वम् । शलाका—चित्र-
शूर्षिका, मूल्यम्, श्रावित्, शर, मदनसा(शा)रिका, छत्रपञ्जरकाष्ठी च ॥ बालुका सिक्कता ।
बालुकान्तत्वाद्धिमबालुका । कपूर इत्यपि । हरिवाङ्गुने तु भेषजनामत्रानुपसकत्वम् ॥
श्रीका । तत्रेण इपिका वा । वीरणशलाका । विहङ्गिका भारयष्टि । ईपिका गजाक्षि-
कूटकम् ॥ अथ खान्ताः पञ्च ॥ उखा—खाली, सिक्कच । खाल्यामर्थप्राधान्याद्धण्डिके-
त्यपि । परिखा—सर्वत खेयम् ॥ विशिखा—प्रसोली, सनित्रिका, रथ्या, नलिका च । घाणे
तु तत्रामत्वात्पुंसि । शाखा—वेदविभाग, वृक्षावयव, भुजश्च । शिखा—चूडाया च
शिर्षाया च वंशालाया चाऽप्रमात्रके । शाखाया केचिच्चूडाया लङ्गलिक्या धृणी शिखा ॥
प्रधानेऽपि । अथ गान्ता ॥ भङ्गा शणधान्यम् । अर्थप्राधान्यान्मातुलानीत्यपि । मुरुङ्गा
गृहमार्ग । अर्थप्राधान्यात्सन्धिष्येत्यपि । यद्गौड —‘सन्धिष्ये तु मुरुङ्गाया मन्दीमन्दि-
रयोरपि’ । भङ्गाया धान्यनामत्रानुपसकत्वे मुरुङ्गायास्तु विलनामत्वानुपसकत्वे प्राप्ते पाठ ॥
पथ्यावक्तम् ॥ १३ ॥

जहा चञ्चा कच्छा पिच्छा पिञ्जा गुञ्जा खजा प्रजा ।

शङ्गा घण्टा जटा घोण्टा पोटा भिस्सटया छटा ॥ १४ ॥

१६

एते शब्दा भिस्सटया सह स्त्रीलिङ्गा । अथ घान्तः—जहा अङ्गविशेष । अथ
चान्तः ॥ चञ्चा—धुंगमय पुरुष । अथ छान्ता ॥ कच्छा ‘नौकाङ्गे परिधानस्य पञ्चाऽद-
ञ्चलपल्लवे । कच्छा तु वीरिकाया तु वंशाला च निगद्यते’ ॥ अञ्चलपल्लवे चार्थप्राधा-
न्यात्कच्छादिवेत्यपि । यद्गौड —‘कच्छाकच्छाटिके समे’ ॥ पिच्छा ‘पिच्छा तु शैलमलीवेष्टे २०

विशेषे । शीलेजर इति लोके मूणी । शीणिक इति मूणि । सैम्पदिति सम्पदा ॥ १२ ॥ सैम्पमिति प्रहरण
विशेष । श्रावित् इति लोके सेहलओ । मदनसारिकेति लोके साल्ही नास्त्री पश्चिणी । छत्रपञ्जरकाष्ठीति
पत्रकाष्ठी पञ्जरकाष्ठी च, छत्रदण्डिका पञ्जरदण्डिका चेत्यथ । सिक्कतेति लोके वेदः । हरिवालुङ्गे इति
लोके पल्लियओ इति प्रसिद्धे । यद्गौड ‘कलावालुकमात्तक बालुक हरिवालुक’मिति । तत्रेणेति शलाका-२४
बालुकेपीकेति साधारणनिर्देशेन । वीरणशलाकेति वीरणस्य उशीरान्नाद्य तुणस्य शलाका वीरणशलाका
वीरणकम्बेत्यथ । भारयष्टिरिति लोके कावडि इति प्रसिद्धिः । गजाक्षिकूटकमिति राजनेत्रोपरि उच्च-
भाग । सिक्क इति पुत्रम् । सर्वत खेयमिति लोके खाई । सनित्रिकेति सुनीना मृद्निद्रारणभाण्ड
शस्त्रीप्रायम् । वेदविभाग इति वेदात् । शिर्षायामिति वृक्षजटायाम्, कन्दे इत्यनेकायवृत्तौ । यथा च २८
प्रयोग ‘शिपोञ्जवाना कदलीलतानाम्,’ शिपोञ्जवाना कन्दोजवानामित्यथ । खाल्यायं इति शालि
इति प्रसिद्धायाम् । लङ्गलिक्यामिति भूमिशिखानाम्या ओपध्याम् । धृणी इति निरणे । मन्दी-
दिती हादशात्परिनिर्णयः ॥ १३ ॥ धुंगमय पुरुष इति अडड इति प्रसिद्धिः । परिधास्य पञ्चादञ्चलपल्लवे
इति काष्ठी । वीरिकायामिति तिमिरान् । खाल्यामिति लोके बाराही ३२

मण्डे चाऽऽश्वपदाऽऽमये । पङ्की पूगच्छदानोक्षमोचापिनिविलेषु च ॥ अथ जान्ताथ-
त्वारः ॥ पिञ्जा वूलम् । हरिद्राया तु तन्नामत्वादेव स्वीत्वम् । व्याकुले त्याग्यलिङ्ग ॥
गुञ्जा पट्टह, केलध्वनिश्च । कृष्णलाया तु तन्नामत्वादेव स्वीत्वम् । गना मय, प्रहन्नाश्च ।
४ अर्थ चार्थप्राधान्यात्प्रजापे तपि । प्रजा लोभ, अपत्य च । अथ हान्तः ॥ सञ्ज्ञा
संशीकरो मेघघात । ध्वनिभेदे तु विषयनामत्वात्पुंसि ॥ अथ टान्ताः पट्ट ॥ घण्टा
धनवाद्यविशेष, पीटलिश्च । वाद्येऽर्थप्राधान्यादिरुद्धिणी भुद्रघण्टा ॥ जटा 'जटा
कचविकारः स्वान्मासी मूल च मूरुहाम्' । घोण्टा-बदरीफलम्, बदरी, मूमुक,
८ कर्ममुकल च । पोटा ईण्ड । अथप्राधान्यात्तृतीयाप्रकृतिरितपि । चन्माला-'वृतीया-
प्रकृति खियाम्' । नैटीवेश्ययोस्तु योनिमत्रामत्वादेव स्वीत्वम् । कुत्सिता भिस्ता
भिस्ता-ईग्धिना, लक्ष्यानुरोधाट्ट । यथा ईर्गोप्रामटी, वधूटी, कर्कटीति ॥ छटा
सैमूह-विशेष । ज्ञञ्ज्ञाया यातनामत्वात्पोटायास्तु देहिनामत्वात्पुस्तवे प्राप्ते पाठ ॥
१२ मरिपुला ॥ १४ ॥

'विष्ठा मञ्जिष्ठया काष्ठा पाठा शुण्डा गुडा जडा ।

वेटा वितण्डया दाढा राढा रीढावलीढया' ॥ १५ ॥

एते शब्दा मञ्जिष्ठया वितण्डयाऽवलीढया च सह स्वीलिङ्गा ॥ अथ टान्ताश्चत्वारः-
१६ विष्ठा पुरीपम् ॥ मञ्जिष्ठा रौंगद्रव्यविशेष । अर्थप्राधान्यादरुणापि ॥ काष्ठा 'अष्टादशनि-
मेण्या च स्वाहृत्कर्षे स्थिती दिशि । काष्ठादारहरिद्राया दारुणि स्वाधपुसकम्' ॥ स्थिति-
र्मर्यादा । पाठा औपैधनिशेष । अथ टान्ताः पञ्च ॥ शुण्डा 'शुण्डापि जलहस्तिया
मदिराकरिहस्तयो । नैलिन्या वारयोपाया शुण्डस्तु मँदनिभरे' । मुराया तु स्त्रीपुस्तय
२० वक्ष्यते । गुडा 'गुड म्याङ्गोलेने हस्तिमन्नाहेभुविनारयो । गुडा सुँहीमुँडिकयो' ।

क' । भाटमलीनेष्टे इति गारुमीलीगोद । मण्डे इति इह मण्डनशब्देन द्रव्यादेरितरा, लोकोक्तया
राज्यान्वस्योपरि या भवति सा रोपरी इत्युच्यते । भवसावण च लोके ओपायज तत्र । अंशपदामये इति
याजिचरणोरो । पङ्की इति समूहे । पूग' जट्टेति ममुकसमूहः । कोश' इति अण्डकादि । मूघेति
२४ कदली । त्रिपिण्डिमिनि लोक किलसग्नो इति प्रनिदि । केलमिति पिशु । पट्टह इति आनक । केल
ध्वनिरिति मपुरो नाद । मय इति मयानक । मँदन् इति दारदन्, लोके कुडली अथवा बोह
लभो । अंशति प्रहन् । संशीकर इति जलविदुयुक्त । धनवाद्यविशेष इति लोके प्राडि, अथवा कांस्य
तालान्दि । पीटलिरिति लोके पाटल । भुद्रघण्टति लघुघाटि । मीसीति छदिनामगघद्रव्यम् । मूल च
२८ मूरुहामिति लोके जडि । कमुक इति सोपारीनाम वृक्ष । कमुकलमिति सोपारी । पीण्ड इति
नपुमक । नैटीवेश्ययोरिति नटीवेश्ययोरर्थे पोटाशब्दस्य । ईग्धिनेति औखराडि । कुत्सितो ग्रामो
ग्रामटी कुरताया ट प्रत्यय । गौरादित्वात् टी । स्वगस्य ग्रामटी स्वग्रामामटी । सैमूहविशेष इति
लोके छाटि इति प्रनिदि ॥ १४ ॥ रौंगद्रव्यविशेष इति मजीडि । ऊरुर्कर्म इति उस्ताडे । स्थिती इति
स्थाने, मयाहायामिति यावत् । औपैधिविशेष इति लोके पाठ । नैलिन्यामिति फमलिन्याम् । वारयो
३३ पायामिति वेद्यायाम् । मँदनिभरे इति मदेन निभर उ-मच इत्यय । मोलैध इति शृते मृदादिगोलेके ।

हन्सिन्नाहे तु खीपुसलिङ्गे चक्ष्यते । जडा शूकशिन्वी । शूकशिन्व्या जडा मूकाप्रज्ञ-
शीतेषु च त्रिषु ॥ वेडा नौः । वितण्डा । वितण्डा वादमेदे स्यात्कैचीशाके शिलाह्वये ।
वितण्डा करवीर्यां च ॥ अथ दान्ताश्चत्वारः—दाढा—दष्टा, अभिलापश्च । राढा—
शोभा, सुहृदेशश्च । रीढा अवज्ञा । अवलीढा हेला ॥ पध्यावकम् ॥ १५ ॥ ४

घृणोर्णा वर्वणा स्थूणा दक्षिणा लिखिता लता ।

वृणता निवृता त्रेता गीता सीता सिता चिता ॥ १६ ॥

एते शब्दा खील्लिङ्गा । अथ णान्ताः पञ्च—घृणा निन्दा, वयाया तु तन्नामत्वादेव
स्त्रीत्वम् ॥ उर्णा—मेपरोम, भ्रूमध्यावर्तश्च । वर्वणा मक्षिका । देहिनामत्वात्पुस्त्वे प्राप्तेऽस्य
पाठः ॥ स्थूणा—गृहादीनामुत्तमभनकाष्टम्, लोहप्रतिमा, व्याधिविशेषश्च । दक्षिणा—
यज्ञदानम् प्रतिष्ठा दिक्च । यद्गौड—‘दक्षिण सरलाऽङ्गामपरच्छन्दातुवर्त्तिषु । त्रिष्वङ्गा-
चीभवेऽपि ह्यङ्गाच्या दानप्रतिष्ठयो’ ॥ अथ तान्ताः षोडश । लिखिता लिपि ॥ लता
‘लता ऽथोतिष्मती र्दृष्टाशापावह्रीप्रियङ्गुषु । लता कैस्तूरिकाया च मांघवीदूर्वयोरपि’ ॥ १२
वृणता कौमुदम् । तत्प्रत्ययान्तस्य लिन्मिन्वनीत्येव स्त्रीत्वम् ॥ निवृता ओषधि । अर्थ-
प्राधान्यान्वृणा मलया । त्रिवृत्, विपत्री च । यद्गौड—‘विपन्नस्तु शिरीषे ना गुह्रचीत्रि-
वृतो खियाम्’ ॥ त्रेता युगविशेष, अग्निप्रय च । गीता शास्त्रविशेष । सीता लाङ्गल-
पद्धति, गङ्गा, जानकी च । सिता शर्करा । वद्धशुक्लावसितेष्वङ्गाऽऽश्रयलिङ्ग । अर्थप्राधा-१६
न्यात्कैठिन्यपि । चिता—मृतदाहाय काष्ठशय्या ॥ पध्यावकम् ॥ १६ ॥

मुक्ता वार्चा लूतानन्ता प्रसृता मार्जिताऽमृता ।

कन्था मर्यादा गदक्षुगन्धा खधा सुधा ॥ १७ ॥

एते शब्दा खील्लिङ्गा । मुक्ता मौक्तिकम् । यद्गौड—‘मुक्ता खी मौक्तिके प्राप्समुक्तिमो-२०
चितयोस्त्रिषु ॥ वार्चा र्धातिङ्गणे वृत्तो वार्त्ता कृष्याऽनुदन्तयो’ ॥ लूता—ऊर्णनाभः, पिपीलिका,
रोर्मविशेषश्च । ये लूतिका । देहिनामत्वात्पुस्त्वे प्राप्तेऽस्य पाठः ॥ अनन्ता—दुरालभाया

लूहीति लोके योहरि । मुक्तिकेति गुड एव सूक्ष्मो गुडिका लोके गोली । शूकशिन्वीति कउडि ।
वादमेदे इति ‘जल्प प्रतिपक्षख्यापनादीनो वितण्डा’ इति लक्षणे । कैचीशाके इति कचीनासि शाके । २५
शिलाह्वये इति शिलाजित इति प्रसिद्धे । करवीर्यामिति लताविशेषे ॥ १५ ॥ भ्रूमध्यावर्त्त इति चक्रवर्त्ति-
चिह्न ह्यनेकाधेवृत्ति । गृहादीनां उत्तमभनकाष्टमिति लोके शूणी । अंवाम इति मानेतरः । अंवाची-
भवे इति दक्षिणदिग्भवे । अंवाच्या इति दक्षिणदिशि । अंयोतिष्मतीति लवणाशाक इति भनेकायवृत्तौ ।
र्दृष्टेति पीकनाम गच्छद्वयम् । प्रियङ्गुरिति फलिनी । कैस्तूरिकायामिति गुग्गुमदे । मांघवीति यासन्ती २८
लोके अमीतभो । दूर्वेति लोके द्रोण । कौमुदमिति धन । ३० । शर्करेति लोके साकरि
अथवा मिथी । कैठिन्यपिति कठिनशब्देनापि ३१ ॥ प्राप्समुक्तिरिति प्राप्समोक्षः ।
र्धातिङ्गणे इति यद्गङ्ग इति प्रसिद्धे । वृत्तौ इति -
उदन्त इति लोके घाति । ऊर्णनाभ इति
व्यर्थे । रोर्मविशेष इति लोके अपरे
हे० लि० वि० दु० प० प्र०

द्वयोया विशाल्याशरिनाहुपु । गुह्यनीलाङ्गलिन्वो स्त्री रे ह्रीधेर्जनयधो त्रिपु ॥ शेये ह्यय-
नन्त पुसि ॥ प्रस्तुवा जहा । पुंजीवृते तु हगे तत्रानन्त्यादय पुस्त्यम्, 'यगिप्रवृद्धयोस्त्रा-
श्रयलिङ्ग ॥ मार्जिता-रसाळा, अथप्राधायात् मार्जिताशिरिग्न्यायपि ॥ अमृता-पध्या,
४ गुह्यची, भागधी, आमलकी च ॥ अय धान्त.-कया-स्वूजीणनखप्रावरणम्, पु-
विशेषश्च ॥ अथ दान्ती-मर्यादा अत्रपि । गदा प्रहरणविशेष । अय धान्ताश्चत्वारः ।
शुगुन्या । 'शुगुना कोविलाहे क्रोश्रंश गोधुररजोशयो' । गोधा-दोषाणम्, प्रीणिविशे-
पश्च । पुंध्वजोऽपि । गोधान्ततानृणगोधा । दृगलासश्चित्रपोलश्च । स्वधा पितृप्रदा-
८ नार्यो मध्वविशेष । सुधा 'गङ्गेष्टिका खुरी मूना पीयूष लेपा सुधा' ॥ सङ्कीर्णविपुला ॥ १७ ॥

सास्त्रा सना धाना पम्पा क्षम्पा रम्पा प्रपा शिफा ।

कम्पा भम्पा सभा हम्पा सीमा पामारुमे उमा ॥ १८ ॥

एते शब्दा स्त्रीलिङ्गा । अथ नान्तास्त्रयः-पामारुमयोरितरेतरद्वन्द्व । सास्त्रा-गोगल-
१२ चर्म, निद्रा च ॥ सूना-भाषातस्थानम्, भूधोनिह्ना च । पुष्ये तु नातत्राङ्गपुसकत्यम् ॥
धाना-श्रृष्टय अहुरश्च । धानाभूणसत्त्व स्युरिति त्रिमला ॥ अथ पान्ताश्चत्वारः-
पम्पा सरोविशेष । क्षम्पा उषान्निष्पन्नम् । रम्पा चैर्मन्त्रारोपकरणम् ॥ प्रपा पानीय
शाला । अक्तेरि च क स्वादिति पुस्त्ये प्राप्तेऽस्य पाठ ॥ अथ फान्तः-शिफा तरुजटा ॥
१६ अथ धान्त.-कम्पा कम्बि । अथ भान्तास्त्रयः ॥ भम्पा भेरी । सभा 'वृदे साना-
जिके गोष्ट्या धूतमन्दिरयो सभा' ॥ हम्पा गोचरी । अर्थप्राधान्याद्रम्भापि ॥ अथ
मान्ताश्चत्वारः ॥ सीमा । 'सीमाऽऽघाटे स्थितौ क्षेत्रे मर्यादावेलयोरपि' ॥ पामा कण्डू ।
अर्थप्राधायात् विचर्चिकाऽपि । रमा-लवणाकर सुमीयदाराश्च । उमा कीर्ति । अतस्त्वां
२० वक्षामन्त्राद्यौर्मां तु योनिमन्त्रामन्त्रादेव स्त्रीत्वम् ॥ मविपुला ॥ १८ ॥

चित्या पद्या पर्या योग्या छाया माया पेया कक्ष्या ।

दूप्या नश्या शम्प्या सन्ध्या रध्या हुर्या ज्या मङ्गल्या ॥ १९ ॥

द्वेषामिति इह श्वेतदूषायाम् । विरस्येति इह विशाल्याग्न्देन दम्पनीनाङ्गी भोषयि । दारिवेति लोके
२४ उपप्लसारिवा चन्दनसारिवा । कुंरिति पृथिवी । लङ्गलिङ्गीनि राङ्गागारि । खं इति आकारे । भनयधी
इति अमवादे । हरी इति कृष्णे । हुंजीवृते हस्ते इति पुमली इति प्रसिद्धे । पैनीनि वेगवान् । मंहुद
इति लोके पसरियभो । रसाळेति शिररिणी । पंथेति हरीतकी । भागधीति पीपलि । कोविलाहे
इति अद्वितरभो इति प्रसिद्धनासि औषधे । क्रोश्रंशमिति द्युगास्याम् । गोधुर इति गोलह, लोके
२८ कोमि । कोरा इति कासनानाम मृगम् । दोषाणमिति ज्यापातवारणम् । भासिविशेष इति लोके गोह ।
पुंध्वजोऽपीति पुदपवाच्यपि गोध्रान्दः स्त्री । चित्रकोल इति चित्रको वर्णसुवरः (चित्रद्वार ?) । शि-
ष्टिकेति शोभनी । खुदीति मोहरी । भूर्वेति ज्यादेहुरदुणविशेष लोक पीलवनी । लेपनमिति लोके छोह
॥ १७ ॥ भाषातस्थानमिति वक्षस्थानम् । भूधोनिह्नेति त्रिद्वालम् । श्रृष्टय इति लोके वषधानी । धूण
३२ सत्त्व इति लोके भूनासात् । चैर्मन्त्रारोपकरणमिति लोके रापी । सानाजिके इति सभायोग्ये । भाषादे

एते शब्दाः स्त्रीलिङ्गाः । अथ यान्ताः सप्तदश, चित्ता चित्ता । पद्या मार्ग ॥ पर्या
 क्रमः । सहस्रमन्त्रे सपर्या पूजा ॥ योग्या-अभ्यासः, अर्कस्त्री च । ऋद्धारयौपधे तु
 यान्तत्वात्पण्डे । यद्रौड'-'योग्यमृदावडभिज्ञे त्रिष्वडकैव्यभ्यासयो, स्त्रियाम्' । अभ्यासे
 अर्थप्राधान्यात्पुरली शब्दाभ्यास ॥ छाया 'तमोऽनातपयोऽछाया प्रतिविम्बाऽर्कयो-४
 पितोः । पालनोत्कोचयो कान्तिमेच्छोभापक्तिपु स्मृता ॥ माया-म्भ कृपा च । दम्भेऽर्थ-
 प्राधान्याच्छाम्परीत्यपि । पेया-भृतम् दुग्धादि ॥ कक्ष्या । 'स्त्रिया प्रकोष्ठे हर्म्यादे, कौश्या
 मध्येभयन्धने । कक्ष्या वृहत्तिकाया च साहस्योद्योगयोरपि ॥ दूष्या धररा । अन्यत्र
 तु 'त्रिषु दूष्य दूषणीये छीन वन्नेऽथ वृद्धे' । नस्या-वृपादीना नीसारञ्चु । शम्या-वाँलवि-
 शेष, युंगकीलश्च । मन्ध्या 'सन्ध्या पितृप्रसूतद्योश्चिन्तामर्यादयोरपि । प्रतिज्ञाया च सन्धाने
 सन्ध्या च हुंसुमान्तरे' ॥ रथ्या 'रथ्या रथीषविशिग्यावर्त्तनीचैत्वरेषु च । रथ्योढरि
 रथ्य स्यात्' ॥ कुल्या सारणि । नया तन्नामत्वात्कुलस्त्रिया तु योनिमन्नामत्वात्स्त्रीत्वम् ।
 अरुभ्यादौ तु पुत्रपुमको बक्ष्यते । ज्या 'ज्या मौड्यां मातरि दैमायाम्' । मङ्गल्या मङ्गिका १२
 मन्ध्यात् । तथा 'मङ्गल्या रोचनाया तु प्रियङ्गुर्दत्तपुण्ययो । अथ पुष्पीर्दत्तपुष्पीर्दत्तमी-
 शुद्धरचामु च । मङ्गल्यर्थायमाणे स्याद्विल्वेऽथैर्भसुरके । मङ्गल्य वन्नि मङ्गल्यो मनोहो
 तऽभिधेयवत्' ॥ त्रिगुन्माला ॥ १९ ॥

उपकार्या जलार्द्रैरा प्रतिसीरा परम्परा ।

१६

कण्डराऽमृग्धरा होरा वागुरा शर्करा सिरा ॥ २० ॥

एते शब्दा स्त्रीलिङ्गा । उपकार्या नृपमन्दिरम् । अर्थप्राधान्यादुपकारिकापि । उपकारवति
 त्वाऽऽश्रयलिङ्गावेती ॥ अथ रान्ता एकोनविंशतिः-जलार्द्रा आर्द्रवन्मम् । इरा-जलम्,

इति अत्रथी, यथा 'प्रामो नासि कुत सीमा' ॥ १८ ॥ चित्तेति लोके चहि । अभ्यास इति २०
 अभ्यासशब्देनात्र शब्दाभ्यास । ऋद्धौ इति ऋद्धिनामि औपधे । अभिज्ञे इति प्रवीणे । अर्कस्त्रीति
 सूर्यस्त्री । अनातप इति आतपाभाव, लोके छाँदरी । अर्कमोपिदिति सूर्यस्त्री । पालनमिति रक्षणम् ।
 उच्छोच इति लक्ष्या । कान्तिरिति प्रभा । मेच्छोमेति प्रधाशोभा । षक्त्रिति धेनिः, लोके पांति ।
 शृत दुग्धादीति पक्क दुग्धादि । प्रकोष्ठे हर्म्यादेरिति हर्म्यादेर्गृहादिकस्य प्रकोष्ठे मध्यमदेशे । कौश्यामिति २४
 स्त्रीणा मेखक्यायाम् । मध्येभव-घने-यलनाडी इति प्रसिद्धे । वृहत्तिकायामिति उत्तरासङ्गे । उद्योग इति
 उद्यमः । धरत्रेति इभमप्यब-जनी रज्जु, कछनाडीत्यथ । वैश्वे इति देवदूष्यनाम्नि षष्ठे । वृद्धे इति
 देवदूष्यवस्त्रस्य गृहे । मासारञ्जुरिति लोके नायि । वाँलविशेष इति गीतविषये, तारुमेद । युंगकील
 इति लोके समिल इति प्रसिद्धि । पितृप्रसूरिति लोके सांक्षि । सन्धानमिति साधि । हुंसुमान्तरे इति २८
 पुष्पविशेषे । रथ्ये इति रथसमूहे । विशित्येति प्रतौली । वृत्तनीति भागः । धरामिति बहुमार्गा ।
 रथ्योढरिति सारथे । सारणिरिति नीरप्रणालिका । मौड्यामिति पणिञि इति प्रसिद्धायाम् । मातरिति
 जनन्याम् । दैमायामिति पृथिव्याम् । मङ्गिकेति लोके वेवडी । मन्ध्यायुदरिति गोरोचना । प्रियङ्गुरिति
 फलिनी । शीतपुष्पेति सोवा । अथ पुष्पीति । शीतपुष्पीति शालाहृडी । दैमायामिति रोचना ।
 र्थायमाणे इति प्रायमाणनाम्नि औपधे । हरे । अर्थथे इति पालनाम्नि शुभे

अत्र च । जलात्रनामत्वान्नपुसकत्वे प्राप्तेऽस्य पाठ । भूगुरावाग्वाचिनस्तु तन्नामत्वादेव
 स्त्रीत्वम् । प्रतिसीरा ज्वनिना ॥ परम्परा 'परम्परा परीपाट्ना मन्वानेऽपि ध्वे क्वचित् ।
 परम्पर प्रपौत्रादौ शृगभेदे च' ॥ षण्डरा-फीटविशेष, महास्त्रायुश्च । असृग्धरा अंजि-
 धनम् ॥ होरा 'होरा लभेऽपि रीश्यद्वे शास्त्ररेखाभिदोरपि' । वागुरा मृगवन्धनी ॥ शर्करा
 'शर्करा षण्डविकृतावुपलार्केपराराशयो । रोगप्रभेदे ईश्वरे स्याद्देशे शर्करावति' ॥ सिरा
 धमनी । पिप्पलीमूले तु रान्वत्वात्पुसि । यद्रौड - 'सिरो ना पिप्पलीमूले स्याद्धमन्या तु
 योपिति' ॥ पथ्यात्रभम् ॥ २० ॥

८ गुन्द्रा मुद्रा क्षुद्रा भद्रा भस्त्रा उना यात्रा मात्रा ।
 दद्रा फेलावेला मेला गोला दोला शाला माला ॥ २१ ॥

एते शब्दा स्त्रीलिङ्गा । गुन्द्रा-भद्रमुस्तक प्रियंहु केवर्त्ती मुस्तकश्च । ईरे तु
 तन्नामत्वापुस्तकमेव भद्रमुस्तके अर्थप्राधान्यान्महिषेत्यपि ॥ मुद्रा धौण्यकुलिसन्निवेश',
 १२ औभरणविशेषश्च ॥ क्षुद्रा 'क्षुद्रा वेद्यानटीकण्टकारिकासंरघासु च । चाङ्गेरीईहतीहिंक्षा-
 भक्षिकामात्रेषु च ॥ क्षुद्र स्यादधमनूरकृपणात्पेषु वाच्यवत्' ॥ भद्रा विष्टि 'भद्रा
 मन्वाकिनीराक्षाङ्गणान्वासा मुक्त्फले । भद्र स्यान्मङ्गले हेभिर्मुस्तके क्करणान्तरे । भद्रो
 रुद्रे ध्वे रीमचरे मेरुदम्बके । हस्तिजात्यन्तरे भद्रो वाच्यवच्छेषसाधुनो' ॥ भस्त्रा
 ईदलोईधमनी ॥ छत्रा 'छत्रा मधुरिकाया स्यात्क्षुम्बुठशिलिन्धयो' । आतपत्रे तु त्रिलिङ्गो
 वक्ष्यते ॥ यात्रा-गयाणम्, देवतोत्सव धृत्तिश्च ॥ यात्रान्तत्वात् 'भोजने देहयात्रा स्यात्क्षुत्तान्त-
 म्भूरुके इति मसूरनाभि धाये ॥ १९ ॥ ईतो इति उपकार्योपकारिकागन्धौ । ज्वनिकेति परीयति ।
 परीपाट्यामिति अनुक्रमे । सन्ताने इति आवये । वक्षे इति यज्ञे यो वधस्तत्र । अंनितमिति शृगधर्म ।
 २० रीश्यद्वे इति लभेद्वे । शास्त्ररेखाभिदोरिति शास्त्रभेदे रेखाभेदे च । शास्त्रभेदे होरावाग्नि, रेखाभेदे
 गोमूत्रिकायाम् । शृगध-धनीति शृगपाता । षण्डविकृती इति लोके साकरि । ईपलेति भद्ररूपसूद ।
 क्परांश इति शृकपालपण्डम् । रोगप्रभेदे इति लोके पाहणी इति प्रसिद्धे । ईकले इति स्वप्ने ।
 २१ दरो शास्त्रावतीति शरकार्युके देशे । धमनीति नाडी ॥ २० ॥ भद्रमुस्तक इति लोके भद्रमोथ । प्रियं
 २४ क्षुरिति फलिनी । केवर्त्तीनि लोक कारुहलु इति प्रसिद्धि । मुस्तक इति सामान्यमोथ । ईरे इति
 गुत्रे । धौण्यकुलिसन्निवेश इति हलद्वयाद्गुलिरचनाभद्रः, म तु गुल्मुखादवसेय । औभरणविशेष इति
 सुददी । कण्टकारिकेति रीगणा । संरपेति मधुमक्षिका । धातोरीनि आवडनी नाम्नी ओपयिः । ईह
 यीति षड्गण (वहोरीगणी?) इति प्रसिद्धि । ईधेति इह ईश्याशब्दः छडीति सुगन्धीद्रव्ययाचक
 २८ यद्वचन्तरे 'मांसी कृष्णा जटा हिंसा इति, तथा चातेकाथ, 'हिंसा मांसी काकादनीय सा' । मिक्षि
 कामात्रके इति सामान्यमक्षिकायाम् । मन्वाकिनीति गङ्गा । रीक्षेति लोके राठ । क्णोति पिप्पली ।
 अंनितेति दूर्वा । ईद्वले इति कायफल इति प्रसिद्धे । ईमीति सुवर्णे । मुस्तके इति लोके मोथ । ईर
 णान्तरे इति वृत्तविषये विन्यासविशेष । ध्वे इति षटीवई यस्य सुप्ते श्वेतसिद्धकस्तत्र । रीमचरे इति
 ३२ रामस्य पर सेवकी रामचरहात्र । मेरुदम्बके इति मेघधमीपवर्जिन एकस्य कदम्बस्य भद्रेति नाम
 लोके प्रसिद्ध तत्र । लोईधमनीति लोके धमणि । मधुरिकायामिति लोके मीहालीति प्रसिद्धायाम्,
 ३४ यद्वाहु 'मिधेयायां वारुणाय छत्राशीतशिविमिति । शालेयो मधुरिका च शालीनस्त्रालपण्यपीति ।

गमनेऽपि च' ॥ मात्रा-परिच्छद' मानम् अल्पम् कर्णविभूषणम् अक्षरावयव कालविशेष
 द्रव्यम् तालाङ्ग च । कालर्याऽवधारणस्वार्थेषु सयुक्तरान्तत्वानुपसक्तत्वम् ॥ दष्टा दन्तवि-
 शेष । अर्थप्राधान्याद्राक्षसीत्यपि ॥ अथ लान्ता विंशतिः ॥ फेला भोजनोञ्जितम् । अर्थ-
 प्राधान्यात्पिण्डोलि, फेलिश्च । यद्रौड - 'फेलापिण्डोलिफेलाय' ॥ वेला 'वेला काले च ४
 जलधेस्तीरनीरविकारयो । अङ्घ्रिमरणे रागे सीमि चाचि बुधस्त्रियाम् । भोजनेऽपीश्वराणा
 स्यात्' ॥ अकारप्रत्येपादवेला पूगचूर्ण । मेला मशि । यद्रौड - 'मेला स्त्री मेलके मशौ' ॥
 गोला बालक्रीडनपाठम् । पंजाज्जनादौ तु स्त्रीनपुसको वक्ष्यते । सर्वतो वृत्ते तु पुमानुक्त' ॥
 दोला प्रेक्षा । औणादिकोऽयम् । अडन्तस्य तु स्युक्तरादेव स्त्रीत्वम् ॥ शाला 'पादपस्कन्द-
 शाखाया गृहार्गारिकदेशयो । स्त्रिया शाला पुमान् हीलनृपमत्स्यप्रभेदयो' ॥ शौलाया
 दन्त्यादिरयमित्यमरटीका । गृहे अर्थप्राधान्यात्किर्मोत्यपि । यद्रौड - 'पुत्रिकाया सुवर्णस्य
 किर्मो शौलापैलालयो' ॥ माला-स्रग्, पङ्क्तिश्च । स्वार्थिके के मालिका-प्रेवेयकम्, पुष्पमा-
 ल्यम्, पश्चिमलश्च ॥ विशुन्माला ॥ २१ ॥

१२

मेखला सिध्मला लीला रसाला सर्वला बला ।

कुहाला शङ्कुला हेला शिला सुवर्चला कला ॥ २२ ॥

एते शब्दा स्त्रीलिङ्गा । मेखला । 'मेखला वैश्वानरे स्थात्काञ्चीशैलनितम्बयो' ।
 सिध्मला 'सिध्मला मत्स्यचूर्णे स्यात्रिलिङ्गा तु किलीसिति' ॥ लीला 'लीला विदुः १६
 केलिविलासरोलाऽङ्गारभावप्रसवकियासु' । तथा कौरकरिस्पन्दश्च । ईष्टस्यानुकृतिर्लीलेति
 च भरत ॥ रसाला 'रसाला मूर्जिताया स्याज्जिह्वापूर्वाविदारिपु । रसाल सिङ्हेके घोले
 ईस्तुम्बुर इति धान्यक लोके धाणा । शिल्पि इति लोके मूषोड । वृत्तिरिति भाजीविकोपाय ।
 ईतान्तगमने इति मरणे । परिच्छद इति परिवार । अक्षरावयव इति अक्षर स्वरञ्जनसमुदायस्य २०
 अवयव लोके मात्रा । कालविशेष इति सूक्ष्मकालविशेषः, यावता कालेन चक्षुष उन्मेषो वा भवति
 तावान्कालो मात्रा इत्यथ, यथा 'पञ्चमात्रो भवेद्भव' । तालाङ्गमिति गीतनृत्तादिपियम् । दन्तविशेष
 इति लोके दादि । भोजनोञ्जितमिति लोके अङ्घ्रि । जलधेस्तीरनीरविकारयोरिति जलधेः समुद्रस्य तीरे-
 तटे, जलधेर्नीरविकारे जलवृद्धौ लोके फेलि इति प्रसिद्धायाम् । अङ्घ्रिमरणे इति सुषुप्तौ । रागे २४
 इति भासर्ग । सीमिति नर्वाद्याम् । बुधस्त्रियामिति यस्या पुत्र पुत्रवाः तस्याम् । पंजाज्जनादौ
 इति मन शिलादौ । प्रेक्षा इति लोके पालणभो हीचोलिवा इति वा । अंगारिकदेश इति लोके पदताल ।
 हीलनृप इति सातवाहनो नाम राजा । मत्स्यप्रभेद इति मत्स्यविशेष । शौलायामिति वृक्षस्कन्धशाला
 याम् । शालेति गृहम् । पर्येला मिति अरुणो धीश्वादि । प्रवेयकमिति स्वणरूप्यादिरचितो प्रीयाभरण-२८
 विशेष, लोवे चारला हासमटी वा इति प्रसिद्धिः । पुष्पमालयमिति कुहमाला । पश्चिमल इति पक्षि
 विशेष ॥ २१ ॥ शङ्कुल इति प्रत्यावारवर्षिकाया यया रङ्गे नि सरन् रक्षते, यया भध्वारा
 कक्षादौ स्रग् लभ्ययति वा तत्र । मत्स्यचूर्ण इति शुष्काणा मत्स्यानां चूर्ण मत्स्यचूर्णं तत्र । किलीसिनिति
 यस्य देहे दम्भुवनामा रोगो भवति तत्र । केलिरिति क्रीडा । विलासरोलेति विलास स्थानदीनां वैशिष्ट्यं ३२
 तत्र खेला खेलनम् । अङ्गारभावप्रसवशियेति
 व्यापार । ईष्टसेति मियस । मूर्जितायामिति
 किया । कौरकरिस्पन्द इति कर्मादीना
 विद्वरिति विदारितादि भोवपिः ।

रसालक्ष्येर्चुर्तयो' ॥ सर्वला द्यौर्णभेद । अथप्राधान्याद्भूय तिलयि । गुप्तात्सदर्थयोत्वाप-
 यलिङ्ग ॥ यला ओषधिविशेष । अर्थप्राधान्याद्विधेयत्वयि । यलान्तत्वाद्गीर्णलामद्वारे
 अपि ॥ पुद्गला र्णहला । अर्थप्राधान्यापण्डकोला, हला वाहत्या पिच्छात्ता पत्राहात्र
 ४ च । काटलायास्तु स्त्रीपुमनत्व वदयते ॥ शङ्कुटा श्रीर्णनशङ्कु, आयुषभेदश्च । हेला जला
 दर, स्त्रीहायश्च ॥ शिला 'शिला कुट्या र्णपदि द्वाराथ शिवादागि' । सैम्भाधारभूत
 च दाह । मण्डपणा तु ह्या शिला । ईन्द्रकेणियोलान्तत्वात्पुमकत्वम् ॥ सुषपला
 शैकविशेष ॥ कला 'कला म्यान्मूलैर्वृद्धौ शिष्यात्प्राग्मात्रये । योटाशाशे च चन्द्रस्य
 ईर्णलना र्णालयोः कला' ॥ ईर्ण्यत्तमधुरस्यात्प्राग्मात्रयोर्णान्यथा । शिलेषु च युक्त कला ।
 ईर्णे तु लान्तत्वात्पुमक ॥ पण्यत्तम् ॥ २० ॥

उपला शारिवा मूर्त्ता लद्धा सद्धा शिवा दशा ।

कशा इयेशा मञ्जूपा जेषा मूषेपया सस्ता ॥ २३ ॥

१२ एते शब्दा ईपया सह स्त्रीलिङ्गा । उपला-ईन्द्रमरुता मृत्, ईर्कटा च । ईर्ण्य चोप
 लक्षणस्यान्माधवी-ईर्ण्युन शर्करा ॥ अथ वान्ताः पञ्च-शारिवा जोषधिविशेष,
 शालिविशेषश्च ॥ मूर्त्ता ईयाहेतुस्त्वणविशेष । अर्थप्राधान्यान्मोरटास्रवे अपि । कटम्भरा च ।
 यदाह-'कटम्भरा प्रसारण्या रोहिण्या गनयोपिति । कैलन्त्रिकाया गोलाया ईर्ण्यभूमूर्त्तयो-
 १६रपि' ॥ मधुरत्वा च । यदाह-'स्मृता मधुरस्ता ईर्ण्यभूमूर्त्तिकाङ्गुलिपकास्तु च' ॥ लद्धा

सिद्धेके इति लोके सीद्धारस । शैले इति वीजाद्योः । इधुरिति सेलदी । पृत्त इति भाद्रः । द्यौर्णभेद
 इति सोमः । ओषधिविशेष इति यला इति नासैव प्रतिदा । ईर्ण्यियेष्टमहायते अपीति यलाविशेषो ।
 काहलेति लोके शरध् । श्रीर्णनशङ्कुरिति लोके गेडीयभो । ईर्ण्यत्तमिति मन शिलायाम् । ईर्ण्यदिति
 २० पाषाणे । सैम्भाधारभूतमिति मलगण्डकायम् । मण्डपणामिति ललततुविशेषे लोके लघुमलसिपयो ।
 ईर्ण्यक्रियायोरिति उष्णशब्देन धान्यकणोच्चय, धान्यकणग्रहणमित्यव । कैलिता धान्यशीयक लोके
 चानरा कणमडा सिरा इति वा प्रसिद्धि । मूषेपय इति सूचल इति नाम्ना प्रसिद्धिः । यदाह
 'सुपर्णलाविसका तास्यमका सुषोद्धवा । मण्डरुपणा मण्डरुकी वरदादित्यवलयपीति' । मूलैर्वृद्धौ इति
 २४ मूलधनवृद्धौ । शिर्षादी इति विश्वानकीशालादौ । ईर्ण्यमात्रके इति लोकाभाषे । कैलनेति सङ्ग्रहणमिति
 भनेकायवृत्ति । ईर्ण्य इति का-विशेष, यदाहः 'वषादागिमिपया स्युः काष्ठाङ्गिसासु सा कलाः' इति ।
 ईर्ण्यत्तमपुष्पान इति ईर्ण्यको मधुरो ध्वानो यत्र स अत्यन्तमपुष्पवानः । ईर्ण्योण इति जराहिव ।
 शैलेषु च गुरुरिति शैलेषु वायोषु गुरुरुच्चयवदारम्ययोमभ्ये यो गुरुर्यवहारः स कलोच्यते [यथा 'त्रिक
 २८ लश्चापुटो मतो बुधे'] । ईर्ण्ये इति धीय ॥ २२ ॥ ईर्ण्यमरुता मृदिति पाषाणकणिका । ईर्ण्येति
 इधुविकारे लोके साकरि । अत्रेति शरराध । ईर्ण्युन शर्करेति मधुशर्करा । ओषधिविशेष इति उषल
 शारिवा च दनशारिवा इति मेदुद्वयेन प्रसिद्ध । ईर्ण्यहेतुस्त्वणविशेष इति लोके पीलउनी । प्रसारण्या
 मिति प्रसारणीनासि औषधे । रोहिण्यामिति लोके कटुनासि औषधे । कैलन्त्रिकायामिति कलन्त्रीनासि
 शाके । गोलायामिति गोदावरीनास्यम् । ईर्ण्यभूमूर्त्तयोर्णपीति यथाभूत्तन्वेन इह साट्टहभो साट्टहवी वा
 ३३ उच्यते । मूषाशब्देन भेद पीलउनी वच्यते । प्रसिद्धेति दाल । मूर्त्तितेति पीलउनी । ईर्ण्यिकेति लोके

हुसुम्भम् । झमरक, । तथा 'लद्वा परञ्जभेदस्य फलेवध्ये रंगान्तरे' ॥ रद्वा शयन-
यग्रम् ॥ शिवा क्रोष्टा । गौरीक्रोष्टयोर्योनिमन्त्रामत्वाद्धरीतक्यामलमन्यास्तु गिरापादित्वात्स्वीत्व
सिद्धमेव ॥ अथ शान्ताश्चत्वारः । दशा-अवस्था वंत्तिश्च । वस्त्रावयवे तु स्त्रीपुसत्व
वक्ष्यते ॥ कशा अंधादितादनचर्मदण्ड ॥ घुरा वल्गा । ड्या घुरी आयसी चेत् ॥ ईशा ४
'प्रभुशङ्करयोरीश स्त्रिया लाङ्गलदण्डवे' ॥ अथ पान्ताश्चत्वारः-मञ्जुषा हीरुमयी पेदा ।
अर्थप्राधान्यात्पेदा पेडेलपि ॥ शेषा देवैतानिर्मात्यम् ॥ मूषा मुंघर्णादिविलयनभाण्डम् ॥
ईषा लाङ्गलाघवयवविशेष ॥ अथ सान्ताः पञ्च-रससा स्त्रायु ॥ मविपुला ॥ २३ ॥

वस्त्रसा विस्त्रमा भिस्ता नासा बाहा गुहा खाहा ।

कक्षाऽऽमिक्षा रिक्षा राक्षा भङ्गचावल्यायतिस्रोटिः ॥ २४ ॥

एते शय्या स्त्रीलिङ्गा । वस्त्रसा क्लेसा । विस्त्रसा जरा । मिस्ता ओर्दन । नासा
स्तम्भादीनामुपरिष्ठा दारु । द्वारशाखाय ऊर्ध्वं दारुणी शिलानासे इति तु माला । नासि-
काया तु वनामत्वादेव स्त्रीत्वम् ॥ अथ हान्तात्स्त्रयः-बाहा 'बाहा धाहौ पुमान् १२
मानभेदे वृषतुरङ्गयो' ॥ गुहा-गिरिविवरम्, भृष्णिपर्णी च । गुहाशब्द औणादिकोऽय-
स्तीति रुयुष्ठा इत्यनेन सिद्धयति ॥ खाहा अग्निभार्या ॥ अथ शान्ताश्चत्वारः-कक्षा ।
'कक्षाद्वाहणिकाकाश्चीप्रैकोष्ठगैर्जरलुपु । स्पंदोपदे परीधानपश्चाद्वल्लपल्लवे ॥ रथभागे च
भित्तौ च' । दोर्मूले स्त्रीपुसलिङ्गो वक्ष्यते ॥ आमिक्षा श्रुतक्षीरक्षित वधि ॥ रिक्षा रूका-१६
ण्डम्, लत्वे लिक्षा ॥ राक्षा जंतु, लत्वे लाक्षा । अर्थप्राधान्याद्द्वरवर्णिनीत्यपि । यदाह-

दुधेती । झमरक इति मधुकर । कर्जभेदस्वेति करजनाम्नो वृक्षस्य । रंगान्तरे इति [पक्षिणीविशेषे,
लोके मत्तदाली भवता लाटा, यथा 'लद्वा प्रदक्षिणा श्रेष्ठा' । वसन्तराजोऽपि 'लद्वा भवत्युद्यतत प्रयातु
पुर स्थिता वाञ्छितसाधयित्री । यात्राप्रवेशादिषु च प्रशान्ता इयामा यथा दक्षिणवामयोगम् ॥ लद्देऽव(अपे?)-२०
मीलध्वजक प्रविष्ट शुभाय कालध्वजकोऽपि तद्वत् । वामोऽथवा दक्षिणतो गिनाद् श्रेय प्रद(धा?) किल
कोकिलाया इति ॥"] भारद्वाजनाम्नि लोके मद्दाली । यथा । लद्वा वा दक्षिणा श्रेष्ठा । क्रोष्टेति वृगाल ।
वंत्तिरिति लोके वाति यथा दीपकवर्णि । अंधादितादनचर्मदण्ड इति लोके ताजगओ । वल्गेति याति ।
आयसीति लोहमयी । लाङ्गलदण्डके इति लोके दालि इति प्रमिदि । धीरमयी पेदेति लोके मञ्जु २४
पेदे(दी ?) वा । देवैतानिर्मात्यमिति लोके वेस । मुंघर्णादिविलयनभाण्डमिति लोके मूसि । लाङ्गलाघ
वयवविशेष इति लोके हलरी । हल, आदिना दाव माचारीइत्स ।] चास । स्त्रायुरिति लोके नस ॥ २३ ॥
क्षसेति लोके नस । ओर्दन इति राद्ध धान्य । यदाह — 'मत्तमज कूरम'धो भिस्ता दीदिविरोदन' इति ।
द्वारशाखाय ऊर्ध्वं दारुणी इति द्वारशाखाय स्थित दारु द्वारशाखोपरिस्थित च दारु इत्यथ । धाहौ इति २८
शुजे । मानभेदे इति ध्यामाप्ये लोके वाममान तत्र । गिरिविवरमिति लोके गुफा । भृष्णिपर्णीति लोके
पीठवनी । वैद्वाहणिकेति उमाहणी । प्रैकोष्ठ इति शुहमध्यभूमिभाग । गैर्जररिति कठनाडी । स्पंदोपदे
इति प्रतिज्ञायाम्, यथा ददकक्षस्तु विवदेद्यप्रमेयास होयते' इति । परिधानपश्चाद्वल्लपल्लवे इति
काष्ठी इति प्रमिदे इत्यर्थ । दोर्मूले इति लोके काष्ठि । श्रुतक्षीरक्षितपीति श्रुत पक यत् क्षीरं दुग्ध
तत्र क्षितं वधि तत् श्रुतक्षीरक्षितं इति । इदं तु दीवे प्रसिद्धम् । रूकापक्षमिति लीर । जंतु इति ३३

‘स्याद्वरवर्णिनी लाक्षाहरिद्रारोचनासु च । क्षीरत्रे च फलिन्या च दृश्यते वरवर्णिनी ।
तथा रजनीत्वपि । यद्रौड -‘निशा निशाहा रजनी नीली च जतुक खियाम्’ । पलङ्कपापि ।
यदाह—‘पलङ्कपा गोक्षुंरकराक्षौगुगुलकेशुके । गुण्डीरीलाक्षयोश्चापि रक्षस्यपि पलङ्कप’ ॥

४ अयेदन्ताश्चतुर्दशोत्तर शतम्-भङ्गि विच्छित्ति ॥ आवलि पङ्क्ति । आवल्यन्तत्वाद्गोगा-
वली । यद्रौड -‘वन्दिप्रन्थो भोगावली खियाम्’ ॥ आयति आगामिकाल, प्रभाव दैर्घ्य
च । एष्यतीत्यायतिरित्यागामिनाले रुयुक्तान्तो न भवतीत्यस्योपादानम् ॥ त्रोटि ‘त्रोटि’
खिया मत्स्यभेदे वन्त्या क्रीफलकेऽपि च’ ॥ नितानम् ॥ २४ ॥

८ पेशिर्नासिर्वसतिविपणी नामिनाल्यालिपालि-
र्भङ्गिः पङ्क्तिर्भुवृत्तिश्चकटी चचरि शाटिभाटी ।

खाटिर्वर्तिर्वतविमिशुण्ठीतिरीतिर्वितर्दि-

र्दर्विनीविच्छविलिविशठिश्रेष्ठिजात्याजिराजिः ॥ २५ ॥

१२ एते शब्दा स्त्रीलिङ्गा । इय पेशि । पेशी पल्लपिण्ड्या च मीस्या रङ्गपिधानके ।
मैण्डभेदे च लेशे च मुंपककणिकेऽपि च’ ॥ वासि रक्षोपकरणम् । अर्थप्राधान्यात्तक्षणी-
त्वपि ॥ वसति ‘वसतिर्विश्रमयामिन्योरवस्थानेऽपि च खियाम्’ ॥ विपणि ‘आपणे पण्य
वीथ्या च पण्ये च विपणि खिया’मिति गौड । माधस्तु पण्यवीथ्या पुस्यप्याह । ‘पूर्णा-
१६ पण विपणिनो विपणि विभेजु’ । नाभि -‘धनादीना मध्यम, प्रधान, कस्तूरिकामदश्च ।
प्राण्यङ्गे तु स्त्रीपुसलिङ्गो वक्ष्यते । क्षत्रिये त्वय नाभि कुलकर, विजिगीपुनृपश्च, देहि-
नामत्वात्पुंसि ॥ नालि -‘कालमान वैदली च । लत्रामावे नाडि । ‘नाडी नाले सिरागै-
ण्डदूर्वयो सार्द्रुणान्तरे । नाडी पदक्षणकालेऽपि चर्याया कुहनस्य च । वैरात्रातनुवायोप-
२० फरणयोश्च’ । धमन्या चार्यप्राधान्याद्वलनेत्वपि । यद्रौट -‘जिह्वाया नालिभेदे च कामिन्यां
ल्लना खियाम्’ ॥ आलि अनर्थः । तथा ‘सेतुं सर्यां वैलीष्वाली खिया स्याद्विशंदाशये’ ॥

लोके लाति । क्षीरत्रे इति प्रधानखियाम् । कलिन्वामिति प्रियगौ । गोक्षुरक इति गोखरु । रञ्जिति
राड । किंशुके इति पटाक्षनाप्ति । गुण्डीरीति मोदयेति । विच्छित्तिरिति अङ्गराग । वन्दिप्रन्थ इति
२४ भद्रप्रय, मङ्गलपादकानां प्रय इत्यथ । वैष्णामिति हठाष्टकखियाम् । क्रीफलके इति कायफल इति
प्रसिद्धे ॥ २४ ॥ पल्लपिण्ड्यामिति मासपिण्ड । मीस्यामिति छडीति प्रसिद्धायाम् । रङ्गपिधानके
इति प्रत्याकारे । मैण्डभेदे इति मस्तुनि लोके दहीरी यति । मुंपककणिके इति मुपका कणिका यत्र स
मुपककणिक पद्माश्रयितोप, परिकारय । रक्षोपकरणमिति वसोली । आपणे इति हडे । पण्यवीथ्या-
२८ मिति धणिगमार्ग । पण्ये इति प्रयाणके । धनादीना मध्यमिति लोके नाहीति प्रसिद्धिः । विजिगीपुनृप
इति श्वाशराजमण्डलमध्यवर्ध । कालमिति घणिका । वैदलीति रग्मावृक्ष । नाले इति काण्डे ।
नारैति धमनी, लोके नाडि । वैण्डदूर्वति द्वाविशोप । मुंणान्तरे इति चम्पूरुविशोपे, लोके नाडी ।
पदक्षणकाले इति पशुभिः क्षणैव काले स पदक्षणकालमत्र घटिकायामित्यथ । चर्यायां कुहनस्येति
कुहनस्य चर्यायां कपटधयामामित्यथ । वैरात्रिति लोके परत्र । तनुवायोपकरणमिति लोके नटी । नालि
३३ भेद इति सिरायां लोके नाडि । सेतुरिति जलादिमयादा । वैवलीति श्रेणि । विशंदाशये इति विशद

पालि । 'पालि' कर्णलताऽम्प्रेऽशौ पङ्कावैङ्कप्रदेशयो । पालि. प्रस्थे च धूकाया जातरमधु-
 क्षियामपि । चिहे सेतौ प्रशसायाम् पर्याये च सरिक्कमे । प्रान्तोत्सङ्गयोरपि दृश्यते 'सित-
 पदच्छन्नपालीं कपालीम्' च्छन्नप्रान्तमित्यर्थ । (कपोलपालि कपोलोत्सङ्ग इत्यर्थ) लोका'
 पालिं कल्पितभोजनेऽप्याहु । पाल्यन्तत्वादङ्कपाली । यद्वौड - 'अङ्कपाली पंरीरम्भे कोटिर्धी-
 त्रिकयोरपि' । भलि 'धीण-भेद । पद्धि' - कुटी ह्रस्वप्रामथ्य । ध्रुवुटि ध्रूभङ्ग, भ्रुकुटि,
 भ्रुकुटी तूपलक्षणत्वात् । शकटि शकटम् । चच्चरि हर्षक्रीडा । शाटि प्रीवरणविशेष । भाटि'
 सुरतमूल्यम् ॥ खाटि 'एकग्रहे ईश्वरथे किणे खाटि' खिया भवेत् । वत्ति - दीपं सैदशा च ।
 वस्त्रदशासु तु स्त्रीपुसलिङ्गो वक्ष्यते । प्रतति विस्तार । यद्दीवाचिनस्तु स्त्रीत्व सिद्धमेव ॥ ८
 वमि वान्ति । अमौ तु तन्नामत्वात्पुसि । यद्वौड - 'वमिर्वान्तौ खिया नाऽमौ' ॥ शुण्ठि
 नागरम् । डया शुण्ठी । घवन्तादपि डया शुण्ठी ॥ इति - प्रीवास, उपद्रवश्च । 'अतिवृष्टि-
 रनावृष्टिर्मूपिकाः शलभा' शुका' । अत्यासन्नश्च राजान' पडेते इत्य स्मृता' । उपद्रवे
 चार्थप्राधान्यात् शृगालीत्यपि । यद्वौड - 'शृगालो जम्बुके दैत्यविशेषे डमरे खियाम्' । १२
 तालव्यादिरयम् । रीति - आरकूट लोहकिट्टम्, प्रीचार, स्यन्द, मर्चादा वैदभ्याद्या च ।
 आरकूटे अर्थप्राधान्यात् रीरीत्यपि । वितार्दि - वेदिका दारुपरिष्कृता चतुरश्रा विश्रातिभूरि-
 त्यर्थ । दर्वि - ईरुहस्त, सर्पफण कंटच्छुश्च । नीवि मूलधनम् । पेरिपण, कारा,
 स्त्रीपरिधानप्रन्थिश्च । छवि - ईर्ष्यक प्रत्याकृतिश्च । तथा 'छवि शोभारुचो स्त्री स्यात्' । १६
 लिवि अक्षरविन्यास । अर्थप्राधान्याद्धिपिरित्यपि । शठि औपधभेद । श्रेठि गणित-
 व्यवहार । जाति 'जातिदृष्टन्दसि सांमान्ये मालत्या गोर्जन्मनो । जातिर्जातीफने

आनाय स्थान अभिप्रायो वा तत्र । कणलतेति कणाभरणविशेष, लालिकेत्यथ [कणपलि कानरीपालि
 इत्यर्थः] अम्भे इति धारायाम् । अश्रो इति कोणे । पङ्को इति श्रेणौ । अङ्क इति उत्सङ्ग । प्रदेश इति २०
 प्रान्त । प्रस्थे इति पर्वतैकदेशे । धूकायामिति जू इति प्रतिज्ञायाम् । कल्पितभोजने इति कल्पित
 श्याद्धादौ आमन्त्रित यत् भोजन तत्र । पंरीरम्भे इति आलिङ्गने । कोटिरिति अग्रभाग । धीयिकेति
 उपमात्ता, लोके धाड इति प्रसिद्धि । धीणभेद इति भाटी । कुटीति लोके कुटि (टि ?) । ध्रूभङ्ग
 इति सकोपभ्रुविकार । प्रीवरणविशेष इति लोके साही । एकग्रहे इति अन्धपरिहारेण तदेकनिर्येष २५
 सत्र । ईश्वरथे इति मृतकशय्यायाम् । किणे इति रुडमणस्थाने । दीपं इति दीपक । ईश्वरोति दीप
 कदशा । प्रीवाम इति चलनम् । आरकूट इति लोके सखरपीतल । प्रीचार इति गति । स्यन्द इति
 क्षयणम् । वैदभ्याद्येति वैदर्भी, आदिशब्दात् गोडीपाञ्चालीप्रभृतयो गृह्यन्ते । वेदिका दारुपरिष्कृता
 चतुरश्रा, विश्रान्तिभूरित्यर्थ इति लोके भोटलभो (चउर्षी) । ईरुहस्त इति डोइलभो । कंटच्छुरिति २८
 लोके कुडलभो । मूलधनमिति वणिनादीनां मूलद्रव्यम् । पेरिपण इति आङ्गम् । किरिति लोके
 वदीयानभो । स्त्रीपरिधानप्रन्थिरिति परिधानस्य वदीवस्त्रस्य प्रथियर्थनप्रन्थि, छोदे
 पाण्टीत्यथ । यत्काव्य 'नीनिराप्रन्थन नाकं वासस' इति । ईर्ष्य इति चर्मो । प्रत्याकृतिरिति
 मलिनिम्बम् । औपधभेद इति लोके मा- इति । श्रेण्यसीति वेणालीयादी ।
 आर्षान्ये इति गोर्षादौ । मालव्यामिति
 वि. २०. प. ३

जातिपरे इति ३३

धान्या कुडीरैन्निपहयोरपि' ॥ अलङ्कारविशेषश्च । जातीकोपजातिफले समे इति षया प्रयोगदर्शानार्तिगन्तोऽप्ययमिति रुयुक्ता इति ७ तिष्यति । आजि-सङ्ग्राम क्षण समग्र भूभाग' । यदुर्ग — 'युद्धभागक्षणेयानि,' सङ्ग्रामे पुन्यपि दृश्यते । 'वाहनानि मानानि धनाराजावनमा तत्' । राजि-पक्षि, रेखा च, ये राजिका-केदार, राजसर्प, रेखा च ॥ मन्दात्रान्ता ॥ २५ ॥

रुचिः सूचिसार्थी खनिः खानिखारी
सलि कीलित्पूली इमिर्वापिधूली ।

८ वृषिः स्थालिद्विण्डी तुटिवेदिनादी
किकिः कुकुटि. काकलिः शुक्तिपङ्की ॥ २६ ॥

एते शब्दा खीलित्वा । इय रुचि-प्रभा, राग, अभिलाषश्च । यदमर — 'अभिप्यङ्गे स्पृहाया च भूमसौ च रुचि खियाम्' । अत्रापि पीठबलात्क्रीत्वम् ॥ सूचि-सैर्वनी, १२ अभिनेय, कर्णविशेषश्च ॥ साचि निर्यक् । यन्माला- 'साची खियाम्' ॥ गतिः-आकर, तडाग च । खानि सैर्व ॥ खारि मीनविशेष । इया खारी । खारान्नादपि इया खारी ॥ सलि पिण्याकादि । कीलि कीलिना । तूलि-चित्रकूर्चिका ईश्याविशेषश्च ॥ कृति कृमि । यद्रौड- 'कृमि खियाम्' ॥ यापि उदपानम् । धूलि पाणु ॥ वृषि कर्षणम् । १६ उपलक्षण च कृषि किप्रत्ययान्ताना तेन यथादर्शनमिय छिदि-छेदनम् । इय स्फुटि-पादस्फोट निर्भिन्नकर्वटीसस्य च । ध्रुपि 'ध्रुपि खीलिजोपयो' । कृषि (कृषि ?) छेदोपकरणम् । शूलि-इया शूली शूलायुधम् । यद्रौड- 'शूले शूली च सीर्भकम्' । त्विपि

लोके जाह्नव । धान्यामिति आमञ्जयाम् । कुडीरिति लोके सूहा । कैरिग इति लोके कपिलभो इति २० प्रसिद्धि । अङ्कारविशेष इति जालखङ्कार । जातीकोपजातीफले समे इति तुव्याधे जाह्नव इत्यर्थे । तिग-तोऽप्ययमिति अथ जातिशब्द निर्ग-तोऽपि 'तिवृहणी नाम्नी' (५११७१) इति किप्रत्ययान्तो न तु 'खियां किरि' (५११८१) इति सूत्रमन्व-पी किप्रत्यय इति, तेन 'रुयुक्ता' षत्वकार्यं न भवति । क्षण इति कालविशेष । संमग्र भूभाग इति समभूभाग अनिष्टोन्नतभूमिभाग इत्यर्थे । 'वाहनानि मानानि २४ साराजावनमा तत्' इति मापे एकोनविधे सर्ग श्लोकोऽधम् । पूर्वाद्धव्याख्या यथा । ततो-न-तर सा राजौ उरुहयुदे वाहना वाहिनी सेना न नमतीति अनमा अनग्रा अत्रनि जाता । किंविशिष्टे सा राजौ मानासे अङ्कारह-तरि । केदार इति लोके यवारा क्षेत्रमित्येके ॥ २५ ॥ अभिप्यङ्ग इति आसली । भूमसौ इति किरणे । अत्रौवपीति किरणेऽपि । पीठबलात् इति अपवादबलात् । सैर्वनीति लोके सूह । २८ अभिनय इति चतुर्विधनाट्यप्रकरणम् । कर्णविशेष इति खिया नृत्यविषये । खिरहस्तपयन्तटाडकादि द्रोप्रिनामकार । तिर्यक् इति लोके तिरछा । सैर्वति खनिरैव यथा 'खनिदा-देन आकर तडाग घोच्यते यथा खानिरपि' । मीनविशेष इति पोडशाद्रोगप्रमित यदाहु 'चतुर्भिराडकैर्द्रोण खारी पोडशाभिश्च वैरि ति । पिण्याकादिरिति पिण्याकनाशदेन लोके खडि इत्युच्यते, खादिशब्दा-मलक्षकालन्यपि खलीये घोच्यते । कीलिकेति लोके खीली । ईश्याविशेष इति लोके तुहाइ । कृमि इति ग्लति । उदपानमिति ३३ कृषः, दीर्घिकेत्य-ने, लोके चापटी । निर्भिन्नकर्वटी इति फट्चीमडभो । छेदोपकरणमिति कातरणी ।

दीप्ति' । त्विपिमान् राजवर्चस्वी इत्याद्यपि भवति ॥ स्थालि' उर्या । हण्डि' रीत्रो रक्षा-
चार । शुटि 'सूत्रमौलाया मालमाने शुटि' स्त्री सशयाल्पयो' । अर्थप्राधान्यात् तुटिरि-
त्यपि । अबस्याकालविशेषयोरुठेः स्त्रीपुमत्र यक्षयते । यागोपकरणी । चतुरश्रा(स्त्रा) च ॥
नान्दि' पूर्व्वरङ्गाङ्गम् । किकि पक्षिविशेष । कुण्टि. कुहना । काकलि ध्वनिविशेष । ४
शुक्ति 'शुक्ति कर्पालशकले नैत्यऽध्यावत्तयोरपि । मुक्तारफोटे च दुर्नामा शङ्कराङ्गनकेपु
च' ॥ औणादिकत्तयन्तोऽर्थम् ॥ पङ्क्ति -आवलि, दशसङ्गा च । पङ्क्तिशब्दोऽयमौणा-
दिक । त्तयन्तस्य तु 'ल्युक्ता' इति, छन्दोवाचिनस्तु 'गायत्र्याद्य' इत्येव स्त्रीत्वम् ॥
मुजङ्गप्रयातम् ॥ २६ ॥

किरिस्ताडिकम्नी घुतिः शारिरातिस्तटिः कोटिविष्टी वटिर्गृष्टिवीथी ॥

दरिर्षल्लरिर्मञ्जरिः पुञ्जिमेरी शरारिस्तुरिः पिण्डिमाद्री मुपुण्डिः ॥ २७ ॥

एते शब्दा स्त्रीलिङ्गा । इय किलि कौलगोत्रविशेष । सृगाल्या तु योनिमन्नामत्वादेव
सिद्धम् ॥ ताडि -आभरणविशेष, वृक्षविशेषश्च ॥ कन्वि -वेर्षवादिदलविशेष, दर्शिनश्च ॥ १२
शुति -दीप्ति, शोभा च । अशुनामत्वेन पुरुषे प्राप्तेऽस्य पाठ ॥ शारि 'शारिरऽक्षोपक-
रणे तथा ईकुनिकान्तरे । युद्धार्थगजपर्याणे व्यवहारेऽपि च कचित्' । आति शैरारि ।
तटि. औघातस्थानम् ॥ कोटि अग्रम् । तथा 'कोटि स्त्री धनुषाभे स्यादश्रौ सङ्गाप्रक-
र्षयो' ॥ अश्रिर्घारा फोणो वा । यथा शतकोटिर्षञ्च ॥ विष्टि -भद्रा वेर्षनम्, प्रेषण च । १६
कर्मकरे त्वाश्रयलिङ्ग ॥ वटि -शुलिका, तन्तु, वृक्षविशेषः, शैनानामि, मुद्रादिसूपादि-
विकारविशेषश्च ॥ गृष्टि -मानविशेष, वैराहानन्ता च । सकृत्प्रसूतगवीवाचिनस्तु योनिम-
न्नामत्वादेव स्त्रीत्वम् ॥ वीथि 'पङ्क्तिवर्त्मर्गुहाङ्गेषु वीथी स्त्री नैत्यरूपके' । दरि कन्दर ।
वह्नि मञ्जरी । मञ्जरि वहरी । पुञ्जि सहति । भेरि दुन्दुभि । शरारि आति । २०

सीमकमिति सीमकशब्देन शूली उच्यते । शरौ रक्षाचार इति लोके षडकीदार हींदि इति वा प्रसिद्धि ।
यागोपकरणी इति यज्ञे परिष्कृता भूमि [यज्ञे परिष्कृता चातुरलयेण भूयिता भूमि] । चतुरश्रेति लोके
षडतरओ [षडकी] ओटलओ इति वा प्रसिद्धि । पूर्व्वरङ्गाङ्गमि ति नाट्यस्य प्रारम्भाङ्गम् । पक्षिविशेष इति
नीलघास । कुहनेति दम्भचया । ध्वनिविशेष इति मधुर सूत्रमथ यो ध्वनि स काकलिकच्यते । २४
यदाहु -'काकली तु कल सूत्रम्' इति । कर्पालशकले इति शिरोहट्टलण्डे । नीलीति गन्धद्रव्यविशेष,
लोके नख इति प्रसिद्धि । औघावत्त इति हयावत्त अधग्रमणमित्यथ । मुक्तारफोट इति लोके सीपनी ।
दुर्नामेति जलौकाकृतिर्दोषकोशाख्यो जलस्थजीवविशेष । शङ्कराङ्ग इति हस्त शङ्ख । अर्थमिति शुक्ति
शब्द ॥ २६ ॥ कौलगोत्रविशेष इति यमगोत्रविशेष । वेर्षवादिदलविशेष इति लोके कावि । अक्षोप २८
करणे इति सोमठा इति प्रसिद्धे । ईकुनिकान्तरे इति सालदीनाम्नि । युद्धार्थगजपर्याणे इति लोके हाथी
रा पलण । शैरारिरिति लोके आडि । औघातस्थानमिति नद्यादौ जलारफालनस्थानम् । वेर्षनमिति लोके
भाडओ । मुलिकेति लोके गोठी । शैनेति वधस्थानम् । मुद्रादिसूपादिविकारविशेष इति लोके पहितवडी
इत्यादि शेषम् । वैरीहन्ततेति लोके वाराहीकन्द । गुहाङ्गे इति गृहमितिपादे । नैत्यरूपके इति नाटके ३२
धीयिनामा अग्रम प्रबन्धभेद । यदाहु -'स्नाघाटक १ प्रकरण २ भागः ३ प्रदसन ४ डिम ५
ध्यायोग ६ समयकारी ७ धीष्यु ८ शूके ९ हायुगा १० इति । अभिनेयप्रकारा स्तुरिति अभिनेयस्य
प्रयत्नस्य प्रकारा भेदा इत्यर्थः ॥ शैरारि इति गुहा । सहतिरिति वृद्धम् । आतिरिति लोके आडि । ३५

तुरि तंतुवायोपकरणम् । पिण्डि निष्पीडितरोह पिण्ड । माडि पत्रसिरा । मुपुण्डि-
दण्डविशेष, आगुधविशेषश्च ॥ मुचङ्गप्रयातम् ॥ २७ ॥

राटिराटिरटवि* परिपाटि. फालिगालिजनिकाकिनिकानि ।

४ चारिहानिचलभि प्रथिरुम्पी चुष्टिचुष्टितरयोऽहतिशाणी ॥ २८ ॥

एते शब्दा खोलिङ्गा । राटि फलह । अय मालाशेषे स्त्रियासुक्त । गौडस्तु पुस्याद ॥
आटि शरारि । अटवि अरण्यम् । परिपाटि प्रम । फालि दैलम् । गोडि अययो-
द्वावनम् । जनि -जन्म, भापचतुर्भाग, पणचतुर्भागो वा । पाणि सङ्कोच । चारि -
८पञ्चभक्ष्यम्, गतिविशेषश्च ॥ हानि -अर्थनाश, उच्छिच्छिश्च । एन्तेरोणादिके इणि रूपमिति
रुयुक्ता इति न सिध्यति ॥ चलभिः-गृहोपरि कुटि., पटलाधारश्च वशापञ्जर । अदन्तान् इया
वलमीत्यपि अर्थप्राधान्यात् गोपानसि । यदमर 'गोपानसी तु वलमी (छान्ने वक्रदाहणि)
गृहे वनसस्य च दारु' ॥ प्रधि रोगविशेष । यदरुण -'प्रधी रोगविशेष' । नेमी तु खीपुस-
१२लिङ्गे षड्यते ॥ फम्पि -सूक्ष्मफलहृष, फम्पन च ॥ चुष्टि उद्गाम् इया चुष्टी, अदन्ता-
दपि इया चुष्टी । यद्गौड -'चुष्टोऽदमन्ते च योपिति' ॥ चुष्टि ह्युद्रवापी । अर्थप्राधान्या-
शुरिरित्यपि ॥ तरि नौ । अधप्राधान्याद्रोष्यपि, ईदन्तस्य तु 'श्रुत' इत्येव सिद्धम् । यद्गौड -
'ईशा नोपेदेके तरी' । अहति दानम् । शाणि शाण ॥ स्वागता ॥ २८ ॥

ईदसनिः सानिमेनी भरिर्मारिरश्चोपधी विद्रधिर्ल्लरि पारिरभि* ॥

शिरोधि. कवि कीर्त्तिसग्रीरुचर्यः कुमार्याऽऽढकी खेदनी हादिनीली ॥ २९ ॥

एते शब्दा खोलिङ्गा । सनि अन्धेपणा । सानि प्रार्थरणभेद । मेनि सङ्कल्प । मरि
मारिश्च-भैरकम् । अभि-कोटि धनुषोऽटनिश्च ॥ ओपधि फलपावान्ता, अधिप्रत्यया-
२०न्तोऽय किप्रत्ययान्तो वा ॥ विद्रधि रोगविशेष, रधिकप्रत्ययान्तोऽयम् । ८पलक्षणत्वादि-
दारी रोगभेद । यद्गौड -'विदारी रोगभेदऽपि शालिपर्णीभुंगन्धयो' ॥ शहरि वाचभेद ।
अयप्राधायात् शिष्टी च । यद्गौड -'शहरी शिष्टी च द्वौ दुडुको' ॥ पारिः-ईकरीपूरयो
पारी । पादरज्ज्वा च हस्तिन । अभि ईनित्रम् ॥ शिरोधि कन्धरा, थन्माघ -'त्रिधाण-
२४मायतिमतीमृथा शिरोधिम्' ॥ कवि सर्लीनेम् । यद्गौड -'धरलीने स्त्री कवि पुसि कैव्यकृत्

केन्नुवापोपकरणमिति वानदण्ड लोके वासर्णा इति प्रसिद्धि । वप्रसिरेति पत्रसिरा ॥ २७ ॥ ईलमितीह
दल लण्डमाचकम् । भापचतुर्भाग मपादगुजा । पणचतुर्भाग इति विंशति कपदा । उच्छिच्छिरति
उच्छेद । गृहोपरिकुटिरिति लोक वरदि । पटलाधारश्च वशापञ्जर इति किमिशिष्ट वशापञ्जर । पटला
२८धार पटलावन्देन कोके छाया ह्युच्यते पटलाधार । नेमी इति अक्रधारायाम् । उद्गानमिति लोके
चूण्ड । ह्युद्रवापीति रुयुक्पिका, कोके वेरी इति प्रसिद्धिः । ईशेति अवस्था । वेदेके इति वखादीना
स्थानकविशेषे; कोके वेदु इत्यय । ईशेति लोके शरण ॥ २८ ॥ ईशेपणेति धारणा । मीचरणभेद
इति लोके गूणि । भैरकमिति मिरगी । शालिपर्णीति साठकनी । ईभुगन्धेति क्षीरविदारी । यद्गौड-
अन्या क्षीरविदारी स्यादिभुग-धेनुवहयरी'ति । कैकरीति कक्षरी'पन्देन गळीतका कोनिका चोच्यते,
३३वयाक्रम एते कषादी गागरी इति प्रसिद्धि । पूर इति प्रवाहः । ईनित्रमिति शब्दधारणम् कुडालादि

शुक्रपण्डिते ॥ श्रीति यत् । उणादाविप्रत्यान्तोऽयमिति 'रुयुक्ता' इति न सिध्यति ॥
 अथेदन्ताः पञ्चपञ्चाशत्-गर्भी शकटिका ॥ करीरी केशविशेष । यद्रौड- 'शौकेशविशेषे
 स्त्री कश्चर लवणान्त्वयो' । हरिद्राया तु तत्रामत्वादेव स्त्रीत्वम् ॥ कुमारी 'कुमारी रामतरणी
 नैवमाल्योर्नदीमिदि । वन्याऽपरजिता गौरी जम्बूद्वीपेषु च स्मृता ॥ कुमारो बालके सन्देश
 युवराजेऽध्वाराके । शुकेऽपि रघुणद्रौ च कुमार जालवाञ्चने' ॥ आटकी धान्यभेद ।
 अर्थप्राधान्यात्तुवर्षपि ॥ स्वेदनी र्हेन्दु ॥ ह्यादिनी वज्रम् । अशनिनामत्वात्पुस्त्वे प्राप्तेऽप-
 वाद । तदिति तु तत्रामत्वादेव स्त्रीत्वम् ॥ ईली-एनधारोऽसि , यस्य कर्वालिक्तेत्यात्या ॥
 सुजङ्गप्रयातम् ॥ २९ ॥

हरिण्यशमरी कर्चनीस्वग्यपट्यः, करीर्येकपद्यक्षवत्यः प्रतोली ।

कृपाणीरुदल्यो पलालीहसन्यौ वृसी गृध्रसी घर्षरी कर्परी च ॥ ३० ॥

एते शब्दा स्त्रीलिङ्गा । हरिणी-हेमप्रतिमा, गृगी, वृत्तभेद , नीलवर्णा, यूथिका च ॥
 पाण्डौ त्वाश्रयलिङ्ग ॥ अशमरी मूत्रकृच्छ्रम् । कर्चनी र्हेन्दु । स्वर्गी तीम्बूलकरङ्क ॥ १२
 अपटी कौण्डपट ॥ करीरी करिदन्तमूलम् । चीरिकाया तु तत्रामत्वादेव सिद्धम् ॥
 एकपदी मार्ग । अर्थप्राधान्यात्पदविरित्यपि इया पदवी ॥ अक्षवती द्यूतम् । प्रतोली-
 विशिखा कृपाणी । कर्चरि , अर्थप्राधान्यादस्तीत्यापि स्त्रीत्वम् । द्रुयां तु शस्त्रीनामत्वात्सि-
 द्धम् ॥ कदली 'रम्भाया वैजयन्त्या च कदली हरिणान्तरे । कदला डिम्बिका पृष्णी शात्म-१६
 लीपु च योपिति' मृगवाची अमरकोशे त्वित्रन्त उक्त ॥ पलाली पलालक्षोद । हसनी-
 अङ्गारशकटि । अर्थप्राधान्याद्धसन्त्यपि, के हसतिका ॥ वृसी व्रतिनामासनम् । दन्त्यो-
 पान्त्य , मूर्द्धन्योपान्त्योऽप्ययम् ॥ गृध्रसी ऊरुसन्धौ वातरूक् । घर्षरी किङ्किणीका,
 स्वार्थिके के घर्षरिका सैव, वादित्रभेदश्च ॥ कर्परी-तुत्याञ्जनम् । अर्थप्राधान्याद्विदित्यपि ॥ २०
 सुजङ्गप्रयातम् ॥ ३० ॥

काण्डी खली मदी घटी गोणी पण्डाल्येपणी द्रुणी ॥

तिलपर्णी केनली खटी नधीरसन्यौ च पातली ॥ ३१ ॥

सामान्यपेक्षया । ईलीनमित्त लोके चउक्ता । कौण्डपट्टे इति काव्यरत्नचरि वैखनुरी २४
 पण्डिते च । शकटिकेति लोके बहिर । शाकविशेष इति लोके जहारिनामा शाकभेद । रामतरणीति
 लोके सेवधी । नैवमालीति लोके नीमाली । अपरानितेति गिरिकणा लोके गिरणह । धरुणद्रौ इति वरणा
 नाग्नि धुसे । कर्दुरिति पाकस्थानम् । कर्वालिकेति कडवलमित्त लोके ॥ २९ ॥ मृत्रकृच्छ्रमिति लोके
 पाण्डौ । सैकुरिति लोके ब्राकलभो । तीम्बूलकरङ्क इति तीम्बूलस्थानम् । कौण्डपट्ट इति लोके २८
 परीयच्छि । चीरिकायामिति तिमिरीनाग्नि जीवविशेषे । अस्वापीति कचरिशब्दस्य । वैजय-त्यामिति, इह
 वैजय-तीसन्दोऽरणीकाष्टवाचक । डिम्बिकेति डमरम् । पृष्णी इति पीठवनी । शात्मलीति सौवलीनामा
 धृक्ष । यद्विथ 'कदली शात्मली पृष्णी डिम्बिकानु च कप्यते' इति । अङ्गारशकटि लोके सीगरी ।
 यस्य अङ्गारान् क्षिपवा शीतकाले तप्यते । ऊरुसन्धौ वातरूक् इति, राधिणिवाड इति प्रामिदि ।
 किङ्किणिकेति लोके घृषरी । सैवेति किङ्किणिका घृषरीत्यथ । तुत्याञ्जामिति लोके चापरीयभो ॥ ३० ॥ ३३

एते शय्य श्रीलिङ्गा । पाण्टी गृह्यशाण्ड्यादि । गरी तन्वापादायनशंकादयो रोग । मदी वृषकत्रस्तुविशेष । घटी वस्त्रवण्डम् । गोर्षी धायमानाविशेष । अथप्राधाया तण्डालाऽपि । यद्रौड - 'कण्डाला जात्रोगीना' ॥ पण्डाली 'पण्डाली तैत्तमाने श्री सैरमी धर्षानुपश्रियो' । मूर्द्धन्यादिरयम् ॥ पण्णी - 'यद्यज्ञाना, अथप्राधान्यापाराव्यपि । द्वणी कर्ण-जलीका । तिलपर्णी - रक्तान्दनम्, पण्यन्तोपल्लवगात् भापपर्णी मुद्गपर्णीत्यादि । केवली - ज्योति शानम् च । सटी कैटिनी । अथप्राधान्याः सगटीकटिनीश्रवपि । गद्दी पैङ्गी । रमयती महानसम् । पातली 'पातली योपुराया स्वाजातीमुन्वात्रभेयो' ॥ वैतालीयम् ॥ ३१ ॥

८ वाली गन्धोली काञ्चली गोष्ठयजानीप्राणी मन्स्यण्टी दामनी शिञ्जिनी च । शृङ्गी कस्तूरी देहली मौर्ष्यतिभ्यामन्दी धैर्य्य. शण्डूली दर्दुपर्ष ॥ ३२ ॥

एते शय्य श्रीलिङ्गा । वाली-तुमार्या पणभूषणम् मेपिश्च । वे यालिया वैदेव सिक्ताश्च । गन्धोली मुद्गजतु । ईपल्लोऽस्यामिति काञ्चली-धृतिविशेष । निर्षी- १२ फानलीसशो द्विर्धुत्युत्कर्षणाद्भवेत् । इन्तादपि जया फानली, म चोर एव । गोष्ठी-सिंह-विशेष, सभा, सर्लापश्च । अजाती-जीरक इन्द्राणी श्रीगा करणविशेष सिन्दुवारश्च । इन्द्रमार्यावाचिनरु योमित्रामत्वादेव स्त्रीत्वम् । मत्स्यण्टी-मैकराभेद । अथप्राधान्या-न्मत्स्याण्डा मीगाण्डा च । दामनी पशुरज्जु । शिञ्जिती-गैयावाञ्चीपादकटश्च । शृङ्गी- १६ शृङ्गी विषायाभूषणे स्वर्णमीनिविशेषयो । फरन्गी गृहमदः, अथप्राधान्यागोजगन्धापि । सीतायासमात्रोस्तु योमित्रामत्वादेव स्त्रीत्वम् । देहली द्वारामे गला । कुम्भोदुम्बर इति तु सभ्या । मौर्षी-ज्या, अतिमी, वसज्जाला । आसन्दी चैत्रारानम् । क्षीरेयी पायसम्, शाण्डूनी अत्रभेद । अकारात्तत्वाद्गौरादित्वात् डी, इन्तादपि जया शण्डूली ॥ अयोदन्ता अष्टौ- २० ददं कुम्भभेद । पशुं पार्थाश्वि, परशौ तु वज्रामत्वात्पुस्त्यम्, वे पशुवा ॥ वैश्वदेवी ॥ ३२ ॥

गृह्याण्ड्यादिरिति वेदमिषे प्रथमविशेष । कृपकृष्यस्तुविशेष इति हाडिकानां वस्तुभेद, लोके मारि इति प्रसिद्धि । धौम्यभाजनविशेष इति लोक गूणि, छात्री इति वा प्रसिद्धिः । तैत्तमाने इति तल मीयवे येन तत् तैत्तमान कपाद् वध्र । संरसीति लोके सरोवर । कौमुक्याति कासुकी चासौ स्त्री च कासु २४ कक्षी । कणजलीकेति लोके फानसिलाइया । रक्तान्दनमिति रत्नाक्षणी । भापपर्णीति भापपर्णी । मुद्ग पर्णाति मुद्गजनी । कैटिनीति लोके खडी । पैङ्गीति लोके चापरी । वांगुगपामिति मृगपदो । मृग्यात्र भेद इति मृत्तिकापात्रविशेष ॥ ३१ ॥ मेपिरिति रत्नमन्वगतो वचनकील, लोक मेदि इति प्रसिद्धि । तदवेति तुमार्या कणभूषण मेपिश्च । सिक्ता इति लोके वेत् । कुम्भोदुम्बरिति तैत्तानीनामा, २८ लोके पीली भमरी । निर्षीद इति निपादस्वर । द्विर्धुत्युत्कर्षणादिति मधुरधृतिस्वदमशुत्युत्कर्षणात् । सिंहविशेष इति लोके गोडि । सलाप इति परस्पर 'लव । शैकराभेद इति राण्डनादरा लोके गुल्ली खांड । ज्येति लोके पण्डि । पादकटकमिति नूपुरं लोके नटर । निर्षीयामिति ककटशृङ्गाम् । नर्षमे इति नपमनापि औपधे । स्वर्णमीनिविशेषयोरिति स्वर्णमिनेपो अलङ्कारमकरिका, [लोके कुम्भ] श्रीनिविनेपो महुरप्रिया । पदाद् 'महुरस्तु राजशृङ्ग, शृङ्गी तु महुरमिषे'ति । द्वारामे स्थलेति लोके वैश्वदेवी । कुम्भोदुम्बर इति भय स्थित उदुम्बरा लोके ऊवरा । अत्रभेद इति लोक साकुली ।

कर्णान्दुकच्छ तनुरञ्जुचञ्चु स्नायुर्जुहः सीमधुरौ स्फिगर्वाङ्ग ॥

द्वाघौदिवौ स्रक्चगृचः शरद्वाशठर्दिदरत्पामदृपद्दृशो नौः ॥ ३३ ॥

एते शब्दा खीलिङ्गा । कर्णान्दु 'उत्क्षिप्तिकाया कर्णान्दु कर्णपाश्यामपि स्त्रियाम्' ।
 कच्छ पामा । तनु - काया त्वक्च । यद्गौड - 'रचि काये तनु खी स्नात्रिण्यत्पे ५
 विरले कृशे' । रञ्जु - दर्भादिकृतो गुणः, वेणिका च । गुणेऽर्धप्राधान्याद्वरत्रापि । चञ्चु
 पक्षिमुत्तामम् । कच्छ-तनु-चञ्चूना तु दीर्घान्ताना कृत इत्येव खीत्यम् । स्नायु सिरा ।
 अथोदन्तः-जुह सुग्भेदः । अथ द्यौनौजर्जाः षोडश व्यञ्जनान्ताः, बन्धानुलोम्येन
 च क्रमव्यत्ययः । सीमा सीमानौ सीमान । 'सीमाऽऽघाटे स्थितौ क्षत्रे उपशत्ये च' ।
 छीवोऽप्ययमिति हलायुध । भारविश्व 'ननन्द पश्यन्नपसीम स स्थली' । घू - शकटाङ्गम्,
 यान्मुसम्, भारश्च । स्फिग्-क्षुतम्, पुत, पंचनभाण्डम् धान्यादिसवरणकाष्ठ च ।
 अर्वाक्-अर्वान्तरम्, अर्वागित्यवयवमपि । द्वा - द्वारम्, द्वारौ, द्वार । द्यौ - स्वर्ग,
 आकाश च । द्यावौ, द्याव, दिवौ दिव ॥ स्रक् होमभाण्डम् ॥ त्वक्-चर्म, वल्कलम्, १२
 मंघद्रव्य च । वल्कले चार्थप्राधान्याच्छ्लिरित्यपि । यद्गौड - 'छल्ली वीक्ष्ये सन्ताने वल्कले
 सुमान्तरे' ॥ ऋग् गायत्र्यादि । धान्याया तु तन्नामत्वादेव सिद्धम् ॥ एते त्रयोऽपि
 चान्ताः । शरत्-ऋतुविशेष सवत्सरश्च । वा वारि, रूपपावतारे तु धर्मकीर्तिनास्य
 नपुमकत्वमुक्तम् ॥ छर्दि नान्ति । ठर्दिपौ ॥ दरत्, म्लेच्छजाति, राष्ट्रविशेषश्च । पामा-१६
 कच्छ । पामानौ पामान ॥ दृपत्-पापाणम्, निर्वपणशिला च ॥ दृक् 'लोचने ईक्षने
 बुद्धौ दृक् खी त्रिपु च वीक्षके' ॥ नौ तरी । उदन्तानामुदन्तत्वाच्छरदश्च वर्पतुनामत्वा-
 त्युत्वे द्यौदिवो स्वर्गनामत्वात्पुत्वे नभोनामत्वात्प्रसक्तत्वे वारो जलनामत्वाच्छर्दिपो
 द्विस्वरसन्तत्वात्प्रसक्तत्वे च प्राप्ते वचनम् ॥ इन्द्रवज्रा ॥ ३३ ॥

२०

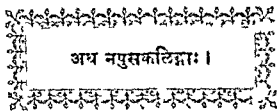
इति खीलिङ्गा समाप्ता ॥

ईधमेद इति लोके द्राक्ष । पैशास्योति पासुली । पैरौ इति कुठारे ॥ ३२ ॥ उत्क्षिप्तिकायामिति लोके
 गढोडा भोगनीया वा हस्तादौ । कर्णपाश्यामिति कर्णवाटिकायाम् । रचि स्थिति चर्मणि । ईधमादिहृत्तो गुण
 इति लोके राद्र । वेणिकेति मस्तकस्य वेणीदण्ड । सुग्भेद इति सरूभा । आघाटे इति अवधौ । उपशत्ये २५
 इति आमसीमायाम् । शकटाङ्गमिति लोके धुरी । धानमुत्त्वमिति लोके कागूभो [कागूङ्] । क्षुतमिति
 टिक्का । पुत इति लोके पूद । पंचनभाण्डमिति लोकोत्तथाऽत्र हाडी । धान्यादिसवरणकाष्ठमिति लोके
 दवाडी । रूपपावतारमिति लोके उरहभो । वल्कलमिति लोके वृक्षछालि । मंघद्रव्यमिति तज्ज । वीक्ष्येति
 लतागुल्मभेदः, तज्ज । सन्ताने इति सन्तवौ । सुमान्तरे इति गुण्यभेदे । धान्यायामिति यया चेद २८
 काण्ड्या समिधु क्षिप्यते सा ऋह घाटशोच्यते । यदाहु 'ऋह सामिधेनी घाटश च समिदाधीयते
 यया' इति तस्याम् । रूपपावतारे इति रूपपावतारनामि ग्रन्थे । निर्वपणशिलेति नीसाह, पाति, परगी
 इति वा । ईक्षने इति विलोकने । वीक्षके इति विलोकयित्तरि ॥ ३३ ॥

इति श्रीशानविमलोपाध्यायविष्णवाचनाचार्यधी-
 र्वाग्-अर्वागित्यवयवमपि । द्वा - द्वारम्, द्वारौ, द्वार । द्यौ - स्वर्ग,
 आकाश च । द्यावौ, द्याव, दिवौ दिव ॥ स्रक् होमभाण्डम् ॥ त्वक्-चर्म, वल्कलम्, १२
 मंघद्रव्य च । वल्कले चार्थप्राधान्याच्छ्लिरित्यपि । यद्गौड - 'छल्ली वीक्ष्ये सन्ताने वल्कले
 सुमान्तरे' ॥ ऋग् गायत्र्यादि । धान्याया तु तन्नामत्वादेव सिद्धम् ॥ एते त्रयोऽपि
 चान्ताः । शरत्-ऋतुविशेष सवत्सरश्च । वा वारि, रूपपावतारे तु धर्मकीर्तिनास्य
 नपुमकत्वमुक्तम् ॥ छर्दि नान्ति । ठर्दिपौ ॥ दरत्, म्लेच्छजाति, राष्ट्रविशेषश्च । पामा-१६
 कच्छ । पामानौ पामान ॥ दृपत्-पापाणम्, निर्वपणशिला च ॥ दृक् 'लोचने ईक्षने
 बुद्धौ दृक् खी त्रिपु च वीक्षके' ॥ नौ तरी । उदन्तानामुदन्तत्वाच्छरदश्च वर्पतुनामत्वा-
 त्युत्वे द्यौदिवो स्वर्गनामत्वात्पुत्वे नभोनामत्वात्प्रसक्तत्वे वारो जलनामत्वाच्छर्दिपो
 द्विस्वरसन्तत्वात्प्रसक्तत्वे च प्राप्ते वचनम् ॥ इन्द्रवज्रा ॥ ३३ ॥

३ ॥

३३

अथ नपुसकलिङ्गाः ।

नलन्तुतत्तस्युक्तरूपान्त नपुमरम् ।

वेद्यआदीन् विना मन्तं द्विस्र मन्त्ररुचरि ॥ १ ॥

४ नलस्तुतत्तस्युक्तरूपान्त नपुमरम्-नामेलपुवतने । तान लान्त स्त्वन्त तान्तम्
 तात सयुक्ता वे रदयान्तदन्त च ताम नपुमकलिङ्ग न्यात् । नान्तम्-अजिाम्, चर्मम् ।
 व्यसनम्, विपत्त्यादि ॥ यत्तु -'विपत्तावशुभे पापे पाप्मीयुगयादिषु । ईशानिष्टफले
 सैत्तौ व्यसन निष्फलोत्तमे' । भावन पात्रम् ॥ काञ्चनम्-स्वर्णम्, विज्जन्वथ । यत्तु-
 ८ 'काञ्चन काञ्चनारे स्वाशम्पके नागनेसरे । ईदुम्यरे च पुत्रागे हरिद्राया च काञ्चनी' ॥
 'काञ्चन हेमि निङ्गन्ते' ॥ जपनम्-'क्षीघ्रोणिपूपभागे तु जपन पटिमात्रये' ॥ व्यञ्ज
 नम्-'व्यञ्जन तेमने चिष्टे ईमधुण्यत्रयवेऽपि च' । कनारादिश्च वर्ण ॥ दशनम्-कङ्कट ॥
 लेपाम् 'छन्दे भूर्ज लिपिन्यासे लेपन स्वातपुमकम् ॥ वानम् 'धान गुग्गुलुके तुप्ये केंटे
 १२ सीवनवमणि । जैलसम्भवप्रौतोर्मिसुरङ्गागतिर्मारभे' ॥ सारसनम्-'नेस्वलाया मारसनमुँरख
 च र्तुत्रिणाम् । ईषोवासोप्रथा च' ॥ वेतन मूल्यम् । पवनम्-'मुँडालपवनस्थाने
 स्वाच्छीप पवनो नरि । समीरणे च निर्देशये' । प्रयोजनम् 'कार्ये हेतौ प्रयोजनम्' । प्रथचत्तम्
 वेद् । रसायनम्-जराव्याधिजिदौपथम् । पक्षिगरुटयोरु वेदिनामत्वात्पुम्बम् ॥ सञ्चवन
 १६ चेतु शालम् । जयनम् 'जयन स्वातुरङ्गादिसत्राहे चित्रयेऽपि च । दर्शन लोचने स्वप्ने
 मुँदिरास्त्रोर्षल्लिधुषु ॥ धम्मदर्पणयोश्चापि' ॥ योजनम् 'योजनं स्वाद्यतुप्त्रोत्रया योगे च
 परमात्मनि' । अयनम्-सूर्यादीना दक्षिणोत्तरगमनम् । सजनन वशीकार । अपान पायु ।
 त्रयजन तालवृन्तम् । प्रथनम्-गवादिधन, धौहवश्च । ह्यङ्गवीर्याम्-नवनीन पृत च ह्योगो-
 २० दोहसमुद्रयम् । वृजिनम्-ईषावित चर्म, पाप च । वेदो तु तत्रागतत्वात्पुस्त्रमेव । सोपान
 ईधिरौहिणी । वीराशसन 'सा वीराशसन शुद्धभूमिर्याति भयप्रदा' । अञ्जनम्-वज्रलम्

पानमिति मद्यपायम् । सैत्तौ इति आसक्तौ । काञ्चनारे इति काञ्चनारनासि हृष्टे । ईदुम्यरे इति
 उम्बरनासि घृष्टे । विङ्गन्ते इति वेसरे । तेमने इति लोके सात्त्विक [भोजन ?] । ईमधुणीति लोके
 २४ मुँडि । कर्कट इति सत्राह । भूर्ज इति भूजवस्त्रे । केंटे इति वीरणादिमये, लोके किटा । जैलसम्भव
 इति जन्मीलन । प्रौतोर्मिरिति लोके वावोली । ईरख इति अयिकान्ते । यदाहु 'मारसत्र स्वधिकार
 हृदि धार्ये सकञ्चुके' । र्तुत्रिणां इति भक्तुक्रानाम् । ईषोवासोप्रथनमिति पाटपटिकाव्य लोके पाटली
 लथ । मुँडालपवनस्थाने इति लोके मीवाह । निर्देशये इति लोक चालनाम धाय लण । चेतु शालमिति
 लोके चउसाल घर । मुँदिरिति मत तत्र यथा ह्येकेषां हि दशनम् । ईषामिति प्रथ । ईषल्लिधिरिति
 २९ ज्ञानम् । तालवृन्तमिति लोके वीजणो । ईषव इति सङ्गाम । ईषावित चर्ममिति रथ चर्म । ईधिरौहिणीति

महारजतम् कुमुम्भ वमण्डलश्च । इमशान पितृवनम् । आलान हस्तिवन्धनकाष्ठम् । वान
सद । फठिन वठोरम्, गुणवृत्तेस्त्वाश्रयलिङ्गता । सवनम्-पूर्वाहादि काल । कौलीन
'कौलीन स्वात्कौलीनत्वे गुणे जन्ये कुं कर्मणि । कौलियकविद्वाहपशुता सङ्गरेऽपि च' ।
मियुन शुभम् । कापिशायन मद्यम् । कुचन्दन 'रेत्तचन्दनपद्मार्द्रभेदेषु कुचन्दनम्' ॥
शकुन 'देवशस्तिनिमित्ते च शकुन पुसि पत्रिणि' । कौपीनम्-पायूपस्थ तंदाच्छादनवत्
अपायं च । सवेगनम् निधुवन मोहन मैयुन च-रतम् । वनम्-छीने स्वात्कानने नीरे
निपासे निर्लेये वनम् । कानन विपिन गहन च-अरण्यम् । आनन वदन लपन च-सुरम् ॥
लान्तम्, चनचाल समूहः । दलामल 'दलामल मँहनये दैमनेऽपि नपुसकम्' । ताम्बूल
'गुंवाकेऽपि च ताम्बूल नौगवह्या च योपिति' । दलशकल किसल विसल च-किर्सलयम् ।
हरिवाल धीतुविशेष ॥ पेल वृषणम्, स्वार्थिके फे पुसि । यज्ञौड'-'फलकोपश्च पेलक' ॥
हुवूलम्-शैङ्गुमान्गर्त, तुपासौ तु पुत्रपुसको वक्ष्यते । वीलम्-प्रांस कीण्ड च । उलम्-
छन्न सरलित च ॥ मलम्-कश्मल मूच्छां अविद्या च । पुरीपादौ तु पुत्रपुसक, मलिने १२
त्वाश्रयलिङ्गः ॥ कजल अञ्जनम् । निर्मल 'निर्माल्याऽङ्गकयो ह्यिव निर्मल विमले त्रिपु' ।
शाद्वल हरितम् । कुशलम् 'पैवातो मुं कृते क्षेमे कुशल शिक्षिते त्रिपु' ॥ मञ्जुलम् 'मञ्जुल
त्रिपु मँझी ना जँलरङ्गी नपुसकम् । जँलाञ्जले निवृंझे च' ॥ लाङ्गलम्-'गृहद्वारविशेषे
स्वात्कौले गोदँरणेऽपि च । लाङ्गल पुष्पभेदे च लाङ्गली तोयपिप्पली' ॥ विद्वलम्-दाडि-१६
मस्य वण, तँकले तु सिद्धमेव । तिलम्-अप्रतिहत क्षेत्रम् । पललम्-'पलल तिलचूर्णे
स्वात्पलल पँङ्गमासयो । पललो धातुधाने ना' । गवलम्-माहिप शृङ्गम् । स्यूल दूँप्यम् ॥
हुमलम्-कानन, जङ्गल, अरण्य, निर्जलदेशश्च । मासे तु पुत्रपुसकत्व वक्ष्यते ॥ कुतूहल
कौतुकम्, प्रहासणि कौतूहलम् ॥ म्ण्डल स्थलम् । कीडालम्-अमृतम् जलम् रुधिर च । २०
कराल 'कराल कृष्णपर्णाशे त्रिपु 'भीष्मे च दँन्तुरे' । वूलम्-'वडागे सैन्यप्रुष्ठे च स्तूपे कूल
लोके पाददस्ताळा । गुंझे इति गोप्ये । जन्ये इति लोकापगादे । कुं कर्मणीति कुमितकार्ये । कौलेपक
विद्वाहपशुनां सङ्गरे इति कुकुरपभिसर्पपशुता युदे इत्यर्थे । रँकचन्दनमिति रवाजणी । पँभाङ्गमिति
लोके पतग । हुंभेद इति वृक्षभेद । देवशस्तिनिमित्ते इति लोके सजण । पँत्रिणीति पक्षिणि । तँदाच्छाद २४
नवचमिति पायूपस्थान्छादनवसामिति । निर्लेये इति गृहे । मँदवके इति लोके मरुअओ । दँमने इति
लोके दमणओ । गुंवाके इति लोके सोपारी । नौगवह्यामिति नागरचेरी । किर्सलयमिति नव पत्र लोके
पूरल । धातुविशेष इति हरियाल । शैङ्गुमान्गच इति वीलकपुको गध । प्रांस इति कुन्त । कीण्डमिति
षाण । निर्माल्यमिति उपशुकपुष्पादि । अँभरु इति लोके भोडल । पैवातो इति सामर्थ्ये । मुं कृते इति २८
पुण्ये । शिक्षिते इति अभिज्ञे । मँझी इति मनोज्ञे । जँलरङ्गी इति शकविशेषे । जँलाचले इति शेषवाले ।
निवृंजे इति छतावहुले स्थाने । गृहद्वारविशेष इति गृहवाष्टविशेषे वलके मोभास्ये । तँले इति छाद
पात्रि वृक्षे चाङ्गले या । गोदँरणे इति हले । तोयपिप्पलीति जलपिप्पली । तँकले इति दाडिमकले ।
तिलचूर्ण इति लोके तिलवटि । पँङ्ग इति कदम । धातुधाने इति राक्षसविशेषे । दूँप्यमिति वखगृह
लोके वखु । कृष्णपर्णाशे इति कुठेरकास्ये वृक्षे लोके आजओ इति मसिदि । यदाह 'कुठेरकस्तृतीयो- ३३
६० ति० वि० दु० प० प्र० १०

तदेऽपि च' ॥ कुलम्-कुल जनपदे गोत्रे सजातीयगणे तैर्ना । गृहे च' ॥ आमीलम्-भीषण
 दु र च । लप्रकृतित्वादामीरमित्यपि । उदूरल उदूरल च-रैण्डनभाजनम् । डस लत्वे
 उल्लगलमित्यपि । उदालम्-आर्द्राद्धृता भू नन्दीपद्मश्च । अन्तराल मध्यम् । मालम्-
 ४ कपट वनविशेषश्च । आलम्-अनघ हरिताल च । अयचूलम्-चिह्नम् शेषरश्च । तुमु-
 लम्-भृशमाकुलम् । यद्रौढ -'विभीतकतरौ पुसि तुमुल रणसङ्कुले' ॥ वलम्-स्यौल्यादि ।
 अन्यत्र यथाप्राप्तम् । यद्रौढ -'बल तु स्यौल्यसैन्वयो । रूप गर्भरसे स्थासि ङीव बाँद्यालके
 स्त्रियाम् । काचे वैत्यान्तरे रामे पुसि स्याद्बलिनि त्रिपु' ॥ प्राणे तु पुनपुसको वक्ष्यते ॥
 ८ वायुफलम्-'हीव वायुफल शैत्रचापे वर्षोपलेऽपि च' । अलम्-युद्धिकलाङ्गुलम् । संस्वरुक्
 हरिताल रत्न च । शलम्-इमज्ञानम् । ईजिनम्-धात्रिद्रोम धर्म च । रोलम्-शिरैर्दंठा-
 वनम् ॥ स्वन्तः-वस्तु-तत्त्वम् पदार्थश्च । मस्तु ईधिनिस्यन्द ॥ तान्त. शीत अनु-
 ष्णम् । ऋतुविशेषे तु पुस्तवगधनाथं नपुसकत्व वक्ष्यते । नवनीतम्-घृतीप्रकृति । अला-
 १२ तम्-ईरमुक्म् । अङ्कुतम्-आश्चर्यम् । गुणवृत्तेस्त्वाश्रयतिङ्गता । कृतम्-आदियुग पर्योत
 च । विहितहिंसितयोस्त्वाश्रयलिङ्गता । आरूतम्-अभिप्राय । फाणित ईण्डश्चयोत । द्वैत
 द्वैधीभाव । प्राचीनावीत निवीत च-ईहासूत्रभेदौ । यदाह-'उपवीत यज्ञसूत्र प्रोद्धृते
 वक्षिणे करे । प्राचीनावीतमन्यस्मिन्निवीत कण्ठलम्बितम्' इति । उपवीत तु पुत्रपुसक वक्ष्यते ।
 १६ मतम्-अभिप्राय लोष्टमर्दनकाष्ठ च । मरकत हरिन्मणि । अत्याहितम्-महामीति साहस
 च । अयगीतम्-'हीवेऽयगीत निर्वादे दुष्टगर्हितयोस्त्रिपु' । सस्कृतम्-'सस्कृत लक्षणोपेते
 वाच्यलिङ्ग तु कृत्रिमे' ॥ तत वितत च-बाँद्यभेदौ । वायौ तन्नामत्वात्पुसि । व्याप्तविस्तृत-
 योस्त्वाश्रयलिङ्गता ॥ क्षत ऋणम् । यतम्-निपादिना गजे पादसज्ञा । यात अङ्कुशवारणम् ।
 १० वीतम्-ईतदेवोभयम् ईसार च हस्त्यश्वम् । ऋत सत्यम् । अमृतम्-यज्ञविशेष । पीयूषम्-
 मोक्ष जल च । मृत शवम् । अनृत असत्यम् । सत्यानृतम्-विञ्चितसत्यम् । ईतादयो
 जीविकाभेदा अपि । यन्मनु -'ऋतमुञ्जशिल ज्ञेयममृत स्यादयाचितम् । मृत तु याचित

५-यो मालुक कृष्णमालुक । कृष्णाजक कालमाल कराल कृष्णमल्लिक' इति । पीष्म इति भयङ्कर ।
 २५ ईरुते इति उच्चतदन्ते । ईरुते इति मृदादिङ्कृते, लोके धूम । तनौ इति देहे । रण्डनभावनमिति
 उल्लल । बाँद्योऽनुता भूरिति आद्वा उद्धृता च या पृथ्वी । ई-घासे इति धीजाबोल । बाँद्यालके इति
 बलानाश्रयो भोपथी । शैत्रचापे इति इन्द्रधनुषि । वर्षोपले इति लोके गन्ध । संस्वरमिति धान्यरोग ।
 रकमिति रजिरम् । ईजिनमिति पापम् । धात्रिद्रोमेति सेहल (व ?) नाम्नो जीवस्य गटाका । धर्ममिति
 २८ इह चर्मशब्देन खेटक लोके खेटभो । निर्गुणानमिति लोके टोप । ईधिनिस्यन्द इति लोके दही नी
 थरी । ईवप्रकृतितरिति लोके मालण । ईरुमुकमिति लोक उन्मुग्धा । ईण्डश्चयोत इति गुडश्च
 मास्यही वा लोक काकयो । ईहासूत्रभेदौ इति धामे करे प्रोद्धृत प्राचीनावीतम् कण्ठे फलु लम्पते यत्तव
 निवीत । यज्ञोपवीतमिनेपौ ह्यथ । बाँद्यभेदौ इति धीणादिवाचविशेषी । ईतदेवोभयमिति वीतश-देन
 ३२ निपादिनां गजे पादसज्ञा अङ्कुशवारण चोच्यते । ईसारं च हस्त्यश्वमिति पशुन हस्तिनश्च भवाद्यहस्त्यश्व
 सेनाङ्गभूत यो इती योऽथ सद्गामादिकार्यं नायाति स वीतमुच्यत इत्यर्थः । ऋर्वीचो जीविकाभेदा
 ३५ इति । ऋत अमृत मृत अनृत सत्यानृतमित्येते आजीविकाभेदा इत्यथ । उञ्जशिलमिति उञ्जशब्देन

भैक्षं प्रमृत कर्पण स्मृतम् ॥ सत्यानृत तु वाणिज्य तेन चैवापि जीव्यते । सेवा श्ववृत्तिरा-
 र्याता तस्मात्ता परिवर्जयेत् ॥ प्रमृतानृते एकार्थे । पिशित मासम् । रत सुरत च-मैथुनम् ।
 मणित रैतकूजितम् ॥ भारत वर्षम् । यदमर 'लोकोऽय भारत वर्षम्' । मालाया तु
 पुस्काण्डे पठित ॥ मथित घोलम् । यदौड - 'मथित निर्जले घोले घृष्टे निर्मथिते त्रियु' ॥ ४
 लोमायत चार्माकतर्क । श्रुतम्-शास्त्र आकर्षण च ॥ पुटित वैस्तिपुट । स्यूतपादितयो-
 स्स्वाश्रयलिङ्ग ॥ रोहित 'रोहित श्रुजुश्रुत्वास्त्रे रैके मीने मृगे पुमान्' । ललित 'ललित
 हारभेदे स्याललिते चेप्सिते त्रियु' । चान्तम्-भित्त शकलम् । पित्त मायु । कृत्त मासम् ।
 निमित्तम्-हेतु लक्षण व्याजश्च । तस्य सयुक्तस्य पृथगुपादानात्पूर्वे असयुक्ता गृह्यन्ते ॥ ८
 सयुक्तरान्त, अम्र पुर । यथा अम्रेसर । अधिकम्, यथा साम शतम् । उपरि यथा-
 वृक्षाम्रम्-भिक्षाभेदे यथा-'भासप्रमाण भिक्षा स्यादम्र भासचतुष्टयम् । अम्र चतुर्गुण
 प्राहुर्हन्तकार द्विजोत्तमा' ॥ मुख्य यथा-अम्रहार श्रेष्ठे त्वाश्रयलिङ्गता । 'अम्रमालम्त्रने
 प्राते परिमाणे पलस्य च । प्रान्ते पुरस्तादधिके प्रधाने प्रथमोर्द्ध्वयो' ॥ गोत्र 'गोत्र नाम्नि १२
 कुले क्षेत्रे कानने च्छत्रचर्मनो । सँभावनीयबोधेऽपि गोत्र क्षोणीधरे मत । गोसमूह-
 सुवोर्गोत्रा' ॥ शुक्रम्-सप्तमो धातु, अक्षरोगश्च । अग्निमासयो पुत्रपुसकत्व वक्ष्यते ।
 असुरे तु देहिनामत्तात्पुस्त्वम् ॥ नीत्र 'नीत्र नैमो वैलीकेन्दौ^{१०} रेवतीभेऽपि कानने' । अस्रम्-
 अश्रु लोहित ध, केशे तु तत्रामत्वात्पुस्त्रमेव । श्वित्र कृष्टम् । अम्ब 'पुंरीतत् । चित्रम्-१६
 आलेख्यम् अद्भुत च । चैत्र 'चैत्र मृतकचैले स्यात्पुसि मासाद्रिभेदयो' । शिलिन्ध्र
 'शिलिन्ध्र कैदलीपुष्पे कैवकत्रिपुंटावरयो । ना मँत्स्यहुमयोभेदे स्त्रिया गँण्डुपदीमृदि ।
 पक्षिणीभेदेऽपि' ॥ मित्र सुहृत् । भास्करे तु प्रतिपदपाठात्पुस्त्वम् ॥ पतत्र पक्ष । तोत्रम्-
 प्रतोद वेर्णुक च । पोजम्-हलसूकरयोर्भुसम्, सूँकरयोणा च । मूत्र प्रस्राव । आतपत्र २०
 उत्रम् ॥ तत्र प्रधानादि, प्रधान यथा-वचनमतत्रम् सिद्धान्त, यथा-चतुष्पीठमिद
 तत्रम् । प्रसारित्वास्तन्व तन्नुवायोपकरण च । यथा तत्रवाय । परिच्छदो यथा-तत्र-
 पति, अत एव स्वमण्डलादिचिन्तातत्रम् । आयत्ते यथा-परतत्रम् । साधारण भवेत्तत्रम्,

धा यकणादान शिलशब्देन कणिशाद्यजन उच्छश्च शिल चेति उग्रउशिल कृत कथ्यते इत्यथ । प्रमृतानृते २४
 एकार्थे इति प्रमृतशब्दो अनुवतशब्दश्च कपणवाचकौ । रैतकूजितमिति रते सुरते अग्नीना कूजित अश्र
 कशब्द । वैस्तिपुट इति लोके पेद् । श्रुजुश्रुत्वास्त्रे इति श्रुजु सरल यत् शक्रास्त्र तत्र । रैक इति रक्षयणं ।
 रँक्षणमिति चक्षु स्पर्न्दनादि । परिमाणे पलस्य चेति पललक्षणे परिमाणे इत्यर्थे । सँभावनीयबोध इति
 सम्भावनीयो यो बोध स सम्भावनीयबोध । माँस इति उपेष्टमास । नैमो इति चक्रधारायाम् । २८
 वैलीकमिति नेव । इँन्दुरिति चन्द्र । रेवतीभे इति रेवतीनाम्नि नक्षत्रे । पुंरीव्य इति लोके भात्र ।
 मुर्वकचैले इति यत् दग्धस्य निष्ठातस्य वा उपरि सम्भादि प्रियते तत्र । लोके सतीनाम्न धूम धोर
 इति (आदि ?) । कैदलीपुष्पे इति लोके केलिकूल । कैवक इति लोके भूकोड । त्रिपुंटावयेति तिस्रोत्र
 नामो बोधधि । मँत्स्यहुमयोभेदे इति मत्स्यभेदे हुमभेदे च । गँण्डुपदीमृदि इति गण्डुपदी जलका ३२
 तस्या मृद तत्र । प्रतोद इति लोके पराणो । वेर्णुकमिति वेणुमय वेणुक गजवसीकरणाव द्विष्टुलाकारव
 वादण्ड ; लोके गण्डुजो प्रसिद्धि । सूँकरयोति सूँकरनासिका । पुँष्पीठमिद तत्रमिति धावादि ३४

- यथा श्वेतो धावति । अन्यत्रापि दृश्यते—‘तत्र कुटुम्बकृत्ये स्वात्करणे च परिच्छदे । शब्दे प्रधाने सिद्धान्ते तन्नुवाने गदोत्तमे ॥ तथा द्विसाधकोपाये श्रुतिशाखान्तरेऽपि च । इति-
कर्त्तव्यताया च तन्नीवीणागुणे तनो । सिरायामऽर्च्यताया च’ ॥ शास्त्रम्—ग्रन्थ निर्देशश्च ॥
४ अस्त्रम्—चाप आयुध च । कटिर् ‘छीव कटिर् चर्मार्द्धे रंशनार्दिवाससो’ । सामुद्रम्—
देहलक्षणम् लवण च । दात्र लवनम् । गात्रम् ‘अङ्गे गजाप्रजङ्गादिदेशे गात्र वपुष्यपि’ ।
गनाप्रजङ्गादिदेशे तु स्त्रीनपुंसयो वदयते । शुभ्र ‘उद्दीप्तशुभ्रयो शुभ्र वाच्यवत्स्त्रीवमऽर्धके’ ।
धवित्रम्—अमिसन्धुक्षणार्थं मृगचर्मव्यजनम् ॥ वक्र भङ्गुरम्, गुणवृत्तेस्त्वाश्रयलिङ्गता ॥
८ क्षुद्रम्—अल्पम्, क्रूराधमयोस्तत्राश्रयलिङ्गता । योत्र योक्त्र च—चर्मरज्जु । लोत्रं लोप्त्र च—
अपहत द्रव्यम् ॥ मन्त्रानिघृत्राणा प्रतिपदपाठात्पुत्रच्छात्रादीना तु देहिनामत्वात्पुस्त्वम् ।
क्षत्रवस्त्रोपवस्त्रादीना तु पुत्रपुसकत्व वदयते ॥ सयुक्तरुशब्दान्त जशु वक्षोऽससन्धिः ।
श्मशु कूर्धम् । अशु अस्तु च—नयनत्रयम् ॥ सयुक्तयात्, शरव्यम् लक्ष्यम् वेध्य च—प्रहार-
१२ विषय । साम्राज्य हेति । अवद्यम्—गर्हम् अंशश्च । तादर्यं रसाञ्जनम् । ‘तादर्यं
स्वादऽर्धनर्णार्यवृक्षे रथतुरङ्गयो । तादर्यं रंसाञ्जने तादर्यो गरुडे रंहुडाप्रजे’ ॥ पद्य
श्लोकबन्ध, अन्यत्र त्वाश्रयलिङ्ग—पद्य कर्हम्, पद्या शर्करा । गद्य पद्येतरबन्ध ॥
गव्यम्—रंगद्रव्य मौर्वी च, गोसमुद्दे लिदन्तत्वात्स्त्री, गोक्षीरादौ गौहिते चाश्रयलिङ्ग ॥
१६ चोद्यम्—अद्भुत प्रभञ्च, चोदनाहे त्वाश्रयलिङ्ग । दिव्यम् ‘त्रिपु दिव्य दिवि भवे वैलौ
छीव लैवङ्गे । आमलक्या स्त्रियाम्’ । वीर्यम्—रेत बल तेजै प्रभाव द्रव्यशक्तिश्च । ‘रसान-
न्तरजा (?) वल्ल रेत बलकरे त्रिपु’ । आश्रयं अद्भुतम् । कुड्यम्—गृहभित्ति शिक्य भौराध-
लम्बन वस्त्रविशेष प्रपु च । वान्यम्—सविभेपणमारयातम् । ह्य घबलजीरकम्, यद्रौड -
२० ‘हृत्प्रिये हृद्भवे तद्वत् हद्य घबलजीरके । वृद्धौपचे स्त्रिया वैदे मन्त्रे ना वशकारिणि’ । गुह्य
‘रहस्योपस्ययोर्गुह्य पुमान्कमठदम्भयो’ । कल्प्य प्रभातम्, काल्य तदेव, प्रातराले त्वाश्र-
यलिङ्ग । माल्यम्—माला पुष्प च । पृषदाज्यम्—दधित्रिन्दुसहित घृतम् । लास्यम्—अनु-
द्धत नृत्तम् । नान्यम्—लास्य वौर्यत्रिक कृतानुकरण च । सद्य ‘सोढव्ये वाच्यवत्सद्यमारोये
-
- २४ पीठानि प्रस्थानानि व्याख्येयानि यत्र तत्र गच्छम् । कर्णे इति निपुवने । परिच्छदे इति सैन्यादिरूपे
इत्येकाधतृती । इतिकतव्यवापामिति शवात्तरव्यापारे । सिरायामिति [शरीरस्थ] नाड्याम् । अंशु-
तायामिति गुड्याम् । निर्देश इति आज्ञा । चर्मार्द्धे इति चर्मभेदे । रानेति कटिमेखला । कटिवास
इति कटीवद्यम् [लोके कण्ड इति ज्ञाया] । अंशुके इति लोके आभूया भोदल इति वा प्रसिद्धिः ।
२८ शृंगीचर्मव्यजनमिति भृगचर्मणा निमित्त व्यजन भृगचर्मव्यजनम्, एतच्च यज्ञोपकरणे प्रसिद्धम् ।
धर्मैरगुरिति लोके जोष । कूर्धमिति लोक मूढ । प्रहारविषय इति लोके वेशा । हेविरिति होव्य
द्रव्यम् । अंशुम् इति कलङ्क । अंशुनाट्यवृक्षे इति कणवीरनाम्नि । रंसाञ्जने इति लोके रसवति ।
मंहुडाप्रजे इति भारणे । रंगद्रव्यमिति गोरोधनादि । गौहिते इति गोसुते । वल्लो इति मनोहरे ।
लैवङ्के इति लिङ्ग । तेज इति उत्कटत्वम्, यज्ञरत ‘अपिशेषावमानादे प्रयुक्तस्य परेण यत् । प्राणा
३३ स्वदेऽप्यसहन तपेज समुदाहृतम् ॥ १ ॥ इति । मंशय इति द्रव्यमाहात्म्यम् । भौराधलम्बनमिति लोके

ना नैगान्तरे' । सत्य 'सत्य च धर्मधे तन्वे कृते तद्वैति चान्यवत् । तपोलोनात्परे सत्य' ।
 द्रव्य 'द्रव्य स्वाद्रविणे भव्ये प्रथिव्यादौ च पित्तले । भेषजे च विनेये च जतुद्रुमविकार-
 रयो । कत्र्य-प्राज्ञानमुने पितृभ्योऽत्रम् । हृद्यम्-अग्निमुने देवेभ्योऽत्रम् । उभयमुभय-
 प्रेति श्रुतिज्ञा । हर्म्यं धवलगृहम् । धान्य श्रीगारि । धान्य पुसीति बुद्धिसागर । ४
 सीत्य तैदेन । धिष्य 'धिष्य म्याने गृहे बहौ किञ्चिन्नखोरपि' ॥ काव्य ग्रन्थ ,
 अन्यत्र यथाप्राप्तम्- 'धान्य ग्रन्थे प्रहे पाव्य काव्या स्वात्पूर्तनाधियो' ॥ ऋव्य मासम् ।
 सस्वम्-धान्य मीना च । आन्य 'मुखे मुत्तभवे वैभ्रमध्वे चास्य स्थितौ त्रियाम्' । नेपध्य
 घेष । पध्य हितम् । तध्य अँवितधम् । भाष्यम् सूत्रव्याख्यानविशेष । वाद्य आतोद्य ८
 च-दषारि । वरेण्यम्-दल शुभ च । मूल्य भरण्य च-वेतनम् । मद्य सरक । कत्र्य
 'मुरायामुभयमध्ये च कशाहं कश्यमउद्धयो' । पत्य गृहम् । भाग्यम्-कर्म शुभाशुभ
 र्थस्य सैमस्त च ॥ अर्च्यं शिर्लाजतु, बुधन्याग्ययोस्त्वाश्रयलिङ्ग । योग्य ऋद्धि वृद्धिर्था-
 पथ्यो ॥ चर्चिक्य चर्चा । सैन्य सेना, सैनिके त्वाश्रयलिङ्ग ॥ सेव्य उँशीरम् । सामर्थ्य १२
 शक्तियोग्यते । अपत्य गोरपुत्री । भव्य 'भव्य सत्ये शुभे चारिश्च पात्र्यवद्योग्यभावितो ।
 कर्मरगतरो भव्यो भव्या कैरिकणोर्मयो' ॥ शीर्षण्य शिर्लाणम् । विशदकचे तु वेश-
 नामत्वात्पुसि । मौरभ्य 'मोक्षताया सौगन्धे सौरभ्य गुणगौरवे' । वैद्व्य मणिविशेष ।
 साह्य कपिलशास्त्रम् । लेर्य वलाविशेष । पण्यम्-मूल्य विक्रय च । पुण्य 'पुण्य स्वात्सुकृते १६
 धर्मं छीन त्रिपु मनोहरे' । पारुष्य 'परुषत्वे शीकरने पारुष्यं पुसि गीर्षती' । अरण्य
 वनम् ॥ मरोभेद्वाचिनस्त्यहल्याशब्दस्य बाहुलकात्स्त्रीत्वम्, गौतमस्त्रिया तु योमिन्नाम-
 त्वात्मिद्धम् ॥ वेध आदीन्निना सन्त द्विस्वरम्-वेध प्रभृतीन् वर्जयित्वा सकारान्त
 द्विस्वर नपुसकम् । इद रक्ष -निशाचर । चर्च -अँकृत् रूप तेजश्च । विघ्नाया पुत्रपुसक २०
 इत्यमरटीका ॥ भेद घषा । शेष भेदम् । ओज 'ओजस्तेजसि धातूनामवष्टम्भप्रका-

र्षाका । 'यदे भरे ना वणकारिणी'ति वशकारिणि मधे पुलिङ्ग इत्यर्थ । नैगातरै इति पथतविशेषे सन्नानाभी
 त्यय । शंषये इति घस तय । कृते इति कृतयुगे । रँद्वतीति तप्यवति । तपोलोकात्परे इति सू १ शुं व
 २ ख ३ मँहो ४ जन ५ तप ६ सत्या ७ इति सप्त लोकाना मध्ये तपोनामलोका २५
 इमेवने सत्यनाशि लोके इत्यर्थ । वृथिव्यादौ इति 'वृथिव्यपूतेजोवायवाकाशकालदिगात्ममासि नवेव'
 तप । विनेये इति शिष्याह । ह्रुमविकार इति नियासादि । उँभयमिति कव्यशब्दो हृव्यशब्दश्च । उँभय
 प्रेति प्राज्ञानमुने पितृभ्योऽपि अग्निमुने देवेभ्योऽपि चेति । तैदेवेति धान्यम् । किञ्चिरिति घल्म् । प्रहे
 इति शुक्रनाम्नि । पूँतनेति राक्षसी । वर्षेभ्रमध्ये इति मुखमध्ये । स्थितौ इति भासने । अँवितधमिति २८
 सत्यम् । अँध्रमध्ये इति अथस्य मध्यप्रदेशे । अँद्वयोरिति नपुसके । अँसमिति शुभ कर्म अशुभ कर्म
 च । सैमस्तमिति शुभाशुभ कर्मैत्यय । शिर्लाजतु इति नयनीपधम्, यदाह 'शिर्लाजतु स्वादध्य च
 दौल गिरिजमश्मजम्' इत्यादीति । चँचँति वा स्त्रीणां पुरुषाणा च लृट्पठे वेसरादिना क्रियते लोके आदि ।
 उँशीरमिति वीरणीमूलम् । कँर्मरद्वतरी इति वृक्षभेदे । कैरिकणेति गन्धर्वापलि । उँमेति गीरी ।
 शिर्लाणमिति लोके रोप । विशदकचे इति लोक पत्नी । परुषत्वे इति काठिये । शीकरने इति इद ३३

शयो । ओचो वने च दीप्तौ च वहौ च । उप प्रभातम्, उपसर्गस्वातन्त्र्यात्प्रत्युप इत्यपि, सन्त्याया तु स्त्रीनपुसकता वक्ष्यते । उर 'उर श्रेष्ठे च वक्षसि' ॥ तेज 'तेजो दीप्तौ प्रभावे च स्वात्मरारुमरेतसो' । पराधिक्षेपावमानादेरसहन च ॥ पय - क्षीर उदक च ।

४ श्वध धोत्रम् । तप कृच्छ्राऽऽचरणम्, भाषे तु पुनपुसको वक्ष्यते । तम - प्रकृतिगुण-

शोकश्च, राहौ तु पुनपुसको वक्ष्यते । अशं शुंदनील । रह 'रहो निधुवनेऽभ्यर्णे तत्त्वे गुह्ये नपुसकम्', अयमन्ययोऽपि । छन्द - गायत्र्यादि अभिलाष वेदश्च । श्रेय 'धर्ममङ्गलयो श्रेय ह्रीवे शस्त्रेऽभिवेद्यत् । श्रेयसी करिपिप्पल्यामऽभयारोहयोरपि' ॥ शिर

८ 'शिर प्रधाने सेनाप्रभागमस्तकयोरपि' । रज 'रज स्यात्तत्त्वे गुणे' । रज परागे रेणौ च रजवत्परिणीतितम्' । गौडस्तु - 'ह्रीव परागे रेणौ तु वृत्तिरज रजवद्रज' इत्याह । अन

शकटम् ॥ तर - वेग बल च । रह वेग । मह - उत्सव तेजश्च । यश कीर्ति । ऊध आपीन । वय 'ह्रीव पक्षिणि बाल्यादां वयो यौवनमावहे' । याद - जलचर,

१२ प्राणी, नदीविशेषश्च । वपु 'शैस्तानारे तनो वपु' । आयु जीवितम् । परु पव । यजु अच्छदाधुति । जनु जन्म । अरु व्रण । सर्पि घृतम् । हवि 'हवि सर्पिपि होतव्ये' । छदि पटलम् । शोचि रोचिश्च - दीप्ति । ज्योति 'दीप्ति कनीनिकामध्यम्' ।

रवि - नक्षत्र अग्निश्च, गभस्तौ स्त्रीलिङ्ग इत्यमरटीका । गौडस्तु - 'ज्योतिर्भद्यौतदृष्टिपु ।

१६ ह्रीवे भास्करवह्योर्ना' इत्याह । आग - अपराध पाप च । एध इन्धनम् । सह बलम् । ओक गृहम् । स्रोत - इन्द्रियद्वारम्, नदीप्रवाहश्च ॥ वेध आदीन्वितेति किम् ? अय

वेधा । 'वेधा विधौ विधे विष्णौ' । विधा - सँ एव, वेहिनामत्वात्पुस्त्वम् । सद्वा - हेमन्तः मार्गशीर्षश्च, 'अनुमासनामत्वात्पुस्त्वम् । यद्वौड - 'हेमन्ते मार्गशीर्षे ना सह ह्रीव घलेऽपि

२० च' । ज्योतिपि च नभा मेघादि । स्वन्तमिति पुस्त्वम् । यदाह - 'नभो ज्योमि नभा मेघे श्रावणे च पतद्रहे । घ्राणे मृणालसूत्रे च वर्षासु च नभा स्मृत' । जरसौ जरस ।

विहसा उपा स्त्री, अैनयो रुयुक्त्याद्योनिमत्रामत्राद्य स्त्रीत्वम् । ओका आश्रय स्तन्तमिति पुस्त्वम् । सद्धानि तु नपुसक । यदमर 'ओक सद्वाश्रयाञ्चोका आश्रयेऽपि

२४ नपुसक'मिति गौड । 'ओक आश्रयमात्रे च मन्दिरे च नपुसकम्' । ओकस्य तु कान्तत्वादेव

वन । गीर्षतो इति वृहस्पती । शर्द्धे इति गुणम् । प्रभाये इति प्रवाये । पराशमे इति बले । पराधिसेपावमानादेरसहनमिति तिरस्कारावज्ञादे' । यद्भव - 'अधिसेपावमानादे प्रयुक्तस्य परेण यत् । प्राणालयेन्यत्सहन तनेच समुदाहृत'मिति । कृच्छ्राचरणमिति सातपनचाद्रावणानिप्रतम् । शुंदनील छोके

२८ हरम् । मिश्रने इति मभोगे । अंसयेति हरीतकी । रौद्रति लोके राड । सेनाप्रभाग इति सेनाया अग्रभागोऽग्रप्रदश । भास्ये इति ह्रीपुत्रे । गुणे इति रजोनाशि गुणे । रजवदिति अक्षरात्तरजशब्द पर । रौद्राकारे इति गुमायां आहूती । रौद्रपपीति घृते । होतव्ये इति होतव्यदर्थे । पटलमिति

छोक एतत् । भयोत्तरादिरिवति नक्षत्रशुक्तिस्त्रीनिकामध्येतित्यथ । विधौ इति मद्भलि । विधे इति देवपुत्रे । सँ एवेति ब्रह्मवन्दितविष्णुनामित्यथ । ज्योतिपाति दीप्ता । पतद्रहे इति पात्रे, लोके वदथा ।

पुस्त्वम् । नूधा' नूधाश्च-मागध', देहिनामत्वात्पुस्त्वम् ॥ द्विस्वरमिति किम् ? दो' वाहु ,
 प्रतिपदपाठात्पुत्रपुसकत्वम् । अनेहा' काल । दमुना' दमूनाश्च यहि , सन्तत्वात्पुस्त्वम् ।
 पूर्वाऽपवादो योग , तेनाऽन्भ' यद् स्रोत इत्यादीना नद्यादिनामत्वेऽपि सन्तत्वान्नपुसक-
 त्वमेव । गुणवृत्तेस्तु परत्वादाऽऽश्रयलिङ्गतैव । मौजा ना स्त्री वा ॥ मन्न कर्त्तरि-द्विस्व-४
 रमित्यनुवर्त्तते । अपर्त्तरि विहितो यो भन् तदन्त नाम नपुसकम् । चर्म ईति' । चर्म
 सताह । धाम 'धाम शीव गृहे देहे प्रभावे रश्मिजन्मनो' । शुष्म बलम् । तर्म यज्ञे
 यूपामम् । वर्म्म 'प्रमाणदेहयोर्वर्म्म स्यादाऽऽकारेऽतिसुन्दरे' । वर्म्म नयनपुट मार्गश्च ।
 साम प्रियम् । भस्म भूति , स्वार्थिके धे भस्मकम्-रोगविशेष विर्द्धङ्ग कँलधौत च ।
 छडा उँपधि । नर्म परिहास । वेष्म निशान्तम् । पद्म 'पद्म सूत्रादिसूक्ष्माशे किर्द्धल्ले
 नेत्रलोमनि', अक्षिरोमत्तूलयोस्तु पुत्रपुमकोऽय वक्ष्यते । लद्म-चिह्न प्रधान च । मर्म
 प्राणस्थानम् । भर्म हेम च-सुवर्णम् ॥ अकर्त्तरीति किम् ? वदातीति दामा दामानौ
 दामान । एव कर्मा शर्मा । द्विस्वरमित्येव-नामशर्मैत्यादि ॥ पथ्यावक्रम् ॥ १ ॥ १२

धनरत्नभोऽन्नहृपीकतमोपुसृणागणशुक्तशुभाभ्युरुहाम् ॥

अधगूयजलाशुफदारुमनोत्रिलपिच्छघनुर्दलतालुहदाम् ॥ २ ॥

वनादीना नाम नपुसकम् । धननाम, शुभ्रम् द्रविणम् वसु । अश्वमिदेवयोकेपून्तत्वा-
 तुसि । वित्तम् स्वापतेयम् सारम् । ऋक्थम्, व्यञ्जनादिरप्ययम्-रिक्थम् । शुल्कम् । पृक्थम्, १६
 कखरमित्यादि । ग्रन्थस्य तु घञन्तात्वात्पुस्त्वम्, स्वधनदायशब्दास्तु पुत्रपुसका वक्ष्यन्ते ।
 धनविशेषोऽपि धनम् । शैवम्-स्थाप्यधनमित्यर्थ । यौतक युतयोर्वधुवरयोर्द्वयम् । अनाहते
 ढक्मरूपे षैरूप्य च आहत् तु रूप्यम्, यद्ग्रीड'-आहत्स्वर्णरजते रजते च नपुसकम् ।
 सुरूपे त्रिषु रूप्य स्यात्' । कृताकृत हिरण्यम् । ईत्यसुवर्णादन्यत्कृत्यम् ॥ रत्ननाम, रत्नम् २०
 वसु माणिक्यमित्यादि । जातौ जातौ यदुत्कृष्ट तदपि रत्नम् ॥ नीमोनाम, नभ विद्यत्
 रत्नम्, इन्द्रिये तु तन्नामत्वात्सिद्धम्, सूर्ये तु देहिनामत्वात्पुसि । अन्तरिक्षम् अम्बरम् ॥
 अनङ्गम्, कामे तु देहिनामत्वात्पुसि । व्योम गगनमित्यादि । चोदिवौ स्त्रियामुक्तौ ।
 आकाशविहायसी तु पुत्रपुसके वक्ष्येते ॥ अन्ननाम अन्नम् सिक्थम् भक्तम् अन्ध इत्यादि । २४
 पूपापुषुल्मासदीविदीना पुस्त्वम् भिस्सामिस्सटयोस्तु स्त्रीत्वं चोत्तम् । क्रौर्यनाशनाना तु

अनयोरिति अरस-उषसशब्दयो । मागध इति मङ्गलपात्रम् । अन्भ इति नदी । यद् इति जलचर ।
 ईतिरिति लोके दीवडी । प्रभावे इति प्रतापे । आकारेऽतिसुन्दरे इति अतिसुन्दरे आकारे । विर्द्धङ्ग
 इति विर्द्धङ्गनामौषधम् । कँलधौतमिति रूप्यम् । उँपधिरिति षपटम् । परिहास इति शीटा । निशांत २८
 मिति गृहम् । सूत्रादिसूत्रादो इति इह आदित्यग्रहणात् लोमादिग्रह । किर्द्धल्ले इति केसरे ॥ १ ॥
 युतयोर्वधुवरयोर्द्वयमिति लोके दाहजभो । अनाहत्स्वर्णरूप्ये इति अनाहत्स्वर्णरूप्ये सामान्येन सुवर्ण
 रूप्य बोध्यते इत्यर्थ । ईत्यस्य चेति अरूप्यशब्देन च अवदित स्वर्णं रजतं च ज्ञेयम् । आहत् च रूप्य
 मिति आहत्स्वर्णाम्ना घटितं सुवर्ण रूप्य बोध्यते इत्यर्थं । कृताकृत हिरण्यमिति घटिताघटितं सुवर्ण
 रूप्यं च हिरण्यं उच्यते इत्यर्थ । रूप्यसुवर्णादन्यत् रूप्यमिति रूप्यसुवर्णाभ्यां भाष्यताम्रादि रूप्यं ३३

पुत्रपुत्रवत्त्व वक्ष्यते ॥ हृषीकनाम, हृषीकम् रिपयि इन्द्रियम् स्वम् अक्षम् करणमित्यादि ।
 देव च, यद्रौड - 'नात्रो कृतामिपेकाया तेर्नात्पृष्टयोः स्त्रियाम् । मेधे राक्षि सुरे देवे ना
 नपुसकमिन्द्रिये' ॥ तमोनाम, अयतममम् अन्धतमसम् मत्तममम् इत्यादि ॥ भूमिच्छा-
 धयम् । भूमिच्छायेत्यादौ तु सेनागोभेसादिना विकल्प एव । अन्यध्यान्नान्धकारतिमिराग तु
 पुत्रपुसकत्वम्, तमिन्द्रिय तु खीनपुसकत्व वक्ष्यते । दिगम्बरस्य तु घाटुत्पापुस्त्वम् ।
 यद्रौड - 'दिगम्बरो हरे ध्यान्ते क्षपणे त्रिष्ववाससि' ॥ वृष्टुणनाम, पुष्टाम्, कुडुमम् ।
 वाचरसतिम्बु निदाधेऽपि कुडुम सुग्न न्यारिणि पुस्याह । यद्रमीरजम् । अतिविषाया तु
 ८ निशपादित्वात् स्मीतम् । फालेयम् वाहिकम् वाहीरम् अमिशिरम् धणं रक्ष धर पीतन
 अस्तुगित्यादि । हरिचन्दन च । यद्रौड - 'कुडुमे हरिचन्दनम् । गोशीर्षग्योत्तमयोश्चापि न
 स्त्रिया दक्षपादपे' ॥ वीर च । यद्रौड - 'धैर्यवल्मेरनिद्रित्तु धीर हीव तु कुडुमे' ॥ अङ्गण-
 नाम, अङ्गणम् प्राङ्गणम् अङ्गनम् अजिरम् चत्वरमित्यादि ॥ शुक्तनाम शुक्तम् । पृतिगि-
 १२ पुरयोस्तनाश्रयलिङ्गोऽयम् । शुक्ता वाच न वदेत् । आरनाल तुपोदकम् । धान्याम्ल काञ्चि-
 फम् । काञ्चिक कल्मामाभिपुतम् । अवन्तिसोमम् । कुञ्जल महारम् वीर सौवीरमित्यादि ॥
 शुभनाम शुभ श्रेयस कल्याण पुण्य मङ्गल भद्र मद्र कुञ्जल मुष्टत भेय सूतृत भव्य
 काम्य श्रोत्रमीयसम् भावुक भविक शिवमित्यादि । क्षेमस्य तु पुत्रपुसकत्व वक्ष्यते । पुण्य-
 १६ श्रेय शिवभद्रान्यस्तद्वत्याश्रयलिङ्गा ॥ परमशुभत्वान्नि श्रेयसमपि शुभम् गि भेयसम् । अथ
 शंभावपि वाहलनातपुसक । यद्रौड - 'नि भेयस तु कल्याणेऽपवर्गे शङ्करेऽपि च ।
 निर्वाण कल्याणमित्यादि । मुक्ते त्वत्तत्प्रात्स्वीत्य मोक्षस्याऽलन्तत्वादपवर्गस्य च
 घवन्तत्वात्पुस्त्वम् ॥ अम्बुरुहनाम अम्बुरुह मरोरुह अवन कुशेशय नालीकम्,
 २० 'गालीकस्तु शरान्नयो' इति तु गौड । तामरम् नारम्, अय पश्चिभेदचन्द्रयो'
 सान्तत्वात्पुसि । सरसीरुह राजीव अरविन्द पङ्कन भीषणम् । शतपत्रम्, अय राजकीर-
 दावांघाटमसुरेषु देहिनामत्वात्पुसि । अम्बुरहभेदेऽप्यम्बुरुहम् । श्वेत मुण्डरीक कैरव
 कुमुदम् । वैरवे तु पुत्रपुसक वक्ष्यते । अय रक्तेऽपि । यद्रौड - 'कुमुद सितैरक्ताब्जे' ।
 २४ कुमुदसमानाय कुमुद्व्यसि । गर्दभ सौगन्धिकहारे । रक्त कोरनदम् । रक्तसन्धकह-
 हरे । नील कुण्डलय इदीवरमित्यादि ॥ पद्मास्तु पुत्रपुसको वक्ष्यते ॥ अघनाम अय
 व्यसनेऽपि । पलाय रोट न्यङ्क विन्ध्रप पाप कल्पप रिष्ट त्रिष्व शमल अणक अवम
 कौपीन सङ्कर याप्य नृगस अह एनोऽपरायोऽपि इत्यादि ॥ पापकलुपादयस्तद्वत्याश्रय-

२८ अथते इत्यथ । ईमोतामेति आकाशनाम । हृषीकनामिति इन्द्रियनाम । तेर्जनीति सूरीनाम्नी
 ओपधि, लोके पीलडनीति प्रसिद्धि । ईरुक्ति पीकनाम म-वद्व्यम् । वृष्टुणनामेति केसरनाम ।
 अतिविषायामिति लोके अतिप्रिस । गोशीर्षमिति चन्दनम् । उशोधेति चन्द्रोद्भवोत् । शुक्तनामिति लोके
 काजी पञ्चाम । पृतिनिघुरोरिति दुर्ग-धकडोरया । धैर्यमिति शुक्तशब्द । परमशुभत्वात् नि श्रेय
 समपि शुभमिति परमसुखत्वात् नि श्रेयसमपि मोक्षोऽपि शुभमुच्यत, तेन मोक्षनामानि । अथ
 ३३ इति नि धवसत्पदः । शंभावपीति शङ्करेऽपि । सितैरक्ताब्जे इति श्वेतकमले रक्तकमले च ।

लिङ्गाः ॥ गूयनाम, पुरीप अशुचि शकृत् क्षमल कीटमित्यादि ॥ गोमय छगण च—गोपुरीपम्, विद्विष्टे स्त्रीलिङ्गे तूके । वर्षस्वङ्गूयमलास्तु पुनपुनका वक्ष्यन्ते । उच्चारवस्करौ तु घञ्-लन्तत्वात्पुसि ॥ जलनाम, जल सलिल कीलाल । क्षीरम्, मेघे तु तन्नामत्वात्पुसि । शरम्, गुन्द्रायामऽय सन्तत्वात्पुसि । दधिसारनाणयोस्तु पुनपुसको वक्ष्यते । अन्ध कृपीटश्च व्योम तोय पुष्कर पानीय उदक दक क्षौद्रम् । 'क्षौद्र मधुनि पानीये' । क वारि शम्बर घृत हुञ्ज नीर अम्बु जीवनीयमित्यादि ॥ 'घनरस'मिति माला । गौडस्तु 'घनरसोऽप्यु मोरटे' । कर्पूरे सान्द्रनिर्यासे सम्यक्सिद्धरसे नरी'त्याह । वरुणस्य तु बाहुलकात्पुस्त्वम् । यद्गौड —'पानीये वायसा पत्नौ, वरुणे वरुणद्रुमे' । अपवारो स्त्रीत्वमुक्तम् ॥ अशुकनाम, ८ अशुकम् चेलम्—नीचगर्हितयोस्त्वऽयमाश्रयलिङ्ग । चीर चीवर अम्बर वस्त्रम् । अय विर्षणा-यपि इत्यादि ॥ क्षौमवस्त्रोष्णीपकपटाना तु पुनपुसकत्व वक्ष्यते । अशुकभेदोऽप्यशुकम् । पौरशत अन्तरीय उत्तरीयम् । पटंचरम्—अय मालाया पुष्काण्डे पठित । उत्तरमित्यादि । नक्त-करकसिचयाना कौशेयवाचिनश्च पटशब्दस्य पुस्त्यमुक्तम् । वौल्कफालकौर्पासवादरकौशे-१२ यरौद्धवर्जनाहृतनिष्प्रवाणितत्रकादयस्तु गुणवृत्तित्वादाश्रयलिङ्गा ॥ दारुनाम काष्ठम् । काष्ठान्तत्वात्पूर्विकाष्ठम्—सरलो देवदारुश्च हुमौ । दलिकम् इत्यादि ॥ कलिञ्च च । यद्गौड —'ह्रीव कलिञ्च सूक्ष्म दाग यत्' । दारुशब्दस्य तु पुनपुसकत्व वक्ष्यते । णस्तु घञन्तत्वात्सुंसेव । एधसस्तु सन्तत्वात्सिद्धम् । समिधस्तु रुयुक्तान्तत्वात्स्त्रीत्वम् ॥ मनो-१६ नाम, मन खान्त मानसमित्यादि ॥ त्रिलनाम, त्रिल रन्ध्र छिद्र विवर रोकम् । कुहरम्—अय नैगाराजगह्वरयोरपि, यद्गौड —'कुहर गह्वरे छिद्रनागराजविशेषयो' । शुपिरम्—अय वाचभेदोऽपि बाहुलकात्पुसक । सरन्ध्रे त्वाश्रयलिङ्ग इत्यादि ॥ विर्वरादित्रय दूपणेऽपि । यद्गौट —'गर्त्तदूपणयो जीव विवर छिद्ररन्ध्रवत्' । सुरङ्गायास्तु स्त्रीत्वमुक्तम् ॥ पिच्छनाम-२० पिच्छ पिच्छ पत्र छदन पत्रमित्यादि ॥ तनुरहगर्द्धास्तु पुनपुसका वक्ष्यन्ते ॥ धनु-नाम, कालक कार्मुकम् । वेणौ तु कान्तत्वात्पुसि । सर्वकर्मक्षमे त्वाश्रयलिङ्ग । कालशृष्ट धनुः हृण शरासनमित्यादि ॥ धनुर्विशेषोऽपि धनु । ऐरावतम्—शान धनु, शक्राजे तु

गोमयमिति गोमयादयश्चय लोके छाण अथवा गोनर तन्नामानि । गुन्द्रायामिति गुजे । अयमिति २५ वारशब्द । दधिसार इति लोके दही री थरि । मोरटे इति नवप्रसूतधेनो सप्तसारात्पर क्षीर मोरट उच्यते एव । सान्द्र इति बहलम् । निर्याम इति रस । अयमिति चेलशब्द । अयमिति वस्त्रशब्द । विर्षणी इति हृष्टे । पौरशतमिति वस्त्रविशेष । अन्तरीयमिति परिधाया लोके फेटीया । उत्तरीयमिति प्रावरणम् लोके हुवटीप्रमुख कथ्यते । पटंचरमिति जीणवस्त्रम् । अयमिति पटचरात् । उत्तरमिति उत्तरशब्देन २८ उत्तरासग उच्यते । वौल्कमिति वल्कसग्विध । फालमिति कौसुमवस्त्रम् । कौर्पासवादरे इति कर्पा सोलत्रे । कौशेयमिति ह्रिमिकौशेयम् [लोके पाद्द ह्यगडा] । रौद्धवमिति मृगरोमजम् । अनाहृतनिष्प्र-वाणितप्रका इति एते नयानाम्प्रमाचका । पूर्विकाष्ठ सरलो देवदारुश्च हुमौ इति पूर्विकाष्ठशब्देन सरल-नामा हुमो देवदारुनामा हुमश्लोच्यते, इत्यथ । अयमिति कुहरशब्द । नैगराजगह्वरयोरिति सर्वे गुदायां च । विर्वरादित्रय छिद्र एव चेति लोके ३३

पुनपुसको वक्ष्यते, विगृहि तु तन्नामत्वात्प्रीत्यम् । अजगव अजगव अजगव च-
 रुद्रधनु । 'मण्यदिभ्य' (७२।४४) इति च । अजगवोऽस्त्रिविदारन्मसादणि आन-
 गयमित्यन्वे । यत् कात् 'धनुर्वद'त्याजगव पिनाधिकरगोचरम्' । 'अजगव धनु प्रोक्त'मि-
 ४त्यपि कश्चित् । आसेष्वासचापधनु पिनाकपोदण्टगाण्डिवगाण्डीवाना पुत्रपुसकत्व वक्ष्यते ॥
 दलनाम्, विसलय पणं पलाशम् । शश्या त्वय वाहुरात्युसि । यद्रीड - 'पत्रे पलाश ना
 रक्ष शरीरहरितरि'कुके' । छदपन्नपदनदलाना पुनपुसकत्व वक्ष्यते ॥ तालुनाम्, तालु फाउद
 इत्यादि ॥ हृन्नाम्, हृत् हृदयम् । उर वक्र इत्यादि ॥ वत्सस्तु पुत्रपुसको वक्ष्यते ॥
 ८वोटकम् ॥ २ ॥

हलदु खसुखागुरहिङ्गुरुचत्वचमेपजतुत्थवुमुम्भदशाम् ।
 मरिचासिशिलाभवसृक्षपकृञ्जलदान्तिकमत्कलसिध्मपुधाम् ॥ ३ ॥

एतेषा नाम नपुसकम् ॥ हलनाम् गोदारम् गोदारकम् गोदारणम् । कृपम्-ये कृपक-
 १२मित्यादि ॥ मीरहलौ तु पुत्रपुसको वक्ष्येते ॥ दु'खनाम्, दु खम् वष्टम् प्रगाढम् कृच्छ्रम्
 आमीलम् इत्यादि ॥ गुणवृत्तित्वे त्वमीपामाध्यलिङ्गतैव । सुपदु साविमौ प्रामौ । पीडा
 वाधाव्यथास्तु रुयुत्तान्तत्वेन स्त्रीलिङ्गा ॥ सुखनाम् सुखम् शर्म शिवम् जोषम् उपजोषम्
 इत्यादि ॥ गुणवृत्तित्वे त्वाध्यलिङ्गतैव । सुग सुगम् सुखम् इत्यादि ॥ अगुरुनाम्, कृमि-
 १६जम् जोङ्गकम् कृमिनग्न अनायजम् रागार्हमित्यादि ॥ अगुर्वगदलोहा पुत्रपुसका,
 यशिका तु स्त्रीनपुसको वक्ष्यते ॥ हिङ्गुनाम् सहस्रवेधि-अयमम्भवेतसे पुसि । जतुकम्
 वाहिकम् वाहीकम् रामठम् । जरणम्-जीरणे तु णान्तत्वात्पुसि । अत्युम् भूतनाशनम्
 गृहगन्धम् इत्यादि ॥ दिङ्गोस्तु पुत्रपुसकत्व वक्ष्यते ॥ रुच हीवैरम् । तन्नाम्, रुचम्
 २०वेशम् घालकम् वज्रम् । 'वज्र हीरकदम्भोत्पिवालयामल्लेषु च । वज्रा शुद्धचिकीया
 स्यात्' । उदीच्यम् पिङ्गम् आवमनम् बर्हिपम् जलमित्यादि ॥ बालस्तु पुत्रपुसको वक्ष्यते ॥
 त्वच गघविशेषस्तन्नाम्-चैचम् चोचम् उत्कटम् शृङ्गम् शकटम् वराङ्गमित्यादि । त्वच
 स्त्रीत्वमुक्तम् ॥ मेपजनाम्-मेपजम् शमनम् शस्तम् ति निपञ्चि-

२४वम् चिकित्सितम् इत्यादि ॥ औषधस्तु पुत्रपुसको वक्ष्यते ।
 व्योषम् त्रिकटुम् अरुणम् भ्रूणम् त्रिषणकम्
 भूनिम्बं केंचुणम् छैना र्थवानी च,

इत्यथ । गोपिडवगाण्डीवेत्येतौ अनुनधनुवाच
 २८वामप्रसिद्धायां औषध्याम् । ईरितमिति
 सहस्रवेधिशब्द । हीवैरमिति लोके बालभो
 त्रिकटुकमिति लोके त्रिगड् ।
 त्रिफलोच्यते । भूनीक भूनिव इति लोके
 ३२सारे च भूनिमे भूस्त्रुणेऽपि च इति । भूनिव

लघुनेऽतिविषाया च शुण्ड्यामपि महोपधम् । नागरम्—शुण्ठी राजकशेरु च कन्द । मुसम्
 चांसकम्, कन्दविशेषे तु त्रिलिङ्गो वक्ष्यते इत्यादि ॥ हरीतक्यादयस्तु यथायोगमपवा-
 दविषया । गोबलीवर्दन्यायेनोक्तातिरिक्तभेषजसङ्गद्वार्थमिदम् ॥ तृत्थं चक्षुष्यो द्रव्यविशे-
 पस्तन्नाम—तुत्थम् कर्परीतुत्थम् कायोद्भवम् अमृतासङ्गम् शिशिमीवम् वितुन्नकम् मयूरक-
 मित्यादि ॥ कर्परी तु ख्रियामुक्ता नीली सूक्ष्मैलयोस्तु तुत्या शिंशपादित्वात् ॥ कुसुम्भनाम,
 वह्निशिसम् महारजनम् कमलोत्तरमित्यादि ॥ कुसुम्भस्य तु पुत्रपुमकत्व वक्ष्यते ॥ दृग्राम,
 अक्षि ईक्षणम् तारकम् अम्बकमित्यादि ॥ दृग्दृष्टी स्त्रीलिङ्गे उक्ते । नेत्रस्य तु पुत्रपुसकत्व
 वक्ष्यते ॥ मरिचनाम, 'मरिच वलित इयाम वेहज कृष्णमूपणम् । यवनेष्ट द्वारवृत्त कोलक
 धारमपत्तनम्' । मरीच च । अस्थिनाम—अस्थि फीकसमित्यादि ॥ कुत्थस्तु पुत्रपुसक ॥
 शिलाभव शैलेय तन्नाम—शिलाभवम् शैलेयम् शैवलम् पलितम् वृद्धम् कालानुसार्यम् ।
 स्वविरम् शिलापुष्पम् इत्यादि । शीतशिव च ॥ यद्रौड—'र्मधुर्या च शीतशिव स्त्रीव
 शैलेयसैन्धवे' । सूक्त औष्टपर्यन्तस्तन्नाम—सूक्त सूक्तणी सूक्षिणी इत्यादि ॥ यकृत् दक्षिणपार्श्वे १२
 कृष्णमासाशस्तन्नाम—यकृत् कालरण्डम् कालसङ्गम् इत्यादि ॥ नैलदनाम, नलदम्,
 सेव्यम्, लामज्जकम्, सुरालम्, अमृणालम्, लयम् लघु इष्टकापथम् शीघ्रम् दीर्घमूलम्
 जलाशयम् इत्यादि ॥ अन्तिक समीप तन्नाम, अन्तिकम् समीपम् उपकण्ठ निकट समर्या-
 टम् समासत्रम् नेदिष्टम् पार्श्वम् उपान्तम् सवेशम् सविधम् अभ्यग्रम् सनीडम् सदेशम् १६
 अभ्यर्ण इत्यादि ॥ अभ्याश च—तालव्योपान्त्योऽयम्, दन्त्योपान्त्यस्य तु षाहुलकात्पु-
 स्त्वम् । यद्रौड—'अभ्यासस्तु समीपे स्यात्पुमानभ्यसनेऽपि च' । उपह्वरस्य तु पुत्रपुसकत्व
 वक्ष्यते ॥ वल्कलनाम, कल्कम्—कपायादौ तु पुत्रपुसको वक्ष्यते । चीर इत्यादि, वस्त्रे त्वस्य
 तत्रामत्वादेव नपुसकत्वम् । त्वच स्त्रीत्वमुक्तम्, वल्कवल्कलयोस्तु पुत्रपुसकत्व वक्ष्यते । २०
 सिध्मनाम, सिध्मम् किलासमित्यादि ॥ युंन्नाम, 'युद्धम् द्वन्द्वम् जन्यम् मृधम् समीकम्
 प्रविदारणम् साम्परायिकम् आयोधनम् आनन्दनमित्यादि ॥ युधस्तु रुयुक्ता इति स्त्रीत्वम् ।
 सर्थतो नपुमकत्वम् । रणसङ्घसम्परायशब्दानां तु पुत्रपुसकत्व वक्ष्यते ॥ तोटकम् ॥ ३ ॥

सौवीरस्थानकदारह्कोमधौतेयकाष्ठजाम् ।

२४

लवणव्यञ्जनफलप्रसूनद्रवता समित् ॥ ४ ॥

यदाहु 'रौहिणे इयामक पीर भूतीक भूरिकृत्तृण'मित्यादीति । 'कृत्तृण रौहिण फलेत्यनेकाथ । ऽहेति लोके
 विरहालीयान्वक भूमिस्फोटो वा । यदाहु 'उभ्रा मधुरिकौपधी । धान्याके च शिलिगे चे'नि । मधुरिकौपधी
 विरहालीति प्रतिद्वयाम् । यदीनीति लोक जवानि । यदाहु 'यवानो दीपको दीप्यो यदासाह्वयवानक' २८
 इत्यादीति । एते भूनिम्बाद्या सर्वे भूतीकशब्दस्यायां । अंगस्यहरीतरीति हरीतरीविशेष । अति
 विषायामिति लोके अतिविष । चांसकमिति लोके अरहसो । कन्दविशेषे इति मोधनाक्षि । चक्षुष्यो-
 द्रव्यविशेष इति लोके रापरीयभो । शैलेयमिति लोके शिलाजित । र्मधुर्यामिति लोके
 धीहाली । शैलेयमिति शिलाजित । यै-यवानाक्षि एवणे । औष्टपर्यन्तमिति भ्रोष्टप्रान्त ।
 यकृत् दक्षिणपार्श्व कृष्णमासाश इति । नैलदनामेति लोके लाघजज तन्नाम ।
 वल्कलनामेति वृक्षलातिनाम । युंन्नामेति युद्धनाम । सर्थत इति

सौवीरादीना लवणादीना तु सभित्तमभेदमपि नाम नपुसकम् । धान्यस्य सभेदत्वान्नामापि सभेदमुक्तम् । सौवीरम् सौवीरशुन तन्नाम-सौवीरम् । यदरे तु षड्नामत्वात्पेव सिद्धम् । मेचकम् कृष्णम् सुवीरजम् वापोतम् यामुनम् श्रौताजामिन्यादि ॥ व्यानकम् चोढाता ४ सखानविधेपस्तन्नाम-आनीडम्, प्रयालीडम्, सगपादम् वैगागम् मण्डन्मित्यादि ॥ द्वारनाम-द्वारम् । उपायेऽपि घाहलनापुमकत्वम् । घल्गम्-येदारे त्वर्त्स्य त्रिलिङ्ग वक्ष्यते । गोपुरम्-अथ पुरद्वारेऽपि । निःसरणमित्यादि ॥ द्वारस्तु श्वीत्वमुक्तम् । प्रतीहारस्तु धवन्तत्वात्पुसि ॥ श्लोममुदर्यो जलावार इदम्यत्क्षिणे यष्टु श्लोम च । यामे शीता ८ पुष्फुसश्चेति हि घेद्या । तन्नाम-श्लोमम् । ततोऽयमित्येके । श्लोम, श्लोमनी, तिलन-मित्यादि ॥ धौतेयक ग्रन्थिपर्णं तन्नाम-धौतेयकम्, चर्दम् गुग्गुर्दम्, ग्रन्थिपर्णम्, पुष्पम्, शुभम्, स्वर्णायम्, कुसुम् । पद्धिचूडम् गुक्गुच्छम् शुक्चूडम् विन्चम्, हरि-तम्, जीर्णरोमक इत्यादि ॥ जीवदस्तु याहलवात्पुसि । यद्गोड - 'ग्रन्थिपर्णं च पुसि १२ स्वाद्वेधे शत्रौ च जीवद' । असृगाम-असृग् पीठालम् तिग्मम् आत्मजम् अन्न-जम् क्षतजम् रुधिरम् रक्तम् इत्यादि ॥ लगणभेदनाम-अक्षीरम्, सिन्धूत्वमाणिग्रन्थे ११ रोमकवस्त्रके अक्षरुचके, सीवर्चलसेन्धवयोस्तु पुत्रपुसकत्व वक्ष्यते । त्रिडम्, पान्यम्, औद्धिमित्यादि ॥ व्यञ्जनभेदनाम-अधि दुग्धम् आज्यम् उदधिर् अरिष्टम् घोलम् १६ कालशेषमित्यादि । गोरसस्य तु सान्तत्वात्पुस्यत्वम् ॥ फलनाम-प्रसून बीजालयम् वृक्षोद्भव इत्यादि ॥ वद्धेदनाम-नालिनेर वेर्दकम् मीतुलिङ्गम् त्रुषुसम् वीर्ताकम् धून्ताकम् नारदकम् जम्बीरम् चदरम् पूगम् पदलम् आम्रमित्यादि । फलस्य तु पुत्रपुसकत्वम् । शैलादुर्ध्वानौ तु गुणवृत्तित्वादाश्रयलिङ्गौ ॥ श्रंघननाम-प्रसूनम् प्रसूनकम् सूतम् प्रसूतम् कुडम् प्रफुड २० पुष्पम् । कुसुम पुत्रपुसक वक्ष्यते । नेत्ररोगे त्वर्त्स्यं घाहुलनापुसकत्वम् । यद्गोड - 'हृद्रोगे कुसुम पुष्पे फले च सीरजस्वपि' । सुमम् मणीवकम् । तद्धेदनाम-चम्पक करवीरम् अशोकम् विर्धैकिलम् रोध्रम् कुरुचकम् शिरीषम् नीपमित्यादि ॥ अग्निसम्पके द्रवन्ति विलीयन्ते ये ते द्रवन्तो लोहादय । तद्धेदनाम-गिरिसारम् अशमसारम् । एतौ २३ पुस्यपीलमर । काढायस कृष्णम् तीक्ष्णम् । पारशरस्य तु पुत्रपुसकत्व वक्ष्यते । सीसक महानलम् नागम् । चर्दस्य तु पुत्रपुसकता वक्ष्यते । त्रुषु वङ्गम् मधुकम् नागरङ्गम् ताम्रम् वृक्ष ॥ ३ ॥ वाच्यस्येति अथस्य । सौवीरमिति लोके सुरमा नाम अंजन । केदारे इति क्षेत्रे । अक्षिति - षड्जगत्स्य । अथमिति गोपुरस्य । द्वार इति व्यञ्जनात्तत्रा गदस्य । ग्रन्थिपर्णमिति लोके धृषि २८ धर्मो तन्नाम । असृगामेति लोके लोहा वस्त्रम् । अक्षीरमिति समुद्रत्रयणम् । सिन्धूत्वमाणिय धे इति नदीमवे लवणे । रोमकवस्त्रके इति यन्नाकरोद्भवे लवणे । अक्षरुचके इति सूचलनामलवणे । त्रिड पाचयमिति दृग्रिम लगणम्, लोके विद्वल्लण । औद्धिमिति लोके मीग । यद्धववारि 'औद्धिम पांमुलवण इत्यादीति । चतकमिति इरीतकीकम् । मीतुलिङ्गमिति बीजपूरफल । श्रंघुममिति लोके केडसो ककनी तत्फलम् । धून्ताकमिति लोके वङ्गण । धून्ताकमिति शीमणीकम् । शैलादुर्ध्वेति अपक २२ फलम् । सीरमिति शुक्क फलम् । प्रसूननामेति फलनाम । अक्षेति कुसुमस्य । तद्धेदनामेति कुल

उदुन्वरम् वरिष्ठम् उदुन्वरम्, द्वष्टम् शुन्वम् म्लेच्छमुपमम् तारम् दुर्वर्णम् रूपम् चर्चूरम्
रूप्यम् फलधौतम् । रजतस्य तु पुत्रपुसकत्व वक्ष्यते । फनक जातरूपम् रुक्मम् हाटकम्
गाङ्गेयम् गौरिकम् परयागम् चामीकरम् भूरि जाम्बूनदम् पार्श्वम्वरम् कर्बुरम् तपनीयम् ।
शातकौम्भम्, अय कँरवीरे तरनामत्वात्पुमि । फलधौतम् कर्पूरम् पेशम् रूपमपि । ४
अलङ्कारसुवर्णं तु शृङ्गीकनकम् । भर्महेत्रोर्मजन्तत्वादेव सिद्धम् । निम्नस्वर्णसुवर्णाष्टाप-
द्वे महिरण्यचन्द्रास्तु पुनपुसका वक्ष्यन्ते । अवष्टम्भस्य तु घनन्तरत्वात्पुस्त्वम् । यद्ग्रीड -
'सुवर्णे स्याद्वष्टम्भ प्रारम्भस्तम्भयोरपि' । चाम्पेयस्य तु बाहुलनान् पुस्त्वम् । यद्ग्रीड -
'विञ्जलके चम्पके स्वर्णे चाम्पेयो नागवेसरे' । प्रालेय तुहिनम् । हिममुपारनीहारशिशिरास्तु
पुनपुसका वक्ष्यन्ते । अवश्यायस्तु यान्तत्वात्पुसि ॥ जंतु मँधूच्छिष्टम् सिक्थमित्यादि ।
रीरीरीत्यौ स्त्रियामारवृष्ट पुनपुसकयो पित्तला तु खीनपुसकयोर्वक्ष्यते । आरस्तु
पुसुक । मदनस्य तु बाहुलकापुस्त्वम् । यद्ग्रीड - 'मदन सिक्थयचक्षूरवसन्तकुँठर्मन्मये' ।
इद पृथक् लवणप्रहणाद्ये जलसम्पर्काद्भवन्ति न तेषा परिग्रह । तेन न मृदोऽपि प्रसङ्ग' । १२
नविपुलावृत्तम् ॥ ४ ॥

पुर सन्नाङ्गयोऽशत्रुशीर्षयो' पुण्डरीकके ।

मधु द्रवे, ध्रुव शश्वत् तर्कयोः, खपुर घटे ॥ ५ ॥

' पुर सन्नाङ्गयोः-सन्ननि अङ्गे च देहे वाच्ये पुरशब्दो नपुमक । पुरम्-सद्य देहश्च । १६
अन्त पुरमिति पुरान्तत्वान् । नगरे तु त्रिलिङ्गो वक्ष्यते । पाटलिपुरे तु पूर्णामत्वात्कीन ।
गुगुलौ तु निर्यासनामत्वात्पुस्त्वम् ॥ छत्रशीर्षयोः पुण्डरीकके-पुण्डरीकशब्द वक्ष्यन्तश्च
यथामद्वा छत्रे शीर्षे च शिरसि वाच्ये नपुसक । पुण्डरीकम्-सित छत्रम् । अम्बुरहे
भेषजे च तत्रामत्वात्सिद्धम् । यदाह-'पुण्डरीक सिताम्भोजे सितच्छत्रे सुभेषजे । २०
कोर्षकारान्तरे व्याघ्रे पुण्डरीकोऽग्निदिग्गजे ॥ कम्-शीर्षम्, सुरजलयोन्तु तत्रामत्वात्सिद्धम् ।
अन्यत्र तु देहादिनामत्वात् पुस्त्वम् । यदाह-'यो ब्रह्मात्मानिलोकेषु शमने सर्वनामनि ।
पावके च मयूरे च सुरजशीर्षजलेषु कम्' ॥ मधु द्रवे-द्रवे द्रव(व)ति घस्तुनि वाच्ये
मधुशब्दो नपुसक । इद मधु मँवरन्द । क्षौद्रादिभेदमित्र च । यदाहु - 'माक्षिक तैल-२४
वर्णं स्याद्रूतवर्णं च पीत्तिकम् । भ्रामर तु भवेच्छुल्क क्षौद्र तु कपिल भवेत्' इति नन्दी ।
माक्षिके पुत्रपुसक इति बुद्धिसागर । मद्ये तु पुनपुसकत्व वक्ष्यते । अन्यत्र तु वसन्ते चैत्रे
मधूकवृक्षे दानवे चोदन्तत्वात्पुत्वमेव । गौडस्तु-'क्षौद्रे पुष्परसे मद्ये मधु ना तु मधुदुमे ।
तैलचैत्रवसन्तेषु जीवींशके च योपिति' इत्याह । ध्रुव शश्वत्तर्कयोः-शश्वन्नित्य तस्मिन् २८

विशेषनाम । विचलितमिति लोके केवडी । भयमिति शातकाम्भशब्द । कँरवीरे इति कणवीरनाम्नि ।
अलङ्कारसुवर्णमिति अलङ्काराय सुवर्ण अलङ्कारसुवर्णम् । प्रालेयमिति लोके हीम । जन्विति लाक्षा ।
मँधूच्छिष्टमिति लोके सधू ।
यदाह 'मदन दाल्यको राठ' इति ॥ ४ ॥ कोर्षकारान्तरे इति इपुभेदे,

तर्षे चोद्दे वाच्ये भुवशब्दो नपुंसक । भुवम्-सश्वात् तर्कज । अन्यत्र तु यथाप्राप्तदुर्ल-
मेव ॥ स्वपुर घटे-घटे वाच्ये नपुरशब्दो नपुंसक । रापुरं घटः । यदजय -'रापुरं
बलशे ऋम्' । अन्यत्र तु यथाप्राप्तम् । यदौड -'रापुरो लंसते भद्रमुत्सके र्भ्रमुत्सके
४५ । पथ्याजकम् ॥ ५ ॥

अयूपे देवेऽकार्यादौ युग दिष्ट तथा कटु ।

असे द्वन्द्व स्थले धन्वाऽरिष्टमद्गुमपक्षिणो ॥ ६ ॥

'अयूपे देवे कार्यादौ युग दिष्ट तथा कटु' । युगदिष्टकटुशब्दा यथामहमनूपादिषु
८ वाच्येषु नपुंसका । अयूपे युगम् । युगम्-युगम् कृत्वादि च । पत्वारि पुरुषयुगाणि ।
यूपे तु पुनपुसकत्व वदयते । युग युगम्-यूप । गोगोभुगमथगोयुगमित्यादस्तु 'द्वित्वे
गोयुग' (७।१।१३४) इति गोयुगप्रत्यया तस्य युगान्तत्वादेव नपुंसकत्वम् ॥ देवे रिष्टम्-
दिष्ट ष्वम् । अन्यत्र टान्तत्वात्पुस्तम् । दिष्ट बाल ॥ अकार्यादौ अकार्यमत्सररूपणेषु
१२ कटु । इद कटु-अकार्यं मत्सर दूषण च 'अकार्यमत्सरयो पुमी' लोके । अन्यत्र तू-
न्तत्वात्पुस्तम् । अय कटु रस । कैटुरोदिण्या तु निशपारित्वात्स्त्रीत्वम् । मत्सरितीक्ष्ण-
योस्तु गुणवृत्तित्वादाश्रयत्किन्तव्ये । असे द्वन्द्वम्-असे समासादन्वयसिद्धिभिद्ये द्वन्द्वशब्दो
नपुंसक । द्वन्द्वम्-मिथुनम् युगम् रश्मि च । युद्धदु गयोरु तणामत्वादेव सिद्धम् ।
१६ समासे तु तन्नामत्वात्पुस्तवमेव । द्वन्द्व समास' । युद्धरहन्ययो पुस्तपि वदयते । यदौड -
'रहस्ये बलशे द्वन्द्व श्चिभे मिथुनयुगमयो' । युग्मेऽप्यप्राधान्यात् द्वन्द्वमित्यपि । यदौड -
'युगलद्वन्द्वद्वन्द्वानि' ॥ स्थले धन्व-धन्वन्शब्द स्थले वाच्ये नपुंसक । इद धन्व-स्थलम् ।
अन्यत्र तु धनुषि तन्नामत्वात्नपुंसक । मरौ तु नन्त्वात्पुस्ति । अरिष्टमद्गुमपक्षिणोः-हुम
२० पक्षिण च वर्जयित्वाऽन्वयस्मिन्वाच्ये अरिष्टशब्दो नपुंसक अरिष्टम्-सूतिफागृहम् भैरव
लक्ष्म अशुम च । शुभतत्रयोस्तु शुभव्यजननामत्वादेव नपुंसकत्वम् । अहुमपक्षिणोरिति
निम्? अरिष्ट निन्व फेनितो वा हुम । अरिष्ट-आक कटो वा पक्षी । टान्तवा-
त्पुस्तम् ॥ मविपुला ॥ ६ ॥

२४

धर्म दानाधिके तुल्यभागेऽर्द्धं ज्ञानेन श्रुतौ ।

न्याय्ये सार पञ्चमिमिन्दी काममनुमता ॥ ७ ॥

इत्यथ । मकर इ इति पुष्परस । जीर्वाशाके इति सोहीशाके । लंसके इति वृक्षमेदे । भद्रमुत्सके इति
लोके भद्रसोय । र्भ्रमुत् इति लोके सोपारी ॥ ५ ॥ अयूपे इति न यूपो अयूप तस्मिन् अयूपे यूपाय
२८ विनेत्यथे । इत्वादि चेति कृत्वयुगद्वापरयुगत्रवायुगकल्पियुगानीत्यर्थः । धित्वादि पुरपयुगानीति इदं
युगानि कालमात्रविशेषास्तानि च क्रमवर्त्तानि, तस्माधन्वर्षाद् ये क्रमवर्त्तनः पितृपुत्रप्रपुत्रप्रतिपुत्रा
विरुगाः पुरपाशेऽपि युगानि, पुरया एव युगानि पुरवयुगानि, चरशरः प्रमागता पुरवा इत्यथ, 'कव
वैकस्वरवति' (१।१।७६) इति शब्दम् । यूप इति र्भ्रपर इत्यथ । कैटुरोदिण्यामित्ये लोके कटुनामि
३२ औपथे । सूतिफागृहमिति लोकोत्तया सूभावति रो घर । भैरवलक्ष्मेति मरागच्छिद्धम् । फेनितो वा हुम

धर्मं दानादिकै-दानादिके पुण्यस्योपाये दानयामादौ वाच्ये धर्मशब्दो नपुसकः । इद् धर्मम् । 'तानि धर्माणि प्रथमान्यासन्' । अन्यत्र तु धर्मं पुण्यम्, मान्तत्वात्पुस्त्वम् । स्वभावे तु पुत्रपुसको वक्ष्यते । लोकधर्मां नाट्यधर्मांति पारिभाषिको धर्माशब्दोऽप्यस्ति ॥ तुल्यभागेऽर्द्धम्-तुल्यभागे समेऽशे वाच्येऽर्द्धशब्दो नपुसकः । अर्द्धं पिपल्या अर्द्धपि-४ पली । तुल्यो भाग इत्यर्थः । अतुल्यभागे तु प्रतिपदपाठात्पुस्त्वम् । अर्द्धं पटी । अर्द्धो नगरम् । ग्रामस्वार्द्धो ग्रामार्द्धः । एव नगरार्द्धः । अतएव 'समेऽशेऽर्द्धं नवा' (३।१।५४) इति अशिसमासोऽपि न भवति । अन्ये त्वसमेऽशे आश्रयलिङ्गमेनमाहुः । अर्द्धं पटः । अर्द्धां शाटी । अर्द्धं वस्त्रम् । यद्दीक्षा-रण्डमात्रवृत्तितया त्वभिषेचलिङ्ग इति ॥ ब्राह्मणं ८ श्रुतौ-श्रुतौ वेदविषये ब्राह्मणशब्दो नपुसकः । ब्राह्मण वेदैकदेशः । ब्राह्मणसहस्रौ तु संमूहज इत्येव सिद्धम् । अन्यत्र तु यथाप्राप्तम् । 'विभ्रे तु ब्राह्मणो वेदे ब्राह्मण द्विजसहस्रौ । ब्राह्मणी ह्यङ्घ्रिकार्ष्टृषाद्विजपत्नीषु विश्रुता ॥ न्याय्ये सारम्-न्यायादनपेत न्याय्यम्, तस्मिन्वाच्ये सारशब्दो नपुसकः । नैतत्सारम्-नैतन्न्याय्यमित्यर्थः । सारं च तत्सङ्घश्च १२ सारसङ्घः । राज्ये सारं वसुधा' । 'सारं सारङ्गलोचना' । अनयोर्न्याय्यार्थत्वे न्याय्यं नपुसकत्वमन्यथा तु चिन्त्यम् । नीरधनयोस्तु तन्नामत्वादेव सिद्धम् । अन्यत्र तु बले स्थिराङ्गे मज्जि(ज्जि ?) च घञन्तत्वात्पुस्त्वम् । श्रेष्ठे तु गुणवृत्तित्वादाश्रयलिङ्गः । यदाह-'सारो बले मज्जनि च स्थिराङ्गे । न्याय्ये च नीरे च धने च सारम्' । श्रेष्ठेऽन्यवत् ॥ पद्ममिभविन्दौ-१६ गजविन्दौ वाच्ये पद्मशब्दो नपुसकः । पद्मं गजविन्दुः । स्वार्थिके के पद्मकं तदेव । दीरौ तु तन्नामत्वात्सिद्धम् । अन्यत्र तु निधौ तन्नामत्वात्प्राग्विशेषे देहिनामत्वाद्ब्रूहे तु मान्तत्वात्पुस्त्वमेव । पङ्कजसङ्घाविशेषयोस्तु पुत्रपुसको वक्ष्यते । लक्ष्म्या तु तन्नामत्वात्स्त्रीत्वम् ॥ काममनुमतौ-अनुमतावतुहाया च कामशब्दो नपुसकः । कामं गच्छतु-अनु-२० मतमेतदित्यर्थः । रेतोनि कामयोरपि कश्चित् । तदुपलक्षणात् निकामं प्रकाममित्यादौ तु अव्ययीभावत्वान्नपुसकः । इच्छामदनयोरिन्द्रियभोग्ये च मान्तत्वात्पुस्त्वम् । काममित्यव्ययमप्यस्ति । मविपुला ॥ ७ ॥

खल भुवि तथा लक्ष वेध्येऽहः मुदिनैकत ।

२४

भूमोऽस्तज्ञात एकार्थे पथः संख्याऽन्ययोत्तरः ॥ ८ ॥

इति भारीटा नामा वृक्षः ॥ ६ ॥ लोकधर्मां नाट्यधर्मांति लोकस्य धर्मां लोकधर्मां नाट्यस्य धर्मां नाट्यधर्मां खोलिङ्गः । यद्वाचस्पतिः 'नाट्यधर्मां तु खिपाम्' । धर्मांतित्र गौरादित्वात् ङीप्रत्ययः । पारिभाषिक इति लोकचारात्साकेतिकः । वैदेकदेश इति घेदानयवः । ब्राह्मणसहस्रौ इति ब्राह्मणसमूहे । २८ संमूहज इत्येव सिद्धमिति 'ब्राह्मणमाण्य' (३।२।१६) इति सूत्रेण यमत्ययवाचकः 'वादिभ्योऽङ्' (३।२।२६) इत्यनुप्रत्यये सिद्धम् । ह्यङ्घ्रिकेति भारंगीनाम्नि ओपधि । र्द्धेति लोके पीकनाम गन्धद्रव्यम् । न्याय्यमिति युक्तम् । तदेवेति गजविन्दुः । दीरौ इति पदमाकनाम्नि काष्ठे । निकामं प्रकाम मिति पयासं कामस्य निश्चितय प्रहृष्टस्य च । 'निष्टन्तिरत्यादयः' (३।१।३६) इत्यव्ययीभावः । इन्द्रिय-

खल भुवि-भुवि वाच्याया रत्नशब्दो नपुंसक । इदं खलम भू । यज्ञोद - 'खल
 भूखलानर्कल्लेषु नीचे कूरेऽधमे त्रिपु' । अन्यत्र तु विष्णुवाक्ये, दुर्जने च पुनपुंसक । स्यात्
 तु त्रिलिङ्गो वक्ष्यते ॥ तथा खलु वैध्वे-वैध्वे वाच्ये खलशब्दो नपुंसक । खलु वैध्वम् ।
 ४ व्याजे पुनपुंसक, सङ्ख्याया खलनपुंसको वक्ष्यते ॥ अहः सुदिनैः-सुदिन-एव इत्ये-
 ताभ्या पर अह इति वृत्तमासातोऽहश्शब्दो नपुंसक । 'अह्निर्यहकलहा' इति पुस्तान-
 पवात् । सुदिन च तदहश्च सुदिनाहम् ॥ सुदिनशब्द शोभनवाची । यथा सुदिनासु
 सभासु कार्यमेतत् । एवमेवाहम् । सुदिनैः इति किम् ? अयं परमाह, अयमुत्तमाह ।
 ८ पुण्यात्परस्तत्र पुनपुंसको वक्ष्यते ॥ भूमोऽसङ्ख्यात एकार्ये-भूम इति 'सङ्ख्यापाण्डुव-
 कृष्णाद्भूमौ' (७।३।७८) इति वृत्तमासातो भूमिनाद, न सङ्ख्याया अन्येभ्य
 पाण्डुवककृष्णेभ्य पर एकार्ये कर्मधारये वृत्तमानो नपुंसक । पाण्डुर्भूमि पाण्डुभूमम्,
 उदीची भूमि उदग्भूमम्, कृष्णा भूमि कृष्णभूमम् । अस्त्रयात् इति किम् ? द्वयोर्भूम्यो
 १२ समाहारो द्विभूम त्रिभूम अन्यस्तु सर्वो नपुंसक इत्येव नपुंसकत्वम् । एकार्य इति
 किम् ? पाण्डुर्भूमिर्यत्र स पाण्डुभूमो देश । एव उदग्भूम कृष्णभूम । बहुव्रीह्याश्रयलि-
 ङ्गत्वेव ॥ पथः सङ्ख्याव्ययोत्तर-सङ्ख्यावाचिनोऽव्ययायोत्तर उत्तरपद्भूत पथ इति
 पथिनशब्द 'ऋन्पू पथ्यपोऽत्' (७।३।७६) इति वृत्तमासान्त पथशब्दो वा नपुंसक ।
 १६ द्वयो पन्था द्वयनयव पन्था इति वा तत्पुरुषकर्मधारययो । द्विपथम्, एव त्रिपथम् । द्वयो
 पथो समाहारो द्विपथम् त्रिपथमित्यादौ तु समाहारद्विगावन्वस्तु सर्वो नपुंसक इत्येव
 नपुंसकत्वम् ॥ अव्ययादपि, विगत पन्था विपथम् । उद्वत पन्था उत्पथम् । उधे पन्था
 उधे पथम् । कुत्सित पन्था कापथम् । विपथकापथयो पुस्तमित्यमरसिंह । गौडश्च 'व्यधो
 २० विपथकापथौ' । पथोऽभावोऽपथमित्यव्ययीभावे तु द्वैकत्वाव्ययीभावावित्येव नपुंसक-
 त्वम् । द्वाभ्या पथिभ्या प्रीत द्विपथ कम्बल । द्विपथा वडवा इत्यादि तद्धितद्विगौ ।
 द्वौ पथानौ यस्या सा द्विपथा घनुपथा नगरीत्यादि बहुव्रीहौ । उद्वता पन्थानमुत्पथा
 वडवेत्यादि पूर्वपदाद्यप्रधानतत्पुरुषे त्वाश्रयलिङ्गत्वेन । सङ्ख्याव्ययोत्तर इति किम् ? पथ
 २४ परमपथ उधे पथ । वेबलोऽपि विना समासान्तेनौणादिक पथशब्दोऽस्ति । 'पथे
 गतो' इत्यस्य वाऽपि रूपम् । यद्वा जले पन्था समासान्तेऽतिरलपथ । खलपथ । पथ

भोग्ये इति वाद्वादौ ॥ ७ ॥ भूमिति सुद्धाद्यथ सङ्ख्याघनयनेन सङ्कृता भूमि । स्थानमिति घान्यनि
 प्यवनक्षेत्रम् । कर्त्तृमिति द्विष्टवेह द्रव्य त्रिष्टमित्यत्र । विष्णुवाक्ये इति लोके खलि । वैध्वमिति लोके
 २८ वेसा । सुदिनाहमिति प्रधान दिनमित्यत्र 'अह' (७।३।११६) इति सूत्रेण अह । अस्त्रयात् इति
 किमिति भन्तु यदि सङ्ख्या पूर्वस्यापि स्त्रीवत्त्वमिदं ध्यावृत्तित्यथा । एव तदि एका यासां भूमिर्भूमम्
 इत्यादौ स्त्रीवत्त्वमा भूमिनि ध्यावृत्तेऽस्य पथम् । कर्मधारय इति मध्यमपदलोपी कर्मधारय । व्यध
 इति विगतोऽप्यव्ययः 'उपसर्गाद्व्यधना' (७।३।७६) इत्यसमासात् । द्विपथ इत्यत्र 'ऋक्पुण्य
 पोऽत्' (७।३।७६) इत्यत् । 'मूर्ध्नि प्रीते' (६।४।१५०) इतीत्थ, 'भनादपदि इत्' (६।४।१११)
 ३३ इतीत्थो इत् । पथ इति अकारान्त पथनात् ॥ ८ ॥ सुवृत्तमिति सुव च वृत्त च सुवृत्तत्वे एव

इति किम् ? शोभनः पन्था' सुपन्था - 'पूजास्वते प्रास्तात्' (७।३।७२) इति समासान्तप्रतिषेधः । अपन्था' - 'नञ्त्त्युपान्' (७।३।७१) इति समासान्तप्रतिषेधः । अपवन्मित्यत्र तु नञा निदिष्टस्यानित्यत्वाद्भवत्यपि समासान्तः । यद्दीट् - 'अपन्थास्तपथ समम्' । पथ्यायकम् ॥ ८ ॥

४

द्वन्द्वैकत्वाव्ययीभावो, क्रियाव्ययविशेषणे ।

कृत्याः क्तानाः खन् जिन् भावे आत्ताच्चादिः ममूहजः ॥ ९ ॥

द्वन्द्वैकत्वाव्ययीभावो-द्वन्द्वैकत्व समाहारोऽव्ययीभावश्च समागो नपुमकः । द्वन्द्वैकत्वम्-सुखदुःखम् अश्ववडधम गोमहिषम् दधिघृतम् इक्षन्त्यमोघम् हस्त्यश्वम् घटरा-८ मलम् आराशस्त्रि पाणिपादम् उन्गात्कठफालापम् अर्काश्वमेधम् पदकक्रमकम् अहितकुल्म् गङ्गाशोणम् तक्षाश्वस्फारम् गवाश्वम् । द्वन्द्वेति किम् ? वृक्षा । एरुत्वेति किम् ? सुखदुःखाविमो । अव्ययीभावः खन्त्-पि-दण्डादण्डि, तूर्णो गङ्गा देशः, पञ्चनदम्, द्विमुनि व्याकरणस्य, पारेगङ्गम्, यात्रदमत्रमतिथीनामश्रयस्य, परित्रिगत्तम् वृष्टो मेघः, १२ अश्वमि शलभा पतन्ति, अनुगङ्गा वाराणसी, अनुवनमशनर्गता, इदं तिष्ठद्गु कालः, सूपप्रति, पृकपरि, अधिस्त्रि, अनुरूपम् । परचलिङ्गत्वे प्राप्ते द्वन्द्वैकत्ववचनम्, पूर्वान्यपदा-

मन्वेऽपि गवाश्वपयन्ता । पदकक्रमकमिति पद वैषयधीत वा पदक । क्रम वैषयधीते वा क्रमक 'पदकम शिक्षामीमांसासाम्नेऽक' (६।२।१२६) इत्यक । पदकश्च क्रमकश्च पदकक्रमकम् । सुखदुःखाविमो प्रामो १६ इति सुखयान् प्रामो तु खयान् प्रामश्चेत्यथ । अव्ययीभावः परवपीति-अव्ययीभावो यथा दण्डादण्डीति दण्डैश्च दण्डैश्च मिथः प्रहृत्य कृतं युद्धं दण्डादण्डि 'तत्रादाय मिथस्तेन प्रहृत्येति सरूपेण युद्धेऽव्ययीभावः' (३।१।२६) इति अव्ययीभावः । तूर्णो गङ्गा देश इति तूर्णो चक्ष्णा गङ्गा यत्र स तूर्णो गङ्गा इति नाज्ञा देश 'नदीभिर्नोनि' (३।१।२७) इति अव्ययीभावः । पञ्चनदमिति पञ्चाना नदीनां समाहारः पञ्चनदम् २० 'सङ्ख्याया नदीगोदावरीर्याम्' (७।३।९१) इत्यसमासान्तः प्रत्ययः 'सङ्ख्या समाहारे' (३।१।२८) इति अव्ययीभावः । द्विमुनि व्याकरणस्येति-द्वौ मुनी यद्यौ व्याकरणस्य द्विमुनि व्याकरणस्य पाणिनियररची व्याकरणस्य कर्तारौ इत्यर्थः । 'वश्येन पूर्वार्थे' (३।१।२९) इत्यव्ययीभावः । पारेगङ्गमिति पार गङ्गायाः पारेगङ्गा, गङ्गायाः परतटमित्यथ 'पारेमध्येऽमेऽत पठया वा' (३।१।३०) इत्यव्ययीभावः । यावदम् २४ अमतिथीनामत्रयस्वेति यावन्ति अमत्राणि यावदमत्र अतिथीन् आमश्रयस्य यावत्त्वमत्राणीति अज्ञातपरिमाणेन अमत्रादिना तान्त्रत इत्यतिविपरिमाणमिहावधारयते इति 'यावदियस्वे' (३।१।३१) इति अव्ययीभावः । परित्रिगत्तमिति परि त्रिगत्तस्य परित्रिगत्तम्, परित्रिगत्तान् देशान् वञ्चित्येत्यथ 'पयपाह्व वहिरप्य पञ्चम्या' (३।१।३२) इत्यव्ययीभावः । अश्वमि शलभा पतन्तीति अशि अश्वमि, अशि २८ लक्षीकृत्य अश्वमुप पतन्तीत्यथ 'लक्षणैनाभिप्रत्याभिमुष्ये' (३।१।३३) इत्यव्ययीभावः । अनुगङ्गा वाराणसीति अनुगङ्गा दीघा अनुगङ्गा, गङ्गाया लक्षणभूताया आध्यामेन वाराणस्या आध्यामो लक्ष्यते इत्यथ 'द्वैधेऽनु' (३।१।३४) इत्यव्ययीभावः । अनुवनमिति अनु वनस्य अनुवन वनसमीपे इत्यर्थः 'समीपे' (३।१।३५) इत्यव्ययीभावः । तिष्ठद्गु इति तिष्ठन्ति गावो यस्मिन् काले गमप्रणया दोहाय ३२ वासेभ्यो निवासाय जलपानार्थं वा स कालः तिष्ठद्गु 'तिष्ठद्गुत्वित्यादय' (३।१।३६) इत्यव्ययीभावः । सूपप्रतीति सूपस्य मात्रा सूपप्रति प्रहितस्य अक्षयमित्यथ 'नित्य प्रतिनाहरे' (३।१।३७) इत्यव्ययीभावः । पृकपरिती एकेन अनेण 'पृककया वा न तथा वृत्त यथा पूर्व जये इति एकपरिपाराकेन शलाकया वा एव न पतित यथाह पृक जये इत्यर्थः 'सङ्ख्याऽक्षशलाक परिणा धृतेऽन्यथावृत्तौ' ३६

धंश्रायान्ये गालिहत्वे विशेषलिङ्गत्वे च प्राप्तेऽयवीभाववचनम् । ननु पूर्वपदार्थत्वे साव-
 काशोऽयवीभाव इत्यन्यपदार्थत्वे परत्वादाश्वलिङ्गता प्राप्नोति । मत्स्य बाहुन्नाम
 भवति ॥ क्रियाव्ययविशेषणे-क्रियाया अप्यस्य च यत्प्रमाणाधिकरण विशेषणं
 ४ सदापि नाम ऋत्तकम् । माधु पचति । गृधु धावति । एष शीघ्रसत्त्वरत्तरितक्षिप्रानीदग-
 हुतपूर्णाविलम्बितसततानारताभान्तावच्छाविरतापिशयभन्तृसान्तर्यामिमात्रोद्गाढीर्भरतीप्रै-
 फान्तनितान्तथाढगाढद्गादयो द्रष्टव्या । गुणवृत्तित्त्वे त्वाप्रयत्किंवा ॥ अप्ययविशेषणम्-
 प्रापमणीयम् दिग्देस कालो वा । प्यमुदक् प्रत्यगिन्यादि ॥ धैतयोर्तुषि 'अधणूतस्यि'-
 ८ (१।१।३२) ल्यव्ययत्वम् । प्रत्ययाभावे त्वाऽयलिङ्गत्वेव । यच्छाधा - 'विदेशनाले पूर्वादी
 प्रागुदक्प्रत्यगव्ययम् । प्रायोदीच्यप्रतीच्याना धावक स्वादन्ययम्' ॥ क्रियाव्यययोरस-
 द्वात्तद्विशेषणानामौत्सर्गिकमेकत्रानमेव ॥ कृत्या क्ताना गल् त्रिन्भावे-भावे विहित्वा
 ये कृत्या क्तात् सल् त्रिन् च तन्त नाम नपुमकम् । कृत्य. देवदत्तेन कार्यम् पाप्य
 १२ कर्त्तव्यम् करणीयम् दयम् । प्रहभूय वचते नक्षत्रमित्यर्थं । कृतम् । श्रद्धा ब्रह्महत्याप्रिय-
 त्येत्नादि 'हत्याभूय भावे' (५।१।३६) इत्यादि रिपाानामिदम् । क्ताना इति प्रस्येगाद्गु-
 वचननिर्देशाच्च आन अनट् आ गृह्यन्ते । क्त - शयितम् स्वप्न । क्षुत टिक्वा । निरुक्त प्रत्य-
 विशेष । छात्रेण हसितम् । राज्ञा मतम् । मयूरस्य नृत्तम् । प्रदीनम् उड्डीनम् सण्डीनम्
 १६ विडीनम् । एता गगनातिक्रिया । आनेति धानानशोरत्सुष्टानुयन्धयोर्ग्रहणम् । पेशान
 चैत्रेण । भूयमान भविष्यमाण वा देवदत्तेन । अनट्-निर्वाणम् 'निर्वाण निवृत्तौ मोक्षे
 ऽह्लाहमे गन्तमज्जने' । निर्वातन वैरगुद्धि । दानम्-न्यासार्पणम् ऋणादिशोधन च । उहमन
 रोमाञ्च । परिभाषणम्-आलाप नियम निन्दात्मकश्रोपात्मम् । धर्षणम्-परिभव रत च ।

२० भावादन्यत्र धपणी कुलगा-योनिमत्रामत्वात्कीत्वम् ॥ ससरणम्-आचवजवीभाव , ससार

इत्यथ । असन्नाधचमूगति पुर समीपे विश्रामभूश्च घण्टापथात्त्या ॥ समुद्धरण उड्डी-

नयनम्, वातात्र च । गन्धनम्-उत्साहना, हिंसायै सूचना, प्रकाशना च । आतञ्चन हेतस्य

सुवर्णादिद्वेष्यान्तरेणाऽवचूर्णनम्, औप्यायन च । उत्थानम्-पौरुषम्, सैयम्, उद्गमनम्,

२४ (३।१।३८) इत्ययवीभाव । अधिधीति धिया अधिहृत्य यद्वक्ततीति अधिधि 'विमकिसमीपं'

(३।१।३९) इत्यादिसूत्रेणाऽव्ययीभाव । अनुसूनामिति रूपस्य योग्य अनुरूपम्, रूपस्य योग्यता

'योग्यतावीप्सापानतिवृत्तिमादये' (३।१।४०) इत्ययवीभाव । पूर्वान्यपदाथप्राधान्येनालिङ्गत्वे

विशेष्यलिङ्गत्वे चेति-पूर्वपदाथप्राधान्येन अलिङ्गत्वे अयपत्नाप्रप्राधान्येन च विशेष्यलिङ्गत्वे इत्यर्थः ।

२८ परत्वादिनि गुणवृत्तियान् [अप्रवात् ?] कृत्या इति 'तज्यानीयं स्वराञ्च (यश्च ?) तथान्यौ वयपव्यणा

वपि । वयैव समता कृत्या हेमसूरिमहासुने' । इति वचनात् तज्यानीयवयपव्यण् इत्येते प्रत्यया कृत्या

उच्यन्ते इत्यर्थः । पेशान चैत्रेणैति चैत्रेण पेशे पक्षमित्यर्थः । निन्दात्मकश्रोपात्मम् इति निन्दारूप

उपात्मम्, लोके ओलभभो । धपणीति इद् रम्यादिवादनम् । भाजवचनीभाव- भागतवतीभाव

३२ आकलकलीभाव इति पयाया ससारस्य । असन्नाधचमूगतिरिति अमङ्कदसेनागमनम् । उत्साहनेति

उद्यमः । हिंसायै सूचनेन हिंसाथ परद्रोपोद्घटनम् । प्रकाशनेति प्रकटम् । हेतस्येति गालिहत्वे ।

३४ अवचूर्णनमिति मिथीकरणम् । औप्यायनमिति प्रीणनम् । पौरुषमिति द्वांथम् । उद्गमनमिति ऊर्ध्वं

मलोत्सर्गं, चैत्यगृहम्, धात्वन्तश्च । द्युत्थान प्रतिरोध, र्जातचयवृत्त्य विरोधा-
 चरणम्, सैमाधिनिवृत्तिश्च । प्रमानम्-दुष्टिं विद्ध च । सखानम्-मन्त्रिवेश चतुष्पथ
 आकृति मृत्युश्च । आराधनम्-तोषणम् साधनम् अयाप्रिश्च । आच्छादनम्-सम्पिधानम्
 धूपधारणम् वत्त च । अधिष्ठानम्-रथाङ्गम् पुरम् प्रभाज् अध्यासन च । देवनम्-परिदे^{१०}
 यनम् शूतम् विजिगीषादि चेत्यादि ॥ अन. ईपत्स्या गैत्रेण ॥ राल्, दुर्भय द्यवत्तेन ।
 दुराह्य भव गैत्रेण ॥ जिन् समन्ताद्भान. साराविण वर्त्तते । एव साङ्गीटिन वर्त्तते ।
 'नित्य ब्मिनोऽण्' (७।३।५८) इत्यण् । भाव इत्येव कृते प्रश्न विभ्र पाक आदि.
 वृद्धिरित्यादावपि भावे परत्वान्नपुसकन्य स्यात् । ननङामित्यादि हि पुस्त्वविधायक रुपुका
 इति च स्त्रीत्वविधायकमकर्त्तरि सावकाशमिति लिच्वात्स्त्रीत्व मा भूदिति रत्प्रहणम् ॥
 भाव इति किम् ? कार्यं षट्, कार्यां शाटी । कृतः कट्, कृता शाटी । पेचानो जन,
 पेचाना सेना । पचमाना स्थाली, पक्ष्यमाणो जनः, पक्ष्यमाणा स्थाली । पलाशशातनो
 षण्ड । गोत्रोहनी पारी । दुष्पानो मण्ड । दुष्पाना यवागूः । दुष्कर षट् । दुष्करा १२
 शाटी । सुषट्कारान्तन्वय । सुषट्कारा मृत् इति कर्मानौ र्थायायथ लिङ्गान्तरमपि प्रति-
 पद्यन्ते ॥ 'आत्वात् त्वादिः' 'भावे त्तत्' (७।१।५५) इतित्प्रत्ययान्तरभ्य 'ब्रह्मणस्व'
 (७।१।७७) इति त्वममिव्याप्य ये प्रत्यया त्व-य एयण्-अब्-अण् अकञ्-ईयत्वरूपा-
 सन्दन्व नाम नपुसकलिङ्गम् । त्त्, र्त्दात्व र्त्काल । शुद्धत्व शौह्यम् ॥ तल स्त्रीत्वम्, १६
 इमनश्च पुस्त्वमुत्तम, ट्यण् तु बहुल स्त्रीनपुसको वक्ष्यते । य. सरय मैत्री । सेय चौर्यम् ।
 वणिग् य तु स्त्रीनपुसक वक्ष्यते । एयण्, कापेय कपे श्रीटादिकम् । जञ्, द्वैप द्वीपिनो
 जाति कर्म च । अण्, चापल चपलता । द्वैहायन द्विहायनता । घैमत विनाद् । छाषव
 लघुता । पौरुष पुरुषकार । दाद् हृदयत्वम् । श्रौत्र श्रोत्रयिता । अकञ्, आचार्यक २०
 आचार्यता, चोरादिभ्योऽकञः स्त्रीनपुसकत्व वक्ष्यते, लितस्तु स्त्रीत्वमुक्तमेव । ईय, होत्रीय
 मैत्रावरुणीयम् । त्व, ब्रह्मत्वमित्यादि ॥ समूहजः-समूहे जाता ये प्रत्यया (६।२।९-२९)
 अण् अकञ्-ण्य-इकण्-य-ईय-ङ्ण-ईन अब्-एयञ् रूपासन्दन्त नाम नपुसकलिङ्गम् । अण्,
 वाचम् भैक्षम् । अकञ्, औपगवयम् । ण्य, कैदार्यम्, गाणिक्यम् । इकण्, वाचविकम् । २४
 य. ब्राह्मण्यम् । ईय, अधीयम्, अश्वहिते त्वाश्वलिङ्ग । ङ्ण, पार्श्वम् । अब्, शौचम् ।
 एयञ्, पौरुषेयम् । गौटस्तु-पुसो वषे समूहे च पौरुषेय र्त्दान्तरे । वाच्यवत्पुरुषकृते

भवनम् । मलोत्सर्गं इति पुरीषोत्सर्गं । चैत्यगृहमिति श्लोके देहरभो । धारवन्त इति धातोर्गृहस्यान्तो
 विनाशो धारवन्त । प्रतिरोध इति निवारणम् । र्जातचयकृत्वमिति स्वैरवृत्ति । सैमाधिनिवृत्तिरिति २८
 गोत्रादुपपत्ति । सैशिवेश इति सैश्वर्यचना । धूपधारणमिति निवारणम् । अध्यासनमिति आश्रयणम् ।
^{१०} परिदेवनमिति त्रिषाप । सुषट्कारा इति सुखेन भवत् षट् क्रियते एभिरिति सुषट्कारा । सुषट्कारेति
 सुखेन भवतो षट् क्रियतेऽनयेति सुषट्कारा । र्थायायथमिति यथास्वम्, यथाह । 'यथास्वे यथायथम्' ।
 र्त्दात्वमिति तदा इत्येतत्त्व भाव तदात्वम् । र्त्काल इति श्लोके तिवारहज । र्त्दान्तरे इति पदादय ३२

विकारे पुरपस्य च' इत्याह इत्यादि ॥ पृष्ठ्याहीनयोस्तु भग्यनामत्वात्पुस्त्यमेव । पृष्ठ्यानामहा
च समूह पृष्ठ्य, अहीनञ्च क्रतु ॥ मविपुला ॥ ९ ॥

गायत्र्याद्यण् स्वार्थेऽव्यक्तमथानञ्जर्मधारयः ।

४ तत्पुरुषो बहूना चेच्छाया शाला विना समा ॥ १० ॥

गायत्र्याद्यण्स्वार्थे । स्वार्थे योऽणतन्तानि गायत्र्यादीनि छन्दोनामानि नपुसकानि ।
गायत्रेव गायत्रम् । एवमानुष्टुभम्, त्रैष्टुभम्, जागतम् ॥ अव्यक्त-अविशिष्टलिङ्गवाचि
नाम नपुसकम् । किं तस्या गर्भे जातम् ? यत्तत्रोत्पन्नते ग्रामे तदानेयम् । इमाणि गोरूपाणि-
८ गानो वलीर्वाद्य क्षमेता उच्यन्ते । ईदृ च शिष्टप्रयुक्तेष्वेव द्रष्टव्यम् । न पुन सर्वत्र
ईष्टानिष्टसामान्यवाची नपुसक प्रयोक्तव्य । तेन गोशिशुसिन्धुप्रभृतीना ययामिहितमेव
लिङ्गम् ॥ अथानञ्जर्मधारयस्तत्पुरुषः । अधिनारोऽयम् । 'गृह्यत् स्थूणे'ति यावत् ।

यदित ऊर्द्धमनुर्मिष्यामस्तत्र नञ्समास कर्मधारय च वर्जयित्वा योऽव्यसत्पुरुष स
१२ नपुसक भवतीत्यधिकृत वदितव्यम् । अयेत्यधिकारार्थः । नञ्मात्रस्य तत्पुरुषत्वाभावात्-
भिति नञ्समासोपलक्षणम् । तत्पुरुष इति सामान्यधर्मापेक्षया नञ्-कर्मधारययोस्तुत्या
धिकरणत्वोपपत्ति, कर्मधारय घृत्ना नञ्समास बहुव्रीहिर्वा । बहुव्रीही च परमसभे
त्यादौ व्यपदेशिवद्भावात्तत्पुरुषस्य कर्मधारयवस्त्वम् । द्वन्द्वगर्भो वा नञ्वहुव्रीहि ॥ बहूना

१६ चेच्छाया । छायान्तस्तत्पुरुषो नपुसक । सा चेच्छाया येषा बहूनां समुदिताना छाया
सम्भवति तेषा सम्बन्धिनी भवति । शलभाना छाया शलभञ्छायम्, धनुश्छायम्,
गृध्रञ्छायम्, शरञ्छायम् । बहूनामिति किम् ? कुट्यस्य छाया कुट्यञ्छायम्, कुड्य-
च्छाया । तत्पुरुष इत्येव-बहुशायो दिनस । सेनाशालामुराठायानिश्च वेति विकल्पे प्राप्ते
२० नित्यार्थं वचनम् । परवलिङ्गापवादा पकरणम् ॥ शाला विना समा-शाला सुत्तवाऽय-
त्रार्थं यो वर्तते सभाशब्दस्तदन्तस्तत्पुरुषो नपुसक -स्त्रीसभम्, दासीसभम्, मनुष्यस-
भम् । स्त्रीदासीनृसमूह इत्यर्थः ॥ शाला विनेति किम् ? अनाथसभा अनाथशालेत्यर्थः ॥

तत्पुरुषे इत्येव । परमसभो राणा । समा ॥ अनञ्कर्मधारय इत्येव । असभा, परमसभा ।
२४ सभाया उत्तरपदत्वविज्ञानादिह न भवति । स्त्रीणां परमसभा स्त्रीपरमसभा । एवमुत्तर-
जापि । चौराणां परमनिशा चौरपरमनिशा ॥ मविपुला ॥ १० ॥

राजवर्जितराजार्थराक्षसादेः पराऽपि च ।

जादानुपक्रमोपज्ञे कन्थोशीनरनामनि ॥ ११ ॥

२८ राजवर्जितराजार्थराक्षसादेः परापि च । सभेति वर्तते । राजार्थं ऐश्वर्यवचना
ईश्वरादयः । राक्षसादयो रक्ष पिशाचान्य । प्राणिनो मनुष्या । राजशब्दवर्तितेभ्यो

किन् प्राप्ते । पृष्ठ्यानामिति इह पृष्ठ्याब्दाऽह पर्यायो रथत्तरादिसामपर्याय इत्यर्थे ॥ ९ ॥ क्षमेता इति
मिळिता एकरभूता इत्यम् । ईदृमिति अख्यकलिङ्गम् । इष्टानिष्टेति यदा स्त्रीगवीत्यादि इष्ट तदा पुत्र
३२ राक्षसिष्ट स्वार्थेति । सामान्यधर्मापेक्षयेति तत्पुरुषो हि भवन् मन्तत्पुरुषस्य कर्मधारयस्योऽव्यो

राजार्थेभ्यो राक्षसादिभ्यश्च परा या सभा तदन्तस्तत्पुरुषो नपुसकः । शालार्थं आरम्भ ।
 इनमभ ईश्वरसभम्, स्वामिमभम्, नृपतिसभम्, राक्षससभम्, रक्ष सभम्, पिशाच-
 सभम्, तद्गृह तैत्सपो वा इत्यर्थं । नृपतिसभामगमदिति तु नाहुलकात् । राजवर्जितेति किम् ?
 राजसभा । समूहार्थस्य तु पूर्वैण भवत्येव । राजसभम् । राजार्थराजसादेरिति किम् ?
 नरसभा, क्षत्रियसभा, युधिष्ठिरसभा, जैगजुङ्गसभा, काष्ठसभा, इष्टकासभा ॥ आढायुप-
 क्रमोपज्ञे । उपक्रम उपज्ञा इत्येतदन्तस्तत्पुरुषो नपुसकः । आत्मी-उपक्रमस्योपज्ञानस्य च
 प्राथम्ये विवक्षिते, ततोऽस्य प्रथम प्रवृत्तिरित्येतस्या विप्रजायामित्यर्थं । श्रेयासस्य उपक्रम
 श्रेयासोपक्रम दानम्, श्रेयासेन श्रेयसे प्रथम प्रवर्तितमित्यर्थं । आदिदेवस्योपज्ञा आदिदेवो-
 पज्ञ धर्माधर्मव्यवस्था, आदिदेवेन प्रथम ज्ञात्वा प्रवर्तिता इत्यर्थं ॥ उपक्रम्यत इत्युपक्रमः ।
 उपज्ञायत इत्युपज्ञा कर्मणि घञ्ङावित्यनुप्रयोगेण सामानाधिकरण्यम् । भावेऽपि विषय-
 विषयिणोरभेदनिर्देशात् । भेदे तु पक्षी सप्तमी वाऽनुप्रयोगे भवति ॥ आढायिति किम् ?
 चैत्रोपक्रम प्रासाद । चैत्रोपज्ञो रथ ॥ कन्धोशीनरनामनि । कन्धातस्तत्पुरुषो नपुसकः । १२
 उशीनरेषु नाम्नि सज्ञायाम् । उशीनरा नाम जनपद । तत्र चेत्स कन्धान्तस्तत्पुरुष कस्य-
 चित्सज्ञात्वेन वर्त्तते । नाम्नीति नामसामान्य विशेषस्याधारतया विवक्ष्यते । नाम्नोऽथद्वा-
 रेणोशीनरा आधार इति उशीनरेषु नामेति विग्रहे सप्तमी । सौसमीना कन्धा सौसमीरु-
 न्थम् । आह्वरकन्धम्, धर्मकन्धम्, आशेमिकन्धम् नाम ग्रामा । नाम्नीति किम् ? १६
 वीरणकन्धा वीरणे कृता कन्धेत्यर्थं । उशीनरेति किम् ? दाक्षिकन्धा-ग्रामस्यैव सज्ञासि,
 किं तूशीनरेषु ग्रामो न भवति ॥ पथ्यात्रकम् ॥ ११ ॥

सेनाशालामुराछायानिश वीर्णा शशात्परा ।

भाद्रणो गृहतः स्यूणा, सङ्गनाऽदन्ता शतादिका ॥ १२ ॥

२०

सेनाशालामुराछायानिश वा. सेनाद्यन्तस्तत्पुरुषो वा नपुसकः । कपिसेनम् कपिसेना,
 हस्तिशालम् हस्तिशाला । यवाना मुरा यवसुरम् यवमुरा । श्वश्रु मुरा श्वश्रुसुरम् श्वश्रुमुरा ।
 छत्रच्छायम् छत्रछाया । चोरनिशम् चोरनिशा ॥ तत्पुरुष इत्येव । महासेनो राजा
 वृहच्छाल कुलाल, पीतसुर शौण्ड, बहलच्छायस्तररण्ड, दीर्घनिशो हिमसु ॥ २४

षा भवति इति सामान्यधमता, अतो यो नपुसक इति कर्मधारयरूपश्च न भवति स तत्पुरुषो
 नपुसक इति ॥ १० ॥ तद्गृह इति इश्वरादिगृहम् । समूहो चेति इश्वरादिसमूह । समूहार्थं तु 'शाला
 विनासमे'त्यनेनैव नपुसकत्वम् । समूहाधत्वेति समूहाधराजशब्दपृथक्प्रकारमाशङ्क्य । पूर्वैणेति शालां
 विना समेत्यनेन । नरसमेति नरसमेत्यादिषु सप्तम सभासदो गृहाथ । जैगजुङ्गसमेति जगति उक्ता २८
 प्रधानकृता ये तेषा सभा जगजुङ्गसभा । श्रेयासस्येति श्रेयासस्य क्तु । विषयविषयिणोरिति दानोप-
 क्रमलक्षणयोर्विषयविषयिणो । चैत्रोपक्रम इति प्रागपि केनापि प्रासाद प्रारम्भ आसीत्युक्तं चैत्रोप-
 क्रम्यते प्रारम्भते इत्यथ । चैत्रोपज्ञ इति प्रागपि केनापि रथो नृत आसीत्युक्तं चैत्रोपज्ञायते इत्यथ ।
 नाम्नीति 'तु कन्धा-तस्तत्पुरुषो य स चेदुशीनरेषु प्रथम उक्तवतीति युक्तं (तीत्युक्तं) तत्कथं नाशोति २२

अनन्वर्कमधारय इत्येव । असेना परमसेना, अनिशा परमशिशा ॥ ऊर्णा शशात्परोः । शशशशात्परो य ऊर्णाशश्वस्तन्तस्तत्पुरो नपुसक । शशोर्णं शशलोम । शशादिति किम् ? उागोर्णा ॥ भाद्रण । भंशशात्परो यो गणजच्छ्वस्तन्तस्तत्पुरो नपुसक । ४ भगणम् नक्षत्रमण्डलम् । भादिति किम् ? गोगण -परवह्नित्वेन षान्तत्वात्पुल्लिङ्ग ॥ गृहत् स्थूणा-गृहजशात्परो य स्थूणाशश्वस्तन्तस्तत्पुरो नपुसक । गृहस्थूण गृहवारणम् । गृहादिति किम् ? शाला स्थूणा ॥ मञ्जाऽदन्ता शतादिका । अकारान्ता शतप्रभृतिसहस्रा नपुसकलिङ्गा । पञ्चम्, सवम्, नित्यवम्, महासरोजम्, समुद्रम्, ८ अन्यम्, पराद्धम्, सहस्रविशेषा एते । शतसहस्रायुतप्रयुतापुंदाना पुनपुसकत्वम्, लक्षस्य तु खीनपुसकत्व वक्ष्यते । अदन्तेति किम् ? इय कोटि ॥ पध्यावक्रम् ॥ १२ ॥

अथ प्रातिपद्येनाऽदन्तास्तेषु कान्ताः सप्तचत्वारिंशत् ।

मौक्तिक माक्षिक सौप्तिक ह्रीतक नाणक नाटकम् खेटक तोटकम् ।

३२ आह्निक रूपक जापक जालक वैष्णुक गैरिक कारक वास्तुकम् ॥ १३ ॥

एते शब्दा नपुसका । मौक्तिक मुक्ताफलम् । माक्षिक धातुविशेष । अर्थप्राधान्यात् ताप्यम् । ताप्युञ्जम् (तपुत्थम् ?) तापीजम् धातुमाक्षिकमित्यपि । सौप्तिक रात्रिघाटी । ह्रीतक वैभुषणम् । नाणक रूपकादि । नाटक दंशरूपकभेद । खेटक फलकम् । तोटक ३६ दंशरूपकभेद वृत्त च । आह्निकम्-नित्यक्रिया, भोजनम्, प्रकरणसमूहश्च । दिननिर्वर्त्ये त्वर्थे आश्रयलिङ्ग । रूपकम्-नाड्यालङ्कारविशेष, हिरण्यमुद्रा च, उपलक्षणत्वाद्यमकम् दीपक चालङ्कारविशेषो । जापकम् दार्ढ्यं, भुंगन्धिद्रव्यभेदश्च । अथप्राधान्यात्कालीयकमित्यपि-नान्यां तु पुल्लिङ्गोऽप्यर्द्धमिलेवे । जालकम्-बुद्बालम्, वैत्समूह, गवाक्षश्च । २० वैष्णुकम्-मंजतो वसामयम् । गैरिकम्-धातु, पुष्यपीति गौडशेष, सुवर्णे तु द्रवनामत्वात्सिद्धम् । कारक कर्त्रादि, गुणवृत्तिरत्नाश्रयलिङ्ग । वास्तुक द्वाकभेद । स्रग्विणी ॥ १३ ॥

रुचक धान्याकनिःशलाका-उर्लीकाऽलिकशल्कोपसूर्यकालकम् ।

धनरकिजुकतोकतिन्तिडीकै-इक छत्राकत्रिकोल्मुकानि ॥ १४ ॥

२५ एते शब्दा नपुसका । रचकम्-चन्दनपेपणी शिला, सौचर्चले लवणनामत्वात्सिद्धम्, मातुल्ले प्रीवामरणे च पुनपुसको वक्ष्यते । वान्यान् ईहना । अर्थप्राधान्याद्धान्येवक

सप्तमीत्याह भास्त्रीत्यादि ॥ ११ ॥ भंशशादिति नक्षत्रवाचिशब्दान् ॥ १२ ॥ धातुविशेष इति सोयनमाप्ती । भंशुकमिति लोक जेटीमत्रु । रूपकावाति रूपेयाप्रमुख, नाणा इति प्रसिद्धि । दंशरूपकभेद इति नाटकदि २८ दंशरूपक प्रकरणभेद यदाहु स्वाध्यायक प्रकरणमि त्यादि । वृत्तमिति तोटकनामच्छब्द । प्रकरणसमूह इति प्र-धापयवममुद्राय । यदाहु 'भवान्तरप्रकरणलिङ्गान्ते श्रीधरपाठ-आह्निकमिति' । हिरण्यमुद्रेति सुवर्णोदिमुद्रिका यद्भवम् । यदपि सामप्रतमाहर रूपकम् । दार्ढ्यमिति दारदरिद्रा । भुंगन्धिद्रव्यभेद इति लोक मन्त्रागरी, यदाहु 'कालीयक तु जापकमिति । भंयमिति कालीयपाठ' । वैत्समूह इति कुह-मलममूह । मंजतो वसामयमिति गजस्य तोत्र गजतोत्र गजवनीकरणाय द्विध्यालङ्कार वसदण्ड इत्यर्थः, लोक गडगो इति प्रसिद्धिः । धातुरेति लोक सोनागरु । द्वाकभेद इति लोकैः यथूथा ॥ १३ ॥ ई-ड

घन्याक घनीयकमित्यपि ॥ निःशलाकरह , अर्थप्राधान्याजनान्तिकमित्यपि । गौडस्तु—‘त्रिजनो
 नि शलाकश्च रह ङीरम्’ इत्याह । अलीकम्—वितथम्, अप्रियम्, ललाट च । ‘अलीकम-
 हित विदुरि’ति तु काल । अलिकम्—ललाटम्, अर्थप्राधान्यात्रिपताकम् तदेव रेग्नात्रया-
 द्धितम् । यद्गौड —‘रेग्नात्रयाद्धित भाल त्रिपताक नपुंसकम्’ । ग्रन्कम्—उण्डम् तरुत्वकच । ४
 उपसूर्यक परिरेष । अलक श्वरोग । षक भूकन्दविशेष । क्रियुक्त जलोद्भयो द्रव्य-
 विशेष । तोक अपत्यम् । तित्तिडीक चुकम् । एङ्कम्—अन्तर्न्यस्तास्थिनी गृहकुड्ये । छत्राक
 भूकन्दविशेष । त्रिक पृष्ठाऽधोभागः । उल्लुक अलातम् ॥ औपच्छन्डसिकम् ॥ १५ ॥

मार्द्वीकरुदम्यके तुम्, चितुक कुतुरुमनूकचित्रके ।

कुहुकम् मधुपर्कशीर्षके, शालूकं कुलक प्रकीर्णकम् ॥ १५ ॥

एते शब्दा नपुंसका । मार्द्वीक मृद्वीकासव , अर्थप्राधान्यान्माध्वीकम् द्वारहरमित्यपि ।
 सुरानामत्वेन स्त्रीत्वे प्राप्ते षचनम् ॥ कदम्बक समूह , षाभावे कदम्बम् । यद्गौड —‘कदम्ब
 निकुरुम्बके, नीपमर्षपयो पुसि’ । चुकम्—वृष्णिशेष पेटोलश्च, चुकान्तत्वात् अहेनेवुक—१२
 सहभोजनम्, वृणे चोपलक्षणत्वात् क्षेत्रिय क्षेत्रोद्भव वृणम्, यद्गौड —‘अन्यदेहचिकित्साहै
 क्षत्रिय क्षेत्रजे वृणे । परदाररतासाध्यरोगयो क्षेत्रिय पुमान्’ । चितुक अंधरस्याध ।
 कुतुक कुनूहलम्, प्रज्ञाद्यणि कौतुक मङ्गलसूत्रादि । ‘कौतुक चामिलापे स्यादुत्सये भर्मह-
 पयो । परम्परासमायातमङ्गले च कुतूहले ॥ विनाहमूत्रगीतादिभोगकालेषु च स्मृतम्’ । १६
 अनूकम्—अन्वय , स्वभावश्च । चित्रकम्—पुण्डू , द्रव्यविशेषश्च । कुहुक आश्चर्यम् । मधुपर्क
 दधिमध्नादीनामर्ष । शीर्षक शिरस्त्राणम् । शालूक उत्पलादिमूलम् । कुलक वृत्तादिसमूह-
 विशेष । प्रकीर्णक ‘प्रकीर्णक ग्रन्थभेदे चामरे विसरे ह्ये’ । गौडस्तु—‘प्रकीर्णक स्यात्तुरगे
 चामरग्रन्थयो’रित्याह ॥ वैतालीयम् ॥ १५ ॥

हृष्टीसकपुष्पके खलिङ्गस्फिगमङ्गप्रगचोचनीजर्षिजम् ।

रिष्ट फाट ललाटमिष्टव्युष्ट करोटकृपीटचीनपिष्टम् ॥ १६ ॥

एते शब्दा नपुंसका । हृष्टीसक मृत्तभेद , यद्गौड —‘नारीणा मण्डली नृत्त हृष्टीसक
 नपुंसकम्’ । पुष्पकम्—नेत्ररोग कौसीस लोहकान्यादि च । यद्गौड —‘लोहकास्ये मृद-२४

नपेष्णी शिलेति लोके ओरमियओ । अंतुकेति लोके धाणा । रंह इति षकान्न हलव । तदेवेति
 ललाटम् । परिरेष इति सूत्रमण्डलम् । श्वरोग इति कुष्ठरोग । भूकन्दविशेष इति लोके भूकोड ।
 चुकमिति लोके चुक । अन्तर्न्यस्तास्थिनी गृहकुड्ये इति अन्तर्न्यस्तास्थिगृह अन्तर्न्यस्तास्थिभित्तिक्षेत्रे ।
 भूकन्दविशेष इति भूकोड । पृष्ठाऽधोभाग इति पृष्ठवत्स्याऽधस्तात् ऊर्वाः संचिरात् । अलातमिति २८
 लोके ऊवाडा ॥ १४ ॥ मृद्वीकासव इति द्राक्षा मधु । वृष्णिशेष इति वृष् । पेटोल इति पटोलनाम्नी
 ओपधि । अहेनेवुकमिति अहे पयदिवमाय गीयते अहेनेतुकर । ‘कमुष्कंपुष्क’ (उणा० ५०) इत्यादिना
 साधुः । दाश्रिणात्वानां भनुष्ठागविशेषयेन पयणि प्रसिद्ध सहभोजनमुच्यते इत्यथ । अंधरस्याध इति लोके
 हृत्तभो । भर्महिति त्रीडा । अन्वय इति वत । पुण्डू इति निलकम् । वृत्तादिसमूहविशेष इति पश्चादि
 स्त्रोकानां समुच्चयः—५ , यदाह ‘पश्चादिभि चतुदशाहै कुलकम्’ ।

द्वारशकृत्वा रंजरुद्धणे । षट्पिङ्गविमाने च रीरिनाया च पुष्पकम् ॥ कान्ताता पुस्त्ये
 प्राप्ते वचनम् ॥ अथ स्वान्त' । ग 'सनेदनेन्द्रियव्यवर्गद'भवर्त्मसुरेषु गम्' ॥ अथ गान्ताथ
 त्वारः । लिङ्गम्-साक्षोक्तविवृति हेतु मेढ, चित्र च । अत्र चार्यप्राधान्याच्चिद्विमलपि ।
 ४ स्किग स्किम् ॥ अङ्गम्-प्रतीक, देव, उपाय, समीपम्, अप्रधान च । अङ्ग सन्जोधनेऽ-य-
 यम् । अङ्गान्तत्वाद्वाङ्गम्-योनि मूर्द्धा हस्ती गुह्यत्वञ्च । रथाङ्ग चक्रम् । रक्ताङ्गम्-
 विद्रुम वैम्पिह कुङ्कुम च । उत्तमाङ्गम्-शिर, पत्रादम्, रक्तचन्मम्, भूर्जम्, पद्मञ्च
 च ॥ प्रग प्रभातम् । प्रगे इत्यव्ययमपि ॥ अथ चान्त'-चोचम्-उपमुक्तफलावशेष नास्ति-
 ८ रीफल गन्धद्रव्य च ॥ अथ जान्ता-बीजम्-हेतु अङ्कुरकारण आधानम्, तत्त्वम्, रेतश्च ।
 पिङ्गम् वलम् ॥ अथ टान्ता एकादश ॥ रिष्टम्-क्षेमम् अशुभम् अभाजश्च । यदमर -
 'रिष्ट क्षेमाशुभाभावेपु' । पापे तु तत्रामत्वादेव सिद्धम्, रङ्गे तु तत्रामत्वात्पुसि ॥ फाण्ट
 अनायास । यन्माला-'नीत्रे फाण्टभायास' । ललाट अलिङ्गम् ॥ इष्ट प्रतुर्गम्,
 १० यदाह-'ऐनाप्रिकमहवन त्रेताया यत्र हयते । अन्तर्वेद्या च यद्दानमिष्ट तदभिधीयते' ॥
 यागश्च, 'संभवन्तौ पुमानिष्ट स्त्री तु प्रतुर्गमी'ति तु गौड, प्रयसि आशसिते पूज्यतमे
 चाश्रयलिङ्ग । व्युष्टम्-प्रभातम् दिनम् फल च, पंथुपिते त्वाश्रयलिङ्ग । करोटम्-मस्त
 कम्, फाम्यभाजन च । वृषीटम्-उदरम्, जले तु तत्रामत्वादेव सिद्धम् । चीनपिष्ट
 १६ मि दूरम् ॥ औपचन्दसितम् ॥ १६ ॥

शृङ्गाटमोरटपिटान्यथ पृष्ठगोष्ठभाण्डाण्डतुण्डशरणग्रहणेरिणानि ।

पिङ्गाणतीक्ष्णलक्षणद्रविण पुराणम्, राण शण हिरणकारणकार्मणानि ॥ १७ ॥

एते शब्दा नपुसका । शृङ्गाटम्-जंलोद्भव चन्द्र, चतुःपथ च । स्वार्थिके के शृङ्गाटकम्,

२० पुस्यपीति कश्चित् । मोरटम्-इक्षुमूलम् अङ्कोठप्रसूनम्, सप्तरात्रात्पर च क्षीरम् । भूर्वाया

सुशायन अ० /] ॥ १५ ॥ वृत्तमेद इति स्त्रीणां मण्डलेन वृत्तम् । त्रैराय इति लोके फूलभो । कौसी
 रामिनि द्वारकसीय अथवा पाप्यभोसीतभो । लोहेकासे इति लोहेन मिथ कास लोहकास तत्र ।
 ईद्वारशकृत्वामिति श्रुमयी अद्धारशकृती श्रुद्धारशकृती तस्याम् । रंजकङ्कणे इति रत्नचित्र कङ्कण

२४ श्वकङ्कण तत्र । ईकपिङ्गविमाने इति धनदविमाने । रीरिनायामिति प्रधानपितले । सवेदनमिति
 ज्ञानम् । देवैवर्मानि आकागम् । साङ्ग्योक्तविवृतिरिति साङ्ग्योक्तानाया प्रकृते कायभूता विकृति, साङ्ग्यो
 क्तविकृति । अत्रनि साङ्ग्योक्तविवृत्यर्थे । स्किगिति पुत्र । प्रतीक इति अवयव । मूर्द्धेति मन्त्रम् ।
 गुण्यवक् इति गुण्यमपुत्रवक् गुण्यवक् सुगन्धिल्लतीविशेष लोके तत्र, यदाह 'श्वच वराङ्ग शृङ्गावक्',

२८ इत्यादीनि । कैम्पिह इति लोके कपीला । भूर्जमिति भूर्जानामा वृष । पद्मे इति पद्मकानामा औपथ
 मेद । उपमुक्तफलावशेष इति पुत्रादिना भवितोद्धरितम् । म'धव्यमिति लोक तत्र । आधानमिति
 पूजायै अस्यादेर्मैघादिना आरोपणम् । एकांशिकम्माडवनमिति विवाहकाण्डे षड्भे कर्मज्ञातपत्रस्य । श्रेयै
 वामिति अग्नित्रय्याम् । अन्तर्वेद्यामिति वेदीमध्ये [यत्ररी चउरी मादे इत्यथ] । सैपन'तौ इति यश ।
 श्रेयैमीति अतिप्रिये । औपमिते इति अभिलषिते । पंथुपिते इति घासीधान इत्यादिप्रसिद्धे ॥ १६ ॥

१ 'लोद्भव क द इति लोके विघोदा । अङ्कोठप्रसूनमिति अङ्कोठनाहो वृक्षस्य फलम् । भूर्वायामिति

तु स्त्रीत्वमुक्तम् । पिटम्-छेदिं, आनर्पफलश्च । भ्राजाविद्येये तु पुत्रपुमको वक्ष्यते ।
 दान्ताना पुस्त्वे प्राप्ते पाठः ॥ अथ दान्तौ । ष्टम्-प्राण्यङ्गम्, पञ्चान्, उपरि च । गोष्ठ
 गोष्ठम् । गोष्ठप्रत्ययान्तमपि गोगोष्ठम्, अश्वगोष्ठम् पशुगोष्ठम् 'पशुभ्य स्थाने गोष्ठ'
 (७।१।१३३) इति गोष्ठ ॥ अथ दान्तास्त्रयः । भाण्डम्-कैयद्रव्यम्, भाननम्, भूषणम्, ४
 अन्धाभरणम्, वेपवार, गेह च । 'प्रकृतेर्लिङ्गवचने याधन्ते स्वार्थिका कचि'दिति स्वार्थिके
 पुत्रपुमक । भाण्डव, भाण्डकम्, भाण्डमेव नन्दी ॥ अण्ड वृषण । यन्माला- 'अण्ड
 नपुसकम्' । पक्ष्यादिप्रसवे पुत्रपुमको वक्ष्यते ॥ तुण्ड मुरम्, अर्थप्राधान्याह्निजालयमि-
 त्यपि ॥ अथ णान्ता एकविंशतिः । शरणम्-गृहम्, वध, प्राणम्, तत्परता, माता च ॥ ८
 प्रहणम्- 'प्रहणं स्वादुपलब्धौ चन्द्रमूर्धमेह तथा । स्वीकाराद्वरनन्दीपु प्रत्यायेऽपि प्रयुज्यते'
 शब्दश्च यदाह- 'प्रहणसिद्धि' । अत्र चोपलक्षणत्वात्प्रातिपदिकमित्यपि ॥ इरिणम्-यज्ञोक्त
 न प्ररोहति, अर्थप्राधान्यादुपरमित्यपि । ऊपरानूपरौ द्वावप्यन्यलिङ्गावित्यन्ये । पिङ्गाण
 पाचभाजनम् ॥ तीक्ष्ण विपादि । यद्रौड- 'सामुद्रलक्षणे तीक्ष्ण विपलोहाजिसैकुपु ॥ १२
 तिमैऽऽत्सत्यागिनोर्यान्यलिङ्गं पुसि वैवाप्रजे' ॥ लवणम्-लावण्यम्, वैभोद्भव च ॥
 द्रविणम्-परानम्, धन च । परानमे चार्थप्राधान्याद्दुभ्रमित्यपि ॥ पुराणम्-पञ्चलक्षणम् ।
 यदाह- 'वैर्गश्च प्रतिसर्गश्च वशो भन्वन्तराणि च । वशातुवशचरित पुराण पञ्चलक्षणम्' ॥
 १०
 पोटशपणे तु णान्तत्वात्पुसि । पुरातने त्वाश्रयलिङ्ग ॥ प्राणम्-प्रायमाणे, रक्षण च ॥ १६
 रक्षिते त्वाश्रयलिङ्ग ॥ शण धान्यविशेष, धान्यनामत्वात्पुस्त्वे प्राप्ते वचनम् । हिरणम्-
 'वैराटहेमरेतस्सु हिरणं स्वाद्विरण्ययत्' । कारणम्-हेतु कैरणम् वधश्च । कार्मणम्-
 ११
 सननम्, कर्म च कारकम् ॥ वसन्ततिलकम् ॥ १७ ॥

पर्याणर्णघ्राणपारायणानि श्रीपर्णोण्ये धोरणक्षूणभूतम् ।

२०

प्रादेशान्ताश्मन्तशीत निशान्तं वृन्तं तूस्त वार्त्तमाहित्यमुक्तम् ॥ १८ ॥

एते शब्दा नपुसका । पर्याण र्थल्ययनम् । ऋणम्-उत्तमर्णदेयम्, जलदुर्गभूमिश्च ।

ज्याहेतुगुणविशेषे, लोके वीरुजनी । छेदिंरिति धाति । आनर्पफल इति शारिफलक । भ्राजनविशेष
 इति पिडयो इति प्रसिद्धे । कैयद्रव्यमिति लोके त्रयाणभो । उपलब्धौ इति ज्ञाने । वैदीति हठगृही २५
 ता स्त्री । प्रत्याये इति प्रहणके लोके गाहणा । अत्र चेति शब्दलक्षणोऽर्थे । ऊपरानूपरो इति ऊपरानूप-
 रशाब्दो अन्यलिङ्गो वाच्यलिङ्गो ह्यथ । यथा ऊपरो देश, ऊपरा भूमि, ऊपर क्षेत्रम् । सैकुरिति लोके
 सात् । तिमैमिति लोके तीक्ष्णो । भौमत्यागीति द्रव्यहेतोरारमान परत्यन्तित स आत्मत्यागी, यत्कौटिल्य
 'ये द्रव्यहेतोव्याल हस्तिन चापि योषयेयुस्ते तीक्ष्णा' इति । वैवाप्रजे इति इश्वरस्य गणविशेषे । वैभो २८
 द्रव्यमिति रुमा स्वनराणि स्यादिति तदुक्तवम् । सैस इति सृष्टि । प्रतिसर्ग इति सहार । वश इति
 अचववणनम् । भन्वन्तराणीति पशुदशमन्वतराणि । वशातुवशचरितमिति वशस्य सप्तशो वशो वशा
 तुवशाश्च चरित वशातुवशचरितम् । पोटैशपणे इति पोटशपणा अत्येति, यदाह 'पोटशपण पुराण
 णो भयेत्काकणी चतुष्कणेति, काकणीति कोऽथ ? पञ्चाहत्तैत्र्युभिधराट्यै काकणी चैकेत्यर्थ' । वैराट
 इति कपट । कैरणमिति साधकतम करणम् । सननमिति वशक्रिया ॥ १७ ॥ पर्थयनमिति लोके ३३
 है० लि० वि० दु० प० प्र० १३

प्राण घोणा, प्राते त्यामयतिङ्ग । पारायण शास्त्रविशेष, 'पारायण संग्रामङ्गे पाँत्करें पारगतावपि' इति गौड । शीपण अमिममय, उम्बुणे तु तप्राप्तत्वादेव सिद्धम्, शात्मत्यां तु शिक्षादित्वात्स्त्रीत्वम् ॥ उष्ण शीतविरोधि । घोष्ण कघोष्णम् । बहुष्ण धमन्दोष्णमिति तत्पुरुषत्वात्परयद्विज्ञता । श्रीप्रातावपयोगान्त चात्पुमि । ईक्षार्शातल्योस्त्या-मयलिङ्गता ॥ धोरण चाहनम् । द्यूण विरुजता, णात्ताना पुम्ने प्राप्ते वचनम् ॥ अथ तान्ता अष्ट-भूतम्-प्राणी शृथिच्यवादि च । प्राण्यमिवायुषु सन्नामत्वात्पुम्बे शृथि-या तु स्त्रीये प्राप्ते वचनम्, प्राते तु पुत्रपुसको यक्ष्यते ॥ प्रादशा उम्-प्रमाविशेषोपायस्था निगरं च । अन्तान्तत्वात्पुस्ते प्राप्ते पाठ ॥ अश्मन्त चुटि ॥ शीतम्-शुतुविशेष, उष्णविरोधी च गुण । यद्गोष्ठः 'वेतसे बहुवारं ना गुणे शीत हिमे त्रिपु' ॥ निशातम्-गृह अयरोमत्र । निशाया अन्तोऽप्रेति अन्तान्तरात्पुस्ते, निशम्यते अप्रेति आधारान्तत्वाभयलिङ्गत्वे वा प्राप्तेऽस्य पाठ । शृत प्रसयवन्धनम्, शृन्तान्तत्वात्सालशृन्तमित्यपि । रूम वेदानटा, जरद्व १२ छलण्टे तु सिद्धमेव ॥ वार्त्तम्-आरोग्यम्, तिस्मार च । चञ्छाश्वत - 'निस्माराटोग्ययोर्वा-र्त्तम्', उदन्तादिषु स्त्रीत्वमुत्तम् । नीरजि शृत्तिमति च गुणशृत्तित्वादाभयलिङ्ग ॥ अथ धान्तौ । वाहित्व गजकुम्भयोरथ । उन्म साम ॥ शालिी ॥ १८ ॥ अथ दान्ता नव ॥

अच्छोदगोदकुसिदानि कुसीदतुन्दशृन्दास्पद दपदनिगसशिल्पतल्पम् ।

१६ कूर्पत्रिपिष्टपपरीपवदन्तरीपरूप च पुष्पनिदुलम्बदुलम्बशुल्बम् ॥ १९ ॥
 ण्ते शन्दा नपुमका । कूर्पत्रिपिष्टपपरीपवन् कूर्पत्रिपिष्टपपरीपाणीय ण्तेषा प्रसिद्धिं विवक्षितोपमानत्वमुत्तम् । एवमन्वत्रापि षडर्थो व्याख्येय । अच्छोद दैषमर', उषळ-क्षणत्वान्मानसमपि । गोदम् मन्वकरोह । कुसिद ऋणम् । कुसीदम्-शृद्धिजीवनम् । विज्ञान च । तुन्द उदरम् । शृदम्, समूह । आस्पदम्-प्रीतिष्ठा, शृल च । द कलत्रम् । पद 'प्राणाऽङ्गैर्ध्वसायेषु पीदंतेषिहयोरपि । यस्तुस्थानाऽपदेशेषु पद स्याद्वाक्यशब्दयो ' ॥ 'पादे तु पुस्यपि' यदमर - 'पादोऽङ्घ्रिधरणोऽम्बियाम्' । विभक्तयन्तम्, श्रमण च । पदात्त्वात् गोष्पद गोस्थानम्, गोसुर श्वभ्र वा । प्रपद पादाग्रम् । शूलके तु तत्रामत्वात्पुस्त्वम् ॥ २० अथ नान्ता'-निन्न गमीरम् । अयप्राधान्याद्गमीरम् गमीर च । गुणशृत्तित्वे त्वाभयलिङ्गत्वेव । नदी ॥ अथ पान्ता अष्टौ । शिल्प त्रियाकौशलम् । तल्पम्-रणमण्डप, ईदृ, वीराश्व । शयनीये तु पुत्रपुसकत्व यक्ष्यते । कूर्पम्-भुयोर्मध्यरोम । कूर्पमित्यपि भागुरिः । पहाण । सैमासने इति सम्यये । कौस्ये इति इह वाक्यमश-देन सास्यवचनमुच्यते । यदाह 'साक-

२८ ल्यवचन प्राप्ते पारायणमुदाहणमिति तत्र, यथा धातुपारायणम् । पारगता इति पारप्रायणे । अमिममय इति लोके भरणा । शौरमत्यामिति सीबलिनासि शृते । ईमेति पावती । बहुवारं इति लोके गृहीति नाश प्रसिद्धो वृक्षमत्र । अंबरोध इति लोके अन्तेउर । प्रसयवधनमिति लोके धीट । तालवृन्तमिति लोके वीजणा ॥ १८ ॥ दैर्घ्यतर इति मानससरोवर । प्रीतिष्ठेति स्थानम् । ईह इति विहम् । ध्वसाय इति निक्षय । पीद इति चरण । ईषिहमिति पादविह चरणमुद्वेलय, लोके पोलरी [पहाण ?] इति । अंपदेश इति कपटम् । ईन्द इति इह शब्दो विभक्तयन्त । शूलके इति लोके गिरिया

त्रिविष्टप स्वर्ग', पत्न्य वत्से त्रिविष्टपम् । परीपम्, परिगता आपो यत्र ॥ अन्तरीपम्—मध्ये-
जल देश' । अस्त्रियामयमित्यमरटीका ॥ रूपम् 'ग्रन्थावृत्तौ पशौ शब्दे नाटकादिस्वभावयो ।
रूपमाकारसौन्दर्ये नाणकश्चेकयोरपि' ॥ चञ्चुर्विषयश्च ॥ पुपुम्—क्षीरज , यनदविमानम्,
कुसुमम्, नेत्ररोगश्च । पुष्पान्तत्वान्मेघपुष्पम्, वीजपुष्पम्, हेमपुष्प च । यद्गौड —'मेघ-४
पुष्प तु नैदेये पिण्डाभ्रे सलिलेऽपि च । वीजपुष्प र्त्तमनके ह्रीव मरुवकेऽपि च ॥ हेम-
पुष्पमशोके च जपापुष्पे नपुसकम्' ॥ अथ यान्तास्त्रयः—निकुरुन्वम्—समूह । कुटुम्ब
पुनदारादि । शुल्वम्—रज्जु , ताम्रे तु द्रवनामत्वात् सिद्धम् ॥ वसन्ततिलका ॥ १९ ॥
अथ भान्तौ ॥

प्रसभतलभशुष्माध्यात्मधामेर्मद्वक्ष्म किलिमतलमिमतोक्म युग्मतिग्म त्रिसन्ध्यम् ।
किसलयशयनीये सायखेधेन्द्रियाणि द्रुवयभयकलत्रद्वापरक्षेत्रसत्रम् ॥ २० ॥

एते शब्दा नपुसका । प्रसभ बलात्कार । तलभ करिकराघात । भान्तयो पुस्त्ये
प्राप्ते वचनम् ॥ अथ भान्ता दश—शुष्म ओज । आत्मानमधिष्ठितमध्यात्मम्—योग-१२
शास्त्रम् । बाहुलकात्तत्पुरुपादपि समासान्त , अव्ययीभावस्य तु द्वन्द्वैकत्वाव्ययीभावा-
विलेय नपुसकत्वम् । धामम्—गृह तेजश्च । नान्तस्य तु मन्त्रन्तत्वादेव सिद्धम् ॥ ईर्मं व्रण' ।
सूक्ष्मम् 'अध्यात्मे षतके सूक्ष्ममर्त्तौ पुस्यल्पके त्रिपु' । किलिम देवदारु , तदन्तत्वात्
हुकिलिमम् । तलमिम्—कुंठिमम्, तल्पम्, चन्द्रहास , वितानश्च । तोक्म कर्णमल । यद्गौड —१६
'तोम्स कर्णमले पुसि ईरिते च ईरिचये' । युग्म युगम् ॥ तिग्म तीक्ष्णम् । अर्थप्राधा-
न्यात्तीक्ष्णम् सर तीव्रमित्याद्यपि । तद्वत्याश्रयलिङ्गता ॥ अथ यान्ता अष्टौ—त्रिसन्ध्यं
सन्ध्यात्रयसमाहार' । अत्रावन्तान्तो वेति पक्षे स्त्रीत्वप्राप्तौ वचनम् । यन्माला—'निसन्ध्य
तु नपुसकम्' । अर्थप्राधान्यादुपवैणवमपि । यद्गौड —'त्रिसन्ध्यसू (मु ?)पवैणवम्' । किसलयं २०
पल्लव । शयनीय शय्या ॥ साय दिनावसानम् । 'उत्सुरश्च विकालश्च सायश्च सवल्लिश्च
स' इति तु गौड' । मकारान्त तु सायमित्यव्ययम् ॥ रोयम् परिखा । इन्द्रियम्—रेत ,
हृषीके तु तन्नामत्वादेव सिद्धम् । द्रुवय मानम् । अर्थप्रधानत्वात्पाप्यमित्यपि । भय ईर्त्तन-
कस्य प्रसूनेऽपि घोरे प्रतिभये भयम्' । शुष्मादीना मान्तत्वात्किसलयादीना यान्तत्वाद्भवन्त्य २४
त्यलन्तत्वात्पुस्त्ये प्राप्ते वचनम् । अथ रान्ता एकोनत्रिंशत् । फलत्र । ईर्त्तस्थाने नृपादीना
फलत्र शोणिभार्ययो' । द्वापर युगविशेष , सशये तु पुनपुसको वक्ष्यते । क्षेत्र 'वेदारे

वक्षिन् । ईर्त्त इति दुगादिभाकारोपरि पुदभ्यान्तम्, लोके फिरणी । दारा इति बलत्रम् । मध्येजल देश
इति द्वीपमित्यथ । नैदेये इति येतसे । पिण्डाभ्रे इति ओपधि विशेषे । यर्मनके इति लोके दमगभो २८
॥ १९ ॥ अध्यात्मे इति अत्रात्मविषय रूप एव । षतकमिति कवकवृक्षफलम् । अर्त्तौ इति परिमाणे ।
कुंठिममिति गृहस्य पापाणादिभिर्यदा मृषि । तल्पमिति शय्या । चन्द्रहास इति सङ्घ' । वितान इति
अशोदय , लोके चन्द्रया । ईरिते इति नीलवर्णे । ईरिचये इति नीलवये । दिनावसानमिति लोके
सांक्षि । ईर्त्तकस्य प्रसूने इति कुणाकनाम्नो वृक्षस्य पुष्पे । ईर्त्तस्थाने नृपादीनामिति राजादीनां विषय ३२

वंपुषि क्षेत्र सिद्धस्थानकलत्रयो । कैलत्रक्षेत्रयोर्वाग्निनामत्नात्स्त्रीत्वप्राप्ती वचनम् । सप्तम-
गृहम्, जाच्छादनम्, संदादानम्, वनम्, दम्भ, साधनम्, यज्ञश्च ॥ मालिनी ॥ २० ॥

शङ्खवेरमजिराभ्रपुष्कर तीरमुत्तरमगारनागरे ।

४ स्फारमक्षरकुन्दुरीदरप्रान्तराणि शिविर कलेवरम् ॥ २१ ॥

एते शष्प नपुसका । शङ्खवेर अर्द्धम् । अजिर 'अजिर प्राज्ञे धैते त्रिपये धैतुरे
तेनौ' । अभ्रम्-मेघ, नाकम् । नाग्मेघनामत्नात्पुस्तके प्राप्तेऽस्य पाठ । व्योमनि तु तन्ना-
मत्वादेव सिद्धम् । स्वार्थिके के अभ्रम् गिरिजामलम् । अर्थप्राधान्यात् प्रैलाभ्रम् व्योमध्य-
८जम् गीरीनीज व्योममेघाभिधानकर्मित्यपि ॥ पुष्कर । 'पुष्कर पद्मे व्योषि पय कैरिक्
राप्रयो । औपघट्टीपविहृगतीर्थगगोरगान्तरे ॥ पुष्कर तूर्यवके च काण्डरैङ्गफलेऽपि च' ॥
तीर तटम् । त्रपुवाचिनस्तु बाहुलकात्पुस्तकम् । यद्रौढ - 'तटस्तीर पुमाखपु' । उत्तर प्रति-
वचनम् । यथा 'प्रअधोद्यधिया पृच्छा तस्य भञ्जनमुत्तरम्', वाक्य च । यथा 'निदत्तरीकृतः'
१२ उपपुंदीच्यभेदेषु त्वाश्रयलिङ्ग । अगार गृहम् । नागरम्-मुस्तक शुण्ठी राजकशेरु च ।
कन्द 'नागर मुस्तके शुण्ठ्या विदग्धे नागरोऽन्यवत् । शसन्ति नागरोद्भूते रैनवन्धेऽपि
नागरम्' ॥ स्फार विपुलम्, गुणवृत्तस्त्वाश्रयलिङ्गता । गौडस्तु- 'पुमास्तु निक्टे स्फार
स्फारकादेश्च बुद्धदे' इत्याह ॥ अक्षरम्-वण, मोक्ष, परब्रह्म च । मालाकारस्तु '३० ब्रह्मण्यु-
१६ च्यतेऽक्षर' इत्ययविज्ञेये पुस्तकमाह । कुन्दुरम्-जघनकूपक, अर्थप्राधान्यात् कुन्दुररता-
बुजे अपि, यद्रौढ - 'कुन्दुररताबुजे' । उदरम्-चठरव्याधियुद्धानि, जठरे त्रिलिङ्गोऽयमिति
बुद्धिसागर । प्रान्तर 'प्रातर विपिने दूरशून्यवर्त्मनि कौटरे' । शिविरम्-सैन्यम्, 'संति-
वेदाश्च । कलेवर शरीरम् ॥ रथोद्धता ॥ २१ ॥

२० सिन्दूरमण्डूरकटीरचामर-कूराणि दूसाररवैरचत्वरम् ।
औशीरपातालमुल्लखलात्तैवे सच च सान्त्व दिवकिण्वपौतवम् ॥ २२ ॥

रामे, यथा 'निर्विक्रमो महीनाथ कलत्रैद्यायते वियत्' । वंपुषीति देहे । सिद्धस्थानमिति सिद्धक्षेत्रम् ।
कैलत्रक्षेत्रयोरेति स्त्रीवाचककलत्रक्षेत्रशब्दयो । संदादानमिति लोके सत्कार । दम्भ इति कण्टम् ।
२४ साधनमिति उपकरणम् ॥ २० ॥ आद्रकमिति लोके आद्रको । प्राज्ञे इति लोके आगणभो । धैते
इति पवने । धैतये इति रुपादी । धैतुरे इति भक । धैनौ इति काये । गिरिजामलमिति लोके
आभूषा भोडल इति वा प्रसिद्धि । कैरिक्काममिति पुण्ड्राम् । औपघट्टीपविहृगतीर्थगगोरगान्तरे
इति औपघादीनां षण्णा अन्तराब्द प्रलेक अभिसम्पद्यते । तत्र औपघातरे इति पुष्करमूले । द्वीपातरे
२८ इति पुष्करवर्दीये । विहृगातरे इति सारसनासि । तीथातरे इति पुष्करनासि । रागातरे इति
रागभेदे । उरगातरे इति सण्णभेदे । कैङ्कले इति मत्स्यकारे । चोर्मिधियेति पृषपशुब्धा । निरेत्तरी
कृत इति नियमनीकृत । रैनवन्धे इति करणविद्येये । स्फारकादेश्च बुद्धदे इति स्फारकादीनां खेटकादीनां
३ बुद्धदाकार पितृलादिमयोऽलङ्कार तत्र । जघनकूपक इति लोके कटिपृष्ठभागे आलिङ्गा इति
प्रसिद्धि । विपिने इति धरण्ये । दूरशून्यवर्त्मनि दूरश्चये मार्गे । कौटरे इति धृक्शक्त्याम् । संतिवेरा

एते शब्दा नपुसकाः । सि दूरम्-धातुविशेषः, अर्थप्राधान्यात् मसिबद्धेनम्, गान्धार नागसम्भवमित्यपि । मण्डूर लोहमलम् । कटीर कटी । चामर प्रकीर्णकम्, पुस्वपीति कश्चित् । 'चामर चामरो बालव्यजन'मिति तु गौडः ॥ दूर कौर्यम् । दूर विप्रकृष्टम् । अंन-योगुणवृत्तित्वे त्वाश्रयलिङ्गत्वैत् ॥ अररम्-कपाटम् रण च । वैर विरोध । चत्वर चतुष्प-ध्रम, अङ्गणे तु तत्रामत्वादेव सिद्धम् । औशीर शयनासने, चामरम्, यष्टिश्च । उशी-रस्येदमित्यणन्तस्ताश्रयलिङ्ग ॥ अथ लान्तौ-पाताल बडवानल । वहिनामत्वेन पुस्त्वे प्राप्ते पाठ । पाताले तु विलनामत्वादेव नपुसकत्वम् ॥ उद्धरलम्-गुग्गुलु । निर्यासना-मत्वात्पुस्त्वे प्राप्ते वचनम् । कण्डन्या तु लान्तत्वादेव नपुसकत्वम् ॥ अथ वान्ताः सप्त-८ आर्त्तचम्-पुष्पम्, खीरजश्च । ऋतुसम्भूते त्वाश्रयलिङ्ग ॥ सत्त्वम् 'सत्त्व विलम्बिते नृत्ते स्वरूपे परमात्मनि । ईश्वरसाये स्वभावेऽमुपिशाचाये गुणे बले ॥ द्रव्याऽऽत्मभावयो-धित्ते सत्त्वमखी तु जन्तुपु' ॥ जन्तौ पिशाचाये गुणे प्राप्ते च पुन्रपुसको वक्ष्यते । चस्वा-नुकसमुच्चयार्थत्वात्तत्त्वमित्यपि । यदौघः- 'तत्त्व विलम्बिते नृत्ते स्वरूपे परमात्मनि' । १२ ह्नम-मुहल ईश्वरवृण च । यदाह- 'इवः कौरण्डवे भेके कुलवे भेलके कपौ । शब्दे भुतिगतौ ईक्षे चण्डाल ईलकाकयो ॥ इव गन्धवृणे प्रोक्त वैवर्त्ता मुस्तकेऽपि च' । ईस्य तु पुस्त्व-मङ्गलन्तत्वादिना सिद्धम् । सान्त्वम्-साम, दाक्षिण्य च ॥ दिवम्-दिवस स्वर्गश्च । दीव्य-न्यरेति घञार्थे स्यादित्याल । स्वर्गवाचिनो दिवशब्दस्य धृतिविषय एव प्रयोगमिच्छ-१६ न्येके । यथा त्रिविवः, दिवौक्स इति ॥ पिण्वम्-सुराधीनम्, पापे तु तत्रामत्वादेव सिद्धम् । पौतवम्-मानविशेष, माननामत्वेन पुस्त्वप्राप्तौ वचनम् ॥ इन्द्रवशा ॥ २२ ॥

विश्व वृश पलिशमपिंशकिलिपासुतर्पीपिप मिपमृचीपमृजीपशीपे ।

पीयूषसाधसमहानससाहसानि कासीसमत्सतरस यवस विस च ॥ २३ ॥ २०

एते शब्दा नपुसकाः । विश्व जगत् । नैगरे तु स्त्रीनपुसकता वदपते । कात्स्न्यवाचिनमु गुणवृत्तित्वादाश्रयलिङ्गता ॥ अथ शान्तास्रयः ॥ वृशम्-ईश्वरेरम्, लघुनम्, मूलक च ।

इति सैन्यस्थानम् ॥ २१ ॥ अंनयोरिति दूरदूरशब्दयो । शयनासने इति शयन च चामर च मण्डूर-सन तत्र युगपद्भूते । यष्टिरिति वण्ड । कण्डन्यामिति लोके उपल । ईश्वरसाये इति भतिशयवर्द्धोऽयम् (१) २२ अवष्टम् इति पावत् तत्र । स्वभावे इति स्वरूपे । अर्त्तव इति प्राणा । गुणे इति प्रवृत्तिगुणे । द्रव्यमि-मय्यम् पारिभाषिक विशेषणयम्, यदाह 'वस्तुपलक्षण यत्र सवनाम प्रयुज्यते । द्रव्यमित्युच्यते घञ-मिघत्वेन निवक्षिते' इति । ईश्वरभाव इति विद्यमानता । त्रिकल्पिते नृत्ते इति विलम्बितवृत्ति नृत्ते इत्यथ । यदाह- 'हुत १ विलम्बित २ मध्य ३ भोग १ हाव २ घन ३ यमात्' इति । २३ इति कैवर्त्तामुल्लक लोके कीकरहुल । गंधवृणमिति गन्धप्रधान मृण गंधवृणम्, इन्द्रवशा इन्द्रवश-प्रसिद्धि । कौरण्डवे इति पक्षिविशेषे । भेके इति दुन्दे । कुलवे इति कुलप्रधान । भेलके इति वडके । ईक्षे इति पिप्पलनाशि वृक्षे । ईलकाक इति जलवायस । ईसेति सवना इत्य (१) २४ समासप्रत्यये च १ ईश्वर

पलिशम्-यत्र स्थित्वा मृगा व्यापाचन्ते । अर्पिशम्-आर्द्रभासम्, वैद्यवत्माया दुग्ध च ॥
 अथ पान्ता अष्ट-किल्बिषम्-रोग, अपराध, रिप च, पापे तु तत्रामत्नादेव सिद्धम् ।
 अनुतर्पं मद्यम्, सुरानामत्नात्कीर्त्तये प्राप्ते वचनम् । अर्पिष आर्द्रभासम् । मिषम्,
 ४ व्याज । ऋचीषम् ऋजीषं च-पिष्टपचनभाननम् । शीषं शिर, कषिशीर्षम् भित्ति
 शृङ्गमिति तु शीर्षान्तत्वात् ॥ पीयूष असृतम्, प्रैत्यप्रप्रसवगव्यादिशीरविकारश्च । अर्थप्राधा-
 न्यात्पेयूपमित्यपि । 'पेयूपोऽभिनव पय' इत्यमर ॥ अथ सान्ता अष्टौ-साध्वस भयम् ।
 महानसम् पाकस्थानम् । साहसम्-दुष्करकर्म, वैयात्यम्, अविमृश्यकारिता, दमश्च ।
 ८ कासीसम्-धतुविशेष । अर्थप्राधान्याद्घातुकासीसम् धातुशेखरमित्यपि । मत्स सन्धि-
 स्थानम् । तरस मासम्, अथप्राधान्यादुत्तत शुष्कमासम् । यधस अश्वादिघास । विस
 पद्मकन्द ॥ वसन्ततिलम् ॥ २३ ॥ अथ क्षान्ता ॥

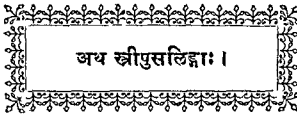
मन्दाक्षवीक्षमथ सक्थि शयातु यातु स्वाद्राशु तुम्बुरु कशेरु शलालु चाऽऽलु ।

- १२ संपत्ककुम्भहृदहानि पृषत्पुरीतत्पर्वाणि रोम च भमच जगच्छलाम् ॥ २४ ॥
 एते शब्दा नपुंसका । मन्दाक्षम्-लज्जा शैला च । वीक्षम्-विस्मय, दृश्य च ॥
 अयेदन्त-सन्धि ऊरु, यतु प्राण्यङ्गवाचि स्यादिति स्त्रीत्वे प्राप्ते वचनम् ॥ अथोदन्ता
 अष्टौ-शयातु अजगर- ॥ यातु राक्षस । माला-‘ह्रीवे द्वे यातुरक्षसी’ । अनयोर्देहिनाम-
 १६ त्वात्पुंस्त्वे प्राप्ते वचनम् ॥ स्वादु-मृष्टम्, मनोह च । नदिन गुणवृत्तेस्त्वाश्रयलिङ्गता
 स्वादुरोदन, स्वाद्वी पेया, स्वादु पय ॥ आशु शीघ्रम् ॥ तुम्बुरु औषधविशेष, उकारान्त
 त्वात्पुंस्प्रप्राप्तौ पाठ । कशेरु-कन्दविशेष, लृणजाति, पृष्ठास्थि च । अर्थप्राधान्याद्ग्राह्येय-
 मित्यपि । यद्गौड-‘कशेरुस्वर्णयो ह्रीव गाङ्गेयो जाह्नवीसुते’ । शलालु गन्धद्रव्यम् । आलु
 २० कन्दविशेष ॥ अथ व्यञ्जनान्ता एकादश-सयन् सङ्ग्राम, वामनस्य लक्ष्य च । 'हेरम्बड-
 म्यरिणि सयती'ति । 'क्षिय सयत्समित्याजिसमित्युध' इति त्वमर । ककुत् वृषत्कन्ध ।
 यन्माला-‘ह्रीवकाण्डे नावा च ककुद् कडुद्’ । गौटस्तु-‘स्त्री ककुद् कडुदोऽयस्त्री भृंपात्रे
 रौड्ध्वजे धरे । महत्-रायम्, बुद्धितत्त्व च । ११ अत्रोऽयं पुस्यपि दृश्यते । प्रकृतेर्महानि-
 २४ त्यादि । महती महातौ । अह-दिनम् अह्नी । पृषत्-निन्दु मृगे तु देहिनामत्वात्पुंसि ।
 १ पुरीतत् ईक्षम् । पुरीतती ॥ पव 'दर्शप्रतिपदो सन्धौ प्रन्थिप्रस्तावयोरपि । पर्वं ह्रीव ईहे

तृतीयदिपमस्वेति ॥ २२ ॥ ईगरे इति शुभिनाम्नि । ईङ्गवेरमिति आङ्गो । बालवसाया इति अभि-
 ननप्रसूताया । पिष्टपचनभाजनमिति लोके तया । भित्तिशृङ्गमिति लोके कांशा । प्रैत्यप्रप्रसवगव्यादि
 २८ शीरविकार इति बलहिका फेदरीत्यादि । पाकस्थानमिति लोके रथाणी । वैयात्यमिति धृष्टग । धातु-
 विशेष इति लोके हीराकसीम् । सन्धिस्थानमिति पापाण्डवे सन्धिस्थानम् ॥ २३ ॥ ईकेति लोके
 १ । औषधविशेष इति लोके घाणा । कन्दविशेष इति लोके मोष । जाह्नवीसुते इति स्कन्दे भीष्मे
 । कन्दविशेष इति लोके आलु । भृंपात्रे इति दृष्टे वृषत्कन्धे वा । रौड्ध्वजे इति छप्रापिक । धरे
 अत्रे । बुद्धितत्त्वमिति साङ्ख्यप्रणीत धीतरवम् । अत्रेति बुद्धितत्त्वे । अयमिति महच्छब्द । अत्र

चैत्र विपुवत्प्रभृतिप्रभृति ॥ पर्वणी ॥ रोम तनूरुहम् । रोमणी, मन्त्रन्तत्वेनैव सिद्धे फर्त्र्यं वचनम् । पुस्यमिति वक्षित् ॥ भसद्-आस्यम्, जघनम्, आमाश्रयस्थान च । दकारान्तोऽयम् ॥ जगत् विश्वम् । यद्रौड - 'स्याज्जगद्विष्टपे ह्रीव वायौ ना जङ्गमे त्रिपु । छन्दोविशेषे जगती क्षितौ च भुवने जने' ॥ ललाम 'प्रधानध्वजशृङ्गेपु पुण्ड्रवालधिलैस्मसु । ध भूपावीजिप्रभावेपु ललाम स्याल्ललामवत्' ॥ रम्ये च ललामनी । ललामस्य तु पुनपुसकत्व वक्ष्यते ॥ वसन्ततिलपा ॥ २४ ॥

→ ○ ○ ○ ○ ○ ○ ○ इति नपुसकलिङ्ग समाप्तम् । ○ ○ ○ ○ ○ ○ ○ ←

पुस्त्रीलिङ्गश्चतुर्दशेऽङ्के शङ्कुर्निरये च दुर्गति' ।

दोर्मूले कक्ष आकरे गञ्जो भूरुहि वाणपिप्पलौ ॥ १ ॥

'पुस्त्रीलिङ्गश्चतुर्दशेऽङ्के शङ्कुः-चतुर्दशेऽङ्कस्थाने वर्तमान शङ्कुशब्द स्त्रीपुसलिङ्ग । अयं शङ्कु इय शङ्कु -चतुर्दशमकस्थानम् । यदाह-'एक दश शतमस्मात्सहस्रमयुत तत परं २२ लक्षम् । प्रयुत कोटिमथार्थुदमञ्ज रत्रं निरवर्ष च । तस्मान्महासरोज शङ्कु सरितां पतिं तत-स्त्वन्यम् । मध्य परार्द्धमाहुर्बयोत्तर दशगुण तज्ज्ञा' ॥१॥ पुसि व्याडि, द्वियां वामन, पुन्नपुंसकोऽयमिति पुद्विसागर । कालादौ तूदन्तत्वात्पुस्त्वमेव ॥ निरये च दुर्गतिः-निरये वाच्ये दुर्गतिशब्द स्त्रीपुलिङ्ग । अय दुर्गति इय दुर्गति -निरय, पुसि माला-पुस्त्राण्डे १६ पाठात् । 'दुर्गति द्वियामि'त्यमर । दारिद्र्ये तु च्यन्तत्वात् स्त्रीत्वम् ॥ दोर्मूले कक्षः-सुजमूलेऽभिषेचे कक्षशब्द स्त्रीपुसलिङ्ग । कक्ष कक्षा-दोर्मूलम् । यद्रौड -'कक्ष पुसि तु दोर्मूले कैच्छवीरुत्तृणेपु च । सैरिभे शुष्कवने च' । माला तु -'भवेदसाध कक्षा' ॥ आकरे गञ्जः-आकरे वाच्ये गञ्जशब्द स्त्रीपुसलिङ्ग । गञ्ज गञ्जा-आकर । यदचय -'गञ्ज २२ रनौ' । गञ्जा गननावित्यन्य । भाण्डागारे पुन्नपुसको वक्ष्यते, सुरालये तु स्त्रीत्व प्रतिपद-

मिति लोके आत्र । ईद्रे इति उरस्ये । विपुवत्प्रभृतिप्रभृति समरात्रिदिवे चाले इत्यर्थे । जघनमिति स्त्रीकृपा अन्नभाग । आमाश्रयस्थान इति आमस्य आमनाश्रो रोगस्य आश्रयो वाच्यदिलस्य स्थानम् । भुवने इति लोके । जने इति प्रजासु । ध्वज इति पताका । पुण्ड्र इति इह पुण्ड्रशब्देन अथस्य म्याता २५ विकः शेषमुत्पद्ये लब्धते । बालधिरिति लोके पुष्ट । ईद्रेमिति पिष्टम् । रींजीत्यथ ॥ २४ ॥

इति श्रीहानविमलोपाध्यायशिष्यवाचनाचारश्रीवल्लभमणिधिरचिते श्रीहैमचन्द्राचार्यविरचितेऽनुशासनवृत्ति-दुर्गपदप्रबोधे नपुसकलिङ्ग समाप्तम् ।

पाठेनोक्तम् ॥ भूम्हि वाणपिप्पली-भूम्हि शृणे वाच्ये वाणपिप्पलीशब्दो स्त्रीपुसलिङ्गो ।
 वाण वाणा-शिण्टी । यद्गौड- 'शिण्ट्या स्त्रीपुमयोर्वाणा वैणिमून्ये र्थयोधरे । षण्डस्वा-
 वयवे पुसि पृषत्कलिपुत्रयो ' ॥ पिप्पल पिप्पली-अंभत्थ । यदुर्ग-वृक्षवागिस्तु
 धस्त्रीत्वमपि । वखच्छेदनोपकरणे प्रतिपदपाठानुपुमकत्वम् । जले तु तन्नामत्वानुपुमक
 त्वम् ॥ १ ॥

नामि. प्राण्यङ्गके प्रधिर्नेमां कचन बलिर्गृहे कुटः ।

श्रोण्योपधयो' कटो भ्रमो, मोहे पिण्डो घृन्दगोलयोः ॥ २ ॥

८ नामि प्राण्यङ्गके-प्राण्यङ्गे वाच्ये नामिग्रद स्त्रीपुसलिङ्ग । अय नामि', इय
 नामि-प्राण्यङ्गविशेष, यद्गौड- 'मुत्तरराट्प्रेत्रियोर्नामि पुसि प्राण्यङ्गके द्वयो । प्रक्रमध्ये
 प्रवाले च स्त्रिया वस्त्रिकामदे' ॥ प्रधिर्नेमां-नेमां चप्रधाराया वाच्याया प्रधिशद
 स्त्रीपुसलिङ्ग । अय प्रधि इय प्रधि-नेमि । यदमर- 'प्रधि पुमान्' । अरण स्त्रिया-
 १२माद् । रोगविशेषे तु प्रतिपदपाठान् स्त्रीत्वमेव ॥ कचन बलि'-कचनार्थविशेषे यदिसा-
 स्त्रीपुसलिङ्ग । वययोरेदनेन निदेश-अय वलि, इय वलि-उपहार, वैङ्गासमङ्कोच,
 जैठरावयवश्च । यदरुण- 'वलिस्त्वक्सङ्कोचकृता देवताचन च । इयमप्युभयलिङ्गम् ।
 जठरावयवे तु पुस्वजय । स्त्रिया वामन । गौडस्तु- 'पुसि चामरदण्डे स्वादुपहारे करे
 १६सुरे । स्त्रिया जराश्रये चमण्युदरावयवे यति' ॥ गृहदारुविशेषे चेति विशेष्याद् ।
 सन्ध्यात्रलेस्तु देहिनामत्वात्पुम्त्वम् । यद्गौड- 'शङ्करायतनोत्सृष्टवृषे सन्ध्यावलि पुमान्' ॥
 गृहे कुटः-गृहे वाच्ये कुटशब्द स्त्रीपुसलिङ्ग । कुट कुटी-गृहविशेष । यदमर-
 'कुटो द्वयो' । घटे हलात्ते च पुनपुसयो वक्ष्यते ॥ श्रोण्योपधयो. कटः-श्रोणो ओपधौ
 २० च वाच्याया कटशब्द स्त्रीपुसलिङ्ग । कट कटी-श्रोणि । 'घटो ना श्रोणिकलक'मित्य-
 मर । कट कटा-ओपधिविशेष इति दुर्ग । श्रोणावेय डीप्रत्ययविधानान्नेपधौ कट कटोति

अयमिति शङ्कशब्द । केषु इति सालप्रदेश । योरदिति लता । सैरिमे इति महिषे ॥ १ ॥ शिण्टीति
 लोके कणसेले । वैणितिति वाक्, तत्र शिवां यथा 'वाणीयवाणी यदि कणमोक्षता' (?) । मूष्ये इति
 २५ श्लोके मोठ तत्र । र्थयोधरे इति मधे । षण्डस्वावयवे इति पुत्रे । पृषत्क इति शरः । अंभत्थ इति लोके
 मीपल । वखच्छेदनोपकरणे इति उपतेऽनेन छेदन वखस छेदन वख-छेदन तस्योपकरण वख-छेदोपकरण
 कचरीमसुत तत्र ॥ १ ॥ प्राण्यङ्गविशेष इति लोके सूरी । मुत्तरराट इति द्वादशराजमण्डलमध्यवर्ती
 त्रिजिगीषु, द्वादशराजमण्डली चैवा वदाद् 'अरिभिन्नमरेभिन्न मित्रमिन्नमत परम् । तयारिमिन्नमित्र च
 २८ त्रिजिगीषो पुर स्मृत ॥ १ ॥ पाणिगमाद् स्मृत पञ्चादाक्रन्दन्मदन उर । भासारवनयोश्चैव त्रिजिगी
 पोश्च पृष्ठय ॥ २ ॥ अरेश त्रिजिगीपोश्च मध्यमो मृष्यनन्दर । अनुमहे सहवतार व्यस्तारं च यथे प्रभु ॥१॥ इति ॥
 ३ ॥ मण्डलमहिरेतेषामुदासीनो बलाधिक । अनुमहे सहवतार व्यस्तारं च यथे प्रभु ॥१॥ इति ॥
 इति नाभिमामा क्षयिविशेष । प्रक्रमध्ये इति चक्रविण्डिकायां लोके नाहिरिति
 । प्रजाने इति श्रेष्ठ । उपहार इति बहुलकादि पूर्वोपकरणम् । वैङ्गासमङ्कोच इति शरीरे
 , डीलरी इति लाक । जैठरावयव इति रेखाग्रयम् । गृहदारुविशेषे इति लोके बला इति

भवति । आसनविशेषे त्रिलिङ्गो वक्ष्यते । गनाश्वादिकपोले श्मशाने श्वेडतिजयात्रो च दान्तत्वात्पुस्त्वमेव । भ्रमो मोहो—मोहे अज्ञानविशेषे वाच्ये भ्रमशब्द स्त्रीपुसलिङ्ग । भ्रमः भ्रमी—मोह । 'मोहे भ्रम' इत्यरुण । 'भ्रमी निमीलहलनात्रलम्बिते' । अन्यत्र तु घबन्तत्वात्पुस्त्वमेव । भ्रम—सन्देह, भ्रमण च ॥ पिण्डो वृन्दगोलयोः—वृन्दे सक्तना-४ दीना गोलो च वाच्ये पिण्डशब्द स्त्रीपुसलिङ्ग । पिण्ड पिण्डी—वृन्दम्, गोलकश्च । यद-रुण—'अशरीरे पिण्ड सद्वातप्रासयो' । 'पिण्डी द्वयो'रित्यमर । देहे पुत्रपुसको वक्ष्यते । लोहे तु द्रवनामत्वान्नपुसकत्वमेव । द्वे १-२ अपि वेतालीये ॥ ७ ॥

भरुनीनिकयोस्तारो भेऽश्लेषहस्तश्रवणाः ।

कणः स्फुलिङ्गे लेशे च वराटो रज्जुशस्त्रयोः ॥ ३ ॥

भरुनीनिकयोस्तारो—भे नक्षत्रे कनीनिकाया च वाच्याया तारशब्द स्त्रीपुसलिङ्ग । तार तारा—भम् कनीनिका च । यदजय—'तार इव तारोडुनेनामध्ययो' । 'भुंक्ताशुद्धौ पुमास्तार' । 'न ना ऋक्षाक्षिमध्ययो'रिति तु गौड । अन्यत्र तु उच्चै स्वरे मुक्ताशुद्धौ १२ शुद्धमौक्तिके च रान्तत्वात्पुस्त्वम्, रूप्ये तु द्रवनामत्वान्नपुसकत्वम् । सुप्रीवभार्याबुद्धदेव्योस्तु योनिमत्रामत्वात्स्त्रीत्वम् ॥ भेऽश्लेषहस्तश्रवणाः—भे नक्षत्रविशेषे अश्लेषहस्तश्रवणशब्दा स्त्रीपुसलिङ्गा । अश्लेष अश्लेषा । पुसि गौड । अश्लेषस्तु फणिदेवत स्त्रिया रूढ । हस्त हस्ता, श्रवण श्रवणा, नक्षत्रभेदी । करश्रोत्रयोस्तु पुत्रपुसकत्व वक्ष्यते । गौड—'भ्रकोष्ठे १६ विस्तृतकरे हस्त. करिकरे करे । ऋक्षभेदे द्वयो पुसि फलापाथे कचात्पर' । तथा 'स्त्रीपुस-योर्ऋक्षभेदे श्रवण श्रुतिकर्णयो' ॥ कणः स्फुलिङ्गे लेशे च—स्फुलिङ्गे लेशे च वाच्ये कणशब्द स्त्रीपुसलिङ्ग । कण कणा, कण—स्फुलिङ्ग लेशश्च, यदरुण—'उभयत्राप्युभयलिङ्ग' । एवं वराटकुम्भयोरपि । अन्यत्र धान्याशे णान्तत्वात्पुस्त्वमेव । कृष्णजीरके पिप्पल्या च २० तनामत्वात्स्त्रीत्वमेव ॥ वराटो रज्जुशस्त्रयोः—रज्जौ शस्त्रे च वाच्ये वराटशब्द स्त्रीपुसलिङ्ग । वराट वराटा—रज्जुशस्त्रविशेषो, अन्यत्र तु कपर्दे श्वेतनामत्वात्पुस्त्वमेव ॥ मविपुला ॥ ३ ॥

कुम्भः कलशे तरणि समुद्राकांशुयटिपु ।

भागधेयो राजदेये मेरुजम्बजा सुदर्शनः ॥ ४ ॥

२३

कुम्भः कलशे—कलशभाजनविशेषे कुम्भशब्द स्त्रीपुसलिङ्ग । कुम्भ कुम्भी—कलशः । अन्यत्र तु सुम्बुली घाहुलकान्नपुसकमेव । कुम्भमूर्णमुते देहिनामत्प्रादाश्रिभेदद्विपाङ्गयोस्तु भान्तत्वात्पुस्त्वमेव ॥ तरणिः समुद्राकांशुयटिपु—एवर्थेषु तरणिशब्द स्त्रीपुसलिङ्ग । अय तरणि इय तरणि—समुद्र, अक, अशु, पैतितगोरूपोत्थापनी च यटि । समुद्रा-२८ प्रसिद्धिः । भूहविशेष इति लोके कुट्टि । ओर्षधिविशेष इति धीरण । भतिगयाशः इति चूसादी । गोलक इति लोके कचओ । मुक्ताशुद्धौ इति मौक्तिकनैमत्ये । फणिदेवत इति अश्लेषानक्षत्रम् । भ्रकोष्ठे विस्तृतकरे इति विस्तृतहस्तामे प्रकोष्ठे । कलापाथ इति समुद्रार्थे । स्फुलिङ्ग इति अमिङ्गण । एवं वराटकुम्भ योरपीति वराटकुम्भयोर्बन्धमाणयो । अय एव वराटकुम्भयोर्बन्धमा-३२

कथोर्दुर्गा । अंगारका । उष्टी तु यामता । अथत्र तु त्रिवि 'त्रिमन्त्रि०' इति श्रीव्यमेप ॥
 भागधेयो राजदये-राजदेरेऽर्थं पात्र्य भागधेयगठ् श्रीपुमलिङ्ग । भागधेय भागधेयी-
 राजदये कर । पुत्र्यनय । खिया माला । भागधेयी खिया यलि । अन्तर तु भाग्ये
 ४ तन्नामत्वात्पुमवत्त्वमेव । भागदायादयोस्तु यातत्वात्पुमि ॥ मेरुनन्त्या मुदर्शन-
 मेरुनन्त्या याच्याया मुदर्शाशा श्रीपुमलिङ्ग । मुर्शा मुर्शना-मेरुनन्त्या । यद्याय-
 'मुदर्शातो मेरुनन्त्या शत्रुपूर्विष्णुचक्रयो । मेरुजन्त्या मुदर्शनेत्यने । अथत्र तु रिणुचक्रे
 शत्रुपुरे च प्रतिपदपाठात्प्रत्ययमेव । शत्रुपुर मुदर्शीति कथित् ॥ सङ्गीतविपुजा ॥ ४ ॥

८ करेणुर्गहस्ति योरन्वाग्पापत्यतद्वित ।
 लाजसूदशी भूमीहाया प्रत्ययमेदत ॥ ५ ॥

करेणुर्गहस्तिन्योः-करेणुशब्दे गजे हस्तिन्या च प्रत्येव श्रीपुमलिङ्ग अयनिय या
 करेणु-गज हस्तिनी च । यन्माला- 'करेणुगहस्तिन्यो पुति योपिति चेष्यते' । तदी
 १२ च । अमरस्तु- 'करेणुरिभ्या श्री नेभे' इत्याह ॥ अन्यास्या- अलेर्भ्रमरस्य आस्या
 नाम श्रीपुमलिङ्गा । अयमलि इयमली । एवमपि अलिनी, भृङ्ग भृङ्गी इत्यादि ॥
 देहिनामत्वात्पुस्त्वे प्राप्ते योमिन्त्वाभावात् श्रीत्याभावे श्रीपुमार्थं यानम् ॥ आपत्य-
 तद्वित-अपत्येऽर्थे जातस्तद्वितस्त्वन्त शब्द श्रीपुमलिङ्ग । अय औपगय । इयनौ-
 १६ पगवी । एव वाहवि वाहवी, वै वेदी, गार्ग्य गार्गा, कौञ्जायन्य कौञ्जायती
 इत्यादि नन्दिन । आपत्ये इति किम् ? यौमुम्भ घञम् । आश्रयशिङ्गत्प्रमर्षीच्छत्वरण ।
 औपगवो ना । औपगरी श्री । औपगय बुञ्जमित्यादि ॥ लाजसूदशी भूमि-लाजसूदो
 वस्त्रसम्बन्धिदशावाची च दशसूद श्रीपुमलिङ्ग । तौ च बहुत्व एव प्रयोक्तव्यौ ।

२० इमे लाना, लाजान् पश्य । इमा लाना, लाना पश्य । 'लाना पुभूभि' इत्यमर,
 श्रीलिङ्गोऽपि दृश्यते इति तद्वीका । इमे वस्त्रस्य दशा, दशान्पश्य । इमा वस्त्रस्य दशा ।
 दशा पश्य । यद्वीड - 'दशा यत्तावत्स्याया वस्त्राद्भे भूमिपुत्रियो' । वस्त्रेति किम् ? दशा,
 अवस्था, वर्तिश्च । 'प्रदीप क्षेत्रमादत्ते दशाया हन्तरस्या' प्रतिपदपाठात् श्रीत्वम् ॥

२४ ईहाया प्रत्ययमेदत-अघञ्प्रत्ययभेदेन ईहाया शब्दा श्रीपुमलिङ्गा । ईह ईहा-
 वाञ्छा, उद्यम, चेष्टा च । ऊह ऊहा-तर्ष । स्पृह स्पृहा-सहर्ष । बाध बाधा-दुःख
 निषेधश्च । वल्ग वल्गा-दुःख । गन गना-गन्तव्यम् । उत्कठ उत्कण्ठा-रणरणक ।
 प्रीड प्रीडा-त्रया । जागर जागरा-जागरणम् । चर्च चर्चा-विचार । भिक्ष भिक्षा-

२८ मासप्रमाणम् इत्यादि ॥ पध्यान्धम् ॥ ५ ॥ अथ कान्ता द्वादश ॥
 शुण्डिरुचमप्रसेवकौ महकमछ्मृष्टिः अपि ।
 शल्पकशुटिका पिपीलरुश्चुल्लुहुडकतुरुकतिन्दुकाः ॥ ६ ॥

ने सवाङ्क न दर्शयि यात ॥ ३ ॥ पैतनगोरूपोऽथापनीति लोकोनया सविनाम्नी ॥ ४ ॥ इयमीप
 स्वमते मयुगके-पि वाच्ये मयुगक न भवतीति सूत्रजम् । प्रदीप इत्यादि एतस्य पूर्वाह्न यथा

एते शब्दा स्त्रीपुसलिङ्गाः । शुण्डिक शुण्डिका—सुरापण । यद्भोज—शुण्डिकान् शुण्डिकाया वा आगत शौण्डिकः ॥ चर्मप्रसेवकः चर्मप्रसेविका—ट्टिति । यदमर—‘भस्त्रा चर्मप्रसेविका’ । प्रसेनकोऽपि ॥ सट्टक सट्टकी—गजप्रियसर, निर्यासविशेषश्चेति अरुण । महक महिका—दीपवत्स्योधारः, दुर्गं । वृश्चिक वृश्चिकी—सरिप कीट, दुर्गं । शल्यक शल्यकी—श्रावित् पुसि प्रसिद्ध, स्त्रिया तु शल्यकी श्राविदिति माला । घुटिक घुटिका—गुल्फ । ‘तद्वन्धी घुटिके गुल्फावित्यमर । ‘घुटिको गुल्फे’ इत्यरुण । अर्थप्राधान्याद्घुण्टक घुण्टिका, घुट घुटी, गुल्फ गुल्फा इत्यपि । यदमर—‘द्वयोर्गुल्फा द्वयोर्घुटा’ । पिपीलिक पिपीलिका—वैल्मीककृमि स्त्रिया रूढ । पुसि लक्ष्यम्—‘शनैर्याति पिपीलिक’ । चुलुक चुलुका—आस्यपूरण धारि, पुसि रूढ, स्त्रिया तु ‘आस्यपूरणी चुलुके’ति हर्ष । हुडुक् हुडुक्—आतोद्यम्, स्त्रिया लक्ष्यम्—‘मुत्तहिष्ठा हुडुक्’, वाद्यभेदे चेति गौड । तुरुप्क, तुरुप्का—सिंहक पुसि रूढ । स्त्रिया तु ‘तुरुप्कान्द’रिति माला । देशे तु कान्तत्वात्पुसि । तिन्दुक तिन्दुकी—वृक्षविशेषः । पुसि रूढ । स्त्रिया त्पमरशेष । तिन्दुकी झणकेत्यादि । १२ फले तु स्त्रीनपुसकत्व चक्ष्यते ॥ वैतालीयम् ॥ ६ ॥ अथ गान्तः ॥

शुद्धोऽथ लञ्चभुजशाटसटाः सृपाटः कीटः कितस्फटघटा वरटः किलाटः ।
चोटश्चपेटफटशुण्डगुडाः सशाणाः स्युर्वारिपर्णफणगर्तरथाजमोदाः ॥ ७ ॥

एते शब्दा स्त्रीपुसलिङ्गाः ॥ शुद्ध शुद्धा—कन्दल । यद्गाम्भट ‘वटप्ररोहे शुद्धै’ति । १६ तथा ‘पिद्धा मन शिला तद्वद्द्रव्या वटशुद्धया’ ॥ अथ चान्तः ॥ लञ्च लञ्चा—उपचार पुसि लक्ष्यम् ‘लञ्चेन कार्यकारिण’ । स्त्रिया रूढ ॥ अथ जान्तः । भुज भुजा वाहु । यदमर—‘द्वयोर्भुजवाहू’ ॥ अथ टान्ता द्वादश ॥ शाट शाटी—परिधानम्, र्शष्णीष च दुर्गारुणयो । सट सटा—सिंहस्कन्धकेशा । लक्ष्यम् । ‘सटच्छटाभिन्नघनेन’ ‘सिंहकेशरसटानु २० भूश्रुताम्’ ॥ सृपाट सृपाटी—परिमाणविशेष, दुर्गं । कीट कीटी—क्रिमिविशेष । वश्चित् । कित कीटी—वशादिपत्तलिका, दुर्गं । स्फट स्फटा—फण । यदमर—‘स्फटाया तु फणा द्वयो’ । घट घटी—बलश दुर्गस्य । वरट वरटा—द्विद्रजन्तुविशेष । यदमर—‘वरटा द्वयो’ । किलाट किलाटी—क्षीरविकार । पुसि रूढ । किलाटिनेत्यमरटीका । चोट चोटी—श्रीटिका । स्त्रीपुसयोर्मालायाम् । चपेट चपेटा—विस्तृताङ्गुलिपाणितलम् । ‘पाणौ चपेटप्रतले’ इत्यमर । स्त्रिया रूढ । फट फटा—फण । ‘फटाया तु फणा द्वयो’ इत्यम-

‘सुदुष्यवहित तेजो भोजुमथान् प्रकल्पते । प्रदीप खेहमादत्ते दशया ह्य तरस्येति ॥ ५ ॥ इतिरिति लोके दीपदी । श्रावित् इति सेहलभो । गुल्फ इति लोके गिरियभो । वैल्मीककृमिरिति लोके उदेही । २८ आस्यपूरण धारिती लोके चल् । सिंहक इति लोके सीहा । वृक्षविशेष इति लोके ट्टि इति नाग्रा प्रसिद्धः ॥ ६ ॥ र्शष्णीष इति वृक्षादीनां नपाहुर । उपचार इति लोके लोचि । र्शष्णीपमिति मौलि । क्रिमि विशेष इति लोके कीटी । वशादिपत्तलिकेति लोके किडा । द्विद्रजन्तुविशेष इति लोके पीठीनमरी । ३१

रटीका ॥ अथ डान्तौ ॥ शुण्ड शुण्डा-सुरा । स्त्रिया रूढ । 'पुसि शुण्डो मद्य'मिति शाकटायन । करिहस्ते तु प्रातिपत्यपाठाल्कीत्वमेव । शुडः शुडा-हस्तिसत्राद् । पुसि कश्चित् । स्त्रियाममरटीका ॥ अथ णान्तास्त्रय ॥ शाण शाणा-निकप । पुम्यरण । स्त्रिया ४ 'यस्त्वन्(तत् ?) ण्ठकठोरस्थिशायया तेचयत्यसिम' । वारिपर्ण वारिपर्णी-फणानाम शानम् । यदमर - 'वारिपर्णी तु कुम्भिका' । 'कुम्भीको वारिपर्णे स्या दिलेके । फण फणा-स्फटा । यदमर - 'फणा द्वयोः' । फण नपुंसक मस्मरुश्चान्द्रा ॥ अथ तान्त' ॥ गर्त्त गर्त्ता-श्वभम् । पुसि रूढ । स्त्रिया तु गत्ताऽपीत्यमरटीका ॥ अथ धान्तः ॥ रथ रथी-स्यन्दन । ८ पुसि रूढ । स्त्रिया तु मापम्य 'रथी युयोजादिधुरा वधूमिव' । अर्दूरविप्रकर्षणार्थक्यम् ॥ अथ दान्तः ॥ अजमोद अजमोदा-ब्रह्मकुश । पुसि वाग्भट । स्त्रियाममर ॥ वसन्त-तिलकम् ॥ ७ ॥ अथ धान्तः ॥

विधकृषकलवजित्ययर्धो , सहचरमुद्गरनालिकेरहाराः ।

१२ बहुकरकुसरो कुठारशारी बह्वरशफरमखरकीलरालाः ॥ ८ ॥

एते शब्दा स्त्रीपुमलिङ्गा । विध विधा-प्रकार । यदमर - 'विधा विधी प्रकारे च' ॥ अथ धान्त-कूप कूपी-अधु । अरुणस्य ॥ अथ धान्तः-कलम्ब कलम्बा कलम्बी वा-शान्विशेष दुर्गस्य । शरे तु तत्रामत्वात्पुस्त्वमेव ॥ अथ धान्तः-जिल जिला १६ हलि, स्त्रिया रूढ । पुसि माला 'जिलश्च हलिसञ्जक' ॥ अथ रान्ता द्वादश ॥ बर्द्ध बर्द्धी-चर्मरज्जु । पुसि रूढ । स्त्रिया तु 'नर्द्धी बर्द्धी'नि माला । सहचर सहचरी-लैता-समूहविशेष । यदमर - 'तस्मिन्सहचरी द्वयो' । मुद्गर मुद्गरी-लेष्ट्रादिभेदनोपकरणम् । पुसि गौड - 'मुद्गर मूलिकाभेदे पुसि लेष्ट्रादिभेदने' । दाने (?) स्त्रिया तु रूढि । नालिकेर २० नालिकेरी-तैरुविशेष । पुम्यमर - 'नालिकेरस्तु लाङ्गली । स्त्रिया लक्ष्यम्-नालिकेरी-फलम्भ' । फणे तु तत्रामत्वात्पुमकत्वमेव । हार हारा-मुत्तानाम । गौडशेष । बहु-कर बहुकरी-सैमार्जनी । स्त्रिया रूढ । पुसि माला 'रालपू स्याद्बहुकर' । श्वसर कुसरा- 'तिलैदन' इति हर्षाण्णो । कुठार कुठारी-पगु । यदमर - 'द्वयो कुठार' ॥ शार शारी- २४ शैयानयनीन बर्षाटकश्चेति हर्ष । शार शारा-प्रांसक इत्यरुण । वार्यो वर्णे च तत्रामत्वा-त्पुम्येव । शवले तु वस्तुनि गुणवृत्तित्वादाश्रयलिङ्ग । बह्वर बह्वरी-मञ्जरी । अर्थप्राधान्या-

शारविकार इति बलही । शारविकेति लोके साही । सुंरेति मद्यम् । निकैप इति लोके सराण । श्वभ्रमिति लोके स्यादि । स्यन्दन इति रथ । अर्दूरविप्रकर्षणार्थक्यमिति न दूर विप्रकप अपि तु आसन्नमित्यर्थ । २८ अतिपदेन रथस्य रथ्याश्च विदूरको नास्ति अतोऽर्थक्यम् । ब्रह्मकुश इति लोके अजमोद इत्येव प्रसिद्धिः ॥ ७ ॥ लंवासमूहविशेष इति स-चगव्या सिंटी, लाक कटासेल्जो । लंष्ट्रादिभेदनोपकरण इति अत्रा दिश दाव कञ्जरादिमहस्येन कञ्जरादिभेदनोपकरणमपि । मूलिकाभद इति मोगरी । तैरुविशेष इति लोके नालेर । शैमार्जनीति लोके इहारी । तिलैदन इति तिलवण्डुलमापन्नवलक्षण, लोके धीसरीति २७ प्रसिद्धिः । यदाह निरवण्डुलमापैस्तु कुरारा त्रिमरा धयी इति । शैयानयनीन इति लोके सोमदा ।

न्मसर' मञ्जरीत्यपि । यद्गौड - 'अष्टीयावुभौ यद्मरमञ्जरी' । शफर' शफरी-मत्स्यवि-
शेष । यदमर - 'शफरी द्वयो' । मसूर मसूरा-ग्रीहिभेद. चेश्या च । अर्थप्राधान्यान्म-
सुर मसुरेत्यपि । यदाह - 'मसूरा मसुरा ग्रीहिभेदे पण्ययोपिति । मसूरमसुरौ च द्वावेता-
वप्वेतयोर्मता' ॥ ग्रीहौ मसूर, ह्रीषेऽपि । यद्गौड - 'मसुरोऽक्रियाम्' ॥ अथ लान्ताः ४
पञ्च ॥ षील कीला-वफण्यादि' । यद्गौड - 'कीला म्यात्कफणो स्तम्भशङ्कुज्जालेषु फीलघत् ।
ज्जालायामर्थप्राधान्यात् ज्जालेत्यपि । यदमर - 'द्वयोर्ज्जालरीले' । राल राला-सर्जरस ।
यदमरटीका रालापि ॥ औपच्छन्दसिपम् ॥ ८ ॥

पटोलः कम्बलो भल्लो टंशो गण्डपवेतसौ ।

लालसो रसमो वचिवितस्तिकुटयस्तुटिः ॥ ९ ॥

एते शशा स्त्रीपुसलिङ्गा । पटोल पटोला-ओपधिभेद । पुसि दुर्ग' । स्त्रिया रूढ' ।
कम्बल कम्बली-ऊणं वास, गोगत्चर्म च दुर्गवुद्धिमागरयो । भल्ल भल्ली-शकभेद ।
यद्गौड - 'भल्लतक्या स्त्रिया भल्ली शस्त्रमिधानपुसकम्' । अथ शान्तः । दश दशी-क्षुद्रजन्तु-१२
विशेष । यदमर - 'दशास्तु वनमक्षिका । दशी तज्जातिरस्या स्यात्' । अन्यत्र तु घञन्तत्वा-
त्युसि ॥ अथ पान्तः ॥ गण्डप गण्डूपा-कैरजलादिमुखपूरणम् । यदमर - 'गण्डूपो द्वयोश्च
सुखपूरणम्' । गण्डूप ह्रीनमित्यपि । इत्यमरटीका ॥ अथ सान्तास्त्रयः ॥ वेतस वेतसी-
यानीर । हर्ष । लालस लालसा- 'वृष्णातिरेके याचन्नायामौल्युम्ये लालसा द्वयो' । तद्वत्या-१६
श्रयलिङ्ग । रभस रभसा-पौर्वापर्याविचार । पुसि गौड - 'रभसो हर्षवेगयो' । स्त्रिया तु
माषस्य 'क्रमते नभसो रभसयेव' ॥ जवेदन्तास्त्रिचत्वारिंशत् । अय वर्त्ति इय वर्त्ति -
वखदशा । यदमरटीका - 'पाठभेदेन वर्त्तयो द्वयो' । दीपतदशयोस्तु स्त्रीलिङ्ग उक्त ॥ अय
वितस्ति इय वितस्ति - वितताङ्गुष्ठकनिष्ठ कर । पुस्यमर - 'वितस्तिर्द्वादशाङ्गुल' । २०
'वितस्ति स्त्री कनिष्ठये'ति तु माला । अय कुटि इय कुटि - स्वल्पवास । दुर्ग । अय शुटि
इय शुटि - अचस्या । क्षणद्वय चेलरुण ॥ पथ्यावक्रम ॥ ९ ॥

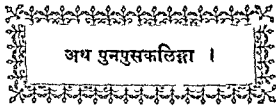
ऊर्माशम्ब्यौ रहरती अग्नीचिर्लन्यण्याणिश्रेणयः श्रोण्यरण्यौ ।

पार्णाश्लयौ शाल्मलिर्यष्टिमुष्टी योनीमुन्यौ स्वातिगन्व्यूतिरस्त्वः ॥ १० ॥ २४

एते शब्दा स्त्रीपुसलिङ्गा । अयमूर्मि इयमूर्मि - वीच्यादि । यद्गौड - 'ऊर्मि स्त्रीपुस-
योर्वीच्या प्रकाशो वैगमङ्गयो । वैखसङ्कोचलेपाया वेदनापीडयोरपि' ॥ अय शमि इय शमि. -
तैर्विशेष । हर्षस्य । अय रत्रि इयं रत्रि - यद्भुमुष्टि कर । अयमरत्रि इयमरत्रि. -

धैराटक इति वपईक । प्रौंसक इति कुत । कफणौ इति लोके दृहणी ॥ ८ ॥ क्षुद्रजन्तुविशेष इति २८
लोके शांस । कैरजलादि मुखपूरणमिति लोके चल् । पाठभेदेनेति 'स्त्रियां बहुवे वखस्य दशा स्युर्षस्यो
द्वयो' इत्यत्र वर्त्तयो द्वयोरित्यवमेव पाठ । अये तु दशास्तु वचयो द्वयोरिति सूत्रपाठे पाठान्तर तेन ।
वितताङ्गुष्ठकनिष्ठ कर इति लोके वहिषि ॥ ९ ॥ वीच्यामिति कठोले । प्रकाशो इति आलोके । वैर्गम
ङ्गयोरिति जवे त्रिच्छिन्नो च । वैखसङ्कोचलेपायामिति लोके सल इति प्रतिद्विसत्र । वेदनेति ज्ञातम् । ३२

१२ → ○ ○ ○ ○ ○ ○ ○ स्त्रीपुसलिङ्गा समाप्ता । ○ ○ ○ ○ ○ ○ ○

अथ पुनपुसकलिङ्गा ।

पुनपुसकलिङ्गोऽञ्ज' शब्दे पद्मोऽञ्जसद्वययो' ।

कसोऽपुसि कुशो बर्हिर्बालो हीनेरकेशयो' ॥ १ ॥

१६ पुनपुसकलिङ्गोऽञ्ज' शब्दे-अञ्जशब्द शब्दे वाच्ये पुलिङ्गो नपुसकलिङ्गश्च ।
 अञ्ज अञ्जम्-शब्द अन्यत्र तु यथाप्राप्तम् । यद्गौड -'अञ्जो धन्वन्तरौ चन्द्रे शब्दे
 स्त्रीङ्गीत्रमन्बुजे' ॥ पद्मोऽञ्जसद्वययो,-अञ्जे सहजाविशेषे च वान्ये पद्मशब्द पुनपुसक ।
 'पद्म पद्मम्, अञ्जसहजाविशेषश्च । पद्मकादावपीत्यन्ये । यद्गौड -'पद्मोऽस्त्री पद्मके व्यूह
 २० निधिसहजान्तरेऽन्बुजे । स्त्री पत्रगे कज्जिनाया लक्ष्म्या नागान्तरे नरि' ॥ अन्यत्र तु
 यथाप्राप्तमेव । कसोऽपुसि-अपुसि नरादन्यत्रार्थे कसशब्द पुनपुसकः । कस कसम्-
 भानविशेष , पानपात्रम्, कस्य च दुर्गारुणयो । पुसि तु कस पुरुषविशेष ॥ कुशो

विभिरीति लोक काकडी । स्वर्दलिकति पानस्थानम् । वृणधान्यविनेय इति लोके वरी । अयमिति
 २४ गोशब्द ॥ १२ ॥

इति श्रीरत्नविमशेषाध्यायसिष्यवाचनाचार्यधीवरभगणिविरचिते श्रीहेमचन्द्राचार्यकृतलिङ्गातुशासनश्रुति
 दुग्पदप्रबोधे स्त्रीपुसलिङ्गा समाप्ता ।

२७ पद्मके इति पद्मकनाक्षि वाच्यद्वय । कज्जिकायामिति ओषधिविशेषे । भानविशेषे इति हिरण्यमा-

वर्हिः—कुशाशब्दः पुत्रपुसको वर्हिर्दर्मश्चेदाद्या भवति । कुशः कुशम्—दर्भः । रामसुते देहिनामत्वाद्योक्तद्वीपान्तरयोस्तु प्रतिपदपाठात्पुसि । यद्गौडः—‘रज्ज्वा कुशा कुशो योक्ते न स्त्री दर्भे पुनर्द्रव्यो । कुशे लोहविकारे स्यान्निपु पापिष्ठमस्यो’ ॥ अपरोऽर्थः—वर्हिःशब्दः पुत्रपुसकः, कुशो दर्भश्चेद्वाच्यो भवति । अयं वर्हि इयं वर्हि—कुश । पुसि गौड—४ ‘वर्हिर्ना कुशशुष्मणो’ । पण्डेऽरुणः ॥ बालो ह्रीवेरकेशयोः—ह्रीवेरे केशे च वाच्ये बालशब्दः पुत्रपुसकः । बाल बालम्—ह्रीवेरम्, केशश्च । ह्रीवेरे पुसि शश्वतः । पण्डेऽमरः । केशे पुत्रपुसको दुर्गस्य । अन्यत्र तु यथाप्राप्तम् । बाल करिबालधि । प्रतिपदपाठात्पुस्त्वम् । डिम्भमूढवाचिनस्तु गुणवृत्तित्वादाश्रयलिङ्गतैव । डिम्भेऽपि पुनपुसकोऽभाविति ८ दुर्गानन्दिनौ । बाल बालम्—शिशु । पथ्यावक्रम् ॥ १ ॥

द्वापरः संशये छेदे पिप्पलो विष्टरोऽतरौ ।

अन्दो वर्षे दरस्त्रासे कुकूलस्तुपपावके ॥ २ ॥

द्वापरः संशये—संशये सन्देहे द्वापरशब्दः पुनपुसकः । द्वापरः द्वापरम्—संशयः । १२ पुस्त्वमरः । ‘पण्डे तु द्वापर संशये युग’ इति माला । अन्यत्र तु यथाप्राप्तम् । द्वापर युगविशेषः । प्रतिपदपाठानुपसक्तत्वम् ॥ छेदे पिप्पलः—छिद्यतेऽनेनेति छेदो वृक्षच्छेदनोपकरणम् । तस्मिन्वाच्ये पिप्पलशब्दः पुत्रपुसकः । पिप्पलः पिप्पलम्—वृक्षच्छेदनोपकरणम् । पुसि रूढः । पण्डे गौड—‘पिप्पलः सलिले वृक्षच्छेदभेदे च ना तरौ । निरशुले पक्षिभेदे १६ वृणायामपि पिप्पली’ । स्वार्थिके वे पिप्पलकम्—स्तीनवृन्तम्, सीवनस्तु च ॥ विष्टरोऽतरौ—तरोरन्यत्रार्थे विष्टरशब्दः पुत्रपुसकः । विष्टरः विष्टरम्—आसनम्, वर्हिर्मुष्टिश्च । ‘विष्टरो वितपी दर्भमुष्टिः पीठाद्यभासन’मित्यमरः । ‘पण्डे विष्टरः करीरमतरो’वित्यरुणः । तरौ तु तन्नामत्वात्पुस्त्वमेव ॥ अन्दो वर्षे—अब्दशब्दो वर्षे सवत्सरे वाच्ये पुत्रपुसकः । २० अब्दः अब्दम्—वर्षम् । यदरुणः—‘अब्दमपयोद्दम्’ । भेदे तु तन्नामत्वात्पुस्त्वमेव ॥ दरस्त्रासे—दरशब्दस्त्रासे भये वाच्ये पुत्रपुसकः । दरः दरम्—भयम् । ‘दरोऽस्त्रिया भवे’ इत्यमरः । श्वेत्त्रे त्रिलिङ्गो वक्ष्यते । ईपदर्थे त्वव्ययः वक्ष्यपदः च । यथा ‘दरदलितहरिद्रा-पिञ्जराण्यङ्गकानि’ ॥ कुकूलस्तुपपावके—तुपपावके तुपाम्नी वाच्ये कुकूलशब्दः पुत्रपुसकः । २४ कुकूलः कुकूलम्—तुपपावकः । ‘ना तु तुपानल’ इत्यमरः । पण्डेऽरुणः, लक्ष्यः च—‘केलीकु-कूल वलात्’ । अन्यत्र तु लान्वत्वात्पुसक्तत्वं । कुकूलः शङ्खमान् गर्तः । पथ्यावक्रम् ॥ २ ॥

परीवादपर्यङ्कयोर्जन्यतल्पौ तपोधर्मवत्सानि माधोष्णाहस्तु ।

वटस्तुल्यतागोलभक्ष्येषु वर्णः सितादिस्वराद्यो रणे सपरायः ॥ ३ ॥ २८

नम् । पानपात्रमिति लोके कांसीयम्भे । कांस्यमिति लोके कासा यालीमयुष्मत् । पुंमेति शक्तिः । डिम्भे इति शिवा । असा इति बालशब्दः ॥ १ ॥ वृक्षच्छेदनोपकरणमिति लोके वातरणीमयुष्मत् । निरशुले इति श्रापद्विगेणे । स्तीनवृन्तमिति चतुष्कम् । सीवनवृत्तमिति लोके सीवनवृत्ते । श्वेत्त्रे इति ३१ दे० लि० वि० दु० प० प्र० १५

परीवादपर्यङ्कयोर्जन्यतल्पौ-जन्यशब्दः परीवादे फौलीने वाच्ये तल्पशब्दश्च पर्यङ्के पुनपुसक । जन्य जन्यम्-परीवाद । 'जन्य स्याज्जनवादेऽपी'त्यमरः । पण्डे यथा-
 'जन्य हेतु परीवादे सयुगे जनके पुन । जन्य स्याज्जननीये च जन्या भावसतीमुदो ॥
 ४ जन्यो वरवधूजातिप्रियभृत्यहितेऽपि च' । तल्प तल्पम्-पर्यङ्क । पुसि भट्टि - 'तासया तजिता सर्वा मुत्तैर्भीमा यथागतम् । ययु सुपुप्सवस्तल्पान् भीमैर्वचनकर्मभि' ॥ 'तल्प शय्यादृदारेषु' इत्यमर । रणमण्डपेऽष्टे द्वारेषु च प्रतिपदपाठान्नपुसकत्वमेव । तपोधर्मन-
 त्तानि माघोष्णाहृत्यु-तप शनो माघमासे, घर्मशब्द उष्णे शीतविरोधिनि, वत्सशब्दश्च
 ८ इदि वक्षसि वाच्ये पुनपुसक । अय तपा इद् तप-माघ । 'तपो माघ' इत्यमर । तप 'कृच्छ्राचरणमाघा'विलक्षण, । शिशिरसौ ऋतुनामत्वात्पुसि । अन्यत्र द्विस्रसन्तत्वा-
 त्छीरम् । यद्गौड - 'व्रते वमें तप छीव ना शिशिरर्तुमाघयोः' । घर्म घर्मम्-उष्णम् । पुसि
 रूढ । पण्डे त्वमरलिङ्गशेषे- 'उष्ण घर्ममिति । खेदे ग्रीष्मे च मान्तत्वात्पुस्त्वम् । वत्स
 १२ वत्सम्-हृद् । पुस्वरण । छीवे गौड - 'पुरादौ तर्णवे चपे वत्स छीव तु वक्षसि' ।
 तर्णवत्सरयोस्तु देहिवर्षनामत्वात्पुस्त्वम् ॥ वटस्तुल्यतागोलभक्ष्येषु । वटशब्दस्तुल्यताया
 गोलके भक्ष्ये च वाच्ये पुनपुसक । वट वटम्-मुल्यता गोलक भक्ष्यविशेषश्च हर्षा-
 रणयो । भक्ष्ये स्वार्थिवे वे वटक वटकम् । न्यमोधरञ्जो च त्रिलिङ्गो वक्ष्यते, न्यमोध-
 १६ फले तु फलनामत्वात्पुसकत्वमेव । वर्णः सितादिस्वराद्यो वर्णशब्द सितादौ स्वरादौ च
 वाच्ये पुनपुसक । वर्ण वर्णम्-सितकृष्णादिरूपम्, स्वराद्यक्षर च दुर्गाहर्षयो । विलेप
 नेऽपीत्येके । शुक्लमे तु तत्रामत्वात्पुसकत्वमन्यत्र तु णात्त्वात्पुसि, यद्गौड - 'श्रुतौ द्विजातौ
 शुक्रानौ भेदहर्षयशोर्गुणे । ना चित्रकम्वले वर्णो न स्त्री विलेपनेऽतरे' ॥ रणे सम्परायः-
 २० रणे युद्धे वाच्ये सम्परायशब्द पुनपुसक । सम्पराय सम्परायम्-रणम् । पुसि माला ।
 रणनामत्वात्पण्ड इति देववन्दी । अन्यत्र तु घबन्तत्वात्पुस्त्वमेव । सम्पराय -श्यापत्ति,
 आयतिश्च ॥ मुजङ्गप्रयातम् ॥ ३ ॥

सन्धनो लवणे भूत' प्रेते तपो विधुन्तुदे ।

२४

खदायौ कखरे कृच्छ्र तते शुकोऽग्निमासयोः ॥ ४ ॥

इह अन्नगादेन गुण तत्र ॥ २ ॥ परीवाद इति लोकापवाद । हेतु इति लोके हाट । सयुगे इति रणे ।
 जनके इति पितरि । मानुषकीति मानुर्वयस्या । मुदिति ह्य । वरवधूजातिप्रियभृत्यहिते इति वरवधू-
 इति पद् तासादिषु योज्यते, तदा वरवधूजाति वरवधूमिय वरवधूभृत्या इति तेषां हिते, कोऽथ ?
 २८ जामानुष-पुत्रगै नवोत्पन्नवरादिके इत्यथ । यदाहु । 'चयो जामावृत्सले । जनके जननीये च नवोत्पन्न-
 वरादिके इति । 'तासया तजिता सर्वा मुत्तैर्भीमा यथागतम् । ययु सुपुप्सवस्तल्पान् भीमैर्वचनकर्मभि'
 ॥ ३ ॥ एतद्व्याख्या-ता सया सुपुप्सव स्वप्नुमिच्छव द्विव यथागत आगमनमनतिप्रिय यथा स्यात्तया
 वचनकर्मभि इत्या व पाद् शय्या ययु वचयु । किंविशिष्टा सा ? तथा चिन्तया राक्षसा तजिता ।
 अत्र पञ्च भीमा वरा ॥ तर्णक इति बालके । मुल्यतेति साहचर्यम् । गोलक इति लोके गोलको ।
 ३३ भक्ष्यविशेष इति लोक केवला । भेद इति प्रकार । हर्षमिति आकार । गुण इति दोषेतर । चित्रमिति

सैन्धरो लरणे—लवणे वाच्ये सैन्धवशब्द पुत्रपुसक । सैन्धरं सैन्धवम्—लवणम् ॥
 भूतः प्रेते—प्रेतेऽभिधेये भूतशब्द पुत्रपुसक । भूत भूतम्—प्रेतं द्वापि हर्षवामनयो ।
 गौडश्व—‘सैन्धवोऽस्त्री भाणिमन्थे नाऽश्वसिन्धुभवे त्रिषु’ । अन्यत्र तु भूत पृथिव्यादि ।
 भूतानि प्राणिन । प्रतिपदपाठान्नपुसकत्वे अतीत-सत्य-युक्त-समानवाचिनस्तु गुणवृत्तित्वादा-
 श्वयलिङ्गतैव ॥ तमो विधुन्तुदे—विधुन्तुदे वाच्ये तम शब्द पुत्रपुसक । अथ तमा
 इव तम—राहु ‘तमा राहावित्यजय । छीने तु गौड । ‘छीन तमोगुणे शोके संहिके-
 याऽन्धकारयो’ ॥ स्वदायौ कस्वरे—एतौ कस्वरे धने वाच्ये पुत्रपुसको । स्व स्वम्—
 कस्वरम् । अन्यत्र स्व आत्मा स्वभागो ज्ञातिश्च । प्रतिपदपाठात्पुस्त्वमेव । यद्गौड—‘स्वो
 ज्ञातावात्मनि छीवे त्रिष्व्वात्मीये त्रिया धने’ । दाय दायम्—धनम् । पुस्त्वजय । पण्डे-
 रूप । अन्यत्र तु घबन्तत्वात्पुसि । यद्गौड—‘पुमान्विभज्य पितर्ये यौतकाद्यर्थदानयो ।
 सौष्टुण्ठभाषणे दाय’ ॥ कृच्छ्र प्रते—कृच्छ्रशब्दो प्रते वाच्ये पुत्रपुसक । कृच्छ्र कृच्छ्रम्—
 सान्तपनादिप्रतम् । यत्स्मृति—‘त्र्यह साय त्र्यह प्रातरुयहमद्यादयाचितम् । त्र्यह पर च १२
 नाभीयात्कृच्छ्र सान्तपन स्मृतम्’ ॥ हर्षटीका—‘कृच्छ्र तपसि’ । दु रपपापयोस्तत्रामत्वात्पुस-
 कत्वमेव ॥ शुक्रोऽग्निमासयोः—अग्नौ मासे च वाच्ये शुक्रशब्द पुत्रपुसक । शुक्र
 शुनम्—अग्नि ज्येष्ठमासश्च । पुसि गौड—‘ज्येष्ठाग्निर्कान्यशुभ्रे ना शुक्र रेतोऽक्षिरोगयो’ ।
 छीवे तु दुर्ग । पञ्चावफम् ॥ ४ ॥

१६

कर्पूरस्वर्णयोश्चन्द्र उडावृक्ष छटे दल’ ।

धर्मं स्वभावे रुचको भूपामिन्मातुलुङ्गयोः ॥ ५ ॥

कर्पूरस्वर्णयोश्चन्द्रः—कर्पूरे स्वर्णे च वाच्ये चन्द्रशब्द पुत्रपुसक । चन्द्र चन्द्रम्—
 कर्पूरम् स्वर्णं च । पुसि गौड—‘चन्द्र कर्पूरकम्पिहसुधाशुस्वर्णवारिषु’ । ‘छीने चन्द्र स्वर्णे २०
 च कर्पूरे’ इत्यजय ॥ उडावृक्षम्—उडौ नक्षत्रे वाच्ये ऋक्षशब्द पुत्रपुसक । ऋक्ष
 ऋक्षम्—भम् । यद्गौट—भद्रुके शोणके नक्षौ नक्षत्रे पुत्रपुसक । छटे दल’—छटे पौर्णे
 वाच्ये दलशब्द पुत्रपुसक । दल दलम्—छद ‘दल पत्रे’ इत्यजय । पण्डे रूढ । अन्यत्र
 तु शैलीच्छदे सण्डे च लान्तत्वान्नपुसकत्वमेव ॥ धर्मं स्वभावे—स्वभावे स्वरूपे वाच्ये २४
 धर्मशब्द पुत्रपुसक । धर्मं धर्मम्—स्वभावात् । यन्माला—‘धर्मस्तु नरपण्डयो’ । अन्यत्र
 तु पुण्योपाये नपुसकत्वमुक्तम् । आचारे धर्मे न्याये व्रतौ चापे उपमायामहिंसायामुपनिषदि
 च मान्त्वत्वात्पुस्त्वमेव ॥ रुचको भूपामिन्मातुलुङ्गयोः—भूपाभिदि भ्रैवेयके मातुलुङ्गे
 आलेख्यम् । कैम्बल इति गजाघास्रणम् ॥ ३ ॥ भाणिमन्थ इति नदीभये लवणे । ईस्वरमिति धनम् । २८
 यौतकाद्य इति यौतकाद्येन लोके दाहनाथो तदादिरथो यौतकाद्यथ । सौष्टुण्ठभाषणे इति अहङ्कार
 वधने । काप्य इति उद्गना ॥ ४ ॥ कैम्बल इति लोके कपीलो । शोणके इति भरतवृक्षे । पौर्णे इति
 पत्रे । शैलीच्छदे इति प्रत्याकारे । पुण्योपाये इति पुण्यस्य उपायो दानधामादि- तत्र । धर्मे इति
 इत्याते । उपमायामिति साम्ये । उपनिषदाति तप्ये । भ्रैवेयकमिति षाललाप्रमुत्तकण्डमूला । ३२

च वाच्ये रुचकशः पुत्रपुमक । रुचक रुचकम्-प्रपेयक चीजपूर च । आये पुत्र-
 रण । छीने तु 'सौवर्चल मातुल्ल शिला चन्दनपेपणी । श्रीवामरणय चेषु चतुर्षु रुचक
 स्मृतम्' । अन्ये (?) । 'ना निष्प्रमातुलिङ्गयो'रिति गौड । अन्यत्र तु सौवर्चले लवणता
 ४ मत्वाच्छिडलाया तु चन्दनपेपण्या प्रतिपदपाठान्नपुमकत्रमेज ॥ भविपुला ॥ ५ ॥

पाताले वाडयो वर्धः सीम आमलकः फले ।
 पिटजङ्गलसत्त्वानि पिटकामासजन्तुषु ॥ ६ ॥

पाताले वाडयः-पाताले वाच्ये वाडयशब्द पुत्रपुमक । यदाह-वाडव फेले
 ८ स्त्रीणामौर्वे विप्रेऽपि वाडव' । पाताले पुत्रपुमक ॥ वर्द्धः सीसे-सीसे सीसके वाच्ये
 वर्द्धशब्द पुत्रपुसक । वर्द्धः वर्द्धम्-सीसम् । 'वर्द्धो ने'ति माला । पण्डेऽरण । अन्यत्र
 तु चर्मरज्जौ स्त्रीपुसत्वमुक्तम् ॥ आमलकः फले-फले वाच्ये आमलकशब्द पुत्रपुसक ।
 आमलक आमलकम्-फण्डम् । अमरलिङ्गशेष । पिटजङ्गलसत्त्वानि पिटकामामजन्तुषु ।

१२ पिटका भावनविशेषस्तस्यां मासे जन्तौ च वाच्ये यथासह्य पिटजङ्गलसत्त्वशः
 पुत्रपुसका । पिट पिटम्-पिटका । अन्यत्र तु छदौ आकर्षकफले च प्रतिपदपाठान्नपुसक-
 त्वमेव । जङ्गल जङ्गलम्-मासम् । यदौह -'जङ्गलो निर्जले देशे त्रिलिङ्गः सिद्धिते
 स्त्रियाम्' । सत्त्व सत्त्वम्-जन्तु । यदमर -'सत्त्वमस्त्री तु जन्तुषु' । जन्तुविशेषोऽपि

१६ जन्तु, तेन पिशाचादावपि पुत्रपुसक । यत्पुसि माला-'सत्त्व प्राणिपिशाचाद्यो' ।
 छीवेऽजय । उपलक्षणत्वाद्गुणप्राणयोरपि । सत्त्व सत्त्वम्-गुण प्राणश्च । बुद्धिसागर ।
 अन्यत्र तु गुणविशेषादौ प्रतिपदपाठान्नपुसकत्वमेव ॥ पञ्चावधम् ॥ ६ ॥

मधुपिण्डौ सुरातन्वोर्नाम शेषालमध्ययोः ।

२० एकाद्रात्रः समाहारे तथा स्रतकहूलकौ ॥ ७ ॥

मधुपिण्डौ सुरातन्वोः-सुरावा मृद्धीकामये, तनौ च वाच्यया यथासह्य मधुपिण्ड-
 शब्दौ पुत्रपुमकौ । अय मधु इद मधु-सुरा दुर्गस्य । अन्यत्र तु क्षौद्रे पुण्यरसे च
 नपुसकत्वमुक्तम् । दैत्ये चैत्रे मधूके चोदन्तत्वात्पुसत्वमेव । अय पिण्ड इद पिण्डम्-
 २४ वतु, बुद्धिसागर । अन्यत्र तु लोहे द्रवनामत्तान्नपुसकत्वम् । वृन्दगोलयोस्तु स्त्रीपुसत्व-
 मुक्तम् । नाम शेषालमध्ययोः-शेषालमध्ययोर्नाम पुत्रपुसकम् । शेषालनाम-शेषाल
 शेषालम् । वध्वित् । शेषल शेषलम् शेषल शेषलमित्यादि । पुसि दुर्गः । पण्डे माला ॥
 मध्यनाम-मध्य मध्यम्, मध्यम मध्यमम् । 'मध्योऽस्त्री'त्यमर । 'वा ना च मध्यम'

२८ शिला चन्दनपेपणीति यस्मा चन्दनपेपण त्रियते सा शिला लोके भोरसियजो । निर्दक इति वक्षोभूरणम् ॥ ५ ॥
 फेले स्त्रीणामिति स्त्रीणां करणे वास्तव्यायनप्रतिदे । और्वे इति दावानले । चर्मरज्जौ इति लोके वाधरी
 तत्र । पिटका इति लोके पेडू पिडी चनेरी इति वा प्रतिदे । अंशुकफले इति शारिफकले, चतुर्षु
 ३१ फलादिके इत्यर्थे ॥ ६ ॥ सुरेति-सुराशब्देनात्र द्राक्षामय उच्यते । मधूके इति मधुद्वानासि वृक्षे ।

इति माला । गौडस्तु—‘मध्यदेशे स्वरे मध्ये मध्यमो मध्यजे त्रिपु । कर्णिकाऽङ्गुलिर्तकामु
दृष्टरज स्त्रिया स्त्रियाम् ॥ त्र्यक्षरच्छन्दसि स्त्री स्यात्’ । अवलम्न अवलम्नम्, विलम्न विल-
म्नमित्यादि । एतयो पुस्त्वे माला । छीवे रूढिः । गौडश्च—‘विलम्न न स्त्रिया मध्ये त्रिपु
स्याह्रमात्रके’ ॥ एकाद्रात्रः—रात्र इति कृतसमासान्तो रात्रिशब्दः परिगृह्यते, स एकश-
ब्दात्पर पुत्रपुसकः । असमाहारार्थं वचनम् । एका चासो रात्रिश्च एकरात्र, एकरात्रम् ।
शाकटायनः । रात्रान्तत्वात्पुस्त्वे प्राप्ते वचनम् ॥ समाहारै—समाहार इति द्विगुसमाहारो
द्वन्द्वसमाहारश्च गृह्यते । तस्मिन्वर्तमानो रात्रिशब्दः पुत्रपुसकः । द्वे रात्री समाहृते द्विरात्र
द्विरात्रम् । एन त्रिरात्र, त्रिरात्रम्, चतुरात्रः चतुरात्रम्, पञ्चरात्र पञ्चरात्रम्, षड्त्रय ८
षड्त्रयम्, सप्तरात्र सप्तरात्रम् । पुस्त्वे रात्राहाविति सूत्रम् । पण्डे वामन । गणा रात्रय,
समाहृता गणरात्र गणरात्रम् । पुसि हर्ष । छीवे गणरात्रम् नपुसकमिति माला ॥
द्वन्द्वसमाहारे । अहश्च रात्रिश्च अहोरात्र अहोरात्रम् । पुसि हर्ष । छीवे वामन । समाहार
इति किम् ? पूर्वो रात्रेश्च पूर्वरात्र । अहश्च रात्रिश्चेतीतरेतरयोगे अहोरात्राविभौ ‘रात्रपृत्रा’ १२
इति पुस्तमेव ॥ अथ कान्ताः एकोनसप्ततिः ॥ तथा सूतकूलकौ ॥ एतौ शब्दो पुनपु-
सकौ । सूतक सूतकम्—पारद । यद्रौड—‘सूतक जन्मनि छीवे न स्त्रिया पारदेऽपि च’ ।
जन्मनि तु ‘कृत्या क्ताना’ इति नपुसकत्वम् । कूलक कूलकम्—स्तूप । यद्रौड—‘कूलक
न स्त्रिया स्तूपे’ । पथ्यावकम् ॥ ७ ॥

१६

वैनीतकभ्रमरकौ भ्रमरको वलीकनल्मीकवल्कपुलकाः फरकव्यलीकौ ।

किञ्जल्ककूलकमणिकस्तनका वितङ्कवर्धस्क्रुचुकुतडाकतटाकतङ्काः ॥ ८ ॥

एते शब्दा पुत्रपुसका । वैनीतक वैनीतकम्—परम्परावाह्य थाप्ययानादि ॥ यदभर—
‘वैनीतकमस्त्रियाम्’ । भ्रमरक भ्रमरकम्—ललाटस्थोऽलक । पुस्यमर । छीत्रे तु ‘भ्रमरकमुक्त २०
तु तल्ललाटस्थम्’ । मरक मरकम्—बहुप्राणिभरणम् । यद्रौड—‘भ्रमरकोऽस्त्रियाम्’ । वलीक
वलीकम्—नीत्रम् । पुसि माला । छीवे त्वरुण । वल्मीक वल्मीकम्—पिपीलिकादिकृतो मृत्स-
ञ्जयविशेष । यदभर—‘वल्मीक पुत्रपुसकम्’ । वल्क वल्कम्—तरुत्वक् । पुस्यपीति कश्चित् ।
ठीवे हर्षारुणौ । पुलक पुलकम्—रोमाश्च गौडशेष । त्रिमिभेदे गल्वर्के मणिदोषे गत्रान-२४
पिण्डे हरिताले शिलान्तरे च कान्तत्वात्पुस्त्वम् । फरक फरकम्—रेटकम् । रलयोरैक्या-

मध्यदेशे इति हिमाचलनिष्पाचलयोर्यमध्य सरस्वत्या अन्वर्द्धान्देशायात्क गङ्गायमुनयो सहस्राध्यायह
स मध्यदेश उच्यते । यद्गङ्गा—‘हिमवद्विन्ध्ययोर्मध्य यथागविज्ञानादपि । प्रत्यगेव प्रयागाच्च मध्यदेश
स मध्यमा’ इति । स्वरे इति पद्मजादिभिधान्ताना स्वराणां मध्ये य चतुष्व स्वरस्तत्र । कर्णिकेति यत्र २८
कर्णिका । अङ्गुलिरिति मध्याङ्गुलि । र्षेति पूर्णिमा । एतयोरिति अवलम्नविलम्नसम्बन्धो । सूत्रमिति
पाणिनीयसूत्रम् । स्तूप इति लोके भूम ॥ ७ ॥ परम्परावाह्य थाप्ययानादीति नराणां अनुक्रमेण धाद्य
षोडश्या थाप्ययानादि शिविकादि । नीत्रमिति लोके नेत्रा । पिपीलिकादिहृतो मृत्सञ्जयविशेष इति
कीटिकोपदेशिकादीना गृहमित्यर्थः । त्रिमिभेदे इति षीटभेदे । गल्वक् इति षपने । शिलान्तरे इति ३२

११८ कलिकालसर्वत्र-श्रीहेमचन्द्राचार्यविरचिते श्रीवल्लभवाचकवृत्तवृत्तिदुर्गपद-

फलनेन तुल्य । व्यलीन व्यलीकम्-अप्रियम्, अकार्यं च । पुसि माला । छीवेऽजय ।
 कामजेऽपराधे वैलक्ष्यविपर्यये पीडने चालीकान्तत्प्राज्ञपुसक । किञ्चत्क किञ्चत्कम्-
 केसरम् । पुसि माला । पण्डेऽरुण । वल्क वल्कम्-कपाय तिलादेरुद्धृततैलादिकठिनविशेष
 ४ पाप विघ्ना दम्भश्च । यदमर --'कल्कोऽस्त्री शैमलैसो । वन्धेऽपि' । पापवति त्वात्रय-
 लिङ्ग । मणिक मणिकम्-अलिङ्ग । पुस्यमर । छीवे माला । स्ववक स्ववकम्-
 गुच्छक । गौडशेष । वितङ्क वितङ्कम्-आरोग्यम् । बुद्धिसागर । द्रव्यवृत्तेस्त्वाशयलिङ्गता ।
 वर्षस्क वर्षस्कम्-अवस्वर । यदमर --'वर्षस्कमस्त्री' । चूचुक चूचुकम्-कुचापम् ।
 ८ पुसि माला । छीवेऽमर । तडाक तडाकम्-सर । नन्दी । तटाक तटाम्-तैव ।
 अर्थप्राधान्यात्तडाग तडागमित्यपि । यदमर --'तडागोऽस्त्री' । तङ्क तङ्कम्-आतङ्क ।
 गौडशेष । वसन्ततिलकम् ॥ ८ ॥

बालकः फलकमालकालकमूलकतिलकपङ्कपातकाः ।

१२ कोरकः करककन्दुकान्दुकानीकनिष्कचपका विशेषक ॥ ९ ॥

एते शब्दा पुनपुमका । बालक बालकम्-परिहार्यं अङ्गुलीय च । यदौड --'परिहा-
 र्येऽङ्गुरीये च बालक स्यान्न योपिति' । फलक फलकम्-खेटकम् । यन्माला --'पुसि वा फल
 कटकम्' । फलकान्तत्वात् शारिफन्क शारिफलकम्-अष्टापद । यन्माला --'नरेऽपि शारिफ-
 १६ लकम्' । मालक मालकम्-ग्रामान्तरालाटवी । दुर्ग । अलक अलकम्-चूणकुन्तल । गौड-
 शेष । मूलक मूलकम्-शाकविशेष । यन्मर --'अस्त्री मूलकम्' । तिलक तिलकम्-पुण्ड्रम् ।
 यदौड --'अस्त्री तु चित्तये' । पङ्क पङ्कम्-कर्दम पाप च । यदौड --'पुनपुसकयो पङ्क
 कर्दमे कित्त्वपेऽपि च' । पातक पातकम्-पापम् । दुर्गस्य । कोरक कोरकम्-कुडालम् ।
 २० यदौड --'कोरकोऽस्त्रियाम्' । अर्थप्राधान्यात् क्षारक क्षारकमित्यपि । पुस्यमर । छीवेऽ-
 रुण । करक करकम्-कमण्डलु करङ्कश्च । यदौड --'कमण्डलौ करङ्केऽस्त्री धीरिवाहोपले
 मियाम् । कुसुम्भे दाडिमे पक्षिविशेषे करक पुमान्' ॥ कन्दुक कन्दुकम्-गिरि । पुसि
 माला । पण्डे अरुण । अन्दुक अन्दुकम्-गजपादबन्धनम् । पुसि माला । पण्डे हर्षोरुणौ ।

२४ अनीक अनीकम्-सुद्व सेना च । नन्दिन । निष्क निष्क हेमोऽष्टोत्तर शतम्, पैल
 कर्प हेमः हेरोभूषणम्, दीनारश्च । यदमर --'साष्टे शते सुवर्णाना हेमुरोभूषणे पले ।

शरणपापणे । कामजेऽपराधे इति कामोत्पन्ने दोषे । तिलादेरुद्धृततैलादिकठिनविशेष इति लोकोत्पया
 ण्ठि इत्युच्यते । शैमलैसोरिति गृध्रपापयो । अवस्वर इति गृध्रम् । र्ददेवेति मर । आतङ्क इति
 २८ रोग ॥ ८ ॥ परिहावमिति कङ्कणम् । अङ्गुलीयमिति लोके सुन्दरी । अष्टापद इति चतुरङ्गकवादि ।
 कङ्क इति जलादीनां स्थानम्, अने ष्वोक्तम् --'स्थगीताम्बूलकरङ्क' इति । धीरिवाहोपले इति लोके गज
 इति मर्मिदे । गिरिरिति इद गिरिगन्धन इदमे इत्युच्यते । गजपादकचनमिति खोव सांकेडि ।
 हेमोऽष्टोत्तरं शतमिति हेमः सुवर्णस्य अष्टोत्तरं शतं गद्दीभाणकानाम् । पैलमिति सुवर्णपलम् । कर्प
 २० इति पलचतुर्थांश । हेरोभूषणमिति यक्षोभूषणम् । साष्टे शते सुवर्णानामिति सह अष्टभिर्बसते इति

दीप्तारेऽपि च निष्कोऽस्त्री' । चपक' चपरम्-मद्यभाजनम् । यदमर'-चपकोऽस्त्री
 नरकश्च' । 'सरके चपक वने धा ना' इति माला । विशेषक विशेषपरम्-तिलकम् ।
 अमरस्य ॥ रयोद्धता ॥ ९ ॥

शाटकरुण्टकरुण्टविटङ्का मञ्चकमेचरुनाकपिनाकाः ।

४

पुस्तकमस्तकमुस्तकशाका वर्णकमोदकमूपिकमुष्णाः ॥ १० ॥

एते शब्दा पुत्रपुसका । शाटकः शाटकम्-वस्त्रविशेष । दुर्गस्य । कण्टक' कण्टकम्-
 धूममेदी । रोमाञ्चश्च नन्दी । कुंद्रसत्त्वश्चेति गौड । टङ्क टङ्कम्-पापाणादिच्छेदोपकरणम्
 गिरिच्छिन्न च हर्षारुणयो । गौडस्तु-जहाया स्त्री पुमान् रसज्ञकोशे पापाणदारणे । रसनित्रे
 टङ्कणे नीलरूपित्ये टङ्कमस्त्रियाम् ॥ निटङ्क निटङ्कम्-कपोतपात्री । गृहेषु पश्चिनिश्रामार्थं
 यहिर्निर्गते दारु वक्रान्त्रांधार । तत्र हि कपोतपद्मि रत्नीयते । यन्माला-विटङ्को वा नपुस-
 कम् । मञ्चक मञ्चकम्-पत्यङ्क । मेचक मेचकम्-वर्णविशेष । द्वयोर्दुर्ग' । नाक नाकम्-
 आकाशम् स्वर्गश्च । 'पुसि नाक स्वर्गान्तरिक्षयो'रिति माला । छीने हर्ष । पिनाक पिनाकम्-१२
 रुद्रस्य धनु तैच्छूल च । यदमर - 'पिनाकोऽस्त्री शूलशङ्करधन्वनो' । पुस्तक पुस्तकम्-
 लिखितपत्रसचयविशेष । नन्दी । णप्रत्ययान्तोऽयमिति पुस्तत्वात्स्वार्थिकेवेन सिध्यति ।
 मस्तक मस्तकम्-शिर । यदमर - 'मस्तकोऽस्त्रियाम्' । उणाँ तक्प्रत्ययान्तोऽयम् । प्रत्यया-
 न्त्वद्वा स्वार्थिकक मुस्तक मुस्तकम्-मुष्णा । यदमर - 'मुस्तकमस्त्रियाम्' । शाक शाकम्-१६
 मूलकादि । यदमर - अस्त्री (१) 'शाक मूलपत्रकीराप्रफल्काण्डविरूढकम् । त्वक्पुष्प
 कवच चैव शाक दशभिध मृतम्' । विरूढक तालास्त्रिमञ्जा । क्षेत्रोद्धतस्य फलमूलादे
 स्वेशानबोद्धिना अङ्कुरा वा । ईक्षे तु शाकस्य तत्रामत्वात्पुस्तकम् । वर्णक वर्णकम्-विशेष-
 नम् चन्दन च । यद्रीड - 'विशेषते चन्दने च वर्णक पुत्रपुसकम्' । मोदक मोदकम्-२०
 लडुक । यद्रीड - 'मोदक न क्षिया ग्वाद्यविशेषे हर्षुले त्रिपु' । मूपिक मूपिकम्-आसु
 दुर्ग । मुष्क मुष्कम्-अश्वदिपरिमाणविशेष, घृणणश्च दुर्गस्य ॥ दोषकवृत्तम् ॥ १० ॥

चण्डातकरुचरोचकरुशुकानि मस्तिष्कयावकरुण्डकरुण्डकानि ।

आतङ्कशुकरमरकाः कटकः सशुक्रः पिण्याकञ्जरीकहसकरुशुहपुष्पाः ॥ ११ ॥ २४

एते शब्दा पुत्रपुसका । चण्डातक चण्डातकम्-अर्द्धादिकरुचम् । पुंसि माला ।
 छीनेऽमर । चरक चरकम्-शाकविशेष । दुर्ग । रोचक रोचकम्-क्षुत् । यदमरलिङ्गशेष -
 'रोचकोऽस्त्री' । कटुक कटुकम्-कूर्पास वैर्म निर्मोन्श्च । निर्मोन्कूर्पासयोर्मालाया पुमान् ।

साध 'प्रमाणीसङ्घाट्ट' (७३११२०) इति च उत्र हेत्र पौदशमापका । सुवर्गं कथ्यते तेषाम् २८
 ॥ ९ ॥ ईक्षमेदीति लोके काटमी । कुंद्रसाव इति वैरी । पापाणादिच्छेदोपकरणमिति लोकं टानी । जहा
 यामिति लोके टाग । रसज्ञकोशे इति लोके पडिआर । रसनित्रे इति कुराणादिके । नीलरूपित्ये इति
 कपिरुपविशेषे, लोके कडडि । वर्णविशेष इति लोके इयामवण । तैच्छूलमिति रद्रस्य शूलम् । ईक्षे
 इति सागनाशि वृक्षे ॥ १० ॥ लोके चरणा । कूर्पास इति लोके कांचटी । वैर्मोनि ३२

पण्डेऽरुणस्य । वर्मणि पण्डेऽरुणस्य । पुसि लक्ष्यम्—'मुदोऽन्तरा यपुपि वहिश्च कञ्जुका ।
 मस्तिष्क मस्तिष्कम्—मस्तिष्करोह । पुसि माला । ङीवेऽमर । यावक' यावकम्—अलक्तक ।
 पुसि माला । पण्डेऽरुण । करण्डक करण्टकम्—पुष्पाद्याधार । दुर्ग' । तण्डक तण्टकम्—
 ध्रुवस्थविशेष, पैरिष्कारः, शाल्यादिसारश्च दुर्गामरबुद्धिसागरा । आतङ्क आतङ्कम्—इष्ट
 वियोगताप । दुर्ग । रक्शङ्काशयेपु तु घञन्तत्वात्पुसि । शूक शूकम्—धान्यादे शूक' ।
 यदमर—'शूकोऽस्त्री' । सरक सरकम्—मद्यभाननम् । गेक्षवशीधु च । 'शीघ्री च शीघ्रुपाने
 च चपके सरकोऽस्त्रियाम्' । अनुत्पे तु त्रिलिङ्गो घक्ष्यते । कटक कटकम्—सैन्यम् सातु
 टचलय अद्रिशृङ्ग च । यदमर—'भूध्रितम्बचलयचत्रेपु कटकोऽस्त्रियाम् । 'राचधानी
 चे'ति गौड । शुल्क शुल्कम्—मार्गादौ राजदेय, स्त्रीविवाहपरिमाहधन च । यदमर—
 'शुल्कोऽस्त्री स्त्रीधनेऽपि च' । पिण्याक पिण्याकम्—श्रुततैलकल्कविशेष सिल्हकम् शुङ्कु
 मम् हिङ्गु च । यद्रौड—'पिण्याकोऽस्त्री तिलकल्के हिङ्गुवाल्हीकसिल्हके' । शर्करकः
 १२ शर्करकम्—कलियुगम् । यद्रौड—'कली शर्करकोऽस्त्रियाम्' । हसक हसकम्—नूपुरम् पुस-
 मर । पण्डे माला ॥ अथ खान्ताश्चत्वारः । शन्न शन्नम्—रन्धु वलयम् प्राण्यङ्ग च ।
 यन्माला—'ललाटे वलये कम्बौ पण्डे वा शन्न इष्यते' । निधौ तु तत्रामत्वात्पुस्रमेव ।
 पुद्र पुद्रम्—शरपुत्रम् । शाकटायन ॥ घञन्ततिलकम् ॥ ११ ॥

१६ नखमुग्यमधिकान्नः सयुग. पद्मरागो भगयुगमथ टङ्गोद्योगशङ्का निदाघः ।
 क्रकचकनचकूर्चार्धचूर्णकोञ्चकच्छा त्रजमुटजनिकुञ्जौ कुञ्जभूर्जाम्बुजाश्च ॥ १२ ॥
 एते शान्त पुनपुसका । नग्य नरगम्—नररुह । यदमर—'नरकोऽस्त्री' । सुग
 मुखम्—वदनम् । दुर्ग ॥ अथ गान्ता अष्टौ । अधिकाङ्ग अधिकाङ्गम्—सारसनम् ।
 २० यदमर—'यत्तु मध्ये सकञ्चुका वध्नन्ति तत्सारसनमधिकाङ्ग' । 'ङीवे त्वधिकाङ्ग सारसन
 हृदि यद्वध्यते युची'ति माला । सयुग सयुगम्—सङ्ग्राम । पुसि हर्षारुणौ । पण्डे नन्दी ।
 पद्मराग पद्मरागम्—शोणमणि । सुव्यमर । ङीवे माला । भग भगम्—उपस्थ' । अरुण ।
 युग युगम्—यूप । पुसि नन्दी । ङीवे हर्षारुणौ । अन्यत्र त्वयूपे युगमिति वचनान-
 २४ पुसकत्यमेव । टङ्ग टङ्गम्—तनित्रादि । यद्रौड—'तनित्रपङ्गजङ्गामु टङ्ग स्यात्पुनपुसकम्' ।
 उद्योग उद्योगम्—पराजम । दुर्ग । शङ्ग शङ्गम्—विषाण शिरर च दुर्गबुद्धिसागरी ॥
 अथ घान्तः ॥ निदाघ निदाघम्—मीष्म । नन्दी ॥ अथ चान्ताश्चत्वारः । क्रकचः
 क्रकचम्—करपत्रम् । यन्मर—'क्रकचोऽस्त्री' । कवच कवचम्—चर्म । यदमर—
 २८ 'कवचोऽस्त्रियाम्' । कूर्च कूर्चम्—भ्रुवोर्मध्यम् । दीर्घश्मश्रु वैतव च । यद्रौड—'कूर्चमस्त्री

सहाह । निभेर्मीक इति सप्पकञ्जुलिका । पुष्पाद्याधार इति लोके करङ्गिया । पैरिष्कार इति भूपणम् ।
 धान्यादे शूकमिति लोके सिरा । अनुत्पे इति मद्यपाने । मङ्गादौ राजदेय इति लोकोत्तया सूक्ति । स्त्री
 विवाहपरिमाहधनमिति स्त्रीविवाहाद्य वराहस्य धनम् । यदजय 'शूको धष्टे विवाहाद्य वराहस्ये धनेऽपि
 ३२३ इति । श्रुततैलकल्कविशेष इति लोके अस्ति । प्राण्यङ्गमिति लोके कवणा इति मसिदि । ललाटे इति

ध्रुवोर्मध्ये इमधुकैतवयोरपि' । अर्द्धर्ष अर्द्धर्षम्-कृचोऽर्द्धम् । 'परलिङ्गो द्वन्द्वोऽशी'ति
 स्त्रीत्वापवाद । नहुनीहो तु वाच्यलिङ्गतैव ॥ अथ छान्तास्त्रयः-पुच्छ पुच्छम्-
 लाङ्गुलम् । यदमर -'पुच्छोऽस्त्री' । उच्छ उच्छम्-जीविकाविशेष । पुसि माला । छीवे
 शिलपुच्छ शिलोच्छ वेति कञ्चित् । कच्छ कच्छम्-यहुजलो देश । 'पुसि कच्छ' इत्यमरः । ४
 नपुसके तु माला ॥ अथ जान्ता अष्टौ । प्रज प्रजम्-गोकुलम्, पन्या, समूहश्च दुर्गस्य ।
 उदज उदजम्-तापसपर्णकुटी । यदमर -'उदजोऽस्त्रियाम्' । निकुञ्ज निकुञ्जम्-गह्वरम् ।
 कुञ्ज कुञ्जम्-गह्वर । गजकुम्भायो गर्तं दन्तिदन्त हनुश्च । यदमर -'निकुञ्जकुञ्जौ वा
 छीने लतादिपिहितोदरे । हनौ दन्ते निकुञ्जे च कुञ्ज स्यात्पुनपुसकम्' इति च । भूर्ज भूर्जम्-
 वरुविशेषत्वक् । हर्षारणयो । अम्युज अम्युजम्-कमलम् । दुर्ग । चकारोऽनुत्ससमुच्चये ।
 तेन चान्तेऽर्द्धर्ष अर्द्धर्षमित्यापि । यद्रौड -'नमस्याऽध्यर्षमस्त्रियाम्' ॥ मालिनी ॥ १२ ॥

ध्वजमलयजकृटाः कालकूटारकृटौ कषटकपटसेटाः कर्पटः पिष्टलोष्टौ ।

नटनिकटकिरीटाः कर्पटः कुकुटाङ्गौ कुटजकुटविटानि त्र्यङ्गटः कोट्टुकुष्टौ ॥ १३ ॥ १२

एते शब्दा पुत्रपुसका । ध्वज ध्वजम्-चिह्नादि । यद्रौड -'चिह्नशेषकवाकासु
 पुनपुसकयोर्ध्वज' । मलयज मलयजम्-श्रीरण्डम् । पुस्यमर । छीवे तु 'चन्दन
 स्यान्मलयजम्' ॥ अथ टान्ता विंशतिः-कूट कूटम्-मायादि । यदमर -'मायानिश्चल-
 र्यक्षेपु वैतवाऽनृतवाशिषु । अयोघने गेल्लङ्गे सीरीङ्गे कूटमस्त्रियाम्' ॥ 'पुरद्वारतुच्छयोर-१६
 पी'ति गौड । कालकूट कालकूटम्-विपम् । यदमर -'पुसि छीवे च काकोलकालकूट-
 हलाहला' । आरकूट आरकूटम्-रीति । यदमर -'आरकूटो न स्त्रियाम्' । कषट,
 कषटम्-उच्छिष्टम् । शाकटायन । कषट कषटम्-दम्भ । यदमर -'कषटोऽस्त्री' ।
 सेट सेटम्-श्रीमभेद कफ फलक च । यद्रौड -'ग्रामभेदे कफे धर्मण्यस्त्री सेटोऽर्थति २०
 त्रिपु' । कर्पट कर्पटम् वास । बुद्धिसागरस्य । पिष्ट पिष्टम्-अपूप । दुर्गबुद्धिसागरौ ।
 लोष्ट लोष्टम्-सृच्छकलम् । यन्माला -'लोष्टो नृपण्डयो' । नट नटम्-नर्तकविशेष । दुर्गन-
 न्दिनौ । निकट निकटम्-समीपम् । नन्दी । गुणवृत्तेरवाधयलिङ्गता । किरीट किरीटम्-
 सुकूटम् । यन्माला -'ना वा किरीटम्' । कर्पट कर्पटम्-पर्वताष्टमग्रामविशेष । दुर्गस्य । कुकुट २४
 कुकुटम्-ताम्रचूड । दुर्ग । 'ताम्रचूडे स्त्रिया सिध्याचर्यायामपि योपिति । निपादशूद्रयो

ललाटप्रान्तास्थनि लवणा इति नाम्नीत्यथ ॥ ११ ॥ शोभामणिरिति रत्नमणि । कचोऽर्द्धमिति चेदे
 ऋत् । अर्द्धर्ष इति अर्द्धर्षेन अर्द्धर्ष पूजा, भावे धर्म ॥ १२ ॥ मायेति स्वरपरावर्चनादिका ।
 निश्चलमिति निश्चलशब्देन व्यामेति (व्योम ?) गौड । धर्ममिति शृगादिबन्धनार्थं छलम् । धर्ममिति २८
 दम्भ । अनृतमिति असत्यम् । शशिरिति धान्यादिपुञ्ज । अयोघने इति अयोमयो घनो अयोघन
 आधातार्थं लोहकारमाण्ड उ-
 अयहरणकृतानामलिरित्यने ।
 चर्ज इति प्रसिद्धिः ।
 लोहरो घन, अथवा द्यवद्वयम् । कुटनाघारो हि लोके
 चर इति प्रसिद्धे । सीरीङ्गे इति दाम्भये लोहाघारे धोके
 इति गह्वरमायो ग्राम । धर्ममिति सेटवे, लोके

पुत्रे कुबुटश्चरणायुध' इति गौडः । अट्ट अट्टम्-शौर्मम् गृहभेदश्च । पुत्ति क्षोमेऽमर ।
 गृहभेदेऽरुण । उभयो पण्डे षक्षिर् । हुट्ट हुट्टम्-पट, हलाह्वविशेषश्च । दुर्ग ।
 जकुट जकुटम्-वात्तांकरुमुमम् । पुम्नि-‘जकुटो यमले ग्यातो वात्तांकरुमुमे शुनि’ । ह्रीये
 ४ गौड -‘वात्तांकरुमुमे ह्रीय जकुटो यमले शुनि’ । विट्ट विट्टम्-पिङ्ग । गौडशेषः ।
 श्यङ्गट् श्यङ्गटम्-शिक्ष्यभेद धौताञ्जनी च । पुम्गाय । ह्रीये गौड । फोट्ट फोट्टम्-
 दुग् । पुस्वमरलिङ्गशेष । ह्रीयेऽरुण ॥ अथ टान्ता ॥ एष्ट्ट शुष्ट्टम्-स्व्यदोष गंध-
 द्रव्यविशेषश्च । अमरलिङ्गशेष ॥ माग्निनी ॥ १३ ॥

८ क्रमठो वारुण्डरण्डपण्डौ निगडाक्रीडनडप्रकाण्डकाण्डाः ।
 कोदण्डतरण्डमण्डमुण्डा दण्डाण्डौ ददवारवाणवाणाः ॥ १४ ॥
 एते शब्दा पुत्रपुमरा । यमठ यमठम्-अमुरविशेष तापसभाजन च । आगे बुद्धि-
 सागर । अन्त्ये पुत्ति दुग्, ह्रीये माला । धूमं तु देहिनामत्वात्पुम्नम् । तद्गा-
 १२ र्याया तु योनिमत्रामत्वात्स्त्रीत्वम् ॥ अथ डान्ताश्चतुर्दश-वारुण्डः वारुण्डम्-दृष्णा-
 मल, गणिस्यराचश्च । यट्टौड -‘गणिस्यराने वारुण्डोऽस्त्रिया दृष्णांयोर्मले’ । रण्ड रण्डम्-
 भित्तम् इत्युविचारविशेषश्च । यदमर -‘इत्युभेदेऽपि रण्डोऽस्त्री’ । गुणशृष्टेत्त्वाभ्रयलिङ्गता
 रण्ड रण्डा रण्डम् । पण्ड पण्डम्-श्रुंक्षादिसमूह । यदमर -‘पण्डमस्त्रियाम्’ । निगड
 १६ निगडम्-मैदवघनम् । यमर -‘निगडोऽस्त्री’ । आक्रीड आक्रीडम्-उद्योगविशेष । पुस्व-
 मर । ह्रीये तु माला । नड ठडम्-मैद्वलनसृण । दुर्ग । प्रकाण्ड प्रकाण्डम्-सैम्ब सन्वम्,
 शस्तम्, तरोश्च मूलम्, शारान्तरम् । यट्टौड -‘सम्बे शले प्रकाण्डोऽस्त्री मूलरश्चातरे
 तरो’ । काण्डः काण्डम्-शर सैमय प्रकरणम् समूह जलम् गालम् छुत्सितम् वृक्षरश्च
 २० लता च । यदमर -‘काण्डोऽस्त्री दण्डवाणांऽर्नवर्गावसरवारिषु’ । कोदण्ड कोदण्डम्-चापम् ।
 पुत्ति लदयम् ‘स्रुटिप्यति न कोदण्ड’ । पण्डे रूढम् । तरण्ड तरण्डम्-उडुप । अरुणस्य ।
 मण्ड मण्डम्-द्रवद्रव्याणामुपर्यच्छो भाग, भिन्नादिनिर्यास, एरण्ड, मैस्तु च । यट्टौड -
 ‘आमलक्या स्त्रिया मण्ड एरण्डे सैरपिच्छयो । अस्त्री मस्तुन्यपि ह्रीवे’ । मरानि पुत्ति
 २४ माला । मुण्ड मुण्डम्-शिर । यट्टौड -‘राहुदैत्यभिदोर्मुण्डो मूर्द्धन्यस्त्री मुण्डिते त्रिषु’ ।

खेडभो । भैवेतीति कृतिते । निर्भेदश्रुत्यो पुत्रे इति निपादात् श्रुत्या यो जायते । चरणायुध इति
 कृकडभो । शौर्ममिति णत्व लोके सुरा इति प्रसिद्धिः । गृहभेद इति हह । शिक्ष्यभेद इति लोके
 त्रिगटि । चांताञ्जनीति श्वेतगृहगोषा । स्व्यदोष इति लोके कोड । गन्धद्रव्यविशेष इति लोके उपलोट
 २८ ॥ १३ ॥ तद्गायायामिति धूमस्त्रियाम् । गणिस्यराजे इति वृक्षविशेषे । श्रुंक्षादिसमूह इति वनमित्यर्थः ।
 मैदवघनमिति लोके साकडि । उद्योगविशेष इति राणां लोके सह साधारण वनम् । मैद्वलनसृण
 इति लोके नलु । सैम्ब इति यधनसम्भः । मूलरश्चातरे तरोरिति धरोवृक्षमूलरश्चातरोरतरं मध्य
 भाग जलेत्यर्थः । सैमय इति अवसर । प्रकरणमिति शास्त्राधिकारः । यथा देवाधिदेवकाण्डे देव
 काण्ड इत्यादि । भैवेति कृतितम् । उडुप इति लोके प्रापभो । भिन्नादिनिर्यास इति राध्यान्तरस ।
 ३३ मैस्तु इति दधिधरीति प्रसिद्धिः । सैर इति भिन्नादिनिर्यास । पिच्छेति द्रवद्रव्याणामुपर्यच्छो भाग,

दण्ड दण्डम्—दमनम् यष्टि चतुर्थोपायः गन्था सैन्य च । यदमर—‘दण्डोऽस्त्री’ । अण्ड
अण्डम्—पक्ष्यादिप्रसव । पुसि—‘पेशीकोशः स्मृतोऽण्डश्च’ इति । पण्डे रमर । वृषणे
तु नपुसय उक्तः ॥ अथ दान्तः—दृढ दृढम्—स्थूलम्, बलवाञ्च । नन्दी । अविनष्टश्चेति
दुर्ग । निश्चलश्चेति बुद्धिमागर ॥ अथ गान्ता द्वाविंशतिः—वारणाण वारवाणम्—वर्म ॥ ४
यन्माला—‘श्रीवे च वारवाणश्च’ । वाण वाणम्—शर पुष्पविशेषश्च । दुर्गस्य । वृष्टे तु
स्त्रीपुसलिङ्ग उक्तः । औपच्छन्दसिकम् ॥ १४ ॥

कर्पापणः श्रवणपक्षणकङ्कणानि द्रोणापराह्वचरणानि तृण सुवर्णम् ।

स्वर्णत्रणौ वृषणभूषणदूषणानि भाणस्तथा किणरणप्रवणानि चूर्णः ॥ १५ ॥ ८

पते शब्दा पुत्रपुसका । कर्पापणः कर्पापणम्—मानविशेषः, पणपोडशकम् । शाकटा-
यनस्य । प्रजाद्यणि कार्पापणः कार्पापणमित्यपि । यद्गौड—‘कार्पापणोऽस्त्री कौपिके पणेषु
पोडशस्यपि’ । श्रवण श्रवणम्—कर्ण । पुसि रदयम्—‘आलोचनान्ताच्छूर्णौ विनस्य’ । पण्डे
रुढ । भभेदे तु स्त्रीपुसयोरुक्तः । पक्षण पक्षणम्—शैबरालय । पुस्यमर । स्त्रीवेऽरुण । १२
कङ्कण कङ्कणम्—हस्तरक्षासूत्रम्, आभरणविशेषश्च । पुस्यरुण । पण्डेऽरुण (ऽमर) ।
द्रोणः द्रोणम्—परिमाणविशेषः । यन्माला—‘श्रीवे वा त्वादकद्रोणौ’ । अपराह्व अपराह्वम्—
दिवसपरार्धभागः । दुर्गस्य । चरण चरणम्—गोत्रादि ‘चरणोऽस्त्रियाम्’ । तृणः तृणम्—
उल्पवि । दुर्गः । सुवर्णः सुवर्णम्—हेम तैत्त्वर्पश्च । दुर्गानन्दिनौ । यागभेदादिश्च । १६
यद्गौड—‘यागभेदे सुवर्णालौ कृष्णागुरुणि त स्त्रियाम्’ । स्वर्णः स्वर्णम्—हेम । नन्दी ।
व्रण व्रणम्—अरु । यन्माला—‘व्रण चा ना’ । वृषण वृषणम्—मुष्क । अरुण । भूषण
भूषणम्—अलङ्कारः । दुर्गः । अर्थप्राधान्यान्मण्डन मण्डनमित्यपि बुद्धिसागर । दूषण
दूषणम्—उपालम्भः । गौडशेषः । भाण भाणम्—प्रैरन्धभेदः । कस्यचित् । किण किणम्—२०
स्वैग्रन्थिः । गौडशेषः । रण रणम्—सम्पराय अन्यत्रालन्तत्वात् पुसि । यद्गौड—‘कौणे
कौणे रणे पुसि समरे पुत्रपुसकः’ । प्रवण प्रवणम्—चतुष्पथम् । पुसि गौड । स्त्रीवे
माला । चूर्णः चूर्णम्—क्षौद्रः । अरुणस्य ॥ वसन्ततिलका ॥ १५ ॥

तोरणपूर्चनिकेतनिवाताः पारतमन्तयुतप्रयुतानि ।

२४

श्वेडितमक्षतदैवतवृचैरावतलोहितहस्तशतानि ॥ १६ ॥

होकोक्त्वा धानरी मांड इति प्रसिद्धिः । पेशीकोश इति पेशीना मांसखण्डानां कोशः पेशीकोशः ।
वर्ममिति सन्नाह ॥ १४ ॥ कौपिके इति विंशत्यधिकैकपञ्चाशच्छतसङ्ख्यां वराटकमानविशेषसङ्ख्यां । पणेषु
पोडशस्यपीति पणपोडशवे । शैबरालय इति भीलपालि । परिमाणविशेष इति चतुराटकः । गोत्रादीति २८
गोत्रमवयवः, भाविशब्दात् मूलं बहुवादिपादश्च । यद्गौडादयो वेदशास्त्राध्ययननिमित्तकव्यपदेशभाजो
द्विजमानः । तैत्त्वर्पे इति तस्य हेमः कर्णं तत्कथं । सुवर्णालौ इति सुवर्णस्य आलु
करकपत्रिका सुवर्णालु सुवर्णगगरिकेत्ययं इति लोके ओलभभो । प्रैरन्धभेद इति ‘स्वाङ्गा-
उक्तः १ प्रकरण २ भागः’ ३ । स्वैग्रन्थिरिति

एते शब्दा पुत्रपुसका । तोरण तोरणम्-वंशमाला यद्विद्वारम् निर्यूहश्च । यदमर-
 'तोरणोऽस्त्री' । निर्यूहे दुर्ग ॥ अथ तान्ता अष्टाविद्यतिः-पूर्तं पूर्तम्-सातादिकर्म ।
 यदाह-'वापीवृषपतडागानि देवतायतानि च । अन्नप्रदानमारामा पूर्तमर्घ्यां प्रचमते ॥
 ४ पूर्तं ना वेति माला । पूरिते स्वाश्रयलिङ्ग । निषेन निरेतम्-आवासः । पुसि पुसिसागरः ।
 पण्डेऽन्वण । निवातः निवातम्-गृहम्, दुर्भेद च वर्म । यदमर-'निवाताऽश्रयागतौ
 शम्भामेघ च वर्म यत्' । अरुणस्तु 'निवात गृहं दुर्भेदं च वर्ममेत्याह । वातरहितप्रदेशे त्वान
 लिङ्गता । पारत पारतम्-रंसेन्द्र । पुसि रूढ । ष्टीवेऽरुण । अर्थप्राधान्यात्पारद पारद-
 ८ मित्यापि कश्चित् । अन्त अन्तम्-प्रान्तम् समीपम् स्वरूप च । पुन्यजय । ष्टीषे शाश्वतः ।
 'स्वरूपप्रान्तयोरन्तमतिकेऽपि प्रयुज्यते' । गौडस्तु-'श्वरूपेऽन्त विनाशे ना न स्त्री ष्टीषेऽन्तके
 त्रियु' इत्याह । उपलक्षणत्वात् प्रान्तं प्रातमित्यपि । पुन्यमर । प्रान्ताद्योमृत्स्य सूक्ष्णी । ष्टीषे
 माला । युत युतम्-अपानम् । पुसि रूढ । ष्टीषेऽरुण । प्रयुत प्रयुतम्-शलक्षणि ।
 १२ लक्षे चेलन्ये दुर्गस्य । क्ष्वेडित क्ष्वेडितम्-सिंहनादविशेष । लत्वे क्ष्वेलित क्ष्वेलितम्-
 नन्दी । अक्षत अक्षतम्-भङ्गत्यतण्डुला । पुसि षट्पुत्र एवायम् । पुन्यमरः । ष्टीषे
 गौड । 'हृतीयाप्रवृत्तौ लोनेऽक्षत त्रिष्वहिसिते' । देयत देयतम्-देयता । यन्माला-'पण्डे
 या देयतानि च' । घृत् घृत्तम्-शीलम्, निलाल च दुर्ग । गौडस्तु-'दृढे मीतेऽप्यतीतेऽपि
 १६ घर्तुलेऽपि मृते वृते । घृत्तोऽन्यलिङ्गवान् ष्टीषे चन्द्रश्चारिणोऽपि' इत्याह । ऐरावत
 ऐरावतम्-सुरेन्द्रवन्ती । नन्दी । गौडस्तु-'ऋजु दीर्घं महेन्द्रस्य चापमैरावत पुमान् ।
 नागरद्वैरावणयोर्विभुर्द्वेदयो खिया'मित्याह । लोहित लोहितम्-शोणितम् । गुणवृत्ते-
 स्त्वाश्रयलिङ्गता । 'दे तु तनामत्वात्पुसि । हस्त हस्तम्-पर । भभेदं तु स्त्रीपुसयोरक
 २० शत शतम्-पञ्च विंशतयः । त्रिपपि दुर्गः ॥ दोषकृत्तम् ॥ १६ ॥

अतोपवीतौ पलितो वसन्तध्वान्तायुतवृत्तघृतानि पुस्तः ।

शुद्धान्तबुस्तौ रजतो मुहूर्तद्वियुथयूथानि वरुथगूथौ ॥ १७ ॥

एते शब्दा पुत्रपुसका । अत अतम्-शाश्वितो नियम । यदमर - 'अतमस्त्री' । उपवीत
 २४ उपवीतम्-भ्रंशसूत्रम् । प्रोद्धते दक्षिणकरे कश्चित् । पलितः पलितम्-पकरेशः । दुर्ग
 केशपापे कदमे च तातत्वात्पुसकत्वमेव । वसन्त वसन्तम्-सुरमि, देवपुत्रविशेषश्च ।
 दुर्गो । ध्वान्त ध्वान्तम्-तम । वाचकवार्तिकम् । अयुत अयुतम्-दशसहस्राणि ।

१६ ष्टी इति शब्दे । ष्टीषे इति वादनकाष्ठे ॥ १५ ॥ ष्टी-द्वन्द्वमालेति तोरणस्योपरि मङ्गलाद्य सहकारादि
 २८ पशुवनिर्मिता । वैद्विद्वारमिति द्वाराम्भे स्योपरि चन्द्र वहिद्वारं मङ्गलाभम्, लोके तोरण इत्येव प्रसिद्धिः ।
 निर्यूह इति इह निर्यूहस्येन भित्तिनिर्गातकीलक, लोके घोडलभो पट्टा इति वा प्रसिद्धिः । ईसेन्द्र
 इति लोके पारभो । शैषे इति प्राते । भङ्गत्यतण्डुला इति लोके आखा । हृतीयाप्रवृत्तौ इति मनुसके ।
 ३१ निष्कलमिति वसुलम् । वृते इति आशुते । वृत्तिरिति वर्त्तनम् । सुरेन्द्रवन्तीति ऐरावणहस्ती । नागरद्वै

दुर्गं । गूढं शूतम्-दुर्गेवरम् । यद्गौडं-‘शूतोऽस्त्रियाम्’ । किंतवश्चेति बुद्धिसागरः । घृतं घृतम्-आज्यम् । दुर्गं । पुस्य पुस्यम्-लेखयपत्रसङ्घातः, लेख्यादिकर्म च । यन्माला-‘पुस्तो नृपण्डयो’ । शुद्धान्तः शुद्धान्तम्-अन्तःपुरम् । पुसि माला । छीने शुद्धान्तमवरोधश्चेति । बुस्यः बुस्यम्-पक्वमासविशेषः । नन्दी । रजत रजतम्-रूप्यम्, श्वेतं च दुर्गं । गिरौ तुष्टं सन्नामत्वात्पुस्त्यम् । गौडस्तु-‘त्रिलिङ्गं रजतं शुष्टे छीव दुर्वर्णहारयोःरित्याह । सुहूर्तं सुहूर्तम्-घटिकाद्वयम् । यदमर-‘सुहूर्तो दान्शाऽस्त्रियाम्’ ॥ अथ धान्ताः सप्त ॥ द्वयो-र्युथयोः ममाहारो द्वियुथ द्वियुथम् । शाकटायनः । यूथ यूथम्-सजातीयपश्यादिसङ्घातः । यन्माला-‘यूथं छीवे तु वा’ । यरूथं यरूथम्-रथगोपनम् । ‘रथगुप्तिर्वरूथे ना’ इत्यमरः । ८ पण्डे रूढि । गूथं गूथम्-विष्टा । यन्माला-‘गूथं वा न तु’ ॥ उपजाति ॥ १७ ॥

प्रथं तीर्थं प्रोधमलिन्दः ककुदः कुकुदाष्टापदकुन्दाः ।

गुददोहदकुमुदच्छदकन्दार्बुदसौधमथोत्सेधकनयो ॥ १८ ॥

एते शब्दाः पुत्रपुसकाः । प्रथं प्रथम्-मानम्, तन्मितं वस्तु सांख्यं च । यद्गौडं-‘सानो १२ मानेऽस्त्रिया प्रत्यस्तन्मितेऽपि च वस्तुनि’ । तीर्थं तीर्थम्-पुण्यस्थानम्, जलापतारश्च । नन्दी । प्रोधं प्रोधम्-अधादेर्वेणान्तरम् । यद्गौडं-‘ना कट्यामश्वनासायामखी प्रोधोऽश्वगे त्रिपु’ ॥ अथ दान्ता एकादश-अलिन्दः अलिन्दम्-गृहद्वाराप्रस्था स्थली, शाला । पुस्यमरः । पण्डेऽ-रुणः । ककुदः ककुदम्-श्रेष्ठम् घृषकरुन्धं राजचिह्नं च । यदमर-‘प्राधान्ये राजलिङ्गेऽपि १६ घृषाङ्गे ककुदोऽस्त्रियाम्’ । कुकुदः कुकुदम्-तदेव । अष्टापदः अष्टापदम्-चतुरङ्गादिशूतफलकम् सुवर्णं च । दुर्गस्य । शूतफलकेऽर्थप्राधान्यात् शारिफलः शारिफलमित्यपि । यद्गौडं-‘अस्त्रियो अष्टापदशारिफलो’ । गिरौ शरभे कर्णनाभे चाद्रिदेहिनामत्रापुसि । कुन्दः कुन्दम्-पुष्पविशेषः । पुसि माला । छीवे त्वमरः । निधिभेदमुंरद्विपोस्तु पुस्त्यमुत्तमेव । चक्रभ्रमौ २० तु वाहुलकात्पुसि । गुदः गुदम्-अपातम् । पुसि कश्चित् । पण्डे रूढः । दोहदः दोहदम्-श्रद्धा । पुसि माला । छीवे त्वमरः । दोहदस्य तु वाहुलकानुपसक्तत्वमेव । कुमुदः कुमुदम्-वैरवम् । दुर्गं । छदः छदम्-दलम् पिच्छं च । पुस्यमरः । छीवे तु माला । कन्दः कन्दम्-‘पयोधरे सस्यमूले सूरणे कन्दमस्त्रियाम्’ । अर्बुदः अर्बुदम्-दशकोटयः । कोटिरित्यन्ये । २५ स्थानविशेषः, अक्षिरोगविशेषश्च । उभयत्रारुणः । पर्वतविशेषे तु पुस्त्यमेव ॥ अथ धान्ताः सप्त । सौधः सौधम्-राजसदनम् । यदमर-‘सौधोऽस्त्री’ । उत्सेधः उत्सेधम्-उन्नतिः कायश्च । यद्गौडं-‘उत्सेधस्तूच्छयेऽस्त्री स्वात् छीव सहननेऽपि च’ । काये पुस्यरुणः ।

इति नारतनामा वृक्षः । वैश्वेद इति विष्टुज्जदः ॥ १९ ॥ कण्डसूत्रमिति लोके जनोहः । दुर्गेदरमिति लोके २८ गूथाः । किंत्व इति यो धृते रमते स कित्तव उच्यते, लोके जूआरी । श्वेतमिति शुद्धम् । गिरौ इति कैलासनाभिः । रथगोपनमिति रथस्याच्छादनं लोके रथपात्सि, अथवा रथरीखोली ॥ १७ ॥ मानमिति चतुःकुञ्जमिति मानम् । यद्गौडं । तन्मितं यस्त्विति प्रथमितं वस्तु । सांख्यं इति गिरितटम् । जलावतार इति तीर्थो गृहद्वाराप्रस्था स्थलीति लोके नारणे न

कन्ध कन्धम्-शिरोरहित काय । यद्रीड - 'कन्धोऽस्त्री त्रिंवायुत्तमपमूर्द्धकलेवरम् ।
 ह्रीवमप्सूदरे पुसि राहुरभ्रोविशेषयो' ॥ आपातलियापरान्तिका ॥ १८ ॥

श्राद्धायुधान्धौषधगन्धमादनप्रम्फोटना लग्नपिधानचन्दनाः ।

४ वितानराजादनशिश्र्यापनापीनोदपानामनकेतनाशनम् ॥ १९ ॥

एते शब्दा पुत्रपुसका । श्राद्धः श्राद्धम्-पितृकर्म । पुन्यजय । ह्रीवेऽरुण । यस्तु
 श्राद्धाशब्दान्मत्वर्थीयेन श्राद्धशब्द स आश्रयलिङ्ग । आयुध आयुधम्-प्रहरणम् । नदी ।
 अन्ध अन्धम्-तम । पुसि गौड - 'स्यान्धन्मिराऽऽहो' । 'ह्रीवे त्वन्ध स्यात्तिमिरे
 ८ दृष्टिहीनेऽध' इति कश्चित् । लोचनहीन त्वाधयलिङ्ग । ओषध ओषधम्-भेषजम् ।
 नन्दी ॥ पथ नान्ता' पदचत्वारिंशत्-गन्धमान् गन्धमान्-पर्वतविशेष । भोन ।
 गौडस्तु-'कैप्यद्रिमिद्विन्धके ना मुराया गन्धमान्नी' इत्याह । प्रम्फोटन प्रम्फोटनम्-सूर्पम् ।
 पुसि माला । ह्रीवेऽमरः । लग्न लग्नम्-मेपादि । पुसि माला । ह्रीवे गौड । 'राशीना

१२ समुदयो लग्न सत्तलज्जितयोस्त्रिपु' । पिधान पिधानम्-संघरणम् । यन्माला-'पिधान पुसि
 वा' । अपे प्यादेशामावपक्षे अपिधान अपिधानमित्यपि शाकटायन । चन्दन चन्दनम्-
 मलयजस्तम् । यद्रीड - 'नदीभेदे स्त्रियामस्त्री चन्दन मलयोद्भवम्'-चन्दनान्तत्वाद्धरि-
 चन्दन हरिचन्दनम्-देवतरु चन्दनविशेषश्च । यदमर - 'पुसि वा हरिचन्दनम्' । तथा

१६ 'हरिचन्दनमस्त्रियाम्' । वितान वितानम्-विस्तार उल्लोच शून्यम् यज्ञश्च । यद्रीड -
 'वितान ऋतुविस्तारोल्लोचेऽस्त्री तुच्छमन्दयो । त्रिपु ह्रीवे वृत्तभेदे' । शून्ये त्वमर । राना-
 दन रानान्-पियाल, शीरिका च । पुसि यथा-'राजादनो दडरकन्ध' । ह्रीवे यथा-

'राजादन शीरिकाया प्रियाले निशुकेऽपि च' । शिश्र शिश्रम्-मेढ । पुसि माला । ह्रीवे हर्षः ।
 २० यौवन यौवनम्-द्वितीय वय । दुग । आपीन आपीनम्-ऊँध । पुस्वरुण । पण्डे रुढ ।
 उदपान उदपानम्-कूप । यदमर 'उदपान तु पुसि वा' । असन असनम्-भृक्षविशेष ।
 दुर्गः । प्रश्नेपनिर्देशादाऽऽसन आसनम्-उपावेशनम् । नन्दी । केतन केतनम्-ध्वज ।
 पुसि लक्ष्यम्-'थानियाय दहनस्य केतन कीर्त्तयन्निव विवौवसा प्रियम्' । पण्डे रुढ ।

२४ अशन अशनम्-आन्त । बुद्धिमागर ॥ उपजातिः ॥ १९ ॥

नलिनपुलिनमौना वर्धमानः समानौदनदिनशतमाना हायनस्थानमाना ।
 धननिधनविमानास्ताडनस्तेनचत्वा भजनशुभनयानोधानगतायनानि ॥ २० ॥

मुसिद्रिद इति विष्णु । ईदिति लोके दोहला । कैरवमिति लोके श्वेतकमलम् । त्रिंवायुत्तमपमूर्द्धकलेवर
 २८ मिति धावत् सत् शिरोरहित शरीरम् ॥ १८ ॥ अन्ध इति अक्षिहीन । कैप्यद्रिमिद्विदिति कपिभेदोऽत्रि
 भेदश्च । गौडके इति लोक गन्धक इति प्रतिदि । सूर्पमिति लोक छात्रभो । सिक इति भासक ।
 सर्वराममिति आच्छादनम् । चन्दनविशेष इति रत्नांजणी । उल्लोच इति लोके चद्रयभो । पिधान इति
 ३१ लोके रायण । शीरिकेति क्षीरिणी । निशुके इति लोके पलास । ऊँध इति लोके जहाडा । भृक्षविशेष

एते शब्दा पुत्रपुसका । नलिनः नलिनम्-पद्मम् । नन्दी । गौडस्तु 'नलिनी पद्मिनी
 व्योमनिमगा कर्मलाकरे । नपुसक नैलिकाया न पुसि सरसीरुहे' इत्याह । पुलिन
 पुलिनम्-सैकतम् । नन्दी । मौन मौनम्-चाग्यम् । बुद्धिसागर । वर्द्धमान वर्द्धमानम्-
 शैरावम् । पुस्यमर । छीत्रे माला । समान समानम्-तुल्य । शरीरस्थवायुविशेषश्च । ४
 नन्दिन । ओदन ओदनम्-कूरम् । यदमरः । 'ओदनोऽस्त्री' । दिन दिनम्-दिवसः ।
 दुर्ग । शतमानान्यस्य शतमान शतमानम्-भूभागविशेष रूप्यमान च । दुर्गामरलिङ्ग-
 शेषयोः । यत्सृति 'द्वे कृष्णले रूप्यमापो धरण पोडशैव ते । शतमान तु दशभिर्धरणै
 पलमेव च' ॥ हायन हायनम्-सवत्सर रविमश्च । पुस्यजय । धर्षेऽर्षिपि च छीत्रे
 आहुरित्यमरटीका । ग्रीहौ तु पुस्त्रमेवोक्तम् । स्थान स्थानम्-आश्रय । नन्दी । स्थित्यादौ
 च पण्ड उक्त । मान मानम्-दर्ष्य । नन्दी । धन धनम्-द्रव्यम् । निधन निधनम्-
 विनाश कुल च । द्वयोर्दुर्ग । विमान विमानम्-व्योमयानादि । यद्गौड 'विमानेऽस्त्री
 व्योमयाने सप्तभूमे च वेदमनि । घोटके यानमात्रे च' । ताडन ताडनम्-व्यथनम् । १२
 बुद्धिसागर । स्तेन स्तेनम्-चौर । चौर्यं च । दुर्गबुद्धिसागरौ । वस्त्र वस्त्रम्-अवक्रय ।
 'छीत्रे वस्त्रमैवक्रय' इति माला । 'अवक्रये पुसि वस्त्रो वेतने स्यान्नपुसकम्' इति गौड ।
 धनवस्त्रयोस्तु तन्नामत्वात्पुसकत्वमेवोक्तम् । भवन भवनम्-गृहम् । नन्दी । भुवन-
 भुवनम्-जगत् । बुद्धिसागर । यान यानम्-वाहनम् । उद्यान उद्यानम्-राजादिक्रीडा-१६
 स्थानम् । पुष्पवाटी च । द्वयोर्नन्दी । वातस्यायन मार्गं वातायन वातायनम्-गवाक्षः ।
 पुसि वामन , छीत्रे माला ॥ मालिनी ॥ २० ॥

अभिधानद्वीपिनौ निपानं शयनं लशुनरसोनगृञ्जनानि ।

खलिनखलीनानुमानदीपाः कुणपः कुतपावापचापशूर्पाः ॥ २१ ॥ २०

एते शब्दा पुत्रपुसका । अभिधान अभिधानम्-सहा शब्दश्च [यथा 'भवतोऽभिधान-
 प्रत्ययावस्मादिति भाव' इति वृत्तिकार -अत्राभिधानेन वाचक शब्दोऽभिधीयते इत्यर्थ]
 दुर्ग । द्वीपिन द्वीपिनम्-व्याघ्र । दुर्गनन्दिनौ । निपान निपानम्-आहाव । नन्दी ।
 शयन शयनम्-शय्या । यन्माला 'शयन वा ना' । लशुन लशुनम्-रसोन रसोनम्, २४
 गृञ्जन गृञ्जन च-महाकन्द । पुसि निघण्टु । 'रमोने लशुनो रिष्टो गृञ्जनो दीर्घपत्रक' ।
 'लशुनगृञ्जनयो छीत्रे' हर्ष । गौडस्तु 'विपदिग्धपशोर्मासे गृञ्जन ना रसोनक' इत्याह ।

इति लोके दीअओ । उँपयेशमिति लोके बहुसणओ । ओर्देन इति राद्धमसम् ॥ १९ ॥ व्योमनिमग्ननेति
 गगानदी । कर्मलाकर इति छटाक । नैलिकायामिति चन्तुनायोपकरणे नलीति प्रसिदे । सैकतमिति २८
 जलरहित छटम् । शैरावमिति लोके सिरावला । शरीरस्थवायुविशेष इति सन्धिद्वयनाभिसमुद्भव ।
 द्वे कृष्णले रूप्यमापो धरण पोडशैव ते । शतमान तु दशभिर्धरणै पलमेव च' इत्यस्य व्याख्या-द्वे
 कृष्णले द्वे गुणे रूप्यमापो मापविशेष उच्यते । ते मापा पोडश द्वित्रिशतज्ञा । धरण दशभिर्धरणै
 विशत्यधिकशतत्रयेण शतमान पल स्मोराथं । अवक्रय इति मूल्यम् ॥ २

रालिन रालिनम्-कवियम् । नन्दी । रलीन रलीनम्-तदेव । यदमर । 'रली
 नोऽस्त्री' । अनुमान अनुमानम्-हेतु । पुसि महाभाष्यम् । कोऽत्राऽनुमानः को हेतुरित्यर्थः ।
 छीवे तु पक्षिलस्वामी । हेतुरनुमानम्-अकर्त्रेण्डन्तोऽयम्, भावे तु कृत्या ताना इति
 धनपुसकत्वमेव । अथ पान्ताः पञ्चदश-दीपः दीपम्-प्रदीप । दुर्ग । कुणप कुणपम्-
 शवम् । नन्दी । कुतप कुतपम्-छागरोम, वैष्णव कम्बल दर्भे अपराहकालश्च । नन्दी ।
 अमरश्च 'कुतपोऽस्त्रियाम्' । गौडस्तु 'धान्यकुंशोऽप्रमाणोऽह कुतपो भंगिनीसुते । संहस-
 दीधितौ पुसि' इत्याह । आवाप आवापम्-वलय । पुस्यमर । छीवे माला । चाप
 चापम्-धनु । यदमरः 'अस्त्रियौ धनुश्चापौ' । शूर्प शूर्पम्-मानविशेष । धान्यादिपवन-
 भाण्ड च । आद्ये दुर्गे । अन्त्ये तु 'शूर्पमस्त्रियाम्' इत्यमर ॥ औपलन्दसिकम् ॥ २१ ॥

स्तूपोऽर्षो विटपमण्डपशष्पनाप्पदीपानि विष्टपनिषौ शफुडिम्भनिम्ब्याः ।

जम्भः कुमुम्भककुम्भौ कलभो निभार्मसकामसक्रमललामहिमानि हेमः ॥ २२ ॥

१२ गते शब्दा पुनपुमका । स्तूप स्तूपम्-भृशदिकूटः योधिसत्त्वभवनम्, उपायतन च
 कश्चिन् । उडुप उडुपम्-पर्व । यदौड 'चन्द्रे ना रुयुडुप पूवे' । विटप विटपम्-स्वन्वाद्युधं
 तारा शैलकावटप्र पद्मव शुल्म विस्तारश्च । यदौड 'शाखाया पद्मे स्तम्बे विस्तारे
 विटपोऽस्त्रियाम्' । विटानामधिपे पुसि वन चे'ति बुद्धिसागर । मण्डप मण्डपम्-जनाश्रयः ।
 १६ यदमर 'मण्डपोऽस्त्री' । शष्प शष्पम्-वालवृणाम् । गौडशेष । वाप्प वाप्पम्-नेत्रधारि ।
 छीवे बुद्धिसागर । उपा च । पुस्यमर । 'छीवे वाप्पमूष्मणि चाश्रुणी'त्यजय । द्वीपः
 द्वीपम्-द्विधा गता आपो यत्र । यदमर 'द्वीपोऽस्त्रियाम्' । विष्टप विष्टपम्-सुवा
 'विष्टप पुमानि'ति माला । पण्डेऽमर । निप निपम्-घट । 'नियोऽस्त्रियाम्' इति गौड ॥
 २० अथ फान्तः-शफ शफम्-सुर । अरुण ॥ अथ वान्तौ-डिम्ब टिम्बम्, उदरान्तराययव ।
 पुसि गौडः । भैयष्यनो पुष्पुसे च डिम्ब । प्रीहृति विष्टवे । पण्डेऽमर । विम्ब विम्बम्-
 प्रतिनिम्ब मण्डल च । यदौड 'मण्डले प्रतिनिम्बे स्त्री विम्ब स्यात्' ॥ अथ भान्ताः पञ्च-
 जम्भ जम्भम्-जम्बीर । गौडशेष । कुमुम्भ कुमुम्भम्-कमण्डलु महारजन च ।
 २४ पुस्यतय । छीवेऽरुण । गौडस्तु 'स्यान्महारजने छीव कुमुम्भो ना कमण्डली' इत्याह ।
 यशुम यशुमम्-वीणाप्रसेव । अरुणस्य गैयभेदेऽर्जुनहुमे च भान्तत्वात्पुसि । कलभः

आहाय इति अवाह । केरिबमिति लोके चउकडभो । तदपति कविय चउकडभो इत्यथ । पक्षिलस्वा
 मिति आणवद । तद्वृत्त इति छागरोमवृत्त । अपराहकाल इति दिवसस्य अष्टमोऽत्र मध्याह्नपवृत्ति
 २८ धावकालः । यदगुति 'दिवसस्याष्टमे भागे मन्दीभवति भास्करे । स कालः कुणपो यत्र विमुन्यो दसगक्ष
 यम् इति ॥ १ ॥ कुंशे इति दर्भे । भंगिनीसुते इति भागिनेय लोके भाणेजा । संहसदीधितौ इति सूवे ।
 वलय इति कडगम् । धान्यादिपवनभाण्डमिति लोके छाजा ॥ २१ ॥ भृशदिकूट इति लोक पूम् ।
 योषितावभवनमिति बुडपूहम् । उपायतनमिति आयतनमीय देवपुत्रिकेत्यर्थः । पर्व इति प्रायो ।
 शैलकावट इति शाखागम्भः । उपायतन लोके वाक । भैयष्यनो इति भयहेतुवाचः । विष्टवे इति
 वैश्वमेरे । वीणाप्रसेव इति वीणाया दशकाव नारदगमगीयार्थं वादयम सङ्घम् । गैयभेदे इति राग

फलभम्-परिपोत । पुसि रुढ । छीवे दुर्ग । निभ० निभम्-व्याज० । पुसि गौड -
 'सदृशान्यानयोर्निभ' । छीवेऽरुण । सदृशे त्वाश्रयलिङ्ग ॥ अथ मान्ताः पौडश-अर्म
 अर्मम्-चक्षुरोगविशेष । दुर्गारुणयो । सङ्ग्राम सङ्ग्रामम्-जलतरणविशेष , दुर्गसञ्चरश्च,
 घाहुलकाद् घन्नि वृद्धि । सङ्ग्राम सङ्ग्रामम्-सङ्ग्राम एव । दुर्ग । ललाम ललामम्-शृङ्गम् ४
 पुच्छम्, ईयमुत्तेऽन्यवर्णं पुण्ड्र, पेर्नुश्च । पुस्वऽरुण । छीवे अमराजयो । प्रधाने त्वाश्रय-
 लिङ्ग । हिम हिमम्-तुपार । दुर्ग । हेम हेमम्-स्वर्णम् । नन्दी । नन्तस तु
 मत्रन्तत्पान्नपुमकत्तम् ॥ वसन्ततिलकम् ॥ २२ ॥

उद्यमकामोद्यामाश्रमकुट्टिमकुसुमसङ्गमा गुल्मः ।

क्षेमक्षौमौ कम्बलिवाहो भैरेयतूर्यौ च ॥ २३ ॥

एते शब्दाः पुत्रपुमका० । उद्यम उद्यमम्-उत्साह । शाकटायन । काम० कामम्-अभि-
 लाप । गौडशेष० । उद्याम उद्यामम्-उद्यम । उद्यमो परमाविति निपातनाद्ध्वनिपेधेऽप्यत
 प्य निपातनादाव्यमपि । शाकटायन । आश्रम आश्रमम्-गुनिस्थानम्, ब्रह्मचर्यादिश्च । १२
 यदौट.-'मठादौ ब्रह्मचर्यादिचतुष्के आश्रमोऽस्त्रियाम्' । कुट्टिम कुट्टिमम्-सररुतभूमि-
 विशेष । यन्माला 'कुट्टिम वा ना' । कुसुम कुसुमम्-पुष्पम् । यदौट 'अस्त्रिया कुसु-
 मम्' । सङ्ग्राम मङ्गलम्-सङ्गति । यन्माला 'सङ्ग्रामो वा ना' । गुल्म० गुल्मम्-प्रकाण्ड-
 सुपरक्षण चेति दुर्ग० । प्लीहा निटपश्च । अनयो पुस्वजय । छीवे नन्दी । गौडस्तु १६
 'सैन्यघट्टभिदो प्लीहसम्बन्धो सैन्यरक्षणे । गुल्मो गुल्मी त्वार्मलक्यैलावर्नीर्षवैश्वेशसु'
 इत्याह । क्षेम क्षेमम्-कुशल रन्धरण च । यदौट 'क्षेमा धनहरी न स्त्री कल्याणे
 रन्धरणे' । क्षौम क्षौमम्-दुर्लभम् १० ११ १२ १३ १४ १५ १६ १७ १८ १९ २० २१ २२ २३ २४ २५ २६ २७ २८ २९ ३०
 यदमर 'क्षौममस्त्रियाम्' ॥ अथ यान्ता एकविंशतिः । कम्बलिवाह्य कम्बलिवाह्यम्-२०
 र्गत्री । पुसि माला । छीवेऽमर । भैरेय भैरेयम्-शीधु । पुसि माला । पण्डेऽमर ।
 तूर्य तूर्यम्-याद्यम् । कश्चित् ॥ आर्या ॥ २३ ॥

पूयाजन्यप्रमयममया राजसूयो हिरण्या-

रण्ये सहस्र मलयवल्लयौ वाजपेयः कपायः ।

२४

भेदे । ब्राज इति कपटम् । चक्षुरोगविशेष इति लोके चक्षुर्मध्ये कर्म इति नामा रोग । ईयमुत्ते
 अन्यवर्णं पुण्ड्र इति अश्वमुपे स्वाभाविकं सुवर्णवर्णादन्यवर्णस्त्रिको मुखपट इत्यर्थे । पेर्नुरिति
 चिह्नम् ॥ २२ ॥ ब्रह्मचर्यादिरिति ब्रह्मचारी गृहस्थो वानप्रस्थो यतिरिति चत्वार । सररुतभूमिविशेष
 इति गृहस्य पापाणादिभिद्यद्वा भूमिरित्यव । प्रकाण्डमिति मन्व । उपरक्षणमिति सैन्योपरक्षणं दुर्गारक्ष २८
 णाय यत् त्रिञ्चित् गोलादिकं कपिशीर्षादिषु मुच्यते । छीहेति उदर्या ध्याधि । विर्षे इति रतासम्बुह ।
 सैन्यघट्टभिदोरिति सैन्यभेदघट्टभेदयो । घट्टभेदं शुक्रस्थानभेदः । क्षौमलकीति धानी, लोके आमलकी ।
 पुंलेति लोके णलकी । वंभीति हस्य धनम् । प्रर्षेवेरुमेति तगोटी प्रमुत्तवखगृहम् । धनहरीति ओपवी
 विशेष । दुर्लभमिति लोके लीरोदकं अथवा पट्टल । भैटालक इति लोके भुरज । १० ११ १२ १३ १४ १५ १६ १७ १८ १९ २० २१ २२ २३ २४ २५ २६ २७ २८ २९ ३०
 १० ११ १२ १३ १४ १५ १६ १७ १८ १९ २० २१ २२ २३ २४ २५ २६ २७ २८ २९ ३०

शल्य कुल्याब्जयकविययद्गोमय पारिहार्यः

पारावारातिपरशिखराः धन्नरसोपनद्धाः ॥ २४ ॥

एते शक्य पुत्रपुत्रका । पूय पूयम्-द्विभ्राह्मर । अमरलिङ्गशेषः । अजन्य अनन्यम्-
 ४ उवाताः । पुमि माला । श्ठीनेऽमर । प्रमय प्रमयम्-मरणम् । यदमर 'प्रमयोऽस्त्री' । ममय
 समयम्-काल । दुर्ग । अन्यत्रालन्तत्वात्पुसि । यदाह 'समय शपथाचारसिद्धान्तेषु च
 सम्पदि । त्रियाकारेऽथ निदेशे सद्भूते बालभानयो' । रात्रमूय रात्रसूयम्-कृतु । भोजः ।
 हिरण्य हिरण्यम्-सुवणम् । शाकटायन । गौडस्तु 'अश्वये रेतमि द्रव्ये प्रातकीम्भवराटयो ।
 ८ अङ्गुष्ये मानभेदे च हिरण्य म्यात्रपुमकम्' इत्याह । अरण्य अरण्यम्-अटवी । नन्दी । सङ्गः
 सङ्गम्-रणम् । पुसि हर्षाङ्गौ । पण्डे गौड । 'विचारोधारणैरत्वादिषु स्त्री महान्मादवे' ।
 मलय मलयम्-गिरिविशेष । नन्दी । बलय बलयम्-कटक । यदमर 'बलयोऽ
 स्त्रियाम्' । 'तनुत्वरमणीयस्य मध्यस्य च भुजस्य च । अभयगितरा तस्या बलय
 १२ कान्तिवृद्धये' । समूहश्च अरण्यम् । यानपेय यानपेयम्-त्रनुमिषेप । भोज । कपायः
 कपायम्-'रसभेदेऽङ्गरागे च निर्वासेऽपि विलेपने । क्रोधादौ च कपायोऽस्त्री सुरभौ लोहिते
 त्रिषु' । शल्य शल्यम्-शरीरगत शस्त्रादि । यदमर 'वा पुसि शल्यम्' । मीमा छिद्र-
 चशादीना शकलविशेषश्च । दुर्ग । कुन्य कुन्यम्-अस्त्रि जलपथश्च । दुर्ग । गौडस्तु 'अह
 १६ द्रोण्या वीकसे च कुन्यमामिपसुर्ष्वयो । नद्या पर्ये प्रणाल्या स्त्री वाच्यलिङ्ग कुलोद्भवे'
 इत्याह । अव्यय अव्ययम्-स्वरादय । नन्दी । कविय कवियम्-पैलीनम् । दुर्ग ।
 गोमय गोमयम्-गोर्द्वैतम् । यदमर 'गोमयमस्त्रियाम्' । पारिहार्य पारिहार्यम्-आवाप ।
 पुम्यमर । श्ठीचे माला ॥ अथ शान्ता द्विसप्ततिः । पार पारम्-परतीर समाप्तिश्च ।
 २० अवार अवारम्-अवाञ्छीरम् । उभयमरलिङ्गशेषे । पारावारेति समस्तमिति गौड ।
 अतिपर अतिपरम्-औपधिविशेष । शाकटायन । शिपर शिपरम्-शैलाप्रादि ।
 यदौड 'शिपर शैलवृक्षामपुल्लेषु न योपिति । पैकदाडिमनीनाभमाणिक्यशकलेऽपि च' ।
 लोके अवाड । गौड्रीनि लोके घटिति ॥ २३ ॥ द्विभ्राह्मर इति एक रधिर लोके राधिपीरु इति वा ।
 २४ संगदाति लक्ष्म्याम् । यथा 'उपकारे हि कतव्य वृत्तिभि समये सति' । त्रियाकारे इति व्यवस्था
 स्थापने । निदेशे इति आशयात् । कृतुरिति यत् । अश्वये इति अविनशरे । प्रातकीम्भवराटयोरिति
 सुवणकपदयो । अङ्गुष्ये इति घटितापठितस्वरूपलभणे । मानभेदे उदाहरण यथा । 'हिरण्यमेक
 गाभेका भूमेरप्येकमङ्गुलम्' । रसभेदे इति पुरराट्ये लोके कसायलो । अङ्गरागे इति कुङ्कुमादी ।
 २८ निर्वासे इति कपायसे । विलेपने इति अरसेहने । क्रोधादा इति क्रोधमानमायालोभेषु । लोहिते इति
 रक्तवर्गे । शरीरगत शस्त्रादाति लोके साहयशादीनाम् । शकलविशेष इति गलाका, लोके मिली । जलपथ
 इति लोक नीक । अहद्रोण्यामिति द्रोणाष्टके । वीकसे इति हङ्गे । सूपमिति इह सूपना-दो निप
 धनभाणवाचक, लोके सूपना अथवा शान इति प्रसिद्धि । पैय प्रणाल्यामिति लोके परनाडि । पैलीन
 मिति चटकडभो । गोर्द्वैत इति लोक गोबर । आवाप इति लोके वाङ्मण । औपधिविशेष इति लोके
 २३ अहिखरभो । शैलवृक्षामिति शैलाये वृक्षामे च । पुलक इति रोमाश्च । पर्यदाडिमनीनाभमाणिक्य

क्षत्र क्षत्रम्—क्षत्रिय । 'क्षत्रोऽपि क्षत्रिये भवेत्' इति माला । छीवे तु रूढम् । वस्त्र वस्त्रम्—
वाम । दुर्ग । उपवस्त्र उपवस्त्रम्—उपवास । पुम्यरुण । छीने माला । यत्पुपवला प्रातो-
ऽप्येति ऋत्याद्यणि औपवस्त्र उपवास , तत्सयुक्तरान्तत्प्रातपुसकम् । उपवस्तुरिदमित्यत्रा-
द्यपि । यत्स्मृतिः 'भाषान्मधुमसूराश्च चर्जयेदौपवस्त्रके' ॥ मन्दान्मन्ता ॥ २४ ॥ ४

अलिङ्गरः कूररकूरवेरनीहारहिञ्जीरमहस्रमेढ्राः ।

ससारसीरौ तुवरश्च सूत्रशृङ्गारपद्रान्तरकर्णपूराः ॥ २५ ॥

एते शब्दा पुत्रपुसका । अलिङ्गर अलिङ्गरम्—मैणिक । पुस्त्रगर । छीने माला ।
कूरर कूररम्—युग्मन्धर । पुसि माला । छीने नन्दी । कूर कूरम्—ओदन । पुसि माला । ८
छीनेऽपि कश्चित् । वेर वेरम्—देह । पुसि गौड —'कलेवरे पुमान्वेर' । अन्यस्तु छीने—'वेर
शरीरे काशमीरे वेर वातिगणेऽपि च' । नीहार नीहारम्—हिमम् । पण्डे वामन । हिञ्जीर हि-
ञ्जीरम्—अदुक । कश्चित् । सहस्र सहस्रम्—दशग्रतानि । दुर्ग । मेढू मेढूम्—शेफ । अरुण ।
संसार ससारम्—जगत् । अरुण । सीर सीरम्—हल्म । पुसि माला । छीवेऽपि कश्चित् । १२
रयौ तु देदिनामत्वात् पुसि । तुवर तुवरम्—कपाय । पुस्त्रगर । छीने माला । सूत्र सूत्रम्—
तन्तु सूत्रणा च । शृङ्गार शृङ्गारम्—रसविशेष । उभयोर्नन्दी । गौडस्तु 'रसे नाट्यस्य
शृङ्गार पुमान्मातङ्गमण्डने । नपुसक लवङ्गेऽपि नागसम्भवचूर्णयो' इत्याह । पद्र पद्रम्—
मामस्थानविशेष । पुस्त्ररुण । छीये रूढ । अन्तर अन्तरम्—मध्यम् छिद्रम् अवकाश १६
विनार्थं अद्यपि विशेषश्च । अरुण । गौडस्तु 'अन्तरमऽनकाशाऽवधिपरिधानान्तर्द्धिभेद-
तादर्थ्ये । छिद्रात्मीयविनावहिरवसरमध्येऽन्तरात्मनि च' इत्याह । कर्णपूर कर्णपूरम्—
यदाह 'कर्णपूरोऽवतसे स्यान्नीलोत्पलमिरीपयो' । गौडस्तु 'नीलोत्पलेऽवतसे च कर्णपूर
नपुसकम्' । एव च नीलोत्पलाऽवतंसयो पुत्रपुसकता ॥ उपजाति ॥ २५ ॥ २०

नेत्र वक्त्रपवित्रपत्रसमरोशीरान्धकारा वरः

केदारप्रपरौ कुलीरगिशिरावाडम्बरो गह्वरः ।

शीर कौटरचक्रजुक्रतिमिराङ्गारास्तुपार' शर-

आद्रोपह्वरराष्ट्रतक्रजठरार्द्राः कुञ्जरः पञ्जरः ॥ २६ ॥

२४

एते शब्दा पुत्रपुसका । नेत्र नेत्रम्—नयनम्, परिधानविशेष । वक्त्र वक्त्रम्—
मुखम् । द्वयोर्दुर्ग । पवित्र पवित्रम्—पावनम् । दुर्ग । वाच्यलिङ्गोऽयमित्यन्ये । यदाह
'पवित्र वर्षणे वृशे' 'पवित्र ताम्रपयसोर्मध्ये चापि तदन्यवत्' । पत्र पत्रम्—पर्णम् वाहन च ।
दुर्ग । समर समरम्—रणम् । यन्माला 'समर तु नृपण्डयो' । उशीर उशीरम्—वीरणीमूलम् । २८

शकले इति लोके चूनी ॥ २४ ॥ मैणिक इति लोके मूणि । युगधर इति लोके कांग्र्या इति प्रसिद्धि ।
काशमीरे इति केशरे । वातिङ्गणे इति लोके वृहङ्ग । मातङ्गमण्डने इति गजमण्डने । नागसम्भवमिति
सिद्धम् । मिरीप इति लोके मिरीपनामा वृक्ष ॥ २५ ॥ इति पदोक्तप्रगुत्पन्नभेदः । ३१

यदमर 'भू-ऽभ्यो-गीरमद्रियाम्' । अ-पकार अ-पकारम्-जम । यथप्राधा-चात्री-प्रदुः
नीन्पद्म, दिनेसर निवे-रगिन्नि । यत्रोऽः 'अन्धकारोऽपद्मदिनेमरमद्रियाम्' ।
वर वरम्-भेष्ट । दुर्ग । अ-वरयाह-परोऽभीष्ट देशादर्थे लोनाहृदिर्गो । भेष्टऽन्ध
धर्तैरिहृता वर कश्मीरने मतम् । विपत्तयां वरा प्रोषा ज्ञानयां वरी वरम् । अन्यथ तु
मनापिष्टे ह्रीवमन्ये प्रचक्षते । वैदार. वैदारम्-भन । दुर्ग । प्रवर प्रवरम्-भोवशिष्टे ।
पुसि रूढ । ह्रीये तु 'प्रवर नन्ततो गोप्रन' इति कश्चिन् । कुटीर कुटीरम्-कृत्क । पुसि
माला । पण्डे-गदी । निगिर शिशिरम्-ऋषिसेप । नरमर 'शिशिरोऽद्रियाम्' । दिन
८५ । पुसि गीठ 'ऋतुभेद तुषारे वा शिशिर स्नांजटे विपु' । ह्रीये तु नदी । आङ्ग्वर
आङ्ग्वरम्-परिगर्जित पटा उद्गावेपारिभ । पुन्वय । ह्रीयेऽङ्ग । गहरः गहरम्-
विलम् तितुज दम्भभ । पुसि मातायौ । पण्डेऽङ्ग । क्षीर क्षीरम्-दुग्गम् । गदी ।
जलयाची तु तन्नामत्वाप्रपुसक । पोत्र पोत्रम्-टिडम् निपुत्रम् । यदमर 'निपुत्र'
१२कोटर चा गा' । चत्र चत्रम्-स्याङ्गम् आयुधम् सहाय गद्गम् कटक च । दुर्गनिनी ।
पंक्षिदिष्टे तु देदिनामत्वायुन्वम् । रम्यान्वयो पवि चक्रि-दुर्गयोग, पुतावर्षभ ।
चुत्र चुत्रम्-अम्लो रस अम्लयज्ञा च । पुम्भमरगिन्नेप । पण्डे रूढ । निगिर
निगिरम्-तम । गदी । अङ्गारः अङ्गारम्-वद्विग्वकासककम् । यदमरः 'ग की
१६स्वादङ्गार' । तुषार तुषारम्-द्विमम् । पुसि गाडा । ह्रीये यामन । जर शरम्-धाः ।
दधिसारम् । आणे तुद्विसागर । अन्ये पुसि माला । ह्रीये लक्ष्म- 'दधिसारं तुपुराभ' ।
भ्राष्ट्र भ्राष्ट्रम्-ऋषीप । पुम्भमर । पण्डेऽङ्ग । उपहरः उपहरम्-रह समीप च ।
पुसि माला । पण्डेऽङ्ग । राष्ट्र राष्ट्रम्-नापद । उपत्रवभ । यमर 'राष्ट्रोऽदी विषये
२० स्वाहुपत्रवे' । तक्र तक्रम्-वैदधिन् । गन्दिघातुपारायणे । जठर जठरम्-उदर जठरो न
की यद्वनर्षशयोत्रिपु' । आर्द्र आर्द्रम्-टङ्गपेरम् । ये आर्द्रं आर्द्रकमित्तिपि । नापटावनः ।
हुञ्जर हुञ्जरम्-गन । दुर्ग । पञ्जरः पञ्जरम्-वीतसम् । कश्चिन् ॥ शार्दूलविक्रीटितम् ॥ २६ ॥

कर्पूरनूपुरकुटीरविहारनारनान्तरतोमरदुरोदरवासराणि ।
कासारकैमरनरीरक्षरीरजीरमक्षीरशेखरयुगन्धरयजजप्रा ॥ २७ ॥

२४ एते शब्दा पुत्रपुमका । कर्पूर कर्पूरम्-पनमार । यदमर 'कर्पूरमद्रियाम्' ।
नूपुर नूपुरम्-मक्षीर । अरुणम् । कुटीर कुटीरम्-दन्वा कुटी । पण्डे शानटाया ।
पुम्भपि दृश्यते । यदाहु - 'हिंमौरण्ये महत्त्वेन युचे स्त्रीत्वमवस्थितम् । ह्रस्वोपाधिविशिष्टाया

२८ मेरुष्ये इति पावने । जैमातेति लोके जमाह । विह इति विः । परिवृती इति परणे । कर्कटक इति
मासविशेष । जंजे इति नीते । पंक्षिविशेषे इति चक्रवाकनाम् । दुर्गयोग इति दुष्ट उद्यम । दधि
सार इति दहीनी धरि । दधिसार हुजुराप्रति 'रोचते मम पृष्ठ सह सुत्रे । गालयो दधिसार हुजुराभ ।
हुजुराभ्येन बाहुल्या उच्यते । ऋषीप इति लोके भाटि । वैदधित् इति लोके धारि । वीतसमिति
३२ लोके पाजरा ॥ २६ ॥ 'हिंमौरण्ये महत्त्वेन युचे स्त्रीत्वमवस्थितम् । ह्रस्वोपाधिविशिष्टायाः हुज्याः प्रसव

कुट्या प्रसवयोगिता । विहार विहारम्—मिक्षुस्थानम् यतिचर्या च । बुद्धिसागर ।
 चार वारम्—पारिपाटि अवसर समूहश्च । दुर्गारुणयो । कान्तार कान्तारम्—महा-
 रण्यम् दुर्गपथ वन च । यद्रौढ 'महारण्ये वने दुर्गे कान्तार पुत्रपुसक' । तोमर
 तोमरम्—शस्त्रविशेष । यन्माला 'नृपण्डे तोमरम्' । दुरोदर दुरोदरम्—पण । यदमर ४
 'पणे द्यूते दुरोदरम्' । 'पणे द्यूतकारे नर' इति तु माला । द्यूतकारे तु प्राणिनामत्वा-
 लुङिङ् । वासर वासरम्—दिनम् । यदमर 'वा तु ङीवे दिवसवामरौ' । कासार
 कासारम्—पत्तलम् । पुसि माला । ङीवेऽरुण । केसर केसरम्—किञ्जल्क । यद्रौढ
 'सिंहच्छटासु पुत्रागे वकुले नागवैसरे । वैसर पुसि किञ्जल्के न स्त्री हिङ्गुनि न द्वयो' ।
 अरणस्तु 'सिंहच्छटाकुङ्कुमयोरपि ङीनमाह । एव च सटायामपि पुत्रपुसकत्वम् । करीर
 करीरम्—वशाद्यङ्कुर वृक्षविशेष घटश्च । 'वशाङ्कुरे करीरोऽस्त्री तरभेदे घटे च ना' इत्यमर ।
 त्रिप्यपि पण्ड इति दुर्ग । शरीर शरीरम्—काय । गौडशेष । जीर जीरम्—अजाजी ।
 पुसि माला । ङीवे हर्ष । के जीरक जीरकमित्यपि । मञ्जीर मञ्जीरम्—नूपुर । अरणस्य । १२
 शेषर शेषरम्—शिरोभूषणम् । दुर्गस्य । युगन्धर युगन्धरम्—कूर्वर । हर्षारुणयो ।
 वज्र वज्रम्—अशनि मणिबेध रत्न च । यन्माला 'मणिबेधे पयौ रत्ने वज्र ङीवे च
 पुंसि च' । वज्र वज्रम्—क्षेत्रादि । यद्रौढ 'वप्रस्तातेऽस्त्रिया क्षेत्रे चैवे रेणौ च रोधसि' ॥
 वसन्ततिलका ॥ २७ ॥ अथ लान्तास्त्रिपञ्चाशत् ॥

१६

आलपालपलभालपलालाः पत्तलः खलचपालविशालाः ।

शूलमूलमृकुलास्तलतलौ तूलकुञ्जलतमालकपाला ॥ २८ ॥

एते शब्दा पुत्रपुसका । आलवाल आलवालम्—पुसि माला । पण्डे त्वमर । पल
 पलम्—मासम् । मानविशेषश्च । बुद्धिसागर । भाल भालम्—ललाटम् । कश्चित् । पलाल २०
 पलालम्—धान्यादे शुष्कनालम् । यदमर 'पलालोऽस्त्री' । पत्तल पत्तलम्—कसास ।
 अरण । खल खलम्—पिपिथाक दुर्जनश्च । दुर्गबुद्धिसागरौ । दुर्जने आश्रयलिङ्गोऽय-
 मित्येव । रणाजिर च नन्दिपारायणे । चपाल चपालम्—यज्ञपात्रम् दुर्ग । विशाल
 विशालम्—विस्तीर्णता । शाकटायन । गुणवृत्तेस्त्वाश्रयलिङ्गता । शूल शूलम्—'आयुधे रुजि २४
 शूलोऽस्त्री शूला स्यात्पण्ययोपिति' । वधार्थशङ्को च । मूल मूलम्—आदि । प्रतिष्ठा शिक्षा

योगिता ॥ १ ॥ इत्येवमव्याख्या । हिमारण्ये इति हिमारण्ययो शब्दयोः । महापेन युजे इति महापेन
 युक्तयो स्त्रीत्वमवस्थितम् । यथा । महव हिम हिमानी । महव अरण्य अरण्याणि । इत्योपाधिविधि
 ष्टाया बुद्ध्या कुटीरशब्दस्य प्रसवयोगिता पुष्टिश्चमित्येव । 'प्रसवयोगिता पुरुष सत्त्वानयोगिता २८
 स्त्रीत्व स्थिता योगिता नपुसकत्वं इति शाब्दिकानां स्थिति' इति महामाध्यवचनात् । पणे इति द्यूते
 भोदव इति प्रसिद्धि । द्यूतकारे इति लोके जूधारी । वृक्षविशेष इति लोके कडर । अजाजीति लोके
 जीरभो । कूर्वर इति लोके कर्कशम् । मणिबेध इति हीरभो । रते इति पितरि । क्षेत्रे इति क्षेत्रे । चैवे
 इति प्राकारपीठमुचि । चोपेक्षीति तटे ॥ २७ ॥ ॥

१३२

च । नन्दी । भभेदश्च पुसि गौड । नैऋतो मूल । छीने रुद्रम् । मुकुल मुकुलम्-मुञ्जल । यदसर 'हुञ्जलो मुकुलोऽस्त्रियाम्' । तत्र तलम्-अथ स्वभावश्च । यथा 'तनुतलोत्परी कन्या' । यद्गौड 'स्वभावाऽर्धरयोरेषी छीव ज्यापातवारणे । चपेटे गङ्गमुष्टौ च तलस्त्राउद्रुमे ४ पुमार' । शृष्टे तु लान्तत्वान्पुसन । तैल, तैउम्-विलादिशेद । यन्माला 'तैल नृपण्डे' । त्व त्वम्-पिचु । अरणस्य । हुञ्जल हुञ्जलम्-मुख्यम् । छीनेऽरण । तमात् तमालम्-शुद्धविशेष । नन्दी । कपाल कपालम्-शिरोऽस्थ्यादि । यद्गौड 'शिरसोऽस्त्रि कपालोऽस्त्री घटादे शकले द्वैने' । भिक्षाभाजने तु स्त्रीनपुसको वक्ष्यते ॥ स्वागता ॥२८॥

८ फलप्रवालरुलशम्बलोत्पलोपलशीलशैलशकलाङ्गुलाञ्जलाः ।
 कमल मल मुमलसालकुण्डलाः कलल नल निगलनीलमङ्गलाः ॥ २९ ॥
 एते शब्दा पुत्रपुमना । फवल कवलम्-भेदयपिण्ड । अरण । प्रवाल प्रवालम्-
 तवकिसलयम वीणादण्ड विद्रुमश्च । यद्गौड 'वीगादण्डे प्रवालोऽस्त्री विद्रुमे नयपत्न्ये' ।
 १२ 'वा ना प्रवाल सान्नेऽपि' इति तु माला । यत् यलम्-प्राण । दुर्ग । अर्थप्राधान्यात्सह
 सहमित्यपि । यद्गौड 'दण्डोत्पला मुद्रपर्णा हुंमारी तत्त्वमेपने । सदा स्त्रिया वले त स्त्री सह
 प्रान्ते सहा भुवि' । सैन्यस्योत्पत्यरूपेषु लान्तत्वान्पुमकत्वम् । फान्मीरिणोस्तु पुष्टिद्वि ।
 शम्बल शम्बलम्-पीथेयम् । दुर्ग । उत्पल उत्पलम्-सरोजम् । नन्दी । गौडस्तु 'इन्दीत्रे
 १६ मार्तण्डन्ये उत्पल कुंभभूरहे' इत्याह । अयमप्रामान्यात्कुण्डल कुण्डलमित्यपि । पुसि गौड
 'हुञ्जलो वदरोत्पले' । छीवे तु 'हुञ्जल चोत्पले मुक्ताफले च वदरीफले' । वदर्या तत्फले च
 त्रिलिङ्गो वक्ष्यते । उपल उपलम्-पापाण । दुर्ग । शील शीलम्-सङ्घत्तम् स्वभावश्च ।
 नन्दी । शैल शैलम्-मैण्ट । मुद्रिसागर । शकल शकलम्-तण्डम् । दुर्ग । अङ्गुल अङ्गु
 २० लम्-अङ्गुलीमानम् । यमाला 'ना वाऽङ्गुल' । अञ्जल अञ्जलम्-यज्ञोद्देशः । पुसि रुद्र ।
 छीवे हर्ष । कमल कमलम्-सरोजम् । नन्दी । जले तु तत्रामत्रान्पुसक । कुरङ्गे तु
 देहिनामत्वात्पुस्त्वम् । लक्ष्म्या तु स्त्रीत्वमेवोक्तम् । अर्थप्राधान्यात्प्रालीक तालीकमित्यपि ।
 पुसि गौड 'नालीकस्तु शरानयो' । छीने तु 'नालीक पैश्वातण्डेऽङ्गे' । मल मलम्-निद्र
 २४ रज विद्या पाप च । यदसर 'मलोऽस्त्री पापविद्रिष्टानि' । कृपणे त्वाभ्यलिङ्ग । किट्टे
 चार्थप्राधान्यात् किट्ट किट्टमित्यपि । पुसि माला । छीवेऽसर । मुसल मुसलम्-आयुध
 विशेष । दुर्ग । क्षोदनोपकरण च । यद्गौड 'स्त्री सैलमूल्या ज्येष्ठीयामऽवोऽमे

कौसार इति लघुतराकम् । विषेधाक इति लोके खलि । भभेद इति नक्षत्रभेद मूलाक्षयमित्यथ ।
 २८ भेषर इति अधोभाग । धजे इति समूहे ॥ २८ ॥ भेदयपिण्ड इति लोके कवा । सैम्ने इति गुल्मे ।
 दण्डोत्पलेति सहदेवीनाम्नी ओषधि । मुद्रपर्णाति लोके मुद्रमयी । हुंमारीति लोके तेवत्री । नैल
 भेषर इति छोके नष इति मसिद्धि । सौरीति यलम् । पीथेयमिति लोके सबलजो । मासम्न्ये
 इति मासाभावे । कुंभभूरहे इति लोके उपलोन । मैण्ट इति पषवन्नप पापाण छोवे गद्या इति
 ३२ मसिद्धि । पैश्वातण्डे इति कमलवने । सैलमूलीति लोक मूललीकन्द । ज्येष्ठीयामिति गृहगोभिका

मुसलोऽस्त्रियाम् । अत्र चार्थप्राधान्यादयोऽप्र. अयोऽप्रमित्यपि । पुसि माला । अयोऽप्रो मुसलः । 'अयोप्र मुसलोऽस्त्रियाम्' इत्यमर । सालः सालम्—वृक्षविशेषः । नन्दी । गौडस्तु 'पुसि भूरुहमात्रेऽपि साल प्रानारसर्जयो' इत्याह । सर्जे तालव्यादिरयमिति कश्चित् । यदाह 'शालो हालनृपे मत्स्यप्रभेदे सर्जपादपे' । कुण्डल कुण्डलम्—कर्णाभरणविशेषः । ४ नन्दी । गौडस्तु 'काञ्चनद्रौ गुह्यच्या च स्त्रिया पाशे नपुमकम् । कुण्डल कर्णभूपायाम्' इत्याह । कलल कललम्—शुकशोणितयोरीपद्घन परिणाम । यदमर 'कललोऽस्त्रियाम्' । नल नलम्—अन्त शुपिरस्तृण । शाकटायन । अन्यस्तु 'नल पोटगले राक्षि पितृदेवे कपीश्वरे । नली मन शिलाया च नल्लिने तु नल मतम्' इत्याह । 'णल गन्धे' इत्यस्येद कृत-८ लत्वान्नडावस्य विशेषः । निगल्यते वध्यतेऽनेनेति निगलः निगलम्—पादवन्धने । नन्दी । अयमपि घातुभेदेन कृतलत्वान्निगडान्न सिध्यति । नील नीलम्—वर्णविशेषः । शाकटायन । रत्ने तिषो च पुल्लिङ्ग उक्तः । मङ्गल मङ्गलम्—प्रशस्तम् । नन्दी । सित-दूर्वाया तु तन्नामत्वात्स्त्रीत्वमेव ॥ मञ्जुभाषिणी ॥ २९ ॥

१२

काकोलहलाहलौ हल कोलाहलरुङ्कालवल्कलाः ।

सौवर्चलधूमले फल हालाहलजम्बालखण्डलाः ॥ ३० ॥

एते शब्दा पुत्रपुसका । काकोलः काकोलम्—विषभेदः । यदमर 'पुसि ह्रीवे च काकोलनालकूटहलाहला' । हलाहल हलाहलम्—स एव । 'कस्य सहो हलाहल' । हल १६ हलम्—सीरः । शाकटायनस्य । कोलाहल कोलाहलम्—कलकल । अरुणस्य । कङ्काल कङ्कालम्—शरीरास्थि । पुसि माला । ह्रीवे हर्षारुणौ । वल्कल वल्कलम्—वृक्षादीना रजः । यदमर 'वल्कलमस्त्रियाम्' । सौवर्चल सौवर्चलम्—रुचकम् । पुसि माला । ह्रीवेऽ-मर । धूमल धूमलम्—तूर्यम् । यद्गोड 'तूर्ये धूमलोऽस्त्री' । फल फलम्—प्रयोजनम् । २० इमुमादिसम्भव च । दुर्गः । अन्यस्तु 'फल हेतुसमुत्ये स्यात्फलके व्युष्टिलाभयो । जाती-फलेऽपि फल्लोले संस्यवाणामयोरपि ॥ फल्लिन्या तु फली प्राहुस्त्रिफलाया फल कश्चित्' इत्याह । हालाहल हालाहलम्—विषभेदः । पुसि वामनः । ह्रीवे लक्ष्यम्—'क्षिगध भवलयमृतकल्प-महो कलत्र हालाहल विषमिवाप्रगुण तदेव' । एकदेशविकृतस्यानन्यत्वाद् हालाहल हाला-२४ हलमित्यपि । 'काममपायि मयेन्द्रियकुण्डैर्यद्यपि दुष्टृतहाहल्लौघ' । जम्बाल जम्बालम्—वर्द्धम शैबल च । 'जम्बाल शैबले पङ्के' इति गौडः । 'जम्बाल शैबले पङ्के' इति तु कश्चित् । खण्डल खण्डलम्—खण्डवत् ॥ वैतालीयम् ॥ ३० ॥

लाङ्गलगरलाविन्द्रनीलगण्डीवगाण्डिवाः ।

२८

उलनः पारशवः पार्श्वपूर्वत्रिदिवताण्डवाः ॥ ३१ ॥

याम् । काञ्चनद्रो इति काचणारे । शुकशोणितयोरीपद्घन परिणाम इति शुकशोणितसमवाय इत्यर्थः । पोटगले इति लोके नल इति प्रसिद्धे । पितृदेवे इति पितृरूपा देवता तत्र ॥ २९ ॥ फल्लके इति खेटके । व्युष्टिरिति नियमादिफलम् । फल्लोले इति मरिचककोले । संस्यमिति घान्यम् । फल्लिन्यामिति त्रिवर्गः । ३२

एते शब्दा पुनपुनका । लाङ्गूल लाङ्गूलम् पुच्छम् । पश्चित् । गरल गरलम्-
 विषम् । छीवेऽमर । पुसि तस्यैव लिङ्गशेष । इन्द्रनील इन्द्रनीलम्-रत्नभेदः । पुसि
 रूढ । छीवे माला । अथ वान्ता एतोनविंशतिः । गाण्डीवः गाण्डीवम्-धनु , पार्थ-
 ४ धनुश्च । गाण्डिव गाण्डिवम्-तदेव । यद्गौड - 'जिष्णोर्धनुषि कोण्डे न स्त्री गाण्डीवगा
 ण्डिवो' । उत्त्व उत्त्वम्-कैलल जंरायुश्च । पारसाव पारसावम्-शस्त्रम् । उभयो । पुसि
 माला । पण्डेऽरुण । 'शूद्राया विप्रतनये पारसगणेशस्त्रयो । भवेत्पारसश्च पुसि' इति
 गौड । पार्थ्व पार्थ्वम्-कथाय शरीरैकदेश । यदमर 'पार्थ्वमग्नी' । गौडस्तु 'पार्थ्व कशा
 ८ धरे वैत्रोपाये धनुगणेऽपि च' इत्याह । अपूर्ण अपूर्णम्-धर्मोर्धर्मो । भोनम् । त्रिप्ति
 त्रिदिवम्-स्वर्ग । छीवेऽरुण । पुसि गौड 'स्त्रिया तैरद्विणीभेदे त्रिदिवस्त्रिदशाल्ये' ।
 आकाशे तु तत्रामत्वात्नपुसकत्वमेव । ताण्डव ताण्डवम्-उद्धत तृचम्, वृणविशेषश्च ।
 यद्गौड 'वृत्ते वृणविशेषे च ताण्डव पुनपुसकम्' ॥ पठ्यायनम् ॥ ३१ ॥

३२ निष्ठेवः प्रमीनः शरावरावौ भावहीवशवानि ।
 दैवः पूर्णः पल्लवनल्गौ पाश कुलिश कर्कशकोशौ ॥ ३२ ॥

एते शब्दा पुनपुसका । निष्ठेव निष्ठेवम्-निष्ठीवनम्, यन्माला 'अद्याऽस्त्रिया तु
 निष्ठेव' । अत्र पामीन केचिदधीयते स चाशयलिङ्ग । यद्गौड 'यज्ञोपकरणद्रव्ये पामीन
 १६ वाच्यलिङ्गकम्' प्रमीन प्रमीनम्-गौतायन , मत्तवारणक च । अरुणस्त । शराव शरावम्-
 वद्धमान । यदमर 'अस्त्री शराव' । राव रावम्-ध्वनिविशेष । गन्दी । भाव भावम्-
 स्वभाव , प्रवृत्तिनिमित्त शंङ्गविषये अभिप्राय आत्मा योतिश्च । दुर्ग । छीव छीवम्-
 वृतीया प्रकृति । यद्गौड 'अस्त्री नपुसके छीव वाच्यलिङ्गमंडविक्रमे' । अथप्राधान्या-
 २० नपुसक नपुसकमित्यपि । छीवे माला । नपुसको भवेदिति भाष्यवचनात् पुसि । अचित्तमे
 त्नाश्रयलिङ्गौ । शव शवम्-मृतशरीरम् । यदमर । 'शवमस्त्रियाम्' । दैव दैवम्-विधि ।
 दुर्ग । पूर्ण पूवम्-प्रथमता । बुद्धिसागर । गुणवृत्तेश्च्यशाश्रयलिङ्गता । पहव पहवम्-
 किसलयम् । यदमर 'पहवोऽस्त्री' । पल्लवान्तत्वात्मपहव सपल्लनम्-वास । बुद्धिसागर ।
 २४ गौडस्तु 'पहवो विसरे रत्ने किसले विटपे वले' इति पुष्याह । नल्य नल्यम्-हस्तयतु-
 शती । फाल्यस्तु 'नल्य विस हस्तशतम्' इत्याह । पुष्यमर । छीवे माला । अथ शान्ता अष्ट ।

वैश्वदेव इति षण्दशचन्द्रवत् यान्त सण्दशचन्द्रापास्तावत् सण्दशस्त्रीयात् । अद् षष्ठ्य भगिदोष
 श्चेति प्रयोऽथा ॥ ३० ॥ पौषधनुरिति अनुनधनु । जिष्णोरिति अनुनल्य । कैललमिति कुकरोणित
 २८ समवाय । जंरायुरिति लोक जर । शस्त्रमिति लोह । शूद्राया विप्रतनये इति यः शूद्राया विप्रेण जन्यते
 तत्र । पारसगणेश इति परश्विया पुत्र । कशाधरे इति कशाधरो वषये । वैत्रोपाये इति वक्रोऽनुष्ट
 उपायो लघादि वक्रोपाय तत्र । धम्माधर्मा इति पुण्यपाये । तैरद्विणीभेदे इति नदाभेदे ॥ ३१ ॥
 निष्ठीवनमिति लोके शूर्या । वंतायनमिति शवाथ । मत्तवारणमिति लोके मत्तवारणा । शंङ्गविषय
 ३२ इति शब्दप्रवृत्तिहेतु । धैविक्रमे इति सत्वरहिते । विसरे इति नये पत्रे । विटप इति फाल्या

पाशः प्राशम्-घन्धनम् । बुद्धिसागरः । कुलिशः कुलिशम्-वज्रम् । दुर्गः । छीवे चाऽमरः । पुसि
 भट्टि । 'विरुग्णोदप्रधाराप्रः कुलिशो मम वक्षसि । अभिन्न शतधात्मान मन्यते बलिन
 वली' ॥ १ ॥ कर्कशः कर्कशम्-अमृदुत्वम् । बुद्धिसागरः । गौडस्तु 'रङ्गसाहसिक-कूर-
 ष्टदामस्तुनिर्दये । त्रिपु कर्कश इक्षौ ना कपिलकेश(स)मर्दयो' इत्याह । कोशः कोशम्-भाण्डा-ध
 गारः कुड्मल शपथश्च । यदमरः 'कोशोऽस्त्री कुड्मले स्रग्भ्रमिधानेऽर्थौघदिव्ययो' ।
 भाण्डागारे चार्थप्राधान्याद्गज गजमित्यपि । यदौघ 'भाण्डागारेऽस्त्रिया गज' । योन्या
 पात्रविशेषे च दृश्यते, यथा मूत्रकोशः । नेत्रकोशः । चपके पुष्टिङ्गः । प्रत्याकारे शिंभ्याया
 च त्रिलिङ्गो वक्ष्यते । तालव्योपान्त्यसमानार्थो मूर्द्धन्योपान्त्यः कोपशब्दो वक्ष्यते ॥ आपा-८
 तलिकापरान्तिका ॥ ३२ ॥

आकाशकाशकणिशङ्कुशशेषवेपो-ष्णीपावरीपविपरौहिपमापमेपाः ।

प्रत्युपयूपमय कोपकरीपरुर्ष वर्षामिपा रसबुसेत्पुसचिकसाश्च ॥ ३३ ॥

एते शब्दाः पुत्रपुसकाः । आकाशः आकाशम्-नभः । यदमरः 'वा तु पुल्याकाश-१२
 विहायसी' । काशः काशम्-तृणविशेषः । यदौघ 'वाराणस्या खिया काशः क्षैवथौ ना
 र्हेणेऽस्त्रियाम्' । कणिशः कणिशम्-धान्यशीर्षकम् । यदमरः 'कणिशः सस्यमञ्जरी' । 'कणिशो ना
 धान्यशीर्ष' मिति तु बोधोपाहितः । अङ्कुशः अङ्कुशम्-सृणिः । यदमरः 'अङ्कुशोऽस्त्री' ॥ अथ पान्ताः
 पञ्चदशः । शेषः शेषम्-उपयुक्तेतरे त्वस्त्री शेषो नाऽनन्तसीरिणो । प्रसादाभिज्ञनिर्मात्ये १६
 दानशेषे ववे च ना' । वेपः वेपम्-आकल्पः । अरुणस्य । तालव्योपान्त्योऽप्ययम् । उष्णीप
 उष्णीपम्-शिरोवेष्टनः किरीटः च । 'उष्णीपः शिरोवेष्टकिरीटयो' इत्यमरः । पण्डे गौडः=
 'स्नात्रपुसकमुष्णीपः शिरोवेष्टकिरीटयो' । अम्बरीपः अम्बरीपम्-भ्राष्ट्रः । पुसि बोधोपाहितः ।
 छीने गौडः -'भ्राष्ट्रे युध्यम्बरीपः ना किशोररविराजसु' । आघ्रातकेऽनुतापे र्दण्डपशौ च । विपः २०
 निपम्-गरलम् । जलः च । नन्दी । रौहिपः रौहिपम्-रत्नतृणम् । पुस्यजयः । 'रौहिपो रोहितवृणे
 मृगमत्स्यविशेषयो' । छीवे तु गौडः 'कचूणे रोहिपः छीनम् । मापः मापम्-धान्यविशेषः । परि-
 भाणविशेषश्च । स्वार्थिके के मापकः मापकमित्यपि । यदाह 'गुञ्जा पञ्चाद्यमापकः' । धान्यरुणा

याम् । 'विरुग्णोदप्रधाराप्रः कुलिशो मम वक्षसि । अभिन्न शतधात्मान मन्यते बलिन वली' ॥ १ ॥ २४
 पृथग्भाष्या । हिरण्यकशिपुः प्रत्याह कुलिशो वज्रः मम वक्षसि बलिन आत्मान शतधा अभिन्न मन्यते
 भिन्न न जानातीत्यर्थः । किंविशिष्टः कुलिशः विरुग्णोदप्रधाराप्रः बली बलवान् ॥ १ ॥ अमृदुत्वमिति
 कठिनम् । कर्मिणः इति कपीलभो । केश(स)मर्द इति लोके कासद्वय इति प्रसिद्धिः । अर्थौघ इति द्रव्य
 सद्यः । दिव्यमिति शपथः तत्र यथा 'कक्षानिक्षितलोपस्य कोशागानमिदं तव' इति । शिंभिकायामिति २८
 फलिकायाम् ॥ ३२ ॥ क्षैवथौ इति लोके सासः । र्हेणे इति कासनाशः । अनन्त इति सर्वराजः ।
 सीरीति यक्षभद्रः । आकल्प इति लोके वेसः । शिरोवेष्टनमिति लोके पावटी । किरीटमिति मुकुटम् ।
 भ्राष्ट्र इति लोके भाटिः । युंवीति सङ्गामे । किशोर इति ह्यरायः । रौरिति सूर्यः । आघ्रातके इति
 वृक्षे । अनुतापे इति पञ्चात्तपे । र्दण्डपशौ इति ईधरे रोहीसः । मृगमत्स्यविशेषः ३२

दश । द्व कृष्णले रूप्यमापक इति । अन्ये त्वाहु, 'मापक सप्तकृष्णला' । दुर्गारुणौ ।
 मेप मेपम्-मेण्ड । दुर्ग । प्रत्यूष प्रत्यूषम्-प्रभातम् । पुष्यमर । छीये रुड । यूप
 यूपम्-माससुत्रादिरसविशेष । नन्दी । कोप कोपम्-'कोपोऽस्त्री कुञ्जले खड्गधिधानेऽर्थाय
 ४ दिव्ययो । पेश्या पेश्ये जातिकोपे' । करीप करीपम्-शुभ्रगोमयम् गोमयामिश्र । दुर्गम्य ।
 कर्ष कर्षम्-पलचतुर्थांश । यन्माला 'कर्षश्च पण्डे वा' । वर्ष वर्षम्-सवत्सर वृष्टि
 भरतक्षेत्रादि च । यदमर 'स्याद्दृष्टौ लोकेधात्वशे वत्सरे वर्षमग्निवाम्' । आमिप
 आमिपम्-यद्रौड 'उक्तेषु पल्ले न स्त्री आमिप भोग्यवस्तुनि' । अथ सान्ताः सप्तदश ।
 ८ रस रसम्-मधुरादि शृङ्गारादि निप वीर्य रागश्च । दुर्ग । वुस वुसम्-कैटङ्गर ।
 पुसि माला । 'वुस स्त्री' इत्यमरः । इत्युम इत्युसम्-वस्तुविशेष । शान्तायन । चिकस
 चिकसम्-यवानविशेष । दुर्ग । चकारात्पायस पायसम्-परमानम् । पुसि गौड
 'पुमास्तु पायस परमानश्रीर्थासयोरपि' । छीवे तु 'पायस परमान्ने स्यात् श्रीवासेऽपि च
 १२ पायस' इति कश्चित् ॥ वसन्ततिलका ॥ ३३ ॥

कर्पास आसो टिवसान्तसर्वातमभासाः पनसोपवासा ।

निर्यासभासा चमसासकासस्नेहानि चर्हो गृहगेहलोहाः ॥ ३४ ॥

एते शब्दा पुनपुसका । कर्पास कर्पासम्-तैलकारणम् । नन्दी । आस आसम्-धनु ।
 १६ अमरलिङ्गशेष । आसात्त्वादिष्वास इष्वासमित्यपि । पुसि गौड 'ईषुक्षेपक इष्वासखिपु
 स्यात्कार्मुके पुमात्' । छीव तु माला । दिवस दिवसम्-दिनम् । यदमर 'वा तु छीवे
 दिवसवासरी' । अवतस अवतसम्-शेरैर कर्णपूरश्च । अवस्य वादेशे वतसः वतसमि
 त्यपि । अर्थप्राधान्यादुत्तस उत्तसमित्यपि । यद्रौड 'शेगरे कर्णपूरे स्त्री स्यादुत्तसोऽवत
 २० सवत् । वीतस वीतसम्-पञ्जरम् । पुष्यमर । छीयेऽरुण । मास मासम्-जङ्गलम् ।
 दुर्ग । पनस पनसम्-वृक्षविशेष । पुसि गौड । 'कैटण्डे कैटण्डिफले पनसो रुग्भिदि
 क्षियाम्' । पण्डे नदी । उपवास उपवासम्-अहोरात्र निरसनता । नन्दी । निर्यास निर्यासम्-
 वृक्षावर्तिन स्वद । नन्दी । मास मासम्-पचद्वयम् । दुर्ग । चमस चमसम्-यज्ञपात्र-
 २४ विशेष । नन्दी । भमूरादिपिष्टे तु बाहुल्यत्वात्स्वीत्वमेव-चमसी । अस असम्-स्नग्ध ।
 यदमर 'असोऽस्त्री' । कास कासम्-भौण्डविशेष । नन्दी ॥ अथ हान्ता नव-स्नेह स्नेहम्-
 सौन्द तैल च । यन्माला 'वा ना स्नेहम्' । तथा 'स्नेह तैल नृपण्डे द्वौ' । चर्ह चर्हम्-कलाप ।

१ योरिति नृगविशेषे मत्स्यविशेषे चेत्यथ । अर्थाय इति धनसञ्चय । दिव्यमिति ऋषयः । पेश्यामिति
 २८ अण्डके । पेश इति चपये । जातिकोपे इति जातिकले । शुभ्र गोमयमिति शुभ्रक लज्जक लोके सूक्ष्मा
 छाणा । गोमयामिश्रितेति छगणासि । लोकेधात्वशे इति लोक धत्ते लोकधातु जन्मद्वीप । तस्यागो
 भ्रूणण्डे नवधा । इत्याहुतादिरिति क्षीरस्वामी । उक्तेषु इति लघ्यायाम् । कैटङ्गर इति लोके तुल ।
 परमानमिति लोक क्षीर । श्रीर्थास इति सरलद्वयः ॥ ३३ ॥ तैलकारणमिति लोके कपास । ईषुक्षेपक
 इति धनुर्दर । शेरैर इति पुन्रपचितमुड्डक लोक सेहरभो । कर्णपूर इति कणाभरण कुण्डलमित्यथ ।
 ३३ कैटण्डे इति तीक्ष्णामो भृशप्रयत्न, लोके कांडभो वय । कैटण्डिफले इति पचनसनासि वृक्षे । भौण्डविशेष

पणं च । पुसि गौड शिखिपिच्छे दंले वर्ह । ङीवे कश्चित् 'वर्हं दले केकिपिच्छे' । परिवारे तु पुस्त्वमुक्तम् । गृह गृहम्, गृहाः गृहाणि—दारा वेश्म च । गेह गेहम्—मदनम् । द्रायपि दुर्गारुणयोः । लोह लोहम्—अय, शैलक सैवतैजसम्, अगरुश्च । यद्रौड 'लोहोऽस्त्री शस्त्रे लोहे सर्वतैजसजोङ्गके' ॥ इन्द्रवज्रा ॥ ३४ ॥ ४

पुण्याहदेहौ पटहस्तनूरुहो लक्षाररिस्थाणुकमण्डलूनि च ।

चाटुश्चटुर्जन्तु कशिष्वणुस्तथा जीरातु कुस्तुम्बुरु जानु सानु च ॥ ३५ ॥

एते शब्दा पुत्रपुसका । पुण्याह पुण्याहम्—पुण्यदिनम् । शाकटायन । देह देहम्—फाय । यन्माला 'ना वा देह च' । पटह पटहम्—आनक । यद्रौड 'पटहो ना सैमारम्भेऽ आनके पुत्रपुसकम् । तनूरुह तनूरुहम्—पुसि गौड 'तनूरुहो गरुलोत्री' । 'तनूरुहो(ह ?) गरुलोन्मो' इति च कश्चित् । पण्डेऽमर । लक्ष लक्षम्—व्याज । पुसि माला । ङीवे त्वमर । वेधे प्रतिपदपाठान्नपुसक । सङ्गत्याया तु स्त्रीनपुसको वक्ष्यते ॥ अधेदन्तः—अयमररि इदमररि—कपाटम् । पुसि माला । पण्डेऽरुण ॥ अथोदन्ता एकविंशतिः—अय स्थाणु १२ इद स्थाणु—शङ्कु । दुर्गस्य । शिवे तु पुस्त्रमेव । अय कमण्डलु इद कमण्डलु—करक । यदमर 'अस्त्री कमण्डलु' । अय चाटु इद चाटु—प्रिय वाक्यम् । अय चटु इद चटु—तैदेव । यदमर—अस्त्री चाटुश्चटु श्लाघाप्रेम्णो । अय जन्तु इद जन्तु—प्राणी । कश्चित् । अय कशिपु इद कशिपु (इद कसिपु इद कसिष्वित्यपि) भोजनान्ठादाने समस्ते व्यस्ते वा । १६ पुसि माला । पण्डे चामनारुणौ । अयमणु इदमणु—सूक्ष्मपरमाणुविशेष धान्यविशेषश्च । अरणस्य । अय जीवातु इद जीवातु—जीवन औपध च । यद्रौड 'जीवे जीवनभैपञ्चे जीवातु पुत्रपुसकम्' । अय कुस्तुम्बुरु इद कुस्तुम्बुरु—धान्यकम् । अरुण । अय जानु इद जानु—अङ्गीवान् । यत्सुश्रुत 'जानुमस्य मृद्रीयान् । ङीवे तु माला । अय सानु इद २० सानु—गिरितटम् । यदमर 'सानुरस्त्रियाम्' । इन्द्रवशा ॥ ३५ ॥

कम्बुः सक्तुर्दार्वगुरुर्नास्तुपलाण्डहिङ्गुः शिशुर्दोस्तितउः शीघ्रय भूमा ।

वेमप्रेमब्रह्मगरुल्लोमविहायः कर्माङ्गीवत्पक्षमधनुर्नाममहिष्नी ॥ ३६ ॥

एते शब्दा पुत्रपुसका । अय कम्बु इद कम्बु—शद्व । यद्रौड 'अस्त्री ङीवे पुमा-२४ न्कम्बु ङीम्बुके वैलये गजे' । कर्बूरे त्वदन्तत्वापुस्त्वम् । अय सक्तु इद सक्तु—वैवादिवि-कृति । दुर्ग । बहुवचनान्त एवायमिति केचित्—सक्तय सक्तून् । अय दारु इद दारु—काष्ठम् । देवदारुश्च । दुर्ग । दार्वन्तत्वादेवदारु देवदारु, सुरदारु सुरदारु, अमरदारु

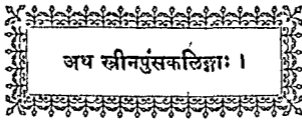
इति लोके कांसी । शिखिपिच्छे इति मयूरपिच्छे । दंले इति पत्रे । शैलकमिति प्रहरणम् । २८ सैवतैजसमिति अथै लोहानि । जौगके इति अगुरौ ॥ ३४ ॥ सैमारम्भ इति आदिकर्म । गरुह इति पिच्छम् । लोमेति रोम । शिवे इति इश्वरे । धान्यक इति लोके धान्या । ११ अम्बुमात्रे । वैलये इति कङ्कणे ।

- धर्मदार, इन्द्रदार, इन्द्रदार, महादार महादार, पीतदारः पीतदार, भद्रदार भद्रदार इत्यपि । एते सर्वेऽप्येकार्थी । अयमगुरु इदमगुरु-गन्धद्रव्यविशेष । यन्माला 'अगुरु वा ना' । 'अन्तर्द्वारागुरुशुचावापयस्य महीपते' । गौडस्तु 'अगुरु छीने शिशुषीं जीर्णके छलघुनि त्रिपु' इत्याह । अर्थप्राधान्यादगर अगर्वित्यपि । 'नाऽगरचित्ताश्चन्दनपत्रभङ्गा' । अय वास्तु इद वास्तु-गृहभूमि, गृह च । यदमर 'वेदमभूर्वास्तुरखियाम्' । गृहे तु दुर्ग । अय पलाण्डु इद पलाण्डु-वन्दविशेष । कस्यचित् । अय हिङ्गु इद हिङ्गु-रामठम् । पुसि हर्ष । छीनेऽमरः । अय शिमु इद शिमु-शोभाञ्जन । 'पुष्टिन्न शक्रमात्रे ऽस्याच्छिमु शोभाञ्जनेऽपि च' इति गौड । छीने तु हर्षटीका । अधोदन्तप्रक्रम एव छद्वा नुरोधात् सन्त' । अय दो इद दो-याहु' । पुसि व्याडि । छीवे लक्ष्यम्-'तनुपाद्रव-दुद्यम्य दक्षिण दोर्निशाचर' । अय तितउ इद तितउ-परिपचनम् । 'तितउ पुमानित्यमर । रत्नकोशे मालाया च । छीवे हर्षवृत्तौ च । 'न स्त्री तितउ' इति गौडः । अय शीधु इद शीधु-भैरवम् । दुर्गस्य ॥ अथ व्यञ्जनान्तास्त्रयोदश-अय भूमा इद भूम-बहुत्वम् । पुसि लक्ष्यम् । 'भूमान गमयितुमीपिरे पयासि' । छीने वामन । अय वेमा इद वेम-तनुवायोपकरणम् । हर्षारणयो । अय प्रेमा इद प्रेम-होह नर्म च । यद्गौड 'प्रेमाखी होहन-र्मणो' । अय नह्मा इद ब्रह्म-तप वेदा ज्ञान आत्मा प्रजापति पुम्पञ्च । दुर्गारणौ । १६ अय गरुत् इद गरुत्-सुवर्णं पिच्छ च । पुसि नन्दी । छीवेऽरुण । अय लोमा इद लोम-तनूरुहम् । दुर्गस्य । अय विहाया इद विहाय -'विहाया ईकुनो पुसि गमने पुन-पुसकम्' । अय कर्मा इद कर्म-क्रिया र्थ्याप्य च । यद्गौड 'व्याप्ये त्रियार्या कर्माऽस्त्री' । अयमघीवान् इदमघीवान्-जानु । यदमर 'अघीवदक्षियाम्' । अय पक्ष्मा इद पक्ष्म- २० अक्षिरोम तूल च । बुद्धिसागर । अय धनु इद धनु-चापम् । यद्गौड 'धनुर्धनुर्द्वेऽपि स्यादधनुस्त्री शरासने' । अय नामा इद नाम-सज्ञा । शावटायन । अय महिमा इद महिम-महत्त्वम् । दुर्ग ॥ मत्तमयूरम् ॥ ३६ ॥

☞ ☞ ☞ ☞ ☞ ☞ पुत्रपुसकलिङ्गा समाप्ता । ☞ ☞ ☞ ☞ ☞ ☞

- २४ वृत्तिरिति लोके सात् । नाऽगरचित्ताश्चन्दनपत्रभङ्गा इति क्विसिष्टा चन्दनपत्रभङ्गा ? न अगर चिता न अगरयुक्ता इत्यर्थे । पक्षे नागैः सर्वे रचिता शोभिता । इह पत्रभङ्गाश्चन्दने खीणो कपो लखनमण्डलादिषु कस्तूरिकादिभिः पत्ररचनोञ्जते । वन्दविशेषे इति लोके लूगली इति मतिरिति । शोभाञ्जन इति लोके तिरधूअओ । परिपचनमिति लोके चाकनी । भैरवमिति मध्विशेषोऽयम् । भूमान २८ गमयितुमीपिरे पयासितीति माघाष्टमे सर्गे काव्यमिदम् । 'जलवेदी सत्यां अश्रुवर्षे पयासि जलानि भूमान बहुत्व गमयितु प्रापयितु ईपिरे वयान्छिरे । तनुवायोपकरणमिति लोके वासणी इति मतिरिति । नर्ममिति श्रीटा । ईकुनो इति पक्षिणि । र्थ्याप्यमिति कारकमेदः ॥ ३६ ॥

इति श्रीब्रह्मवैवर्तपुराणव्याख्यानोपनिषत्पञ्चाशत्तमोऽध्यायः श्रीब्रह्मवैवर्तपुराणव्याख्यानोपनिषत्पञ्चाशत्तमोऽध्यायः श्रीब्रह्मवैवर्तपुराणव्याख्यानोपनिषत्पञ्चाशत्तमोऽध्यायः

अथ स्त्रीनपुंसकलिङ्गाः ।

स्त्रीह्रीवयोर्नखं शुक्तौ विश्व मधुकमौपधे ।

माने लक्ष मधौ कल्पं क्रोडोऽङ्गे तिन्दुक फले ॥ १ ॥

स्त्रीह्रीवयोर्नखं शुक्तौ—शुक्तौ गन्धद्रव्यविशेषे नखशब्दः स्त्रीनपुंसकलिङ्ग । नखी ४
नखम्—शुक्तिः । यद्गौड 'स्त्रीह्रीवयोर्नखं शुक्तौ नखरे पुन्नपुसकम्' । 'गन्धद्रव्ये नखे नखम्'
इति चान्यः ॥ विश्व मधुकमौपधे—विश्वमधुकनामनी औपधे औपधवाचिनी स्त्रीनपुंसक-
लिङ्गे । विश्वा विश्वम्—नागरम् । यदमर 'स्त्रीनपुंसकयोर्विश्वम्' । गौडस्तु 'विश्वा विषाया
दैवेषु ना शुण्ठ्यार्मणिले त्रिपु' इत्याह । एव मधुका मधुकम्—मधुयष्टि । स्त्रियामजय । ८
ह्रीनेऽमर । औपधे इति किम् ? विश्व जगत् । मधुक त्रपु । प्रतिपदपाठाद्भवनामत्वाच्च
नपुंसकत्वम् ॥ माने लक्षम्—लक्षशब्दे माने साह्याया वाच्ये स्त्रीनपुंसकलिङ्ग । लक्षा लक्षम्—
सहस्रशतम् । यद्गौड 'साह्याया तु न ना लक्ष ह्रीव व्यञ्जशरव्ययो' । 'क्रियती पञ्चसहस्री
क्रियती लक्षाऽथ कोटिरपि क्रियती । औदार्योन्नतमनसा रत्नवती वसुमती क्रियती' । अन्यत्र १२
वेद्ये प्रतिपदपाठान्नपुंसक । व्याजे तु पुन्नपुंसक उक्त ॥ मधौ कल्पम्—कल्पशब्दो मधौ मधे
वाच्ये स्त्रीनपुंसकलिङ्ग । कल्पा कल्पम्—मधु । पण्डे रूढ । स्त्रिया तु गौड—'कल्पं प्रात-
स्त्रिलिङ्ग तु सैजे नीरोगदक्षयो । कल्याणोपायवाचोश्च कौदम्बर्यामपि स्त्रियाम्' ॥ क्रोडोऽङ्गे—
क्रोडशब्दोऽङ्गे उरसि वाच्ये स्त्रीनपुंसकलिङ्ग । क्रोडा क्रोडम्—अङ्ग । यद्गौड 'स्त्रीनपुंस-१६
कयो' क्रोडा वक्षसि स्वात्किरौ पुमाम्' । अन्यत्र क्रोड—सूकर, प्राणिनामत्वात्पुस्त्वम् ।
तिन्दुकं फले—तिन्दुकशब्द फले वाच्ये स्त्रीनपुंसकलिङ्ग । तिन्दुकी तिन्दुकम्—फलविशेषः ।
स्त्रियाममरलिङ्गशेष । पण्डे तु रूढ । वृक्षे तु स्त्रीपुंसलिङ्ग उक्त ॥ पध्यावकम् ॥ १ ॥

तरलं यवाग्वां पुण्ये पाटल पटलं चये ।

२०

वसन्ततिलक वृत्ते कपाल भिक्षुभाजने ॥ २ ॥

तरलं यवाग्वाम्—यवाग्वा वाच्याया तरलशब्द स्त्रीनपुंसकलिङ्ग । तरला तरलम्—
'यवाग्वा तरला च सा' इत्यमर । 'यवाग्वास्तरल ह्रीवे' इति माला । अन्यत्र तु मुरायां तन्नामत्वात्

शुक्तिरिति नखनाम गन्धद्रव्यम् । नखरे इति लोके नख अथवा नह इति प्रसिद्धे । नागरमिति कुंठी । २४
विषायामिति भतिवित्त मानौपधयम् । दैवेष्विति दैवेषु वाच्येषु विश्वशब्दो बहुवचनान्तः । विश्वे इति । यदाह -
'साध्याखयोदश भोक्ता विश्वे देवाश्चतुर्दशोत्तर विश्वे इति छान्दसखासंज्ञायामपि 'जस इ' (१।४।१९) ।
अणिले इति समस्ते । मधुयष्टिरिति महुलेटी । व्यञ्जशरव्ययोरिति कण्ठवेध्ययो । सैजे इति सङ्गदे ।
कल्याणोपायवाचोरिति कल्याणी चासौ वाक् । तत्र । उपायस्य वाक् उपायवाक् तत्र । २८

सीत्वमेव । हात्माभ्यमणौ हारे च आभरतामत्वायुम् । चंलभानुरयोरपामयलिङ्ग । पुण्ये
 पाटलम्-पाटलान्द्र-पुण्ये वाच्ये स्त्रीपुमचलिङ्ग । पाटला पाटली वा । पाटल पुंस्त्विति ।
 यदमर 'पुण्ये ष्टीयेऽपि पाटला' पाटलीत्यपि । प्रीहो धान्यनामत्वायुम्भवेत्, 'वर्ण' मिय
 ४ तामत्वात्पुम्वभेय, यणं वति तु शुण्टृशित्वादाभयलिङ्गता ॥ पटल चये-चये मगूरे वाये
 पटलशब्दः स्त्रीपुमचलिङ्ग । पटली पटलम्-समूहः । यदमर 'समूहे पटल न गा' ।
 पिटवतिलकपरिच्छेदेषु तु लान्तात्वात्प्रपुसक । गृहोपरिगगनेरोगयोगेणु गिलिद्रो मन्वते ॥
 वसन्ततिलक वृत्ते-वृत्तविशेषे वाच्ये वसन्ततिलकशब्द स्त्रीपुमच । वसन्ततिलका
 ८ वसन्ततिलकम्-चतुर्दशाक्षर वृत्तम् । मिया रुट । ष्टीयेऽण । अयत्र तु तिलकलिङ्गने
 पुत्रपुसन्त्वम् । कपाल मि-नुमाजने-कपालशब्दो मि-नुभावे वाच्ये स्त्रीपुमचलिङ्ग ।
 कपाली कपालम्-मि-नुभाजाम् । अरुणरा । 'पुण्ये मामे यने वा महमि सितपटलकप्रपाठी
 कपाठीम्' । पटाद्ययवे तु पुत्रपुसन् उत्त ॥ मयिपुला ॥ २ ॥

१२ अर्द्धपूर्वपदो नायद्यणस्येनटौ क्वचित् ।
 चोरायमनोपायकञ् कथानकुरुनेरुके ॥ ३ ॥

अर्द्धपूर्वपदो नाय'-अर्द्धशब्दपूर्वपदोऽदसमासान्तो नीदृशब्द स्त्रीपुमचलिङ्ग । अर्द्ध
 नापी अर्द्धनामम् ॥ द्यणस्येनटौ क्वचित्-त्र्यणप्रतायान्तम्, पर्यवर्जिते वाच्ये योऽनद
 १६ प्रत्ययमन्वत् च नाम क्वचित्त्यानुमारेण स्त्रीपुमचलिङ्गम् ॥ द्यण्-उचितस भाव कर्मे
 वा औचित्ये औचित्यम् । एव यथाकामी यथाकाम्यम्, वैदग्धी वैदग्ध्यम्, मेरी
 मेन्यम्, आनुपूर्वी आनुपूर्व्यम्, आर्न्ती आर्न्त्यम्, चातुरी चातुर्यम्, सामग्री
 सामग्र्यम्, इत्यादि । क्वचिद्वचनात्क्वचित्स्त्रीत्वमेव-जीलमेव क्षीरीयमाचार्यस्य । क्वचिन्
 २० पुसकत्वमेव-गुह्यस्य भाव फर्म वा शोढ्यम् । एव दाह्यं जाह्य माहाण्य माण्य
 वाह्यम् ॥ सेनैव सेन्यम् । एव चातुर्यं चातुराद्यस्य त्रेलोरस्य सौर्वचैव चातुर्यं
 मित्यादि । अर्द्धनद-आस्थानी आस्थानम्-रानसभा । रानघाती रानधातम्-रुं-धा
 वार । चालनी चालनम्-तितउ । एव करणी करणम्, अधिहरणी अधिहरणम्,
 २४ प्रमाणी प्रमाणमित्यादि । क्वचिद्वचनात्क्वचित्स्त्रीत्वमेव । शुण्डयनी दूष्यम् । धारणी-मंडिका
 शुद्धोत्तमभेदश्च । भ्रमणी-राज्ञ प्रीढाया त्रिया । प्रसाधनी-बद्ध र्द्धतिना सिद्धिश्च ।

कौटुम्ब्यामिति मये । र्द्धविशेष इति लोके दंष्ट्रनामा वृक्षस्य पलम् ॥ १ ॥ धंवागूरिति लोके
 जाडली । चेलभानुरयोरिति चण्डलमुत्तरयो । पुंस्त्विति लोके पाडल । धर्मो इति श्वेतस्वर्णे ।
 २८ पित्रेति पुण्यादिभाण्डम् । तिरुं क इति लोके टीकभो, यथा 'सा हाटकाकपटल प्रकटीचवार' । परिच्छेद
 इति परिवारः । गृहोपरिभाग इति लोके छात्रा । नेत्ररोग इति लोके पडल । २ । ईयन्तीति अद् नाव
 अर्द्धनापी 'माय' (०३।१०४) इत्यदसमासात् । नीचितीत्यत आरभ्य चातुर्यं वाच्यं 'भेव
 जादिभ्यद्यण' (०२।१६४) इति द्यणप्रत्यय । सौर्वचैव चातुर्यं इत्यत्र अनुदात्तकवित्त्वाद्भवपद
 ३२ वृद्धिः । र्द्धभावार इति कटकम् । करणमिति तृतीय कारकम् । अधिहरणमिति षष्ठ कारकम् । दूष्य

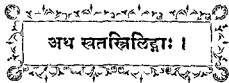
वेपे तु नपुसकम् । गवावनी-गवा घासभुजिस्थानम् । अधिश्रयणी-चुलि । जवनिका-
 काण्डपट* । अङ्गारधानी-अङ्गारशफटी । क्षेपणी नौदण्ड । क्वचित्रपुसकत्वमेव-प्रधी-
 यतेऽस्मिन्निति प्रधानम्, 'प्रकृतौ च मंहामात्रे प्रज्ञाया परमात्मनि । नपुसक प्रधान स्यादेकत्वे
 त्तमे सदा' । उपधान उपवर्हण च-उपघाह* । उद्धान चुलि* । साध्यतेऽनेन साधनम्-प्रमाण ४
 तुरगादिसमूहश्च । शाश्वतस्तु 'निवृत्तौ दापने सिद्धो गतावनुगमे धने । उपायमृतसस्कारवध-
 मेदेषु साधनम्' । निवेशन आवेशन च-कर्मशाला नि सरण यान मरण मोक्ष
 उपाय निर्गम द्वार च । निस्तरणम्-उपाय* तरण निर्गमश्च । सदान दाम । छादन
 पेटलम् । नियान गोदोहरज्जु । लक्षणम्-लक्ष्म चिह्न नाम च, सौमित्रौ तु देहिनामत्वा-
 ल्पुसि । औणादिकाणप्रत्ययान्तस्य तु बाहुलकान्नपुसकत्वम् दोहदलक्षण गर्भ यौवनस-
 न्धिश्च । लाञ्छनम्-लक्षणमेव, दोषश्च । उपवर्त्तन देश, उपावर्त्तनमिति काल्य । सहननम्
 शरीरम् । छर्दनम्-छर्दन वमने क्लीव निम्बालयुंसयो पुमान् । वेष्टनम्-वेष्टन कर्णशफुटया-
 मुंणीपे मुकुटे वृत्तौ । शयनम्-निद्राया शयन क्लीवे शय्यासुरतयोरपि । शासनम्-शासन १२
 रौजदत्तोर्व्यां लेप्ताज्ञाशास्त्रशास्त्रिपु' । उच्छादन । उत्सादन उत्साहन उद्वर्त्तन च-क्षीर-
 मलमार्जनम् । व्याकरणम्-शब्दशास्त्रम् । करणम्-करण सौवने क्षेत्रे कावे कौयस्थकर्मणि ।
 गीर्ताऽङ्गहारसवेशक्रियाभेदेन्द्रियेषु च' । स्थानम्-स्थान स्थितौ च सादृश्ये सन्निवेशावका-
 शयो । युक्तार्थे करणार्थे च स्थाने स्यादुच्यते पुन' । सस्थानम्-सस्थानमाकृतौ मृत्यौ सन्नि-१६
 वेशे चतुष्पथे' । सवनम्-सौमनिर्दलने स्नाने क्लीव सवनमध्यरे' । वेतनम्-गृहम्, अवश्यकार्य
 च । कैतौ तु पुत्रपुसक उक्त, उपनिमन्त्रणे तु भाव इत्येव सिद्धम् । प्रतिमानम्-प्रतिबिम्ब
 राजदन्तयोर्मध्यम्, तयो प्रतिमा च । उपण मरिचादि । मेहन मेढम् । निदान हेतु, अव-
 सान च । निर्याणम्-कैरिणोऽपाङ्गदेश मोक्ष अंधनिर्गमश्च । सदन गृहम् । उपसर्जन २०

मिनि लोके तम् । नाडिकेति घटिका । कैङ्कितिकेति लोके काकसीति प्रसिद्धि । गवां घासभुजिस्थान-
 मिति लोके गवाणि । काण्डपट इति लोके परीवच्छि । अङ्गारशफटीति लोके सिगडी । प्रवृत्तौ इति
 सपररजस्तसा साम्यावस्थायाम् । मंहामात्रे इति लोके प्रधान इत्येव प्रसिद्धि । प्रज्ञायामिति बुद्धौ ।
 एकत्वे त्तमे इति प्रधानशब्द उक्तमे चाच्ये एकवचने एव भवति । उपपेति लोके ओसीसा । २४
 कर्मशालेति शिरिपशाला । पेटलमिति लोके छाजा । गोदोहरज्जुरिति लोके सेलो । यौवनसाधिरिति
 याल्ययौवनयो सधिरित्यध । अल्लुस इति राक्षसविशेष । उंणीपे इति लोके पावडी । वृत्तौ इति
 लोके घाडि । रौजदत्तोर्व्यामिति नृपदत्तभूमौ । क्षीरमलमाजनमिति लोके जगटणा । सौघने इति
 साधकतमे । ह्ये इति केदारे । कौयस्थकर्मणीति कायस्थकार्ये लिपनदौ । गीर्तमिति गीतमेद । २८
 अङ्गहारमेद इति स्थिररत्नपयस्तताडङ्कादिद्वौत्रिंशत्प्रकार । सवेशमेद इति सवेशो मैथुन तस्य भेदो
 वात्सल्यानोक्त । अर्थयमिति प्रकारात् अव्ययम् । सौमनिर्दलने इति सोमस्य ओपधिरानस्य निर्दहन निर्ग-
 धनम् । कैतौ इति ध्वजे । उपनिमन्त्रणे इति आकारणे । तयो प्रतिमेनि गणदन्तयो प्रतिमा पितृका
 दिमयी लोके खोलीया इति प्रसिद्धि । कैरिणोऽपाङ्गदेश इति हस्तिनो नेत्रमातः । अंधनिर्गम इति ३२

१४६ कलिकालसर्वज्ञ-श्रीहेमचन्द्राचार्यविरचिते श्रीवह्मवाचककृतवृत्तिदुर्गपद-

गोली(ला ?) लक्ष्यानुसारत । युगली युगलम्-अरुणस्य । अथ दान्तः-वडिशा वडिशम्-
 मत्स्यव-धनम् । वडिशीत्यपीत्यमरटीका ॥ अथेदन्तः-इय छर्दि इद छर्दि-वान्ति ।
 यन्माला 'छर्दि वा खियाम्' । सतस्तु खियामुत्त ॥ अथोदन्तास्ययः-इयमलात् इद-
 ४मलालु-तुन्वीलता । अरुणस्य । इय जम्बू इद जम्बु-जम्बुवृक्षफलम् । यदमर -'फले
 जम्बवा जम्बू स्त्री जम्बु जान्ववम्' । ऊदन्तोऽयम्, पण्डे 'स्त्रीय' (२।४।९७) इति हस्ते
 उदन्तता । अन्यत्र कृत इति स्त्रीत्वम् । 'जम्बु मुमेरुसरिति द्वीपद्वयविशेषयो' । तथा
 'स्त्री रानजम्बूर्जम्बूमितिपण्डरजूर्भूम्हो' । इयमुडु इदमुडु-नक्षत्रम् । यदमर 'उडु
 ८वा खियाम्' । अथ व्यञ्जनान्ताः पद-इयमुपा इदमुप-सन्ध्या । खिया गौड -'उप
 प्रत्युपसि ङीन पितृप्रसाच्च योपिति' । छीवे तु कश्चिन्-उप प्रभाते सन्ध्यायाम्' । प्रत्युपे
 तु द्विस्वरसन्तत्वानुपसक्तमेव । आकारान्तस्तु रात्रिवाची । इय सरसी इद सर-
 तडाग । यन्माला 'सरश्च सरसी खियाम्' । इय सदा इद सद-सभा । यमर
 १२'स्त्रीनपुसकयो' सद' । इय रोदसी इद रोद-यौ पृथ्वी च । यच्छाश्वत 'धावाष्ट्यधि-
 व्योरेकप्रयोगे रोदसी विदु । दिवि विश्वम्भराया च रोदसी रोदसा सह' । रोदसीत्य
 व्ययमप्यस्ति । इयमर्चि इदमर्चि-अग्निशिखा रदिम च । यदमर 'ज्वालाभासोर्नै
 पुस्यर्चि' । इय दामा(म ?) इद दाम-बन्धनम् । यदमर 'न पुसि दाम' । गुणे त्वपद
 १६तयद् । पादयोर्द्वयी द्वयम् । वेदाना त्रयी त्रयम् । यदाह 'त्रयी त्रिवेद्या त्रितय पुंस्त्व्यां
 सुमतावपि' । वर्णाना चतुष्टयी चतुष्टयम् । गुणिनि तु गुणवृत्तिरादाश्रयलिङ्गैतैः । द्वये
 पदार्था, द्वयी गति, द्वय वस्तु । त्रये लोका, त्रय्यो गुणत्रय, त्रयाणि जगन्ति । चतुष्टये
 कपाया, चतुष्टयी शदाना प्रवृत्ति, चतुष्टय ध्यानम् ॥ उपनाति ॥ ६ ॥

२० → ☺ ☺ ☺ ☺ इति स्त्रीनपुसकलिङ्गा समाप्ता । ☺ ☺ ☺ ☺ ☺ ←

स्वतस्त्रिलिङ्ग सरकोऽनुतर्पे शललः शले ।
 सरकोऽन्दोपले फोशः शिम्वा खङ्गपिधानयोः ॥ १ ॥

२४ स्वतस्त्रिलिङ्ग सरकोऽनुतर्पे-स्वतो न तु वाच्यवशात्, अनुतर्पे मद्यपाने वाच्ये
 - मैत्रिक इति लोके मउणि । प्रत्युपसिती प्रभाते । पितृप्रसामिति सन्ध्यायाम् । त्रिवेद्यामिति वेदत्रये ।
 पुंस्त्व्यामिति खियाम् । सुमता इति शोभना मति सुमतिस्तत्र । चतुष्टयी शदाना प्रवृत्तिरिति जातिगुण
 द्वय्ययदच्छालक्षणान्नवन्न सम्दाना प्रवृत्तय इत्यर्थे ॥ ६ ॥

इति श्रीज्ञानविमलोपाध्यायशिष्यवाचनाचार्यश्रीवह्मवाचकविरचिते श्रीहेमचन्द्राचार्यकृतकलिकालसर्वज्ञ-
 २९ दुर्गपदप्रबोधे स्त्रीनपुसकलिङ्गा ।

सरकशब्दत्रिलिङ्ग-पुष्पिनपुसकलिङ्ग सरकः सरका सरकम्-अनुवर्ष । पुष्पिवे दुर्ग ।
 स्त्रियामुणादि । अन्यत्र तु मये मद्यभाजने च पुन्नपुसक उक्त । स्वतस्त्रिलिङ्ग इत्यधि-
 कारः । शललः शले-शललशः शले श्राविद्रोमणि वाच्ये स्वतस्त्रिलिङ्ग । शलल
 शन्ली शललम्-शलम् । यन्माला 'श्राविच्छलाका शलली शलल तु नृपण्डयो' । अन्यत्र तु ४
 श्राविधि देहिनामत्वात्पुस्तम् ॥ करकोऽब्दोपले-मेधपापाणे वाच्ये करकशब्द स्वतस्त्रिलिङ्ग
 करक करका करकम्-अब्दोपलः । अरुणस्य । अन्यत्र तु कमण्टली करके च पुन्नपु-
 सक उक्त ॥ कोशः शिम्बाखड्गपिधानयोः-शिम्बा कीर्जकोश, रङ्गपिधान प्रत्याकार ।
 अनयोर्वाच्ययो कोशशब्द स्वतस्त्रिलिङ्ग । कोश कोशी कोशम्-शिम्बा, रङ्गपिधान च । ८
 स्त्रीपुसयोरुचण । 'कोपोऽस्त्री कुब्जले रङ्गपिधानेऽर्धौषदिर्व्ययो । पेद्या पीत्रे जातिकोपे'
 इति गौड । कोशकोपयोर्ैकार्थ्यम् । चपके पुद्दिहो भाण्डाङ्गारशपधकुब्जलादौ तु पुनपुसक
 उक्त ॥ भविपुला ॥ १ ॥

जीवः प्राणेषु केदारै वलजः पवने खलः ।

१२

बहुलं वृत्तनक्षत्रपुराद्याभरणाभिधाः ॥ २ ॥

जीवः प्राणेषु-प्राणा असवस्तेषु वाच्येषु जीवशब्द स्वतस्त्रिलिङ्ग-जीव जीवा
 जीवम्-प्राणा । यदाह 'जीवो वृक्षप्रभेदे स्याज्जीवा प्राणिनि गी पतौ । जीवा जीवन्तिका-
 मून्मोर्वाशीशिक्षितवृत्तिपु । वचायामपि जीवा स्याज्जीव जीवा च जीविते' । 'जीवोऽस्त्री १६
 जीविते' इति च गौड । केदारै वलजः-वेदारै वाच्ये वलजशब्द स्वतस्त्रिलिङ्ग ।
 वलज वलजा वलजम्-केदार । पुस्वरुण । ष्टीवेऽमर । स्त्रिया माघ -'वलजा पुंपूपता' ।
 अत्र टीका । वलजा क्षेत्रम् । तात्पर्यात्तु धान्यम् । अन्यत्र तु सुन्दराकृतौ गुणवृत्ति-
 स्यादाश्रयलिङ्ग । द्वारे तु तत्रामत्वान्नपुसकलिङ्ग । पवने खलः-पूयतेऽत्र धान्यमिति २०
 व्याख्यानात्पवन धीन्यपवनस्थानम्, तस्मिन्वाच्ये खलशब्द स्वतस्त्रिलिङ्ग । खल खली
 खलम्-धान्यपवनस्थानम् । पुष्पिवे नन्दिधातुपारायणम् । स्त्रिया तु गौड -'खलाधाने खली
 स्त्रियाम्' ॥ बहुलं वृत्तनक्षत्रपुराद्याभरणाभिधाः-वृत्त मात्रादिच्छन्द । वृत्तादीनामभिधा
 नामानि बहुल लक्ष्यानुसारेण स्वतस्त्रिलिङ्गा । वृत्ताभिधाः-श्लोक पुट पणव पीडा २४
 इत्यादि पुंसि । प्रमाणी समानी कलिका आर्या गाथा इत्यादि स्त्रियाम् । उक्त एकाक्षर
 छन्द अत्युक्त द्व्यक्षर वक् पथ्यावक् वितानमित्यादि नपुसके । दण्डक दण्डकम्-

श्राविद्रोमणीति लोके सेहला री सिली । श्राविधीति सेहलानामि । मेधपापाणे इति गदा इति
 प्रसिद्धिः । कर्द्वे इति स्थानविशेषे । ताम्बूरादिस्थानवे इत्यर्थे । कीर्जकोश इति लोके पत्नी । प्रत्याकार २८
 इति लोके पडीयार । कुब्जले इति लोके डोडा । अर्धांघ इति द्रव्यसमय । दिव्य इति शपथ, लोके
 सूस । पेद्यामिति मासखण्डे । पीत्रे इति मद्यपानभाजने । जातिकोपे इति जातीपले ॥ १ ॥ वृक्षभेदे इति
 पत्रविद्यानाम्नि वृक्षे । गीर्धतौ इति बृहस्पती । जीर्धन्तिकेति लोके डोडी । मूर्धिरिति वृषिबी । मोर्ध्वीति
 लोके पील्वनी । शिञ्जितमिति नूपुरप्वनि । वृत्तिरिति । पुंपूपतेति पवित्रुमिच्छा । धीन्यपवन ३२

पृथ्वीवयोः । वसन्ततिलकस्य तु श्रीपुमवचनम् ॥ नक्षत्रामिधाः-पुन्यं शिवं मिथ्य
 पुनर्वसु इत्यादि पुंसि । अश्वपुत्र अग्निनी भग्नी रोहिणी आर्द्रा पूर्णकन्युया उत्तर-
 फल्गुयाः चित्रा विशाखा राधा अनुराधा ज्येष्ठा पूर्वाषाढा उत्तराशाढा मीना मघिना
 ४ पूर्णभद्रपदा उत्तरभद्रपदा श्रौटपदा रेवती । ईशिका इत्यत्रा' सौम्या । यद्रौह'-सौम्यो
 युधेऽयलिङ्गस्तु सोमदेवतमञ्जुतो । इत्यलानु मिया भूति यापवन्नीपयोष्ययो' ।
 शतभिषग्-यद्रौह -'शतभिषज्याग्नी' । इत्यादि स्त्रियाम् । म गङ्गाभ्र मृगशिरः इत्यादि
 नपुमके । गौडस्तु मृगशिरः(ग ?)स्त्रियामिन्यात् । तारुङ्गमया'गभेगा'गु श्रीपुम्य-
 ८मुपम् ॥ पुरामिधा'-द्रह द्राह विगम रूपायात् इत्यादि पुंसि । मगरनिभोऽप्री
 पुंसि-मुप्र इत्यादि । पू उक्ता अल्पा जमरा जमरावती मधुरा तक्षमिन्वा इत्यादि स्त्रियाम् ।
 वसोक्तसारा च । यद्रौह -'वसोऽमारा अत्रस्य भीदस्य 'ग्निनीपुरोः' । अषिष्टा
 पत्तन स्थानीय दुर्गमिन्यादि नपुमके । आदिगन्धो प्रामेशोपलक्षणम्, तेन यत्ना
 १२ग्राम , गोत्री ग्राम , श्रीरुण्डज देश इत्यादि पुंसि । शतकिनी ग्राम , पात्री मादिभ्र
 देश इत्यादि स्त्रियाम् । श्रौट देवदत्त च ग्राम , कुम्भेत्र यादव च देश इत्यादि नपुमके ॥
 आमरणामिधा'-द्वर्षच्छदः गुच्छ अद्वैतुच्छ गोला माणवक पते हारभेद ।
 तुलाकोटि सौहृद भीयन्तरली इत्यादि पुंसि । यौलपाश्या-पारितम्ये पैयपाश्या-लालिके
 १६ल्लन्तिका प्रीलम्बिना र्शर सूत्रिना पैयत्येक्यष्टिने । मैक्षत्रमालानिपैलारात्रीसप्तस्य
 इत्यादि स्त्रियाम् । मुकुट यौलपत्र मैयवक पैयूगद्दे अङ्गुलीयकम् इत्यादि नपुमके ।
 भीवापपारिहार्यहंसकनिरीटोष्णीपतिलं विशेषपदैचकनिष्कैटवकङ्कणभूषणयलयमञ्जीरुन्-
 पुरउण्डलारु पुत्रपुमका । हार स्त्रीपुसलिङ्ग । रशन स्त्रीनपुमकमुपम् । पथ्यावचम् ॥२॥
 २०अथ कान्ता' मत्त ॥

स्वानमिति लोके सलभो इति प्रसिद्धिः । श्रौटपदेति श्रौटपदान्देशे पूर्वभद्रपदा उत्तरभद्रपदाशोच्यन्ते ।
 ईशिका इत्यत्रा सौम्या इति शब्दप्रयोगेन मृगशिर गिरसा पद्म तारका उच्यन्ते । शौच्य इति
 आमलय यो शोच्यते स शोच्य । अथ एव दे सौम्य इति सर्वत्र इत्यते । मैलिनीपुरोरिति इन्द्रधनदयो
 २४पश्चिमीति नाम्नी नगरी उच्यते । देवैच्छद इति शतलतो हार । गुच्छ इति द्वारिगालत्रो हार । अद्वैतुच्छ
 इति चतुर्विंशतिलतो हार । गोला इति षण्णुलतो हार । माणवक इति षोडशलतो हार । तुलाको
 टिरिति लोके नेटर । सौहृद इति लोके वृण्डल । भीयन्तरली इति हारमभ्यमणा । यौलपाश्यापारि
 तम्ये इति लोके मग्नि । पैयपाश्या'लालिक इति लोके भाद्रि । लालिकेति लोके हांमडी थारला इति
 २८या प्रसिद्धिः । प्रीलम्बिनाति लोके काण्डा । र्शर सूत्रिकेति मौक्तिके कृता कण्डभूपोच्यते । पैयवक
 यष्टिके इति लोके एकमलीहार । मैक्षत्रमालानि सप्तविंशत्या मासिके कृतो यो हार स उच्यते । मैक्ष
 ३लाकात्रीसप्तस्य इत्येते त्रय कनिभेराजवाचका । यौलपमिति वृण्डलम् । मैयवकमिति कण्डभूषण ।
 कथूगद्दे इति शरखानाश्री । अङ्गुलीयकमिति लोक मुदडी । भीवापपारिहार्येति पत्नी लोकोत्तया
 काङ्कणनाश्री । हंसकमिति लोके नेटर । निरीटो निरीटगन्धेन मुकुटम् । उष्णीपेति उष्णीपशब्देन
 ३३पावडी । तिलकविशेषेति पत्नी शब्दा तिलकनाश्री । रचकमिच्छति पत्नी शब्दा यशोविभूषणवाचकी ।

भङ्गातक आमलकी हरीतकविभीतकौ ।
तारकाढकपिटकस्फुलिङ्गा विडङ्गतौ ॥ ३ ॥

एते शब्दा स्वतस्त्रिलिङ्गाः । भङ्गातक भङ्गातकी भङ्गातकम्—यदमर 'भङ्गातकी त्रिपु' ।
आमलक आमलकी (फले पुत्रपुसक) आमलकम् । यदमर —'आमलकी त्रिपु' । हरीतक' ५
हरीतकी हरीतकम् । वामन । विभीतक विभीतकी विभीतकम् । यन्माला 'त्रिलिङ्ग तु
विभीतकम् । सर्वेऽप्येते वृक्षभेदा । तारक तारका तारकम्—नक्षत्रम् । स्त्रीपुसयोररुण । स्त्रीवे
तु—'नक्षत्रे चाक्षिमध्वे च तारक तारकापि च' इति शाश्वत । गौटस्तु—'तारक दृशि ना दैत्ये
भक्नीनिकयोर्न ना' । आढक आढकी आढकम्—मानभाण्डविशेष । हर्षस्य । तुयर्था तु ८
स्त्रीत्वमुक्तम् । पिटक पिटका पिटकम्—भाजनविशेष स्फोटकश्च । आद्ये दुर्ग । अन्येऽमर ।
पिटक त्रिपु । अथ गान्तः—स्फुलिङ्ग स्फुलिङ्गा स्फुलिङ्गम्—अग्निः । यदमर 'त्रिपु
स्फुलिङ्ग' । विडङ्ग विडङ्गा विडङ्गम्—कृमिघ्नमौषधम् । यद्रौड —'विडङ्गस्त्रियैवभिज्ञे
स्वात्मिन्ने पुत्रपुसकम् । विडङ्गा जन्तुद्वेषी चेति निघण्टु । अथ टान्ता नव । तट वटी १२
तटम्—रोध । यदमर 'तट त्रिपु' ॥ सङ्कीर्णविपुला ॥ ३ ॥

पटः पुटो वटो वाटः कपाटशकटौ कटः ।

पेटो मठः कुण्डनीडविपाणास्तूणकङ्कतौ ॥ ४ ॥

एते शब्दा स्वतस्त्रिलिङ्गाः । पट पटी पटम्—वस्त्रविशेष । स्त्रीपुमयोररुण । पटो-१६
ऽस्त्रीत्वमर । देवनन्दी च । पुट पुटी पुटम्—पत्रमयभाजनम् । यदमरलिङ्गशेष —'त्रिपु
पात्री पुटी वाटी पेटीकुण्डलाडिमौ' । भूर्जाद्यवयवे तु टान्तत्वात्पुस्तमेव । वट वटी वटम्—
न्यमोघ । दुर्ग । 'वटी त्रिपु गुणे' इति गौड । तुल्यताया गोलके भक्ष्यविशेषे च पुत्र-
पुसक उक्त । न्यमोघफले तु फलनामत्वानुपसकत्वम् । वाट वाटी वाटम्—वृत्ति । र्वय-२०
विकारे वरुण्डे अङ्गे च बाहुलकारानुपसकत्वम् । तथा 'पुसि वर्त्मनि वाट स्वादिर्द्वितीयास्तुनो
स्त्रियाम्' । कपाट कपाटी कपाटम्—अररिः । यदमर 'त्रिपु कपाटम्' । जपादित्वाद्भवे,
कवाट, कवाटी कवाटा वा, कवाटम् । दुर्ग । शकट शकटी शकटम्—अन । शकटोऽ-
स्त्रीत्वमर । स्त्रीस्त्रीनयोस्त्वरण । कट वटी कटम्—वीर्येणादिकृत । दुर्गत्रुद्विसागरौ । २५
गजाश्वादिकपोले श्मशानादौ च टान्तत्वात्पुस्तवम् । औपध्या स्त्रीनित्ये तु स्त्रीपुसलिङ्ग ।
पेट पेटा पेटम्—सङ्घातः । परिच्छदश्च । दुर्गम्य । स्वार्थिके के पेटक पेटिका पेटकम्—यद-
मरटीका—'पेटकस्त्रिपु वृन्देऽपि' मञ्जूपाया तु स्त्रीलिङ्ग उक्त ॥ अथ टान्तः—मठ मठी मठम्—
प्रायविशेष । हर्षस्य । अथ टान्तौ—कुण्ड कुण्डी कुण्डम्—भाजनविशेष । स्त्रिया रूढ । २८

कैटकङ्कणभूषणबलयेति घृते कङ्कणवाचका ॥ २ ॥ मानभाण्डविशेष इति प्रथ्यचतुष्टयम् । मानविशेष
इति लोके विडभो इति प्रसिद्धिः । नैमिषे इति पण्डिते ॥ ३ ॥ पत्रमयभाजनमिति लोके पुटभो
अपया पातलि, दोनड इति वा । न्यमोघ इति यदनामा पृक्ष । वृत्तिरिति लोकोक्त्या वाडि । र्वय
विकारे इति लोकोक्त्या वाट इति प्रसिद्धे । वरुण्डे इति इदमिदम्भे । इति अययवे । इपेटीनि ३२

पुत्रपुसक्तयोर्दुर्ग । गौडस्तु-‘पतिवन्नीसुते जारात्कुण्डो ना पिठैरे न ना । कमण्डलौ च कुण्डी
 स्यात्कुण्ड द्वयजलाशये’ इत्याह । नीड नीडा नीडम्-कुंलाय । नीडमस्त्रियामित्यमर ।
 स्त्रीलिङ्गोऽप्ययमिति कश्चित् ॥ अथ णान्तौ-विपाण, विपाणी, विपाणेति चामन । विपाणम्-
 ४ गवादिशुद्धम् । दन्तिदन्तश्च । यटमर -‘स्वतस्त्रिपु विपाणम्’ । तूण, तूणा तूणम्-ईपुधि ।
 स्त्रीपुसयोरुणामारौ । तूण तूणीति कश्चित् ॥ अथ तान्तौ-कङ्कत कङ्कती कङ्कतम्-कैर-
 मार्जनम् । पुस्युणादि । स्त्रिया माला । पण्डे रूढि । रविपुला ॥ ४ ॥

मुस्तकुयेद्दुदजृम्भदाडिमाः पिठरप्रतिसरपात्रकन्दराः ।

८ नखरो वङ्करो दरः पुरश्ठत्रकुवलमृणालमण्डला ॥ ५ ॥

एते शष्पा स्वतश्चिलिङ्गा । मुस्त मुस्ता मुस्तम्-कन्दविशेष । हर्षारुणयो’ ॥ अथ
 धान्तः-इध इथा इधम-वर्णकम्बल । यन्नाला-‘बुध त्रिपु’ । दर्भे तु धान्तत्वात्पुस्तम् ॥
 अथ दान्तः-इद्दुद इद्दुदी इद्दुदम्-वृक्षविशेष । द्वयोरिद्दुदीत्यमर । स्त्रीवे दुर्ग ॥
 १२ अथ भान्तः-जृम्भ जृम्भा जृम्भम्-जृम्भणम् । यटमर -‘जृम्भस्तु त्रिपु’ ॥ अथ भान्तः-
 दाडिम दाडिमी दाडिमम्-वैचिलिङ्गस्तर्त्तफल तैत्कणश्च । अरुणामरलिङ्गशेषयो ।
 कैरकैल्योस्तु भान्तत्वात्पुसि । यद्रौड -‘दाडिम करकैलयो’ ॥ अथ रान्ता नव-पिठरः
 पिठरी पिठरम्-स्थाली । पिठर पुसीति माला । पण्डे गौड -‘उग्राया पिठर स्त्रीव मुस्त-
 १६ मन्थानदण्डयो’ । स्त्रिया तु लक्ष्यम्-‘जठरपिठरी दुष्पूरेय करोति विहम्बनाम्’ । पिठरस्य
 तु पुत्रपुसक्तव दृश्यते । पिठर पिठिरम्-स्थाली । एतच्च बाहुत्कात् । प्रतिसर प्रतिसरा
 प्रतिसरम्-मैत्रिल्यसूत्र वैहिनीजघन च । हर्षारुणयो । गौटस्तु-‘त्रणशुद्धौ मध्रभेद
 धमूषष्ठे च वङ्कणे । पुसि प्रतिसरो न स्त्री धारक्षकरसूत्रयो’ । स्त्रीलिङ्गस्तु नियोज्येऽपि । पात्र,
 २० पात्री पात्रम्-भाजन कूलयोर्मध्य च । अरुणस्य । योग्ये यक्षभाण्डे नाद्यानुक्चैरि च
 सयुक्तरान्तत्वात्पुसक्तत्वमेव । योग्ये पुस्यपीति नन्दी । कन्दर, कन्दरा कन्दरी वा,
 कन्दरम्-दरी । कन्दरो वा स्त्रीत्यमर । पुत्रपुसक्त इति देवनन्दी । अङ्कुशे तु रान्तत्वात्पुसि ।
 नगर, नगरा नगरी वा, नगरम्-नगर । वामनस्य । वङ्कूर वङ्कुरा वङ्कूरम्-मौकर
 २४ शुष्क वा मासम् । यद्रौड -‘स्यादूपरे वनक्षेत्रे वङ्कूर वाहनेऽपि च । वङ्कुरा त्रिपु सयुष्क-
 माससूकरमासयो’ । दर दरी दरम्-धैध्रम् । यटमर -‘द्रोऽस्त्रिया भये शब्दे’ । शब्दे
 दर्शयति तृतीया । पुर पुरी पुरम्-नगरम् । दुर्गस्य । क्षरीरागारयोस्तु नपुमकत्वमुक्तम् ।

भोपधिविधेय । धैस्तु इति गृहभूमि । धीरणादिकृत इति लोके विद्मभो । पतिवन्नीसुते जारादिति
 २८ जाराजीवत्यते स्त्रिया सुते । यदाह-‘पत्या नीवति कुण्डस्तु इति । पिठैरे इति स्यात्प्याम् । कुंलाय इति
 लोके माण्डो । ईपुधिरिति लोके भाधभो । कर्शमाञ्जनमिति लोके कर्कसी ॥ ४ ॥ वर्णकम्बल इति
 लोके आथर सेजरी इति वा । वृक्षविशेष इति हिमोडुनामा वृक्ष । जृम्भणमिति लोके वगाह् । उचि
 िङ्गस्तरिति दाडिम । कैरकलमिति दाडिमफलम् । तैत्कणश्चेति दाडिमकण । कैरकैलयोरिति लोके
 ३२ दाडिम प्लथी इति प्रसिद्धयोः । मैत्रिल्यसूत्रमिति लोके कौरण इति प्रसिद्धि । वैहिनीजघनमिति

छत्रं छत्री छत्रम्—आतपत्रम् । स्त्रिया रूढि । पुष्टीवे दुर्ग ॥ अथ लान्ता एकादश—कुल
 कुली कुलम्—वृक्षविशेष तर्कल च । अरुणः । मृणाल मृणाली मृणालम्—विसम् ।
 दुर्गारुणयो । मण्डल मण्टली मण्डलम्—देश समूह चन्द्रार्कविश्व चतुस्रता कुष्ठभेद
 परिधिश्च । समूहे रूढ एत । चन्द्रार्कविम्बेऽमरः । मण्डल त्रिपु । देशचतुरस्रतयोर्दुर्ग ॥ ४
 परिधिकुष्ठभेदयोर्वैजयन्तीकार । संप्यशुनोर्देहिनामत्वात्पुसि ॥ वैतालीयापरान्तिका ॥ ५ ॥

नालप्रणालपटलार्गलशृङ्खलकन्दलाः ।

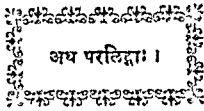
पूलावहेलौ कलशकटाहौ पट्टिरेण्णिपु ॥ ६ ॥

एते शब्दाः स्वतस्त्रिलिङ्गा । नालः, नाली नाला या, नालम्—पद्मादिवृन्तम् । नालो ८
 नालमित्यमर । 'पद्मदण्डे न ना नाला स्त्रिया शौकरुलम्बके' इति गौड । कण्ठे तु तत्रा-
 मत्वात्पुस्त्वमेव । जलनिर्गमे तु थाट्टलहात्पुस्त्वम्—नाल , लत्वाभावे नाड । जलनिर्गम ।
 प्रणाल, प्रणाली प्रणालम्—जलपद्धति । हर्षामरयो । पटल पटली पटलम्—शृङ्खोपरिभाग ।
 अक्षिरोगश्च । स्त्रीनपुसक इत्यरुणः । पुत्रपुमक इति दुर्ग । समूहे तु स्त्रीनपुसक उक्त ॥ १२
 अर्गल अर्गला अर्गलम्—'अर्गला त्रिपु कल्लेले दण्डे चान्त कपाटयो' । शृङ्खल शृङ्खला
 शृङ्खलम्—अयोमयी रज्जु , बन्धनम् , पुस्कट्या काञ्ची । आद्ययोर्हर्ष । अन्ये तु 'पुस्कट्या
 शृङ्खल त्रिपु' इत्यमर । कन्दल कन्दली कन्दलम्—उपरागादि । यद्रौड —'त्रिलिङ्गसुपरागेऽपि
 कैलापे च नवाङ्कुरे । मृगजातिप्रभेदे च कन्दली तु ह्युमान्तरे' । पूल , पूला पूली वा, १६
 पूलम्—बद्धरुणसञ्चयविशेष । दुर्गारुणयो । अवहेल अवहेला अवहेलम्—अवज्ञा । पुसि
 माला । ह्रीनेऽमर । स्त्रिया तट्टीका ॥ अथ शान्तः—कलश कलशी कलशम्—जलाद्या-
 धारविशेष । यदमर —'कलशस्त्रिपु' । मान चेति बुद्धिसागर । अय दन्त्योपान्त्योपि ।
 यद्रौड —'कलशः कलसोऽपि च' ॥ अथ हान्तः—कटाह कटाही कटाहम्—भाण्डविशेष । २०
 पुसि यथा—'कटाहो घृततैलादिपाकपात्रेऽपि कर्परे । कटाह कृर्मपृष्ठे स्यात्कैलूपे च महिषी-
 निशी' । स्त्रीनपुसकयो कश्चित् ॥ अयेदन्तः—अय पट्टि इय पट्टि इट पट्टि—सङ्ख्या-
 विशेष ॥ अयोदन्तौ—अय रेणु इय रेणु इद रेणु—धूलि । अयमिपु इयमिपु इदमिपु—
 शर । प्रयोऽपि शाकटायनस्य ॥ सङ्कीर्णविपुला ॥ ६ ॥

२४

स्वतस्त्रिलिङ्गा समाप्ता ।

सेनापश्चाद्भाग । औरक्ष इति गणल्ल्याटमम् । नियोज्य इति किङ्कर । अत्रमिति गर्ता । वृक्षविशेष
 इति लोके घोरि । तैत्पलमिति बद्दीरुलम् । चतुरस्रतेति छोकोकया यद्वादि उपलेपादि च । तत्र यद्वाद्वा
 यथा—'तत्रावापविदायोगैर्मण्डलाभ्यधितिष्ठते' । उपलेपादौ यथा—'चतुरस्र मण्डल तु काय विप्रस्य भोजने' । २८
 छोकोकया उभयोरपि गृहली चउकड इति वा उच्यते । संप्यशुनोरिति संप्यशुकरयो ॥ ५ ॥ शौकरु
 लम्बे इति कलम्बालये शाकविशेषे । शृङ्खोपरिभाग इति लोके छाजा । अक्षिरोग इति लोके पडल इति
 प्रतिद्धि । दण्डे चान्त कपाटयोरिति कपाटयोरन्वमभ्ये दण्ड , लोके भागलि । उपरागे इति सूयचट्ट
 योमहणे । कैलापे इति समूहे । ह्युमान्तरे इति रम्भावाम् । मानमिति कणकलसी । भाण्डविशेष इति २२

अथ परलिङ्गाः ।

परलिङ्गे द्वन्द्वोऽशी देऽर्थो वाच्यप्रदपत्यमिति नियताः ।

अह्वयारोपाभावे गुणवृत्तेराश्रयाद्वचनलिङ्गे ॥ १ ॥

४ परलिङ्गे द्वन्द्व-द्वन्द्वसमासो द्वन्द्वस्यैव चत्परमुत्तरपद तत्समानलिङ्गो भवति । स च समाहारादन्वयो भिन्नलिङ्गवर्तिपदो धेया प्रयोजयति । समाहारो हि गुणसक उच्यते, समाहारात् लिङ्गवर्तिपदोऽपि सिद्धलिङ्ग एव । इमौ मयूरीकुटो, इमे कुकुटमयूरी । इमे न्यमोषशिरापे । इमौ शिक्षान्यमोषी । इह शीणि दर्शनानि अवयवायां एवोऽपेक्षितपरस्पर द्वन्द्वयोः न तु तद्व्यतिरिक्त समुदाय । तत्र दर्शनेऽवयवार्थप्राधान्यात्पैयोंयेण तैलिङ्गमासौ

लोपे कदाहो । इत्ये इति मृदादिपृष्ठे लोका नून । भिहिपीतिशौ इति पठुक्नासि ॥ १ ॥

इति श्रीहानविमलोपाध्यायशिष्यवार्ताचार्यश्रीवद्वभगवतिरचिते श्रीहेमचन्द्राचार्यवृत्तचिदुगपदप्रबोधे सनाद्यलिङ्गाः ।

१२ परलिङ्ग इति परस्य इव परवत् लिङ्ग यस्य स परलिङ्ग । द्वन्द्वसमास इति समाहारद्वन्द्वस्य नपुमकत्वात्प्र इतरेतरद्वन्द्वो गृह्यते । द्वन्द्वस्य सर्वपदाधप्राधान्यात्सर्वपदलिङ्गारथे प्राप्ते नियमार्थ इतरेतरयोर्गो द्वन्द्वसमास । द्वन्द्वस्यैव च इतरेतरयोगद्वन्द्वसमास्यैव उत्तरपदमिति पाश्चात्स्यपदात् अमेगन पदम् । तस्य मानलिङ्ग इति अमेगनपदलिङ्गमदसलिङ्ग भवति, कोऽथ ? यदि पूर खीलिङ्गपद पश्चात्पुलिङ्गपद तदा १६ पुलिङ्गसमानमेव । यदा पुलिङ्गपद पूर खीलिङ्गपद पश्चात्तदा खीलिङ्गसमानमेव भवतीत्यर्थे । उदाहरण तु अमे प्रथमदशविष्यत्येव । स चेति समानलिङ्ग । समाहारादिति समाहारद्वन्द्वत्वात् । अन्योऽपर भिन्नलिङ्गवर्तिपद इति भिन्नलिङ्गानि वर्तिपदानि समरालोधारणपदानि । तेलि कृकडभो कृकडभो तेलि इति लक्षणानि यत्र द्वन्द्व स भिन्नलिङ्गवर्तिपद । ध्वनमिति परलिङ्गतालक्षणम् । समाहारात् लिङ्गवर्तिपदोऽपि २० सिद्धलिङ्ग एवेति सदाहलिङ्गवर्तिपदोऽपि इतरेतरयोगद्वन्द्वसमासो निष्पन्नलिङ्ग एव । यथा मयूरीकुटो इति । इमौ मयूरीकुटो इतीदं खीलिङ्गपदपश्चात्पुलिङ्गपदोदाहरणम् । इमे कुकुटमयूरी इत्याद पुलिङ्गपदपश्चात्खीलिङ्गपदोदाहरणम् । एव इमे न्यमोषशिरापे इह पूर्वपुलिङ्गपदपश्चात्खीलिङ्गपदोदाहरणम् । इमौ शिक्षान्यमोषी इह खीलिङ्गपदपश्चात्पुलिङ्गपदोदाहरणमिति । पूरपदस्य पुलिङ्गरे तु २५ इमौ कुकुटमयूरी, इमौ न्यमोषशिरापे इति प्रयोगी न्यायमिति । इह शीणि इ तानीति इह द्वन्द्वे शीणि मतानि । अवयवाया एवापेक्षितपरस्पर द्वन्द्वार्थं न तु तद्व्यतिरिक्त समुदाय इत्येकमतस्याथ । अवयवाद्य मयूरीकुटो इत्याद्या प्रादा अथाथ तेलिकृकड इत्यादय इति द्वन्द्वे अवयवाया । अथवा अवयवा एव मयूरीकुटाद्या एव अथा पदाया अवयवाया । अपेक्षित वाञ्छित परस्पर २८ अथोप्य कम्बति अपेक्षितपरस्पर । तुल्यतया एकत्रियाभिसम्बन्ध इतरेतर इत्यथ । यदा मयूरी करोति तदा कुकुटोऽपि, यदा कुकुट करोति तदा मयूरीपिनी भावाद्य द्वन्द्वसम्बन्धः । कोऽर्थे ? । द्वन्द्वसम्बन्धेनात्र अपेक्षितपरस्पर अवयवाया कथ्यते । न तु तद्व्यतिरिक्त अवयवाध्व्यतिरिक्त समुदाय । तत्र दर्शने इति अवयवाया एवापेक्षितपरस्पर द्वन्द्वार्थं न तु तद्व्यतिरिक्त समुदाय इत्येव ह्युच्यते । अवयवाधप्राधान्यादिति मयूरीकुटो इत्याद्यवयवाधप्राधान्यात् । पैयोंयेणेति अनुक्रमेण । देदे तैलिङ्गमासौ इति मयूरी च कुकुटश्च मयूरीकुटो इति पूरवचन । मयूरी च कुकुटश्च मयूरीकुटो इति

निर्यमाथमिदम् । केऽलाऽनेऽलावम्याभेवाश्रयणाद्य ममुदायाभावेपि उपमानोपमेयभावः । अवयवार्यव्यतिरिक्तो वा समुदायो द्वन्द्वार्थः । स चाऽवयवलिङ्गेनैव लिङ्गवानित्यत्रापि दर्शने पर्यायेण लिङ्गप्राप्तौ वैचन निर्यमाथमम् । यदा तु ममुदायो द्वन्द्वार्थः स चाऽलिङ्ग इति दर्शनम्, तदा विध्यर्थमिदम् । अत्र च पक्षे व्यतिरिक्तसमुदायरूपद्वन्द्वार्थाम्युपगमेऽप्यवयवाना कौर्ये-४ सम्बन्धात्कैलत प्रीधान्यमेवेति गौणत्वाभावात्सुबुटमयूर्यावित्यादो 'गोत्रान्त०' (२।४।९६) इति न ह्यस्य । अशी-अंशितत्पुरुष समास परलिङ्गो भवति । अर्द्धं पिप्पल्या अर्द्धपिप्पलीयम्, अर्द्धस्यद्वेयम् 'समेऽद्येऽद्धं न वा' (३।१।५४) इत्यशिसमासः । अर्धो जरत्सा अर्द्धजरतीयम् 'जरत्सादिभिः' (३।१।५५) इति समासः । द्वितीय भिक्षाया द्वितीयभिक्षा । एव तृतीयभिक्षा । ८ 'द्वित्रि०' (३।१।५६) इति समासः । पूर्वाह्नपूर्वराजादीनामहेति रात्रेति च पुस्तमेव ॥ हेऽर्थो नाच्यनत्-हेऽर्थश्चतुर्थ्योऽर्थस्य दो यत्र प्रकृमात्तत्पुरुषसमासे स वाच्यस्य यद्विद्वत्समानलिङ्गो भवति । ब्राह्मणाय ब्राह्मणार्थं सूप । एव ब्राह्मणार्था पेया । ब्राह्मणार्थं पय । हेऽर्थ इति निम् ? धान्येनार्थो धान्यार्थः । अर्थ इति किम् ? कुण्डलाय हिरण्य कुण्डलहिरण्यम् । पुस्त्वाप-१२ यागे योगः ॥ उपपत्यमिति नियताः-अपत्यमित्युक्ततनियतलिङ्गवचना अपत्यादयो

द्वितीयक्रमः । इति अवयवापलिङ्गप्राप्तौ । निर्यमाथमिति निश्चयाथम् । ईदमिति परलिङ्गे द्वन्द्व इति वचनम् । ननु मयूरी च कुकुटश्च इति अवयवशब्दाव्यस्य द्वन्द्वस्य पृथग्भूतस्याभावात् नास्ति उपमा नोपमेयभाव इत्यादाह्यामाह केऽलावलावस्थेति । इह अवस्थाशब्द प्रत्येक सम्बन्धते । केवलावस्था १६ मयूरी च कुकुटश्चेति लक्षणा इत्यर्थः । अनेऽलावस्था समासावस्था मयूरीकुकुट इति निर्विभक्तिक लक्षणेत्यथ । सयोर्भेदाश्रयणात्समुदायाभावेऽपि मयूरी च कुकुटश्चेति वान्यावस्था । मयूरीकुकुट इति समासावस्थाद्वयलक्षण समुदाय उच्यते । तस्याऽभावो वाक्यावस्थासमासावस्थयो पाथक्यमित्यथ-स्तस्मिन् । उपमानोपमेयभाव मयूरीकुकुटौ इति लक्षणावयवपदस्योपमानता । द्वन्द्वसमासस्योपमेयत्वं २० इति पूर्वमतसवादकमिदं वाक्यम् । यथा-मयूरी च कुकुटश्च मयूरीकुकुटौ इत्येकवार कुकुटशब्दस्योपमानता, द्वितीयवार तु कुकुटश्च मयूरी च कुकुटमयूर्यौ इति मयूरीशब्दस्योपमानतेति । अथ द्वितीयमत-व्याख्या-अवयवाव्यतिरिक्तो वा समुदायो द्वन्द्वार्थ इति । वा इत्यव्यय पक्षात्तरघोतकम्, अवयवाथ व्यतिरिक्तो अत्रयवाधरहितः समुदाय मयूरीकुकुट इति लक्षणो च स द्वन्द्वार्थः । स च अवयवाथ २४ व्यतिरिक्त समुदायः । अवयवलिङ्गेनैवेति मयूरीकुकुटौ इत्याद्यवयवलिङ्गेनैव इत्यत्रापि । दर्शनेऽपीति अस्मिन्पि मते । पर्यायेणेति अनुक्रमेण । लिङ्गप्राप्तौ इति-मयूरी च कुकुटश्च मयूरीकुकुट्यौ । मयूरीकुकुटौ इति लिङ्गप्राप्तौ । वैचनमिति परलिङ्गो द्वन्द्व इति लक्षणम् । निर्यमाथमिति निश्चयाथम् । अथ तृतीयमत-व्याख्या । समुदाय इति मयूरीकुकुट इति निर्विभक्तिकलक्षणम् । ई चेति समुदायः । अलिङ्ग इति २८ मयूरीशब्दस्य योनिमन्नामत्वात्कीत्थ कुकुटस्य देहिनामत्वात् पुस्तकम् । अनयोर्धौ मयूरीकुकुट इति निर्विभक्तिकलक्षण समुदायस्य न किञ्चिल्लिङ्गस्युक्तमस्तीति । ईति दर्शन इति मतम् । विध्यर्थमिदमिति सन्नी पवरलिङ्गविधानार्थं परलिङ्ग इति वचनम् । अत्र च पक्षे इति अस्मिन् अन्यमतद्वये । व्यतिरिक्तसमुदाय-रूपद्वयाभ्यामुपगमेऽपीति अवयवाथव्यतिरिक्तसमुदायलक्षणे द्वन्द्वार्थ समुदायलक्षणे द्वन्द्वार्थं च अवयव ३२ वानाम् । कौर्येसम्बन्धादिति मयूरीकुकुट इत्याद्यवयवाना कार्यसम्बन्धात् न तु समुदायस्य । कैलत इति क्रियाद्वारेण । प्रीधान्यमेवेति प्रधानतैव । हेऽर्थ इति हे इत्यनेन चतुर्थी लक्ष्यते । यथा 'ह्यतोऽपत्ये' इत्यादिषु (पद्यी ?) । चतुर्थीति अवयवशब्दस्य विशेषण नोपपद्यते । अतोऽर्थावगति । तत्तद्व्युत्पत्त्यर्थेस्तादृश्य वर्त्तमानोऽथनादो अस्मिन् समासे स तत्पुरुषः । धान्येनाथ इति धान्येन प्रयोजन धान्याथ । उपपत्यमितीति इह ३६ ई० लि० वि० दु० प० प्र० २०

नियता । नियते अजहद्दृत्तिनी च्यस्ते समस्ते वा लिनयचने येषां ते तथा । अपत्य दुद्धिता पुत्रश्च । इतिशब्दस्य आग्यव्यंत्वात् । एव तोक रक्ष -पुमान् स्त्री वा । सारथि पुमान् स्त्री कृत् वा । एव सादी निपादी अतिथि । स्थाद्वाच* प्रमाणम् । वेदा प्रमाणम् । स्मृतय प्रमाणम् । अनेवान्ता-
 धत्मक वस्तु गोचर सर्वविदाम् । जावपामियर्गुद्विवा । दण्ट उपसर्जनम् । विद्या गुण । शौर्य गुण । गौ प्रमाणम् । कुमारी ताम् । अश्वो मतङ्गिना । प्राज्ञणो मन्त्रिवा । स्मार्थिक-
 प्रत्ययान्तास्तु प्रमाणदाय फचिद्वाच्यलिङ्गा अपि । वीरो रक्ष प्रमाणको । कुमारीतद्वि-
 वेत्यादि । घाहुलकात्फचिदाभ्रयलिङ्गतापि-प्रमाणी प्राज्ञणी । स्त्री प्रमाण येषां ते स्त्रीप्रमाणा
 टकुटुन्निन इत्यादि ॥ अरुधारोपाभावे गुणवृत्तेराश्रयाद्वचनलिङ्गे-गुणो विशेषण र्त्वात्प्रवृ-
 त्तिनिमित्ताद्विशेष्ये वृत्तिर्व्यस शब्दस्य स गुणवृत्ति शब्द* । तस्याश्रयाद्विशेष्यवशाद्वचन
 लिङ्ग च भवत । परत्वात्सकललिङ्गशास्त्रापवादो योगः । वचामिति पूर्वाचार्याणां
 सहस्राया सहा । आरोपोऽर्थान्तरे निवेशनम्, अस्त्रियामारोपोऽव्यारोप । तस्याभावे सति ।
 १२ गुणवृत्तिश्च गुणद्रव्यत्रियोपाधिभेदाश्रेया ॥ गुणोपाधिः-शुष्ट पट, शुष्ठा श्ठी, शुष्ठ
 वस्त्रम् । मूर्खो ना, मूर्खो स्त्री, मूर्ख कृत्म् । एव विद्वार विदुषी विद्वत् । निर्ज
 निजा निजमित्यादि ॥ द्रव्योपाधिः-दण्डी ना । दण्डिनी स्त्री । दण्डि कुम्भिन्यादि ।
 क्रियोपाधिः-कर्त्तरि कृदन्त -पाचक ना, पाचिना स्त्री, पाचक कृत्म् । क्षीरपा ना,
 १६ क्षीरपा स्त्री, क्षीरप कृत्म् । एव आमणीः, यवलू, वातप्रनीरित्यादि । धर्मवर्गादी कृत्वा-
 न्तश्च-हृद्य रच्या रुच्यम् । अव्यध्य अव्यध्या अव्यध्यम् । वास्तव्य वास्तव्या
 वास्तव्यमित्यादि । वार्य कार्या वार्यम् । एव कर्त्तव्य करणीय देय कृत्यः इत्यादि ।
 स्नातनेन स्नानीय, स्नानीया स्नानीयमित्यादि । दीयतेऽस्मै दानीय, दानीया दानीय-
 २० मित्यादि । एव ननङ्, घघञ्, कि, भावान्तृन्, अल्, भावन्, रुयुक् भावकृत्य, क,
 आन अनद् अन सल् निवर्जेषु शेषट्त्वप्युदाहार्यम् । राजभोजन शालि, राज-
 भोजनी द्राक्षा, राजभोजनमन्त्रम् । एव सुप्राप सुप्रापा सुप्रापम् । सुपान सुपाना

इतिशब्द आद्यथ । तेन अत्य इति आदिर्येषां ते अत्यमिति इति यदुक्त तदत्र रिभक्त्या लिङ्ग वचन
 २४ च अनुकृत भवतीति । अनुकृते च नियते च अनुकृतनियते । अनुकृतनियते लिङ्गवचने येषां ते अनुकृत
 नियतलिङ्गवचना । एव सादी निपादी अतिथि इत्यादिषु लिङ्गनिर्णयः । स्थाद्वाच प्रमाणमिति अत्र
 लिङ्गनियतत्वम् । वेदा प्रमाण स्मृतय प्रमाणमिति उभयत्रापि लिङ्गवचनयोर्नियतत्वम् । एव अनेवा ता
 र्मक वस्तु गोचर इत्यत्रापि लिङ्गवचननियतत्वम् । उद्भवति पाश्वर्णी शुद्ध, शाबओ इति लोके शृतादि
 २८ भाजनम् । स्त्रीप्रमाणा इत्यत्र 'प्रमाणीतगुणाहुः' (७।३।१२९) इति वः । तस्मादिति गुणात् विशेषणान्नि-
 त्यम् । मृष्टनिमित्तादिति व्यापारनिमित्तात् । वृत्तिरिति वचनम् । तैस्तेति शब्दस्य । अर्थांतरे निवेशन
 मिति एकस्मादर्थान्दयोऽथ(३५)तरे तत्र निवेशन स्थापनम्, यथाऽस्मिन्निर्णयः । अस्त्रियामिति न स्त्री
 सती तस्याम् । तैस्तेति अरुधारोपस्य । निर्ज इति निजसन्देशेन आरम्भेण नाम गुण उच्यते । हृद्यकर्मोद्दी
 इत्यत्र आदिप्रहणात्करण शृङ्खते । हृद्य इति नित्य रोचते रुच्य । हृद्यते अद्यय । वास्तव्यमिति घसनाय
 ३३ योम्यम् । इत्यादीति इत्यादिप्रयोगाः कचरि श्रेयाः । कृत्य इत्यादीति कृत्य इत्यादिप्रयोगा कर्मणि श्रेयाः ।

मुपानम् । सर्वादिः केवलस्तदन्तश्च गुणवृत्तिः; एवं सहापि । सर्वं सूप, सर्वा
यवागु, सर्वं अन्नम् । एव स सा तत् । अन्य अन्या अन्यत् । द्वाभ्यामन्य
द्वयन्य, द्वयन्या द्वयन्यत् । एकं पट, एका पटी, एक वस्त्रम् । एव द्वौ द्वे द्वे ।
त्रय तिस्रः त्रीणि । चत्वार, चतस्र, चत्वारि ॥ बहुव्रीहिरुदिग्वृत्तिर्गुणवृत्तिः—चित्रा
गावोऽस्य चित्रगुर्ना, चित्रगु स्त्री, चित्रगु पुलम् । उनास्त्रयस्त्रिस्रस्त्रीणि या येपा ते
ऊनत्रय ऊनतिस्त्र ऊनत्रयो या पुरुषा । उनास्त्रयस्त्रिस्रस्त्रीणि या यासा ता ऊनत्रय
ऊनतिस्त्र ऊनत्रयो वा स्त्रिय । उनास्त्रयस्त्रिस्रस्त्रीणि या येपा तानि ऊनत्रीणि ऊनतिस्त्रणि
ऊनत्रीणि वा पुलानि । दिग्वाची तु दिमामत्रात्स्त्रीलिङ्ग उच्य एव । दक्षिणस्याश्च पूर्वस्याश्च
दिशोर्यदन्तराल सा दक्षिणपूर्वा । एव दक्षिणपश्चिमा दिक् ॥ तत्पुरुषः पूर्वपदप्रधान-
स्तद्विद्वितार्थद्विगुश्च गुणवृत्तिः । अतिप्रान्त रसद् अतिरसद्गम्, अतिरसद्वा, अतिरसद्गम् ।
अथनुष्टुप् कोकिलया अथकोकिल, अथकोकिला, अथकोकिलम् । परिगलानोऽध्ययनाय
पर्यध्ययन पर्यध्ययना पर्यध्ययनम् । अल जीविकायै अलजीविक, अलजीविका अल-
जीविकम् । निष्क्रान्त कौशाम्या निष्कौशाम्बि, निष्कौशाम्बी निष्कौशाम्बि । प्राप्तो
जीविका प्राप्तजीविक । प्राप्ता जीविका प्राप्तजीविका । प्राप्त जीविका प्राप्तजीविकम् । शता-
त्परे इमे पर शता । एव इमा परःशता । इमानि पर शतानि । एव पर सहस्रा ।
परोलक्षाः । उत्तरपदप्रधानस्य तु यथास्य लिङ्गम् । द्विगु रत्त्वपि—पञ्चसु कपालेषु
सस्कृतं पञ्चकपाल, पञ्चकपाला पञ्चरूपालम् । समाहारद्विगोस्तु यथायोग स्त्रीत्वनपुस-
फत्वे उक्ते । उत्तरपदद्विगोस्तुत्तरपदलिङ्गत्वे आश्रयलिङ्गत्वे वा न विशेष । समासान्तरे
तूक्तमेव लिङ्गम् । रक्तार्थेऽणायन्ताश्च गुणवृत्तय । हरिद्रया रक्त हरिद्र, पट, हारिद्री
शाटी, हारिद्र चक्षम् । एव लाक्षिक लाक्षिकी लाक्षिकम् । पीतक पीतिका पीतनम् ।
कृत्तिकाभिश्चन्द्रयुक्तामिर्युक्त कार्तिक दिवस, कार्तिकी पीर्णमासी, कार्तिकमह । एव
राधानुराधीय राधानुराधीया राधानुराधीयम् । इन्द्रो देवताऽस्य ऐन्द्रो मन्त्र, ऐन्द्री
ऋक्, ऐन्द्रं हविः । ईरावेपूद्भूत शाराय शारावी शारावम् ॥ एवमपवादवर्जं सर्वतद्धि-
त्तेपूद्भूतार्थम् ॥ अस्तरोपभाव इति किम् ? ईद्वेय चञ्चापुस्य । ररकुटीर्धं ररकुटी-
स्त्रीनीयमित्यादीति स्त्रीनीय इत्यादिप्रयोगा करणे ज्ञेया । अदिग्वृत्तिरिति अनेन किमुक्त भवति अन्य-
पदाधऽपि स्त्रीलिङ्ग ण्यायत् । तद्विवाधद्विगुरिति तद्विप्रत्ययलोपेन यो द्विगु स तद्विवाधद्विगु 'अन्यस्तु
सर्वो नपुसक' इति नपुसकत्व मायूदिति स्वालवनमात्रम् । अरकुट इति कश्चित्देशे सतान्द कृत
कोकिलया स अथकोकिल । अल इति समथ । निष्कौशाम्बीत्यत्र 'होऽन्त्यथात्' (२।४।३२) इति
स्त्री । पञ्चकपाल इत्यत्र अणप्रत्ययलोप । उत्तरपदद्विगो इति यदा उत्तरपद प्रधानं तदा तस्य लिङ्ग
विद्यते एव । अथाश्रयलिङ्गता यदापि उत्तरपदमेव आश्रयलिङ्गेनाऽन्यो विशेष कश्चिदिति यथा पञ्च
गावो धनस्य पञ्चमवधनः । पञ्चनाव मिया अस्य पञ्चनावमिय इत्यत्र बाधते स्वाधिका इत्यनेन हीम
स्वयामाव इति । समासान्तरे इति द्वद्वादी । रक्तार्थेऽणाय ताश्चेति अपत्यप्रत्ययस्य तु स्त्रीपुसलोका, इ
रक्तार्थे ये अणाय प्रथमास्ते आश्रयलिङ्गाः इत्यथ । राधानुराधीय इति राधा विशाखा अनुराधा
मैत्री अनयोद्भूते 'द्वद्वादीय' (६।२।७) इतीय । ईरावेचिति शिरावला इति प्रसिद्धिलो । ईद्वेति इ

प्राग्गण । शैव्यानावानि हरिचन्द्रापदाणि त्रिरस्तरिण्यो जलदा भवन्ति' एषु ममतया आरोप । पश्चात्तां निवास पश्चाला जापदः । एवमहा यद्वा फलिहा' मुक्ता मुद्राष्टा सुरव मत्स्या पुण्ड्रा माया । वैरणागमदूरभय परणानगरम् । (यरणा ?) कृत्तिशान्म-
 ४लीना गृह्णित्वात्मलयो ग्राम । मोदयोर्द्वयो गोश्री ग्राम । आलगायत्पातां आलगा-
 यात्पातां ग्राम । मयाना गया , इत्यारिपु नियसतादिनिमित्त आरोप । अत्र प्रागा इति साधननिमित्तः । तुला चन्दनमिति धरणीपित्त । 'गमरमयमिन्याधिपत्यनिमित्त , आउक् सत्त्व इति माननिमित्त इति आश्रयवह्निह्नयने न भवत इति । अस्त्रीनि किं ? धयात्प्रो ८योगात्तद्गार्यायामप्यारोपे आ त्यलिह्नतेव । प्रष्टस भाया न एवमिन्यभेदोपतारेण प्रष्टी । एव यरणानी इन्द्राणी इत्यादि ॥ गीनार्या ॥ १ ॥

प्रकृतेर्लिङ्गवचने वाधन्ते स्वार्थिकाः क्वचित् ।

प्रकृतिर्हरीतक्यादिर्न लिङ्गमतिवर्त्तते ॥ २ ॥

१२ प्रकृतेर्लिङ्गवचने वाधन्ते स्वार्थिकाः क्वचित्-—आर्थे ईदृयुपात्त एवाऽभिधेये ये प्रत्यया भवन्ति ते स्वार्थिना । ते च क्वचिद्व्यानुसारेण प्रकृते सम्बन्धि लिङ्ग वचन च वाधन्ते-
 अतिवर्त्तन्ते । वाधिते च लिङ्गे ईदृह लिङ्गव्ययस्या । होत्रैव होत्रीयम् । सन्दिष्टा वाच्-
 र्याचिकम् । विनय एव वनयिकम् । उपाय एव औपयिकम् । योग्यवाचिनस्त्वौपयिनस्याश्रयलि-
 १६ङ्गतेव । यद्गौड -'भ्याद्यमौपयिक निपु' । श्रुतिरेव चार्त्तनम् । प्रकृता अपूपा अापूर्विकम् ।
 ईपदसमाप्ता वाच् वाक्योऽयम् । शुद्धकत्वा द्राक्षा । ह्रस्वा गुण्डा गुण्डार । शमीर ।
 शमीर । इतुप । क्वचिद्दहणादनुवचतेऽपि-राक्षो धू राक्षपुरा । गृदेव श्रुतिका ।
 मृत्सा मृत्सा । बहुतेल ईमत्रा । बहुपया यवागू । बहुवर्षा जय काल । क्वचिद्वि-
 २०कल्प । प्रकृता यवागू यवागूमयी यवागूमयम् । ईपदसमाप्ते गुटो बहुगुडो बहुगुटा वा
 द्राक्षा । प्रकृत्यधेऽभिधानात्तद्विङ्गवचन एवामी भवन्तीति प्रैतिपत्तिज्युदासार्थं वचनम् ॥
 प्रकृतिर्हरीतक्यादिर्न लिङ्गमतिवर्त्तते-हरीतक्यादिवा प्रकृति प्रत्ययार्थे वर्त्तमानापि
 प्रत्यर्थलिङ्ग नातिवर्त्तते । हरीतक्या विकारोऽन्यथो वा फल हरीतसी, हरीतक्यौ हरी-

२५ चक्षुषाद्वय पुरुषलिङ्ग च न भवति कि तु पुरुषस्यदविशेषगम् । किं नूत पुरुष ? चक्षु अक्षिणि-करवा
 सुखता । ईरकुशियेति मालिन्यात्सुखता । ईरयाया नवातीति शरयायामारोपो । हरिचन्द्रनपत्राणां
 साङ्गमायात् । त्रिरस्तरिण्य इति लोक परिपठि । सैमतेयेति सुख्यता । वैरणानामिति श्रुक्षणागम् ।
 अद्रिशाकमलीनामिति विशालालिङ्गभाषागम् । औलघायनपत्रानामिति धूमविशेषाणागम् । गंयानामिति
 २८ गयानगरीणा पुरुषाः गया । ईष प्राणाः इति अत्रा प्राणा इति न भवति । नैगमरमयमिति अय पुरुषो
 नगर इति भवति न तु नगरोऽय पुरुष इति ॥ ३ ॥ प्रकृतिर्हरीतक्या इति उपात्तेऽङ्गोहृते उक्ते इति यावत् ।
 अभिधेये इति वाच्ये । अतिवचन्ते इति अधिक्य भवति । ईदृहलिङ्गमिति प्रायेण । होत्रीयमित्यत्र
 'होत्राभ्य ईय' (७।१।७६) इतीय । पौषिकमित्यत्र 'वाष् इकण्' (७।२।१६८) इतीकण् । वैपिकमिति
 'विगयादिभ्या' (७।२।१६९) इतीकण् । औपयिकमित्यत्र 'उपायात् ह्रस्वश्च' (७।२।१७०) इति इकण् ह्रस्वश्च ।
 २३ इत्यौपयमिति योग्यम् । औपयिक इत्यत्र तस्यो समूहः (?) । 'कवचि' (६।१।१७) इतीकण् । प्रसंज्ञेति श्रुता ।

तक्यः । फलानि । एव पिप्पली कोशातकी नखरजनी शंकरुण्डी दौडीदोडी श्वेतपाकी अजुनपाकी कण्ठा बला द्राक्षा ध्रा(ध्वा ?)ह्वा गंगरिका कण्टकारिका शोफालिका । भद्रिकाया विकारोऽवयवो वा पुष्प महिना । मालती धूमिका मागधी नैवमालिका । विदार्या मूल विदार्या । अशुमती बृहती ॥ सङ्कीर्णविपुला ॥ २ ॥

४

वचन तु खलतिरुदिर्बह्वर्थात्येति पूर्वपदभूता ।

स्त्रीपुत्रपुसकाना सहवचने स्यात् पर लिङ्गम् ॥ ३ ॥

उचनं तु खलतिरुदिः—तुरेयार्थे, खलतिरुदिका प्रकृतिरदूरभवत्वादिना निमित्तेनाऽ-
न्यत्राऽऽध्यारोपितापि स्वगत वचनमेव नातिवर्तते । लिङ्गत्वतिव्रामयेव—आश्रयगतमेव
रुदुपादत्त इत्यर्थः । खलतिको नाम पर्वत, तस्मादूरभवानि वनानि खलतिक वनानीति ॥
बह्वर्थात्येति पूर्वपदभूता—बह्वर्था बहुविधया प्रकृति पञ्चालादिका पूर्वपदभूता सती
स्वगत वचन सहवचनेति अतिक्रामति । समारोपेऽप्याश्रयवद्वचन प्रतिपद्यत इत्यर्थः ।
अरुयारोपामावे इत्यस्यापवाद । पञ्चालाश्च निवास मथुरा च, पञ्चालमथुरे । बह्वर्थेति १२
किम् ? गोदौ च ग्राम मथुरा च गोदमथुरा । पूर्वपदभूतेति किम् ? उत्तरपदभूता
नान्येति । मथुरा च पञ्चालाश्च निवास मथुरापञ्चाला ॥ स्त्रीपुत्रपुसकानां सहवचने
स्यात्पर लिङ्गम्—स्त्रीपुत्रपुसकलिङ्गाना सहवचने पर पुल्लिङ्ग नपुसकलिङ्ग वा भवति ।
स्त्रीपुसयो सहवचने पुल्लिङ्ग भवति । सा च पटश्च तौ । स च शाटी च तौ । स्त्रीनपुसकयो- १६
नपुसकम्—सा च वस्त्र च ते । तच्च शाटी च ते । पुत्रपुसकयोर्नपुसक च—स च वस्त्र
च ते । तच्च पटश्च ते । स्त्रीपुत्रपुसकाना नपुसकम्—सा च पटश्च वस्त्र च तानि । स च
शाटी च वस्त्र च तानि । तच्च शाटी च पटश्च तानि । युगपत्सर्वलिङ्गोपादानायोगे सति
पर्याये शिष्यमाणलिङ्गे वा प्रसक्ते नियमार्थं च वचनम् । एतच्चाऽऽद्वन्द्वतत्पुरुषविशेषणाना २०
वेदितव्यम्, द्वन्द्वतत्पुरुषविशेषणाना तु विशेष्यलिङ्गत्वैव । स च यकुट, सा च मयूरी
कुटमयूरौ ते । अर्द्धं च पिप्पल्यास्तद्वर्द्धपिप्पली च सा ते साध्यौ । यद्यप्येतदस्ति

भ्रतिपचिव्युदासाधमिति प्रकरनिरासायम् । कोशातकीति लोके वीसोडी । नखरजनीति लोके महिदी ।
शंकरुण्डीति भोपथिविशेष । दौडीदोडीति वनस्पतिविशेष । श्वेतपाकी अजुनपाकीति भोपथिविशेषी । २४
कण्ठेति पिप्पली । बलेति क्षतिबल । द्राक्षा ध्राह्वा इति उभयोलोके द्रापि इति प्रसिद्धिः । गंगरिवेति
विलोचना गोडी । कण्टकारिकेति रींगणी । शोफालिकेति सेहाली । भद्रिकाया इति विचक्रिल्ल ।
मालतीति लोके जाह्नूः । धूमिका मागधी इत्युभौ लोके जहीराचकौ । नैवमालिकेति लोके नीमाली ।
अशुमतीति सार्वनी । बृहतीति रींगणी ॥ २ ॥ अऽध्यारोपितापीति स्यापितापीति । आश्रयगतमिति २८
विशेष्यगतम् । सतिदि लिङ्गम् । पर्याये इति नामसमूहे । शिष्यमाणलिङ्ग इति स्यात्प्रमाणलिङ्गे । एतदिति
परलिङ्गलक्षणम् । अर्द्धद्वत्तत्पुरुषविशेषणानामिति कोऽथ ? द्वन्द्वविशेषण तत्पुरुषविशेषण च धर्मेति
व्यप । अर्द्धं च पिप्पल्यास्तद्वर्द्धपिप्पली च सा ते साध्यौ इति । अत्र अर्द्धपिप्पलीमप्यस्थिताय
सम्बन्धे अर्द्धपिप्पलीसम्बन्धे च तच्च सा चेति कस्यचिद्व्युत्पन्नविशेषाया स्पृहादीत्यनेन ते साधुनी
इति हीरालिङ्ग प्रामोतीति तत्पुरुषविशेषण परिहृत्वात्रोत्तरेण सम्बन्धे ते साध्यौ इत्येव भवति । ३३

भेदेनोपक्रम्य संमुदितयोरभिधानम्-यथा त्व वाह च वृत्रहन्तुभौ सयुध्यावहे इति । समुदितौ च प्रक्रम्य भेदेनाभिधानं यथा-पूक्षन्त्यग्रोधावानय तं च त चेति । तथापीह त्वदादीनामेकदेशे समुदितयोरेव विनक्षा कर्तव्या । अर्द्धपिप्पली ते इति, नंतु भेदेन प्रक्रमितव्यमिति ध्वङ्गुविद । ततश्च सा च सा चेत्येव विग्रह इति न्यायप्राप्तमेव लिङ्गम् ॥ आर्या ॥ ३ ॥

नन्ता सख्या डतिर्धुम्पदस्य च स्युरलिङ्गकाः ।

पद वान्यमव्यय चेत्यऽसंख्य च तद्बहुलम् ॥ ४ ॥

नन्ता सख्या डतिर्धुम्पदस्य च स्युरलिङ्गकाः-नकारान्ता सख्या डतिप्रत्ययान्ता युष्मत्-
८स्वदी चेत्येतेऽलिङ्गा शान्ता । पञ्चदुमार्य सप्तरोहिण्य-अत्र डीर्न भवति । नन्तेति किम् ? एकद्विभ्रित्वारो विशेष्यलिङ्गा भवन्ति । एक पद, एका शाटी, एक वस्त्रम् । द्वौ पदौ, द्वे शाट्यौ वस्त्रे वा । पंचो लिङ्गोपादानाऽनुपादानयोरविशेष इत्यनुपादानम् । कति यति तति स्त्रिय-अत्र डीर्न भवति । युष्मभ्य अस्मभ्य स्त्रीभ्यो देहि । त्वत् मत् १३ स्त्रिया गत । युष्मत् अस्मत् स्त्रीभ्यो भयम्-अत्रान् न भवति ॥ पद वाक्यमव्यय चेत्य-
ऽसह्य च-विभक्तयन्त पदम्, सविशेषणमारयात् वान्यम्, स्वराद्यव्ययम्, इत्येतेऽसह्या अलिङ्गाश्च । काण्डे, कुट्ये, कुल पचते, काण्डीभूत कुलम्, एषु छीव इति ह्रस्वो न भवति । तद्बहुलम्-तत्पूर्वोक्त लिङ्गलक्षणं बहुलं द्रष्टव्यम् । तेन कठाना धर्म आश्रायो वा काठकम् । १६ कालापकं बाहुच्यम् । तथा 'पिङ्गं पिङ्गं पिङ्गी तु र्गम्या पिङ्गं तु र्गालकम्' । र्गमठना-
लिकाया तु पिङ्गा गोरौचनोर्मयो' । तथा 'घनजा मुङ्गपण्यां स्त्री मुङ्गे ना छीवमन्मुजे' । तथा 'पिण्ड र्गान्त्रे बले बौले मुङ्गाशे जीवनायसो । पिण्डो देहे जवापुण्ये निर्धारे सिद्धकेऽपि च ॥ पिण्डी स्यात्तंगरेऽल्लवूर्जरीभेदयोरपि' । तथा 'हुण धीपे च रङ्गे च हुणो वृश्चिकभृङ्गयो ।

२० समुदितयोरिति अर्द्धपिप्पली अर्द्धपिप्पलीत्येव रूपयो । त च त चेति गुरु रक्त चेति । नंतु भेदेनेति अर्द्ध च पिप्पल्यास्तत् अर्द्धपिप्पली च सेति भेदेन इत्यथ । सा च सा चेत्येवेति सा च सा चेति तत्पुरुषविशेषणे द्रष्टव्यं न द्व-द्वविशेषणे ण्वच तत्पुरुषविशेषणे भेदेनापि वृत्ते न किमपि विनश्यति इति दर्शितम् । अन्यथा समुदितस्यैव विशेष्यत्वच्छब्देन परामर्शात् भेदविबक्षा न कर्तव्येव ॥ ३ ॥ र्गम् इति-अत्र प्रिया स्त्रिय २४ पद येषां ते प्रियपप इत्यत्र यद्यलिङ्गत्वं तदा न पुत्रज्ञाव । यदा तु वाच्यलिङ्गता तदा कर्षकाध्यात्तरपदे परत स्त्रीति पुत्रज्ञावप्रसङ्ग इति विशेषोऽस्त्वेषेति चेत्तत्र अलिङ्गत्वेऽपि 'हयापो बहुलं' (२।१।१९) इति इत्यत्वात् । प्रिया पञ्च येषामित्यादी तु प्रिया पञ्चान इत्याद्येव भवन्ति न पुत्रज्ञायो नापि इत्य इति । अनुपादानमिति लिङ्गाग्रहणम् । असङ्ख्यमिति यस्मिन्ने पदं तत् अव्ययविशेषणं द्रष्टव्यम् । कालापकमिति २८ कलापानां धर्म आश्रायो वा इहानायशब्देन गुरुसम्प्रदाय उच्यते । बाहुच्यमिति बहुधा धर्म आश्रायो वा । 'छ-दोगोत्रिकम्' (६।३।१९६) इति साधु । पिङ्गं इति पिङ्गादिषु वक्ष्यमाणेषु प्रायो बाहुलकाद् यथोक्तं लिङ्गं जेदम् । पिङ्गं इति पीठरुके घर्णे । र्गम्यामिति रोगबीनादि धृशे । र्गालकमिति छोके बालशो । र्गमठनालिकायामिति हिङ्गनाटी ओषधिसत्त्वाम् । गोरौचनेति मन्त्रोपकरणद्रव्यम् । मुङ्गेति अतसी । मुङ्गपण्यामिति सुदगवती । मुङ्गेति लोके मोष । र्गान्त्रे इति हटे । बौले इति पराक्रमे । बौले ३३ इति धीनापोलभीपथे । मुङ्गाशे इति वैश्वकदेशे । जीवनायसोरिति जलहोहयोः । निर्धारे इति पितृ

दृणी कच्छपिकाया च जलद्रोण्यामुदाहता । तथा 'द्रोण कौके कृपीपतौ ॥ आढवापचतुप्के
 स्यादाढके पुत्रपुसक' । स्त्रिया काष्ठाश्ववाहिन्या गवां घासमुजि स्थितौ ॥ तथा 'द्वारणे त्रिपु
 नींसांते मीपणं सङ्कीरसे' । तथा 'उद्योतिष्मत्या सारस्या स्त्री छीन तु नामचिह्नयोः । स्यात्पक्षे
 लक्ष्मण. पुसि सौमिगो धीमति त्रिपु' ॥ तथा 'अव्यक्त ईङ्करे विष्णाव्यक्त ईहदादिके । ४
 धीत्मन्यपि स्यादव्यक्तमईङ्कटे एवभिधेयवत्' । तथा 'पारापती गोपनीतिः लंबलीफलयोर्मता ।
 पारापत ईलरवे शैल(ले ?) मङ्कटतिन्दुके' ॥ तथा 'श्वेत रूपेऽन्यवच्छुटे श्वेते द्वीपाद्रिभेदयो ।
 श्वेता ईराटिका काष्ठापाटलशङ्खिनीपु च' ॥ तथा 'स्त्री हरिदिशि वर्णे ना कृष्णवाजिविशेषयो ॥
 दूर्वायामपि हरिता हरिद्वर्णान्विते त्रिपु' ॥ तथा 'सुरजादिकवाचे स्यादानद्ध सन्दिते त्रिपु' । तथा ८
 'अर्जुन ईकुमे पाथे ईत्तवीर्यमयूरयो' । मीतुरेकसुते च स्यादर्जुनो धवलेऽन्यवत् ॥ अर्जुन च
 रुपे नेत्रंगदे चाप्यर्जुनी गीवि । उपाया ईरतोयाया कुट्टन्यामपि च कश्चित् ॥ तथा 'आसन
 द्विरदस्कन्धे पीठे धीान्ननिवर्त्तने । आसनी पण्यवीथ्या स्यादासनो जीवकद्रुमे' ॥ तथा
 'तन्तुवेसाईशुकनीहिभेदे चीनो मृगान्तरे' ॥ तथा 'जघनो देशभेदे स्याद्वेगवेगाधिकाश्वयो । १२
 जवन्योपधिभेदे च चाच्यवद्वेगिनि स्मृत' ॥ तथा 'तपनो नरके ईरे ईल्लातकतरावपि' । तथा

तपणे । कचलेऽप्यन्ये, यया 'पिण्ड गृहाण पिब वारि यधोपनीतम्' । सिद्धके इति सीद्धारसे । ईंगरे इति
 गन्धवृक्षे । ईलावृरिति तुम्बी । ईङ्गीरभेद इति पिण्डखजूरी । धीमे इति धनुषि । ईश्विकच्छुटयोरिति
 वीष्टभमरा इति प्रसिद्धयो । कच्छपिकायामिति काष्ठपीति प्रसिद्धायाम् । जलद्रोण्यामिति काष्ठाश्ववा- १६
 हिनी नौकेत्यथ वक्ष्याम् । कौके इति द्रोणनाशि कारुभेदे । कृपीपतौ इति कृपीनाम द्रोणाचार्यस्य
 भार्या तस्या पति कृपीपति द्रोणाचार्य इत्यर्थेऽत्र । आढवापचतुप्के इति आढवाथ आढ स
 उप्यतेऽस्मिन्निति आढवाप क्षेत्रम्, तेषा चतुप्के । आढके इति मानभेदे । यदुक्तम् 'प्रस्थश्रुतीर्भिराढक'
 इति । काष्ठाश्ववाहिन्यामिति वेदायाम् । गवां घासमुजि स्थितौ इति लोकोत्तया टण । द्वारणे इति २०
 भयङ्करे । ईनींते इति अयामां लोके आज्ञा हाडा । उद्योतिष्मत्यामिति लोके माळकावणी । ईक्षे इति
 अर्द्धमासे । सौमिगो इति रामानुजे । धीमतीति धीयुक्ते । ईङ्करे इति महादेवे । रिपिगो इति नारायणे ।
 ईहदादिके इति साङ्गोत्तरकृतौ । ईरतनीति परमारमनि । ईस्फुटे इति भ्रमकटे । गोपनीतिरिति गोपा
 लानां गानम् । लंबलीफलमिति लंबलीनामा वृक्षविशेषस्तत्र चम् । ईलरवे इति पारिया तन्नि पक्षिणि । २४
 श्ले इति पर्वते । ईङ्कटतिन्दुके इति ईङ्गनाशि वृक्षे । वरींतिकेति कपर्दिका, कपर्दके पुल्लिङ्ग इत्यन्ये ।
 काष्ठापाटलेति पाटलाभेद, लोके धवलीपाटलि इति प्रसिद्धि । ईङ्खिनीति शङ्खुपुपी लोके सप्ताहली ।
 कृष्णवाजिविशेषयोरिति कृष्णभेदे भ्रमभेदे च । हरितेति व्यञ्जनात्वादात् । सुरजादिकवाचे इति 'तत धीणा-
 दिरु वाद्यमानाद् सुरजादिकम्', तत्र । सन्दिते इति यद्धे । ईकुमे इति अनुननाशि वृक्षे । ईत्तवीर्ये इति २८
 सहस्रार्जुने । मीतुरेकसुते इति मातुर्जनन्या य एव एव सुन, सोऽनुन इत्यभिधीयते । नेत्रंगदे इति
 नेत्ररोगे । गीविति धेनौ । उपायामिति राशौ । ईरतोयायामिति करतोयाख्या नदी तत्र । कुट्टन्यामिति
 शम्भलीश्रियाम् । द्विरदस्कन्धे इति हस्तिस्कन्धे । पीठे इति लोकोत्तया आसण तत्र । धीया
 निवर्त्तने इति यात्रा विजिगीषो वायु प्रति यानम्, तस्या निवर्त्तने । पण्यवीथ्यामिति विपणौ । ३२
 जीवकद्रुमे इति जीवक इति नाशि वृक्षविशेषे । देशी इति चीननामा देश । ईङ्कमिति पक्षम् ।
 पीठिभेदे इति चिन्ता । ओपधिभेदे इति जवालनाग्नी ओपधि, तत्र । ईरे इति सूत्रे 'ई ईल्लातकतरौ ३४

'स्यादीर्घकोशिनाया स्त्री दुर्नामा स्त्रीवमर्शसि' । तथा 'धन्या जङ्गलदेशे स्याद्धन्यपापे म्यलेऽपि च' । तथा 'ना निले धमनो भस्त्राभ्नायकक्रूरयोऽस्त्रियु । धमनी तु हरित्राया फन्यराक्षिरयो-
रपि' ॥ तथा 'पावना, सिद्धके बंधौ प्रायश्चित्ते च पावतम । वाच्ययत्पावयितरि हरीतक्या तु
धपावनी' ॥ तथा 'पिशुन कुङ्कुमे भूरे सूचये धमिधेयवत् । पिशुना फंषिवके च स्त्रुष्काया
पिशुना मता' ॥ तथा 'रञ्जनो रोगानने रञ्जन रक्तचन्दने । मुंदा-रोचनीना-नी-नी-मंशिरासु
च रञ्जनी' ॥ तथा 'रुसुक सञ्जन स्यादुपरभणर्षट्यो । घान्यलिङ्ग मुन्नीने स्वात्वंल्पाया
तु योपिति' ॥ तथा 'उंश्र्दरभिद्वैपज्ये वृषभ श्रेष्ठवाचक । उत्तरस्यो बंरादस्य पुच्छे रन्ध्रे
८ च कर्णयो ॥ नराकारस्त्रिया शुकनिम्बिकाया च योपिति' । तथा 'कुम्भ स्यात्कुम्भकर्णम्य
सुते वेर्यापतौ घटे । राशिभेदे द्विपात्रे च कुम्भ त्रिवृति गुग्गुलौ ॥ कुम्भी तु पाँटला बीरिपर्णी
पिठरकंठफले' ॥ तथा 'पुनर्नवाया वर्षाभू स्त्री ना किंचुलये प्रव' । तथा 'माशुभित्महकीगोपु
स्त्री सुगन्धिमनोद्वयो । त्रिपु ना चम्पये जातीफले च सुरभिर्मर्धौ' ॥ तथा 'स्यान्निद्रा छुटिले
१२ मन्दे स्त्रीव तगरपात्रये' । तथा 'रापये जामन्धये च फंगुभेदे हलायुषे । पुति राम सिंते
चौरावसिते चाभिधेयवत् ॥ योपाया द्विद्वलिन्या स्त्री स्त्रीव धंस्तुनकुष्ठयो' ॥ तथा
'चक्षुष्य धेतने पुण्डरीकवृक्षे रंक्षाङ्गने । कुंलत्पिकासुभगयोश्चमुष्यांश्चिहितेऽन्यवत्' ॥ तथा
'जयो जयन्ते विजये जया दुर्गाऽप्रिमथयो । जयन्ती तिथिभेदोर्मात्तरतीर्षध्यासु च स्मृता' ॥

१६ इति भिडामागादि वृत्ते । दीर्घकोशिनायामिति जलान्तुविशेषे । निले इति वृणविशेषे, भनले इत्यन्ये,
यदाद 'धमनोऽप्यनले भस्त्राभ्नायकक्रूरयो स्मृत' इति । कं-धरेति प्रीवा । तिरिति लोके नाडि ।
सिद्धके इति सीहलारसे । बंधौ इति भ्रमो । कुङ्कुमे इति केसरे । भूरे इति पुत्रने । सूचये इति कयवे ।
कंषिवके इति वानरमुते । स्त्रुष्कायामिति पीक इति प्रमिद्धायाम् । रांश्रनने इति रञ्जके । रक्तचन्दने
२० इति रवांजनी । मुंकेति शोहरि । रोचनिवेति लोके गोरोचन । नीलीति लोके गुली । मंशिरिति लोके
मजीठि । उपरक्षणमिति गुटमनामा रोनासत्रिवेषाविशेष । धंष्ट इति नद्यत्तर । फल्पनायामिति इमस
जीकण्ये । उंश्र्दोति यलीजह । स्वरभिविति ऋषभनामा स्वरविशेष । भैषज्यमिति ऋषभुक् नामा औष
धविशेष । धंरादस्य पुच्छे इति सूकरपुच्छे । शुकशिम्बिकायामिति कपिचन्द्राम् । त्रिपर्णे इति राजशिर
२४ पिण्डे । त्रिवृतीति तिस्रोभ्रनामौपधि तत्र । पाँटलेति पुष्पवृक्ष, लोके पाटल । बीरिपर्णीति फागानाम
शाकः । पिठर इति ख्याली । कंठफल इति सोमवल्कलायो वृक्ष, लोके वायकल । पुनर्नवायामिति
लोके साटभो इति नामौपधि । किंचुलके इति लोके अलसिया । प्रवे इति वृन्दे । मर्धौ इति चैत्रमासे
यसन्तर्वाः च । जामदग्ये इति परशुरामे । पंगुभेदे इति शरभभेदे । सिंते इति धेत । चौरौ इति
२८ मनोसे । भंसिते इति वृष्णे । द्विद्वलिन्यामिति औपधिभेदे । धंस्तुनमिति चयुधानाम शाकभेद ।
कुष्ठमिति उषलोठ, औषधभेद । कर्षके इति केरुडानाम वृक्षविशेष । कुवकवृक्षे इत्यपरे । रंक्षाङ्गने
इति अञ्जनविशेषे, लोके रसवति इति प्रमिद्धि । कुंलत्पिकेति चरुडानाम मेथीपधम् । चंक्षिहिते इति
नेत्रहिते । धंयते इति इन्द्रपुत्रे । दुर्गांति पावती । धप्रिमथ इति अरण्य । धंयतीति बोदीनामा शाक ।
३२ इन्द्रमुदा पवाका चेति अपर । तिथिभेद इति नदा भद्रा जया रिक्केति, यदाहुः 'नदा शृगी सोमसुते

तथा 'अवर गोजान्वजङ्गाऽप्रदेशे च चरमे त्रिषु । भवान्या तु स्त्रियाम्' ॥ तथा 'अपर त्वद्युनाथं
 स्यात्प्रश्नाद्वागो च दन्तिनाम् । अर्वाचीनेऽपर प्रादुर्जरायौ चापरामपि' ॥ तथा 'अन्वर चासति
 व्योम्नि कर्पासे स्यात्सुगन्धके' ॥ तथा 'अमरस्त्रिदेशेऽप्येऽस्थिसहारे कुलिशद्रुमे । दूर्वाऽमरा-
 वती-रथूणा-मुद्गचीपत्रमरा स्त्रियाम्' ॥ तथा 'अङ्कुरो रुधिरं रोत्रि पानीयेऽभिनवोद्भिदि' । तथा ४
 'कर्पुरं सलिले हेत्रि कर्पुरं । पापरक्षसोः । कर्पुरा कृष्णवृन्ताया किर्मरि कर्पुरोऽन्यवत्' ॥
 तथा 'नैमकन्योर्मयोगौरी रज्ज्या संरिदन्तरे । प्रियङ्गो वैसुधाया च रोचन्या वैरुणस्त्रियाम् ॥
 पुसीन्दौ विशदे श्वेतसर्पपे पंचायेसरे । नपुसक त्रिषु श्वेतं विशुद्धेऽरणपीतयो' ॥ तथा 'चित्र
 स्यादुद्धृतालेऽप्यतिलकेषु विहायसि । चित्राऽसुपर्णी गोडुवासुभद्रादन्तिकामु वा ॥ शंभ्राप्त-
 रोऽहिभेदे च कर्पुरे चाभिधेयवत्' ॥ तथा 'धूम्राम्ले चुक्र धांज्ञेयां स्त्री पुस्यऽम्लेऽम्लवेतसे' ।
 तथा 'चीर तु गोर्सेने यस्त्रे चूडाया सीसकेऽपि च । चीरी कच्छाटिकाऽह्वयो' ॥ तथा
 'धरस्तु शैले कर्पासतूलके कमठाधिपे । धरा मेवसि भूम्या च स्त्रीणा गर्भाशयेऽपि च' ॥ तथा
 'पाण्डुर स्यान्मरुतके वर्णे ना तद्वति त्रिषु' । तथा 'वीरा स्यात्क्षीरकाकोली तामलक्यैऽलवाल्लुपु । १२
 पतिपुत्रवतीर्भार्गुभारीमदिरासु च ॥ गोष्ठोदुम्बरिका क्षीरविदारी दुग्धकासु च । वीरस्तु

च भद्रा कुजे जया स्पसुते च रिचा' इति । उमासपीति उमाया पार्ष्वत्या सखी उमासखी । पंध्येति
 हरीतकी । गोजान्वजङ्गाप्रदेशे इति गजस्य अन्वजङ्गयोरप्रदेशा पूवभाग गजास्यजङ्गमदेश । गज
 जङ्गयो पश्चाद्भाग इत्यपरे । यद्वाद्गु - 'अथावरम् । चरमेऽवरा तु गौरी गजजङ्गान्त्वदेशयो' इति । जैरायौ १६
 इति गभासाये । कर्पासे इति लोके कपास । सुगन्धके इति ताजिक इति प्रसिद्धे सुरभिद्रव्ये, यथा-
 'सुरभिनाम्बरमम्बरधूपत' । त्रिदेशे इति देचे । अस्थिसहारे इति गङ्गादिस्त्रेषाणां हङ्गानामेकत्रसीलने ।
 कुलिशद्रुमे इति योहरिनाक्षि वृक्षे । दूर्वांति लोके द्रोम । अमरावतीति देवताना तगरी । स्त्रूपेति
 साम् । मुद्गचीति ओपधि । अभिनवोद्भिदीति लोके अङ्कुरा । कृष्णवृत्तेति मापवनीनाम्नी ओपधि । २०
 किर्मरि इति कायराताक्षि वर्णे । नैमक-येति अदष्टरजा कन्या । उमेति पाषेनी । रज्ज्यामिति हरिद्रा
 याम् । संरिदन्तरे इति नदीभेदे । प्रियङ्गुरिति प्रियङ्गुनाम्नी लता । वैसुधायामिति पृथिव्याम् । रोचन्या
 मिति मन शिखायाम् । धरणास्त्रियामिति वरुणभायायाम् । धूर्वा इति चन्द्रे । विशुद्धे इति श्वेते । श्वेत
 सर्पे इति सितसर्पे । पंचायेसरे इति पञ्चकिल्लके । श्वेते इति धवले । विशुद्धे इति धीते । अहणे २४
 इति रक्तं । अङ्कुरालेऽप्यमिति लोके चित्राम् । तिलक इति लोके टीका । सुपर्णीति उन्दिद्रकनी
 ओपधि । गोडुम्बेति हृन्नुवारणीभेद । सुभद्रेति अङ्गुनपत्री । दन्तिकेति दानीनाम्नी ओपधि । शंभ्र
 भेद इति चित्रानक्षत्रम् । धूम्राम्ले इति सप्पविशेष । धूम्राम्लमिति चेषवारभेद । धांज्ञेयामिति ओप
 धिनिशेषे । अम्ले इति अम्लरसे । सद्योगारकाक्षिकादावपि । अम्लवेतसे इति वृक्षविशेषे । गोर्सेने इति २८
 चणुल्लो गो ह्रासत्र । धूढायामिति शिखायाम् । सीसके इति लोके सीसा । कच्छाटिकेति लज्जमान
 परिधानपश्चाद्दृष्ट । शिंशोति लोके तिमिरीति प्रसिद्धि । कर्पासतूलके इति लोके रूढ इति
 प्रसिद्धिः । भेदसीति चतुर्धं धातौ । गर्भाशये इति गर्भवेष्टने । क्षीरकाकोलीति पृथस्या क्षीरकाकोली
 ह्येव प्रसिद्धि । तामलकीति शुद्ध आमली । पुलवाल्लुरिति लोके ण्डियमो । रंभेति कदली । गर्भा
 रीति सिविनिनामा वृक्षः । गोष्ठोदुम्बरिकेति ओपधिनिशेष । क्षीरविदारीति लोके क्षीरविदारी इति ३३

सुमते श्रेष्ठे वीर शृङ्गवा नन्तेऽपि च' ॥ तथा 'विधुर स्यात्प्रविश्रेपे विधुरो विकलेऽन्यवत् । विधुरापि रसालाया मधुरस्तु रसे विपे ॥ क्लीवे स्याद्रसवर्त्तनादुप्रियेषु मधुरोऽयवत् । मधुरा शतपुण्या मिश्रेयाननगरीभिदो । मधुमुकुटिकामेदामधूलीयष्टिनासु च' ॥ तथा 'कैर्पासा-
 ४ स्थनि पुसि स्याद्द्वैर केसचक्रले । पामरे हस्त्रिकाया ना शैके स्त्री कुंसुमे स्त्रियाम्' ॥ तथा 'विन्दुतत्र पुमान् शैरिफलपे चतुरङ्गके' । तथा 'कैकचिह्न्यास्तु वीजेऽपि वीचि कुंमिज-
 नीरयो । दक्षिणावर्त्तशङ्खेऽपि वार्दरे स्यात्पुसकम्' । तथा 'स्याद्वीरणे वीरतर वीरश्रेष्ठे शैरे पुमान्' । तथा 'शालार स्याद्विन्तिनरे सोपाने पक्षिपञ्चरे । तथा 'चण्डालभेदे पानीये शबर-
 ८ शृण्डिकापतौ' ॥ तथा 'शम्बर सलिले चित्रवौद्धजनविशेषयो । शम्बरो दैत्यहरिणमत्स्यभेद-
 जिनीन्तरे' । औपधौ शम्बरीमाहु' ॥ तथा 'सर्वतोभद्र इत्युक्त वाच्यचित्रे गृहान्तरे । निम्बेऽपि सर्वतोभद्रा शम्भारीनैतयोपितो' ॥ तथा 'शालपण्यां स्थिरा भूमौ मोक्षे ना निश्चले त्रिपु' ।
 तथा 'निर्दाषसलिले सिप्र स्त्रिया तु सैरिदन्तरे' । तथा 'निर्णीते केवल ज्ञाने स्त्रिया त्रिष्वेक-
 १२ ईत्स्नयो' । कुंहेनेऽपि । तथा 'कोलोऽङ्कपालावुत्सङ्गे भेलके पोत्रिचित्रयो । कोला कैगाया चैव्ये च कोल तु यदरीफले' ॥ तथा 'प्रियङ्गौ स्त्री गन्धफली चम्पकस्य तु कोरके' ।
 तथा 'लोहचूण तु पुसि स्याद्वीरिलो गौरसपपे' । तथा 'गोकिलो मुसले हले' । तथा 'चपल पारते मीन चौरके प्रैस्तारान्तरे । चपला कैमला विद्युत्पुश्र्लीपिष्पलीपु च ॥ चपल क्षणिके

१६ प्रमिद्धि । कुंमिधवेति लोके दूधेली । शृङ्गवामिति अतिविशेषधे । नन्ते इति वगरवृत्ते । प्रविश्रेपे इति इष्टवस्तुविशेषे । रसालायामिति शिखरिष्यत् । रसे इति मृष्टरसे । रसवदिति रसयुक्तम् । स्वादु इति मृष्टम् । विषमिति मनोजम् । शतपुण्यामिति लोके सोवा । मिश्रेयेति विरहाली । नगरीभिदिति मधुरानगरी । मधुमुकुटिके इति (केति?) मातुलुङ्गीवृक्षे । मेदनि मेदनामौषधि । मधूलीति शङ्करा । यष्टिकेति २० यष्टिमधु । कैपासास्थनीति लोके कपासीया इति प्रसिद्धे । केर्पाचकले इति केशानां चक्रावृत्तिं लाति केशचक्रले केनापिच्यस तत्र । पामरे इति नीचे । हस्त्रिकेति भार्गोनाम्नी औषधि । शैके इति अहारिनाभि शाके । कुंसुमे इति पुष्पविशेषे । शैरिफलके इति रेलनाधारे । चतुरङ्गके इति घृतविशेषे । कैकचिह्न्या इति गुञ्जाया । कैर्पासिति वचने । कुंमिमिति अग्रह । नीरमिति जलम् । वीरणे इति २४ उसीर इति प्रसिद्धे । शैरे इति षण्णे । हस्त्रिनरे इति युगद्वारावतारणार्थं क्रमनिष्ठो मृष्टदोऽपसोपा नाशय तत्र । सोपाने इति लोके पाददसाणा इति प्रसिद्धे । शृण्डिकापतौ इति महादेये । चित्रमिति नानावणम् । निर्णीतरे बुद्धदेवतायाम् । औपधौ इति आयुर्कर्णिति प्रसिद्धायाम् । शम्भारीति निविति नामा वृक्ष । नैतयोपि इति नटवी । शालपण्यामिति लोके सालवनीति प्रसिद्धायाम् । निर्दाषे इति २८ स्वदे । सैरिल इति जले । सैरिदन्तरे इति नदीविशेषे । निर्णीत इति निश्चिते । ईत्स्नमिति समस्तम् । कुंहेने इति इष्पोले । अङ्कपालायामिति परारम्भ । उत्सङ्ग इति अङ्ग । भेलके इति द्वये । पोत्रोति गूकर । चित्रमिति त्रिप्रकणामा औषधभेद । कैगायामिति पिष्पत्याम् । चैव्ये इति लोके चविका । प्रियङ्गौ ३१ इति त्रिप्रकृत्यायाम् । ओह्वैव्ये इति ओह्वक्षोद । गौरसपपे इति शतसर्पे । मीने इति मत्स्ये । चौरके इति

श्रीमे चपलश्चिकुरे चले' ॥ तथा 'ह्रीन हुर्दिवसे मेलानन्द्रायामपि वार्दल' । तथा 'मुक्ताफल
 स्यात्कपूर्वे मौक्तिके लवलीफले' । तथा 'कपालर्पात्रमत्येषु पुमान्महो वलीयसि' । तथा
 'वण्डाल' शूरयोर्युद्धे नौकायाश्च रानित्रके' । तथा 'श्रीरण्ड पुष्पकामीसशैलेषु नपुसकम् ।
 पुमानासनपर्ण्या स्याच्छीतल शिशिरे त्रिपु' ॥ तथा 'प्रैवणे बन्धने प्राध्व वत्र्मन्यतिदवीयसि' । ४
 तथा 'सहदेवा वैलादँण्डोत्वलाशारिवभेपजे । सहदेवी तु सैर्पाक्ष्या सहदेवस्तु पाण्डवे' ॥
 तथा 'कपिश सिहकः ईयावखिपु स्त्री मीधवी सुँरा' । तथा 'महाघोष मत हृष्टे
 महाघोपोऽतिघोषणे । स्मृता कैकटशृङ्गा च महाघोपा मनीषिभि' । तथा 'ईस्त्यारोहेऽवरोहे
 ना वरारोहा षटावधि' । तथा 'वराहोऽन्द्रे किरौ विष्णौ मीणकेऽप्यँड्रिमुस्तयो' । तथा 'सिंह ८
 कैण्ठीरवे राशौ सँत्तमे चोत्तरस्थिते । सिंही क्षुँद्राहुँदत्यो स्याद्वीसके राहुमातरि' ॥ तथा 'अँवका
 हठपर्णी । अम्बु कुन्तल । जलनीलतानोऽह्रीवे कावार वारिचामरम् । वारि जाल च
 शेवालम्' । तथा 'पताकाया तु नीरौतो न पुसि व्योममञ्जरम्' । इलेवमादि लिङ्ग
 शिष्टप्रयोगानुसारेण वेदितव्यम् ॥ १२

तदुक्तमभियुक्ते -- 'वाग्विपयस्य तु महत मक्षेपत एव लिङ्गविविरुक्त । यत्रोत्तमत्र
 सद्भिस्तलोकत एव विज्ञेयम्' ॥ 'लिङ्गमशिष्य लोनाश्रयत्वालिङ्गस्येति च' ॥ रविपुला ॥ ४ ॥

निःशेषनामलिङ्गानुशासनान्यभिसमीक्ष्य सक्षेपात् ।

आचार्यहेमचन्द्रः समदभदनुशासनानि लिङ्गानाम् ॥ ५ ॥

१६

इत्याचार्यश्रीहेमचन्द्रविरचित स्वोपज्ञलिङ्गानुशासनविवरण समाप्तम् ।

गन्धद्रव्यभेदे । प्रैखरान्तरे इति पापाणभेदे । कैमलेति लक्ष्मी । पुर्व्वलीति असती स्त्री । चिकुरे इति
 केशे । हुर्दिवसे इति घादल इति प्रसिद्धे । मेलानन्द्रायामिति मयीभाजने लोके मसीणओ । हँनली
 फले इति लवलीवृक्षफले । कपालमिति शिरोऽस्थि । र्पात्रमिति भाजनम् । वलीयसिति बलवति । श्रीप २०
 षडमिति चन्दनम् । पुष्पकामीसमिति कासीसविशेष । शैलेयमिति धातुविशेष । आसनपर्णाति
 ओषधि । प्रैवणे इति प्रद्धे । ईलेति अतिबलानामी ओषधि । ईण्डोरपलेति लोके सहदेवीनि प्रसिद्धि ।
 शारिवभेपजे इति शारिवेति प्रसिद्धनामोषधि । सँप्याहयामिति नभोलीनामोषध्याम् । सिहँक इति
 गन्धद्रव्य लोके सीह्यारस । ईयाव इति पीठरक्तो घण । मीधमीनि वासनी । सुँरेति मदिरा । ईहे २४
 इति लोके द्राट । मँनिघोषणे इति महाशब्दे । कैकटशृङ्गामिति काकडासँगी । ईस्त्यारोहे इति
 गरसोपरिचटने । ईवरोहे इति उत्तरणे । ईन्दे इति भेदे । किरौ इति सुकरे । विष्णौ इति नारा-
 यणे । मीणके इति रूपकादौ । अँदिरिति पयत । मुँस्त इति कन्दविशेष छाक मोय । कैण्ठीरवे इति
 लोके सीँह । सँत्तमे इति प्रधाने । क्षुँद्रेति रँगणी । हुँदनी वृद्धरँगणी गोहृति इति प्रसिद्धि । र्पासके २८
 इति अरहूसा इति प्रसिद्धे । अँवकाया दोवालाता सच शब्दा दोवालवाचका स्वस्वटिङ्गाश्च । नीरौत-
 शब्दो व्योममञ्जरशब्दश्रेत्युभौ शब्दौ पताकावाचकौ स्वस्वलिङ्गौ च ।

॥ इति श्रीह्यानविमलोपाध्यायमिथशिष्यवाचनाचार्यश्रीवद्वमगणिविरचिते श्रीहेमच द्राचायविरचितम्बोपज्ञलिङ्गा
 शासनशक्तिदुर्गपदप्रबोधे परलिङ्गदुर्गपदप्रबोध समाप्त । तत्समाप्ते च समाप्तोऽन श्रीदुर्गपदप्रबोध ॥ ३२

श्री जिनेश्वरसूरीर्त्रैर्विल्याति प्रापिते भित्तौ ।
 गच्छे सारवरे स्वरो वदमाने शुभुशुभिः ॥ १ ॥
 भव्याहमन्तिभूमिनौघदहनोघदव्यवाह शुभा-
 ऽनद्वाह सुखकारिसयमशुरापाहे सुपुण्यगुह ।
 धर्मध्यानकलाधिह कुमतिनां नागे सदाऽनुमुहा,
 कुशुः श्रीजिनचन्द्रसूरिगुरवः श्रीधर्मराय चिरम् ॥ २ ॥
 मोहद्रोहवनशुभ सरपिप प्रष्वसदोपद्विप ,
 पापहेशमुप सनद्रतरपश्रारिग्रहमीपुपः ।
 पुण्यधीसजुप प्रसातवपुप स्फुञ्जगतोपोनिय
 स्तपटे जिनसिंहसूरिगुरवो नन्दति दिव्योत्सव ॥ ३ ॥
 श्रीअकबररायाधिपससारसप्राप्तभव्यरीर्त्तनाम् ।
 तेषां गुरुरात्मानां धर्म्ये राज्ये मुक्तिप्राप्ते ॥ ४ ॥
 श्रीमद्योचपुरद्वे सूरसिंहमहीपती ।
 प्राज्यराज्यधिय क्षाश्रुताक्षरि प्रमुतोदये ॥ ५ ॥
 भूमिपद्मश्रीरा १६६१ सङ्ख्ये षण्णै सुक्ताधिये ।
 मासि कार्तिकिके कान्ते सुदिने सप्तमीदिने ॥ ६ ॥
 पुत्रीरेन सूरि प्राप्ती शरण्य प्रह्लाग धिता ।
 विद्याधिव्यपराभूता तेषां तेषमी जयन्त्यह ॥ ७ ॥
 ज्ञानविमलनामान उपाध्याया गुणाधया ।
 सर्वसाहित्यसिद्धान्तप्रमुखप्रथमसद्विय ॥ ८ ॥
 तेषां शिष्यश्रेष्ठके श्रीश्रीवल्लभवाचकै ।
 दुर्गापदप्रबोधोऽय प्रकटज्ञानहेतये ॥ ९ ॥
 श्री हेमचन्द्रसूरीद्रुते लिङ्गानुशासने ।
 विद्यते या शुभा वृत्तिस्त्वह्य दुर्गायबोधदः ॥ १० ॥
 विहितोऽस्ति विष्टर्याय शाश्वतु दमनेकश ।
 तथापि वितथ यत्स्यात्तच्छोष्य विदुषेरिह ॥ ११ ॥
 सहस्रद्वितय प्रथमानमत्रोदित शुभम् ।
 गणनया च घणानामनुमिस्त्राघरीयते ॥ १२ ॥

५ इति श्रीहेमचन्द्रानुशासनवृत्तिदुर्गापदप्रबोध समाप्त ५

हैमलिङ्गानुशासनवृत्तिदुर्गपदप्रयोधगताना लौकिकभाषाशब्दादीनामकाराद्यनुक्रमणिका ।

भाषाशब्दा	पृ	प	भाषाशब्दा	पृ	प	भाषाशब्दा	पृ	प	भाषाशब्दा	पृ	प
अ			अवकेदी	२३	२८	आरीठा	८७	२६	ऊचरवृक्ष	७	२७
अंधारीरात्रि	३८	२३	अवाह	१३०	२३	आल	१०२	३१	ऊबरा	७	२६
अंधाहली	५९	३२	अवाह	१२८	२६	आसण	१५९	३१	ऊबरा	७०	३३
अद्दि	६१	२३	अघवार	९	२७	आहेदभो	४७	२२	ऊबाढा	९५	२९
अठक	५५	३१	अहिरभो	५८	२७	आहेदभो	१४४	३२	ऊपी	९	३५
अक्रा	३४	२५	अहिरभो	१३०	३३	आहेदभो	१४५	२८	ऊम्बर	७२	२३
अगद	१६२	२३	आ			आहेदी	२	३२	ऊम्बुशाडा	७४	२९
अमिस्रक्या	२१	३२	आंकुल	२३	२४	ई			ऊर्मि	१२९	२५
अष्टरा	१६१	२०	आखिआ	१००	३१	ईटि	५३	२६	ऊपल	१०१	२४
अद्दिठ	९६	३३	आंगणभो	१००	२४	उ			ऊहाडा	१२६	३१
अजमोद	१०८	२८	आंबउत्री	६०	२६	उप्राहणी	६३	३०	ऊ		
अडाणभो	१२	३३	आंसू	२६	२४	उछियावड	१४	२२	ऊद्धि	५९	३१
अडाणभो	१८	२६	आङ्क	२	१८	उजवालीरात्रि	३८	२३	ऊपम	७०	३१
अतसी	१५८	३२	आखा	१२४	३०	उतरणा	३३	२३	ऊपशुक	३५	२५
अतिविष	८०	३०	आगळि	१५१	३१	उतरासंग	८१	२९	ऊपशुक	१६०	२२
अतिविष	८३	३०	आज्ञाशाडभो	६	३४	उतरासण	१३	२९	ए		
अतिविष	१४१	२५	आज्ञाशाडभो	७	२२	उतरासण	१५	२८	एलची	२	३४
अयाघ	३१	२८	आजभो	७३	३३	उरपलशारिवा	६२	२९	एलची	३३	२६
अयाणा	१२	१९	आटरूपक	३९	२५	उरपलशारिवा	५८	२४	एलची	१२९	३१
अन्घाली	५३	३१	आटि	३४	२७	उदेही	३७	२४	एलची	१५०	३२
अन्तेउर	९८	३०	आटि	६७	३०	उदेही	५७	३३	एलियभो	५५	२४
अमितभो	३४	२५	आटि	६७	३५	उदेही	१०७	२८	एलियभो	१६१	३२
अमीतभो	३२	२७	आटि	७७	३१	उदेहीपर	६	२१	ओ		
अमीतभो	५७	२९	आटि	१४८	२७	उन्दिरकनी	१६१	२५	ओगनीया	७१	२३
अरहृषा	३५	२४	आयर	५	२४	उपलि दकारव्य	१३	१८	ओटलभो	६७	२३
अरहृषा	१६३	२९	आयर	४५	२८	उपलोठ	१२२	२७	ओटलभो	६५	२८
अरहृषा	८३	३०	आयर	१५०	३०	उपलोठ	१३४	३१	ओडल	१३३	३०
अरणी	९८	२९	आदभो	१००	२४	उपलोठ	१६०	२९	ओपलोठ	२३	२५
अरणी	१६०	३१	आदभो	१०२	२६	ऊम्बर	७२	२३	ओरसियभो	२९	२०
अरप	३०	३१	आजाहाडा	१५९	२१	उरहभो	७१	२७	ओरसियभो	९५	२५
अरल	११५	३०	आत्र	७५	२९	उसीर	१६२	२४	ओरसियभो	११५	२८
अरहट	२	३६	आत्र	१०३	३२	उसीसभो	१६	२३	ओरमभो	९०	३१
अरहट	३९	२९	आभूया	७६	२७	ऊ			ओरमभो	१२३	३१
अरुतभो	३०	२८	आभूया	१००	२६	ऊकरडभो	१५	२९	ओरुखाण वि		
अरुसियभो	६२	२०	आमलकी	१२९		ऊ			छाण	११	२७
अरुसिया	१६०	२६	आम्बिली			ऊ			ओरुवपभो	१२	

भाषाशब्द	पृ प	भाषाशब्दः	पृ प	भाषाशब्द	पृ प	भाषाशब्द	पृ प
शोषावण	५६ २२	कपाय	१६१ १७	कावणारे	११५ ३०	काडियावडा	९ ३३
शोसावण	११ ३३	कपाल	११८ ३१	कावनी	११९ ३२	काडीगिरणई	३९ २१
शोषीया	१४३ २४	कपासीमा	१६२ २०	काजी	८० ३१	काडीनिघोत	३२ ३२
ओ		कपीलभो	११७ २७	कांठभो	११९ २९	काडुम्बरी	३९ १४
शौखरादि	५६ २९	कपीलो	११५ ३०	कांठभो	११८ ३३	काडिजा	८३ ३३
क		कमलभो	३३ ३४	कांठी	५८ २८	कावडि	५५ २६
कटासेलभो	१०८ २९	कयरशुष	६ १८	कांठना	१४८ २८	काघ	५८ २८
कटासेलो	१०४ २३	करज	६३ १८	कांस्यतानादि	५६ २६	काघ	११७ २९
कविलभो	६६ १९	करशो	४२ २९	कोठार	२९ २६	कासद्रव	१३७ २७
कपीला	९६ २८	करडिया	१२० २९	कावि	६७ २८	कासंदभो	१८ २२
कर	१३३ ३०	करबभो	४ ३६	कासा	११३ २९	कासु	६ २२
कचछि	५७ २३	करडि	३ १६	कासी	१३९ २८	कासुम्	८८ ३७
कचछि	३५ २७	करगिड्यभो	२९ ३०	कांसीयभो	११३ २९	क्रिडभो	१५० २७
कठठि	११९ ३१	करवत	५ ३५	काकवो	७४ ३०	क्रिडा	१०७ ३१
कखडी	६८ ३३	करहा	१४ २०	काकडासींगी	१६३ २५	क्रिडा	१३ २४
कखडी	४३ ३३	कर्फटी	८४ ३२	काकडी	३८ २१	क्रिडा	७२ २४
कखडी	४२ ३१	कर्पनीवाली	४३ २१	काकडी	११३ २३	क्रिमालभो	१३ २९
कचूरभो	७ २३	कलम्ब	१५१ ३०	काकरहूउ	६० २४	क्रिराशनभो	२० ३१
कषी	५७ २४	कलम्पी	६२ ३१	काकोलि	८ २३	क्रिरायता	८२ ३१
कछनादी	५९ २५	कलाई	२९ २४	काखि	६३ ३२	कीकरहुड	१०१ २९
कछनादी	५९ २६	कलाई	४३ २२	काहुण	३३ ३३	कीडी	१०७ ३१
कछनादी	६३ ३०	कली	५३ २८	काहुणमुद्रगी	३३ २३	कीडीनगरभो	१० ३३
कडतलम्	६९ २७	कवा	१३४ २८	काछरी	५५ ३२	कीसरी	१०८ ३२
कडाहभो	७ २७	कवभो	१०५ ३०	काछरी	६३ ३२	कुपल	५ ३३
कडाहभो	१५२ ९	कसवटी	३ २८	काछपी	४० २८	कुटि	१०५ २९
कडू	३९ ३२	कसायलो	१३० २७	काछपी	१५९ १६	कुडनाधार	१२१ ३०
कडू	६२ ३१			काखनार	७२ २२	कुडछभो	६५ २९
कडू	८६ ३१	का		काखली	३३ ३३	कुडि(डि ?)	६५ २३
कण	४ २२	काकण	१३० ३२	कातरणी	६६ ३३	कुण्डी	५६ २५
कणउ	७६ २७	काकण	१४८ ३०	कातरणी	११३ ३०	कुण्डल	१४८ २६
कणकलदी	१५१ ३२	काकण	१५० ३२	कानरीपाखि	६५ १९	कुडन	७० ३१
कणगुणल	१४ ३१	काकसी	१४३ २१	कानसिलाह्या	७० १४	कुरर	६ १८
कणवीर	७६ ३०	काकसी	१५० २९	कावरा	१६१ २१	कुडियावडा	५७ ३२
कणवीर	८५ २९	काकीडो	१६ ३१	काम्बलि	२७ ३२	कुडियावतभो	५७ ३३
कणी	५४ २७	कांग	३८ २९	कायफल	२ २३	कुसउ	१ २८
कण्टासेलभो	८ ३४	कांगरा	१०२ २७	कायफल	६० ३०	कुसुमभो	२ ३६
कण्टासेलभो	३९ १४	कांगूओ [कांगूओ]	७१ २३	कायफल	१६० २५	कुडीड	४५ २५
कनोज	१४४ ३२	कांगूया	१३१ २९	कारटभो	३ १५	कुडणी	५३ ३०
कनोजनगर	१४४ ३१	कांगूया	१३३ ३१	कारेली	६ ३५	कुंची	५४ ३०

हैमलिङ्गानुशासनवृत्तिदुर्गपदप्रयोगगतानां लौकिकभाषाशब्दादीनामवाराधनुक्रमणिका । ३

भाषाशब्दाः	पृ. सं.	भाषाशब्दाः	पृ. सं.	भाषाशब्दाः	पृ. सं.	भाषाशब्दाः	पृ. सं.
भूत	७३ २७	खडि	६६ ३१	गडा	७४ २६	मेडियथो	२९ ३३
भूदणी	१०९ २८	खडि	८८ २७	गडा	१११ २८	मेडियथो	३६ २९
भूदण्थो	१२२ २६	खाटीहरणे	४ ३७	गडा	११८ २९	मेडियथो	६२ १९
भूदण्थो	१५२ १८	खाट	५५ २७	गडा	१४७ २७	मेरु	९ ३०
भूदा	४३ ३०	खाट	३३ ३३	गण्डथो	७५ ३४	गोदि	५६ २१
भूदी	४ ३०	खाडि	१०८ २७	गण्डक	१२६ २९	गोखर	६ २१
भूण्थो	३ ३४	खापरीथो	७ ३४	गण्डपुत्र	१०१ २९	गोखर	५८ २७
भूषथो	३ २९	खापरीयथो	६९ ३३	गरहण	३० २३	गोखर	६ २४
भूषथो	१०५ ३०	खापरीयथो	८३ ३१	गस	१७ २२	गोखर	६४ २२
भूदणी	४३ २१	खापरीयथूल	३३ २५	गलनथो	२७ ३२	गोठि	७० २९
केलिगूल	७५ ३१	खापरीयथिणी	३७ ३४	गयानि	१४३ २२	गोठा	१३९ ३१
कवडा	८५ २९	खाघ	१३७ २९	गांगदी	५८ ३०	गोकनि	४५ ३०
केवडा	११४ ३३	खाघर	३५ ३१	गांठि	३६ २७	गोबर	८१ २४
केवडा	१६० २९	खीर	१३८ ३१	गांठा	३९ २८	गोबर	१३० ३२
केवदी	२ ३४	खीरकाकोली	१६१ ३१	गागरी	६८ ३३	गोरोचन	१६० २०
केवदी	५९ ३१	खीरविदारि	१६१ ३३	गाण्डथो	२८ २९	गोलथो	११४ ३२
केजपासी	४७ ३०	खीरोदक	१२९ ३२	गाढी	२ १७	गाली	५७ २३
केसर	८० २९	खीली	६६ ३२	गाहणा	९७ २५	गोली	६७ ३१
केसरे	१३१ ३०	खीलो	३४ २३	गिरणई	६९ २६	गोली	१५७ २६
केसरे	१६० १८	खूटा	१२४ २९	गिरियथो	१०७ २८	गोद	५८ २८
कोड	१२३ २७	खूणथो	२६ २४	गिरिया	९८ ३३	गोहु	४ ३७
कोयली	४७ २६	खूण्ठा	३५ २९	गिरिया	१९ ३०	गोहुला	४ ३७
कोडियायडा	९ ३३	खेजडी	५९ ३२	गीड	३६ २९	गोहरी	१६३ २८
कोदलथो	२९ ३१	खेजडी	११० ३७	गुफा	६३ २९	घ	
कयार	२ २९	खेजडी	१५८ ३०	गुरज	१३ २२	घडि	३० २३
कयार	६६ २६	खेटके	१३५ ३१	गुल	२९ ३३	घरटी	७१ ३०
कयाणथो	९७ २४	खेडथो	७४ २८	गुलिका	५ २९	घररीवादी	२ २८
क्षीरिणी	१२६ ३१	खेडथो	१२२ २५	गुली	२५ ३४	घरमादि मीतर	
		खेपरी	७ २२	गुन्दी	३९ ३२	घोलडा	२८ ३२
		खेपरी	५६ २२	गुडी	१६० २०	पांठि	५६ २६
		खोला	२८ २२	गुडी	३३ २५	पीसोडी	३७ ३४
		खोलीया	१४३ ३२	गुहा	६७ ३५	पीसोडी	१५७ २३
				गूरी	९ ३५	पूपरी	६९ ३३
				गूहली	१५१ २९	पोटक	२२ ३५
				गूणि	६८ ३१	घोडलथो	१२४ २९
				गूणि	७० २२	घोर	७५ ३०
				गूयणव	४ १९	पौणा	१३३ ३२
				गूयम्	७ २४		
				गून्दी	९८ २९	चगेरी	११६ ३०

४ द्वैमल्लिङ्गप्रणालीसिद्धिर्गणप्रयोगगतानां लौकिकभाषासंस्कारानामवताराद्युक्तयानिम्न।

भाषासंज्ञा	पृ. पं.	भाषासंज्ञा	पृ. पं.	भाषासंज्ञा	पृ. पं.	भाषासंज्ञा	पृ. पं.
सदलेखी	५ ३४	बीन	१५९ ३३	समाह	१३२ ४८	संज्ञा	४२ ३१
सद्भा	१८ २१	बीवरी	२५ २३	सर	१३६ ९८	संज्ञा	४३ २३
सद्भा	१९ ३१	सुखद्वाराग	२७ २४	सरो	५३ २१	संज्ञा	१५४ २७
सद्भा	१२६ ३०	सूद	९५ २७	सरो	५४ ३१	संज्ञा	५३ २७
सदफट	१५१ २९	सुदगाह	५८ ३२	सराभो (स)		संज्ञा	५४ ३३
सदददधो	१३० ३३	सूनी	१३१ २९	सराभो (१)	३० ३४	संज्ञा	५५ २९
सदददधो	१२८ २६	सुभगाभो	७ ३३	सराभि	८३ २८	संज्ञा	१०८ २९
सदददध	९९ २४	सुभगा	६९ १९	सराभि	१५१ ३४	उ	
सददी	६५ २८	सुददद	६८ २९	सराभो	५० ३३	संज्ञा	११९ ३०
सददी	६७ २३	सोनी	२९ ३४	सराभो	६९ २५	संज्ञा	३ १७
सददीगर	६७ २१	सोदी	१११ ३०	सराभि	१६२ २१	संज्ञा	११९ २९
सदददधो	६७ २३			सराभि	६५ ३३	संज्ञा	३ १७
सदददध	१६ ३४	सुभ	२९ ३६	सराभि	६६ १९	संज्ञा	३२ २७
सददीगभो	१६ ३४	सुदि	४२ १७	सराभि	६६ २०	संज्ञा	१४२ २८
सदददधपर	७३ २८	सुदि	५४ ३३	सराभि	१४७ ३०	संज्ञा	१६१ ३५
सद	१२१ ३२	सुदीति	६० २७	सराभि	१५७ २७	संज्ञा	४४ ३९
सदददधारिका	६२ ३०	सुदीति	६४ २५	सराभि(२)	४१ ३२	संज्ञा	१०७ ३९
सदददधारिका	५८ २४	सुदि	५६ ३१	सराभि	४३ ३०	संज्ञा	१५९ २५
सदददध	९९ ३१	सुदीदी	५९ २२	सराभि	४५ ३१	संज्ञा	१८ २५
सदददध	११९ ३२	सुदी	४० २३	सराभि	६६ २०	संज्ञा	१८ २५
सदददध	१० ३२	सुदी	१७ ३०	सराभि	१४२ २७	संज्ञा	३३ १९
सदददध	९ २२	सुदीभो	१२६ २९	सराभि	१३३ ३१	संज्ञा	७४ २८
सदददध	८ २१	सुदी	६८ २८	सराभि	१५९ ३३	संज्ञा	७७ ३३
सदददध	१०७ २९	सुदी	७८ ३१	सु	६५ २१	उ	
सदददध	१०९ २९	सुदी	१२८ ३०	सु	२७ ३१	संज्ञा	१५९ ३०
सदददध	१६० ३०	सुदी	१४२ २९	सु	८६ ३१	संज्ञा	२ ३६
सदददध	५४ २३	सुदी	१४३ २५	सु	१६ ३५	उ	
सदददध	१४५ २८	सुदी	१५१ ३०	सु	१२५ २९	संज्ञा	१०९ २८
सदददध	१६२ ३०	सुदी	८१ २४	सु	१२५ २९	संज्ञा	२९ ३६
सदददध	५९ २०	सुदी	३२ २९	सु	१३३ ३०	संज्ञा	४ ३३
सदददध	८ ३४	सुदी	१३२ ३१	सु	४ ३२	संज्ञा	१४० २६
सदददध	७१ ३०	सुदी	४८ ३३	सु	३९ ३२	संज्ञा	४३ ३२
सदददध	२३ २५	सुदी	७७ २९	सु	१५७ २७	संज्ञा	५६ २५
सदददध	१४० २७	सुदी	१२ १९	सु	११० ३०	संज्ञा	६५ २८
सदददध	६३ २६	[सुदी]	१४ २४	सु	९४ २७	संज्ञा	१४७ २९
सदददध	४ ३१	सुदी	५८ ३०	सु	११० ३०	संज्ञा	१३७ ३१
सदददध	१५९ ३४			सु	७६ २९	संज्ञा	१६० ३१
सदददध	१६१ २५	सुदी	५६ २८	सु		संज्ञा	८६ २६
सदददध	४३ ३०	सुदी	१२५ २८	सु	१३० ३३	संज्ञा	३० २४

हैमलिङ्गानुशासनवृत्तिदुर्गपदप्रबोधगताना लौकिकभाषाशब्दादीनामकारायनुक्रमणिका । ५

भाषाशब्दा	पृ	प	भाषाशब्दा	पृ	पं	भाषाशब्दा	पृ	प	भाषाशब्दा	पृ	प
बोरभो	३	१९	दुम्बी	४३	३०	धूरा	१५२	९	दुग्धक्षाय	६	३२
छोली	५४	२६	दुम्बी	१५९	१५	योहरि	५७	२३	दुपेली	६३	१८
			दुलाइ	६६	३२	योहरि	५८	३०	दुवटी	८१	२८
			दुस	१३८	३०	योहरि	१६०	२०	दुपेली	१६२	१६
छांकणभो	१८	३४	तेउसी	३८	२१	योहरि	१६१	१९	दुहडभो	२	३१
छेति	१५२	१८	तेउसी	८४	३२	योहरी	३९	१४	देहरभो	९१	२७
छेलिकूकडड	१५२	२६	तैलाटी	७०	२७				दोनड	१४९	३१
			तोटक	९४	२८				दोहला	१२६	२७
			तोमर	६२	१८	दन्ती	५८	२३	द्राय	६२	३३
त (ल ^१) मोटी	५४	३०	तोरण	१२४	२८	दताली	७१	२७	द्राखि	१५७	२५
तगोटी	१०९	३१	तोला	४७	३२	दडभो	२	१७	द्राद्र	४३	३२
तयू	७३	३३	त्राकडभो	९	२८	दडभो	३६	२९	द्राद्र	७१	२२
तगर	१६२	१६	त्राकलभो	६९	२८	दडभो	११८	३०	द्राद्र	१६	३५
तज	७१	२७	त्रापभो	२१	२८	दधिघरी	१२२	३३	द्रोअ	५७	२९
तज	८२	२९	त्रापभो	१२२	३२	दभूत	६१	३२	द्रोम	१६१	१९
तज	९६	२७	त्रापभो	१२८	३१	दभूत	८३	३४			
तज	९६	२९	त्रायमाण	५९	३३	दमणभो	७३	२६			
तणी	१४	३३	त्रिउडभो	२	३४	दमणभो	९९	२८	ध		
तम्बू	१४३	२१	त्रिगटि	१२२	२७	दहीनीघरि	२५	३०	धडि	३	१७
तवा	१०२	२७	त्रिगड्ड	८२	३०	दहीनीघरि	७४	२८	धमणि	४	३५
ताकडी	३	१७	त्रिफल	८२	३१	दहीनीघरि	१३२	३०	धमणि	६०	३३
ताजणभो	६३	२३				दहीनीघरि	१४५	२९	धवलभोखइर	२	२४
ताजिक	१६१	१७				दहीनीघरि	८१	२५	धवलीपाडलि	१५९	२६
ताड	३३	३०				दहीरीघरि	६४	२६	धानराकणसडा		
ताड	७३	३०	ध			दहीरीघरि	३९	३१	धिरा इति वा	६२	२२
तागित	४३	२९	धडभो	७०	३३	दांती	१६१	२६	धानरोमाड	१२३	२६
तालभो	३३	३२	धडभो	१४५	३०	दांती	७९	३०	धाइ	६५	२३
ताली	३३	३१	धली	१८	२४	दाइजभो	११५	२९	धाणा	५३	२८
तिउडा	२४	२९	धाणभो	१८	२८	दाइजभो	१५०	३१	धाणा	६१	१९
तिमिरी	५५	३२	धाणभो	१३६	३१	दाडिम	१५०	३१	धाणा	९५	२५
तिमिरी	६९	२९	धाणभो	१३६	३१	दाडिम	१५०	३२	धाणा	१०२	३०
तिमिरी	१६१	३०	धूक्या	९४	२७	दाडिम	६१	२३	धाणा	१३९	३०
तिरछा	६६	२९	धूणियभो	५७	२६	दादरि	६	२६	धार	१८	३२
तिलक	१४८	३३	धूणी	४	३१	दाती	४	३३	धाहडी	३९	२९
तिलबटि	७३	३२	धूस	७४	२४	दावडभो	२८	३३	धुरी	७१	२५
तिला	१०	२८	धूस	७५	३०	दाम	५	२२	धुरी	११०	२८
तिवारइज	९१	३२	धूस	११७	३०	दीबडी	७९	२७	धूअओ	५	२१
तिहुइज	४७	२४	धूस	३		दीबडी	१०७	२८	धूअरी	५४	३२
तीसभो	९७	२७	धूस			दीबडो	३६	२८	धूपीयभो		
तीतिमिरी	४०	२९	धूस						धूपणउ		

भाषाशब्दा	पृ	प	भाषाशब्दा	पृ	प	भाषाशब्दा	पृ	प	भाषाशब्दा	पृ	प
घोषठ	३५	३२	नीमाली	३९	३३	पतजिया	१४७	३१	पाठ	३८	२७
घूतारा	३४	२९	नीमाली	४१	२९	पदमाक	८७	३१	पाठ	५६	३२
न			नीमाली	६९	२६	पझक	९६	२८	पाठल	५६	२७
नठनी	४१	२७	नीमानी	१५७	२७	पझक	११२	२७	पाठल	१४२	२७
नजोली	१६३	२३	नीलचांग	८	३३	परनालि	१३०	३१	पाठल	१६०	२४
नम्ब	६७	२६	नीलचास	६७	२४	परसेवओ	५	२५	पाणही	११०	३०
नख	१३४	३०	नीबाह	७२	२७	पराणी	७१	३३	पातलि	१४९	३१
नर	१४१	२४	नीधरणी	४५	२८	परियच्छि	१५६	२६	पापड	२	३०
नली	६४	३२	नीसासा	२	३२	परीयच्छि	६०	१८	पारओ	१२४	३०
नल्ल	३२	३०	नीसाह	७१	३०	परीयच्छि	६९	२९	पारेवा	१५९	२४
नल्ल	१२२	३०	नेउर	७०	३०	परीयच्छि	१४३	२२	पालखी	५४	२६
नल्ल	१३५	३१	नेउर	१४८	२६	परीयच्छि	१४	२९	पालडी	१२	२६
नस	६३	२६	नेउर	१४८	३२	पट्रण	९८	२७	पालडी	५३	२८
नस	६३	२७	नेव	७५	२९	पल्लश	८२	२८	पालणओ	४८	३४
नह	१४१	२४	नेवा	११७	३१	पलास	१२६	३१	पालणओ	६१	२६
नागरवेली	७३	२६	प			पली	७७	३३	पासा	१६	३४
नाडि	६४	३०	पछेवडी	३३	३३	पसरियओ	५८	२६	पाहणी	६०	२३
नाडि	६४	३३	पटसाउ	६१	२६	पघवाडा	८	२६	पाहणी	६९	२८
नाडि	१६०	१७	पटीरडी	३४	३३	पहितवडी	६७	३१	पिचरका	४९	१७
नाडी	६०	२३	पटोल	९५	२९	पहुआ	३	१८	पिजु	५६	२४
नाडी	६४	३०	पनेला	१३१	३१	पहुआ	२९	२४	पिडी	३२	२९
नाथा	९४	२७	पटकुल	१२९	३०	पांजरा	४३	२२	पिडी	११६	३०
नाथि	५९	२७	पडधा	७८	३२	पांजरी	१३०	३२	पिडओ	९७	२४
नाम	१३	२३	पडल	१४२	२९	पांझुनी	७१	२०	पिडओ	१४९	३०
नारंग	१२५	२८	पडल	१५१	३०	पांति	५९	२३	पिण्डखजूरी	१५९	१५
नारंगफले	४	३६	पडवामओ	३०	२९	पाठडसाणा	१६२	२५	पिप्पल	१०१	३१
नाडेर	१०८	३१	पडिआर	११९	३०	पाउडघाला	७३	२२	पिप्पली	५	२८
नाडि	१०४	३१	पडीयार	७	३१	पाओ	१४	२७	पिप्पली	१५७	२५
नाहीति	६४	२८	पडीयार	२६	२४	पाखर	७	२१	पीपल	५९	३३
निगुण्ड	३९	१४	पडीयार	३५	३०	पापडी	१३७	३०	पीपलि	५८	२६
निसोत्र	२	३४	पडीयार	१४७	२९	पापडी	१४३	२६	पीव	४१	३३
निसोत्र	५७	२९	पडुआ	३	१८	पापडी	१४८	३३	पीक	५७	२८
निसोत्र	१६०	२४	पडुक	१७२	९	पाच्यओसीसओ	९६	२२	पीक	८०	२९
निसौत्र	७५	३१	पणचि	३	१९	पाछणओ	६	२१	पीक	८७	३०
नीक	१३०	३०	पणिछि	५९	३०	पाटओ	२९	२२	पीक	१६०	१९
नीहरण	६	२५	पणछि	७०	३०	पाटघटिका	७२	२६	पीठवनी	६३	३०
नीहरण	१४४	३०	पतग	७३	२४	पाटली	६५	३१	पीठवनी	६९	३०
नीथो	१२५	३२	पताका	१०३	२५	पाटली	७२	२६	पीठी	२८	२६
						पाट	८१	३०	पीतपावडा	३	२९

हैमलिङ्गानुशासनवृत्तिदुर्गपदप्रबोधगताना लौकिकभाषाशब्दादीनामकाराद्यनुक्रमणिका । ७

भाषाशब्दाः	पृ	प	भाषाशब्दा	पृ	प	भाषाशब्दा	पृ	प	भाषाशब्दा	पृ	प
पीपल	१०४	२५	पोलार	२	२८	घरघू	६२	१९	पीली	५९	३३
पीलीममरी	७०	२८	पोली	५४	२३	घरटी	३०	२८	पुहारी	१५	२९
पीलीममरी	१०७	३१	प्रधान	१४३	२३	घरटी	५४	२७	पुहारी	१०८	३१
पीलउनी	३४	२२	प्रसारणी	३९	२०	घरटी	११२	२३	यूअ	१४	२४
पीलउनी	५८	३०	प्रसारणी	६७	३१	घलदिका	१०२	२८	यूअ	९५	२९
पीलउनी	६२	३०	प्रियह	१६१	२२	बलही	५४	२८	येरी	६८	२९
पीलउनी	६२	३३				बलही	१०८	२६	बोरि	३९	२४
पीलउनी	८०	२९	फ			बला	६७	१८	बारि	१५१	२७
पीलउनी	९७	२३	फगा	२९	२३	बहरखा	१४८	३१			
पीलउनी	१४७	३२	फगा	१६०	२४	बाडुला	१३२	३१	भ		
पीलवनी	३	२१	फदरि	५४	२८	बाजवट	१६	३४	भइरवी	२५	२३
(पीलवनी ?)	५१	२८	फलिनी	५७	२८	घाट	१४९	३२	भद्रमोघ	६०	२३
पीलबाण	९	२७	फलिनी	५९	३२	बाटी	५४	२३	भद्रमोघ	८६	२७
पीलीममरी	१०७	३१	फली	४१	३०	बाप	१२८	३२	भद्रा	६०	३३
पीवड	४	२१	फिलसणा	१४७	२८	बाबचिका	५	३०	भमरा	१५९	१६
पुछ	१०३	२५	फिलसणाओ	४०	२६	बाणारापोडला	२८	३२	भमरि	२०	२६
पुडुविया	१	१८	फिरणी	५६	२४	बाणारी बाही			भमरओ	२०	२६
पुडुविया	३	१८	फीहा	९	२५	रली मीजी-			भमुदि	४३	२५
पुटे	१०४	२४	फीहा	३६	३०	गइ	१३	१९	भागरा	२६	२३
पुढओ	१४९	३०	फुटचीमडओ	६६	३३	बाणेराघटा	१२५	३२	भागो	१६२	२१
पुतली	४५	२५	फूलओ	९६	२१	बालओ	८२	२९	भाठि	१३२	३१
पुम्पोटा	३०	३२	कुल	८४	३३	विडलवणे	७	२५	भाठि	१३७	३१
पुसलीप्रमाणम्	८	२२	पुल	८४	३३	विडलण	२	२६	भाडओ	३	३३
पुसली	५८	२५	फेटीया	८१	२७	विडलण	५	२४	भाडओ	४६	२८
पूद	७१	२६	फेदरि	५४	२८	वि-दुआ	१०	३०	भाडओ	६७	३१
पूडओ	८	३५	फेदरि	१०२	२८	विलाइ	४०	२९	भागोजा	१२८	२९
पूडा	३१	२९	फोडओ	१०	२५	निविसीति	५०	२४	भातारओ	४	२२
पूरिकाख्य	६४	२७				निविसीति	५०	३०	भाथा	६	२०
पेइ (टी ?)	६३	२५	घ			निविसीति	५०	२५	भाथा	११०	३२
पेइ	६८	३०	बइसणओ	१२७	२७	मीसीति	५०	२५	भाथओ	४	३५
पेइ	११६	३०	बइरण	५७	३१	मीअओ	२	२०	भाथओ	३१	३१
पेह नीचलओ			बकीर	६	३३	मीअओ	१२७	२७	भाथओ	१५०	२९
[साधलिर- ओमूत्र]	३	२२	बगला	१४	२४	मीजाबोल	८	३२	भारंगी	८७	३०
पेह	७५	२६	बगली	४७	३७	मीजाबोल	२०	३२	मीलपालि	१२३	२८
पोतरा	२२	२५	बगाई	१५०	३०	मीजाबोल	३८	३०	भाडी	६५	२३
पोलरी [पग ला ?]	१८	३२	बधुआ	१६०	२८	मीजाबोल	६२	१७	मिलामा	१६०	१६
			बन्दीखानओ	६५	३०	मीजाबोल	७४	२५	मीलामा	६	३२
			बन्धिखानओ	४७	२५	मीजाबोल	१५८	३३	मीलामा	८२	३०
						मीदि	१८	३०	मुदधामली	१६१	३२

८ हैमलिङ्गानुशासनवृत्तिदुर्गपदप्रयोगताना लौकिकभाषाशब्दादीनामकाराद्यनुक्रमणिका।

भाषाशब्दा	पृ	प	भाषाशब्दा	पृ	प	भाषाशब्दा	पृ	प	भाषाशब्दा	पृ	प
भुरज	१२२	२६	महुडा	११६	३१	मुक्तीखांड	७०	२९	रक्तनिघोत्र	५	२७
भुरज	१२९	३२	मट्टाली	६३	२२	मुछ	७६	२९	रताञ्जणी	७०	२४
भूपोड	६१	१९	मांकडी	३८	२६	मुछि	७२	२४	रताञ्जणी	७३	२३
भूपोड	७५	३१	मांकण	२३	२२	मुठि	११०	३१	रताञ्जणी	१२६	३०
भूपोड	९५	२६	मांराण	७४	२९	मुणि	७	२२	रताञ्जणी	१६०	२०
भूपोड	९५	२८	मांचारीइस	६३	२६	मुणि	५५	२१	रथयासरि	१२५	३०
भूमिरफोटो	८३	२७	माखरांडि	२१	२७	मुणी	५५	२१	रथरीखोली	१२५	३०
भूर्जा	९६	२८	मांची	४२	२८	मुणि	१११	२९	रसवति	७६	३०
भुगरुवा	६	३४	मागरेजो	२६	३७	मुणि	१३१	२९	रसवति	१६०	३०
भेगणा	४८	२६	मात्रुली	१६२	१९	मुणी	५५	२१	रठि	१४	३३
भोटल	७३	२८	मात्रा	६१	२१, २२	मुसलीकद	१३४	३२	रता	४१	२७
भाडल	७६	२७	मारि	१३	२४	मुत्ति	६३	२५	राधिलिवाड	६९	३२
भोटल	१००	२५	मारि	७०	२१	मेखव	३३	२३	राह	२१	३२
भ्राता	५	३२	मात्रुओ	५	३२	मेडि	७०	२६	राह	७१	२४
म			मालथो	१५०	२९	मेडि	११०	३२	रांपी	५८	३२
मजुस	६३	२४	मालकागणी	१५९	२१	मेद	४२	२९	राई	१२	१९
मउमि	१४६	२५	मालकांगुणी	४१	३३	मोगर तो	२६	३१	राइ	४१	३२
मखियारणओ	१	२३	मापपणी	७०	२४	मोगरी	१०	२२	राधिपीरू	१३०	२३
मखीयारणओ	२९	३०	मापवनी	१६१	२०	मोगरी	३४	३२	राजारओ		
मजीठि	५६	३१	भासओ	३	२७	मोगरी	१०८	३०	पट्टओ	२९	२१
मजीठि	१६०	२१	भिरगी	६८	३१	मोटथेरी	८	१९	राठ	३८	२८
मणठिल	४१	२८	भिधी	५७	३०	मोटथेरी	६४	२३	राठ	४१	२६
मत्तवारण	१३६	३१	मीठा	८४	३०	मोष	२६	३१	राठ	४१	२९
मयण	४	२२	मीटी	३८	२४	मोष	६०	३०	राठ	६०	२९
मयणहल	२०	३०	मीडी	१४८	२७	मोष	८३	३०	राठ	६४	२३
मयणहल	३३	२४	मीजी	९	२६	मोष	१०२	३०	राठ	७८	२८
मयणहल	८५	३१	मुखवग	५१	३०	मांथ	१५८	३२	राढागारी	५८	२४
मरिचककोल	१३५	३२	मुखपठ	१२९	२६	मोष	१६३	२७	राढ	८५	३१
मरुखजो	७३	२५	मुझे	८१	२४	मोम	७३	३०	राफडजो	१०	२३
मत्त्यागरी	९४	३१	मुठि	११०	३१	मोरजिस्ता	७	२३	रायण	१२६	३१
मत्पयडजो	०	२७	मुदगवनी	७०	२५	मोत्र	१०४	२४	राठि	१३	२८
मत्हाजी	६३	१९	मुदगवनी	१५८	३२	य			राठि	२१	३१
मचीपणओ	१६३	१९	मुदगवी	१३४	२९	यत्तरीबडरी			रिछ	२५	३२
मत्तर	६०	१८	मुदही	६०	२६	माहे	९६	३१	रीगणी	५३	२६
महिन्दी	२५	३४	मुदही	१४८	३१	गवषाणी	५८	३१	रीगणी	६०	२६
महिदी	३२	३२	मुदही	३३	२३	मोत्र	१०	२८	रीगणी	८४	२२
महिदी	१५७	२३	मुदही	५४	३०	रु			रीगणी	१५७	२६
महुटेठी	१४१	२७	मुदही	११८	२८	रीषाणी	१०२	२८	रीगणी	१५७	२८

हेमचन्द्राजुभासनप्रसिद्धगणपद्मप्रभोधगताना छौत्रिभभापादाब्दादीनामपाराधनुक्रमणिका । ९

भापादाब्दा	पृ	प	भापादाब्दा	पृ	प	भापादाब्दा	पृ	प	भापादाब्दा	पृ	प
शौगली	१६३	२८	वपुसा	१४	३३	वास्तुति	५	२६	शाराण	६८	३०
रीग	१५	२३	पधाप गो	६	३०	वावदी	६६	३३	शास्त्रीमीठीगोदि	५६	२१
रुक्म	१६१	३०	वमणि	३९	२४	वापीधान	९६	३२	शिवावटा	६	२४
रुपेदा	९४	२७	वरंति	६८	२७	विठ्ठल	७९	२८	शिवावला	१५५	३४
रोध	२०	३३	वरण्डी	२९	३६	विठ्ठल	८४	३०	शिलाजित	५७	२५
रोमराजी	५४	३३	वरण्डी	४७	३०	विठ्ठल	५	२४	शिलाजित	८३	३१
रोहीधः	८२	३२	वला	१०४	३३	रिदारि	६१	३४	शिलाजित	८३	३२
रोहीध	१३७	३२	वद	१७	३१	विगाऊ	५४	२८	गुडी	१०२	२६
ल.			बहिसि	१०९	३१	विरहाणी	१६२	१८	गुडी	१४१	२४
भचारि	१३६	३०	बहिल	६९	२५	विरहाणी	८७	२७	शुनी	६७	-१
सधु शास्त्रियभो	६२	२०	बगिळि	१३०	२३	विरहाली धान्यक	८३	२७	श्रीवाच	१४	३१
रुपुपांति	५६	२७	बांसि	१२	२२	विलोचनागोली	१५७	२६	श्वेतभिरणई	३९	३१
सदू	२९	३४	बांसणी	६८	२५	पीठ	१५९	१६			
सबाइचा	१७	३०	बांसणी	१४०	२९	धीपणा	९८	३१	प		
लवणाशाह	५७	२७	बागि	१३	२८	धीजणो	७२	२९	पेसी	२	२३
सवगा	१३०	३२	बागि	१४	३३	धीजायोल	२६	३४	स		
सवण	१२१	२६	बागि	२१	३१	धुधमूल पोलार	२	२८	सयाहूकी	१५९	२६
सवि	१०७	३०	बागि	६३	३३	धेसा	७६	३९	संगि	१०६	३१
सागि	६४	२२	बाटि	६३	२३	धेसा	८८	२८	संयलथो	१३४	३०
सटा	६३	१९	बाटि	१४३	२७	धेवमी	३४	३३	सदपथो	१०	३३
सत्रिका	६५	१९	बाटि	१४९	३१	धीरण	१०५	२९	सदधू	८५	३१
सायजव	८३	३३	बाडी	२	२८	धीसी	५०	२५	सवण	७३	२४
सियग	७६	३२	बाणभो	४५	२८	धुधछलि	७१	२७	सरापपीतल	६५	२६
सीख	६३	३३	बाणि	५७	३२	धुधछलि	८३	३३	सटि (डि)	६५	३०
सीलरी	१०४	३३	धातोली	७३	२५	धुधपोलार	३५	२८	सठीति	८०	२७
सुगडा	८१	३०	वादल	१६३	१९	धुधरीगणी	१६३	२८	सतीस्थम्भ	७५	३०
रोहरी पुरी	११०	२८	वापरी	७०	२५	धुधरा	५	२५	सतुकार	१००	२३
रोहरी पुतली	४५	२५	वापरी	११६	२९	धेवमी	३४	३३	सबलवाटि	४८	२४
रोहरोपण	१२१	३०	वाममान	१५	२१	धेवरी	१०४	३३	समष्टीला	६	३६
सोही	८४	२८	वाममान	६३	२९	धेलि	६१	२४	समिल	५९	२८
स			वायविहप	३३	२७	धेख	५५	२३	समुद्रलण	६	३४
ससोली	६४	२७	वारला	६१	२९	धेख	७०	२७	सराण	१०८	२६
सदगण	६०	२७	वारला	१३८	२७	धेस	४	२९	सराप	१५	२६
सदगण	८४	३२	वाराहीकद	४५	३४	धेस	१३७	३०	सरुवा	३३	३४
सदगण	५७	३१	वाराहीकद	५५	३५	धेस	४६	२३	सहवा	७१	२४
सदगण	१३१	३०	वाराहीकद	६७	३२	धेस	४६	२३	सहवा	७१	२४
सज	४१	२९	वाल	७२	२७	धेस	४६	२३	सहवा	७१	२४
सटदर	४	३४	वालला	११५	३२	धेस	४६	२३	सहवा	७१	२४
सड	३४	२८	वाली	३३	२२	धेस	४६	२३	सहवा	७१	२४
सड	१४९	३१	वालथो	१५८	३१	धेस	४६	२३	सहवा	७१	२४
(वकीरिंगणी ?)	६०	२७	वालथो	८२	२९	शखाहूली	५९	३२	सहदेवी	१३४	२९
सददर	२३	२६	वालथो	५१	२९	शाराण	१६	२८	सहदेवी	१६३	२२
									सकलि	१२२	२६

श्रीहैमलिङ्गानुशासनविवरणे विवृतशब्दानामकाराद्यनुक्रमणिका ।

संस्कृतशब्दा	पृ	प	संस्कृतशब्दा	पृ	प	संस्कृतशब्दा	पृ	प	संस्कृतशब्दा	पृ	प
अ			अभिचिला स्त्री	१०	१२	अधुलीयन्म् न			अधु पुन	१२९	१७
अंश पु	३४	१३	अभिभासा स्त्री	४१	२०		१४८	१७	अण्डम् न	९७	६
अंशु पु	२१	२१	अभिशिराम् न	८०	८	अद्भुष्ट पु	२९	१२	अण्डम् न	१२३	२
अंगुळम् न	८१	९	अभिशोम पु	२४	१७	अङ्गि पु	३५	२२	अण्ड पु	१२३	१
अगुमती अज			अभ्र आ लि	७५	११	अङ्गिप पु	२३	३	अतसी स्त्री	४१	२१
	१५७	४	अभ्रम् न	७५	९	अच्छम् अव्य	२५	१९	अतिरद्भुम् न	१५५	१०
अंस पुन	१३८	२४	अभ्रहार पु	७५	११	अच्छ पु	२५	१७	अतिखट्ट पु	१५५	१०
आं ह न	८०	२७	अभ्रगू आ लि	४३	१४	अच्छ त्रिलि	२५	२८	अतिखट्टा स्त्री	१५५	१०
आहति स्त्री	६८	१५	अह्य पु	१	१४	अच्छोदम् न	९८	१८	अतिखर पुन	१३०	२१
आहि पु	३५	२२	अह्य पु	२७	२३	अच्छकवम् न	८२	१	अतिजगती स्त्री	५३	७
आहिप पु	२३	३	अह्यपाली स्त्री	६५	४	अच्छकावम् न	८२	१	अतियि अज	१५४	३
आकारः पु	७	१५	अह्यो पु	२१	११	अजगवम् न	८२	१	अतियि पु	२२	११
आकूपार पु	२२	३	अह्युर पु	१६१	४	अजगावम् न	८२	३	अतिधृति स्त्री	५३	८
आसम् न	७	१७	अह्युरा पुन	१३७	१५	अजगति स्त्री	४८	२३	अतिबला स्त्री	६२	२
आसम् न	८०	१	अह्युर पु	६	३	अजन्य पुन	१३०	३	अतिभी स्त्री	७०	१८
आसम् न	८४	१४	अह्योठ पु	२३	४	अजमोदा स्त्री	१०८	९	अतिमान आ लि		
आस पु	७	१६	अह्यव पु	२१	११	अजमोद पु	१०८	९		९०	६
आसत त्रिलि	१२४	१४	अह्यम् न	९६	४	अजस आ लि	९०	६	अतिमानम् न	९०	६
आसतम् न	१२४	१३	अह्य अव्य	९६	४	अजसम् न	९०	६	अतिशक्ती स्त्री	५३	८
आसत पु	१२४	१३	अह्यजम् न	८४	१२	अजाशी स्त्री	७०	१३	अतिशय आ लि	९०	६
आस्यम् न	१००	१५	अह्यज पु	१९	२०	अजिनम् न	७२	५	अतिशयम् न	९०	६
आस्यर पु	१००	१६	अह्यणम् न	८०	११	अजिरम् न	८०	११	अतीसार पु	१४	११
आस्यवती स्त्री	६९	१४	अह्यदम् न	१४८	१७	अजिरम् न	१००	५	अत्यमिश्रोम पु	२४	१७
आस्यवाट पु	२	१०	अह्यनम् न	८०	११	अथल पुन	१३४	२०	अत्यय पु	११	१७
आस्यि न	८३	७	अह्यना स्त्री	३७	६	अथलम् न	७२	२१	अत्यर्थ आ लि	९०	६
आशीवम् न	८४	१३	आह्य पु	१५६	२	अथलि पु	३५	१९	अत्यर्थम् न	९०	६
आय पु	२३	३	आह्यार पुन	१३२	१५	आथलि स्त्री	४५	६	अत्यष्टि स्त्री	५३	८
आय पु	२३	९	आह्यारधानी स्त्री			आथि स्त्री	४५	६	अत्याहितम् न	७४	१६
आयद पु	३०	१७		१४३	२	आथि स्त्री	६८	६	आत्युजम् न	१४७	२६
आयह पुन	१४०	४	आह्यारशकटी स्त्री			आथ्या स्त्री	४७	५	आत्युप्रम् न	८२	१८
आयाध आ लि	३१	३		१४३	२	आथ पुन	१२२	१	आत्री पु	९	९
आयाध पु	३१	२	आह्यार पु	९	२	आथ पु	२	१३	आहुतम् न	२०	११
आयारम् न	१००	१२	आह्यारि स्त्री	४३	२	आ(ज्या)ज्या स्त्री	४६	१४	आहुतम् न	७४	१२
आयुह पुन	१४०	२	आह्युह पुन	१३४	१९	आगवम् न	८०	२६	आहुत पु	२०	९
आयुह त्रिलि	१४०	४	आह्युलि स्त्री	४३	२	आगव पु	२४	१३	आहुत आ लि	७४	१२
आयि पु	३५	२०	आह्युली स्त्री	४०	११	आणि पुत्री	११०	३		२३	७

संस्कृतशब्दा	पृ	प	संस्कृतशब्दा	पृ	प	संस्कृतशब्दा	पृ	प	संस्कृतशब्दा	पृ	प
अक्षरं पु	१९	१४	अनार्थसिद्धि पु	२०	१६	अतम् १	१२४	८	अन्या स्त्री	१५५	२
अधिकरणम् न			अनाहत भा लि			अत पु	१०	१७	अपघन पु	१३	३
	१४२	२३		८१	१३	अत पु	१२४	८	अपविति स्त्री	४६	३
अधिकरणी स्त्री			अनिल पु	२५	३	अत त्रिलि	१२४	१०	अपटी स्त्री	६९	१३
	१४२	२३	अनिशा स्त्री	९४	१	अत पुरम् न	८५	१७	अपलम् न	७७	१३
अधिकारम् न			अनीक पुन	११८	२४	अन्तरम् न	१३१	१७	अरलम् अज	१५४	१
	१२०	१९	अनीकिनी स्त्री	३७	१२	अन्तर पुन	१३१	१६	अपथम् न	८८	१८
अधिकार पु	१२०	१९	अनुकम्पा स्त्री	३८	१४	अन्तराय पु	५	१५	अपदेश पु	१५	२
अधिधयणी स्त्री			अनुकष पु	१७	१	अन्तरालम् न	७४	३	अपमा पु	८९	२
	१४३	१	अनुक्रम पु	१९	१३	अन्तरिक्षम् न	७९	२२	अपभ्रस पु	१९	३
अधिष्ठानम् न	९१	४	अनुकोश पु	३८	१५	अन्त शब्दा स्त्री	४६	१६	अपरम् न	१४५	१०
अधिष्ठानम् न	१४८	१०	अनुगङ्गम् न	८९	१३	अन्तरीप पुन	९९	२	अपरम् न	१६१	२
अधिक्षि न	८९	१४	अनुनयम् न	१०२	३	अन्तरीपम् न	९९	१	अपररात्र पु	३२	७
अधीष्टि स्त्री	८६	७	अनुनय पु	८	३	अन्तरीयम् न	८१	११	अपरा स्त्री	१४५	१०
अधुष्य भा लि	३९	१०	अनुदात्त पु	२४	२	अन्तर्धण पु	१३	१	अपरा स्त्री	१६१	२
अधुष्या स्त्री	३९	१०	अनुनय पु	१७	३	अन्तधन पु	१३	१	अपराध न	८०	२७
अध्वर्ष पुन	१२१	१०	अनुनयणी स्त्री	१७	४	अन्तर्धा स्त्री	४७	४	अपराङ्ग पुन	१२३	१४
अध्वारामम् न	९९	१२	अनुमाव पु	१७	७	अन्तर्धा पु	१८	१६	अपवर्ग पु	१६	१७
अध्वेषण पुन	४८	१३	अनुमति स्त्री	४०	८	अन्तिक भा लि	५२	१	अपस्कर पु	७	६
अध्वेषणा स्त्री	४८	१३	अनुमान पुन	१२८	२	अन्तिकम् न	८३	१५	अपहव पु	१२	१
अध्वर पु	२४	१६	अनुमानम् न	१२८	४	अन्तिका स्त्री	५१	२४	अपाङ्ग पु	२८	१७
अध्या पु	९	८	अनुप्राधा स्त्री	१४८	७	अन्ती स्त्री	५१	२४	अपादानम् न	१४४	३
अध्या १	७८	९	अनुपलम् न	८९	१४	अन्तम् न	७५	१६	अपानम् न	७२	१८
अनङ्गम् न	७९	२३	अनुपनम् न	८९	१३	अन्तुक पुन	११८	२३	अगान पु	२५	४
अनङ्ग पु	७९	२३	अनुवाक पु	२७	१६	अन्ध पुन	१२६	७	अधिधान पुन	१२६	१३
अनन्तम् न	५८	१	अनुवाक पु	२७	२०	अन्ध भा लि	१२६	८	अधुष्यफलवान् पु		
अनन्त पु त्रि	५८	१२	अनुशय पु	११	१०	अन्धम् न	८१	४		२३	६
अनन्ता स्त्री	४२	१८	अनुशय पु	११	१०	अन्ध न	७९	२४	अधुष पु	३१	१६
अनन्ता स्त्री	५७	२२	अनुष्टुप् } स्त्री	४०	१०	अन्धक पुं	२७	१६	अधुष पुन	१३६	८
अनन्य पु	११	१४	अनुष्टुप् } स्त्री	५३	७	अन्धकार पुन	१३२	१	अध्रधानम् न	१४४	१
अनन्य पु	२४	१८	अनुक्रम न	९५	१७	अन्धनमसम् न	८०	३	अध्ररस स्त्री	५२	२३
अनकारण पुन	४८	१३	अनुदान पु	२२	११	अधिक भा स्त्री	५३	७१	अध्ररा स्त्री	५२	२३
अनकारणा स्त्री	४८	९	अनुप भा लि	४	११	अधु पु	१९	२४	अध्रम् न	८०	१९
अनापधमा स्त्री	९२	२२	अनुर पु	४	११	अध्र ० न	१५६	५	अध्रम् न	८४	७
अनामिका स्त्री	४०	१२	अनुर अन्य	९७	११	अध्रम् न	७९	२४	अध्र पु	११२	१७
अनारत भा लि			अनृतम् न	७४	२१	अन्धम् न	९४	८	अध्र पुन	११२	१७
	९	६	अनृदा पु	८	१८	अन्ध पु	१५५	२	अध्र पुन	१४	८
अनारम् न	९०	६	अनोक्त पु	१३	२	अन्धत् न	१५५	२	अध्रम् न	१३३	२१
अनार्यजम् न	८२	१६	अनोपुग पु	२७	६	अन्या स्त्री	४२	१३	अध्र पु	१३३	२१

संस्कृतशब्दा	पृ प	संस्कृतशब्दा	पृ प	संस्कृतशब्दा-	पृ प	संस्कृतशब्दा	पृ प
अन्धिकरः पु	३१ १६	अमानास्या स्त्री	४० ८	अरविन्दम् न	८० २१	अर्द्धगुच्छ पु	१४८ १४
अभिहित्ति स्त्री	५३ ९	अमित्र पु	३२ ९	अरि पु	२० १६	अर्द्धजरती स्त्री	
अभिक्रम पु	१६ १५	अमृणालम् न	८३ १४	अरिष्ट पु	८६ २३		१५३ ७
अभिख्या स्त्री.	४८ ७	अमृतम् न	७४ २०	अरिष्टम् न	८४ १५	अर्धनावम् न	१४२ १५
अभिग्रह पु	१२ १४	अमृता स्त्री	५८ ३	अरिष्टम् न	८६ २०	अर्द्धनावी स्त्री	१४२ १४
अभिजन पु	३१ १४	अमृताप पु.	२२ १४	अरु पु	१० २	अर्द्धपिप्पली स्त्री	
अभिषा स्त्री	४८ ६	अमृतास्रम् न	८३ ४	अरु न	७८ १३		१५३ ७
अभिधान पुन	१२७ २१	अम्बकम् न	८३ ७	अरुणा स्त्री	५६ १६	अर्द्धरात्र पु	३२ ७
अभिमर पु	७ ७	अम्ब पु	३२ २	अरुष्करम् न	८२ २५	अर्द्धर्ष पुन	१२१ १
अभिप्राति पु	२० १७	अम्बरम् न.	७९ २२	अरुष्यम् न	७९ १९	अर्द्धर्ष वा लि	१२१ २
अभिमान पु	१७ ६	अम्बरम् न	८१ ९	अर्क पु	२ ३	अर्षिशम् न	१०२ १
अभियाति पु	२० १७	अम्बरम् न	१६१ २	अर्कदान्त पु	२७ ४	अर्षियम् न	१०२ ३
अभिषक्ति स्त्री	४३ २	अम्बरीषपुन	१३७ १९	अर्काशमेघम् न	८९ ९	अशुद पुन	१२५ २४
अभिषङ्ग पु	१५ १०	अम्बा स्त्री	४२ ५	अर्कापल पु	२७ ४	अशुद पु	१२५ २५
अभिषव पु	१२ २	अम्बु न	८१ ६	अर्गलम् न	१५१ १३	अर्भ पु	४ १३
अभिहार पु	१५ १५	अम्बु न	१६३ ९	अर्गल पु	१५१ १३	अर्मम् न	१२९ ३
अमीक्षण आ लि	९० ६	अम्बुज पुन	१२१ ९	अर्गला स्त्री	१५१ १३	अम पु	१२९ २
अमीक्षणम् न	९० ६	अम्बुद पु	२१ १६	अर्घ पु	२८ १९	अवा पु	९ ७
अमीशु पु	२१ २२	अम्बुरुहम् न	८० १९	अर्घ्य आ लि	७७ ११	अवाक् स्त्री	७१ ११
अमीषु पु	२१ २२	अम्बुरुहम् न	८० २२	अर्घ्यम् न	७७ ११	अवाग् अव्य	७१ ११
अभ्यमि न	८९ १३	अम्बुल पु	३३ १५	अर्चि पुस्त्री	१४६ १४	अर्घ न	७८ ५
अभ्यप्रम् न	८३ १६	अम्बिका स्त्री	३९ ३	अञ्जुन आ लि	२३ २०	अलम् न	७४ ८
अभ्यर्षम् न	८३ १७	अम्म न	७९ ३	अञ्जुन आ लि	१५९ ९	अलक पुन	११८ १६
अभ्याशम् न	८३ १७	अम्मल पु	२३ १४	अञ्जुनम् न	१५९ ९	अलका स्त्री	१४८ ९
अभ्यास पु	८३ १७	अय पु	५ १४	अञ्जुन पु	२३ ४	अलक पु	३० ७
अघ्नम् न	१०० ६	अयनम् न	७२ १८	अञ्जुन पु	२३ १६	अलकक पु	३० ७
अघ्नकम् न.	१०० ७	अयस्कान्त पु	२७ ४	अञ्जुन पु	१५९ ९	अलञ्जीविकम् न	
अघ्रादि. पु	२५ ४	अयुत पुन	१२४ २६	अञ्जुन पु	१५९ ९		१५५ १२
अघ्नि स्त्री	६८ २३	अयोऽन्नपुन	१३५ १	अञ्जुनपाकी अज			
अमरा पु	१६१ ३	अयोधन पु	१३ ३		१५७ २	अलञ्जीविक पुं	
अमरदाह न	१४० १	अरषष्ट पु	२ १६	अञ्जुनी स्त्री	१५९ १०		१५५ १२
अमरदाह पु	१३९ २७	अरषि. पुस्त्री	११० ६	अर्णव पु	२२ १	अलञ्जीविका स्त्री	
अमरा स्त्री	१४८ ९	अरण्य पुन	१३० ८	अर्ण स्त्री	४६ ५		१५५ १२
अमरा स्त्री	१६१ ४	अरष्यम् न	७७ १७	अर्षे पु	३० १४	अलम्बुप पु	८ १
अमरावती स्त्री	१४८ ९	अरष्यानी स्त्री	५२ ७	अर्द्धे नि पु	३६ ३	अलम्बुपा स्त्री	८ १
अमर्षः पु	११ १९	अरणि पुस्त्री	१०९ २७	अर्द्धे आ लि	८७ ७	अलघ. पु	८ ११
अमर्ष पु	१५ ७	अररम् न	१०१ ४	अर्द्धम् न	८७ ४	अलसा स्त्री	८ १२
अमावसी स्त्री	४० ८	अररि न	१३९ १२	अर्द्धे पु	३१ ७	अलातम् न	७४ ११
अमावस्या स्त्री	४० ८	अररि पु	१३९ ११	अर्द्धेष्वा स्त्री	१५३ ६	अलातु न	१४६ ४

संस्कृतशब्दा	पृ	प	संस्कृतशब्दा	पृ	प	संस्कृतशब्दा	पृ	प	संस्कृतशब्दा	पृ	प
अलावु स्त्री	४३	१२	अवमम् न	८०	२६	अन्य पुन	१३०	१७	असव पु	२६	१७
अलावु स्त्री	१४६	३	अवयव पु	३३	१९	अन्यम्			असि पु	२१	१३
अलि पु	१०६	१३	अवर त्रिलि	१६१	१	अलिर्षं	१५८	१२	असित पु	२३	१७
अलिकम् न	९५	३	अवरम् न	१६१	१	अन्यपीमाव पु	२०	१	असिपेपु स्त्री	३८	१४
अलिधर पुन			अवरा स्त्री	१६१	१	अज्ञान पुन	१२६	२४	असिपुत्री स्त्री	३८	१३
	१३१	७	अवरोह पु	१६	२	अज्ञानि पुत्री	१११	४	अजितान्ता स्त्री	४२	१७
अभिनी स्त्री	१०६	१३	अवल्गम् न	११७	२	अज्ञीति स्त्री	४९	११	अमुर पु	२७	१८
अभिन्द पुत्री			अवल्ग पु	११७	२	अशुचि न	८१	१	अमृष्टव पु	२०	१७
	१२५	१५	अवलीङ्ग स्त्री	५७	४	अशोकम् न	८४	२३	अमृत् न	८०	९
अली पु	१०६	१३	अवश्याय पु	८५	८	अस्मत्तम् न	९८	८	अमृग् न	८४	१२
अली स्त्री	१०६	१३	अवष्टम्भ पु	८५	६	अस्मरी स्त्री	६९	१२	अमृग्धरा स्त्री	६०	३
अलीकम् न	९५	३	अवसन्निका			अस्मरम् न	८४	२३	असना स्त्री	९४	१
अल्कम् न	९५	५	स्त्री	५३	१७	अस्मसार पु	८४	२४	अस्त पु	२३	९
अलुका स्त्री	५३	१८	अवनागम् न	१४३	१९	अस्मा पु	३६	२०	अस्तम् न	७६	४
अवका			अवस्कर पु	७	६	अध्वान्त आ लि	९०	६	अस्त पु	२६	७
अवकेही पु	२३	६	अवहार पु	१५	१६	अध्वान्तम् न	९०	६	अस्ती स्त्री	३८	१३
अवकोकिलम् न			अवहितम् न	१४४	२५	अत्रि स्त्री	६८	१९	अस्थि न	८३	९
	१५५	११	अवहित्या स्त्री	१४४	२४	अथु न	७६	११	अस्मद् अलि	१५८	१२
अवकोकिल पु	१५५	११	अवहेलम् न	१५१	१७	अच्छेपु	१०५	१५	अस्मम् न	७५	११
अवकोकिला स्त्री			अवहेल पु	१५१	१७	अच्छेपा स्त्री	१०५	१५	अस्मम् न	२६	७
	१५५	११	अवहेला स्त्री	१५१	१७	अश्वगोष्ठम् न	९७	३	अस पु	१९	२१
अवगीत त्रिलि	७४	१७	अवाची स्त्री	३८	१७	अश्वगोयुग्म् न	८६	९	अस पु	२६	७
अवगीतम् न	७४	१७	अवार पुन	१३०	२०	अश्वपुर स्त्री	१४८	२	असु न	७६	११
अवग्रह पु	१३	९	अवि पु }	२३	८	अश्ववटम् न	२७	९	अह न	१०२	२४
अवचलम् न	७४	४	अवि पु }	३५	१७	अश्ववडवम् न	८९	८	अहमदमिका		
अवट्ट पु	२०	१३	अविरत आ लि	९०	६	अश्ववडवा स्त्री	२७	१०	स्त्री	५२	१४
अवट्ट पु	२९	४	अविरतम् न	९०	६	अश्ववडवा पु	२७	८	अहम्पूर्विका स्त्री	५२	१४
अवट्ट पुत्री	१११	२१	अभिन्मित			अश्ववडवा पु	२७	८	अहस्ता स्त्री	७७	१७
अवनस पुन	१३८	१८	आ लि	९०	६	अश्ववडवा पु	२७	८	अहार्य पु	२३	८
अवतमसम् न	८०	३	अविलिन्वितम् न	९०	६	अश्ववडवा स्त्री	२७	८	अहि पु	२२	१९
अवतर पु	१२	९	अवी स्त्री	३५	१८	अश्ववडवा पु	२७	८	अहि पु	२५	१०
अवतार पु	१८	६	अवी स्त्री	४३	११	अश्ववडवा पु	२७	८	अहि पुत्री	१११	१
अवयम् न	७६	१२	अवीचि पुत्री	११०	१	अश्ववडवा पु	२७	८	अहिनकुलम् न	८९	९
अवधि पु	१८	१२	अयेला स्त्री	६१	६	अश्ववडवा पु	२७	८	अहीन पु	२४	१६
अवनाय पु	१७	१६	अव्यक्त अग्नि	१५९	५	अश्ववडवा पु	२७	८	अहोरात्र पुन	११७	११
अवनि स्त्री	४२	४	अव्यक्तम् न	१५९	४	अश्ववडवा पु	२७	८	अहोरात्रो पु	३२	७
अवन्तिघोमम्			अव्यक्त पु	१५९	४	अश्ववडवा पु	२७	८	अहोनेयुक्त्म् न	२५	१२
न	८०	१३	अव्यक्तम् न	१५४	१७	अश्ववडवा पु	२७	८	आ		
अवमृष्य पु	३	१४	अव्यक्तम् पु	१५४	१७	अश्ववडवा पु	२७	८	आकर पु	१४	३
			अव्यक्ता स्त्री	१५४	१७	अश्ववडवा पु	२७	८			

संस्कृतशब्दाः	पृ. प.	संस्कृतशब्दाः	पृ. प.	संस्कृतशब्दाः	पृ. प.	संस्कृतशब्दाः	पृ. प.
आशी स्त्री	४८ २०	आह्वयः पु	१३ ४	इन्विका स्त्री	१४८ ४	उखा स्त्री	५५ ७
आशीविष पु	४८ २१	आह्वरकम्पम्न. १३	१६	इरा स्त्री	५९ १९	उष पु	२० २२
आशु न	१०२ १७	इ		इरिणम् न	१७ १०	उषगन्ध पु	४१ ८
आशु पु	९ २२	इधु पु	९ २२	इला स्त्री	४२ ५	उषगन्धा स्त्री	४१ ७
आशुग पु	२४ ५	इधुगन्धा स्त्री	५८ ६	इला स्त्री	४२ २५	उषप्रधा पु	२५ ४
आशुशुभ्रि पु	२४ २०	इधुभक्षिका स्त्री	४९ ३	इत्वला स्त्री	१४८ ४	उष वा लि	१३ २
आशोभिकम्पम्न	९३ १६	इक्षर पु	२२ ४	इयिका स्त्री	५५ ६	उषारः पु	८१ २
आशयम् न	७६ १८	इक्ष्वाकू स्त्री	३७ १७	इपीका स्त्री	५५ ६	उषै पथम् न	८८ १९
आश्रम पुन	१२९ १२	इक्षुदम् न	१५० ११	इपु न	१५१ २३	उषै पथ पुं	८८ २४
आश्रव त्रिलि.	११ १९	इक्षुद पु	१५० ११	इपु पु स्त्री	१५१ २३	उष्णादनम् न	१४३ १३
आश्रव पु	११ १९	इक्षुरी स्त्री	१५० ११	इपुधिः पुत्री	११० २४	उष्णाय पु	१६ ५
आषाढ पु	२४ ११	इच्छिकल पु	२१ १९	इष्ट आ. लि	९६ १४	उष्णायः पु	१४ १६
आष पुन	३८ १५	इच्छा स्त्री	४७ २	इष्टम् न	९६ ११	उष्णर पु	६ ४
आषन पु	१५९ ११	इज्य पु	४६ १५	इष्ट पु	९६ १३	उष्ण पुन	१२१ ३
आषन पुन	४८ १३	इज्या स्त्री	४६ १४	इष्टका स्त्री	५३ १२	उष्ण पुन	१२१ ६
आसन पुन	१२६ २३	इडा स्त्री	४२ ५	इष्टकापथम् न	८३ १४	उड्ड न	१४६ ७
आसनम् न	४६ १४	इडान्तघरः पु	२० १९	इष्टकायभा स्त्री	९३ ५	उड्ड स्त्री	१४६ ७
आसनम् न	१५९ १०	इडवत्तरः पु	२० १९	इष्टि स्त्री	४६ १	उड्डप पुन	१२८ १३
आषाणा स्त्री	४८ ११	इडुष पुन	१३८ ९	इष्वास त्रिलि	१३८ १६	उड्डखलम् न	७४ २
आषानी स्त्री	१५९ ११	इष्ममथनम् न	१४४ ५	इष्वास पुन	१३८ १६	उड्डनीम् न	९० १५
आषाणी स्त्री	७० १८	इष्ममथन पु	१४४ ४	इष्माम् न	८३ ७	उड्डीघ पु	३४ १९
आषव पु	१२ ४	इष्ममथनी स्त्री	१४४ ४	इष्टि स्त्री	६५ १०	उष्टकटम् न	८२ २३
आषार पु	१५ १४	इनघमम् न	९३ २	इष्टीम् न	९९ १४	उष्टकण्ठ पु	१०६ २६
आसुतिः स्त्री	४० १८	इन्दिरा स्त्री	४१ १७	इष्टी स्त्री	६९ ७	उष्टकण्ठा स्त्री	१०६ २६
आसुरी स्त्री	४१ १३	इन्दीवरम् न	८० २५	इष्टा पु	६२ ५	उष्टकलिका स्त्री	३८ ६
आस्था स्त्री	४८ ५	इन्दुकान्त पु	२७ ४	इष्टा स्त्री	६३ ४	उष्टकलिका स्त्री	५३ १९
आस्थानम् न	१४२ २२	इन्द्र पु	२१ १०	इष्टरः पु	२२ १६	उष्टकार पु	१७ १९
आस्थानी स्त्री	१४२ २२	इन्द्र पु	२२ १४	इष्टरघमम् न	९३ २	उष्टकृति स्त्री	५३ ९
आस्पदम् न.	९८ २०	इन्द्रदाह पुन	१४० १	इष्टस्थानम् न	९१ ५	उष्टकुशिक्षा स्त्री	४१ १२
आस्पदम् न	७७ ७	इन्द्रनील पुन	१३६ २	इष्टा स्त्री	६३ ७	उष्टतम् न	१०२ ९
आस्त्रा स्त्री	४६ १४	इन्द्राणी स्त्री	३७ ६	इष्टि पु	१०६ २४	उष्टतम् पुन	१३८ १९
आहव पु	१३ ५	इन्द्राणी स्त्री	७० १३	इष्टहा स्त्री	१०६ २४	उष्टनाशम् न	९६ ६
आहव पु	२४ १७	इन्द्राणी स्त्री	१५६ ९	उ		उष्टनाह पु	३५ ७
आहवनीय पुं	२५ ३	इन्द्रियम् न	८० १	उषम् न	१४७ २५	उष्टनाह पुं	८८ ७
आहावः पु	१३ ५	इन्द्रियम् न	९९ २२	उषम् न	१८ १४	उष्टार वा लि	१०० १२
आहोपुष्टिका स्त्री	५२ १४	इन्द्रियम् न	९९ २२	उषम् न	१८ १४	उष्टारम् न	८१ ११
आहिक वा लि	९४ १७	इन्द्रियस्त्वानता		उषम् न	९८ १४	उष्टारम् न	१०० १०
आहिकम् न	९४ १६	स्त्री	३८ ८	उषा पु.	९ ८	उष्टारम् न पु.	१४ २

संस्कृतशब्दा	पृ	प	संस्कृतशब्दा	पृ	प	संस्कृतशब्दा	पृ	प	संस्कृतशब्दा	पृ	प
सत्तराश्विमा			उदान पु	२५	४	उपग्रह पु	१२	१४	उपान्त स्त्री	५३	१५
स्त्री	३८	१८	उदीची स्त्री	३८	१८	उपग्र पु	१३	३	उपान्तम् न	८३	१६
सत्तरपूर्वा स्त्री	३८	१८	उदीच्यम् न	८२	२१	उपचाय्य पु	२५	२	उपावर्तनम् न.		
सत्तरफल्गुन्या			उदुम्बरम् न	७	९	उपजोष भा लि	८२	१५		१४३	१०
स्त्री	१४८	२	उदुम्बरम् न	८५	१	उपजोष्यम् न	८२	१४	उपासज्ञ पु	१५	५
सत्तरभद्रपदा			उदुम्बरः पु	७	८	उपदा स्त्री	४८	१	उमा स्त्री	४१	२१
स्त्री	१४८	४	उदखलम् न	७४	२	उपदेहिका स्त्री	३७	११	उमा स्त्री	५८	१९
उत्तरा स्त्री	३८	१८	उद्गाढ भा लि	९०	६	उपधा स्त्री	४८	१	उर न		७८ २
उत्तराषाढा स्त्री			उद्गाढम् न	९०	६	उपधानम् न	१४३	४			८२ ७
	१४८	३	उद्गालम् न	७४	३	उपधि पु	१८	११	उर सूत्रिका		
उत्तरासङ्ग पु.	२८	४	उद्गीथ पु	४	१	उपधृतिः पु	२१	२१	स्त्री	१४८	१६
उत्तरीयम् न	८१	११	उद्गाह पु	१७	१४	उपनागरिका स्त्री			उररुद्ध पु	१४	२
उत्थानम् न.	९७	२३	उद्भिञ्च पु	२३	२		४५	१५	उर्वरा स्त्री	४२	५
उत्थयम् न	८८	१८	उद्गाव पु	१७	१४	उपनीधि पु	१८	११	उर्वरी स्त्री	३७	७
उत्थल पुन	१३४	१५	उद्घ्य पु	२४	९	उपनिषद् स्त्री	४८	१७	उत्थलम् न	४	१०
उत्थात पु	३०	१३	उद्यम् पुन	१२९	१०	उपबर्ह पु	१६	५	उत्थलः पु	४	९
उत्थ पु	८	१७	उद्यान पुन	१२७	१६	उपबर्हणम् न	१४३	४	उत्थल पु	२६	१९
उत्थज्ञ पु	१५	६	उद्याम पुन	१२९	११	उपभृत् स्त्री	४८	२२	उदखलम् न	२०	६
उत्थवः पु	११	१८	उद्यावम् न	१७	१३	उपयम पु	११	५	उदखलम् न	७४	३
उत्थादनम् न	१४३	१३	उद्याव पु	१७	१३	उपल पुन	१३४	१८	उदखलम् न	१०१	७
उत्थाहनम् न	१४३	१३	उद्यून पु	१३	२	उपला स्त्री	६२	१२	उल्का स्त्री	५४	२
उत्थेष पुन	१२५	२६	उद्योग पुन	१२०	२५	उपवर्तनम् न	१४३	१०	उल्मुकम् न	९५	७
उदक् न	९०	९	उद्वर्तनम् न	१४३	१३	उपवसथ पु	४	३	उल्लसनम् न	९०	१८
उदक् शब्द	९०	९	उद्वानम् न	१४३	४	उपवह्र पुन	१३१	२	उल्लोच पु	१८	४
उदकम् न	८१	५	उद्याय पु	१७	१६	उपवास पुन	१३८	२२	उल्लोल पु	३२	१२
उदप्रमणीयम् न.			उन्माय पु	१८	४	उपवीतम् न	१२४	२४	उल्लव पुन	१३६	५
	९०	७	उन्मानिका स्त्री	४९	७	उपवीत पु	१२४	२३	उल्लाना पु	९	३
उदग्भ्रूमम् न	८८	११	उन्नेय पु	७	१९	उपवैणवम् न	९९	२०	उशीर पुन	१३१	२८
उदग्भ्रुम पु	८८	१२	उपकण्ठम् न	८३	१५	उपसरः पु	१२	१६	उथ पु	२०	५
उदह पु	१८	७	उपकारिक भा			उपसर्ग पु	१५	४	उथ न		७८ १
उदज पु	१२	१६	लि	५९	१८	उपसर्जनम् न	१४३	२०		१४६	८
उदत पु	१०	१६	उपकारिका स्त्री	५९	१७	उपसर्जनम् भाज			उथ भा लि	२०	५
उदपान पुन	१२६	२१	उपकार्य भा				१५४	४	उथ न	१४६	८
उदय पु	२३	१०	लि	५९	१८	उपसर्जकम् न	९५	५	उथगम् न	१४३	१९
उदर त्रिलि	१००	१७	उपकार्यो स्त्री	५९	१९	उपस्कर पु	७	३	उथपुथ पु	२४	२०
उदरम् न	१००	१७	उपकालिका स्त्री	४१	१२	उपस्थः पु	३	१४	उथा स्त्री	३८	२
उदरकः पु	१	१५	उपकुम्भिका स्त्री.	४१	११	उपह्वर पुन	१३२	१८	उथा भा	३८	३
उदशित न	८४	१५	उपकुम्भा स्त्री	३७	१८	उपाधि पु	१८	१०	उथा स्त्री	७८	२२
उदशात पु	२४	२	उपकम् न	१६	१३	उपान्त स्त्री	४८	२१	उथा स्त्री	१४६	८

संस्कृतशब्दाः	पृ ५	संस्कृतशब्दाः	पृ ५	संस्कृतशब्दाः	पृ ५	संस्कृतशब्दाः	पृ ५
उद्घासिका स्त्री	४९ ४	शक्तिवत् न	१०२ ४	एहम् न	९५ ६	श्रीपगव वा	
उद्घिष्ठा स्त्री	५४ २१	शाम् न	९७ २२	एन शा लि	२३ २०	लि	१०६ १८
उद्घिष्ठा स्त्री		शाम् न	७४ २०	एन पुं	२३ २०	श्रीपगव पुं	१०६ १५
अत्र	१५४ ४	शायु पु	९ १७	एप पु	१९ ७	श्रीपगवत् न	९१ २४
उष्ण भा लि	९८ ४	शमुष्ण पु	९ ७	एष न	७८ १६	श्रीपगवी स्त्री	१०६ १५
उष्णम् न	९८ ३	शायम् पु	२४ ९	एन न	८० २७	श्रीपविक भा	
उष्ण पु	२३ १३	शक्ति पुं	२२ १२	एवां न पुत्री	१११ २१	लि	१५६ १५
उष्ण स्त्री	९८ ४	शक्ति पु स्त्री	२५ १३	एवां नत् न	१११ २३	श्रीपविकम् न	
उष्णिक् स्त्री	५३ ७	शक्ती पुं	२७ ९	एवा स्त्री	२९ ३		१५६ १५
उष्णिका स्त्री	४१ १४	शक्ति पु स्त्री	११० २५	एवापत्नी स्त्री	४१ ३	श्रीपविकम् न	१३१ ३
उष्णीयम् न	१३७ १८	शक्ती स्त्री	३७ १०	एवा पुं	४८ १३	श्रीपविकम् न	
उष्णीय पु	१३७ १७		ए	एवगा स्त्री	४८ १३		१३१ ४
उद्य पुत्री	२१ २२	एक मि लि	१५८ ९	एवनी स्त्री	७० ४	श्रीसीर भा लि	
उद्यः पु	२१ २१	एकम् न	१५५ ३				१०१ ६
		एक पु	१५५ ३				१०१ ५
ऊ		एकपचारिणात्		ऐम् न	१५५ २३	श्रीसीरम् न	१०१ ५
ऊदुम्बरम् न	८५ १			ऐत्र पुं	१५५ २२		
ऊष न	७८ ११	स्त्री	५० ८	ऐन्द्री स्त्री	३८ १७	कम् न	८५ २१
ऊन त्रि भा लि		एकत्रिंशत् स्त्री	५० ८	ऐन्द्री स्त्री	१५५ २२	क पु	८५ २२
	१५५ ५	एकनवति स्त्री	५० ९	ऐरावतम् न	८१ २३	कच पुन	११२ २१
ऊह पुत्री	१११ २४	एकपचाशत् स्त्री	५० ८	ऐरावम् न	१२४ १७	कच पुं	११२ २२
ऊर्णा स्त्री	५७ २८	एकपची स्त्री	६९ १४	ऐरावत् पु	१२४ १६	ककार पु	७ १५
ऊर्णायु पु	९ १८	एकपरि न	८९ १४	ऐरावती स्त्री	३८ १	ककुद् न	१०२ २१
ऊर्णक पु	२१ ११	एकपठिका स्त्री				ककुद् पुन	१२५ १६
ऊर्णलोक पु	२० ७		१४८ १६			ककुद् न	१०२ २२
ऊर्मि पुत्री	१०९ २५	एकरात्र पुंन	११७ ५	ओक पु	७८ २४	ककुद् न	१०२ २२
ऊर्मिका स्त्री	५४ १७	एकउशम् न	५० १०	ओक न	७८ १७	ककुद् न	१०० १७
ऊय पु	८ ५	एकविंशति स्त्री	५० १	ओका पु	७८ २३	ककुद् स्त्री	३८ १६
ऊयणम् न	८३ ८	एकविंशति स्त्री	५० ७	ओप पु	२८ १८	ककुद् न पुन	१२८ २५
ऊयर भा लि	९७ ११	एकशतम् न	५० ३	ओज उ	२९ ३	ककुद् न पु	१२८ २५
ऊयरम् न	९७ ११	एकशतम् न	५० ९	ओज न	७७ २१	ककसती स्त्री	७० ६
ऊष्मा पु	३६ २३	एकपथि स्त्री	५० ९	ओदन पुन	१२७ ५	कक्ष पुं	८ ४
ऊद् पु	१०६ २५	एकसप्तति स्त्री	५० ९	ओष पु	३२ १३	कक्षा स्त्री	६३ १४
ऊहा स्त्री	१०६ २५	एकसहस्रम् न	५० ९	ओषप पुन	१२६ ८	कक्षा स्त्री	१०३ १८
		एकान्त भा लि	९० ६	ओषवि स्त्री	६८ १९	कक्षा पुट पु	२ ९
		एकातम् न	९० ६	ओष उ	१९ १४	कदया स्त्री	५९ ६
ऊष पुन	११५ २१	एका स्त्री	१५५ ३			कक्ष पु	२३ १
ऊष पु	११५ २२	एकावती स्त्री	१४८ १६	ओषिती स्त्री	१४२ १७	कक्षट पु	२ १०
ऊषयम् न	७९ १६	एकाकीति स्त्री	५० ९	ओषिद्यम् न	१४२ १७	कक्षण पुन	१२३ १३
ऊष्य स्त्री	७१ १४	एकाहम् न	८८ ७				
ऊषीयम् न	१०२ ४						

संज्ञा	पृ	प	संज्ञानामः	पृ	प	संज्ञानामः	पृ	प	संज्ञानामः	पृ	प
मू. न.	१५०	५	वटी स्त्री	१४९	२४	कदम्ब पु	१५१	१२	कपाटी स्त्री	१४९	२२
पु	१५०	५	कटीरम् न	१०१	२	कदम्बकम् न	१५१	११	कपालम् न } १३४ ६	१४२	१०
स्त्री	१५०	५	कट्ट न	८६	१२	कदम्बः पु	६	१			
मू. न.	१३५	१८	कट्टु भा लि	८६	१४	कदलम् न	८४	१८	कपाल पु	१३४	६
पु	१३५	१७	कट्टा स्त्री	८६	१३	कदलम् न	१४५	२२	कपाली स्त्री	१४२	१०
स्त्री	४०	१५	कट्टा पु	२३	१४	कदला स्त्री	६९	१६	कपिल भा लि	२३	२०
स्त्री	४०	१५	कट्टु पुं	८६	१२	कदली स्त्री	६९	१६	कपिलः पु	२३	१९
पु	१९	२०	कट्टुत्तुम्पी स्त्री	३७	१७	कदली पु	६९	१७	कपिश भा लि	२३	२०
स्व पु	१०५	१७	कट्टुरोहिणी स्त्री	३९	६	कदली स्त्री	१४५	२२	कपिश त्रिलि	१६३	६
स्त्री	१९	२१	कठकलापम् न	८९	९	कट्टुष्णम् न	९८	३	कपिश पु	२३	१९
पुन	१२१	४	कठिन भा लि	७३	२	कट्टु भा लि	२३	२०	कपिश्रीपम् न	१०२	४
पु	२२	५	कठिनम् न	७३	२	कट्ट पु	२३	१९	कपिसेनम् न.	९३	२१
पु	४०	४	कठिन पु	२३	१३	कनकम् न	८५	२	कपिसेना स्त्री	९३	२१
स्त्री	४०	३	कठिनी स्त्री	७०	६	कनिष्ठा स्त्री	४०	१२	कपी स्त्री	३७	१०
स्त्री	५५	१८	कठिनी स्त्री	५७	१७	कनीनिका स्त्री.	५४	७	कपोलि स्त्री	४३	२
टिका स्त्री	५५	२०	कट्टर पुन	५	१७	कन्तु पु	९	१६	कपोल पु	१९	१७
स्त्री	७१	४	कटार पु	२३	१९	कन्या स्त्री	५८	४	कफ पु	२१	१५
स्त्री	४३	१२	कटार भा लि	२३	२०	कन्द पुन	१२५	२३	ककलिः स्त्री	४३	२
स्त्री	७१	६	कण पु	१०५	१९	कन्दरम् न	१५०	२२	कपोलि स्त्री	४३	२
मू. न.	७३	१३	कणय पु	५	१५	कन्दर पु	१५०	२१	कषण्य पुन	१२६	१
पुन	११९	२७	कणा स्त्री	३७	१७	कन्दरा स्त्री	१५०	२१	कवरम् न	६९	३
स्त्री	५३	१८	कणा स्त्री	१०५	१९	कन्दरी स्त्री	१५०	२१	कवरी स्त्री	६९	२
न	१४९	२४	कणा वज	१५७	२	कदलम् न	१५१	१५	कमठ पुन	१२२	१०
पु	१०४	२१	कणिका स्त्री	५४	९	कदल पु	१५१	१५	कमठ पु	१२२	११
पु	१४९	२४	कणिका पुन	१३७	१४	कदली स्त्री	१५१	१५	कमठी(?) स्त्री	१२२	११
पुन	१२०	७	कण्टक पुन	११९	६	कदु पु स्त्री	१११	२४	कमण्डल पुन	१३९	१३
स्त्री	४५	६	कण्टकारिका			कदुक पुन	११८	२२	कमल पुन	१३४	२१
पु	३२	१०	वज	१५७	२	कण्वर पु	२१	१७	कमला स्त्री	४१	१६
स्त्री	४१	१९	कण्ठ पु	२०	१२	कण्वरा स्त्री	३८	९	कमलोत्तरम् न	८३	६
स्त्री	६२	१४	कण्ठाला स्त्री	७०	३	कण्वकुञ्जम् न	१४४	२२	कम्प पु	१६	५
स्त्री	१०४	२१	कण्डरा स्त्री	६०	३	कण्वकुञ्जा स्त्री	१४४	२१	कम्पि स्त्री	६८	१२
पु	८	४	कण्डू पु	४८	१४	कण्ट पुन	१२१	१९	कम्बलम् न	२८	५
मू. न.	१५१	२०	कण्डोल पु	३२	१८	कपर्दं पु } २१ ५	कपर्दक पु स्त्री.	२०	कम्बल पु	२८	४
पु	१५१	२०	कण्ठि थलि	१५८	१०				कपर्दक पु	२१	६
स्त्री	१५१	२०	कण्ठुष्णम् न	८२	२६	कपर्दक पु	२१	६	कम्बलिवाद्य पुन		
स्त्री	४३	२	कया स्त्री	४७	१८	कपर्दिका स्त्री	२१	६		१२९	२०
मू. न.	७६	४	कयानकम् न	१४४	१५	कपाटम् न	१४९	२२	कम्बली स्त्री	१०९	११
स्त्री	१०४	२०	कयानिका स्त्री	१४४	१५	कपाटाः पु	१४९	२२	कम्बा स्त्री	५८	१६
स्त्री	१०४	२०	कदम्बम् न	१५१	११				कम्बि स्त्री	६७	१२

संस्कृतशब्दा	पृ ष	संस्कृतशब्दाः	पृ ष	संस्कृतशब्दा	पृ ष	संस्कृतशब्दा	पृ ष
किरात पु	२० १५	कुमुदम् न	१२१ २५	कुण्ड पु	१४९ २०	कुम्भी स्त्री	१६० ५
किरातक पु	२० १६	कुट्टय पु	१२१ २४	कुण्डन पुन	१३५ ४	कुम्भीर पु	२३ २०
किराती स्त्री	३९ ८	कुट्टमयूरी स्त्री		कुण्डला स्त्री	१३५ ५	कुम्भकम् न	८४ २२
किरीट पुन	१२१ २३		१५२ ६	कुण्डलहिरण्यम्		कुम्भ पु	१५६ ३
किर्मा स्त्री	६१ १०	कुट्टिः स्त्री	६७ ४		न १५३ १२	कुम्भ पु	२५ २३
किर्मा र स्त्री	२३ २०	कुट्टी स्त्री	३७ १०	कुण्डी स्त्री	१४९ २०	कुम्भोत्तम् न	१४८ ३३
किर्मा र पु	२३ २०	कुट्टुम् न	८४ १०	कुत्तप पुन	१२८ ५	कुम्भेयम् न	९८ १६
किलाट पु	१०७ २४	कुक्षि पु	३६ १	कुत्तकम् न	९५ १५	कुम्भम् न	७४ १
किलाटिका स्त्री	१०७ २४	कुङ्कुमम् न	८० ६	कुत्तप पु	४ ९	कुम्भम् न	९५ १८
किलाटी स्त्री	१०७ २४	कुङ्कुम पु	८० ७	कुत्तप पु	१२६ १८	कुम्भय पुं	२४ १४
किलासम् न	८३ २१	कुञ्ज पु	१९ १३	कुत्तु स्त्री	४३ १२	कुम्भय पु	५ १४
किलिञ्च पु	२९ ३	कुञ्चन्दनम् न	७३ ४	कुत्तहल्म् न	७३ १९	कुम्भिश पुन	१३७ १
किलिमम् न	९९ १५	कुञ्चिका स्त्री	४१ १२	कुत्तम् न	१५० १०	कुम्भीर पुन	१३२ ६
किलिवषम् न	८० २६	कुञ्चिका स्त्री	५४ १६	कुत्तप पु	१५० १०	कुम्भाप पुन	३५ ३
किल्बिषम् न	१०२ २	कुञ्ज पुन	१२१ ७	कुत्ता स्त्री	१५० १०	कुम्भापम् न	३५ ३
किञ्चु पुष्पी	१११ २६	कुञ्जर पुन	१३२ २२	कुत्तल पुं	३३ १८	कुम्भाप पुं	३५ ३
किसलम् न	७३ ९	कुञ्जरा स्त्री	३९ ५	कुन्त स्त्री	४१ ६	कुम्भासाभिपुत्रम्	
किसलयम् न	८२ ५	कुञ्जलम् न	८० १३	कुन्त स्त्री	३० ८	न	८० १३
किसलयम् न	९९ २०	कुट पुन	१२२ २	कुन्त पु	३० ७	कुल्प पुन	१३० १५
कीकसम् न	८३ ९	कुट पु	१०४ १८	कुन्त पु	१९ २२	कुल्प ना लि	१३० १६
कीटम् न	८१ १	कुटक पु	१ १३	कुन्तल पु	१९ २३	कुवल पुन	१३४ १६
कीट पु	१०७ २१	कुटर पु	५ १७	कुन्द पुन	१२५ १९	कुल्पा स्त्री	५९ ११
कीटी स्त्री	१०७ २१	कुट्टि पुष्पी	१०९ २१	कुन्द पु	२० ५	कुल्पा स्त्री	१३० १६
कीनाश स्त्री	२२ १७	कुटी स्त्री	१०४ १८	कुन्दु पु	२० ४	कुवल पुंन	१३४ १६
कीनाशः पुं	२२ १६	कुटीर पुन	१३२ २६	कुन्डम् न	७६ २०	कुवलम् न	१५१ २
कीर्ति स्त्री	६९ १	कुट्टम्भम् न	९९ ६	कुमारम् न	६९ ५	कुवल पु	१५१ १
कील पु	१०९ ५	कुट्टिम पुन	१२९ १३	कुमार पुं	६९ ४	कुवलम् न	८० २५
कीला स्त्री	५२ २	कुट्ट पु	२३ ४	कुमारी स्त्री	६९ ३	कुवलम् न	१५१ २
कीला स्त्री	१०९ ५	कुट्टार, स्त्री	१०८ २३	कुमुद न	८० २४	कुवली स्त्री	१५१ २
कीलालम् न	७३ २०	कुट्टारी स्त्री	१०८ २३	कुमुद पुन	१२५ २३	कुशा पुन	१३३ १
कीलालम् न	८१ ३	कुट्टव पु	२३ १	कुमुदम् न	८० २३	कुशा त्रिलि	१३३ ३
कीलालम् न	८४ १२	कुट्टव पु	२८ ९	कुम्भा स्त्री	४७ १९	कुशम् न	८१ ६
कीलि स्त्री	६६ १४	कुट्टवक पु	२८ १०	कुम्भम् न	२० ६	कुशा पु	३४ १९
कु स्त्री	४२ ६	कुट्टवल पु	१३४ ५	कुम्भ पु	१०५ २५	कुशात त्रिलि	७३ १४
कुङ्कुद पुन	१२५ १७	कुट्टवम् न	७६ १८	कुम्भम् न	१०५ २५	कुशातम् न	७३ १४
कुङ्कुद पु	१२५ १९	कुट्टवच्छत्रयम् न	९२ १८	कुम्भम् न	१६० ९	कुशा स्त्री	६३ ४
कुङ्कुन्दारम् न	१०० १६	कुट्टवच्छत्रया स्त्री	९२ १८	कुम्भ पु	१०५ २५	कुशिक पु	१ १२
कुङ्कुलम् न	७३ ११	कुणप पुन	१२८ ४	कुम्भ पु	१६० ८	कुशी स्त्री	६३ ४
कुङ्कुल पुन	११३ २५	कुण्डम् न	१४९ २८	कुम्भी स्त्री	१०५ २५	कुशेशयम् न	८० १९

संस्कृतशब्दाः	पृ	प	संस्कृतशब्दा	पृ	प	संस्कृतशब्दा	पृ	प	संस्कृतशब्दा	पृ	प
कुष्ठ पुन	१२२	६	कृत आ लि	७४	१३	कृष्णला स्त्री	४२	२३	कोण पु	३	१२
कुसिदम् न	९८	१९	कृतम् न	७४	१२	कृष्णा स्त्री	३७	१७	कोदण्ड पुन	१२२	२०
कुसीदम् न	९८	१९	कृत पु	९१	१०	कृष्णा स्त्री	४१	११	कोदुम्बरिका		
कुसुम पुन	१२९	१४	कृता स्त्री	९१	१०	कृष्णा स्त्री	४१	१३	स्त्री	३९	२
कुसुमम् न	८४	२०	कृतान्त पु	१०	१४	कृष्णा स्त्री	४२	११	कोद्व पु	२४	१४
कुसुम्भ पुन	१२८	२३	कृति स्त्री	५३	८	कृसर पु	१०८	२२	कोप पु	१५	६
कुसुल पु	२०	१५	कृतम् न	७५	७	कृसरा स्त्री	१०८	२२	कोरक पुन	११८	१९
कुसुम्बुष पुन	१३९	१९	कृति स्त्री	४२	११	केका स्त्री	५४	१०	कोलम् न	१६२	१३
कुहन आ लि	४८	१०	कृतिका स्त्री	५२	१९	केणिका स्त्री	५४	१७	कोल पु	२१	७
कुहन पुन	४८	१३	कुल आ लि	४६	१९	केतन पुन	१२६	२२	कोल पु	१६२	१२
कुहना स्त्री	४८	१०	कुल्य आ लि ष	१५४	१८	केतनम् न-	१४३	१७	कोलकम् न	८३	८
कुहरम् न	८१	१७	कुलम् न	९०	१२	केतु पु	९	१५	कोला स्त्री	१६२	१२
कुहाला स्त्री	६२	३	कुसा स्त्री	४६	१८	केदर पु	७	४	कोलाहल पुन	२४	३
कुहु स्त्री	४०	९	कुनिम त्रि लि	५	५	केदार पुन	१३२	५	कोलाहल पुन	१३५	१७
कुहुकम् न	९५	१७	कुनिमम् न	५	५	केयूरम् न	१४८	१७	कोश पुन	१३७	४
कुहु स्त्री	४०	९	कुनिम पु	५	४	केलि पुस्त्री	१११	८	कोशम् न	१४७	८
कुम्बिका स्त्री	५४	१५	कुपा स्त्री	४७	३	केली स्त्री	१११	८	कोश पु	२६	९
कुट पुन	१२१	१५	कुपीटम् न	८१	४	केवल त्रिलि	१६२	११	कोश पु	१४७	८
कुटशात्मलि			कुपीटम् न	९६	१५	केवलम् न	१६२	११	कोशातकी षज्ज		
कुस्त्री	११०	९	कुमि पु	३५	२०	केवली स्त्री	७०	५	लि	१५७	१
कुस्त्री पु	६	१५	कुमिजम् न	८२	१५	केवली स्त्री	१६२	११	कोशातकी स्त्री	३७	१७
कुप पु	१०८	१४	कुमिजगधम् न	८२	१६	केशम् न	८२	२०	कोशिका स्त्री	५४	१७
कुपी स्त्री	१०८	१४	कुशालु पु	२४	१९	केश पु	१९	१९	कोशी स्त्री	१४७	८
कुपर पुन	१३१	८	कुपम् न	८२	११	केश पु	१९	२४	कोप पुन	१३८	३
कुप पुन	१३१	८	कुपकम् न	८२	११	केसर पुन	१३३	७	कोष्ठ पु	२०	१५
कुर्च पुन	१२०	२८	कुपक पु	१	१२	केसरी पु	२४	९	कोष्ठ पु	२९	९
कुर्विका स्त्री	५४	१५	कुवि (पि १)			केदार्यम् न	९१	२४	कोष्णम् न	९८	३
कुर्षम् न	९८	२६	स्त्री	६६	१७	केरवम् न	८०	२२	कोक्षेयक पु	२१	१३
कुर्पर पु	७	१३	कुष्ठि आ लि	४५	१८	केरात पु	२०	१६	कोजायनी स्त्री		
कुर्पाष पु	८	१०	कुष्ठि पु	२२	११	कैशिची स्त्री	४५	१५		१०६	१६
कुर्म पु	२५	४	कुष्ठि स्त्री	४५	१७	कोकनदम् न	८०	२५	कोजाय य पु	१०६	१६
कुलम् न	७३	२१	कुष्ण आ लि	२३	२०	कोटर पुन	१३२	११	कोतुकम् न	९५	१५
कुलक पुन	११७	१५	कुष्णम् न	८३	८	कोटि स्त्री	६७	१५	कोतुहलम् न	७३	२०
कुल्माण्ड पु	२९	१४	कुष्णम् न	८४	३	कोटिः स्त्री	९४	९	कोपीनम् न	७३	५
कुल्पाण्ठी स्त्री	३७	१८	कुष्णम् न	८४	२४	कोटिवर्पा स्त्री	४१	१९	कोपीनम् न	८०	२७
कुकाटिका स्त्री	३८	८	कुष्ण पु	२३	१७	कोटिष पु	३४	१२	कोमुद पु	२४	१०
कुच्छ आ लि	८२	१३	कुष्णत्रिया स्त्री	४१	२१	कोटीश पु	३४	१२	कोमुदी स्त्री	४०	५
कुच्छ पुन	११५	११	कुष्णभूमम् न	८८	११	कोट पुन	१२२	५	कोतीनम् न	७३	२
कुच्छम् न	८२	१२	कुष्णभूमः पु	८८	१३	कोठ पु	१६	१५	कोठिक पु	१	१६

सरहृतशब्दा	पृ प	सरहृतशब्दा	पृ प	सरहृतशब्दा	पृ प	सरहृतशब्दा	पृ प
कौशेय भा लि	८१ १३	क्षतजम् न	८४ १३	क्षुमा स्त्री	४१ २१	खण्ड पुन	१२२ १३
कौमुदभम् न	१०६ १७	क्षत्र पुन	१३१ १	क्षुर पु	६ ३	खण्ड भा लि	१२२ १४
कालुभ पुन	४ १७	क्षत्रिय पु	२२ १०	क्षुरप्र पु	२४ ५	खण्डपु पु	९ १९
कालुभ पु	४ १७	क्षत्रियवभा स्त्री	६३ ५	क्षुरिका स्त्री	३८ १३	खण्डल पुन	१३५ २७
कमर पु	९ १८	क्षत्रिया स्त्री	३७ ७	क्षुण्णम् न	९८ ५	खण्डा स्त्री	१२२ १५
कङ्कम् न	१२० २७	क्षमम् न	४७ १०	क्षेपणी स्त्री	१४३ २	खदिर पु	६ १
ककच पु	१२० २६	क्षम त्रिलि	४७ १०	क्षेम पुन	१२९ १८	खदिरखार पु	१४ ११
ककर पु	२५ ४	क्षमा खा	४७ ९	क्षेमा स्त्री	१२९ १८	खनि स्त्री	६६ १९
कणि स्त्री	४५ ९	क्षय पु	११ ८	क्षेत्रम् न	९९ २६	खपुर य प्रा	८६ ३
कण्टु पु	२४ १६	क्षव पु	१२ ३	क्षेत्रज्ञ भा लि	२१ ९	खपुरम् न	८६ ३
कम पु	१६ १५	क्षवथु पु	१० १०	क्षेत्रज्ञ पु	२१ ९	खर न	९९ १८
कमणम् न	९८ २२	क्षार पु	७ ७	क्षेत्रियम् न	९५ १३	खरकुटीप्राण पु	
कणिका स्त्री	४९ ७	क्षारक पुन	११८ २०	क्षेत्रिय पु	९५ १४		१५६ १
कव्यम् न	७७ ६	क्षिति स्त्री	४६ ६	क्षेत्रेणी स्त्री	७० १८	खर क्षमि	९ १२
कव्यादा स्त्री	४२ १२	क्षिपका स्त्री	५४ ६	क्षेत्रम् न	८१ ५	खर भा लि	२३ २०
कमि पु	३५ २१	क्षिपणि स्त्री	४५ ११	क्षेत्र पुन	१२९ १९	खर पु	९ १२
किया स्त्री	४६ १९	क्षिप्र भा लि	९० ६	क्षेत्र त्रिलि	५१ १३	खर पु	१० ७
कुट्ट स्त्री	४८ १४	क्षिप्रम् न	९० ६	क्षेत्रम् न	५१ १३	खर पु	२३ १६
कूर भा लि	१०१ ३	क्षिया स्त्री	४७ १५	क्षेत्र पु	२० २२	खरम् पु	१० ७
कूरम् न	१०१ ३	क्षीर पुन	१३२ १०	क्षेत्र पु	५१ १३	खरु स्त्री	४३ १२
कौटम् न	१४१ १६	क्षीरम् न	८१ ३	क्षेत्रा स्त्री	५१ ११	खरुम् न	८५ १
कौटम् न	१४८ १३	क्षीर पु	८१ ३	क्षेत्रित पुन	१२४ १२	खरुर्पु पु	७ १०
कौट पु	१४१ १७	क्षीरपम् न	१५४ १६	क्षेत्रित पुन	१०४ १२	खरुम् न	९४ ७
कौटा स्त्री	१४१ १६	क्षीरपा स्त्री	१५४ १६			खल त्रिलि	८८ २
कौटाप पु	३० १३	क्षीरपा पु	१५४ १६	ख		खर पुन	१३३ २२
कृमि स्त्री	६६ १४	क्षीरोद पु	२२ ३	खम् न	७९ २२	खल भा लि	१३३ २२
क्रीतकम् न	९४ १५	क्षीरोदतनया स्त्री	४१ १७	खम् न	९६ २	खम् न	८८ १
क्रीतकम् न	९४ १५			खम् न	७ १५	खलम् न	१४७ २२
क्रीव पुन	१३६ १८	क्षुत् स्त्री	४८ २२	खण पु	२४ ५	खल पु	१४७ २१
क्रीव भा लि	१३६ २१	क्षुत्तम् न	९० १४	खणक पु	२१ २०	खणविकम् अवच	
क्रीम न	८४ ८	क्षुद्रम् न	७६ ८	खणा स्त्री	५६ ३		१५७ ९
क्रीमम् न	८४ ८	क्षुद्र भा लि	७६ ८	खणाका स्त्री	५६ ४	खणविक अवच	
कृण पु	१३ ७	क्षुद्र वा लि	६० १३	खणन पु	२१ १९		१५७ ९
कृत्त पु	४० १५	क्षुद्रपण्ण	५६ ६	खट पु	३ २	खलन पु	२१ १९
कृत्त स्त्री	४० १५	क्षुद्रा स्त्री	४१ २३	खट पु	२१ १६	खलि स्त्री	६६ १४
कृत्तान्द्रम् न	८३ ४	क्षुद्रा स्त्री	६० १३	खटी स्त्री	७० ६	खलिन पुन	१२८ १
कृण पु	३ ५	क्षुत् स्त्री	४८ २३	खट्टम् न	८० ७७	खलिनी स्त्री	४४ १८
कृणिका स्त्री	३७ १९	क्षुप पु	४ ७	खट्टा स्त्री	६३ १	खटी स्त्री	१४७ २१
कृतम् न	७४ १९	क्षुप पु	२१ २०	खट्ट पु	२१ १३	खटीव पुन	१२८ १

संस्कृतशब्दाः	पृ	प	संस्कृतशब्दाः	पृ	प	संस्कृतशब्दाः	पृ	प	संस्कृतशब्दाः	पृ	प
खड्ग पु	३२	१४	गण्डपुत्र पु	१०९	१५	गर्ग पु	१०६	२६	गान्धारम् न	१०१	१
खट्वा स्त्री	७०	१	गण्डपुत्र पु	८	५	गर्गा स्त्री	१०६	२६	गान्धार पु	२४	३
खाटि स्त्री	६५	७	गण्डपुत्र पु	१०९	१४	गर्गा पु	१०८	६	गायत्रम् न	९२	६
खानि स्त्री	६६	१३	गण्डुपा स्त्री	१०९	१४	गर्गा स्त्री	१०८	६	गायत्री स्त्री	५३	६
खारि स्त्री	६६	१३	गद पु	३०	१७	गदभम् न	८०	२४	गार्गिका स्त्री	४४	२०
खारी स्त्री	६६	१३	गदा स्त्री	५८	५	गम पु	४	१३	गार्गी स्त्री	१०६	१६
खारी स्त्री	६६	१३	गद्यम् न	७६	१४	गर्मुत् पु	३६	१९	गाम्य पु	१०६	१६
खारि पु	७	११	गद्यी स्त्री	६९	२	गल पु	२०	१३	गार्दपत्य पु	२५	२
खिलम् १	७३	१७	गघ पु	२३	११	गल पु	३३	३	गलि स्त्री	६८	६
खर पु	६	२	गघ पु	३०	२०	गलन्तिका स्त्री	४०	१४	गिरि अन्य	३६	१०
खरक पु	१९	१८	गन्धक पु	३१	१	गलतिका स्त्री	४२	२१	गिरि पु	२३	८
खरकी स्त्री	५९	४	गघनम् न	९०	२०	गल पु	१९	१७	गिरि पु	३६	९
खेट पुन	१२१	२०	गघकली स्त्री	१६२	१३	गल्वर्क पु	१	१५	गिरिकर्णा स्त्री	३९	२
खेट त्रिलि	१२१	२१	गघमादन पुन			गवलम् न	७३	१८	गिरिसारम् न	८४	२३
खेन्म् न	८०	२६		१२६	९	गवाभ पु	७	१६	गिरिसार पु	८४	२४
खेट पु	२१	१६	गन्धमादनी स्त्री			गवाक्षी स्त्री	७	१६	गी स्त्री	४२	२५
खेटकम् न	९४	१५		१२६	१०	गवाक्षी स्त्री	१४३	१	गीता स्त्री	५७	१५
खेयम् न	९९	२२	गघमाक्षी स्त्री	४२	१३	गवाक्षम् न	८९	१०	गुग्गुलु पु	२०	४
खोडम् न	७४	९	गन्धरस पु	२०	२४	गवीधुका स्त्री	५४	८	गुच्छ पु	१९	२५
ग			गघव पु	२२	१६	गवेधु पुस्त्री	११२	१	गुच्छ पु	३१	२२
गकार पु	७	१५	गन्धवहा स्त्री	४०	२२	गवेधुका स्त्री	५४	८	गुच्छ पु	१४८	१४
गगनम् न	७९	२३	गघोली स्त्री	७०	११	गव्य आ लि	७६	१५	गुच्छक पु	१९	२६
गगा स्त्री	३९	८	गमस्त्रि पु	२१	२२	गव्यम् न	७६	१५	गुष्पा स्त्री	४२	२३
गगाशोणम् न	८९	१०	गमीर आ लि	९८	२४	गव्या स्त्री	४४	१८	गुष्पा स्त्री	५६	३
गच्छ पु	२९	२	गमीरम् न	९८	२४	गव्युति पुस्त्री	११०	१५	गुड पु	१९	१८
गज पु	२२	१९	गम पु	१२	७	गहनम् न	७३	७	गुड पु	२९	१६
गजता स्त्री	४४	१८	गम्मीर आ लि			गह्वर पुन	१३२	९	गुड पु	१०८	२
गज पुन	१३७	६		९८	२४	गात्रेय पु	१०२	१९	गुडक पु	२९	१६
गज पु	१०३	२०	गम्मीरम् न	९८	२४	गात्रेयम् न	८५	३	गुडकव्या स्त्री	१५६	१७
गजा स्त्री	५२	१०	गम्मीर पु	२४	२	गात्रेयम् न	१०२	१८	गुडा स्त्री	५६	२०
गजा स्त्री	१०३	२०	गया पु	१६५	५	गाड आ लि	९०	६	गुडा स्त्री	१०८	२
गङ्ग पु	१०	३	गर पु	२०	२१	गाडम् न	९०	६	गुहची स्त्री	३७	१८
गण पु	३	८	गरभ पु	४	१३	गाणिक्यम् न	९१	२४	गुण अञ	१५४	४
गणराज पुन	११७	१०	गरल पुन	१३६	१	गाण्डिव पुन	१३६	४	गुण पु	३	४
गणि पु	२२	११	गरत्त पुन	१४०	१६	गाण्डीव पुन	१३६	३	गुण पु	३०	३
गण्ड पु	१९	१७	गगभागेविका स्त्री			गात्रम् न	७६	५	गुणल्यनी स्त्री	१४२	२४
गण्ड पु	२९	१२		४४	१९	गात्रम् न	१४५	९	गुत्त पु	८	१२
गण्डाली स्त्री	४२	२०	गर्गरिका अञ	१५७	२	गाना स्त्री	१४५	९	गुत्त पु	१९	२५
गण्डीर पु	६	१७	गर्गरी स्त्री			गाना स्त्री	१४७	२५	गुद पुन	१२५	२१

संस्कृतशब्दा	पृ प.	संस्कृतशब्दा	पृ प.	संस्कृतशब्दा	पृ प.	संस्कृतशब्दा	पृ प.
शुद्ध पु	६० ११	गोकर्णा स्त्री	३ ७	गोरस पु	८ १७	प्रास पु	९ ४
शुद्ध स्त्री	६० १०	गोकर्णा स्त्री	३ ७	गोरस पु	८४ १६	प्रासा स्त्री	३८ ९
शुक्ति स्त्री	४६ ६	गोक्लि पु	१६२ १४	गोरसेवना स्त्री	४१ २४	मीष्म पु	२० १
शुक् पु	१३ १३	गोगण पु	९४ ४	गाल्मू न	१४५ २७	निवेशकम् न	१४८ १७
शुक्ति स्त्री	२९ १६	गोगोष्टम् न	९७ ३	गोल पु	३३ ६	गल्ह पु	१२ १७
शुक्ल पु	१९ २६	गोगोयुगम् न	८६ ९	गोल्क भा लि	३३ ८	गजानि स्त्री	४६ १
शुक्ल पु	१९ २५	गोबर पु	१४ ५	गोला स्त्री	४१ ६		
शुक्ल पु	१९ २६	गोबर भज	१५४ ४	गोलोमी स्त्री	६१ ७	घट पु	१०७ २३
शुक्ल पु	१९ १८	गोपी स्त्री	७० २	गोलोमी स्त्री	१४५ २७	घटा स्त्री	४७ ९
शुक्ल पु	१०७ ७	गोश्रम् न	७५ १२	गोलोमी स्त्री	४१ ७	घनी स्त्री	७० २
शुक्ला स्त्री	१०७ ७		४२ ६	गोलोमी स्त्री	४२ १९	घटी स्त्री	१०७ २३
शुक्ल पुन	१२९ १५	गोत्रा स्त्री	४४ १७	गोपीय पु	८ ७	घट्ट पु	२ १३
शुक्ली स्त्री	१२९ १७		७५ १४	गोश्रम् न	९७ ९	घट्टन पुन	४८ १३
शुद्धा स्त्री	६३ १३	गोदम् न	९८ १९	गोश्रो स्त्री	७० १२	घना स्त्री	४८ १२
शुश्रम् न	७६ २०	गोदारम् न	८२ ११	गोष्पदम् न	९८ २३	घण्टा स्त्री	५६ ५
शुश्रमधम् न	८२ १९	गोदारकम् न	८२ ११	गोरा पु	८ १३	घण्टापथ पु	४ ६
शुश्र पुन	१२५ ९	गोदारणम् न	८२ ११	गोराय पु	१६ १६	घनम् न	२६ १५
शुश्रन पुन	१२७ २५	गोदावरी स्त्री	३९ ९	गोस्त्रन पु	१४८ १४	घन पु	२१ १७
शुश्रच्छायम् न	९२ १८	गोशेहनम् न	१४४ ५	गौ पुत्री	११२ ३	घन पु	२६ १४
शुश्रवी स्त्री	६९ १९	गोदोहन पु	१४४ ५	गौ पुष्ठी	११२ ९	घनरघम् न	८१ ६
शुष्टि स्त्री	६७ १८	गोदोहनी स्त्री	९१ १२	गौर अन्त्य	१६१ ७	घनरस पु	८१ ६
शुष्टि स्त्री	६७ १९	गोदोहनी स्त्री	१४४ ५	गौरम् न	१६१ ७	घनसार पु	२० ४
शुद्ध पुन	१३९ २	गोदां पु	१४८ १२	गौर पु	१६१ ७	घनापन त्रिलि	२१ १८
शुद्धशुष्णम् न	१४ ५	गोदां पु	१५६ ४	गौरिल पु	१६२ १४	घनापन पु	२१ १८
शुद्धा पु	१३९ २	गोधा स्त्री	५८ ६	गौरि स्त्री	४२ १०	घर्षेरिका स्त्री	६९ २०
शुद्धानि न	१३९ २	गोधि स्त्री	४३ १	गौरि स्त्री	१६१ ६	घर्षेरी स्त्री	६९ १९
शुद्ध भा लि	५१ २१	गोधूम पु	४ १८	गौरीबीजम् न	१०० ८	घम्म पुन	११४ १०
शुद्धम् न	५१ २२		२४ १३	ग्राय पु	४ १	घम्म पु	५ ६
शुद्ध पु	५१ २२	गोव पु	२० २५	ग्रान्थि पुन	३५ २३	घस पु	१९ २६
शुद्धा स्त्री	५१ २०	गोबरस पु	२० २४	ग्रन्थि न	३६ १	घाटा स्त्री	३८ ८
शुद्धक पु	२ २	गोपानसि स्त्री	६८ १०	ग्रन्थिकम् न	८२ २६	घास पु	१५ ५
शुद्धक पु	२ २	गोपानसी स्त्री	६८ १०	ग्रन्थिपर्वणम् न	८४ ९	शुश्र पु	१०७ ७
शुद्ध पुन	१३९ २	गोपाया स्त्री	४७ ८	ग्रह पु	१२ ११	शुष्टिक पु	१०७ ५
शुश्रुच्छ	२१ १२	गोषित्तरोचना स्त्री	४२ १	ग्रहनि स्त्री	४५ १०	शुष्टिका स्त्री	१०७ ५
शैरिकम् न	८५ ३		४२ १	ग्राम पु	५ २	शुटी स्त्री	१०७ ७
शैरिक पु	९४ २०	गोपुरम् न	८४ ६	ग्रामणी ि	१५४ १६	शुण पु	३ ११
शो स्त्री पु	२२ १	गोमयम् न	८१ १	ग्रामता स्त्री	४४ १८	शुष्टक पु	१०७ ७
शोर्कण पु	३ ७	गोमय पुन	१३० १८	ग्रामाढ पु	३१ ७	शुष्टिका स्त्री	१०७ ७
		गोमहिपम् न	८९ ८	ग्राम्या स्त्री	४५ १५	शुष्णम् न	८० ६

संस्कृतनामः	पृ	पं	संस्कृतनामः	पृ	पं	संस्कृतनामः	पृ	पं	संस्कृतनामः	पृ	पं
बृहती	३८	१४	बपुर भा ति	४९	१३	बपेदा श्री	१०७	२५	बाप पुन	१२८	७
बृहती	५७	७	बपुर रि ति	१५८	९	बमग पुन	१३८	२३	बापलम् न	१९१	१९
बृहती	३५	२०	बपुर त्रि ति	६	११	बमती श्री	१३८	२४	बापर पुन	१०१	३
बृहती	८१	६	बपुर पुं	६	९	बमू दौ	३७	१३	बापरम् न	१०१	२
बृहती	१२५	२	बपुरभा(रा)			बमृकम् न	८४	२१	बापरा पु	१०१	२
बृहती	१२५	१	या	६७	३	बा पु	११	११	बाभीकरम् न	८५	३
बृहती	३२	४	बतुपी श्री	४०	७	बपा पु	२७	५	बाभेय पु	८५	७
बृहती	४५	१८	बतुपुगम् ग	४४	३	बरक पुन	११९	२६	बारि श्री	६८	७
बृहती	४०	२३	बतुवितति श्री	५०	८	बरक पु	४९	९	बालनम् न	१४२	२३
बृहती	५६	७	बतुवयम् न	१४६	१७	बरण पुन	१२३	१५	बाग्नी श्री	१४७	२३
बृहती	८४	१५	बतुवय शा ति			बर पु	१०	१०	बाघ पु	८	१३
बृहती	८	२		१४६	१७	बा पु	१०६	२७	बाघिरिपुनम् न	८२	२४
बृहती	२४	१	बतुवयी श्री	१४६	१७	बायी श्री	४७	१९	बिडुर पु	६	८
बृहती	४०	२	बतुवयम् न	४४	२	बबा श्री	१०६	२७	बिडुर पु	१९	२०
बृहती	८	३	बतुवय पुं	११७	८	बबिकम् न	७७	१२	बिडम् न	१३८	१०
बृहती	१८	१	बतुवयम् न	८०	११	बम न	७९	५	बिडम् न	१३८	९
बृहती	१८	१	बतुवयम् न	१०१	४	बमप्रवेयक पु			बिडम् न	२१	१९
बृहती			बतुवयम् न	१५५	४		१०७	२	बिडम् न	३९	३
बृहती			बतुवयम् न	१५५	४	बमप्रवेयिका श्री			बिता श्री	५७	१७
बृहती			बतुवयम् न	४९	११		१०७	२	बिल पु	२५	२
बृहती			बतुवयम् न	१३६	१३	बर्वा श्री	४६	१७	बिवा श्री	५९	१
बृहती			बतुवयम् न	१२६	१३	बल पु	२५	३	बिग भा ति	२३	२०
बृहती			बतुवयम् न	१४	११	बबिका श्री	५४	१	बिग भभि	१६१	९
बृहती			बतुवयम् न	४१	२४	बब्यम् ग	५४	१	बिगम् न	७५	१५
बृहती			बतुवयम् न	११५	१९	बब्यम् न	१४५	६	बिगम् न	१६१	७
बृहती			बतुवयम् न	२२	१५	बग्ना श्री	१४५	६	बिग पु	२३	१९
बृहती			बतुवयम् न	२७	४	बपक पुन	११९	१	बिगपु पुन	१५५	५
बृहती			बतुवयम् न	२१	१४	बपक पु	२६	९	बिग्रा श्री	१४८	३
बृहती			बतुवयम् न	४	११	बपाल पुन	१३३	२३	बिग्रा श्री	१६१	८
बृहती			बतुवयम् न	४०	५	बाडु पुन	१३९	१४	बिगृकम् न	९५	१७
बृहती			बतुवयम् न	४१	२१	बाण्डालिका श्री	४०	३	बिन्ता श्री	४७	१८
बृहती			बतुवयम् न	२७	४	बातुरक त्रिलि	६	११	बिन्तिया श्री	४७	१८
बृहती			बतुवयम् न	१६२	१५	बातुरका पु	६	११	बिपिट पु	३	४
बृहती			बतुवयम् न	१६२	१४	बातुराधर्म्यम् ग			बिपुक्रम् न	९५	१४
बृहती			बतुवयम् न	१६३	१		१४२	२१	बिरराग पु	३२	६
बृहती			बतुवयम् न	३७	१९	बातुरी श्री	१४२	१८	बिडुर पु	१९	२०
बृहती			बतुवयम् न	१६३	१५	बातुर्यम् न	१४२	१८	बिडम् न	९६	३
बृहती			बतुवयम् न	१०७	२५	बातुर्यव्यम् न	१४२	२१	बीन पु	१५९	१२
बृहती			बतुवयम् न	१०७	२५	बातुर्यव्यम् न	१४२	२१	बीनपिष्टम् न	२६	१५

संस्कृतशब्दा	पृ प	संस्कृतशब्दा	पृ प	संस्कृतशब्दा	पृ प	संस्कृतशब्दा	पृ प
धीरम् न	८१ ९	धीरनिशा स्त्री	९३ २३	धिति पु	२० १४	जन्मम् न	८३ २१
धीरम् न	८३ १९	धीरादय स्त्रीन		धित्म् न	८१ १७	जन्वा स्त्री	११४ ३
धीरम् न	१६१ १०		१४४ ११	धुरिका स्त्री	३८ १३	जन्यु पुं	२३ ९
धीरी स्त्री	४० ५	धोल पु	३३ १५	ज		जप पु	१३ ६
धीवी स्त्री	१६१ १०	धारकम् न	१४४ ९	जडत् पुन	१२२ ३	जम्बाल पुन	१३५ २१
धीवका स्त्री	४० ५	धारपरमनिशा स्त्री		जगत् पु	१०३ ३	जम्बीरम् न	८४ १८
धीवरम् न	८१ ९		१९२ २५	जगत् त्रिलि	१०३ ३	जम्बु न	१४६ ४
धुक पुन	१३२ १४	धौरिका स्त्री	१४४ ९	जगत् न	१०३ ३	जम्बू स्त्री	३९ २
धुकम् न	१६१ ९	ध्रुवितिशुरी स्त्री	४३ ३	जगती स्त्री	५३ ७	जम्बू स्त्री	१४६ ४
धुक पु	१६१ ९	ध्रु		जगद्गुहसमा स्त्री		जम्भ पुन	१२८ २३
धुका स्त्री	१६१ ९	धृगणम् न	८१ १		९३ ५	जम्भ पु	४ १४
धुण्डि स्त्री	६८ १३	धृग स्त्री	५६ १०	नगर पु	५ १७	जय पु	१६० १५
धुरि स्त्री	६८ १४	धृप्रम् न	१५१ १	नगल पु	३३ ४	जयनम् न	७२ १६
धुल्लक पु	२ ७	धृत्र पु	१५१ १	जयनम् न	७२ ९	जयन्ती स्त्री	५३ २१
धुल्लका पु	१०७ ९	धृत्रच्छायम् न	९३ २३	जङ्गल पुन	११६ १४	जया स्त्री	४० ९
धुल्लका स्त्री	१०७ ९	धृत्रच्छाया स्त्री	९३ २३	जङ्गल त्रिलि	११६ १४	जया स्त्री	१६० १५
धुलि स्त्री	६८ १२	धृत्रा स्त्री	६० १६	जङ्गल पु	११६ १४	जरण पु	८२ १८
धुली स्त्री	६८ १२	धृत्राकम् न	१५ ६	जटा स्त्री	४२ १२	जरणम् न	८२ १८
धृञ्जक पुन	११८ ७	धृत्रिका स्त्री	४९ ८	जटा स्त्री	५६ ६	जरसौ जरस स्त्री	
धृडा स्त्री	४७ १४	धृत्री स्त्री	१५१ १	जट्टा स्त्री	५५ १७	जरन्त पु	७८ २१
धृत पु	२३ ४	धृद पुन	१२५ २३	जटिला स्त्री	४२ १२	जरायु पु	१० ५
धृण पुन	१२३ २३	धृदनम् न	८१ २१	जगयु पु	१० ५	जलम् न	८१ ३
धृषि स्त्री	४५ ९	धृदि न	७८ १४	जठर पुन	१३२ २०	जलम् न	८२ २१
धृषिका स्त्री	४७ १५	धृद्य न	७९ ९	जठर त्रिलि	१३२ २१	जलम् न	८२ २१
धेतन पुन	४८ १३	धृन्द पु	१५ ११	जड त्रिलि	५७ २	जलगुहम् पु	५ १०
धेतन पु	२१ ९	धृद न	७८ ६	जडा स्त्री	५७ १	जलनीलतान	
धेतना स्त्री	४८ ११	धृद न	१४७ २६	जडुल पु	३३ १४	पुत्री	१६३ १०
धेदय पु	२४ ४	धृदन पुन	१४३ ११	जतु न	८५ ९	जलधि पु	१८ १५
धेत्र धा लि	८१ ९	धृदि न	१४६ २	जदुकम् न	८२ १७	जलधि पु	२२ १
धेलम् न	८१ ९	धृदि स्त्री	१४६ २	जतु न	७६ १०	नाराश स्त्री	५९ १९
धैत्रम् न	७५ १७	धृदिस् स्त्री	७१ १६	जन पु	३१ १५	जलाशयम् न	८३ १५
धैत्र पु	२४ ११	धृलम् न	७३ ११	जना स्त्री	४४ १८	जलका स्त्री	५४ १८
धैत्रोपक्रम पु	९३ १२	धृति स्त्री	७१ १३	जनपद पु	३० १८	जलौक पु	५२ २२
धोषम् न	८२ २२	धृति स्त्री	६५ १६	जनातिकम् न	९५ १	जलौकस स्त्री	५२ २०
धोषम् न	९६ ७	धृतिगोर्णा स्त्री	९४ ३	जनि स्त्री	६८ ७	जनीका स्त्री	५४ १८
धोट पु	१०७ २४	धृत्र पु	२० १२	जनु न	७८ १३	जलीका स्त्री	५२ २२
धोटी स्त्री	१०७ २५	धृदन्म् न	१४३ ७	जनु पुन	१३९ १५	जव पु	१२ ४
धोषम् न	७६ १६	धृया स्त्री	५९ ४	जन्मी पु	२२ ८	जवन वा लि	१५९ १३
धोरनिशम् न	९३ २३	धृदा स्त्री	४७ ११	जन्म पुन	११४ २	जवनम् न	१५९ १३

संस्कृतशब्दाः	पृ. सं.	संस्कृतशब्दाः	पृ. सं.	संस्कृतशब्दाः	पृ. सं.	संस्कृतशब्दाः	पृ. सं.
प्रवना पु	१५९ १२	जीवम् न.	१४७ १५	शम्पा स्त्री	५८ १४	तण्डुल पु	३३ १०
प्रवनी स्त्री	१५९ १३	जीव पु	२१ ९	शर पु	६ ४	तण्डुलनिक्षायः	
प्रवा स्त्री	१२ ४	जीव पु	१४७ १४	शर्मर पु	६ ४	पु	१८ ३
प्रवणिका स्त्री	१४३ ३	जीवद पु.	८४ १२	शर्मरकम् न	१२० १२	तण्डुलावधाय	
प्रवणतम् न	९२ ६	जीवनीयम् न	८१ ६	शसरक पु	१२० ११	पु	१८ २१
प्रवणतम् पु	४७ ५	जीवा स्त्री.	४१ ७	शस्रिः स्त्री	६८ २१	तण्डुलीय पु	५ १६
प्रवणतम् पु	१०६ २७	जीवा स्त्री.	१४७ १४	शस्रि स्त्री	६८ २२	तत्र न	१५५ २
प्रवणत स्त्री	४७ ५	जीवातु पुन	१३९ १८	शिवका स्त्री	५३ १६	ततम् न	७४ १८
प्रवणत स्त्री	१०६ २७	जीवितेराः पु.	२२ १७	शिष्टी स्त्री	३९ २	तति शक्ति	१५८ १०
प्रवणत स्त्री	४७ ५	लुहः स्त्री.	७१ ७	शिष्टी स्त्री	६८ २२	तत्त्वम् न	१०१ १२
प्रवणत स्त्री	४१ १०	जः स्त्री.	४३ ७	शिल्पिका स्त्री	४० ६	तथ्यम् न	७७ ८
प्रवणत पु	४१ १०	जट पु	३ ३	शिञ्जीका स्त्री.	४० ६	तदालम् न	९१ १६
प्रवणत पु	१११ १	जृम्भम् न	१५० १२	ट.		तनु त्रिलि	७१ ४
प्रवणतम् न	१४२ २०	जृम्भाः पु	१५० १२	टङ्क पु	११९ ७	तनु स्त्री	७१ ४
प्रवणतम् न	९२ ७	जृम्भा स्त्री	१५० १२	टङ्क पु	११९ ८	तनु स्त्री	४३ १२
प्रवणतम् न.	८५ २	जोङ्गकम् न	८२ १६	टङ्का स्त्री	११९ ८	तनु स्त्री.	७१ ६
प्रवणतम् पु	२४ २०	जोप भा लि	८२ १५	टङ्कार पु	६ ५	तनुस्व पुन	१३९ ९
प्रवणतः स्त्री	६५ १८	जोयम् न	८२ १४	टङ्ग पुन	१२० २४	तन्ति, स्त्री	४९ ६
प्रवणत न	१३९ २०	ज्ञा स्त्री	१९ ३	टीका स्त्री	५४ १७	तनु पु	९ १६
प्रवणत पु	१३९ १९	ज्ञाति पु	३५ १९	ड		तन्त्रम् न	७५ २१
प्रवणकम् न	९४ १८	ज्ञ्या स्त्री	५९ १२	डिण्डिम पु	५ २	तन्त्रक भा लि	८१ १३
प्रवणमाता पु	३२ १३	ज्यानि स्त्री	४९ १	डिण्डीर पु	७ ५	तन्त्री स्त्री	४३ ११
प्रवणमूतदम् न	८५ ३	ज्येष्ठ पु	२४ ११	डिम्ब पुन	१२८ २०	तत्रा स्त्री	३८ ७
प्रवण्यु पु	३६ ११	ज्येष्ठा स्त्री	१४८ ३	त		तन्दि स्त्री	३८ ७
प्रवण्यु न	१४५ २३	ज्योति न	७८ १४	तक पुन	१३२ २०	तन्दी स्त्री	३८ ७
प्रवण्यु पु.	१४५ २५	ज्योतिष्का स्त्री	४१ २०	तक्षणी स्त्री.	६४ १३	तप न	७८ ४
प्रवण्यु न	९४ १९	ज्योतिष्मती स्त्री	४१ २०	तक्षशिला स्त्री	१४८ ९	तप न	११४ ८
प्रवण्यु स्त्री	४९ ८	ज्योत्स्ना स्त्री	३८ ४	तक्षा पु	९ ७	तपन पु	१५९ १३
प्रवण्यु स्त्री	१४५ २३	ज्योत्स्ना स्त्री	४० ५	तक्षायस्कारम् न		तपनीयम् न	८५ ३
प्रवण्यु पु	१०८ १५	ज्योत्स्नायुक्ता स्त्री			८९ १०	तपस्विनी स्त्री	४२ १२
प्रवण्यु स्त्री	१०८ १६		३८ ४	तङ्क पुन	११८ ९	तपा पु	११४ ८
प्रवण्यु पु	२२ १३	ज्योत्स्नी स्त्री	३८ ४	तटम् न	१४९ १३	तपाख्य पु	२० १
प्रवण्यु व	१६० १२	ज्वर पु	६ ६	तट पु	१४९ १२	तप्पुरथम् न	९४ १४
प्रवण्यु पु	१६० ११	ज्वाल पु	१०९ ६	तटाक पुन	११८ ८	तम न	७८ ४
प्रवण्यु स्त्री.	३८ १०	ज्वाला स्त्री	१०९ ६	तटि स्त्री	६७ १५	तम न	११५ ६
प्रवण्यु पु	२१ १७	ज्ञ		तटी स्त्री	१४९ १२	तमज्ञ पु	२८ १२
प्रवण्यु. पु	२३ ८	क्षम्भ पु	५६ ५	तटाक पुन	११८ ९	तमा स्त्री	३८ २
प्रवण्यु पु	१३३ ११	क्षम्भ स्त्री	५६ ४	तडिव स्त्री	३७ १९	तमा पु.	११५ ५
प्रवण्यु पु	१३३ १२	क्षणका स्त्री	१०७ १२	तण्डक पुन	१२० ३		

संस्कृतशब्दा	पृ	पं	संस्कृतशब्दा	पृ	पं	संस्कृतशब्दा	पृ	पं	संस्कृतशब्दा	पृ	पं
तमाल पु	२३	३	तण्ड पु	३२	१५	वितत पुन	१४०	१०	दुण्डम् न	९७	७
तमाल पु	१३४	५	तण्डज धज	१५४	५	विधि पुत्री	१११	३	दुण्डि स्त्री	४३	३
तमिस्रम् न	१४५	१२	तण्डजिका धज			वितित्वी स्त्री	३९	३	दुण्डपम् न	८३	४
तमिस्रा स्त्री	३८	४		१५४	६	वितित्वीकम् न	९५	६	दुण्डा स्त्री	८३	५
तमिस्रा स्त्री	१४५	१२	ताडकः पु	१४८	१५	विन्मितीका स्त्री	३९	३	दुन्दम् न	९८	२०
तमी स्त्री	३८	२	ताडन पुन	१२७	१२	विन्दुकम् न	१४१	१८	दुदि स्त्री	४३	३
तमोपह पु	२४	१९	ताडि स्त्री	६७	१२	विन्दुक पु	१०७	१२	दुसुल्म् न	७४	४
तमोयुष्ठा स्त्री	३८	४	ताण्डव पुन	१३६	१०	विन्दुकी स्त्री	१०७	१२	दुसुल पु	२४	१
तार न	७८	१०	तापीनम् न	९४	१४	विन्दुकी स्त्री	१४१	१८	दुम्बम् न	१४४	२८
तारङ्ग पु	२८	६	ताप्यम् न	९४	१४	विमिरम् न	१३२	१५	दुम्बी स्त्री	१४४	२८
तारणि स्त्री	४५	१२	ताप्युच्छम् न	९४	१४	विमिर पु	१३२	१४	दुम्बुक न	१०२	१७
तारणि स्त्री	१०६	१	तामरसम् न	८०	२०	विल पु	२४	१३	दुमि स्त्री	६८	१
तारणि पुत्री	१०५	२८	ताम्बूलम् न	७३	८	विलक पुन	११८	१७	दुम्बक पु	१०७	१०
तारण्ड पुन	१२२	२१	ताम्बूली स्त्री	७३	९	विलकम् न	८४	८	दुम्बक पु	१०७	११
तारल आ लि	१४२	१	ताम्रम् न	८४	२५	विलक पु	२	१	दुम्बका स्त्री	१०७	११
तारलम् न	१४१	२२	ताम्रम् न	८५	१	विलकालक पु	२	१	दुम्बा स्त्री	४७	१६
तारल पु	१४८	१५	ताम्रम् न	१०५	१३	विलपणी स्त्री	७०	५	दुम्बा०	१५६	६
तारला स्त्री	४०	१८	ताम्रम् न	१०५	११	विलोत्तमा स्त्री	३७	७	दुम्बाकोटि	१४८	१५
तारला स्त्री	१४१	२३	ताम्रम् न	१०५	११	विष्टम् न	८९	१३	दुम्बर पुन	१३१	१३
तारवारि पु	२१	१३	ताम्रम् न	१०५	१३	विष्य पु	३२	३	दुम्बरी स्त्री	६९	६
तारसम् न	१०२	९	ताम्रम् न	८३	७	विष्य पु	१४८	१	दुम्बरी स्त्री	६९	६
तारि स्त्री	६८	१४	ताम्रम् न	१४९	६	विस स्त्री	१५५	४	दुम्बरी स्त्री	६९	६
तारी स्त्री	४३	११	ताम्रम् न	१४९	६	वीक्षण वा लि	९७	१३	दुम्बरी स्त्री	६९	६
तारु पु	२३	३	ताम्रम् न	१४९	६	वीक्षण आ लि	९९	१८	दुम्बरी स्त्री	६९	६
तारुण त्रिलि	३	१९	ताम्रम् न	१४९	६	वीक्षणम् न	८४	२४	दुम्बरी स्त्री	६९	६
तारुण पु	३	१०	ताम्रम् न	१०५	११	वीक्षणम् न	९७	१३	दुम्बरी स्त्री	६९	६
तारुण पु	१	१५	ताम्रम् न	१०५	१४	वीक्षणम् न	९९	१८	दुम्बरी स्त्री	६९	६
तारुण पु	९	११	ताम्रम् न	७६	१२	वीक्षणम् न	९७	१३	दुम्बरी स्त्री	६९	६
तारुण स्त्री	४३	१२	ताम्रम् न	७६	१३	वीक्षणम् न	९७	१३	दुम्बरी स्त्री	६९	६
तारुण स्त्री	४३	१२	ताम्रम् न	७६	१३	वीक्षणम् न	९७	१३	दुम्बरी स्त्री	६९	६
तारुण न	७९	६	ताम्रम् न	७६	१३	वीक्षणम् न	९७	१३	दुम्बरी स्त्री	६९	६
तारुण पुन	१३४	२	ताम्रम् न	७६	१३	वीक्षणम् न	९७	१३	दुम्बरी स्त्री	६९	६
तारुणम् न	१३४	४	ताम्रम् न	७६	१३	वीक्षणम् न	९७	१३	दुम्बरी स्त्री	६९	६
तारुण पुं	२६	१२	ताम्रम् न	७६	१३	वीक्षणम् न	९७	१३	दुम्बरी स्त्री	६९	६
तारुण पु	१३४	४	ताम्रम् न	७६	१३	वीक्षणम् न	९७	१३	दुम्बरी स्त्री	६९	६
तारुणम् न	९९	११	ताम्रम् न	७६	१३	वीक्षणम् न	९७	१३	दुम्बरी स्त्री	६९	६
तारुणम् न	९९	१६	ताम्रम् न	७६	१३	वीक्षणम् न	९७	१३	दुम्बरी स्त्री	६९	६
तारुण पुन	११४	४	ताम्रम् न	७६	१३	वीक्षणम् न	९७	१३	दुम्बरी स्त्री	६९	६
तारुणम् न	९८	२५	ताम्रम् न	७६	१३	वीक्षणम् न	९७	१३	दुम्बरी स्त्री	६९	६

संस्कृतशब्दाः	पृ	पं	संस्कृतशब्दा	पृ	पं	संस्कृतशब्दा	पृ	पं	संस्कृतशब्दा	पृ	पं
सूद स्त्री	४८	१९	त्रिकम् न	९५	७	श्रोति स्त्री	४३	३	दधि न	८४	१५
सुण पुन	१२३	१५	त्रिकटुकम् न	८२	२५	} ६४	६	दधिघृतम् न	८९	८	
सुणगोधा स्त्री	५८	७	त्रिका स्त्री	५३	२३		श्र्यङ्गट पुन	१२२	५	दशुद पु	२२
सुगता स्त्री	५७	१३	त्रिकूट पुं	२३	९	श्र्यद पु	३५	६	दत पु	१९	१५
सुणसा स्त्री	४४	१८	त्रिगुति न	४४	३	खड् स्त्री	७१	१२	दतच्छद पुं	१९	१४
सुष्पा स्त्री	४४	१८	त्रिदसा पु	२२	१४	खड्डीरम् न	१४५	१५	दन्ती स्त्री	३९	६
सृतीयमिश्रा स्त्री	१५३	८	त्रिदिवम् न	१३६	९	खड्डीरी स्त्री	१४५	१५	दम पु	४	१८
सृतीया स्त्री	४०	७	त्रिदिवम् न	१३६	१०	खरित भा लि	९०	६	दमुना पु	९	१
सृतीयाप्रह्विति	५६	८	त्रिदिवः पु	१३६	८	खरितम् न	९०	६	दमुना पु	७९	२
सृष्णा स्त्री	४७	२	त्रिदिवा स्त्री	१३६	९	खचम् न	८२	२२	दमुनाः पु	९	१
स्रेज न	७८	२	त्रिपताकम् न	९५	३	खिद् स्त्री	४८	१९	दमुना पु	७९	२
सैल पुन	१३४	४	त्रिपथम् न	४४	२	खिपि स्त्री	६६	१८	दम्भोलि पु	२१	२
सैलपर्णिक पु	१	११	त्रिपथम् न	८८	१६	त्यर पु	९	२१	दया स्त्री	३८	१४
सोकम् न	९५	६	त्रिपिष्टम् न	९९	१	दम् न	९८	२०	दर पुन	११३	२२
सोकम् अज	१५४	२	त्रिपुट पु	२	१४	दश पु	१४	१९	दर अथ	११३	२३
सोक्मम् न	९९	१६	त्रिपुटा स्त्री	२	१५	दश पु	१०९	१२	दरम् न	१५०	२५
सोक्म पु	९९	१७	त्रिपुरम् न	४४	२	दश पु	१०९	१४	दर पु	१५०	२५
सोटकम् न	९४	१५	त्रिपुर पु	२२	१८	दशी स्त्री	१०९	१२	दरद् स्त्री	७१	१६
सोत्रम् न	७५	१९	त्रिपुरी स्त्री	४४	२	दश्री स्त्री	६१	३	दरि स्त्री	६७	१९
सोमरम् न	१३३	४	त्रिफला स्त्री	४४	१	दकम् न	८१	५	दरि स्त्री	१५०	२५
सोमर पु	१३३	३	त्रिभुवनम् न	४४	२	दक्षा स्त्री	४२	५	दरुंर पु	६	७
सोयम् न	८१	५	त्रिमूमम् न	८८	१२	दक्षिण त्रि लि	५७	१०	दरुंर स्त्रीपु	६	८
सोरण पुन	१२४	१	त्रियामा स्त्री	३८	३	दक्षिण पु	२१	१२	ददुरा स्त्री	४२	१८
सोला स्त्री	४७	२०	त्रिरात्र पुन	११७	८	दक्षिण पु	५७	१०	ददुं स्त्री	७०	२०
सपु न	८४	२५	त्रिरात्रम् न	४४	५	दक्षिणपश्चिमा स्त्री	३८	१८	ददुं स्त्री	४३	१२
सपुषम् न	८४	१७	त्रिरात्रम् न	४४	५	दक्षिणपश्चिमा स्त्री	१५५	९	ददुं पु	४	१२
सपुषी स्त्री	३७	१७	त्रिषणकम् न	८२	२५	दक्षिणपूर्वा स्त्री	३८	१८	दर्पण पु	३	९
सयम् न	१४६	१६	त्रिविष्टपम् न	९९	१	दक्षिणपूर्वा स्त्री	१५५	९	दर्पिका स्त्री	६९	१५
सय भा लि	१४६	१९	त्रिहृत् स्त्री	५७	१४	दक्षिणपूर्वा स्त्री	१५५	९	दर्श पु	१६	६
सय पु	१५५	४	त्रिहृता स्त्री	५७	१३	दक्षिणा स्त्री	५७	५	दर्श पु	४०	९
सनी स्त्री	१४६	१६	त्रिहृत् स्त्री	५३	७	दण्ड पुन	१२३	१	दर्शनम् न	७७	१६
सशोर्विशति स्त्री	५०	८	त्रिघण्यम् न	९९	१८	दण्डक पुन	१४७	२६	दल पुंन	११५	२३
स्राण भा लि	९७	१७	त्रिणि न	१५५	४	दण्डयाम पु	१९	२७	दलम् न	७३	९
स्राणम् न	९७	१६	त्रुटि स्त्री	६७	२	दण्डादण्डि न	८९	११	दलामलम् न	७३	८
स्रिशाद् स्त्री	४९	११	त्रुटि पुस्त्री	१०९	२२	दण्डि न	१५४	१४	दलिकम् न	८१	१४
स्रि भा लि	४९	१३	त्रेता स्त्री	५७	१५	दण्डिका स्त्री	४९	८	दलिम् स्त्री	४५	४
स्रि वि लि	१५८	९	त्रैलोक्यम् न	१४२	२१	दण्डिनी स्त्री	१५४	१४	दव पु	३४	५
			त्रैष्टम् न	९२	६	दण्डी पु	१५४	१४	दशकुमारि न	४४	४

संस्कृतशब्दाः	पृ	पं	संस्कृतशब्दाः	पृ	पं	संस्कृतशब्दाः	पृ	पं	संस्कृतशब्दाः	पृ	पं
दशकुमारी			दाव पुं	३४	४	दुरोदर पुं	११३	६	देव प्रिति	१५४	१४
पुत्री	४४	४	दावम् न	३४	४	दुग्म न	१४८	११	देवम् न	१६	१३
दशरथद्वयम् न	४४	५	दाघ पु	८	१४	दुग्गतिः स्त्री	४६	७	देवम् न	८७	६
दशरथद्वी स्त्री	४४	६	दाक्षी स्त्री	८	१४	दुर्गतिः पुत्री	१०३	१६	देव पुं	६२	१४
दशगणम् न	४४	५	दाक्षीसगम् न	९२	२५	दुररा स्त्री	४२	१८	देव पु	८०	६
दशमानी स्त्री	४४	१	दक्ष स्त्री	३८	१५	दुर्दिना स्त्री	४१	२०	देवशब्दः पुं	१४८	१४
दशम् शक्ति	१५८	७	दशम्बर प्रिति	८०	६	दुर्नाम न	१६०	१	देवता स्त्री	४५	६
दशमम् न	७२	१०	दशम्बर पुं	८०	५	दुर्नामा स्त्री	१६०	१	देवदत्तम् न	१४८	१३
दशानः पु	१९	१६	दशमुख स्त्री	३८	१	दुर्भयम् न	९१	५	देवदत्ता पुं	२२	१३
दशानोच्छिष्ट पु	२	१४	दिन पुंन	१२७	५	दुर्भित्त पु	२७	१८	देवदत्ता पुं	२५	५
दशवटमिय पु	४४	६	दिनकेसर पुन	१३२	२	दुर्बलम् न	८५	१	देवदत्त पुन	१३९	१७
दशा स्त्री	६३	३	दिवम् न	१०१	१५	दुर्द्वेष पु	२०	१७	देवनम् न	३१	१०
दशा सुश्री	१०६	२१	दिवस पुंन	१३८	१७	दुष्कर पुं	९१	१२	देवनम् न.	९१	४
दशु पु	२०	१७	दिवोकषः पु	१०१	१७	दुष्करा स्त्री	९१	१२	देवनाः पु	३१	१०
दहर पु.	६	११	दिव्य प्रिति	७६	१६	दुष्पान पु	९१	१२	देवज पु	३३	८
दाक्षिणाया स्त्री	६३	१७	दिव्यम् न	७६	१६	दुष्पाना स्त्री	९१	१२	देवलोकाः पु	२०	७
दाक्षिमम् न	१५०	११	दिव्या स्त्री.	७६	१७	दुहिता स्त्री	१५४	१	देवी स्त्री.	३७	६
दाक्षिणः पु	१५०	१३	दिव्यम् न	८६	११	दुत्ता पु	२२	१३	देवी स्त्री.	४१	१८
दाक्षिणी स्त्री	१५०	१३	दिव्यः पुं.	३	३	दुत्था लि	१०१	४	देवी स्त्री.	८०	२
दाक्षी भव	१५७	१	दिव्यात्ताः पु	१०	१३	दुर्गम् न	१०१	३	देह पु न	१३९	७
दाडा स्त्री	५७	३	दिवि. स्त्री	४६	१	दुर्गा स्त्री	४२	१७	देहयात्रा स्त्री	६०	१७
दात्रम् न	७६	५	दीदिविः पु	३५	२६	दुर्गणम् न	१२३	२०	देहली स्त्री.	७०	१७
दानम् न	७३	१	दीधिधि स्त्री	४६	९	दुर्गण पु	१२३	१९	देही पुं	३२	८
दानम् न	९०	१८	दीप पुन	१२८	४	दुर्गिका स्त्री	५३	१५	देह्येय पु.	२२	१८
दानव पु	२६	१८	दीपकम् न	९४	१८	दुर्गिका स्त्री	५३	१४	देह्येय पु	२२	१८
दानीयम् न	१५४	१९	दीपकाः पु	२	७	दुर्ग्य प्रिति	५९	८	देहा स्त्री	४०	११
दानीय पु	१५४	१९	दीपनिशा पुं	९३	२४	दुर्ग्यम् न	५९	८	देह पुन	१३६	२१
दानीया स्त्री	१५४	१९	दीर्घमूलम् न.	८३	१४	दुर्ग्या स्त्री	५९	७	देवत पुन	१२४	१४
दास न	१४६	१५	दीर्घराजः पु	३२	६	दुक् प्रिति	७१	१८	दो पुन	७९	१
दासनी स्त्री	७०	१५	दीर्घायुष पु	३०	८	दुक् स्त्री	७१	१७	दोः पुन	१४०	९
दासा(मः) स्त्री	१४६	१५	दीर्घिका स्त्री	५४	२१	दुर्ध्वा लि	९०	६	दोरी भव.	१५७	१
दासा पु	७९	११	दुर्ध्वा लि	८९	१३	दुर्ध्व पु न	१२३	३	दोला स्त्री	४७	२०
दास्य पुन	११५	९	दुर्ध्वम् न	८२	१२	दुर्ध्वम् न	९०	६	दोला स्त्री.	६१	८
दास्य पु	११५	१०	दुर्ध्वम् न	८४	१५	दुर्ध्वि पु	३६	२	दोष पु.	१७	९
दास पु	२६	१८	दुर्ध्वभि पु	३५	१६	दुर्ध्वि स्त्री	३६	४	दोषा स्त्री भव्य	३८	२
दास्यः पु	२०	२२	दुर्ध्वभि स्त्री	५१	१५	दुर्ध्व स्त्री	४३	१३	दोहद पुन	१२५	२१
दास्य पु	२६	१७	दुरात्मभवम् न	९१	६	दुर्ध्व स्त्री	७१	१७	दोहदल.णम् न		
दास्य पुन	१३९	२६	दुराधव पु	२१	१४	दुर्ध्वान्त पु	१०	१४		१४३	९
दास्यम् न	१४३	२०	दुरादर पुन	१३३	४	दुर्ध्वि स्त्री	४६	१	दोहदम् न	१३५	२३

संस्कृतशब्दाः	पृ. सं.	संस्कृतशब्दाः	पृ. सं.	संस्कृतशब्दाः	पृ. सं.	संस्कृतशब्दाः	पृ. सं.
ह्रीं श्री	६७ १३	द्वयम् न	८६ १७	ह्रीं पुं	१२८ १७	घर्षं पुं	११५ २५
ह्रियन् न	७५ १५	द्वयः पुं	१९ २६	ह्रीं विन पुं	१२७ २३	घर्षे पु	८७ २
ह्रियन् न	१७ १६	द्वयं वा लि	१४६ १७	ह्रे पु	१५५ ३	घर्षकयम् न	९३ १६
ह्रियं पुं	११५ १	द्वयम् न	१४६ १६	ह्रे स्त्री.	१५५ ३	घर्षपात पु	२१ १५
ह्रीः श्री	७१ ११	द्वयी श्री	१४६ १६	ह्रीम् न	७४ १३	घर्षा श्री	८७ ३
ह्रियं पुं	१४८ ८	द्व्या स्त्री	७१ ११	ह्रीयम् न	९१ १८	घर्षयम् न	९० १६
ह्रींवा पु	१० २०	द्वयसंज्ञानम् न	४४ ८	ह्रीयमानम् न	९१ १९	घर्षणी श्री	९७ २०
ह्रयः पुं	५ ३	द्वयसंज्ञानी श्री	४४ ८	ह्री पु	१५५ ३	घर्षं पु	२३ ५
ह्रियम् न	७५ १५	द्वयं पुन	११३ १२	द्वयधरम् न	१४७ २६	घर्षल आ लि	२३ २०
ह्रियन् न	९७ १४	द्वयधरम् न	९९ २६	द्वयन् पुं	१५५ ३	घर्षल त्रिलि	३७ ८
ह्रयन् न	७७ ३	द्वयम् न	८४ ५	द्वयान् न	१५५ ३	घर्षल पु	२३ १६
ह्रयं पुं	१३ ३	द्वयसंज्ञानम् न	८३ ८	द्वया श्री.	१५५ ३	घर्षल पु	३० ८
ह्राण भ्रज.	१५७ २	द्वयिचरि श्री	५० २	द्वयम् न	८५ १	घर्षला वा	३७ ८
ह्राण पु	१४८ ८	द्वयिचरि स्त्री	५० ८	द्वय पु	३५ ६	घर्षली श्री	३७ ८
ह्रियिचरिम् न	९९ १६	द्वि आ लि	४९ १३	घ		घर्षिचरिम् न	७६ ७
ह्रियं पु	१३ ३	द्वि वि लि	१५८ ९	घंठ पुं	३ २	घातकी श्री	३९ ५
ह्रियन् न	८१ २३	द्विज पुं	१९ १७	घा पुन	१२७ १०	घातु पुः	९ १५
ह्रियम् न	१५८ १९	द्विजालयम् न	९७ ७	घानयं पुं	२५ ५	घातुकाशीघम् न	
ह्राः पुं	१५८ १९	द्वितीयमिक्षा श्री		घातिता श्री	१४८ ३		१०३ ८
ह्रणी श्री	१५९ १		१५३ ८	घातीयकम् न	९५ १	घातुमाक्षिकम् न.	
ह्रणी श्री	७० ४	द्वितीया श्री	४० ६	घातु पुन	१४० २०		९४ १४
ह्राण आ लि	९० ६	द्वितीयां श्री	४२ १३	घातु न.	८१ २३	घातुचोरम् न	
ह्रयम् न	९० ६	द्विपशः पुं	३४ १०	घातुभ्रजयम् न	९३ १७		१०३ ८
ह्रयं पु	२३ २	द्विपयम् न	४४ ३	घातु श्री	४३ १३	घात्री श्री	४३ ५
ह्रयन् न	७३ १९	द्विपयम् न	८८ १६	घान्याकम् न	९५ १	घाना श्री	५८ १३
ह्रदि पु	१९ २५	द्विपयिका श्री	४५ १	घाव न	८६ १८	घानेयकम् न	९४ १५
ह्री श्री	४३ ७	द्विपात्रम् न	४४ १	घान्व न	८६ १९	घान्यम् न	७४ ६
ह्रीण पुन	१२३ १४	द्विममम् न	८८ १२	घान्व न	१६० १	घान्य पु	७७ ६
ह्रीण पुन	१५९ २	द्विमाघम् न	४४ १	घान्वा पु	८६ १९	घान्याकम् न	१४ ३७
ह्रीण पु	१५९ १	द्विमुनि न	८९ १२	घान्वा पु	१६० १	घान्यान्तम् न	८६ १९
ह्रीणि श्री	४५ ९	द्वियूप पुन	१२५ ७	घमन त्रिलि	१६० ३	घान्यार्थं पु	१५९ १३
ह्रीणि श्री	६८ १४	द्विरात्र पुन	११७ ८	घमन पुं	१६० २	घाम न	७९ ६
ह्रीणी श्री	६८ १४	द्विरात्र पु	११७ ७	घमनि श्री	४५ ७	घाम न	९८ १४
ह्रीणी श्री	१५९ २	द्विलयम् न	५० १७	घमनी श्री	१६० २	घामम् न	११ १४
ह्रीण्टः पु.	२ १३	द्विसंज्ञानम् न	५० १०	घमनीधर पु	२० १३	घान्वा श्री	४१ २१
ह्रयम् न	८३ २१	द्विहायनता श्री	९१ १९	घर पुं	२३ ८	घार्लो का	१८३ २४
ह्रयम् न	८६ १५	द्वीपम् न	१२८ १८	घर पु	१६१ ११	घारा श्री	४० १६
				घरा श्री	१६१ ११	घाट्ट पुं	२१ १३
					८७ ३	घाट्टधर पुं	२१ १३

शब्दरूपम्	पृ	पं	शब्दरूपम्	पृ	पं	शब्दरूपम्	पृ	पं	शब्दरूपम्	पृ	पं
धातुं	९	२१	धुषधा स्त्री	५४	६	नदी स्त्री	१९	८	नाडु पुं	१०	१
धर्मपदानम्	८३	९	धुषा स्त्री	५१	३	नभी स्त्री	७०	६	नाडुनी स्त्री	४१	४
धिपदा स्त्री	४०	१०	धुष पुं	१२१	१२	नभी स्त्री	१०८	१७	नागम्	८४	२५
धिष्यद्	७७	५	धनि पु	२४	१	नद पुं	१०	९	नागत्रिद्विधा		
धीः स्त्री	४०	१०	धनि पु	३६	३	नद्या स्त्री	४०	९	स्त्री	४१	५
धीदा स्त्री	४०	११	धनु पु	८	६	नदा स्त्री	५४	२१	नगर भा लि	१००	१३
धीर पुं	८०	१०	धाही स्त्री	८	६	नपुंसक पुं	१३६	२०	नगरम्	८३	१
धीरम्	८०	१०	धान्त पुन	१२४	२६	नता पु	२३	१३	नगरम्	१००	१३
धुनि स्त्री	४५	५				नभ न	७९	२१	नगरक्षम्	८४	२५
धुनी स्त्री	३९	८	नक्षम्	१४४	२३	नभद्यमस पुं	८	१५	नागसम्भबम्		
धुनका स्त्री	५४	६	नक्षम् अर्थ	१४४	२४	नभा पुं	२४	११	न	१०१	२
धु स्त्री	७१	९	नषा स्त्री	१४४	२३	नभा पु	७८	२०	नाटकम्	९४	१५
धुका स्त्री	५४	१८	नक्ष पु	२७	२१	नभा पु	७९	२२	नाट्यम्	७६	२३
धुरः पु	४	७	नक पुं	४०	२३	नभा पु	२१	१७	नाट्यधर्मी स्त्री	८७	३
धुम पुं	५	३	नकम्	४०	२४	नभा पु	२३	१९	नाट्रिद्विधा	१५१	१०
धुमठ पुन	१३५	२०	नक्षम्	१४८	६	नभय पु	११	१४	नाट्रिः स्त्री	६४	१८
धुम भा लि	२३	२०	नक्षप्रमाण			नरक पु	१	१३	नारी स्त्री	६४	१८
धुमः पु	२३	१७	स्त्री	१४८	१६	नरसमा स्त्री	९३	५	नारीजग पु	३०	२
धुत पुं	२२	१२	नक्ष पुन	१२०	१८	नरी न	७९	९	नागक्षम्	९४	१५
धुलि स्त्री	६६	१५	नक्षम्	१४१	५	नरीदा स्त्री	३९	९	नाद पुं	२४	१
धुल भा लि	२३	२०	नक्षम्	१५०	२३	नर पुं	१३५	७	नाद पुं	२५	५
धुलत पुं	२३	१७	नक्षर पुं	१५०	२३	नरादम्	८३	१३	नादेसी स्त्री	३९	४
धुति स्त्री	४६	७	नक्षरजनी			नरदा स्त्री	४२	१३	नादिः स्त्री	६७	४
धुति स्त्री	५३	८	अत्र	१५७	१	नरिन पुन	१२७	१	नाभि पु	४३	४
धेनुका स्त्री	३७	८	नक्षरा स्त्री	१५०	२३	नरिनी स्त्री	१२७	१	नाभि स्त्री	६४	१६
धेनुका स्त्री	३८	१३	नक्षरी स्त्री	१५०	२३	नली स्त्री	१३५	८	नाभि स्त्रीपुं	१०४	८
धैवत पु	२४	३	नक्षी स्त्री	१४१	४	नल्व पुन	१३६	२४	नाभ न	१४०	२१
धोरणम्	९८	५	नग पु } २३ ३			नवति स्त्री	४९	११	नामसम्भर्मा पुं	७९	१३
धोवेयकम्	८४	९	नग पुं } २३ ९			नवन् अतित्र	१५८	७	नामा पु	१४०	२१
धोतकम्	१४४	९	नगरम्	१४५	१५	नवनवति स्त्री			नाम पु	१७	१६
धा (धा ३) हा			नगरं न	१५६	६				नायकः पुं	१४८	१५
अत्र	१५७	२	नगरी स्त्री	१४५	१४	नवनीतम्	७४	११	नारक पु	१	१३
धौतिका स्त्री	१४४	९	नमहु भा लि	३६	१८	नवनीत पु	३१	१	नारत्नकम्	८४	१७
ध्याम भा लि	२३	२०	नमहु पु	३६	१७	नवमालिन्दा			नाराच पुं	२४	७
ध्याम पु	२३	१७	नमहु पु	३६	१६	स्त्री	३९	७	नाराची स्त्री	७०	४
धुष भा लि	३४	११	नट पुन	१२१	२२	नवमालिका			नारी स्त्री	३७	६
धुषम्	३४	१०	नड पुन	१२२	१७	अत्र	१५७	३	नालम्	१५१	८
धुषम्	८६	१	नडक पु	४९	९	नस्या स्त्री	५९	८	नाल पु	२०	१३
धुष पु	३४	९	नद पु	२४	८	नाक पुन	११९	११	नाल पु	१५१	८

संस्कृतशब्दा	पृ	प	संस्कृतशब्दा	पृ	प	संस्कृतशब्दाः	पृ	प	संस्कृतशब्दा	पृ	प
नासा स्त्री	१५१	८	निगल पुन	१३५	९	निर्भर आ लि	९०	६	निष्कौशाम्बि		
नाळि स्त्री	६४	१८	निगल पु	१७	१९	निर्भरम् न	९०	६	न	१५५	१३
नालिकेरम् न	८४	१७	निगृहीतासि पु	२०	१८	निर्मल त्रिलि	७३	१३	निष्कौशाम्बि		
नालिकेर पु	१०८	१९	निग्रह पु	१२	१५	निर्मलम् न	७३	१३	पु	१५५	१३
नालिकेरी स्त्री	१०८	२०	निग्राह पु	१७	१४	निर्माणम् न	१४३	२०	निष्कौशाम्बी		
नाली स्त्री	१५१	८	निघ आ लि	१३	२	निर्यातनम् न	९०	१८	स्त्री	१५५	१३
नालीक पुन	१३४	२२	निचोल पु	३३	१४	निर्याघ पुन	१३८	२२	निष्काम पु	१६	१४
नालीकम् न	८०	१९	निचम् न	१५४	१४	निर्युद्ध पु	३५	८	निष्ठा स्त्री	४८	४
नालीक पु	८०	२०	निज पु	१५४	१३	निर्वाणम् न	९०	१७	निष्ठव पुन	१३६	१४
नाघ पु	१७	८	निजा स्त्री	१५४	१४	निर्वाद पु	१५	११	निष्पाव पु	१७	१२
नाघा स्त्री	४०	२२	निद्र स्त्री	३८	२	निर्वैश पु	१६	१	निष्प्रवाणी		
नाघा स्त्री	६३	२०	नितम्ब पु	३१	२२	निलिपालय पु	२०	७	आ लि	८१	१३
नासिका स्त्री	४०	२२	नितान्त आ लि	९०	६	निवसय पु	४	३	निर्घर्ष पु	१६	१६
नासीरम् न	१४५	९	नितान्तम् न	९०	६	निवात आ लि	१२४	६	निश्चरणम् न	१४३	७
नासीरा स्त्री	१४५	८	निदाघ पुन	१२०	२६	निवात पुन	१२४	५	निस्तीद पु	१९	१८
नि शलाकम् न	९५	२	निदानम् न	१४३	१९	निवाघ पु	१६	१६	निस्त्रिश पु	२१	१३
नि श्रेणि स्त्री	४५	८	निद्रा स्त्री	४८	८	निवीतम् न	७४	१४	निहय पु	१३	४
नि श्रेयसम् न	८०	१६	निघन पुन	१२७	१०	निवेश पु	१५	१९	निहव पु	१२	१
नि सरणम् न	८४	६	निधि पु	२२	४	निवेशनम् न	१४३	६	नी वा	४३	८
नि सरणम् न	१४३	६	निधुवनम् न	७३	६	निशा स्त्री	३८	२	नीका स्त्री	५३	१८
निःश्राव पु	११	१५	निप पुन	१२८	१९	निशा स्त्री	४२	१०	नीकाश पु	१५	२
निकट पुन	१२१	२३	निपात पु	११	१८	निशा स्त्री	६४	२	नीकम् न	१५०	२
निकट आ लि	१२१	२३	निपात पुन	१२७	२३	निशा स्त्री	६४	२	नीठ पु	१५०	२
निकटम् न	८३	१५	निभ आ लि	१२९	२	निशान्तम् न	९८	९	नीडा स्त्री	१५०	२
निकष पु	१४	८	निभ पुन	१२९	१	निशाङ्गा स्त्री	६४	२	नीपम् न	८४	२२
निकषा स्त्री	१४	८	निमित्तम् न	७५	८	निसीय पु	३	१३	नीरम् न	८१	६
निकामम् न	८७	२१	निमिष पु	७	१९	निपङ्ग पु	१५	५	नीरात स्त्रीन	१६३	१०
निकाम पु	१८	२	निमेष पु	७	१९	निपङ्ग पु	२१	१४	नील आ लि	२३	२०
निकाप्य पु	३२	४	निम्न आ लि	९८	२४	निपथा स्त्री	४६	१५	नील पुन	१३५	१०
निकुञ्ज पुन	१२१	६	निम्नम् न	९८	२४	निषद्धर पु	२१	१९	नील पु	२३	१०
निकुम्भ पु	४	१२	निम्नगा स्त्री	३९	८	निषध पु	२३	१०	नील पु	२५	२०
निकुम्भम् न	९९	६	नियति स्त्री	४६	११	निपाद पु	२४	३	नील पु	२२	५
निकेत पुन	१२४	४	नियम पु	११	५	निपाद पु	२२	१२	नीलपङ्कम् न	१३२	२
निखर्वम् न	९४	७	नियानम् न	१४३	८	निपादी पु	१५४	३	नीलपङ्क पु	१३२	१
निगहम् न	१२२	१६	निहसम् न	९०	१४	निपादी अज	१५४	३	नीली स्त्री	३९	७
निगह पु	१२२	१५	निर्युग्दी स्त्री	३९	२	निष्क पुन	११८	२४	नीली स्त्री	६४	२
निगद पु	११	५	निर्भर पु	६	४	निष्कट पु	२	११	नीवारा पु	१७	१९
निगम पु	१४	७	निर्गिष् स्त्री	४८	१८	निष्कट पु	३५	४	नीविः स्त्री	६५	१५
निगम पु	१४८	७	निर्दर पु	५	१६	निष्कट पु	३५	४	नीवृत् स्त्री	४८	२३

संज्ञानाम्ना	पृ	प	संज्ञानाम्ना	पृ	प	संज्ञानाम्नाः	पृ	प	संज्ञानाम्ना	पृ	प
नीमम् न	७५	१५	पङ्क पुन	११८	१८	पमिका स्त्री	५४	२	पति स्त्री	३७	१२
नीचारा पु	१०	११	पङ्कम् न	८०	२१	पञ्जर पुन	११९	२२	पति पु	३७	१५
नीहार पुन	१११	१०	पचमान पु	९१	११	पठम् न	१४९	१६	पत्र पुन	१११	१७
न्या पु	७९	१	पचमाता स्त्री	९१	११	पठ पु	१४९	१६	पत्रम् न	८१	२१
रूपा पु	७९	१	पच्छि स्त्री	५३	७	पठक पु	४९	८	पत्रकादला स्त्री	६२	३
नूपुर पुन	११२	२६	पच्छि स्त्री	६७	६	पठ्यरम् न	८१	११	पत्रसार पु	३३	११
शृणाम् न	९०	१५	पचति पु	१३	१३	पठ्यर पु	८१	११	पत्रादया स्त्री	१४८	१५
श्रुपतिवभम् न			पचा स्त्री	४७	९	पठलम् न	१४२	५	पत्राङ्गम् न	९६	६
	६३	२	पथकपालम् न	१५५	१७	पठलम् न	१५१	११	पत्री पु	२४	५
श्रुपतिवभा स्त्री			पथकपाल पु	१५५	१७	पठल पु	१५१	११	पथ पु	८८	२३
	६३	३	पथकपाला स्त्री	१५५	१७	पठ्ठी स्त्री	१४२	५	पथिरु भा लि	६८	२३
उशासम् न	८०	२७	पथाकुमारि न	४४	३	पठ्ठी स्त्री	१५१	११	पथ्यम् न	७७	८
नेत्र पुन	१३१	२५	पथाङ्गमारी			पठ्ठ पुन	१३९	८	पथ्याम् न	८२	२३
नेदिष्ठम् न	८३	१६	पुरी	४४	४	पटाका स्त्री	५३	२१	पथ्या स्त्री	३९	६
नेपथ्यम् न	७७	७	पथसङ्गम् न	४४	९	पटी स्त्री	१४९	१६	पथ्यावचम् न	१४७	२६
नेपाला स्त्री	४१	६	पथसङ्घी स्त्री	४४	९	पटोल पु	१०९	१०	पदम् कालि		
नेपाली स्त्री	४१	६	पथगवम् न	४४	४	पटोना स्त्री	१०९	१०	सं	१५८	१२
नेमि स्त्री	४५	३	पथचर्मम् न	४४	९	पट्ट पु	२९	६	पदम् न	९८	२०
नेमग पु	५	१	पथचर्मा स्त्री	४४	९	पट्टि पु	८	१७	पद पु	९८	२३
नै स्त्री	७१	१८	पथतक्षम् न	४४	८	पटी स्त्री	२९	७	पदककमङ्गम् न	८९	९
न्यङ्गम् न	८०	२६	पथतशी स्त्री	४४	८	पण पु	३	११	पदलरा स्त्री	५३	१७
न्यमोपशिक्षापे			पथदन्ती स्त्री	४०	७	पणव पु	३४	८	पदरगी स्त्री	५३	१७
स्त्री	१५२	६	पथन कालि	१५८	७	पणव पु	१४७	२४	पदवि स्त्री	६९	१४
न्याय पु	१७	१२	पथनदम् न	८५	११	पण्डा स्त्री	४०	१०	पदवी स्त्री	६९	१४
न्याय पु	१८	६	पथपूली स्त्री	४४	१	पण्डित पु	२९	११	पद्वि स्त्री	४६	९
शुद्ध भा लि	२८	३	पथम पु	२४	३	पण्यम् न	७७	१६	पथ यथाप्रा	११२	२१
न्युद्ध पु	२८	३	पथमालम् न	४४	१०	पण्या स्त्री	४१	१९	पणम् न	८७	१७
प,			पथमाली स्त्री	४४	९	पत्तत्रिका स्त्री	४१	२३	पण पु	२२	५
पङ्क पुन	१२३	१२	पथरात्र पुन	११७	८	पत्तत्रम् न	७५	१९	पण पु	२४	६
पथ पु	८	८	पथविद्यति न	५०	४	पत्तत्रम् न	८१	२१	पण पुन	११२	१९
पञ्च पु	३५	१०	पथशास्त्र पु	१९	१२	पत्तत्रि पु	२४	५	पण पु	११२	२०
पथक पु	१	१४	पथसमिति न	४४	३	पत्तत्री पु	२४	५	पथकम् न	८७	१७
पञ्चि स्त्री	४०	६	पथसप्तमि पु	४४	६	पत्तद्वाद पु	२०	३	पथकम् न	९६	६
प्रवृत्ति स्त्री	४३	३	पथालमसुरे			पत्तद्वाद पु	२०	३	पथराग पुन	१२०	२२
पद्म न	७९	९	स्त्री	१५७	१२	पताधा स्त्री	५३	२०	पथनासा स्त्री	४१	१६
पद्म न	१४०	१९	पथाव्या पु	२४	४	पताका स्त्री	५४	१४	पथा स्त्री	४१	१६
पक्षमा पु	१४०	१९	पथाला पु	१५६	२	पताकी पुं	२१	१	पथा स्त्री	११२	२०
पञ्चमाग्य पु	९१	११	पथाशत स्त्री	४९	११	पति पु	२२	११	पथावण भा लि	२३	२०
पञ्चमणा स्त्री	९१	११	पथाह पु	३५	६	पत्तनम् न	१४९	११	पथावण पु	२३	१८

संस्कृतशब्दा	पृ	प	संस्कृतशब्दा	पृ	प	संस्कृतशब्दा	पृ	प	संस्कृतशब्दा	पृ	प
पय धा लि	७६	१४	परगु पुं	२०	१४	परगु पु	१०	२	पलाली स्त्री	६९	१७
पद्यम् न	७६	१३	परश्वष पुं	२०	१४	परगु ७	७८	१२	पलाशम् न	८२	५
पद्या स्त्री	५९	१	पराक्रम पु	१६	१४	परुषा स्त्री	४५	१५	पलाश पु	८२	५
पद् पुन	१३१	१५	पराग पुं	२८	६	परोक्ष पुत्री			पलाशशातनम्		
पनघ पुन	१३८	२१	पराच पु	३०	८		१५५	१६	न	१४४	६
पनघा स्त्री	१३८	२१	पराधर्म न	९४	८	परोक्षाग्नि न	१५५	१६	पलाशशातन		
पन्मा पु	९	६	परिहर पु	१०	९	पर्यन्त पु	२१	१७	पु	९१	११
पल्लङ्गी स्त्री	५३	१७	परिरा स्त्री	५५	८	पर्यन्तः पु	३	११	पलाशशातन		
पपी स्त्री	४३	१०	परिमह पु	१२	१२	पर्यङ्क पु	१	१४	पु	१४४	६
पम्पा स्त्री	५८	१४	परिष पु	१३	३	पर्यन्त पु	१०	१३	पलाशशातती		
पय न	७८	३	परिपातनः पु	३१	१५	पर्यन्तः स्त्री	५३	१७	स्त्री	१४४	६
पयोधर पु	१९	१३	परिचय पु	११	७	पर्यन्तिका स्त्री	५३	१७	पलित पुन	१२४	२४
पयोधा पु	९	२	परिचर्या स्त्री	४७	५	पर्यन्तयनम् न			पलितम् न	८३	१०
परम् शब्द न	७	२	परिचारम् पु	२५	२		१५५	१२	पलितम् न	१२४	२५
पर पु	७	१	परिणाम पु	१७	१६	पर्यन्तयन पु	१५५	१२	पलिशम् न	१०२	१
पर पु	२०	१७	परिनिर्गतम् न	८९	१२	पर्यन्तयना स्त्री			पल्यङ्क पु	१	१४
पर क्षता			परिधि पु	१८	१२		१५५	१२	पल्लव पुन	१३६	२२
पुत्री	१५५	१५	परिपचक पु	२०	१७	पर्या स्त्री,	५९	१	पलि स्त्री	६५	५
पर क्षतानि न	१५५	१६	परिपाटि स्त्री	६८	६	पर्याणम् न	९७	२२	पल्लव पुन	१३३	२१
पर सहस्रा			परिबर्ह पु	१६	५	पर्याय पु	१७	२०	पवनम् ७	७२	१३
पु	१५५	१६	परिभाव पु	१७	१७	पर्येषण पुन	४८	१३	पवन पु	७२	१४
पर सहस्रा			परिभाषणम् न	९०	१९	पर्येषणा स्त्री	४८	१२	पवमान पु	२५	३
स्त्री	१५५	१५	परिमल पु	२३	११	पर्वे न	१०२	२५	पवि पु	२१	२
पर सहस्राणि			परिवत्सर पु	२०	१९	पर्वत पु	२३	९	पवित्र पुन	१३१	२६
न	१५५	१६	परिवादिनी स्त्री	४०	३	पर्वत पु	३१	१	पवित्र वा लि	१३१	२६
परमनिशा स्त्री	९४	१	परिवार पु	७	११	पर्वु पु	२०	१४	पशु पु	९	२१
परमपथ पु	८८	२४	परिवाह पु	१४	१८	पर्वु स्त्री	७०	२०	पशुगोष्ठम् न	९७	३
परम्पर पु	६०	३	परिवेश पु	१४	१४	पर्वुका स्त्री	७०	२०	पस्वम् न	७७	१०
परम्परा स्त्री	६०	२	परिवेश पु	१४	१५	पर्वथ पु	२०	१३	पार्श्वी स्त्री	४२	१
परमसभ पु	९२	२३	परिपद स्त्री	४८	१७	पलम् न	१३३	२०	पाक पु	१४	१२
परमसभा स्त्री	९२	२३	परिसर पु	१४	१	पल पु	१३३	१९	पाक पु	२२	१८
परमसेना स्त्री	९४	१	परिसर्या स्त्री	४७	५	पलङ्कप पु	६४	२	पाक्षयम् न	८४	१४
परमाह पु	३५	७	परिस्तुत् स्त्री	४८	२१	पलङ्कवा स्त्री	६४	२	पाक्षयम् न	९०	११
परमाहः पु	८८	७	परिस्तोम पु	५	५	पल्लम् न	७३	१७	पाचकम् न	१५४	१५
परवाणि पु	२०	२०	परिस्तुता स्त्री	४०	१८	पल्ल पु	७३	१८	पाचक पु	१५४	१५
पर शता पुत्री	१५५	१५	परीपम् न	९९	१	पलाङ्गम् न	८०	२६	पाचिका स्त्री	१५४	१५
पर शतानि न	१५५	१५	परीवाप पु	१४	१२	पलाङ्ग पुन	१४०	६	पायजन्य पु	३२	२
पर सहस्रा			परीवार पु	७	१२	पलालम् न	१३३	२१	पाटल भा लि	२३	२०
पुत्री	१५५	१५	परीष्टि स्त्री	४६	२	पलाल पु	१३३	२०	पाटल भा लि	१४२	४

संस्कृतशब्दाः	पृ	पं	संस्कृतशब्दाः	पृ	पं	संस्कृतशब्दाः	पृ	पं	संस्कृतशब्दाः	पृ	पं
पाटलम् न	१४२	२	पादनीपैः पुं	१९	१८	पाठि स्त्री	४३	२	पिटम् न	९७	१
पाटल पु	२३	१८	पादावर्तं पु	११	१३	पाठि स्त्री	६५	१	पिटकम् न	१४९	९
पाटल पु	१४२	२	पादुका स्त्री	५३	१	पाठक पु	२४	२०	पिटक पुं	१४९	९
पाटला स्त्री	३९	१	पाद्- स्त्री	५३	१९	पावन वा लि	१६०	३	पिटका स्त्री	१४९	९
पाटला स्त्री	१४२	२	पातीयम् न	८१	५	पावनम् न	१६०	३	पिठरम् न	१५०	१५
पाटलि पुत्री	११०	२६	पाप भा लि	८०	२७	पावन पुं	१६०	३	पिठरः पु	१५०	१४
पाटली स्त्री	१४२	२	पापम् न	८०	२६	पावनी स्त्री	१६०	४	पिठरी स्त्री	१५०	१५
पाठा स्त्री	५६	१८	पाप्मा पु	३६	२२	पाद्य पुन	१३७	१	पिठिरम् न	१५०	१७
पाठीन पु	२२	२०	पाप्मा स्त्री	५८	१८	पाद्य पु	११	८	पिठिर पुं	१५०	१७
पाणि पु	३५	१७	पाप्मा (ऋ) स्त्री	७१	१६	पाशाक पु	१	१५	पिण्ड पुन	११६	३३
पाणिपादम् न	८९	९	पापस पुन	१३८	१०	पाशु पुं	९	२२	पिण्डम् न	१५९	१९
पाण्डर भा लि	२३	२०	पायु पु	९	१८	पांशुचामराः पुं	६	१२	पिण्ड पु	२०	२४
पाण्डर पु	२३	१६	पायम् न	९९	२३	पादपा स्त्री	४४	१७	पिण्ड पुं	१०५	५
पाण्डु भा लि	३३	२०	पाय पुन	१३०	१९	पापणाः पुं	३	९	पिण्ड पु	१५९	१८
पाण्डु पु	२३	१६	पायत पुन	१३४	७	पिङ्ग भा लि	२३	२०	पिण्डा स्त्री	४२	९
पाण्डुकम्बला पु	२७	२२	पायत पुन	१३४	८	पिङ्गम् न	८२	२१	पिण्डार पु	७	२
पाण्डुभूम पु	८८	१३	पायसतम् न	८१	११	पिङ्ग पु	२३	१८	पिण्डि स्त्री	६८	१
पाण्डुभूमम् न	८८	१०	पायस्य पुन	१३६	५	पिङ्गल भा लि	२३	२०	पिण्डिका स्त्री	५४	३
पाण्डुर भा लि	२३	२०	पायसपताहि स्त्री			पिङ्गल पु	२३	१८	पिण्डी स्त्री	१०५	५
पाण्डुर त्रिलि	१६१	१२		४१	१९	पिङ्गल पु	२४	२१	पिण्डी पुंन	१०५	६
पाण्डुर पु	२३	१६	पायापत पु	१५९	६	पिङ्गलम् न	९७	११	पिण्डी स्त्री	१५८	१९
पाण्डुर पु	१६१	१२	पायापती स्त्री	१५९	५	पिचण्डः पु	३०	१	पिण्डोलि स्त्री	६१	४
पाण्डुरम् न	१६१	१२	पायापणम् न	९८	१	पिथु पु	१०	९	पिण्णाक पुन	१००	१०
पातक पुन	११८	१९	पायापत पु	२३	१	पिच्छम् न	८१	२१	पिता पु	२२	१३
पातली स्त्री	७७	७	पायापार पुन	१३०	२०	पिङ्गम् न	१५६	१६	पित्तम् न	७५	७
पातालम् न	१०१	६	पायापार पु	२२	२	पिङ्ग पु	१५६	१६	पित्त त्रिलि	१४५	२६
पातालविलय पु			पायि स्त्री	६८	३२	पिङ्गा स्त्री	१५६	१६	पित्तम् न	१४५	२५
	२२	१८	पायित्तध्वा स्त्री	१४८	१५	पिङ्गी स्त्री	१५६	१६	पित्तला स्त्री	१४५	२५
पात्रम् न	१५०	२०	पायी स्त्री	६८	२३	पिच्छ पु	२९	२	पिधान पुन	१२६	१२
पात्र पु	१५०	१९	पायिर्हार्य पुन	१३०	१८	पिच्छा स्त्री	५५	२०	पिनाक पुन	११९	१२
पात्रप्रमाह पु.	१७	१५	पायिर्हार्य पु	१४८	१८	पिच्छला स्त्री	६२	३	पिपीलिक पु	१०७	८
पात्री स्त्री	१५०	२०	पायुष्यम् न	७७	१७	पिच्छला स्त्री	४०	२	पिपीलिका स्त्री		
पात्रीव पुन	१३६	१५	पायुष्य पु	७७	१७	पिच्छम् न	८१	२१		१०७	८
पात्रीव त्रिलि	१३६	१६	पायुष्यम् न	८९	१२	पिञ्ज भा लि	५६	१	पिण्डल पुन	११३	१५
पाद पु	३६	२०	पायुष्यम् न	८३	१६	पिञ्जम् न	९६	९	पिण्डलम् न	१०४	४
पाद पु	१४	९	पायुष्यम् न	९१	२५	पिञ्जर भा लि	२३	२०	पिण्डल पु	१०४	३
पादण्ड स्त्री	५३	१७	पाया पुन	१३६	७	पिञ्जरा पु	२३	१८	पिण्डलकम् न	११३	१७
पादप पु	४	११	पायिण पुत्री	११०	७	पिञ्जा स्त्री	५६	२	पिण्डली अत्र	१५७	१
पादपा स्त्री	४	१२	पालन पु	१९	१२	पिट पुन	११६	१३			

संस्कृतशब्दा	पृ	प	संस्कृतशब्दा	पृ	प	संस्कृतशब्दा	पृ	प	संस्कृतशब्दा	पृ	प
पिप्पली स्त्री	३७	१७	पीथ पु	४	३	पुर न	१५०	२६	पूतिकाष्टम् न	८१	१४
पिप्पली स्त्री	४१	११	पीनस पु	२१	१६	पुरात्री स्त्री	३७	६	पूप पु	३१	१६
पिप्पली स्त्री	१०४	३	पीमूषम् न	७४	२०	पुराण भा लि	९७	१६	पूषलिका स्त्री	५३	२२
पिप्पली स्त्री	११३	१७	पीमूषम् न	१०२	५	पुराणम् न	९७	१४	पूषली स्त्री	५३	२२
पिष्ठ पु	१०	४	पीछ पु	१०	३	पुराण पु	९७	१६	पूय पुन	१३०	३
पियाल पु	२३	५	पुङ्ग पुन	१२०	१५	पुरी स्त्री	१५०	२५	पूरणम् न	१४४	६
पिशाङ्ग भा लि	२३	२०	पुच्छ पुन	१२१	२	पुरीतत् न	१०२	२५	पूरण पु	१४४	६
पिशाङ्ग पु	२३	१८	पुच्छ पु	२९	१	पुरीषम् न	८१	१	पूरणी स्त्री	१४४	६
पिशाचसभम्			पुञ्ज पु	२९	४	पुर्व पु	९	२१	पूर्णा स्त्री	४०	९
न	५३	२	पुञ्जि स्त्री	६७	२०	पुरुदशा पु	९	१	पूर्णमा स्त्री	४०	७
पिशाची स्त्री	४२	१३	पुटम् न	१४९	१७	पुरुष पु	२१	९	पूर्त भा लि	१२४	४
पिषितम् न	७५	२	पुट पु	१४७	२४	पुरुषो स्त्री	३७	३	पूर्त पुन	१२४	२
पिषिती स्त्री	४२	१२	पुट पु	१४९	१७	पुरूरवा पु	९	१	पूर्व भा लि	१३६	२२
पिशुन भग्नि	१६०	४	पुटप्रीवा स्त्री	४०	१४	पुरोडाश पु	३४	२०	पूर्व पुन	१३६	२२
पिशुनम् न	१६०	४	पुटिका स्त्री	४९	७	पुलक पुन	११७	२४	पूर्वकल्पुन्य स्त्री	१४८	२
पिशुन पु	१६०	४	पुटित भा लि	७५	६	पुलक पु	११७	२५	पूर्वभद्रपदा स्त्री	१४८	४
पिशुना स्त्री	४१	१८	पुटितम् न	७५	५	पुलाक पु	२	४	पूर्वरान पु	३२	७
पिशुना स्त्री	१६०	५	पुटी स्त्री	१४९	१७	पुलिनम् न	१२७	३	पूर्वरात्र पु	११७	१२
पिष्ट पु	१२१	२१	पुण्डरीक पु	८५	२१	पुलिन पु	१२७	२	पूर्वरात्र पु	११३	९
पिष्टात पु	३०	१२	पुण्ड्रा पु	१५६	३	पुलोमा पु	२२	१९	पूर्वापादा स्त्री	१४८	३
पीठम् न	१४४	२३	पुण्डरीकम् न	८०	२२	पुस्त पुन	१२५	२	पूर्वाह पु	३१	१३
पीठी स्त्री	१४४	२३	पुण्डरीकम् न	८५	१९	पुस्तक पुन	११९	१३	पूर्वाह पु	१५३	९
पीढा स्त्री	४७	२०	पुण्य त्रिलि	७७	१७	पुष्करम् न	८१	५	पूलम् न	१५१	१७
पीडाः पु	१४७	२४	पुण्य भा लि	८०	१५	पुष्करम् न	१००	८	पूल पु	१५१	१६
पीत भा लि	२३	२०	पुष्पम् न	७७	१६	पुष्पम् न	८४	१०	पूला स्त्री	१५१	१६
पीत पु	२३	१६	पुष्पम् न	८०	१४	पुष्पम् न	८४	२०	पूली स्त्री	१५१	१६
पीत पु	२३	१८	पुष्परान पु	३२	६	पुष्पम् न	९९	३	पूषा पु	२२	१४
पीतकम् न	१५५	२०	पुष्याह पुन	१३९	६	पुष्पकम् न	९५	२४	पृक्थम् न	७९	१६
पीतकः पु	१५५	२०	पुस्तिका स्त्री	४१	२३	पुष्पावचाम पु	१८	१	पृतना स्त्री	३७	१२
पीतचन्दनम् न	४२	११	पुत्र पु	२७	१३	पुष्य पु	३२	३	पृथुः स्त्री	४१	११
पीततण्डुला स्त्री	४०	१६	पुत्र भज	१५४	१	पुष्य पु	१४८	१	पृथुक पु	२	३
पीतदारपुन	१४०	१	पुत्रल पु	२१	९	पू स्त्री	१४८	९	पृथ्वी स्त्री	४१	१२
पीतनम् न	८०	८	पुत्रल पु	३२	१९	पू पुन	२८	८	पृथि पुत्री	१११	२
पीतधुर पु	९३	२४	पुनर्भव पु	१९	१५	पूम् न	८४	१८	पृथत पु	१०२	२४
पीता स्त्री	४२	१२	पुनबल पु	१४८	२	पू पु	२८	७	पृथत न	१०२	२४
पीति स्त्री	४६	३	पुरम् न	८५	१६	पूजया स्त्री	४७	१८	पृथत पु	३०	१३
पीति पु	४६	३	पुरम् न	८५	१७	पूजा स्त्री	४७	१८	पृथता पुं	३०	१२
पीतिका स्त्री	४२	९	पुरम् न	१५०	२६	पूतनाकेशी स्त्री	४२	१३	पृथक्क पु	२४	५
पीतिका स्त्री	१५५	२०	पुर पु	८५	१८	पूति स्त्री	२३	१३			

संस्कृतशब्दा	पृ	प	संस्कृतशब्दा	पृ	प	संस्कृतशब्दा	पृ	प	संस्कृतशब्दा	पृ	प
सृष्टदाज्यम् न	७६	२२	प्रकामम् न	८७	२१	प्रतिग्रह पु	१२	१३	प्रदोष पुं	७	१८
सृष्टम् न	९७	२	प्रकार पुं	१५	१३	प्रतिग्रह पु	२०	३	प्रदाव पु	१७	१८
सृष्टा पु	२४	१६	प्रकाश आ लि	१५	३	प्रतिग्रह पु	२०	३	प्रधनम् न	७२	१९
पेचक पु	१	१६	प्रकाश पु	१५	३	प्रतिनिधि पु	१८	११	प्रधानम् न	१४३	३
पेचानम् न	९०	१६	प्रकीर्णकम् न	९५	१९	प्रतिपत् स्त्री	४०	६	प्रधानादय आ		
पेचान पु	९१	१०	प्रकीर्णक पु	९५	१९	प्रतिपत् स्त्री	४८	१६	लि	१४४	७
पेचाना स्त्री	९१	१०	प्रकृति स्त्री	४६	१०	प्रतिमा स्त्री	४८	२	प्रधि स्त्री	६८	१५
पेटम् न	१४९	२६	प्रकृति स्त्री	५३	८	प्रतिमानम् न	१४३	१८	प्रधि पुस्त्री	१०४	११
पेट पु	१४९	२६	प्रकोष्ठ पु	२९	८	प्रतियज्ञ पु	१३	१६	प्रयय पु	१४	१२
पेटा स्त्री	६३	६	प्रक्रम पु	१६	१२	प्रतियातन पुन	४८	१३	प्रयदम् न	९८	२३
पेटा स्त्री	१४९	२६	प्रक्षण पु	११	६	प्रतियातना स्त्री	४८	१०	प्रयद पु	१९	१८
पेटकम् न	१४९	२६	प्रक्षेपण पु	२४	७	प्रतिशयय पु	२१	१६	प्रया स्त्री	५८	१४
पेटक पु	१	१७	प्रखर त्रिलि	७	१	प्रतिशयय पु	११	४	प्रकुलम् न	८४	१९
पेटक पु	१४९	२६	प्रगम् न	९६	७	प्रतिशुक् स्त्री	४८	२१	प्रमथन पु	२५	३
पेटिका स्त्री	१४९	२६	प्रगण्ड पु	२९	१४	प्रतिसरम् न	१५०	१८	प्रभव पु	११	१
पेडा स्त्री	६३	६	प्रगाढ आ लि	८२	१३	प्रतिघर पुं	१५०	१७	प्रमाकर पु	२४	१९
पेया स्त्री	५९	६	प्रगाढम् न	८२	१३	प्रतिघरा स्त्री	१५०	१७	प्रमद पु	१२	१७
पेयुषम् न	१०२	६	प्रगे अय्य	९६	७	प्रतिसर्ग पु	१६	१८	प्रमय न	१३०	४
पेयुष पु	१०२	६	प्रग्रह पु	१३	१०	प्रतिश्रीरा स्त्री	६०	२	प्रमाणम् न	१४२	२४
पेलम् न	७३	९	प्रग्रहः पु	२१	२६	प्रतीक आ लि	२	५	प्रमाणम् न	१४४	१
पेलक पु	७३	१०	प्रग्रहः पु	१४	१७	प्रतीक पु	२	५	प्रमाणम् अज	१५४	३
पेयाम् न	८५	४	प्रमीव पुन	१३६	१६	प्रमीची स्त्री	३८	१७	प्रमाण आ लि		
पेयि स्त्री	६४	१२	प्रमणः पु	१३	१	प्रतीदार पु	१७	२		१५४	७
पेयि स्त्री	५३	१७	प्रपाण पु	१३	१	प्रनोली स्त्री	६९	१४	प्रमाणी स्त्री	१४२	२४
पेयी स्त्री	४२	१२	प्रच्छद पु	१४	२	प्रत्यक् १	९०	९	प्रमाणी स्त्री	१४७	२५
पोटगल पु	३२	१८	प्रच्छदिहा स्त्री	४९	३	प्रत्यक् अय्य	९०	९	प्रमीला स्त्री	३८	८
पोटा स्त्री	५६	८	प्रजा स्त्री	५६	४	प्रत्यप्रमाणीमम्			प्रयुत पुन	१२४	११
पोत पु	३०	१२	प्रज्ञानम् न	९१	२	न	९०	७	प्रयोजनम् न	७२	१४
पोत्रम् न	७५	२०	प्रवीनम् न	९०	१५	प्रत्यय पु	११	६	प्रलय पु	११	१६
पोली स्त्री	५३	२२	प्रणय पु	११	१३	प्रत्यय वा लि	११	७	प्रवचनम् न	७२	१४
पौण्डरीक पु	२४	१०	प्रणालम् न	१५१	११	प्रत्यर्थी पु	२०	१७	प्रवण पुन	१२३	२२
पौतवम् न	१०१	१८	प्रणाल पु	१५१	११	प्रत्यालीम् न	८४	४	प्रवर पुन	१३२	५
पौष्यम् न	९१	२०	प्रणाळी स्त्री	१५१	११	प्रत्युप न	७८	१	प्रवाल पुन	१३४	१०
पौष्येय आ लि	९१	२६	प्रणिधि पु	१८	१३	प्रत्युप पुन	१३८	२	प्रवाहिका स्त्री	४९	३
पौष्येयम् न	९१	२६	प्रणीत पु	७५	२	प्रथिमा पु	१०	२०	प्रविदारणम् न	८३	२२
पौष्येय पु	९१	२६	प्रवति स्त्री	३७	१६	प्रदर पु	७	६	प्रवेधि स्त्री	४५	८
पौर्णमासि स्त्री	४०	७	प्रतल पुं	२६	१२	प्रदीपनः पु	२०	२१	प्रवेष्ट पु	३	३
प्रकाण्ड पुन	१२२	१७	प्रतानिनी स्त्री	३७	१६	प्रदेश पु	१६	१	प्रशया स्त्री	४७	६
प्रकाण्डम् अज	१५४	५				प्रदेधिनी स्त्री	४०	१२	प्रभ पु	१३	१६

संस्कृतशब्दा	पृ	प	संस्कृतशब्दाः	पृ	प	संस्कृतशब्दा	पृ	प	संस्कृतशब्दा	पृ	प
प्रथम पु	११	३	प्राणहिता स्त्री	५३	१७	प्रेय पु	१७	८	यदरम् न.	८४	१८
प्रथी स्त्री	१५६	८	प्राणा पु	२६	१७	प्रोय त्रिलि	१२५	१४	यदरी स्त्री	३९	२
प्रसन्ना स्त्री	१५६	१९	प्राणी पु	२२	८	प्रोय पुन	१२५	१४	यदरामलकम् न		
प्रसन्नम् न	९९	११	प्रातिपदिकम् न	९७	१०	प्रोय पु	१२५	१४		८९	८
प्रसव पु	१२	२	प्रादेश पु	१७	३	प्रोष्ठपदा स्त्री	१४८	४	यन्धुता स्त्री	४४	१८
प्रसाद पु	१५	११	प्रादेशान्तम् न	९८	७	प्रौढः पु	१९	१९	यर्बेर पु	१६२	४
प्रसाधनम् न	१४३	१	प्राध्यम् न	१६३	४	शुभ्रन्यप्रोधम् न	८९	८	यर्बरी स्त्री	१६२	४
प्रसाधनी स्त्री	१४२	२५	प्रान्त पुन	१२४	१०	श्रवम् न	१०१	१३	यर्ह पुन	१३८	१८
प्रसूतम् न	८४	१९	प्रातरम् न	१००	१८	श्रव पु	२१	७	यर्हम् न	८४	९
प्रसूनम् न	८४	१६	प्रासजीविकम्			श्रीहा स्त्री	९	६	यर्ह पु	२५	८
प्रसूनम् न	८४	१९	न १५५	१४	इत पु	२४	२	यर्हि पु	२५	१३	
प्रसूनकम् न	८४	१९	प्रासजीविक पु						यर्हि पुन	११३	४
प्रसृत पु	५८	२	१५५	१४	फट पु	१०७	२६	यर्हिपम् न	८२	२१	
प्रसृत आ लि	५८	२	प्रासजीविका स्त्री			फटा स्त्री	१०७	२६	यल त्रिलि	७४	७
प्रसृत पु	२३	२	१५५	१४	फण पु	१०८	५	यल पुन	१३४	१२	
प्रसृता स्त्री	५८	२	प्राय पु	१५	१८	फणम् न	१०८	६	यलम् न	७४	५
प्रसेवक पु	१०७	३	प्राय आ लि	१५	१८	फणा स्त्री	१०८	५	यल पु	२२	१९
प्रसेविका स्त्री	१०७	३	प्रायक्षितम् न	८२	२३	फरक पुन	११७	२५	यलदेव पु	२२	१५
प्रस्वार पु	१७	१८	प्रात्मिका स्त्री			फल पुन	१३५	२०	यला स्त्री	६२	२
प्रस्थ पुन	१२५	१२	१४८	१६	फलक पुन	११८	१४	यला भज	१५७	२	
प्रस्नोटन पुन	१२६	१०	प्रालेयम् ण	८५	८	फलहक पु	२	७	यलाका स्त्री	४२	२२
प्रसवणम् न	१४४	१	प्रालेय पु	२१	१९	कलिका स्त्री	४९	७	यलाहक पु	२३	८
प्रसाव पु	१७	१८	प्रावारम् न	१५	१३	कली स्त्री	१३५	२२	यलि पु	२२	१८
प्रहर पु	६	५	प्रावार पु	१३	११	कल्युका स्त्री	३९	२	यलि पुत्री	१०४	१३
प्रहि पु	१९	९५	प्रावार पु	१५	१३	फणितम् न	७४	१३	वहलच्छाय पु	९३	२४
प्राक् न	९०	९	प्रावृद् स्त्री	४८	१८	फण्टम् न	९६	१०	बहुकर पु	१०८	२१
प्राक् अव्य	९०	९	प्राघ पु	१५	४	फाल आ लि	८१	१३	बहुकरी स्त्री	१०८	२२
प्राकार पु	१७	१०	प्रासक पु	१	१५	फाल पु	३३	८	बहुलम् न	३३	१०
प्राप्रमणीयम् न	९०	७	प्रासाद पु	१८	५	फालि स्त्री	६८	६	बहुल पु	३४	१८
प्राप्रवश पु	३४	१५	प्राह पु	३१	१३	फुल्लम् न	८४	१९	बहुल पु	३३	८
प्राप्रणम् न	८०	११	प्रियक पु	२	६	फेन पु	३१	१५	बद्धार्थो	१५७	१०
प्राप्रिका स्त्री	५४	१८	प्रियङ्गु पु	२४	१३	फेला स्त्री	६१	३	बलि पुत्री	११०	१६
प्राप्ती स्त्री	३८	१७	प्रियङ्गु स्त्री	४०	१५	फेलि स्त्री	६१	४	बहुगुण पु	१५६	२०
प्राप्तीनावीतम् न	७४	१४	प्री स्त्री	४३	६				बहुगुणा स्त्री	१५६	२०
प्राण वा	२६	२१	प्रीमा स्त्री	४७	७	वक पु	१४	७	बहुछाय पु	९२	१९
प्राण पुं	२०	२४	प्रीम न	१४०	१४	वक पु	२३	१	बहुपेया स्त्री	१५६	१९
प्राणः पु	२५	४	प्रीमा पु	१४०	१४	बडिशम् न	१४६	१	बहुला स्त्री	३३	९
प्राण पु	२६	१९	प्रीयकम् न	१४४	१०	बडिशा स्त्री	१४६	१	बहुला स्त्री	३३	९
प्राण पु	२६	२०				बडिशी स्त्री	१४६	२	बहुला स्त्री	५२	२०

संस्कृतशब्दाः	पृ	प	संस्कृतशब्दाः	पृ	प	संस्कृतशब्दाः	पृ	प	संस्कृतशब्दाः	पृ	प
मध्यम पु	२१	१२	मातुः पु	९	१३	मज्जु स्त्री	४३	१२	महाधोषम् न	१६३	६
मदनाङ्गुला पु	१९	१५	मात्र पु	३२	९	मर्दल पु	२१	१०	महाधोष पु	१६३	७
मदिरा स्त्री	४०	२१	माथ पुन	४	५	मर्न न	७९	१०	महाधोषा स्त्री	१६३	७
मदी स्त्री	७०	२	माथ पुन	४	५	ममर पु	२४	२	महादाह न	१४०	१
मायम् न	७७	९	माथ पु	२१	२०	मर्षादा स्त्री	५८	५	महादाह पु	१४०	१
माद्रम् न	८०	१४	माथा पु	९	६	मल आ लि	७३	१३	महानघम् ७	१०२	७
मधु न	८५	२४	माथाः पुं	२१	२०	मल आ लि	१३४	२४	महानील पु	२६	२
मधु पुन	११६	२२	माथनी स्त्री	४०	१४	मलम् न	७३	१२	महापद्म पु	२४	९
मधु पु	८५	२७	माथान पु	२१	२०	मला पुन	१३४	२३	महापद्म पु	२२	५
मधु स्त्री	८५	२८	माथागम् न	१०२	१३	मलय पुन	१३०	१०	महापौण्डरीक पु		
मधुकम् न	८४	२५	मादिदम् न	१४५	११	मलयज पुन	१२१	१४		२४	१०
मधुकम् न	१४१	८	मादिर पु	१४५	१२	मलया स्त्री	५७	१४	महाबलम् न	८४	२५
मधुका स्त्री	१४१	८	मादिरा स्त्री	१४५	११	मल्ल पु	१६३	२	महाबला स्त्री	६२	२
मधुपर्कम् न	९५	१७	माशेषणम् न	९८	४	मल्लक पु	१०७	४	महारजनम् न	८३	६
मधुमक्षिका स्त्री	४१	२३	मन्या स्त्री	४६	१८	मल्लिका भज	१५७	३	महारसम् न	८०	१३
मधुर अन्य	१६२	२	मन्यु पु	९	१७	मल्लिका स्त्री	१०७	४	महारौरव पु	३४	१
मधुरम् न	२०	२४	मय पु	२२	१९	मशि स्त्री	११०	२३	महालय पु	११	१७
मधुरम् न	१६२	२	मयु पु	९	२२	मशि पुत्री	११०	२३	महावीर पुं	६	१३
मधुर पु	२३	१४	मयुष्टक पु	२४	१४	मशि पुत्री	११०	२३	महासरोजम् न	९४	७
मधुर पु	१६२	२	मयूख पु	२१	२५	मखिवदनम् न	१०१	१	महासेन पु	९३	२३
मधुरक पु	२०	२२	मयूर पु	७	४	मसुर पुन	१०९	४	महाहिमवान् पु	२३	१०
मधुरका स्त्री	६२	१६	मयूर पु	२३	१	मसुरा पु	१०९	२	महिम न	१४०	२२
मधुरा स्त्री	१६२	२	मयूरकम् न	८३	४	मसुरा स्त्री	१०९	३	महिमा पु	१४०	२१
मधुच्छिद्यम् न	८५	९	मयूरी स्त्री	३७	१०	मसूरम् न	१०९	४	महिला स्त्री	६०	११
मध्य पुन	११६	२७	मयूरीकुण्डली पु			मसूरम् न	१४५	१५	महेश्वर पु	२२	१५
मध्यम त्रिलि	११७	१		१५२	६	मसुर पु	१०९	२	महोदयम् न	१४४	२९
मध्यम पु	२४	३	मरक पुन	११७	२१	मसुरा स्त्री	१०९	२	महोदया स्त्री	१४४	२९
मध्यम पु	११७	१	मरकतम् न	७४	१६	मसुरी स्त्री	१४५	१५	मा स्त्री	४१	१७
मध्यम पुन	११६	२७	मरन्द पु	३०	१८	मसुरा स्त्री	१४५	१५	मा पु	८	१८
मध्यमा स्त्री	४०	१२	मरि स्त्री	६८	१८	मसुरा स्त्री	१४५	१५	माकद पु	२३	४
मध्यमा स्त्री	११७	२	मरिचम् न	८३	८	मसुरा स्त्री	१४५	१५	माक्षिकम् पु	९४	१३
मध्याह्न पु	३१	१३	मरीचम् न	८३	९	मसुरा स्त्री	१४५	१५	मागघा पु	१५६	३
मन न	८१	१७	मरीचि स्त्रीपु	१११	१०	मसुरा स्त्री	१४५	१५	मागधी स्त्री	३७	१८
मन शिवा स्त्री	४१	५	मरु पु	९	१८	मसुरा स्त्री	१४५	१५	मागधी भज	११७	३
मनीषा स्त्री	४०	११	मरुत् पु	२५	३	मसुरा स्त्री	१४५	१५	माडि स्त्री	६८	१
मनु पु	१११	२१	मरुमाला स्त्री	४१	१८	मसुरा स्त्री	१४५	१५	माडि स्त्री	१४८	१२
मनु स्त्री	१११	२१	मर्कटी स्त्री	३७	१०	मसुरा स्त्री	१४५	१५	माणवक पु	१४८	१४
मनुष्यधर्मम् न	९२	७१	मर्जिता स्त्री	५८	३	मसुरा स्त्री	१४५	१५	माण्यम् न	१४२	२०
मनोयुता स्त्री	४१	५				मसुरा स्त्री	१४५	१५	माणिक्यम् न	७९	२१
मनोहा स्त्री	४१	५				मसुरा स्त्री	१४५	१५			

संस्कृतशब्दा	पृ	प	संस्कृतशब्दा	पृ	प	संस्कृतशब्दा	पृ	प	संस्कृतशब्दा	पृ	प
माणिष्यम् न	८४	१३	मिन्नः पु	२६	३	मुक्ता स्त्री	१५०	९	मेघपुष्पम् न	९९	४
मातुलानी स्त्री	५५	११	मियुनम् न	७३	४	मुहूर्तम् न	१२५	६	मेचक आ लि	२३	२०
मातुलिङ्गम् न	८४	१७	मिपम् न	१०२	३	मुहूर्तं पु	१२५	५	मेचकपुन	११९	११
मात्रम् न	६१	२	मिपी स्त्री	४२	१२	मृगम् न	७५	२०	मेचकम् न	८४	३
मात्रा स्त्री	६१	१	मिसि स्त्री	४२	१६	मूर्तम् न	१५४	१३	मेचक पुं	२३	१७
माधव पु	३४	५	मिहिका स्त्री	५४	११	मूर्त्वाः पु	१५४	१३	मेढ्र पुन	१३१	११
माधवक पु	३४	६	मिहिर पु	२१	१६	मूखा स्त्री	१५४	१३	मेपि पुस्त्री	११०	२२
माधवी स्त्री	३४	७	मीनाण्डी स्त्री	७०	१५	मूर्त्ति स्त्री	४६	५	मेद न	७७	२१
माधवी स्त्री	६२	१३	मुकुटम् न	१४८	१७	मूर्त्तौ पु	९	८	मेध पु	२४	१६
माध्वीकम् न	१५	१०	मुकुटद पु	२२	५	मूर्त्वा स्त्री	६२	१४	मेधि पुस्त्री	११०	२१
मान पुन	१२७	१०	मुकुर पु	६	६	मूल पुन	१३३	२५	मेनि स्त्री	६८	१८
मानसम् न	८१	१७	मुकुल पुन	१३४	१	मूलक पुन	११८	१७	मेरु पु	२३	१०
मानसम् न	९८	१९	मुक्त त्रिलि	५७	२१	मूल्ह्यम् न	७७	९	मेला स्त्री	६१	६
मानिका स्त्री	५३	१७	मुक्ता स्त्री	५७	२०	मूला स्त्री	६३	६	मेप पुन	१३८	२
मातृपी स्त्री	३७	७	मुक्ताफलम् न	१६३	२	मूषिक पुन	११९	२१	मेहनम् न	१४३	१९
मानोक्तम् न	१४४	१०	मुक्ति स्त्री	८०	१८	मूषी स्त्री	३७	११	मेत्रावरुणीयम् न		
माया स्त्री	५९	५	मुख पुन	१२०	१९	मृगया स्त्री	४७	२		९१	३२
मायु पु	९	१७	मुखालङ्करण पु	१९	१७	मृगव्यम् न	१४५	५	मैत्री स्त्री	१४२	१७
मारि स्त्री	६८	१९	मुञ्ज पु	२९	३	मृगव्या स्त्री	१४५	५	मैत्रोपज्ञ पु	९३	१२
मारुत पु	२५	३	मुण्ड पुन	१२२	२४	मृगशिर न	१४८	६	मैत्र्यम् न	१४२	१८
मार्गण पु	२४	५	मुण्ड त्रिलि	१२२	२४	मृगशिरा स्त्री	१४८	७	मैयुनम् न	७३	६
मार्जिता स्त्री	५८	३	मुद् स्त्री	४८	२१	मृगी स्त्री	३७	१०	मेरेय पुन	१२९	२१
मार्दीकम् न	९५	१०	मुद्ग पु	३४	१३	मृगालम् न	१५१	२	मोक्ष पु	११	१३
मालम् न	७४	३	मुद्गपर्णी स्त्री	७०	५	मृगाल पु	१५१	२	मोक्ष पु	८०	१८
मालक पुन	११८	१६	मुद्गर पु	१०८	१८	मृगाली स्त्री	१५१	७	मोदक पुन	११९	२०
मालती अज	१५७	३	मुद्गरी स्त्री	१०८	१८	मृत् स्त्री	४८	१८	मोदक त्रिलि	११९	२१
माला स्त्री	६१	११	मुद्गा स्त्री	६०	११	मृत्तम् न	७४	२१	मोरटम् न	९६	२०
माटिका स्त्री	६१	११	मुनि पुस्त्री	११०	१४	मृत्तिका स्त्री	१५६	१८	मोरटा स्त्री	६२	१४
माह्यम् न	७६	२२	मुनिमेपजम् न	८२	२६	मृत्तु पुस्त्री	१११	२०	मोहनम् न	७३	६
माष पुन	१३७	२२	मुरज पु	२१	१०	मृत्सा स्त्री	१५६	१९	मौक्तिकम् न	९४	१३
माषक पुन	१३७	२३	मुपुण्डि स्त्री	६८	१	मृत्सा स्त्री	१५६	१९	मौन पुन	१२७	३
माषपर्णी स्त्री	४०	१६	मुष्क पुन	११९	२२	मृदङ्ग पु	२१	१०	मौर्वी स्त्री	७०	१८
माषपर्णी स्त्री	७०	५	मुष्टि पुस्त्री	११०	१२	मृद् न	९०	४	म्रदिना पु	१०	२०
मास पुन	१३८	२३	मुत्थम् न	८३	१	मृद् आ लि	९०	६	मृच्छ पु	२२	१०
मासरः पु	७	४	मुत्थल पुन	१३४	२५	मृद् पुं	२३	१३	मृच्छपुष्पम् न	८५	१
मास पुन	१३८	२०	मुत्थली स्त्री	१३४	२६	मृथम् न	८३	२१			
मांसि स्त्री	४२	११	मुत्थम् न	१५०	९	मेखला स्त्री	६१	१५			
मांसी स्त्री	४२	११	मुत्थ पु	१५०	९	मेखला स्त्री	१४८	१६			
मिन्नम् न	७५	१९	मुत्थक पुन	११९	१६	मेघ पु	२१	१६			

संस्कृतशब्दा	पृ ण	संस्कृतशब्दा	पृ ण	संस्कृतशब्दा	पृ ण	संस्कृतशब्दा	पृ ण
सक्षमा पु	३६ २४	यागोपकरणी स्त्री		यूथिका भज	१५७ ३	रजत पुन	१२५ ४
शत्रु न	७८ १३		६७ ३	यूप पु	४ ७	रजत पु	१२५ ५
यज्ञ पु	२४ १६	याचन पुन	४८ १३	यूपम् न	१३८ ३	रजना स्त्री	४२ ९
यतम् न	७४ १९	याचना स्त्री	४८ १२	यूप पु	१३८ २	रजनि स्त्री	३८ ४
यति आ लि	१५६ १०	यात्रा स्त्री	४७ २	योजनम् न	७६ ८	रजनी स्त्री	३८ ४
यति पु	४६ ४	याजि पु	२४ १६	योग पु	१५ ७	रजनी स्त्री	४२ ९
यति पुत्री	४६ ४	यातम् न	७४ १९	योग्य आ लि	५९ ३	रजनी स्त्री	६४ २
यज्ञ पु	१३ १५	यातन पु	४८ १३	योग्यम् न	५९ ३	रजा पु	७८ ३
यथाकामी स्त्री	१४२ १७	यातना स्त्री	४८ ९	योस्यम् न	७७ ११	रजोरुह पु	२५ ४
यथाकाम्यम् न		यातु न	१०२ १५	योग्या स्त्री	५९ २	रज्जु स्त्री	७१ ५
	१४२ १७	यात्रा स्त्री	६० १७	योजनम् न	७२ १७	रघनम् न	१६० ५
यम त्रिलि	१३ ८	याद न	७८ ११	योजनगन्धा स्त्री		रघन पु	१६० ५
यम पु	१३ ७	यान पुन	१२७ १६		७० १६	रघनी स्त्री	१६० ६
यम पु	२२ १६	यानयुग पु	२७ ५	योत्रम् न	७६ ८	रण पुन	१२३ २१
यमकम् न	९४ १७	यान्यम् न	८० २७	योनि पुत्री	११० १३	रण पु	१२३ २१
यमुना स्त्री	३९ ९	याम पु	१५ १२	योषा स्त्री	३७ ६	रणरणक पु	२ २
यपी स्त्री	४३ १०	यामा स्त्री	३८ ४	योषित् स्त्री	३७ ६	रतम् न	७५ २
यपु पुं	१० ३	यामिनी स्त्री	३८ ४	यौतकम् न	७९ १८	रतावुकम् न	१०० १६
यव पु	२४ १३	यामुनम् न	८४ ३	यौवन पुन	१२६ २०	रजम् न	७९ २१
यव पु	५२ ८	याम्या स्त्री	३८ १७	यौवनकम् न	१४४ ९	रजि पुत्री	१०९ २७
यवना पु	५२ ८	याव पु	३४ १	यौवनिका स्त्री	१४४ ९	रथ पु	१०८ ७
यवनानी स्त्री	५२ ७	यावक पुन	१२० ३		२	रथकव्या स्त्री	४४ १७
यवनेष्टम् न	८३ ८	यावदमत्रम् न	८९ १२	रक्त आ लि	२३ २०	रथयुग पु	२७ ६
यवमध्य पु	२१ २१	युकरसा स्त्री	४१ ३	रक्तम् न	८० ८	रथाङ्गम् न	९६ ५
यवद्व त्रिलि	१५४ १६	युग पुन	१२० २३	रक्तम् न	८४ १३	रथी स्त्री	१०८ ७
यवसम् न	१०२ ९	युगम् न	८६ ८	रफ पु	३३ १८	रथ्य पु	५९ ११
यवसुरम् न	९३ २२	युग-धर पुन	१३३ १३	रफसन्व्यकम् न		रथ्या स्त्री	४४ १८
यवसुरा स्त्री	९३ २२	युगलम् न	१४६ १		८० २४	रथ्या स्त्री	५९ १०
यवागूमम् न		युपवी स्त्री	१४६ १	रकाङ्गम् न	९६ ५	रद पु	१९ १७
	१५६ २०	युभम् न	९९ १७	रक्तिका स्त्री	४२ २३	रदन पु	१९ १७
यवागूमनी स्त्री		युत् स्त्री	४८ १६	रक्ष न	७७ २०	रन्ध्रम् न	८१ १७
	१५६ २०	युन पुन	१२४ ११	रक्ष भज	१५४ २	रभस पु	१०९ १७
यवाग् स्त्री	४१ १४	युधिष्ठिरसभा स्त्री		रक्ष समम् न	९३ ३	रभवा स्त्री	१०९ १७
यवाग् स्त्री	४३ १२		९३ ५	रक्षा स्त्री	४७ ८	रम्पा स्त्री	५८ १४
यवानी स्त्री	५२ ७	युद्धम् न	८३ २१	रक्षण पु	१३ १५	रम्भा स्त्री	३७ ७
यश न	७८ १०	युध्द आलि	१५८ १२	रक्ष पु	२८ ६	रम्भा स्त्री	५८ १७
यष्टि पु	११० ११	युष्म स्त्री	५४ ११	रज पु	७८ ९	रम्या स्त्री	३८ ३
यष्टि पुत्री	११० ११	युष्म पुन	१२५ ७	रज न	७८ ८	रम पु	५ १५
यष्टिः स्त्री	११० ११	यूथिका स्त्री	३९ ७	रजत त्रिलि	१२५ ५	रसक पु	३७ २२

संस्कृतशब्दाः	पृ	प	संस्कृतशब्दाः	पृ	प	संस्कृतशब्दाः	पृ	प	संस्कृतशब्दाः	पृ	प
रक्षः पु	२४	१	राजधानम् न	१४२	२२	राधानुराधीया स्त्री			रुच्यम्	१५४	१७
रक्षिः न	७८	१५	राजधानी स्त्री	१४२	२२		१५५	२२	रुच्य	१५४	१७
रक्षिः स्त्री	७८	१५	राजपुरा स्त्री	१५६	१८	राम भभि	१६०	१३	रुच्या	१५४	१७
रक्षिः पुं	७८	१६	राजप्रख्यय वा			रामम् न	१६०	१३	रुजू स्त्री	४८	२४
रक्षानम् न	१४४	२६	लि	११	७	राम पु	१६०	१३	रुजा स्त्री	४७	१७
रक्षाना स्त्री	१४४	२६	राजभोजनम् ण			रामठम् न	८२	१८	रुद्र स्त्री	४८	१९
रक्षिम् पु	२१	२६		१४४	४	रामसेनक पु	२०	१६	रुद्र पु	३०	१
रक्षिः स्त्री	५२	४	राजभोजनम् न			रामा स्त्री	३७	४	रुधिरम् न	८४	१३
रक्ष पुन	२३	१४		१५४	२२	रामा स्त्री	४१	१७	रुमा स्त्री	५८	१९
रक्ष पुन	१३८	८	राजभोजनः पु	१४४	४	रामा स्त्री	१६०	१३	रुहा स्त्री	४२	१८
रक्ष पु	२०	२५	राजभोजन पु			राल पु	१०९	५	रुक्ष पु	२३	१४
रक्षः पु	३८	११		१५४	२३	राला स्त्री	१०९	६	रुपम् न	९९	२
रक्षज्ञा स्त्री	३८	१०	राजभोजनी स्त्री			रालि पु	३५	१९	रुपकम् न	९४	१७
रक्षनम् न	१४४	२६		१४४	४	राल पुन	१३६	१७	रुप्यम् न	७९	१९
रक्षना स्त्री	३८	१०	राजभोजनी स्त्री			रालि पु	३५	१२	रुप्यम् न	८५	२
रक्षना स्त्री	१४४	२६		१५४	२२	राल् पुन	१३२	१८	रुप्रम् न	८५	१
रक्षनी स्त्री	४१	४	राजयश्मा पु	३६	२४	राला स्त्री	४१	३	रुप्रम् न	८५	४
रक्षवती स्त्री	७०	६	राजविद्याय पु	१७	२०	रिक्का स्त्री	४०	९	रेखा स्त्री	४७	१४
रक्षा स्त्री	३८	११	राजसभम् न	९३	४	रिक्थम् न	७९	१६	रेणु न	१५१	२३
रक्षा स्त्री	४१	४	राजसभा स्त्री	९३	४	रिक्षा स्त्री	६३	१६	रेणु पु	१५१	२३
रक्षायनम् न	७२	१५	राजसूय पुन	१३०	६	रिपु पु	२०	१७	रेणु स्त्री	१५१	२३
रक्षायन पु	७२	१५	राजा पु	९	८	रिष्टम् न	८०	२६	रेतोधाः पु	९	२
रक्षालम् न	६१	१८	राजादनम् न	१२६	१८	रिष्टम् न	९६	९	रेफ पु	३१	२०
रक्षाल पु	६२	१	राजादन पु	१२६	१७	रिष्ट पु	९६	१०	रेवती स्त्री	१४८	४
रक्षाला स्त्री	६१	१८	राजाईम् न	८२	१६	रिष्टि स्त्री	११०	२५	रैवत पु	२२	१५
रक्षोन पुन	१२७	२४	राजि स्त्री	६६	४	रीढा स्त्री	५७	४	रैवत पु	२३	९
रस्या स्त्री	४१	४	राजिका स्त्री	४१	१३	रीति स्त्री	६५	१३	रोकम् न	८१	१७
रह न	७८	५	राजिका स्त्री	६६	४	रीती स्त्री	८५	१०	रोग पु	१४	१०
रह न	७८	१०	राजीवम् न	८०	२१	रीरी स्त्री	६५	१४	रोचक पुन	११९	३६
रह भव्य	७८	६	राजीववाचा स्त्री	४१	१७	रुक्मम् न	७९	१९	रोचना स्त्री	४१	३४
रहस्य भा लि	३९	९	राटि पु	६८	५	रुक्मम् न	८५	२	रोचनार्जुन		
रहस्य स्त्री	३९	९	राटि स्त्री	६८	५	रुक्मी पु	२३	१०	आ लि	२३	२०
राः पुत्री	११२	२	राढा स्त्री	५७	३	रुब् स्त्री	४८	२२	रोचनार्जुन पु	२३	१८
राका स्त्री	४०	७	रादान्त पु	१०	१३	रुक् न	८२	१९	रोचि पु	२१	२६
राका स्त्री	५३	१९	राधा स्त्री	१४८	२	रुक् पुन	११६	१	रोचि न	७८	१४
राक्षससभम् न	६३	२	राधानुराधीयम् न			रुक्कम् न	८४	१४	रोद न	१४६	१२
राक्षसी स्त्री	६१	३		१५५	२२	रुक्कम् न	९४	२४	रोदसी स्त्री	१४६	१२
राक्षा स्त्री	६३	१७	राधानुराधीय पु			रुचि स्त्री	४२	१	रोदसी भव्य	१४६	१३
राक्षव भा लि	८१	१३		१५५	२२	रुचि स्त्री	६६	९	रोधम् न	८४	३२

संस्कृतशब्दा	पृ	प	संस्कृतशब्दा	पृ	प	संस्कृतशब्दा	पृ	पं	संस्कृतशब्दा	पृ	प
रोम न	१०३	१	लघु स्त्री	४१	१८	लाक्षिकम् न	१५५	२०	लोमा पु	१४०	१६
रोम पु	१०३	२	लघु पु	२३	१३	लाक्षिका पु	१५५	२०	लोहा स्त्री	३८	१०
रोमय पु	४	४	लङ्का स्त्री	१४८	९	लाक्षिनी स्त्री	१५५	२०	लोह पुन	१२१	२२
रोमा पु	१०३	२	लङ्घयिका स्त्री	४१	१९	लाघवम् न	९१	१९	लोह्य पु	१०	१०
रोमाय पु	१५	४	लय पु	१०७	१७	लाङ्गतम् न	७३	१५	लोह पुन	१३९	३
रोप पु	१५	७	लघा स्त्री	१०७	१७	लाङ्गती स्त्री	७३	१६	लोहित भा लि	२३	२०
रोषाण त्रिलि	३	१०	लघ्र पु	१६	३	लाङ्गल पुन	१३६	१	लोहित भा लि		
रोषाणः पु	३	९	लङ्गा स्त्री	६३	१६	लाजा पुस्त्री	१०६	२०		१२४	१६
रोहत पु	१०	१६	लङ्गु पु	१	१२	लाभ्यन्तम् न	१४३	१०	रोहित पुन	१२४	१८
रोहन्ती स्त्री	१०	१६	लता स्त्री	३७	१६	लाट पु	२	१२	रोहित पु	१२४	१९
रोहिणी स्त्री	३९	६	लता स्त्री	४१	१८	लामज्जम् न	८३	१४	रोहित पु	२३	१७
रोहिणी स्त्री	१४८	२	लता स्त्री	५७	११	लालस भा लि			रोहित पु	२३	१८
रोहितम् न	७५	६	लयनम् न	७३	७		१०९	१६	रौहिष्य पु	२४	९
रौद्रम् न	२०	११	लयम् न	८३	१४	लालस पु	१०९	१६		४	
रौद्र पु	२०	९	लय पु	५	१५	लालसा स्त्री	१०९	१६	वश पुं	३४	१४
रौमकम् न	८४	१४	लरुना स्त्री	३८	११	लला स्त्री	४१	९	वशक पु	४९	८
रौरव भा लि	३४	१	लरुना स्त्री	६४	२०	लास्यम् न	७६	२२	वशाशीरी स्त्री	४२	३
रौरव पु	३४	१	लरुनिका स्त्री			लिधा स्त्री	६३	१७	वशाजा स्त्री	४२	२
रौहिष पुन	१३७	२१		१४८	१६	लिखिता स्त्री	५७	११	वशरोचना स्त्री	४१	२४
ल			लराटम् न	९६	११	लिङ्गम् न	९६	३	वशरोचना स्त्री	४२	१
लङ्गुच पु	२३	५	ललाटिका स्त्री	४४	१९	लिपिः स्त्री	६५	१७	वशिकम् न	१४४	२०
लक्ष पुन	१३९	१०	ललाम भा लि	१२९	५	लिप्तक पु	२४	६	वशिका स्त्री	१४४	२०
लक्षम् न	८८	३	ललाम पुन	१२९	४	लिवि स्त्री	६५	१७	वक भा लि	७६	७
लक्षम् न	१४१	१०	ललाम न	१०३	४	लीला स्त्री	६१	१६	वकम् न	७६	७
लक्षणम् न	१४३	८	ललालिका स्त्री			लुलाया स्त्री	३७	९	वकोष्ठिकम् न	१४४	२१
लक्षण पु	१४३	९		१४८	१५	लृ भा लि	४३	८	वकोष्ठिका स्त्री	१४४	२१
लघा स्त्री	१४१	१०	ललित त्रिलि	७५	७	लृता स्त्री	५७	२१	वक्ष पुन	१३१	२५
लक्ष्म न	७९	१०	ललितम् न	७५	६	लृतिका स्त्री	५७	२२	वक्षम् न	१४७	२६
लक्ष्मण त्रिलि	१५९	४	लव पु	१२	४	लेखनम् न	७२	११	वक्ष न	८२	७
लक्ष्मणम् न	१५९	३	लवङ्ग पु	२३	५	लेखा स्त्री	४७	१४	वक्षोज पु	१९	१३
लक्ष्मण पु	१५९	४	लवणम् न	९७	१३	लेह्यम् न	७७	१६	वक्ष्य भा लि	२७	१९
लक्ष्मणा स्त्री	१५९	३	लवण पु	२३	१४	लेस पु	१६	२	वक्ष्य पु	३	६
लक्ष्मी स्त्री	४१	१६	लवणा स्त्री	४१	२०	लेष्टु पु	१०	१०	वक्षम् न	८४	२५
लक्ष्मी स्त्री	४३	९	लवणोद पु	२२	३	लोकधर्मा स्त्री	८७	३	वक्षा पु	१५६	२
लक्ष्यम् न	७६	११	लवि पुस्त्री	११०	२	लोकायतम् न	७५	५	वखा स्त्री	४१	६
लगुट पु	२९	१३	लगुन पुन	१२७	२४	लोप्रम् न	७६	८	वख्य पुन	१३३	१४
लग्न त्रिलि	१२६	१२	लल्लक पु	१	११	लोप्रम् न	७६	८	वख्यम् न	८२	२०
लग्न पुन	१२६	११	लक्ष्मी स्त्री	३८	६	लोम न	१४०	१७	वखा	६२	२०
लग्न न	८३	१४	लाशा स्त्री	६३	१७	लोमशा स्त्री	४२	१४	वख्यल पुं	२३	५

संस्कृतशब्दा	पृ	प	संस्कृतशब्दा	पृ	प	संस्कृतशब्दा	पृ	प	संस्कृतशब्दा	पृ	प
वटम् न	११४	१४	वमि पु	६५	९	वरुण पु	८१	७	वलजम् न	८४	७
वटम् न	१४९	१८	वमि स्त्री	६५	९	वरुणानी स्त्री	१५६	९	वलजम् १	१४७	१८
वटम् न	१४९	२०	वम्री स्त्री	३७	११	वरुण पुन	१२५	८	वलजम् न	१४७	२०
वट पु	११४	१४	वय न	७८	११	वरुणिनी स्त्री	३७	१२	वलज पु	१४७	१८
वट पु	१४९	१८	वर पुन	१३२	३	वरेण्यम् न	७७	९	वलजा स्त्री	१४७	१८
वटक पुन	११४	१५	वर भ्रम्य	१३२	४	वर्कर पु	६	१५	वलत पु	२०	१५
वटार पु	५	१८	वरम् न	८०	८	वर्केरी स्त्री	६	१६	वलमि स्त्री	६८	९
वटि स्त्री	३७	११	वरम् न	१३२	४	वग पु	२८	१७	वलमी स्त्री	६८	१०
वटि स्त्री	६७	१७	वरम् न	१३२	४	वर्च पुन	७७	२०	वलय पुन	१३०	१०
वटी स्त्री	१४९	१८	वरम् भ्रम्य	१३२	५	वर्च न	७७	२०	वलि पुत्री	१०४	१३
वणिक पु	२२	१०	वर पु	१३२	४	वर्चस्क पुन	११८	७	वलितम् न	८३	८
वण्ट पु	३	३	वरा स्त्री	१३२	५	वर्ण पुन	११४	१७	वलीकम् न	११७	२२
वण्टाल पु	१६३	३	वरट पु	१०७	२३	वर्णम् न	८०	८	वलीक पु	११७	२१
वण्ट पु	२२	१३	वरटा स्त्री	१०७	२३	वर्णक पुन	११९	१९	वलक पुन	११७	२३
वतस पुन	१३८	१८	वरणा पु	१४८	११	वर्णपरिस्तोम पु	५	५	वलकल पुन	१३५	१८
वत्सम् न	११४	१३	वरणा० न	१५६	३	वर्णवती स्त्री	४२	१०	वलग पु	१०६	२६
वत्स पु	२०	१८	वरण्ड पु	२९	१८	वणु पु	२४	९	वलगा स्त्री	१०६	२६
वत्सा पु	११४	११	वरण्डक पु	३०	१	वर्तक पु	२	६	वत्स पु	५	१०
वत्स पु	११४	१३	वरजा स्त्री	७१	५	वतमि स्त्री	४५	६	वत्सि स्त्री	४५	४
वत्सनाभ पु	२०	२२	वरवर्णिनी स्त्री	४२	१०	वर्ति स्त्री	६५	७	वत्मीक पुन	११७	२२
वत्सर पु	२०	१९	वरवर्णिनी स्त्री	६३	१७	वति पुत्री	१०९	१८	वलकी स्त्री	४०	३
वत्सल पु	२०	९	वराजम् न	८२	२२	वर्तमि न	७९	७	वल्लर पु	१०८	२५
वदनम् न	७३	७	वराजम् न	९६	५	वर्धमान पुन	१२७	३	वल्लरि स्त्री	६७	२०
वध पु	१३	५	वराट पु	२१	५	वर्द्ध पुन	११६	९	वल्ली स्त्री	३७	१६
वधु स्त्री	४१	१८	वराट पु	१०५	२२	वर्द्ध पु	१०८	१६	वल्ली स्त्री	१०८	२५
वधुटी स्त्री	५६	१०	वराटक पुत्री	२१	६	वर्द्धा स्त्री	१०८	१७	वलि स्त्री	३७	१५
वनम् न	७३	६	वराटक पु	१	१४	वर्धि स्त्री	४५	४	वली स्त्री	३७	१५
वनजम् न	१५८	१७	वराटक पु	१	१४	वम्मे न	७९	५	वल्लरम् न	१५०	२३
वनज पु	१५८	१७	वराटक पु	२१	५	वर्धणा स्त्री	५७	८	वल्लर पु	१५०	२३
वनजा स्त्री	१५८	१७	वराटा स्त्री	१०५	२२	वर्धे पुन	१३८	५	वल्लरा स्त्री	१५०	२३
वनस्पति पु	२३	३	वराटिका स्त्री	२१	६	वर्धेणि स्त्री	४५	११	वल्लरा पु	२६	१९
वनस्पति पु	२३	५	वराणसा स्त्री	४४	१९	वर्धा स्त्री	५२	१९	वत्सजा पु	२६	१७
वदन पुन	४८	१३	वराणह पु	१६३	८	वर्धाभू पु	१६०	१०	वत्सजा पु	२६	१७
वदना स्त्री	४८	१३	वराणहा स्त्री	१६३	८	वर्धाभू स्त्री	१६०	१०	वत्स त्रिलि	१२	६
वया स्त्री	४७	१५	वराणि पु	३५	१२	वर्धापत्र पु	३२	६	वधा पु	१२	५
वयु न	७८	१२	वराह पु	१६३	८	वर्धमि न	७९	७	वधा स्त्री	१२	७
वय्र पुन	१३३	१५	वरिमा पु	११	१	वलश भा छि	२३	२०	वधा स्त्री	३७	७
वमति पु	३५	१७	वरिष्टम् न	८५	१	वलग पु	२३	१६	वधतिः स्त्री	६४	१४
वमधुः पु	१०	८	वरी स्त्री	१३२	४	वलज भा लि	१४७	२०	वधत पुन	१२४	२५

संस्कृतशब्दा	पृ ष	संस्कृतशब्दा	पृ ष	संस्कृतशब्दा	पृ ष	संस्कृतशब्दा	पृ ष
सप्ततिलक पुन	१४२ १	वाज पु	२१ ३	वारिचामरम् न		वाहय पुं	८ १६
सप्ततिलकम्		वाजपेय पुन	११० १३		१६३ १०	वाहिरायम् १	१८ १४
न १४२ ७		वाटम् न	१४९ २०	वारिजाणम् न		वादिनी स्त्री	१७ १३
सप्ततिलका स्त्री		वाट पु	१४९ २०	वारिपर्ण पु	१०८ ४	वादिष्णम् न	८० ८
१४२ ७		वाटी स्त्री	१४९ २०	वारिपर्णी स्त्री	१०८ ४	वाहीष्णम् न	८० ८
सषा स्त्री	४७ १६	वाड्य पुन	११६ ७	वाहणी स्त्री	३८ १७	वाहीष्णम् न	८२ १८
सविरम् न	६ १७	वाड्यम् न	१४२ २१	वाहणी स्त्री	४० १८	विहवम् न	८४ १०
सविर पु	६ १६	वाणि स्त्री	४५ ७	वाहणी स्त्री	४२ २०	विहवः पुं	१५ २
सद्यु त्रिलि	१० ६	वाणिज्यम् न	१४५ ७	वाहण्ट पुन	१२२ १३	विह्वलि स्त्री	५३ ८
सद्यु न	१० ६	वाणिज्या स्त्री	१४५ ७	वाहण्डः पु	३० १	विह्वः पुं	१६ १३
सद्यु १	७९ १५	वाणी स्त्री	४२ २५	वार्त्त अण्डि	९८ १३	विमद् पुं	१३ १२
सद्यु न	७९ २१	वात पु	२५ ३	वातम् न	९८ १३	विपद्य पुं	११ ४
सद्यु पु	१० ५	वातप्रती त्रिलि		वार्त्त स्त्री	५७ २१	विप्र पुं	१९ ५
सद्युषा स्त्री	४२ ४		१५४ १६	वार्त्तकम् न	८४ १७	विबन्धिलम् न	८४ २२
सद्युपती स्त्री	४२ ४	वातप्रती स्त्री	४३ १०	वार्त्तिकम् न	१५६ १६	विबन्धिका स्त्री	४९ ३
सस्तकम् न	८४ १४	वातप्रती पु	४३ ११	वार्दरम् १	१६२ ६	विबन्धिका स्त्री	५८ १९
सस्तु न	७४ १०	वातरूप पु	८ ७	वार्दलम् न	१६३ १	विजय पु	२१ १५
सस्तु अज	१५४ ४	वातायन पुन	१२७ १७	वार्दल पु	१६३ १	विजिता स्त्री	४० २
सप्त पुन	१३१ १	वातूल आ लि	३३ १३	वार्धानी स्त्री	४२ २१	विट स्त्री	४८ १८
सप्तम् न	८१ ९	वातूल पु	३३ ११	वाटकम् न	८२ २०	विट पुत्री	५१ ६
सप्त पुंन	१२७ १३	वात्या स्त्री	४४ १८	वातधि पु	१८ १५	विट पुन	१२२ ४
सप्तसा स्त्री	६३ १०	वातस्थम् न	२० ११	वालनारवा स्त्री		विट पुं	२ ९
सस्तीकधारा स्त्री		वायम् न	७७ ८		१४८ १५	विट्ट पुन	११९ ९
१४८ १०		वानम् न	७२ ११	वाडिका स्त्री	७० १०	विट्ट पुन	१२८ १३
सह पुं	१४ ६	वान आ लि	८४ १८	वाडी स्त्री	७० १०	विट्टपा पु	१२८ १५
सकिः पु	३५ २०	वानस्पत्यः पु	२३ ६	वालुका स्त्री	५५ ४	विट्टपी पु	२३ ३
सहिष्णुम् न	८४ १०	वापि स्त्री	६६ १५	वाक्क आ लि	८१ १३	विट्टम् न	१४९ ११
सहिषिष्णुम् न	८३ ६	वाम आ लि	३७ ४	वांसी स्त्री	४२ १	विट्टः पुं	१४९ ११
वाः न	७१ १६	वामय पु	२१ १२	वातर पुन	१३३ ६	विट्टा स्त्री	१४९ ११
वा स्त्री	७१ १५	वामद्वरः पु	६ २	वासक त्रिलि	८३ २	विभीनम् न	९० १६
वाक्कल्प पुं	१५६ १७	वामा स्त्री	३७ ४	वासकम् न	८३ २	वितष्ट पुन	११८ ६
वाक्यम् न	७६ १९	वानी स्त्री	३७ ५	वासा स्त्री	३९ २	वितष्ट आ लि	११८ ६
वाक्यम् अलित		वाय (ः) पु	२२ १९	वाशि स्त्री	६४ १३	वितण्डा स्त्री	५७ २
१५८ १२		वायुफलम् न	७४ ८	वास्तव्यम् न	१५४ १८	वितत आ लि	७४ १९
वागु स्त्री	४२ २५	वार पुन	१३३ २	वास्तव्य पु	१५४ १७	विततम् न	७४ १८
वागुषा स्त्री	६० ४	वारषाय पुन	१२३ ४	वास्तव्या स्त्री	१५४ १७	वितताः पु	७४ १८
वावम् न	९१ २४	वारि न	८१ ५	वास्तु पुन	१४० ५	वितर्दि स्त्री	६५ १४
वाविकम् न	१५६ १५	वारि स्त्री	५१ ८	वास्तुकम् न	९४ २१	वितस्ति पुत्री	१०९ २०

संस्कृतशब्दा	पृ	प	संस्कृतशब्दा	पृ	प	संस्कृतशब्दा	पृ	प	संस्कृतशब्दा	पृ	प
वितान त्रिलि	१२६	१७	विपिनम् न	७३	७	विषत्री स्त्री	५७	१४	वीर पु	१६१	१३
वितान पुन	१२६	१६	विपुद् स्त्री	४८	१९	विषदिग्ध पु	२४	६	वीरणकन्या स्त्री	९३	१७
वितानम् न	१४७	२६	विभावस्तु पु	२४	१९	विषय पु	१४	४	वीरणशलाका स्त्री		
विद्युत्कम् न	८३	४	विभ्रम पु	१६	११	विषयि न	८०	१		५५	६
वितम् न	७९	१६	विमान पुन	१२७	११	विषाणम् न	१५०	३	वीरतरम् न	१६२	६
विदल्म् न	७३	१६	वियत् न	७९	२१	विषाण पु	१५०	३	वीरतर पु	१६२	६
विदारी स्त्री	६८	२०	विरिन्ध पु	२४	१	विषाणा स्त्री	१५०	३	वीरा स्त्री	१६१	१२
विदारी भज	१५७	४	विलम् त्रिलि	११७	३	विषाणी स्त्री	१५०	३	वीराशसनम् न	७२	२१
विदु पु	१०	४	विलम् पुन	११७	२	विष्टप पुन	१२८	१८	वीरव् स्त्री	३९	१
विदुषी स्त्री	१५४	१३	विलेपनी स्त्री	४१	१५	विष्टर पुन	११३	१८	वीर्यम् न	७६	१७
विद्या स्त्री	४६	१७	विलेपिका स्त्री	४१	१५	विष्टर पु	२३	३	वीर्यम् न	१४५	७
विद्युत् स्त्री	३७	१९	विलेप्या स्त्री	४१	१५	विष्टि आ लि	६७	१७	वीर्या स्त्री	१४५	७
विद्यधि स्त्री	६८	२०	विलोम आ लि	३९	४	विष्टि स्त्री	६७	१६	वीलम् न	७३	११
विद्रव पु	१२	४	विलोमी स्त्री	३९	४	विष्ठा स्त्री	५६	१६	वीवध पु	१७	११
विद्रुम पु	५	३	विषध पु	१७	११	विष्णु पु	२१	१०	वृक्ष पु	२३	२
विद्रव न	१५४	१३	विवरम् ा	८१	१७	विष्णु पु	२२	१५	वृशक पु	४९	८
विद्वान् पु	१५४	१३	विवृति स्त्री	४५	१६	विष्णु पु	१६	१६	वृषामम् न	७५	१०
विध पु	१०८	१३	विवेक पु	१६	९	विस्लम् न	७३	९	वृशोद्भवम् न	८४	१५
विधा स्त्री	४८	३	विंशति स्त्री	४९	९	विस्तर पु	१४	१२	वृत्तम् न	९८	११
विधा स्त्री	१०८	१३	विशाल्या स्त्री	३९	६	विस्तर पु	१७	१८	वृजय पु	२४	४
विधा पु	७८	१८	विशासन पु	२१	१४	विस्कार पु	२४	२	वृजिन त्रिलि	१९	२१
विधि पु	१८	१४	विशाख पु	२२	१५	विस्मम् पु	१४	१३	वृजिनम् न	७२	२०
विधुर भन्य	१६२	२	विशाखा स्त्री	१४८	२	विस्मधा स्त्री	६३	१०	वृजिनम् न	७४	९
विधुरम् न	१६२	२	विशाल आ लि			विहङ्गिका स्त्री	५५	६	वृजिन पु	१९	२३
विधुर पु	१६२	२		१३३	२४	विहाय न	१४०	१७	वृत्त पुन	१२४	१५
विधुरा स्त्री	१६३	३	विशाल पुन	१३३	२३	विहाया पु	१४०	१७	वृत्त भन्य	१२४	१६
विनया स्त्री	६२	२	विशिख पु	२४	५	विहार पुन	१३३	१	वृत्ति पु	१३	१२
विनायकः पु	२२	१५	विशिख पु	५५	९	विहारः पु	१७	१०	वृत्ति स्त्री	४५	१४
विपक्ष पु	२०	१७	विशिखा स्त्री	५५	८	वीकाश पु	१५	२	वृत्तात् पु	१०	१५
विपथी स्त्री	४०	३	विशंपक पुन	११९	२	वीक्षम् न	१०२	१३	वृत्तान्तकम् न	८४	१७
विपणि पु	६४	१५	विश्र पु	१३	१६	वीचि स्त्री	३८	६	वृत्त पु	२२	१८
विपणि स्त्री	६४	१४	विश्र आ लि	१०१	२२	वीणा स्त्री	४०	२	वृत्त पु	३२	८
विपय पु	८८	१९	विश्र त्रिलि	१४१	८	वीतम् न	७४	२०	वृद्धम् न	८३	१०
विपयम् न	८८	१८	विश्रम् न	१०१	२१	वीतस पुन	१३८	२०	वृद्धि स्त्री	४६	५
विपद् स्त्री	४८	१६	विश्रम् न	१४१	७	वीथि स्त्री	६७	१९	वृद्धम् न	९८	२०
विपथ पु	२३	१	विश्रा स्त्री	१४१	७	वीर घा लि	१५४	६	वृशाम् न	१०१	२३
विपाद् स्त्री	३९	१०	विषम् न	१३७	२१	वीरम् न	८०	१३	वृधिक पु	१०७	४
विपादिका स्त्री	५४	१०	विषः पु	१३७	२०	वीरम् न	१६२	१	वृधिकी स्त्री	१०७	४
विपासा स्त्री	३९	१०	विषम् पु	५७	१४	वीर पु	२०	९	वृष पुं	३४	२१

संस्कृतशब्दा	पृ	प	संस्कृतशब्दा	पृ	प	संस्कृतशब्दा	पृ	प	संस्कृतशब्दा	पृ	प
शमलम् न	८१	१	शर्करा स्त्री	६०	४	शाटक पुन	११९	६	शालाजीर पु.	६	३
शमि पुत्री	१०९	२६	शर्म न	८२	१४	शाटक पु	४९	८	शालारम् न	१६२	७
शमी स्त्री	४१	९	शर्मन् आ लि	८२	१५	शाटिः स्त्री	६५	६	शालि पु	२४	१४
शमीर पु	६	१५	शर्मा पु	८९	१२	शादी स्त्री	१०७	१९	शालुकम् न	९५	१८
शमीरं पु	१५६	१७	शर्वरी स्त्री	३८	३	शाण पु	३	८	शालुकिनी स्त्री	१४८	१२
शमीरु पु	१५६	१८	शरम् न	७४	९	शाण पु	१०८	३	शारमलि पुत्री		
शम्पा स्त्री	३७	१९	शल पु	३०	९	शाणा स्त्री	१०८	३		११०	९
शम्भ पु	२१	२	शलमच्छायम् ७			शानि स्त्री	६८	१५	शात्मली स्त्री	४०	१
शम्भ पु	३२	१		९२	१७	शातकुम्भ पु	२१	१७	शासनम् न	१४३	१२
शम्बरम् न	८१	५	शललम् न	१४७	४	शातकौम्भम् न	८५	४	शास्त्रम् न	७६	३
शम्बरम् न	१६२	८	शलल पु	१४७	३	शातकौम्भ पु	८५	४	शिशपा स्त्री	३९	१
शम्बर पु	१६२	८	शलल पु	१४७	५	शात्रव पु	२०	१८	शिशपान्वप्रोधौ		
शम्बरी स्त्री	१६२	९	शलली स्त्री	१४७	४	शाद पु	२१	१८	पु	१५२	७
शम्बल पुन	१३४	१५	शलाका स्त्री	५५	३	शाद्रलम् न	७३	१४	शिसण्ड पु	२९	१७
शम्बूक पु	५४	७	शलाटु आ लि	८४	१८	शा तम् न	२०	११	शियण्डिनी स्त्री	४२	२३
शम्बूका स्त्री	५४	७	शलालु न	१०२	१९	शात पु	२०	९	शिवर पुन	१३०	२१
शम्पा स्त्री	५९	८	शलि पु	११०	८	शाम्बरी स्त्री	५९	६	शिवरिणी स्त्री	५८	३
शय पु	१९	१२	शलि स्त्री	११०	९	शायिका स्त्री	४९	२	शिवरी पु	२३	१०
शयन पुन	१२७	२४	शल्कम् न	९५	४	शार आ लि	१०८	२५	शिवा स्त्री	५५	९
शयनम् न	१४३	१२	शल्मलि पुत्री	११०	१०	शार पु	१०८	२३	शिखिकण्ठाम		
शयनीयम् न	९९	२१	शल्य पुन	१३०	१४	शार पु	१०८	२४	आ लि	२३	२०
शयाट्टु न	१०२	१५	शल्यक पु	१०७	४	शार पु	१०८	२५	शिखिकण्ठाम पु		
शयितम् न	९०	१४	शल्यस्त्री स्त्री	१०७	५	शारद पु	२०	२०		२३	१७
शय्या स्त्री	४६	१५	शय पुन	१३६	२१	शारा द्यौ	१०८	२४	शिखिप्रोवम् ७	८३	४
शर पुन	१३२	१६	शश पु	२०	२५	शारावम् न	१५५	२३	शितिर आ लि	९	९
शरम् न	८१	३	शश पु	२२	२०	शाराव पु	१५५	२३	शिखी पु	९	९
शर पु	८१	४	शशोर्णम् न	९४	२	शारावी स्त्री	१५५	२३	शिखी पु	२१	२२
शरणम् न	९७	८	शशकण्ठी क्षज	१५७	१	शारि स्त्री	६७	१३	शिखी पु	३४	१८
शरच्छायम् न	९२	१८	शशकुलि स्त्री	४३	३	शारिफल पुन	१२५	१८	शिम पुन	१४०	७
शरद स्त्री	७१	१५	शशकुली स्त्री	७०	१८	शारिफलक पुन			शिविनी स्त्री	४०	२२
शरभ पु	४	१५	शशपुन	१२८	१६		११८	१५	शिविनी स्त्री	७०	१५
शरभ पु	२२	२०	शशम् न	८२	२३	शारिवा स्त्री	६२	१३	शिता स्त्री	४२	१९
शरभ्यम् न	७६	११	शशम् न	१४५	१४	शारी स्त्री	१०८	२३	शिविवार पु	२१	२
शरारि स्त्री	६७	२०	शशम् पु	२१	१५	शार्कर पु	६	१४	शिविविष्ट पुं	२	१
शराव पुन	१३६	१६	शश्वी स्त्री	३८	१३	शाल पुन	१३५	४	शिफा स्त्री	५८	१५
शरासनम् न	८१	२३	शश्वी स्त्री	१४५	१४	शाल पुं	६१	९	शिविवा स्त्री	५४	८
शरीर पुन	१३३	११	शशक पुंन	११९	१६	शालम् पु	१३५	४	शिविरम् न	१००	१८
शरीरी पु	२२	८	शशरा स्त्री	५५	९	शाला स्त्री	६१	९	शिमि स्त्री	४१	१०
शश पुं	२४	६	शाट पु	१०७	१९		९४	६	शिम्बा स्त्री	४१	९

संस्कृतशब्दा	पृ	प	संस्कृतशब्दा	पृ	प	संस्कृतशब्दा	पृ	प	संस्कृतशब्दा	पृ	प
सिम्बि स्त्री	४१	९	शीत पु	९८	९	शुष्का स्त्री	५६	१८	शुगली स्त्री	३७	९
सिरि न	७८	७	शीतशिवम् न	८३	११	शुष्का स्त्री	१०८	१	शुगली स्त्री	६५	१२
सिरीपम् न	८४	२२	शीतशिव पु (३)	८३	११	शुष्कार पु	६	१५	शुक्लम् न	१५१	१४
सिरोज पु	१९	२०	शीघ्र न	१४०	१२	शुष्कार पु	१५६	१७	शुक्ल पु	१५१	१३
सिरोपरा स्त्री	३८	९	शीघ्र पु	१४०	११	शुष्किक पु	१०७	१	शुक्ला स्त्री	१५१	१३
सिरोधि स्त्री	६८	२३	शीर्गैरोमरुम् न			शुष्बिका स्त्री	१०७	१	शुभ पुन	१२०	२५
सिरोदह पु	१९	२०		८४	११	शुद्धमिता स्त्री	५४	९	शुभवेरम् न	१००	५
शिलम् न	६२	६	शीपम् न	१०२	४	शुद्धात पुन	१२५	३	शुभ्राटम् न	९६	१९
शिलपुच्छम् न			शीपकम् न	९५	१८	शुनी स्त्री	३७	९	शुभ्राटक पु	९६	२०
	१२१	४	शीपण्यम् न	७७	१४	शुभम् न	८०	१४	शुभ्राटकम् न	९६	१९
शिला स्त्री	४१	५	शीपण्य पु	७७	१४	शुभम् न	८०	१६	शुभ्रार पुन	१३१	१४
शिला स्त्री	६२	५	शील पुन	१३४	१८	शुभा स्त्री	४२	२	शुभ्रार पु	२०	१२
शिलापुष्पम् न	८३	११	शुकम् न	८४	१०	शुभ्र आ लि	७६	६	शुभ्रिशास्त्रमलय		
शिलामयम् न	८३	१०	शुकशुच्छम् न	८४	१०	शुभ्रम् न	७६	६	पु	१५६	४
शिलिप्रम् न	७५	१७	शुकच्छदम् न	८४	१०	शुम्बम् न	१४४	२८	शुभी स्त्री	७०	१५
शिलिभ्र पु	७५	१८	शुकवहम् न	८४	९	शुम्बा स्त्री	१४४	२८	शुभीकनकम् न	८५	५
शिलिभ्री स्त्री	७५	१८	शुक आ लि	८०	१२	शुल्कम् न	७९	१६	शुभ्रार पुन	१३३	१३
शिली स्त्री	६२	६	शुकम् न	८०	११	शुल्कम् न	१२०	९	शोप पु	४	९
शिलीमुख पु	२४	५	शुकि स्त्री	६७	५	शुल्क पु	१२०	९	शोप न	७७	२१
शिलोच्छम् न	१२१	४	शुकम् न	७५	१४	शुल्बम् न	९९	७	शोफालिका स्त्री	३९	६
शिल्पम् न	९८	२५	शुकम् न	११५	१५	शुल्बम् न	८५	१	शोफालिका		
शिव आ लि	८०	१६	शुक पु	२२	१४	शुल्बम् न	८५	१	अज	१५७	२
शिव आ लि	८२	१५	शुक पु	११५	१४	शुल्बादि पु	३१	१	शेमुपी स्त्री	४०	११
शिवम् न	८०	१५	शुक आ लि	२३	२०	शुश्रूषा स्त्री	४७	६	शेख पु	९	२१
शिवम् न	८२	१४	शुकम् न	१५४	१२	शुश्रिर आ लि	८१	१९	शेवधि पु	२२	४
शिव पुन	३४	२	शुक पु	२३	१६	शुश्रिरम् न	८१	१८	शेवलम् न	११६	२६
शिवा स्त्री	३९	६	शुक पु	१५४	१२	शुष्म न	७९	६	शेवल पु	११६	२६
शिवा स्त्री	६३	२	शुक्रता स्त्री	४४	२०	शुष्मम् न	९९	१२	शेवालम् न	११६	२६
शिशिर पुन	१३२	७	शुक्रवम् न	९१	१६	शुक्र पुन	१२०	५	शेवालम् न	१६३	१०
शिश्र पुन	१२६	१९	शुक्रा स्त्री	१५४	१२	शुक्रा स्त्री	५३	२१	शेवाल पु	११६	२५
शिश्रु पु	३६	१०	शुक्रिमा पु	१०	२०	शुद्रा स्त्री	३७	७	शेप पुन	१३७	१६
शीकर पु	६	५	शुक्रा पु	१०७	१६	शुद्रण पु	३	१२	शेषा स्त्री	६३	६
शीघ्र आ लि	९०	६	शुक्रा स्त्री	१०७	१६	शुर्प पुन	१२८	८	शाल पुन	१३४	१९
शीघ्रम् न	८३	१४	शुच स्त्री	४८	२३	शुल पुन	१३३	२४	शैलाभ्रम् न	१००	७
शीघ्रम् न	९०	६	शुष्ठि स्त्री	६५	९	शुला स्त्री	१३३	२५	शैली स्त्री	१४२	१९
शीत नि लि	९८	९	शुष्ठी स्त्री	६५	१०	शुलि स्त्री	६६	१८	शैलेयम् न	८३	१०
शीतम् न	७४	१०	शुष्ठाः पु	५६	१९	शुली स्त्री	६६	१८	शैवम् न	७९	१८
शीतम् न	९८	८	शुष्ठा पु	१०८	१	शुगल पु	६५	१२	शैवलम् न	८३	१०
शीत पु	२३	१३	शुष्ठा स्त्री	४०	२१	शुगल पु	२२	२०	शैवलम् न	११६	२६

संस्कृतशब्दा	पृ	प	संस्कृतशब्दा	पृ	प	संस्कृतशब्दा	पृ	प	संस्कृतशब्दा	पृ	प
शैबल पु	११६	२६	श्रीकण्ठ पु	१४८	१२	श्वेतम् न	१५९	६	सर्वात्मिका स्त्री	५३	१३
शैब्योपाख्यायिका स्त्री	४४	२०	श्रीखण्ड त्रि लि	१६३	४	श्वेत पु	२१	५	सवानम् न	७२	१८
शोक पुं	१	१६	श्रीखण्डम् न	१६३	३	श्वेत पु	२३	१६	सवर पु	१२	५
शोचि न	७८	१४	श्रीखण्ड पु	१६३	४	श्वेत पु	१५९	६	सवस्य पु	४	२
शोण भा लि	२३	२०	श्रीगम पु	२१	१५	श्वेता स्त्री	१५९	७	सविद् स्त्री	४८	१५
शोण पुं	२३	१८	श्रीपर्णम् न	८०	२१	श्वेतक पु	२१	५	सवेशनम् न	७३	६
शोण पु	२४	९	श्रीपर्णम् न	९८	२	श्वेतगर्भा स्त्री	४२	२०	ससद् स्त्री	४८	१७
शोष पु	३	१४	श्रीपर्णा स्त्री	३९	२	श्वेतपाकी वज्र	१५७	१	ससरणम् न	९०	२०
शोफ पु	३१	२१	श्रीपृष्ठ पु	२०	४	श्वेतवचा स्त्री	४१	८	सगार पुन	१३१	१२
शौक्यम् न	१४२	२०	श्रीवास पु	१४	१७	श्वेतिका स्त्री	२१	६	संस्कृत भा लि	७४	१८
शौण्डिक पु	१०७	२	श्रीवेष्ट पु	२०	४	श्वोवसीयम् न	८०	१५	संस्कृतम् न	७४	१७
शौण्डिक्येय पु	२०	२२	श्रुतम् न	७५	५	प			सस्त्र पु	२४	१६
शौचम् न	९१	२५	श्रुति स्त्री	४६	१२	पन्नन्धा स्त्री	४१	७	सस्ताव पु	१७	१७
श्मशानम् न	७३	१	श्रुपि स्त्री	६६	१७	पहज पु	२४	२	सस्त्राय पु	१५	१७
श्मशु न	७६	११	श्रेणि पुत्री	११०	४	षड्रात्रम् न	११७	९	सस्था स्त्री	४८	३
श्याम भा लि	२३	२०	श्रेयस् भा लि	७८	७	षड्रात्र पु	११७	८	सस्थानम् न	९१	२
श्यामम् न	८३	८	श्रेयस् भा लि	८०	१६	षण्ड पुन	१२२	१५	सस्थानम् न	१४३	१६
श्याम पु	५	७	श्रेय न	७८	६	षण्डाली स्त्री	७०	३	सस्पेट पु	१८	४
श्याम पु	२३	१७	श्रेय न	८०	१४	षण्णगरी स्त्री	४४	१	संस्फोट पु	१५	५
श्यामल भा लि	२३	२०	श्रेयसी स्त्री	३९	६	षटि न	१५१	२२	संस्फोट पु	१८	४
श्यामल पु	२३	१७	श्रेयसी स्त्री	४१	४	षटि स्त्री	१५१	२२	सहति स्त्री	४६	१३
श्यामा स्त्री	५	८	श्रेयसी स्त्री	७८	७	षटि पु	१५१	२२	संहननम् न	१४३	१०
श्रद्धा स्त्री	४७	४	श्रेयासोपक्रमम्			स			सहप पु	१४	१५
श्रयन पुन	४८	१३	न	९३	८	स पु	१५५	२	सखव पु	१३९	२६
श्रयना स्त्री	४८	११	श्रेष्ठि स्त्री	६५	१७	संगरम् न	१२	९	सक्तु पुन	१३९	२५
श्रव पु	१२	१	श्रेणि पु	११०	५	सचर पु	१४	६	सक्विय न	१०२	१४
श्रव न	७८	४	श्रीत्रम् न	९१	२०	संज्ञा स्त्री	४८	६	सह्यम् न	९१	१७
श्रवण पुन	१२३	११	श्लेष्मा पु	२१	१६	संतति स्त्री	४७	१३	सङ्कार पु	१५	१४
श्रवण पु	१०५	१६	श्लोक पु	१४७	२४	संफेद पु	१८	४	सङ्घाती स्त्री	१५	१५
श्रवणम् न	१०५	१८	श्रयण पु	१०	९	संघन	१०२	२०	सङ्घृष्टि स्त्री	५३	९
श्रवणा स्त्री	१०५	१६	श्रद्धासुरम् न	९३	२२	संघ्न स्त्री	१०२	२१	सङ्घेत पु	११	४
श्रविष्ठा स्त्री	१४८	३	श्रद्धासुरा स्त्री	९३	२२	संघम पु	११	४	सङ्घम पु	१२९	४
श्राणा स्त्री	४१	१५	श्रु श्रेयसम् न	८०	१४	संघाव पु	१७	१५	सङ्गाम भा लि		
श्राद्ध भा लि	१२६	६	श्रुहला स्त्री	९०	१२	संघुण पुन	१२०	२१		१२९	३
श्राद्ध पुन	१२६	५	श्रुत्रम् न	७५	१६	संघव पु	१७	१३	सङ्घाम पुन	१२९	३
श्री स्त्री	४१	१६	श्रुत भा लि	२३	२०	संघत् पुं	२०	१९	सङ्घाम् १	१३०	८
श्री स्त्री	४३	६	श्रुत अन्य	१५९	६	संघत्तर पु	२०	१९	सङ्घाम पु	१३०	८
			श्रुतम् न	८०	२१	संघद् भयम्	२०	१९	सङ्घाती स्त्री	१३०	९

संस्कृतशब्दा	पृ	प	संस्कृतशब्दाः	पृ	प	संस्कृतशब्दा	पृ	प	संस्कृतशब्दा	पृ	प.
सहायता स्त्री	४४	१८	सार पु	८७	१५	सिप्र पु	१६२	११	सुप्राया स्त्री	१५४	२९
सद्यः स्त्री	७६	२३	सारथि पु	२२	१२	सिप्रा स्त्री	३९	९	सुमम् न	८४	२१
सद्यम् न	७६	२३	सारथि भज	१५४	२	सिप्रा स्त्री	१६२	११	सुमनस् स्त्री	५२	२६
सद्यः पु	७७	१	सारसम् न	८०	२०	सिर पु	६०	५	सुमनस स्त्री	५२	२५
सा स्त्री	१५५	२	सारस पु	८०	२१	सिरा स्त्री	६०	५	सुमना स्त्री	५२	२५
साराविणम् न	९१	६	सारसनम् न	७२	१२	सीता स्त्री	५७	१५	सुमना पु	५२	२५
सागर पु	२२	२	सारिका स्त्री	३९	३	सीलम् न	७७	५	सुर पु	२२	१३
सामम् न	७५	९	सार्थ पु	४	२	सीम न	७१	९	सुरदाह पुन	१३९	२७
साहोदिनम् न	९१	६	सार्थवैद्यम् न	१४२	२१	सीमत पु	१०	१३	सुरभि त्रिलि	१६०	११
साह्वम् न	७७	१६	साल पुन	१३५	२	सीमा स्त्री	५८	१८	सुरभि पु	२३	१३
साचि स्त्री	६६	१२	साला स्त्री	६१	१०	सीमा(र) स्त्री	७१	८	सुरभि पु	१६०	११
साधिः स्त्री	४६	१९	साम्ना स्त्री	५८	११	सीर पुन	१३१	१२	सुरभि पु	१६०	११
साध्वती स्त्री	४५	१५	साहसम् न	१०२	७	सीर पु	१३१	१३	सुरभि स्त्री	१६०	११
साधी पु	९	१०	साहस्यम् न	१०२	७	सीरकम् न	८४	२४	सुरा स्त्री	४०	१८
साधी भज	१५४	३	सिंहः पु	१६३	८	सुकुमार स्त्री	७	१४	सुरालम् न	८३	१४
साधनम् न	१४३	४	सिंही स्त्री	३७	१०	सुकुमार पु	७	१४	सुराहा पु	१५६	२
साधु न	९०	४	सिंही स्त्री	१६३	९	सुकृतम् न	८०	१४	सुकृता स्त्री	५५	११
साध्वसम् न	१०२	६	सिकता स्त्री	५२	२४	सुख स्त्री	८२	१५	सुरोद पु	२२	४
सानि स्त्री	६८	१८	सिकता स्त्री	५२	२४	सुखम् न	८२	१४	सुवर्चला स्त्री	६२	६
सानु न	१३९	२१	सिन्धुम् न	७९	२४	सुखदु खम् न	८९	८	सुवर्चिका स्त्री	५३	१४
सानु पु	१३९	२०	सिन्धुयम् न	८५	९	सुखन्धा स्त्री	५४	१	सुवर्ण पुन	१२३	१६
सात्तम् न	१०१	१५	सिन्धुय पु	४	४	सुखदङ्करा स्त्री	९१	१३	सुवर्णलता स्त्री	४१	२०
साघ्राप्यम् न	७६	१२	सिन्धुय पु	३२	४	सुखा स्त्री	४६	१७	सुवस्य पु	४	३
साम न	७९	८	सित स्त्री	२३	२०	सुदानम् न	३१	१०	सुवहा स्त्री	४१	३
सामम्यम् न	१४२	१९	सित आ लि	५७	१६	सुदर्शनम् न	३१	८	सुवीरजम् न	८४	३
सामग्री स्त्री	१४२	१८	सित पु	२३	१६	सुदर्शन पु	३१	८	सुपम आ लि	५२	२९
सामर्प्यम् न	७७	१२	सिता स्त्री	५७	१६	सुदर्शन पु	१०६	५	सुपमा स्त्री	५२	२८
सामिधेनी स्त्री	४१	२२	सितात्र पु	२०	४	सुदर्शना पु	१०६	५	सुपर्वा स्त्री	४१	११
सामुद्रम् न	७६	४	सितालता स्त्री	४२	२०	सुदर्शना स्त्री	३१	९	सुहृद् पु	२२	१२
साम्भरायिकम् न	८३	२२	सिद्धान्त पु	१०	१३	सुदर्शनी स्त्री	१०६	७	सुष्मा पु	१५६	२
सायक पु	२	३	सिध्दम् न	८३	२१	सुदिनाहम् न	८८	६	सूकर पु	२२	२०
सायम् न	९९	२१	सिध्दम् न	६१	१६	सुधा स्त्री	५८	८	सूकरी स्त्री	३७	९
सायम् अर्थ	९९	२२	सिध्दम् न	६१	१६	सुधा पु	७	१४	सूक्तवाक पु	२७	१७
साय पु	९९	२१	सिध्दम् न	१४८	१	सुधामा पु	८९	१	सूक्ष्म त्रिलि	९९	१५
सायाह पु	३१	१३	सिध्दम् न	३९	३	सुपर्वा पु	९	५	सूक्ष्मम् न	९९	१५
सार आ लि	८७	१५	सिन्धी स्त्री	४०	८	सुपानम् न	१५५	१	सूक्ष्म पु	९९	१५
सारम् न	७९	१६	सिन्धी पु	१११	१९	सुपाना पु	१५४	२२	सूक्ष्मैला स्त्री	३९	३
सारम् न	८७	१२	सिन्धी स्त्री	१११	२०	सुपाना स्त्री	१५४	२२	सूचन पुन	४८	१३
सार पु	१४	११	सिन्धी पुस्त्री	१११	१८	सुप्रापम् न	१५४	२२	सूचना स्त्री	४८	९
			सिन्धीयम् न	८४	१३	सुप्राप पु	१५४	२२	सूचि स्त्री	६६	११

संज्ञासंग्रह	पृ	पं	संज्ञासंग्रह	पृ	पं	संज्ञासंग्रह	पृ	पं	संज्ञासंग्रह	पृ	पं
सुख पुन	११०	१४	सुखिन्मू म	१४	१४	सुखनू म	१४५	२३	सुखा श्री	४०	२०
सुख पुंन	१११	१३	सुख्य भन्व			सुख्य श्री	१४५	२३	सुखा पुं	१००	२३
सुख पु	२१	१०	ति	१४८	५	सुखी श्री	१४५	२३	सुखा श्री	१००	२३
सुखम् न	५८	१२	सुख्य वा म	१४८	५	सुखीरू म	८३	११	सुखर का ति		
सुखम् न	८४	१९	सुख्यः पुं	१४८	४	सुखु म	११९	११		१००	१४
सुखा श्री	५८	१२	सुख्या श्री	१४८	५	सुखु पुं	१	१४	सुखरः पुं	१००	१४
सुख पुं	९	११	सुख्यम् न	७०	१५	सुखुः पु	११९	१२	सुखरम् म	१००	१४
सुखम् न	८०	१४	सुखिन्मू न			सुखन पुंन	११०	९	सुखरू श्री	७१	१०
सुख पुं	२१	१०		१४५	०	सुखनरू म	१०२	१५	सुखरम् न	०९	४
सुखप्रति न	८९	१४	सौख्यिक पु	२०	२२	सुखनरू म	८४	२	सुखरि श्री	९६	१६
सुखिः श्री	४५	२	सौख्यिक श्री			सुखीयम् न	१४८	११	सुखिः पुं	१४९	१०
सुखी श्री	४५	३		१४१	२	सुखी श्री	१४१	१६	सुखिः श्री	१४९	१०
सुख्यात् पु	२०	४	सुखीरू पुंन	११५	१९	सुखी श्री	९७	१	सुखिः पुं	१४९	१०
सुखात् पु	१९	२६	सुखीरू न	८०	१३	सुखी श्री	१४५	२१	सुखिः श्री	१४९	१०
सुख न	८३	१२	सुखीरू न	८४	२	सुखी श्री	१४५	२१	सुखिः पुं	१०	९
सुख पु	२८	८	सुखीरू न			सुखी श्री	१४५	२१	सुखिः पुं	२२	१६
सुखाती श्री	३७	९	सुखीरू न	९३	१५	सुखी श्री	१११	११	सुखिः पुं	१०	११
सुखि पुकी	१११	७	सुखीरू पु	३१	१	सुखी श्री	१६२	१०	सुखिः पुं	२१	१
सुखीरू श्री	४१	९	सुखीरू पुं			सुखी श्री	१६२	१०	सुखिः श्री	४१	९
सुखात् पु	१०७	२१	सुखीरू पु	१४८	८	सुखी श्री	१६२	१०	सुखिः पुं	१४८	९
सुखाती श्री	१०७	२१	सुखीरू पु	१९	१३	सुखी श्री	१५७	९	सुखिः पुं	३३	२१
सुखा श्री	३९	९	सुखीरू पु	१०	७	सुखी श्री	९४	९	सुखिः श्री	३३	२१
सुखर पु	२५	३	सुखीरू पु	११८	५	सुखीरू म	७३	१८	सुखिः श्री	४३	७
सुख पु	०	१४	सुखीरू पु	१२२	१०	सुखीरू म	११	१९	सुखीरू म	८४	३
सुखा श्री	३७	११	सुखीरू पुं	३१	२१	सुखीरू म	३६	२३	सुखीरू म	८४	३
सुख्यम् न	७७	१२	सुखीरू पु	२४	१२	सुखीरू म	८४	१०	सुखीरू म	३३	२०
सुख्यम् न	८३	१४	सुखीरू पु	११	१८	सुखीरू म	६३	७	सुखीरू म	३३	२१
सुख्य पुन	११५	१	सुखीरू पु	१२८	१२	सुखीरू म	१५४	१९	सुखीरू म	३३	२१
सुख्य का ति	७७	१२	सुखीरू पु	४	१०	सुखीरू म	१५४	१९	सुखीरू म	२०	७
सुख्यम् न	७७	१२	सुखीरू पु	१२७	१३	सुखीरू म	१५४	१९	सुखीरू म	५८	७
सुख्यम् न	१४२	२१	सुखीरू पु	९१	१७	सुखीरू म	७१	९	सुखीरू म	२०	१४
सुख्य वा	१११	१२	सुखीरू पु	५	५	सुखीरू म	१०	८	सुखीरू म	१३	१५
सुखि श्री	४५	५	सुखीरू पु	२४	१६	सुखीरू म	३९	२	सुखीरू म	४३	८
सुखानम् न	७२	२०	सुखीरू पु	३७	३	सुखीरू म	३९	१	सुखीरू म	२४	१
सुखामः पु	५	११	सुखीरू पु	१५७	१४	सुखीरू म	१३८	२५	सुखीरू म	२४	२
सुखामक पु	२	८	सुखीरू पु	९२	२४	सुखीरू म	१०६	२५	सुखीरू म	२४	२
सुखा पु	७९	४	सुखीरू पु	९२	२४	सुखीरू म	१०६	२५	सुखीरू म	२४	२
सुखा श्री	७९	४	सुखीरू पु	९२	२४	सुखीरू म	१०६	२५	सुखीरू म	२४	२
सुखामनी श्री	३८	१	सुखीरू पु	९२	२४	सुखीरू म	१०६	२५	सुखीरू म	२४	२
सुख पुन	१२५	२६	सुखीरू पु	९२	२४	सुखीरू म	१०६	२५	सुखीरू म	२४	२

संस्कृतशब्दा	पृ	प	संस्कृतशब्दा	पृ	प	संस्कृतशब्दा	पृ	प	संस्कृतशब्दा	पृ	प
स्वाति पु	११०	१४	हरिणी स्त्री	६९	११	हस्ता स्त्री	१०५	१६	हिमजा स्त्री	३९	६
खादु भा लि	१०२	१६	हरित्व न	१५९	८	हस्तिनी स्त्री	३७	७	हिमवान् पु	२३	१०
खादु न	१०२	१६	हरित्व स्त्री	१५९	७	हस्तिशालम् न	९३	२२	हिमवाङ्मया स्त्री	५५	५
खादु पु	१०२	१७	हरित्व भा लि	२३	२०	हस्तिशाला स्त्री	९३	२२	हिमानी स्त्री	५२	७
खादुद पु	२२	४	हरित्व त्रि लि	१५९	८	हस्त्यश्वम् न	८९	८	हिरणम् न	९७	१७
खाद्री स्त्री	१०२	१७	हरित्व पु	२३	१९	हाटकम् न	८५	२	हिरण्यम् न	७९	२०
खान्तम् न	८१	१७	हरित्व पु	३८	१७	हानि स्त्री	४९	१	हिरण्यम् न	१३०	७
खापतेयम् न	७९	१६	हरित्व पु	१५९	७	हानि स्त्री	६८	८	हिरण्य पु	१३०	७
खामिसमम् न	९३	२	हरित्व स्त्री	३८	१६	हायन पुन	१२७	८	हिरण्यकशिपु पु		
खाहा स्त्री	६३	१४	हरित्ता भा लि	२३	२०	हायन पु	२५	१२			
खेदनी स्त्री	६९	६	हरित्ता त्रिलि	१५९	८	हार पु	१०८	२१	हिरण्यवाह पु	२४	९
खरू स्त्री	४८	२१	हरितम् न	८४	१०	हारह्वरम् न	४०	१९	हीरक पु	२१	२
खरू स्त्री	७१	१२	हरित पु	२३	१९	हारह्वरम् न	९५	९	हुडुक पु	१०७	९
खवा स्त्री	६२	१४	हरिता स्त्री	४२	१०	हारा स्त्री	४७	१३	हुडुका स्त्री	१०७	१०
खया पु	२२	१५	हरिता स्त्री	१५९	८	हारा स्त्री	१०८	२१	हुडु पु अव्य	३६	१३
खुप्र पु	१४८	९	हरितालम् न	७३	१६	हारिद्रम् न	१५५	२०	हृत् न	८२	७
खुप्रौ स्त्री	५३	१४	हरिताली स्त्री	४२	१७	हारिद्र पु	१५५	१९	हृदयम् न	८२	७
खुव पु	३३	२१	हरिद्रा स्त्री	४२	९	हारिद्रौ स्त्री	१५५	१९	हृद्य भा लि	७६	२०
खोत न	७८	१७	हरिद्रिया स्त्री	४१	१७	हार्दम् न	४१	२०	हृद्यम् न	७६	१९
खोत न	७९	३	हरीतकम् न	१४९	५	हाला स्त्री	४०	२१	हृद्य पु	७६	२०
खौतावनम् न	८४	३	हरीतक पु	१४९	४	हालहल पुन	१३५	२४	हृथा स्त्री	७६	२०
ख			हरीतकी भज	१५६	१३	हालाहल पुन	१३५	२३	हृषीकम् न	८०	१
खस पु	८	१०	हरीतकी स्त्री	१४९	५	हाव पु	३४	९	ह्रिम न	७९	११
खसक पुन	१२०	१२	हरीतक्याकृति			हास्यम् न	२०	११	ह्रिम पुन	१२९	६
खसी स्त्री	३७	१०	हृ	२१	११	हास्य पु	२०	९	ह्रिमन्त पु	२०	१
खट्ट पु	२	१३	हृन्व्यम् न	७७	४	हाहा पु अव्य	३६	१३	ह्रिमपुण्यम् न	९९	४
खट्ट पु	२९	८	हृलम् न	१३५	१७	हाहाहुडु पु	३६	१४	ह्रिमल पु	३६	२०
खण्डिका स्त्री	५५	७	हृल पुं	१३५	१६	हाहाहुडु पु	३६	१३	हेला स्त्री	६२	४
खतशायिका स्त्री	४९	५	हृला स्त्री	६२	३	हिंसा स्त्री	४७	७	ह्रिम पु	२०	१५
खल पुखी	१११	१४	हृलाहल पुन	१३५	१६	हिंसा स्त्री	४२	१२	ह्रिमवती स्त्री	३९	५
खल स्त्री	१११	१५	हृलि पुखी	१११	९	हिका स्त्री	४७	८	ह्रिमवती स्त्री	४१	८
खम्मा स्त्री	५८	१७	हृलकम् न	८०	२४	हिह्व पुन	१४०	६	ह्रिमवती स्त्री	४१	८
खरि वा लि	२१	२४	हृलीचकम् न	९५	२३	हिह्वपत्री स्त्री	४०	१६	ह्रिमवती स्त्री	७२	१९
खरि भा लि	२३	२०	हृव पु	१३	५	हिह्वलम् न	३३	६	होत्रीयम् न	९१	२१
खरि पु	२३	१९	हृवि न	७८	१३	हिह्वल पु	३३	५	होत्रीयम् न	१५६	१४
खरि पु	२१	२३	हृव्यम् न	७७	३	हिह्वल पु	१०	८	होम पु	५	३
खरिचन्दनम् न	८०	९	हृसनी स्त्री	६९	१७	हिह्वल पु	३३	५	होरा स्त्री	६०	४
खरिचन्दनम् न			हृसन्तिका स्त्री	६९	१८	हिञ्जीर पुन	१३१	१०	हृद पु	२४	८
			हृसन्ती स्त्री	६९	१८	हिण्डि स्त्री	६७	१	हादिनी स्त्री	६९	६
			हृसितम् न	९०	१४	हितम् न	८२	२३	ही स्त्री	४३	६
खरिचन्दन पु	१२६	१४	हृस्त पुन	१२४	१	हितम् न	२३	४	हीचरम् न	८२	१९
खरिण भा लि	६९	१२	हृल्य पु	१०५	१	हितम् न	१२९	६			

हैमलिङ्गानुशासनविवरणगतविशिष्टनाम्नामाद्यस्यलानि

*नामानि	पृ.	पं.	नामानि	पृ.	पं.	नामानि	पृ.	पं.	नामानि	पृ.	पं.
अजय	१२	६	चान्द्रा	१०८	६	भारवि	७१	९	वारस्यायन	५२	२
अरण	६८	११	दुग्	२०	१९	भाष्यपन	१३६	२०	वामनः	५०	१४
अमर	६८	१०	देवनदी	४३	११	भोज	१०७	१	वैत्रयतीघारः		
अमरकोश	६९	१७	दमिला	५८	१३	माघ	६४	१५		१५१	५
अमरटीका	५४	७	धनकीर्तिः	७१	१५	माला	५१	२४	वैद्या	८४	८
अमरलिङ्गशेष			नदिपारा पारा			मालाक्षीष-			वैपात्रित	१३७	१५
	२५	१६	यणम्	१३२	२०	काण्डम्	१०२	२२	व्याधि	१०३	१४
अमरलिङ्गानु			नदिन	१०२	१६	मानापुरका			शाकटायण	१७	१४
शासनम्	११०	२३	नदी	८५	२५	पञ्चम्	४३	११	शावत	३४	१०
अमरशेष	१०७	१२	नदिपारायण			मालाशेष	६८	५	शब्दा	७०	१८
अमरसिद्ध	८८	१९		१३३	२३	मुनिः	१४५	५	सुपुन	१३९	२०
उणादि	१५०	६	पञ्चिखाम्नी	१२८	३	रत्नकोप	१४०	११	स्युति	१३१	४
काव्य	८२	३	धुदिषागर	४	५	रदट	१९	१६	हर्षः	१०७	९
गांठ	२	१५	भट्टि	११४	४	हिरावतार	७१	१५	हर्षदीक्षा	११५	१३
गौडशेष	२१	१	भरत	६१	१८	क्षरभट	१०७	१६	हर्षश्रुति	१४०	११
चाणक्यः	४	६	भापुरि	९८	२६	वाचकवार्ति			हलायुप	७१	९
						कम्	१२४	२६			

दुर्गपदप्रबोधगतविशिष्टनाम्नामाद्यस्यलानि

*नामानि	पृ.	पं.	नामानि	पृ.	पं.	नामानि	पृ.	पं.	नामानि	पृ.	पं.
अनेकार्थ	६	२६	जैना	२३	२४	मदनपालः	१०६	३१	विध	३५	२६
अनेकार्थटीका	२८	२५	दुर्गलिङ्गानु-			महाभाष्य			विश्वलोकम		
अनेकार्थश्रुति	१२	३१	शासनश्रुति	२७	२८	वचन	१३३	२९	कार	१०६	३१
अमरटीका	१३	२१	दुर्गाचार्यः	२०	३१	महेश्वर	२८	३१	वैजयन्ती	२७	२७
आचार्या	१९	३१	व्याधयटीका	४६	३१	माघाष्टमघग	१४०	२८	वैशेषिकोक्त	३	१९
उणादि	४३	३१	धन्वतरि	१	२६	मार्कण्डेय	७	२८	स्वमतम्	२०	३०
काव्य	६५	३१	धातुपारायण	१५	२२	मालवप्रसिद्ध	२	३३	शेष	१५	२१
कामशास्त्रम्	२०	३३	नामकोश	२	१९	माला	६	३६	शेषः	२२	२४
कैय(ठ)देव	६३	१९	शिष्य	२	२०	रघु	८	१९	हलायुधः	१०६	३१
कोटिल्यः	९७	२७	भरतः	७६	२२	रुपावतार	७१	३०	हैमसूरिमहा-		
कीरखर्मी	१२	२९	भारतम्	३७	२९	वधतराज	२५	२४	मुनि	९०	२९
						वाचस्पति	३	३०	हैम	४८	२९

पृ	प
३४	२५ 10 ऋक्षा वृदिनि इति प्रसिद्धिः
३६	२९ 6—रुद्र इति भाषांतरम् ।
३७	२४ 11 ऋषीति ऋगीभिरोप ; सप्त मन्त्ररादि ; तालव्याऽतस्या —घाऽतश्चायम् । गौरादि त्वाद् ङी , नत्वाप ।
३७	२४ 21 तोरइ इति भाषांतरम् ।
३८	२४ 8 मीटि इत्यस्य स्थाने मीटि
३९	१३ 3—वृदाति औपधिविनेप
४१	३० 11 होलानाति पक्षिविरोपे
४१	३२ 16 रीचडी नाम
४१	३२ 17 रीचडी नाम
४३	३० 29 लोक रीचडी
४३	३० 31 लोके कूडभो
४३	३३ 40 लोके करवडी क्षारीवा (पाटा०)
४४	३१ 9 कृणसा इत्यस्याग्रे पराणसेति धारणाभिधानं सोऽत्रास्ति इति वराणसा नदी
४५	२५ 4 कुहीड अथवा भमण
४५	३२ 21 रीचडी
४६	२८ 21 आकार इति भाषा
*४६	३२ 26 काय इति कर्तुं योग्य 27
*४७	२१ 3 गमाधानादि इति आघरणी प्रमुखम् 4
४७	२६ 16 लोके फोयला बुगवा
४७	२८ 20 अनवच्छिन्नसन्तान
४७	२९ 22 लोके डगला छजा वरंडी इत्यपि च, यथा 'क्रीडन्ति वृदासु निकेतनानामिति'
४७	३२ 27 लोके ताकडी प्रमुख तोला रभो मान
४७	३२ 28 लोके चडसप्रमुपे । यथा प्राप्यते स्वादु पौतस्थैस्तुल्य- या वोलित जलमिति ।
५०	३३ 10 इत्थ वाच्यम्—द्विवचने घोरिति एकश्च विंशतिश्च द्विवचने एकविंशत्यादौ

पृ	प
	द्विवचम्, द्वौ च विंशतिश्च यदुवचने द्वविंशत्यादौ यदु त्वमिति तयोरपवादः ।
*५१	२८ 5 वारीति ननु वारिति वस्त्रये वारिति यदुक्तं तत् वारि- शाब्दस्य सामान्यापेक्षया श्रीमत्वाच्छब्दोभगमयाद्ये ति शेषम् । घटीति जलो चदनी लोकेष्विति इति प्रसिद्धि । 6
५१	२९ 8 वशागलाका वशाहुरमित्यर्थः । यथा 'क्ष्वेदाभक्षणवृत्तिनि न्युरनपूर्तेषु प्रकृर्पापहत् (1)
*५४	२५ 6 'क्षिपीत् प्रेरणे' 'धु०' (उणा० २९) इति कित्यके क्षिप कादित्वात् (२।१।१।१) इत्वाभावे क्षिपका 7
५४	३० 18 रावडी गुणाली इत्यादि प्रसिद्धि
५६	२३ 2 चकावटि इति लोकप्रसिद्धे
५६	२५ 15 घाटि इत्यस्य स्थाने घांठि
५६	२९ 24 औखराडि इत्यस्य स्थाने अखराडि
५६	३१ 26 छाटि इत्यस्य स्थाने छाडि
५७	३२ 25 लोके याति समाचार
५८	२४ 3 च'दनसारिवा वा
५८	२९ 22 चित्रको घणसूकर इत्यस्य स्थाने चित्रवणसूकर । (चित्र सूकर ?) इति च निष्कासनी यम् ।
५९	३१ 37 इत्थ वाच्यम्—मल्लिका गन्ध- गुरु इति मल्लिकेति लोके कंवडी पुष्प तस्या इव गन्धो यस्य तत् मल्लिका गन्धि 'वोपमानात्' (७। ३।१४७) इतीकारः इरा, अगुरु, यदमर 'अगुरु स्यात्तु महस्या मल्लिगन्धि यत्' इति ।

पृ	पं	
६०	२२	11 टीक्रीति भाषा
६०	२६	23 एचुरीगणी
६१	२९	20 लोके वाळला हांसरी वा दनि प्रसिद्धिः। पाठान्तरम्
६२	२२	14 सूचलेत्यस्य स्थाने सूचलि
६३	१९	8 लोके धीवहा भयवा छाटा यदाह कैर्यदेव 'लद्दा तु पेचको ज्ञेयः पुच्छाधोभाग- लोहित' इति
६३	२५	13 वेइ इत्यस्य स्थाने वेटी
६४	२६	15 °कणिका गोधूमपिष्टयवस
६५	१९	1 कणाभरणविशेष इति पद नास्ति
६५	२६	23 सरररीतल इत्यस्य स्थाने सररीपीतल
६७	२२	2 यने इत्यस्य स्थाने यशार्थम्
६७	२६	10 हयावर्ते इत्यस्य स्थाने हया वत्
६७	२६	10 अश्रममणमित्यस्य स्थाने अ- श्रममरक
६८	२८	8 ङालओ इति भाषा इत्यन्तेऽ धिक पाठ
६८	३२	20 कोशिका चोच्यते इत्यस्य स्थाने कोशिकेयुच्यते
*६९	३१	18 पडालक्षोदमिति खासळओ इति भाषा 19
*७०	२१	1 हस्तपादायमर्दनाण्यो रोग इति गजचर्म इति भाषा 2
*७०	३३	31 ज्येति लोके पणळि 32
७२	२३	6 लोके चोपट ओलण (इति पाठांतरम्) ।
७२	२५	13 अहीना इति भाषा
७३	३०	30 लोके घळा आस्तर इति वा प्रसिद्धि
७४	३०	18 लम्भते इति पद नास्ति
७४	३३	21 टार इत्यादि भाषा हयानाम्, खोरदठ इत्यादि भाषा गजानाम्।

पृ	पं	
७५	३१	18 निसोत्र इत्यस्य स्थाने निसोत्र
७६	२९	13 मूळ इत्यस्य स्थाने मुळि
७७	२६	7 विण्याहें इत्यस्य स्थाने शिशा- (क्षा ?) हं । जतु इति लाक्षा
७७	३१	23 आडि इत्यस्य स्थाने आडि प्रमुप अपि
७८	२५	33 तेजसि धातूनामिति धातूना रसादीनां तेजस्तत्र यथा 'रोगात्ता हि तिरोजस' ।
८१	२४	1 छाण इत्यस्य स्थाने छाणा
८१	२७	1 फेटीआ पहिरणा
८५	३०	3 लोके कुदन
८५	३१	6-सह्य इत्यस्य स्थाने सह्य
८९	१५	1 क्रम इत्यस्य स्थाने क्रम क्षास्त्र
९३	३२	11 'वेदुनीनरेणु' इत्यस्य पश्चात् 'यस्य नाम यशाम' इत्य- धिक पाठो विद्यते ।
९४	३०	8-मौहरप्रमुख इत्यधिक पाठ
९४	३३	14 सोनागरु इत्यस्य स्थाने नेरु
*९५	३१	14 अन्यदेहचिकित्साहें इति चिकित्साशरीरात् परशरीरे सक्रमय्य य चिकित्सते विपभूतग्रहादि सोऽन्य- देहचिकित्साहस्त्र 15
९७	२३	2 चउपट चवरंग इत्यादि
*१००	३०	18 राजकशेरुकद इति राजक शेरुनामा कद् लोके सिचोदा सिघादेत्यादि भाषा। 'बृहत् राजकशेरुक शृगाटो जलकद स्वात् त्रिकोणक्षिकटक्षिक' इति मद्गपालः । 19
१०५	२९	18 कुटि इत्यस्य स्थाने कुटि
*१०५	३१	5 माननिशेपे लोके हाथ इति भाषा यथा हस्ति(न)हस्त्र सहजेनेति 6
१०६	३१	9 समि इत्यस्य स्थाने सांगदा

पृ	प
१०६	२९ १
१ मागतस्यो-प्रवचनी भयसा इति भारा सरद्वभा पूर्त्ति ममुपवचनी च। 'छात्रा एवमु द्वपान्येषु गता सादाप्रव- च्युते' इति विष्टोचनका । 'मूर्तं चान्व लाजा' इति इडा मुव । मूर्तास्या देवाज (का) लाजा इति मदनपाठ ।	
१००	२८ २
२-तेद महावि इति भाषांतरम् ।	
१०७	२९ ७
७ टीच इति भाषांतरम् ।	
१०९	३१ ५
५ वदिति इत्यस्य स्थाने विदिति ।	
११०	३१ ७
७ मुठि इत्यस्य स्थाने मूठि	
११०	३२
३२ स्पन्दनारीरपीनि रेषादिरपीरथा (पकिपञ्चाङ्गो-धिक)	
११४	३० ८
८ (इय व्याख्या) ता सवः मुपुत्तय स्वमुनिष्ठयो वा क्षस्य पयगत पयो यथा उत्पेभ्य उपाय आगता यथा मादये इति धीप्ताया मध्यपीमाय उक्तान् शक्या यसु समुत् । किंकिरिद्याला, यथा प्रियटया राक्षसा कर्जि ता, अत एव मुष्टीर्भाभा रजा, मुस्तानां विष्टुत्तयात् 'देताप्रविभार' इति तृतीया भीनेपचनकर्मणि उपल क्षितैः, इत्यमूने तृतीया ७	
११५	२८ १६
१६ चिन्नाम इति भाषा	
११६	२९ ३
३ क्षीणां करणे आसने	
१२०	३० ५
५ सूक्ति दाण	
१२०	३१ ६
६ लोके वरी पडलड इत्यादिभेद भिन्न इत्यथ । (इत्यधिक पाठ)	
१२१	२७ १
१ ऋह तस्या अर्धमित्यथ ।	
१२५	३२ ७
७ नीधो इत्यस्य स्थाने दीधभो	
१२६	२९ ५
५ छात्रभो इत्यस्य स्थाने छाडभो	
१२६	३२ १०
१० रावण इत्यस्य स्थाने चारोली	
१२८	३० १०
१० छात्र इत्यस्य स्थाने छात्र	
*१२९	२५ ३
३ दुर्गस्य इति पाठिमसुत विषमस्थानगमनम् ४	

पृ	प
१२९	३१ १७
१७ अत्रानीप्रियद्वयुता अदरा सुदमसुभयोनीप्रमुग (६ रुपिका पाठ)	
१३०	३३ १७
१७ गीरकग इति वा भाषांतरम् ।	
१३०	२९ ७
७ दमाभरण-सुगृहधनेजर्द	
१३०	२७ ८
८ उक्तुयेमादि तस्या द्विपो अभ्यस्य क्षीरमस्वमात्स वत्तया उदात्तवचनविशेष । त्रिभोरसा इत्यपी, मित्रा काः प्रशुदये अमवशातम् । च पुन । तथा मुत्रस्य चरो- र्भउप करमूपम सूत्यास्य मित्रां कारिहृदये अम- यदागीन् रोष ररट इति क्षीरार्थः । ७	
*१३१	३१ ८
८ तादस्य इति तस्मै इत् तादस्यं तच्छब्देन कायमभिधीयते तादस्यमिति समासो ग निदिष्ट कायप्रयोगक कारा उच्यते तादस्य भाव तादस्यं तत्र यथा भेषः तै विषयाग्रीः किमिन्न निष्कृत्य मुधा संभूतैः। भोदनागतरा उदुताः इति क्षीरस्थामी ॥ २५ ॥	
*१३६	३० २
२ सदापामिति अन्वेषामपि रक- धनेने यथा 'उन्मूर्तं करमस्य केदारसदाभारायला रज' ३	
१३६	३२ १२
१२ घोणा इत्यस्य स्थाने घोणा	
*१३४	२८ २
२ स्वभावमिति स्वरूपम् ३	
१३४	२९ ७
७ सुदगयी इत्यस्य स्थाने सुद- गवनी	
१३४	३१ १४
१४ गटा इत्यस्य स्थाने गिडा ।	
१३७	२५ १
१ षट्द्वयाख्या—विदग्धानि अ वसधानि, उद्गमाणि महाशिव पाराप्राणि यस्य स तमा कुटिषो वज्राः, नम वक्षसि पतितः सन् बली आत्मा नामभिन्न शतधा शतप्रकारे 'सक्याया विधावर्षे चा'	

पृ	प
	बलिन मन्यते भहो बलवान् भह न येन शतधा भद्र इति । तस्य देवत्वारूपत्वादात्मानम- तीवशब्देनोपमन्यत इव ॥१॥
१३८	२८ १ भदार इत्यर्थे
१४२	२७ १३ जाउली इत्यस्य स्थाने खीचडी
१४२	३२ १२ राजाश्रितमूलनगरमित्यथ
*१४३	२१ १६ बुद्धोक्तमन्नमेद इति धसु धारा १७
१४५	२८ ८ लोके भगार कांसी
१४५	३१ १ कुदमल इत्यस्य स्थाने कुदमल
१४७	२७ १ सेहरीसीली (इति पठति)
१४७	२७ २ सहाविउ भापांतरं
१४७	३२ १७ पीळउनी इत्यस्य स्थाने पणडी
१४९	३१ ५ गुण इति लोके डोरा जेवडी इति भापांतरम् । ६
१५०	३० ७ हिंगोड इत्यस्य स्थाने हिंगोरि ।
१५१	३१ ८ पुस्कठ्यां कांचीति कटिदोरउ ७
१५२	३२ २० पर्यायेणेति भिन्नलिङ्गावयव द्वन्द्वे युगपदुभयलिङ्गसम्भ वात्
१५३	१४ २१ इति भयववाधलिङ्गद्वय- प्राप्तौ ।
१५३	१६ ३ केवलावस्था वाचयावस्था ।
१५३	२३ ६—द्वन्द्वार्थे इति सचावयवस्व- लिङ्गेनैव लिङ्गवान् इति द्वितीयमतस्वार्थं
१५३	२५ ६ समुदायद्वन्द्व
१५३	२७ १० लिङ्गद्वयप्राप्तौ
१५४	२३ २६ अपत्यमिति अपत्यादय इ- त्यर्थः । मनु अपत्येऽपीति

पृ	प
	वक्तव्ये अपत्यमिति यदुक्त १५४ ३२ १४ निज इति निजशब्देन भार्मी- यत्वं नाम गुण उच्यते । कर्तृकमादौ इत्यत्र ग्रहणात् करण गृह्यते १५
१५४	३२ १६ अभ्यथ इति न व्यथ्यते अभ्यथ ।
१५६	२५ १ शर्याया शर्या पारणा इति प्रसिद्ध न हरिचन्दनगुल्येत्यर्थं
१५७	२३ १ तोरइ इति भापांतरं
१५७	२५ ८ पर द्राक्षासद्रथा किंचत् रसेन न्यूना ध्राक्षा उच्यते
१५७	२६ ९—इह तु औपधिविदोष एव
२१५८	२७ ७ पपु इति कांठे कुडये इत्यादिपु विभक्तौ समागताया विभ क्तयतपदस्य अलिङ्गत्वात् स्त्रीव इति इत्यो न भवति ८
१५९	२५ २४ टीट्ट इत्यस्य स्थाने टीट्ट
१५९	३४ ४७ इति लोके चिणा
१६०	२८ ४० यथुआनाम
१६०	२९ ४४ कवकवृक्षे इत्यपरे
१६१	२५ ३० अद्भुतमित्वाश्रयम् आलेह्य- मिति चिग्राम इति पाठा- न्तरम्
१६१	२५ ३२ चमधस इति भापांतर
१६१	२७ ३८ लोकेक चूक (?)
१६२	२२ २३ लोके चतुरगा
१६२	२५ ३० लोके पात्री
१६२	२९ ४७ लोके बुडउ
१६३	२६ २४ गजस्योपरि घटनकतारि
१६३	२८ ३५ वृहतीति

उपकारस्मृतिः—दुर्गपप्रबोधे [] एतच्चिह्नमध्यगतानि पाठान्तराणि विद्वत्प्रियमुनि-
राजश्रीपुण्यविजयै स्वहस्तकृतप्रेसकर्षीगतानि । शेषाप्यत्र निर्दिष्टानि मुनिवर्यश्रीबुद्धिमुनिकृत-
प्रयासेन प्राप्ताया क्षमाकल्याणीयभाण्डागारप्रतेर्गृहीतानीति तावन्नादरेण सरामि । आदर्श-
मतिस्तु श्रीजशविजयानां प्रसादाभाषेत्यस्या टीकाया प्रकाशनपुण्याधिकारिणस्त एव ।

शुद्धिपत्रम् ।

पृष्ठ	पङ्क्ति	अशुद्धम्	शुद्धम्	पृष्ठ	पङ्क्ति	अशुद्धम्	शुद्धम्
१	१६	—मनोदीरघ्यम्	मनोदी - रघ्यम्	३४	१३	पुषामलाव	पुषामलाव
१	२७	रफचन्दनसव्य छोहित	रफचन्दनसव्य भ्यछोहित	३४	१३	पुनपुयकवे	नपुसकवे
६	५	शीकरं सखिडे	शीकरं सखिडे	३५	३२	प्रणामहस्तमिति (?)	प्रणामहस्त गुणमिति
७	११	खिखीरावबहुत्वे	खिखीरावबहुत्वे	३६	५	पुषामला—	पुषामला—
७	२०	शोषद्वयी	शोष(?)द्वयी	४०	१५	कहू	कहू
८	९	सुखिरभे	सुखिरभे	४०	३०	कहूशब्द	कहूशब्द
८	१८	अनेहा	अनेहा	४२	३१	करवी	कहमी
८	२०	शोफका—	शोफका	४३	२४	त्रिवर्गसम्पत्तौ	त्रिवर्गसम्पत्तौ
८	२१	माधवी	माधवी	४४	२२	सूत्रागत	सूत्रादागत
८	३६	[?]	निष्कासनीयम्	४८	६	—नाम	—नाम ।
९	१४	वक्ष्यति	वक्ष्यते	४८	२४	ह्रींकोलि वा	ह्रींकोलिवा
११	३४	मूच्छानष्टचेष्टलम्	मूच्छा नष्ट चेष्टलम्	४८	३०	कारणयातना	अनकारणा- यातना
१२	५	प्रभुत्व—	प्रभुत्व	४८	३३	—दिभ्योय	—दिभ्यो वा
१३	१	निषोषो	निषोषो	५०	२५	धीसीलत्र (?)	धीसीलस
१३	७	ध्वान्ने	ध्वान्ने	५१	१८	सुरामहे	सुराएहे
१३	१३	पचति	पचति	५१	३८	(पीलवनी ?)-	पीलवनी
१३	१५	रक्ष	रक्ष	५२	९	—पाठाक्षपु—	—पाठाक्षपु-
१३	३१	गुणनिषेधार्थं	गुणनिषेधार्थं				क्षपु—
१४	३१	पर्यान्तरम्	पर्यायान्तरम्	५२	१२	सिकतासुमन -	सिकता सुमना
१४	३३	रक्षि	रक्षि				
१६	२७	अतस्मिन्	अतस्मिन्	५३	११-	सर्जिकादधिके	सर्जिकाद्वीके
			तद्गद्दे	५४	८	एकादशविकृत—	एकादेश विकृत—
१८	२४	—पनयन—	—पनय—	५४	३०	त (ल ?) गोटी	तगोटी
१९	८	हैमरि	हैमरि	५६	४	खजाकं स्वपि	खजाकेस्वपि
२४	१	प्राक्षार्यं	प्राक्षार्यं	५६	२५	कलत्रनिरिधि	कलत्रनिरिति
२५	२४	जम्बुक प्रियतमा	जम्बुकप्रि यतमा	५६	३३	मर्यादा०	मर्यादा०
३०	८	गलपरा व—	गलपरावची	५७	१९	स्वधा	गोधा स्वधा
		धीयुषा	धीयुषा	५८	२२	नद्या	नस्या
३७	३४	जगवन्तो	जगवन्तो	६०	११	तन्नामलापु०	तन्नामत्यापु०
३९	१५	औपच्छदयकम्	औपच्छद यिकम्	६०	२७	(वदी रीगणी ?)	वदी रीगणी
			सिकम्	६०	३४	शीतशिमि	शीतशिमि
३३	२९	काल (स ?) क्रियया	कालस्य क्रियाया	६३	१९	भवत्युचरत	भवत्युचरता
				६३	२०	सद्देश (अय ?)	सद्देश

पृष्ठ	पंक्ति	अशुद्धम्	शुद्धम्	पृष्ठ	पंक्ति	अशुद्धम्	शुद्धम्
१६३	२१	धेय प्रद (ख ?)	धेय प्रद	८२	२५	भल्लतकम्	भल्लतकम् ।
		किल	स्याकिल	८३	३४	३३	३४
६३	२७	धान्य	धान्यम्	८५	२३	द्रव (व ?) ति	द्रवति
६४	२९	कालमिति	कालमामिति	९०	२८	स्वराथ (यथ ?)	स्वराथथ
६५	१९	कर्णपलि	कर्णपालि	९३	३२	(-वीर्युक्त ?)	निष्कास्यम्
६५	२३	कुडि (डि ?)	कुडि	९५	७	१५	१४
६५	३२	सटि (डि)	सटि	९८	३२	पोलरी (पगला ?)	पगला
६६	१७	स्त्रीविल०	स्त्री विल०	१००	३१	लोके कडीपृष्ठभागे	कडीपृष्ठ- भागे लोके
६६	१९	कपिलओ	कपीरओ	१०१	२४	-बर्दीयम् (?)	-बर्दीयम्
६६	२२	एतत्कार्यं	इत्येतत्कार्यं	१०२	२२	-झीयकाण्डे	झीयकाण्डे—
६६	३०	स्नानिरपी	स्नानिसाब्दे- नापीत्यर्थं	१०३	१६	माला-	माला
६७	३	यागो०	वेदि यागो०	१०९	९	रसभो	रससो
६८	६	गोळि	गालि	१०९	३२	ज्ञातम् ।	ज्ञानम् ।
६८	७	माय०	काकिनि माय०	११०	२०	हली	हलि
६८	१९	अग्नि	अग्नि	११०	३०	जेठी	जेठी इति
६९	१५	कृपाणी ।	। कृपाणी	१११	७	अत्र अथ मौलि इव मौलीत्यादि पाठस्रुटितो विभाव्यते ।	
७०	२	घटी	घटी	१११	२७	वा नपुंसकम्	चानपुंसकम्
७०	८	०जीप्राणी	०जीद्राणी	११३	४	इय बर्हि	इद बर्हि
७०	१३	जीरक	जीरक ।	११६	३	अत्ये (?)	अत्ये
७०	१८	ज्या,	ज्या ।	११७	२८	निधान्तानाम्	निपधान्तानाम्
७०	१८	पायसम्	पायसम् ।	११९	१७	अखी (?) 'शाक'	'अखी शाक'
७०	२५	वाधरी	वाधरी	१२३	२२	रणे	रण
७१	१२	दाव ,	दाव ।	१२८	१३	ना स्रुयुद्धप	नास्रुयुद्धप
७४	३२	अश्वाद्य—	अश्वाद्य	१२८	२५	अरुणस्य	अरुणस्य ।
७५	१४	अक्षरोग	अक्षिरोग	१२९	१९	खोमाख्यथ	खोमाख्यथ
७६	२५	विरामामिति	तनो वि रामामिति	१३१	१	क्षत्र	क्षत्र
७८	१७	आदीन्वितेति	आदीन्वितेति	१३५	२४	हालहल	हालहल
७८	२२	विक्षसा	विक्षसा ।	१३५	२४	हाला—	हाला—
७८	२३	समाध्रमाद्योका	सद्याध्रय- द्योका ।	१३८	१९	ली	ऽली
७९	२	अनेहा	अनेहा	१३९	९	-तनूहो (ह ?)	तनूह
७९	३०	अनाहत—	अनाहते	१४१	३	कल्प—	कल्प—
८०	२	देवे	देवो	१४१	१३	कल्प	कल्प
८२	२५	त्रिकटुकम्	त्रिकटुकम् ।	१४१	१३	कल्प—	कल्प—

पृष्ठ	पङ्क्ति	अशुद्धम्	शुद्धम्	पृष्ठ	पङ्क्ति	अशुद्धम्	शुद्धम्
१४१	१४	कल्पा कल्पं	कल्पा कल्प	१५८	२७	अम्यपरिचेषा	पदापीना (१)
१४१	१४	कल्प प्रा०	कल्प प्रा०				विशेष
१४१	२५	नामौषध्याम्	नामौषध्याम्	१५९	६	शैल (छे ?)	शैले
१४२	६	कर्मशास्त्रा	कर्मशास्त्रा ।	१५९	१६	वीष्टममरा	वीष्ट मनरा
१४७	३०	वृक्षभेदे	वृक्षभेदे	१६२	२	रघावायां	रघावायाम् ।
१५२	३५	(पटी ?)	पटी	१६२	९	शार्दीवके	तदा
१५५	१०	अतिघट्टम्	अतिघट्ट	१६२	१०	वारि जाल	शार्दीवके
१५६	३३	तयो (एगूहः ?)	तयो एगूह	१६४	१२	वृत्तिघस	वारिजाल
							वृत्तिघसा

शुद्धिपत्रकमुपयुज्य पाठान्तराणि च संकल्पयार्यं प्राच्यो वाच्य ।

इ प प्रवेषे केच्य(ट ?) देवस्य स्थाने केच्यदेवो वाच्यः ।

श्रीहैमलिङ्गानुशासने उपयुक्तानि छन्दसि

आपातत्रिंशत्परिचितिका पुं १० ११ १४ पुत्र १८
२२।

आर्यां पु १ पुत्र १३ पर ३५ (१)

आर्याभेद स्त्रीन ४।

इन्द्रवज्रा स्त्री ३३ पुन ३४।

इन्द्रवज्रा न २२ पुन ३५।

उपजाति पुं ७९ पुन १७ १९ २५ स्त्रीन ५ ६।

औपच्छदसिकम् पु ८ १२ न १४ १६ स्त्री पु ८
पुन १४ २१।

गीत्यार्यां पर १।

तविपुत्र स्त्रीपु ३।

तोटकम् न २३।

दोषकवृत्तम् पुन १० १६।

नविपुत्रावृत्तम् न ४।

पम्यार्यां पु १७।

पथ्यावक्रम् पु ५ ६। स्त्री

२ ३ ४ ८ १२ १३ १५ १६ २० २२ ७ १२।

५ ८ ११ १२ १६ स्त्रीपु ५ ९ पुन १ २ ४ ६ ७
३१ स्त्रीन १ स्त्र २।

मविपुत्रा पुन ५ स्त्र १।

मुत्रप्रयातम् स्त्री २६ २७ २९ ३० पुन ३।

मञ्जुमाविणी पुन २९।

मत्तमयूरम् पुन ३६।

मदाकातस्त्री २९ पुन २४।

मविपुत्र स्त्री १४ १८ २३ न ६ ७ ९ १० स्त्रीपु
३ स्त्री १।

माहिनी न २० पुन १२ १३ २०।

मुग्धविपुत्रावृत्तम् (१) पु १५।

रयोदता पु १६ न २१ पुंन ९।

रविपुत्र स्त्र ४ पर ४।

वसन्ततिलका (कम्) पु २३ १३ न १७ १९
२३ २४ स्त्री पु ७ पुन ८ ११ १५ २२ २७ ३३।

वितानम् स्त्री ५ २४ स्त्रीपु १२।

विद्युन्मात्र स्त्री १९ २१।

विपुत्रावृत्तम् स्त्री १ ६।

वैतालीयम् स्त्री ७ ११ ३१ न १५ स्त्रीपु १ २ ६
पुन ३०।

वैतालीयापरातिक्त्र स्त्रीपु ११ स्त्र ५।

वैश्वदेवी स्त्री ३२।

शार्दूलविक्रीडितम् स्त्री १० पुन २६।

शालिनी न १८ स्त्रीपु १०।

शङ्खीणविपुत्रा वितानम् स्त्री ९ शङ्खीणविपुत्रावृत्तम्
पु ४ स्त्री १७ स्त्रीपु ४ स्त्र ३ ६ पर ३।

शम्बिणी न १३।

स्वागता स्त्री २८ पुन २८।

